

Proféssor Doktor Ehet Enjan

Chet'elde Jeditchiliktin Musteqilliqqiche

Türkistan Üchün Küreshler

Terjime qilghuchi: A. Boran

Ilawe:

Kitapning qisqiche mezmuni heqqide terjiman A.Boran ependining izahati yiterlik dep oylaymen.

Méning ilawe qilmaqchi bolghinim; Hayatini Sherqiy Türkistanning musteqilliq kürishige atighan, Azatliq wisalimizgha yétishning eng aqilane yolliri üstide tinmay izden'gen we qaymuqish ichide yashawatqan bichare millitige destur xaraktérlik eserlerni üzlüksiz teqdim qilip kéliwatqan A.Boran ependi toghrisidiki qisqiche tesiratimdur.

Muhajirette, Özini Uyghurning peylasopi chaghlighanlarning neshir qildurghan kitaplarining hemmisinila dégüdek körüp chiqtim. Mubarek namini millitimizning qelb törige neqish qilip oyush tamasida yézilghan minglarche maqalilarnimu nezirimdin ötküzdüm. Yolchilarning azatliq üchün sizip chiqqan xeritilirinihem estayidil tehliil qilip kördüm. Emma debdebilik nam, heywetlik mawzular astida qelemge élinghan mutleq köp qisim eserlerning uyghur millitining qutulush ghayisi bilen hich alaqsisi yoqliqini yaki azghan idiye, zeherlen'gen tepekkurning mehsulidinla ibaret bolghanliqini chüshinip yetken chaghlimda ümidsizlenmey qalmidim. Heshemetlik bu eserlerning eshu jelip qilarliq témilirinila saqlap qélip, ichidiki mezmunlarni lehetke püwliwétish zörürlikinimu tonup yetken chaghlim boldi.

2000 – yili bolsa kérek, A.Boran ependi teripidin yézilghan qoral xaraktérlik bir qisim eserlerni oqush pursitige érishtim. Aptor bilen qisqiche alaqa imkanimmu boldi. Uning yazmiliri Sherqiy Türkistanning azatliqigha nispeten men hayatimda uchatqan eng emeliy nep bérish roligha ige yazma bolghach, Muhajirette weten azatliqi yolida küresh qiliwatqanlarning bu desturdin paydilinishini ümid qildim. Epsuski, milliz dewani menpiet qorali qiliwalghan kishilerdin ümid kütkenlikimni sezdim. Aptorningmu mezkur yazmiliri sewepik bésimlarga duch kelgenlikini anglidim. Démokratik döletlarning saxawetliri bilen weten azatliqini qolgha keltürmekchi bolghan siyasiyunlarning bu eserlerni oqup chüshinishkimu jür'et qilalmighanliqidin xewer taptim...

Aptor xatalashtimu? Men xata chüshiniwatamdimen? Uyghurning meshhur siyasiyunliri oylighanni oylashqa méning eqlim yetmeywatamdu? Yaki uyghur millitining qutulishi üchün kérek bolghan stratégiye, taktika, emeliy heriketler toghrisida manga qarangghu bolghan sirliq bir hadise barmidu?

Bu soallargha jawap tépishqa mejbur boldum. Buning jawabini 10 yillar izdidim. Muhejirettiki Azatliq yolida küresh qiliwatqanlarning sépige qoshuldum. Siyasiy dewaning üjür – büjirini bilishke térishtim. Manga natonush bolghan gherp dunyasini ögendim. Uyghur siyasiy dewasigha himat bolawatqan küchlerni estayidil tehliil qildim. Erkinlik, Démokratiyige sahip chiqqan küchlarning perde arqisidiki oyunlirini chüshinish imkanlirigha érishtim....

Xulase étibari bilen, A. Boran ependingining yazmilirining Uyghur Milliy musteqilliq kürishi üchün bir mayak ikenlikini jezimleshtürdüm. Chet'elde itibargha érishelmigen, meshhur siyasiyunlirimizda qorqunush peyda qilghan bu idiye, bu teshebbus, bu qoralni weten ichige her xil yollar bilen tarqitishqa térishtim.....

A.Boran zadi kim? U zat Uyghur millitige zadi némilerni teqdim qilghan idi? Bu soallargha jawap béridighan zaman choqum kélidu!

Bu qimmatlik emgiki üchün A.Boran ependige minglarche rehmet ,
teshekkurler bolsun! - Tarim

Uyghurchilashturghuchidin:

Proféssor doktor Ehet Enjan ependining bu kitabi, bögün'ge kelgüche bolghan milliy musteqilliq yaki milliy erkinlik heriketlirimizge ortaq idiyiwiy menbe yaki heriket ülgisi bolup kéliwatqan nurghun chüshenche yaki hadisiler üstide intayin tepsiliy melumatlarni bermekte. Gerche aptor bu kitabida Sherqiy Türkistanning yéqinqi zaman tarixigha munasiwetlik bayanlar üstide toxtilishni Sherqiy Türkistanliq aptorlarning yazghan kitablirigha hawale qilip chetnep ötüp ketkendek qilsimu, bu eserni estayldilliq bilen oqup chiqqinimizda, yenila nurghun köz qarash we heriket usullirimizning eslide Orta Asiyadiki qérindashlirimizning yéqinqi zaman milliy musteqilliq küresh tarixidiki, bolupmu bögünki künde chet'ellerde qanat yayduruluwatqan milliy musteqilliq heriketlirimizge alaqidar idiye yaki heriket usulliri bilen biwasite tomurdash ikenlikini ochuq körüp alalaymiz. Shundaq bolghachqa, wetinimizning milliy musteqilliq kürishi üchün bash qaturup kéliwatqan her bir wetenperwerimizge nisbeten alghanda, bu kitab kelgüsidiki pa'aliyetlirimiz üchün selbiy yaki ijabiy jehetlerde muhim paydilinish matéiyalliridin biri bolalaydu dep qaraymen.

Yéqinqi bir dewirde Türkiye Jumhuriyitining eng muhim dölet ministirliridin birsi bolghan we hazirghiche Türkiyining dangliq uniwersititliridin birside profissorluq qilip kéliwatqan doktor A. Ehet Enjan (Abdulla Axat Andican) ependining Türkiye Türkchiside yézilghan bu eng yéngi yirik esirini, aptorning özidin biwaste ruxset élip Uyghurchilashturup kitapxanlirimizgha sunmaqtimen.

Bu kitabning esli nusxisida nurghunlighan tarixiy resim, xerite, paydilinish matéiyal benbeliri we esli arginal hüjjet nusxiliri bérilgen bolup, téxnikiliq sewepler tüpeylidin qisqartiwétishke yaki muhim mezmonlirini yéziq arqiliq ipadileshke mejbor boldum. Shuningdek yene, bu kitabta aptor hashiyide yaki qoshumche betlerde bergen nurghunlighan izahat, paydilinish matéiyalliri we indikislar bar idi.

Ularning bir qisminimu qisqartip qur arisida tirnaq ichide bérishke mejbor boldum. Uyghurchilashturush jeryanida körülgen kemchilik yaki xataliqlar bolsa tüzitip oqughaysizler.

– A. Boran

Aptorning Bash Sözi

Türkistan ghayisi üchün küresh qilghan barliq kishilerni
hörmet bilen,

Dadam Haji Yoldash we apam Bibi Hajireni séghinish
bilen
esleymen.

Kirish Söz

Ötken yigirminchi esir – urush we inqilap dawalghushliri bilen tolghan bir esir idi. U esirde partilghan ikki qétimliq dunya urushi we uninggha ulushupla kelgen uzun'gha sozulghan idiyologiyeye sahesidiki soghuq urush mezgilliride milyolighan adem hayatidin ayrilghan bolsa, yene milyonlighan kishiler ana weten tupraqliridin ayrilip musapir bolushqa mejborlandi. Bolupmu Sowétler Ittipaqidiki

komunizm idiyisining changgiligha chüshüp qalghan her millet xelqi, insaniyet tarixidiki eng paji'elik tiragidiyilerni bashtin köchürüshke mejbor bolidu. 'Kelgüsi' üchün digenni bahane qilip 'bügün' ki insanlarni qullargha aylandurush meqset qilin'ghan bu komunizm dégen otopiye muhitda ünini chiqarmay jim turup bash éqip bergenler jénini saqlap qalalighan bolsa, uninggha boy sunmay qarshi chiqqanlar rehimsizlerche basturulup yoq qilindi.

Ana wetenliridin chet'elge chiqip ketken siyasiy muhajirlar, weten ichidiki béshigha kélidighan shunche éghir xewip-xeterlerge qarimay, öz zimmisige alghan musteqilliqni qolgha keltürüsh ghayisi üchün tewrenmey ching turup küreshni axirghiche qet'iy dawamlashturush deydighan birla yolni özlirige ghaye qilip tallivalishqan idi. Derweqe, ular heqiqetenmu bu ghayisida ching turup küresh qildi. Bu muhajirlar, qéchip barghan döletlerdiki muhitning shunche musheqqetlikige we qarshi turiwatqan dühminining shunche küchlüklükige perwa qilmay, qolidin kélidighan pütün imkaniyetliridin toluq paydilinip bu küreshni axirqi ghelibini qolgha keltürgiche dawamlashturush yolida qet'iy ching turup kelgen idi.

Qolingizdiki bu kitab, "musteqil Türkistan" ghayisi üchün wetinidin ayrilip chet döletlerge musapir bolup chiqip, dunyadiki nurghunlighan döletlerge chéchilip ketken hemde 70 yilghiche dawamlashqan bu uzun'gha sozulghan japa-musheqqetlik dewirde öz ghayisi üchün Sowétler Ittipaqigha qarshi küreshni dawam qilip kelgen Türkistanliq muhajirlarning sergüzeshtilirini, yaki mundaq éytqanda "chet'ellerde Türkistan musteqillighi üchün qanat yaydurulghan küreshler" ni kitapxanlarga tonushturush meqset qilinidu.

Afghanistandin tartip ta Yawrupaghiche bolghan bipayan zémin'ge yéyilghan 70 yildin artuq waqit dawamlashqan bu siyasiy heriketlerning melum bir dewride aktip rol oynash bilenla qalmay, bu herikette belgilik bir dewrni shekillendürüsh üchün türtkilik rol oynighan birsi bolush süpitim bilen, shunche keng da'irilerni öz ichige alghan bir milliy musteqilliq küresh ish izlirining tarixning qarangghu

bolung-puchqaqlirida tupa-chang bésip ün-tünsiz yoqulup kêtishidin bekla ensireyttim. Bu küreshning ijabiy yaki selibi terepliri bilen toghra yaki xata tereplirini xulasilap chiqip, “chet’ellerde Türkistan musteqilliqi üchün qanat yaydurulghan küreshler” ni biterep we pakitqa hörmət qilghan asasta qelemge élish, shu asasta tarixning bahalishigha sunush lazim idi. Bu meqsette, Türkistan zhornilini neshir qilish ishi bilen shoghulliniwatqan 1990-yilliridin tartipla bu heqtiki matériyallarni yighishqa kirishken idim.

Bu ishta düch kelgen اساسliq qiyinchilighim, Türkistan musteqillighi üchün élip bérilghan bu heriketning köpünche waqitlarda mexpi teshkilat sheklide pa’aliyet qilip kelgenligi seweplik, esli hüjjetlerni qolgha keltürüş imkaniyetliri اساسen yoq diyerlik bolishida idi. Bu heqtiki yene bir qiyinchilighim shuki, bir esirge yéqin dawam qildurulghan bu heriket bir-birsidin yltraq, nurghunlighan döletlerde we bir-birsige oxshimaydighan siyasiy muhitlar ichide qanat yaydurulghanlighi idi. Shu seweptin gherp yaki sherqtiki nurghun ellerdiki munasiwetlik matériyal menbelirini tetqiq qilishqa mejbor bolghan idim. Esli nusxa hüjjetlerge érishish, bu heriketning tarixiy tereqqiyat jeryani bilen munasiwetlik menbelerni közdin köchirish, hemde u dewrlerge shexsen qatnashqan kishilerning guwachilighini qolgha keltürüş ishliri üchün texminen on yilgha yéqin waqit serip qilishimgha toghra keldi. Shundaq qilip, shunche ejre qilishimgha chushluq bir netijige érishtim dep qaraymen. Axirida, اساسen esli nusxa hüjjetler bilen emeliy menbelerge tayan’ghan bir eserni otturigha chiqirishqa muweppeq boldum.

Jeditchilikтин musteqilliqqiche bolghan dewr ichide chet’elde Türkistan musteqillighi üchün élip bérilghan bu küresh – yigirminchi esir boyiche bir qanche ewlatqiche dawamlashturulghan bir küresh bolghan idi. Türkistan teweside Sowét hakimiyiti tiklen’gen yillarda, muhajirettiki küreshlerning deslepki waqitlardiki merkizi Afghanistan bolghan idi. Bu küreshte yitekchilik rol oynighan kishiler Türkistanliq ziyaliylar, basmichiliq heriketlirining yitekchiliri, Ittihat we Tereqqiy heriketining bir qisim yitekchiliri, shuningdek yene kona Buxara emri qatarliqlardin teshkil tapmaqta idi.

Siyasiy heriketning muhim merkezliri 1920-yillarning otturliridin boshlap Gërmaniye, Fransiye we Polsha qatarliq ellerge yötkelgen bolsa, keyinche bu heriketning merkizi bir qisim Yawrupa ellirige, bolupmu Türkiyini esas qilghan gherp ellirige yötakilidu. Ular yene Sowétlerge qul qilin'ghan herxil millet muhajirliri bilen birliship Promété frontinimu shekillendüridu. Türkistan Milliy Ittipaqi yitekchiligide qanat yaydurulghan bu xil pa'aliyetler 1940-yillarghiche dawam qilidu. Ikkinchi Dunya Urushining desliwide, Sowét armiyisi sépide jeng qiliwatqan yüz minglighan Türkistanliq jengchilerning Natsitlar Gërmaniyisige esirge chüshishi hemde bulardin "Türkistan Lézhyonliri" (muhajir yallanma qisimlar) teshkil qilinishi bilen, chet'eldiki Türkistan üchün élip béridighan küreshler yép-yéngi bir basquchqa kötürilidu. Bu Jahan Urushi jeryanida, yüz minglighan Türkistanliq özliri bilen qilche munasiwiti bolmighan bir urushning péchkilirigha aylandurulghan idi. Aqiwette, bu yallanma eskerler urush sépining her ikkila teripide rehimsizlerche qirghin qilinip yoq qilindi.

Urushtin keyinki dewrlerde, sotsyalizm we kapitalizm dep ikkige bölün'gen idiyiwiy lagir otturidiki küreshler hel qilghuch amilgha aylinidu. A Q Sh bilen Sowétler Ittipaqi bashchiliqida dewr sürgen bu soghuq urush ottursida qisilip qalghan Türkistan Milliy Heriketining xadimliri Yawrupa, Türkiye, Ottura Sherq we Afghanistan sepliri boyiche qaytidin teshkillinishke boshlap, Türkistan musteqilliq ghayisi üchün pa'aliyetlirini qanat yayduridu.

Afghanistanning ishghal qilinishidin keyin shekillen'gen yéngi dewrde, Sowétler Ittipaqi bilen yene bir qétim tighmu-tigh taqabil turush jéngige atlinish wezipisi Basmichilarning newriliri üstige yüklen'gen idi. Bu qétim urush Shimaliy Afghanistan etirapigha yéyilghan idi.

Gorbachiyéw teripidn otturigha qoyulghan échiwétish we islahat (glasnost we péristro'ika) siyasetliri bolsa, Sowét impiriya'sining

yimirilishige shepe bermekte idi. Buning aqiwitide, 1990-yillarga kelginide Türkistan zéminida musteqil 5 jumhuriyet barliqqa kélidu. Shundaq qilip, 70 yil dawam qilghan “chet döletlerde Türkistan musteqillighi üchün küresh qilish” wezipisi tamamlan’ghan hésaplandi.

Bügünki künde, Orta Asiya döletliride hel bolmighan yene mundaq bir mesile qaldi: Rusiye fédratsiyisi bilen Xitay arisida qistilip qalghan bu yéngi Türkiy Jumhuriyetlirining kilechigi qandaq bolidu? Ularning aldida “öz aldigha heriket qilip, küchlük xoshna döletlarning xalighanche kirip chiqalaydighan arqa béghi yaki aldi qorasigha aylinip qélish, yaki bolmisa ortaq Türkistan Jumhuriyetler Gewdisige uyushup, Awrasiyadiki tengpungluqni saqliyalighidek qudretlik bir küchke aylinish” tin ibaret ikki xil yol turmaqta.

Mana bu, yigirme birinchi esirning burulush noqtisida Türkistan tupraqlirida yashawatqanlar bilen chet’ellerde Türkistan üchün küresh qiliwatqanlarning talliwélishigha tigishlik eng muhim wezipilerning birsi. Tebi’iki, tarixning bu mesilige bérédighan jawabi – buningdin kéyin Türkistan üchün tallap élinidighan küresh yoligha baghliq bolidu.

Bu yerde, mundaq bir mesilini eskertip ötüshimge toghra kélidu: Hemmige melum bolghinidek, Ulugh Türkistan téritoriyisi, burun Sowét ishghaliyiti astidiki Türkistan (Gherbiy) we Xitay ishghaliyiti astidiki Türkistan (Sherqiy) dep ikki qisimgha ayriwétilgen idi. Bu kitabta, Gherbiy Türkistan rayonliridin chet döletlerge chiqip ketken xadimlarning élip barghan siyasiy küreshlirini bayan qilish bilenla cheklendim. Sherqiy Türkistanliq xadimlarning chet döletlerge chiqip qanat yaydurghan siyasiy küreshliri heqqidiki melumatlar bolsa, Eysa Yüsüp Alptékin bilen Muhemmet Imin Bughra qataridiki yitekchiler teripidin yézilghan herxil kitaplarda tepsili tonushturulghan bolup, Sherqiy Türkistanliqlar ta bugün’giche mustemlike zulumi astida éngirimaqta, shuningdek bu rayonning musteqilliqigha munasiwetlik siyasiy küreshler héli hem izchil dawamlashturulmaqta.

Bu kitawim üstide ishlesh jeryanida, aldi bilen ulugh ustazim doktor Baymirza Héyti we merhum Weli Qéyumxan qataridiki nurghunlighan kishiler qimmatlik waqitlirini ajritip, bilidighanlirini we eslimilirini méning bilen ortaqlashqan idi. Meyli yéziq sheklide bolsun yaki éghizche bolsun, manga bergen yardemliri üçün ularning her ikkisigila rExmet éytishni boynumdiki bir qerzim dep qaraymen. Shuningdek yene gérmanche menbelerdin matériyal bilen teminlesh jehetlerde yardimini ayimighan Hamboldt Uniwersititi mes'olliridin Anké Béntzin'ge, erip elipbesi bilen yézilghan mektüplarning hemde esli qol yazma matériyallarning oqulishi jehette bergen yardemliri üçün Sabir Seyhan'gha, qimmatlik tetqiqatchi yazghuchi Ömer Xaqan Öz'alplarghimu rexmitimni bildürimen.

Her qandaq bir eser otturigha chiqish jeryanida körülginige oxshash, bu kitabning dunyagha kélididimu nurghunlighan kishiler mihnet singdürdi. Shunga ularning hemmisige bir-birlep rExmet bildürüsh, men üçün bash tartip bolmaydighan bir qerzdur. Shuningdek yene, Türkistan Milliy Birlik Herikiti bilen munasiwetlik bolghan, hemde bugün'giche her qandaq bir yerde élan qilinmighan arxiplarning bir qismigha érishelishim üçün küch chiqarghan merhum Sa'ide Oktay xanim ependige alahide rexmitimni bildürmey tUralmaymen.

Bu yerde yene mundaq ikki kishinimu alahide tilgha élip ötmekchimen. Ulardin birsi süyümlük Dostum we siyasiy sebdishim Eli Doghan, yene birsi bolsa ismini ashikarilimaslighimni alahide telep qilib turiwalghan intayin qimmatlik hemnepes bir Dostum bolup, bu kitabning bésilishi jeryanida qoshqan töhpiliri üçün ularning her ikkisige chin qelbimdin rExmet éytimen.

Esli nusxa matériyallar bilen kona resimlarning eslige keltürilishi, shu arqiliq süpetlik shekilde bésilishi bekla muhim bir ish idi. Bu jehettiki kishini heyran qaldurarliq derijidiki yardemliri we RAM ishлитishtiki xizmetliri üçün qimmatlik Dostum Ömer Dolgerge

rexmitimni bildürüp ötmekchimen. Shuningdek yene, xuddi burun bésilghan «Özgirish Dewridiki Türk Dunyasi» dégen kitawimgha oxshash, bu kitawimningmu süpetlik bésilishi we kitapxanlirimgha yetküzülishige kapaletlik qilghan Emre Neshriyatining ghojayini Sami Chelikke chin qelbimdin rexmet éytimen.

Eng axirida, meyli bu kitawimning teyyarliq basquchida yaki yéziliwatqan waqitlarda bolsun, alahide qizghin we chongqur muhebbetke tolghan ishlesh muhiti yaritip bérish arqiliq méni qollap righbetlendürgen süyümlük yoldishim doktor Gülnur Enjan'gha, yéziq üstilige her kilip olturushumda, kitawingni qachan yézip bolalaysen dep sorap turiwélip, bu kitabni tézirek püttürishimge türkke bolup bergen oghullirim Aybek bilen Ilbekkimu chin qelbimdin rExmet éytimen.

– A. Ehet Enjan

2003-yili fewral.

Ataköy – Istanbul

Birinchi Bab

Heriketning Kélish Menbeliri

Wetimiz Türkistan tupraqlirigha yérim esirdin köpirek waqittin béri bésip kiriwalghan tajawuzchi dühmen küchlidin qutulup erkinlik we musteqilliqqa érishish – her bir Türkistanliqning qelbide saqlan’ghan eng küchlük ghaye ikenligidin qilche gumanim yoq. Mana bugün, bu arzuymizgha yétish waqti keldi. Qolida qUrali bar we qUral tutush imkani bar her bir Türkistanliqni bu shereplik wezipini orundashqa chaQirimen. Yashisun erkinlik we musteqilliq! ...

– Buxara xelq jumhuriyiti jumhur re’isi
Osman ghoja oghlining bayanatidin ...
1921-yili 10-dikabir

Heriketning Nezeriyiy Menbesi

Chet’ellerde Türkistan üchün pa’aliyet qilghuchilar bilen ularning idiyiyiy asaslirini, texminen alghanda 20-esirning bashlirida shekillinishke bashlighan déyish mumkin. Bu charek esir jeryanida jeditchilik herikiti otturigha chiqip, Türkistandiki ijtimaiy we siyasiy teshkilatlargha yitekchilik qilip ularning teshkillinishige bashlamchi bolghan idi. Charrusiyide 1905-yilidiki xanliq-parlamént (meshrutiyet) hökümiti, Rusiye tewesidiki barliq Musulman-Türkiy xelqlirigimu öz tesirini körsitishke bashlaydu. Bundaq weziyet, yéngidin bixliniwatqan siyasiy teshkilatlarning teshkil qilinishighimu öz tesirini yuqturmaqta idi. 1917-yilidiki öktebir bolshéwiklar siyasiy özgirishi bolsa, pütkül Rusiye boyiche tüp yiltizidin ijtimaiy özgirish weziyitini barliqqa keltürgen idi. Türkistan téritoriyisining bir qismida nechche yüz yildin béri höküm sürüp kéliwatqan Buxara we Xiwe xanliqliri aghdurulup,

ularning ornigha Sowétler tézgini astidiki xelq jumhuriyetliri qurulmaqta idi. Yene bir tereptin rusiyidiki siyasiy özgirishlerdin kélip chiqqan qalaymaqan weziyet, barliq Musulman-Türkiy xelqlirini omumiy yüzlük dégidek musteqil dölet qurush jehette izdinish yoligha mejborlighan idi. Rehberlik sépi ichidiki bir qisim kishiler bolshéwikler bilen birlikte heriket qilghanlirida bu ghayisige téximu asan yiteleydighanliqigha ishense, yene bezi kishiler bolshéwizmni musteqilliq yolidiki eng chong tosalghu dep qarighanliqi üchün, bu yéngi éqimgha qarshi siyasiy we qUralliq küreshlerni bashliwetken idi. Netijide, siyasiy özgishtin kényinki dewrlerde, Türkiy xelqler yashawatqan tupraqlarda nurghunlighan milliy hökümetler otturigha chiqidu. Emma bu hökümetlerning hemmisila dégidek bir mezigil pa'aliyet körsetkendin kényin bolshéwiklar teripidin birmu-bir basturiwétilidu. 1920-yillardin bashlap, bu tupraqlarda Sowét hakimiyiti tiklinip, büyük Türkistan téritoriyasi bir munche ushshaq parchilargha bölwétilip, u yerlerde ayrim-ayrim yéngi siyasiy organlar qurashturup chqirilidu.

(xerite orni)

Xerite-1. Yigirminchi esirning bashliridiki Türkistan heriketning kélish menbesi

Pütün bu dewr ichide, rusiyige qaram bolup qalghan Türkiy xelqler ichide bir-birsige oxshimaydighan dunya qarash we herxil ümidlerde bolghan nurghunlighan siyasiy erbaplar otturigha chiqishqa bashlap, bu tupraqlardiki tarixiy bir dewrning shekillinishige öz hessilirini qoshushqa kirishidu. Bu siyasiy xadimlarning bir qismi komunizm idiyisini tallap élip yéngi qurulghan hökümet terkiwide bezi wezipilerge teyinlen'gen bolsa, bolshéwiklar hakimiyitige qarshi turidighan xadimlarning mutleq köp qismi rehimsizlerche basturiwétilidu. Bu basturulushlardin qutulup qalalighanliri chet döletlerge qéchip kétishke mejbor bolidu. Musapir bolup chiqip ketken bu siyasiy xadimlar, burunqi köz qarash we heriket usuli jehetlerdiki perqlik köz qarash we ichki zidiyetlirini yaki bundaq mez'heplirining xéli köp qismini chet'ellergiche birge élip chiqishidu. Ene shudaq sewepler tüpeylidin, 70 yilgha yéqin waqit jeryanida herxil döletlerde qanat yaydurulghan Türkistan musteqilliq pa'aliyetlirige toghra baha bérish jehette, bu pa'aliyetlerni chet'ellerde qanat yaydurushqa mejbor

bolghan xadimlarning qaysi xil tarixiy hadisiler we qaysi xil siyasiy tesirlerdin keyin otturigha chiqqanliqlirini, shuningdek yene, qaysi xil shara'itlar astida wetinidin ayrilishqa mejbor bolghanliqliri bilen tepsili tonushup chiqishimizgha toghra kelidu.

Bu kitapta, ene shu dewrlerni shekillendürüşke tesir körsetken nurghun weqelerning barliqqa kelish jeryani, chet'ellerdiki heriketlerge hel qilghuch tesir körsetken hadisiler üstide noxtiliq toxtilip ötimiz. Bu hadisilerdin jeditchilik, charrusiyidiki siyasiy weqeler, 1917-yilidiki siyasiy özgirishler (kérénski siyasiy özgirishi bilen bolshéwiklar qozghilingi), Türkistandiki xanliqlarning aghdurilishi, Türkiy xelqlerning wetinide qurulghan milliy hökümetler, Osmanli impiriysisidin kelgen tesirler, Orta Asiya milliy awam ixtilal jemiyetler ittifaqining qurulishi, basmichilq herikiti we Türkistandin chet'elge qarap köchüş dolqunliri qatarliqlarni körsitip ötishimiz mumkin.

Jeditchilik

Dangliq Türkshunas isma'il gaspralining Qirimda bashlatqan usulu jedit (yéngi usul) mekteplirining nami keyinki waqitlarda Türk dunyasidiki barliq yéngiliqchilarning orta q nami haligha kelip, ular özlirini 'jeditchilar' dep atashqa bashlaydu. Oqutushta erepchinging ornigha Türkiy tilini dessitish, diniy dersler bilen birge matématika, tarix, joghrapiye qataridiki zamaniyiy bilim derslirininimu ders sétkisigha kirgüzüşni meqset qilghan bu közqarash, yalghuz oqutush saheliri boyichila cheklinishi mumkin emes idi. Derweqe aridin uzun ötmeyla, jeditchilik dégen bu yéngiliq herikiti charRusiye hökmüranlighi teweside yashaydighan barliq Musulman Türkiy qewimlar ichide, ammiyiy islahat we özgirish teleplirini ekis ettüridighan bir atalghu ornida istmal qilinishqa bashlaydu. Shundaq qilip, gaspralining "tilda birlik, pikirde birlik we ishta birlik" shu'ari bilen birge jeditchilik dégen bu köz qarash, pan islamiyanizmgha qarshi turidighan, hemde Türk dunyasini eqelliy jehetlerde bolsimu birleshtürüşni meqset qilidighan siyasiy bir éqim haligha aylinidu. Shuning bilen birge yene diniy oqutushni asas qilghan en'eniyyiy oqutush sistémisi (usulu qedim) ni saqlap qelishni arzu qilidighan seplermu murekkep egri-toqay özgirish jeryanlirini bashtin

kechürmekte idi. (kona sistémida 5~7 yil dawam qilidighan mektep oqutushi bilen uningdin keyin dawamlashturilidighan 7 yil etirapidiki medrise oqutushi boyiche ikki basquchtin teshkil tapmaqta idi. Bu türdiki medrisiler adette birer meschit, birer külliye yaki bay birersining qorasida échilatti. Derslerni imamlar, ular yoq waqitlarda qari-mollilar béretti. Qizlar medrisilirining derslirini bolsa imamning ayali yaki oqughan birer ayal béretti. Ders sétkiliri 4 kitaptin teshkil tapqan charname – nam’iy heq, külliyyat, muhimmat el musulimin we pendname’iy ettar – hepti yek, exlaqname qataridiki kitaplar bilen bezi sha’irlarning diwan shi’érliridin teshkil tapatti. Medrise oqutushi jeryanida oqughuchilargha islam qa’ldiliri ögütletti, ibadet qilish we qur’an oqush derslirimu béreletti. Tarix, joghrapiye we matématika qatarliq dersler yoq idi. ... – aptorning izahati) waqitning ötishi bilen qedimichilik dégen söz, sheri’et asaslirigha tayinidighan ijtima’iy organlarning izchillighini himaye qilish bahanisi bilen herxil ijtima’iy özgirishlerge tosqunluq qilish dégen uqumni bildüridighan sözlükke aylinip qalidu. Netijide, 1910-yillargha kelgende, jeditchiler qedimichilerni ‘mute’essipler’ we “qalaqlar” dep qarighan bolsa, qedimichilermu jeditchilarni “dinsizlar” we “kapirlar” dep teshwiq qilishidighan halet shekillen’gen idi. Ene shundaq shekillen’gen qutuplishish, Osmanli impiriyisining öz ichige alghan halda, barliq Musulman Türk dunyasigha tesir körsitip, bir munche ammiwiq toqunushlarga sewep bolidighan amillarning birigimu aylinip qalghan idi.

(resim orni)

Türkistan jeditchilik herikitining bashlamchiliridin Munewwer qari, ayali we perzentliri bilen birge. Tashkent, 1917-yili

1900-yillardin bashlap bu türdiki hadisilar Türkistan’ghimu tarqilishqa bashlaydu.

Munewwer qari 1901-yilida tunji qétim usulü jedit mektiwinini achqinidin keyin, buninggha oxshash mekteplerning sani téz sür’ette köpiyishke bashlaydu. Uning üstige neshri qilinishqa bashlighan nurghunlighan gézit-zhornallar, Türkistan teweside bixlinishqa bashlighan bu ilghar we lébiral éqimlarning zoriyishigha türkke bolup béridu. (Türkistanda jeditchilar teripidin bekla köp gézit-zhurnal neshri

qilin'ghan idi. Bu heriket bashlan'ghan künidin tartip birinchi dunya urushigha kelgiche neshri qilin'ghan gézit-zhornallar tüwendikiche: «tereqqiy», 1905-yilidin bashlap Tashkentte neshir qilin'ghan bolup, 20 san chiqirilghan < Munewwer Qari we sebdashliri birlikte chiqarghan>; «xurshid», 1906-yili, Tashkentte, 20 san <Munewwer Qari teripidin>; «shöhret», 1907, Tashkentte, 10 san <Abdulla Ewlani>; «Asiya», 1908, Tashkentte, 6 san <Munewwer Qari we yeqinliri>; «Buxara'iy sherif», 1912, Buxarada, parishe, 153 san <Mirza Jalal>; «turan», 1912, Buxarada, 49 san <Ghiyas Mexdum Hüsniy>; «Semerqent», 1913, Semerqentte, 45 san <Mexmut Ghoja Behbudiy>; «sada'iy Türkistan», 1914, Tashkentte, 67 san <Ubeydulla Ghoja>; «sada'iy ferghane», 1914, qoqanda, 123 san <Abitjan Mehmud>; «qazaqlar», 1913, orénburgda, <Mustapa Orazbay Oghli-Exmet Baytursun>; «Tirik Söz», 1915, qoqanda, <Abitjan Mehmud>. ... – Aptorning izahati) 1906-yiligha kelgende chaghatay tilida neshri qilinishqa bashlighan «Xurshid» gézitide, bu gézitning qurghuchisi Munewwer qari bilen ilghar bir diniy zat bolghan mehmud ghoja Behbudiy bir tereptin Charrusiyige, yene bir tereptin bu heriketke tosquqluq qiliwatqan kishilerge qarshi maqalilar yézishqa bashlaydu. Behbudiy, Türkistanliq jeditchiler üchün bir programma sunup, barliq Musulmanlarning bir noqtigha jem bolishi lazimligini tekitleydu. Ular, hökümet da'iriliri birer gézitni taqiwitish boyrighini chiqarsa, uning ornigha yene bir gézitni neshir qilishatti. Buxara eMirliги tewesi, jeditchilik herikiti eng aktip pa'aliyet qiliwatqan jaylardin biri idi. Abdurawop pitirat bashlamchilighidiki jeditchilar, Buxara eMirining barliq tosalghu we bésimlirigha qarimay oqutush sahesige oxshash siyasiy sahelerdimu islahat we uyghunush weziyitini yaritishqa tirishmaqta idi.

(resim orni)

Buxarada neshri qilin'ghan «turan» géziti, 1912-yili dikabir

Türkistandiki jeditchi guruppilar, yurt ichide yalghuz zamaniyiy oqutush muhitini berpa qilish bilenla cheklinip qalmay, uyushturulghan teshkilatlar wastisi arqiliq Türkiyini noqta qilghan halda nurgunlighan ellerge oqughuchi iwertishke kirishidu. 1908-yiligha kelgende, Buxarada «terbiye'iy etfal» (balilar oqutishi) namida

bir mexpi jemiyyet qurulidu. (Osman Ghoja, Exmetjan Mexdum, Sedridin Eyniy, Abduwahit Rafiy we Abdulqadir Mexdumlar bu jemiyyetning qurghuchiliridin idi. – aptorning izahati) jemiyyet ezaliridin abdurawop pitirat, Osman ghoja, ghuljiliq Abdul’eziz we Sadiq ashur oghli 1909-yilisi yoshurun shekilde Istanbulgha béríp, u yerde «Buxara tamimi’iy ma’arif jemiyyet’i xeyriyesi» dégen isim bilen bir shöbe qurup chiqidu. Bu jemiyyet, ikki yil ichide Türkiyige 25 neper oqughuchi iwertidu. Shuninggha oxshash qurulghan yene bir jemiyyet bolsa, «Turan neshriy ma’arif jemiyyeti» idi. (bu jemiyyetning qurghuchiliri tüwendiki kishilerdin teshkil tapmaqta: muqimmidin begjan, abdurawop pitirat, ghuljiliq Abdul’eziz, Exmetjan Mexdum we Alimjan idirisiy qatarliqlar. – aptorning izahati) bu jemiyyetlarning ezaliri, Istanbulda pa’aliyyet élip bériwatqan waqitlarda, Osmanli ilghar küchliri ichidin chiqqan zhön Türk herikiti (yash Türkler herikiti) bilen ittihat tereqqiy éqimidiki kishiler bilenmu tonushqan idi. Shu seweptin, keyinki yillargha kelginide Buxara we Xiwe xanliqlirigha qarshi heriketlerni élip bériwatqan waqitlirida, ular özlerini (Türkiyidiki bu éqimgha tewe kishilarning özlerini jon Türkler yaki yash Türkler dep atashqinigha oxshash – terjimandin) “yash Xiwelikler” we “yash Buxaraliqlar” dep atishidu.

Bu jemiyyetler teripidin Türkiyige iwertilgen oqughuchilarning bekle az bir qismi Türkistan’gha qaytip kileligen bolup, köp qisim oqughuchilar birinchi dunya urushi we uning keynidinla bashlan’ghan bolshéwik inqilawining peyda qilghan qalaymaqanchililiri tüpeylidin Türkiyidin ayrilmay shu yerde turup qalidu. Türkiyide turup qalghanlarning bir qismi herxil wezipilerge teyinlinip Anadolu (Türkiyining kichik Asiya qismini körsitidu, bizde Anatoliye depmu atilidu – terjimandin) gha tarqilip, u yerlerde yash Türkiye jumhuriyitining herxil organlirida wezipe öteydu. Istanbulda qalghanlar bolsa, 1920-yillarning otturliridin bashlap Türkistan’gha munasiwetlik siyasiy we medeniy pa’aliyyetlerni bashlap, bu heriketlerge yitekchilik qilidu.

Char rusiyidiki siyasiy heriketler we Türkistan'gha körsetken tesirliri

Char Rusiye tewesidiki siyasiy partiyeler 1880-yilliridin bashlapla barliqqa kelmekte idi. Char Rusiye da'irilirining yürgiziwatqan bésimliri sewebidin pa'aliyetlirini yer astida qanat yaydurushqa mejbor bolghan waqitlarda birinchi bolup qurulghan partiye, pLéxanow teripidin qurulghan sotsyal démokratlar partiyisi idi. «iskra» namidiki zhornal etirapigha uyushqan bu gurohqa mensüp kishiler, asasen ishchilar sinipigha tayinip pa'aliyet qilishmaqta idi. 1903-yilisi bu partiye Yawrupada chaqirilghan bir qétimliq qurultiyida lénin yitekchiligidiki bolshéwikler we maratow yitekchiligidiki ménshiwékler digen ikki gurohqa bolünüp kétidu. Yene bir tereptin déhqanlarga tayinishni talliwalghan sotsyal réwolotsyonérchilar (s-r chilar yaki és – archilar), yéza xelq ammisigha tayinish deydighan pirinsip اساسida char padisha hakimiyitige qarshi köp qétimliq térrorluq heriketlerni peyda qilishqan idi.

Burju'aziye, yeni ottura hal sinipning teleplirini ekis ettüridighan konstitutsyonal (asasiy qanunchi) démokratlar bolsa, parlaméntliq we umumiy saylam tüzümini اساس qilidighan bir padishaliq hökümet qurush yoli üstide izdinishke kirishken bolup, ular qisqartilip kadétchilar dep atilip pa'aliyet qilishmaqta idi.

(resim orni)

Tashkentte neshir qilin'ghan «seda'iy Türkistan» géziti, 1914-yili may

1905-yilqi rus – yapon urushidiki rusiyining meghlobiyiti, uning keynidinla partilap pütkül döletke yéyilghan nurghunlighan qozghilanglar, char Rusiye hakimiyitini intayin qiyin ehwalgha chüürüp qoyghan idi. Netijide, char ikkinchi nikolay teripidin élan qilin'ghan bir bayanat bilen, parlamént – padishaliq tüzümini اساس qilidighan bir asasiy qanun we saylamni اساس qilidighan bir parlamént (duma) ni qobul qilishqa mejbor bolidu. Shundaq qilip herxil siyasiy partiyeler qanuniy orun'gha érishidu. Keynidinla pütün Rusiye boyiche umumiy saylam ötküzilidu. Rusiyide köp partiyilik parlamént-xanliq tüzümining teshkil qilinishi bilen, Rusiye impiriyisi teweside yashaydighan

Musulman-Türkiy xelqlarning ilghar küchliri bir tereptin öz yurtlirida siyasiy teshkilat qurush pa'aliyetlirini bashliwetken bolsa, yene bir tereptin Rusiye teweside qurultay échish bilen meshghul idi. Qurulghan teshkilatlarning progirammiliri asasen alghanda Rusiye siyasiy partiyilirining programmilirigha oxshiship ketken bolup, köpüncisi sotsyalist yaki lébiral qarashlarga ige idi. Öz guruppilirigha wakaleten yaki biterep halda dumagha saylan'ghan Musulman Türkiy xelqlerdin chiqqan wekiller, adette özliriningkige oxshash köz qarashqa ige partiye programmisi bolghan Rusiye partiyilirige qoshulup awaz bérishetti. Bir qisim xelq wekilliri hetta udul Rusiye siyasiy partiyilirige eza bolup kirip shu partiye ichide turup pa'aliyet élip bérishni talliwélisqan idi. Shöbhisizki, bu türdiki ichige kiriwélip yaki birliship turup pa'aliyet qilishliri Rusiye partiyilirining milliy mesililerge qarita qaysi xil mu'amilide bolishigha qarap belgilenmekte idi.

Milliy mesilige tutqan pozitsiyilirige asasen, sotsyal inqilawiy partiyisi (és – archilar) bashqa milletler üchün alghanda özlirige eng yéqin partiye bolup, ularning partiye programmilirida impiriye tewesidiki her millet xelqlirige eng keng da'irilik fidratsiye hoquqi bérilishini otturigha qoyushqan idi. 1905-yilqi qurultiyida shertsiz sélf déterminatsiye (öz özi bashqurush hoquqi) qarishini otturigha qoyghan es-ar chilar partiyisi, keyinki qurultaylirida bu qarishini özgertip, her bir rayon üchün özige xas hel qilish charisini tépip chiqish deydighan bir tekclipni maqullishidu. Emma bu qarashni qandaq emelge ashurush heqqide éniq bir chüshendürüş bermigen idi. Rusiye lébiralizmchilirining qurghan asasiy qanunchi démokratlar partiyisi (kadét), rusiyining her qaysi milletlerge asasen rayonlarga bolinidighan bundaq fédératipliqlik bir dölet sheklige qet'i qoshulmatti. Ular birla merkeziy hökümetke boy sunidighan Rusiye pütünlugini himaye qilidighan bir tüzümnü otturigha qoyushup, poleklerden bashqa herqandaq bir milletke siyasiy aptonomiye (bir milletning öz özi bashqurush hoquqi) bérilishini qet'iy qobul qilmasliq deydighan bir layihini otturigha qoyushidu. Shundaqtimu rusiyini shekillendürgen milletlarning kültür jehette özi bashqurush hoquqi bilen öz ana tilida oqutush hoquqini bérishke qarshi emesligini tekitlishetti. Uningdin bashqa bolshéwiklr bilen ménshiwéklar partiyiliri bolsa, siyasiy aptonomiyaning muqerrer aqiwiti bolghan fédératsiyigimu, bir

pütün ijtimaiy tüzüm ichide kültür saheliri boyiche aptonomiye hoquqi bérilishigimu qarshi idi. Bu ikki partiye, fédératsiye dégen shekil, döletni bir munchi ushshaq merkezlerge bölíwétidighanliqi üçün bekla xeterlik aqiwetlerning kélip chiqishigha sewep bolishi mumkin; Shuningdek yene, kültür jehettiki aptonomiyimu her qaysi millet ishchilar sinipi (proletariat) ottursigha zidiyet tériwétidu; Bu xelqlerning kültür sahesidiki tereqqiyati jeryanidimu burju'aziye tesiri küchiyip kétidu dep hisaplashatti. Netijide, bundaq bir tüzümni qet'iy ret qilish lazim dep qarimaqta idi. Bolshéwiklarning qarishi boyiche alghanda, kapitalizimning mehsuli bolghan milletchilik barliq jehetlerde otturahal bir sinipning alahldiliklerini ipadileydighan bolghachqa, sotsyalizim tüzümi bilen esla chiqishalmaydiken.

Yoqurqidek qisqiche izahat béríp ötkinimizdin kéyin, Türk we Musulman siyasiy xadimlirining deslepki waqitlarda nime üçün kadét partiya idikiler yaki es-ar partiya idikiler bilen hemkarliq ornitish yolini talliwalghanliqini, shuningdek qurulghan milliy partiya programmlirining asasiy mezmonining nime seweptin bu partiyilarning programmlirigha oxshap qéliwatqanlighini téximu éiq chüshineleymiz. Bolshéwiklar partiyisining milliy mesililerge tutqan qattiq qolluq pozitsiyisi tüpeylidin, Musulman-Türkiy yitekchiliri bilen ilghar küchler 1917-yilqi öktebir inqilawighiche, yeni rusiyide bolshéwiklar hakimiyetni tartip alghiche bolghan ariliqta ulargha yéqin yolimasliq yolini talliwélishqan idi.

1917-yilidiki inqilap mezgilide 900 wekil qatnashqan tunji qétimlik pütün Rusiye Musulmanlar qurultiyi, yoqurida bayan qilghinimizdek öz ichide perqler shekilliniwatqan bir muhitta chaqirilghan idi. Bu qurultayda, Idil-Ural Türklirige yitekchilik qiliwatqan bir gurup "Rusiye impiriyisi asasiy küch bolidighan tüzümni saqlap qélish we milliy téritoriyasiz kültür aptonomiyisini teshkil qilish" deydighan qarashni otturigha qoyushqan bolsa, Türkistan, Ezerbeyjan we Bashqirdistan ümeklirini öz ichige alghan yene bir gurup kishiler "téritoriyilik aptonomiye" ni, yeni fédératsiyilik bir Rusiye tüzümi ichide aptonomiyilik rayonlarni shekillendürüsh deydighan bir layihini otturigha qoyushqan idi. Pu'at toqtaroptin bashqa barliq tatar ümek ezaliri "pütün Rusiye Musulmanliri, bir merkezdin bashqurilidighan siyasiy tüzüm ichide kültür jehettiki bir aptonomiye" ge érishishni telep

qilishmaqta idi. Eger bundaq bir merkezdin bashqurilidighan siyasiy tüzülme wujutqa chiqqinida burun körülgenlerge oxshash, kelgüside uruslardin bashqa milletler yenila öz tesirini körsitelmey bughulup qalidighanlighini hés qilishqan yene bir gurohtiki kishiler, bundaq bir merkezlik téritoriyisiz kültür aptonomiye sheklige pütün küchi bilen qarshi turidu. Shundaq qilip bir-birsi bilen zitliship qalghan unionistlar (bir merkezdin bashqurilidighan bir pütün Rusiye sheklini telep qilidighanlar) bilen fédératipchilar ortaq birer kélishimge kilelmeydu. Emma bu qurultayda otturigha chiqqan bu xil tAlash-tartishlardin kélip chiqqan zidiyetler, Sowétler ittipaqidin qéchip chiqqan siyasiy musapirlar bilen birge ta chat'ellergiche birge sörülüp kélip, tashqi dunyadiki idiyiwiy toqunushlarda, bir-birsini tenqitlashidighan we bir-birsige qarshi seplerge bölünishlerde bir-birsini pash qilish bahanisi bolup béridu.

Rusiyide bolshéwiklar hakimiyetni tartip alghinidin kéyin, ménshiwéklar partiyisining bash sékritari we waqitliq hökümetning bash ministiri kérénski, kadét partiyisining bash sékritari milyukow, es-ar partiyisining bash sékritari wiktör chérnow qataridiki bolshéwiklerge qarshi lidérlermu, Fransiyini asas qilghan halda Yawrupaning herqaysi jaylirigha tarqap kétishidu. Adette aqlar – aq uruslar dep atilip kélin'gen bu siyasiy xadimlar, herxil teshwiqat eparliri etirapigha jem bolushup bolshéwiklarga qarshi siyasiy küreshlirini dawam qiliduridu. Bu aqlar bilen burundin munasiwiti bolghan yaki kéyinki yillar ichide ornitilghan munasiwetler, chet'ellerdiki musapir Türkiy yitekchilirining wetenperwer bolush-bolmaslighini bahalaydighan yene bir siyasiy ölchem haligha keltürülüp, öz ichide körülgen herxil zidiyetlerde bir-birsige hujum qilish qUrali qilinidu.

Bolshéwiklar milliy siyasiti

Türkistan bilen wolga etirapida qurulghan aptonomiyilerning hemmisini 1917-yilqi bolshéwiklar inqilawidin kéyin otturigha chiqqan aptonomiyiler déyish mumkin. Eslide bu aptonomiyilerning qurulush jeryanini asasen alghanda sotsyalizm, islamizm we milletchiliktin ibaret üch bulungluq weziyetning tereqqiyati netijiside oturigha chiqqan déyish mumkin. Türkistanliq yerlik yitekchiler bilen

bolshéwizm otturisdiki munasiwetler, charrusiyidiki uruslardin bashqa milletler ichide körülginige oxshash, intayin dolqunsiman we bezide zidiyetler bilen tolghan bir weziyetni shekillendürmekte idi. Eslini sürüshte qilghanda, Türkistanliq ziyaliylarning hemmisi dégidek marksizm bilen léninizm heqqide éniq bir sawatqa ige kishilerdin emes idi. Shundaq bolghachqa, bolshéwiklarning qandaq bir hakimiyet sistémisini yolgha qoyidighanliqi heqqide qilchilikmu aldin perezliri yoq idi. Shunga ular bolshiwéklarning qaysi xil tüzüm bilen hakimiyet yürügidighanliqini emeliy tejribiler arqiliq biwaste körüşh we éghir xatalishishlar arqiliqla tonushup chiqish porsitige érisheleydu. Ular bundaq bir tejribini qolgha keltürüşh üçün heqiqeten bekla éghir bedel töleshke mejbor bolghan idi. Eliwette bu xil xatalishish jeryani yalghuz Türkistanliq yitekchilergila xas bir alahldilik bolup qalmay, Idil-Ural we bashqirt Türklirini öz ichige alghan barliq Türkiy qewimliri üçünmu ortaq bir jeryan déyish mumkin idi.

Eslide, lénin ta 1913-yillirdila milliy mesililer heqqidiki maqalilirida, bolupmu kéyinki yillarda izchil munazirilerge sewep bolup qalidighan aptonomiye, sélf déterminatsiye (öz-özini bashqurush hoquqi) pirinsipliri we kültür da'irisldila cheklinip qalidighan aptonomiye qataridiki chüshenchiler heqqide qaysi xil köz qarashda ikenligini nahayiti ochuq sherhilep bolghan idi. Lénin, medeniy jehettila cheklinidighan aptonomiye heqqide toxtalghinida mundaq dégen idi:

Adette démokratiye noqtisidin, xususen prolitariyatning sinipiy küresh teliwi noqtisidin élip étganda bundaq bir ayrimichiliqqa, bundaq bir aptonomiyige yol quyushqa bolamdu-bolmamdu? Mana bu eng aldi bilen aydinglashturiwélisimizgha tégishlik mesilidir. ... hexil milletler birla dölet ichide yashimaqchi bolidiken, ular milyonlarche, hetta milyadlarche iqtisadiy, qanuniy we ijtimaiy baghlar bilen bir-birsige zich baghlinip yashashqa mejbor. Ma'arip ishlirini ene shu baghlardin ayrip qandaqmu emelge ashurush mumkin? ... oqutush ishlirini döletning bashqurush da'irisidin ayriwetsek qandaq bolidu? Eger birla dölet teweside yashaydighan herxil milletler iqtisadiy baghlar bilen öz'ara chemberches baghlan'ghanla bolidiken, u milletlerni medeniy jehette, bolupmu oqutush ishlirida izchil türde ayrim tutimen déyish bihudilik bolupla

qalmay, yene qalaqliqning bir ipadisidur. Eslide, mektepler emeliy turmushqa zörür bolghan ishlargha aldin teyyarlik qilish meqsitide, milliy toplumlarni oqutush ishlirida birleshtürüşni emelge ashurush üchün tirishchanliq körsitishimiz lazim. (Lénin, «milliy mesililer we milliy musteqilliq küreshliri»)

Lénin yene özige özi xoja bolush hoquqi mesilisi heqqide, yeni sélf détérminatsiye heqqide toxtalghinidimu kelgüside ijra qilinidighan siyasiy tüzümni aydinglashturup bireligidek bayanlarda bolghan idi:

Programmizdiki sélf détérminatsiye dégen mezmonni yalghuz siyasiy jehettila otturigha qoyulghan bir abstrakit uqum dep chüshinishimiz kérek. Yeni özini özi bashqurush dégenlik, merkeziy dölettin bölünüp chiqip musteqil dölet qurush digen menini bildüridu. ... eger, birer millet bir pütün dölet ichide ayrim bir millet bolup yashaymen dep oylighinida, uning rusiyidin bölünüp chiqip musteqil dölet qurushtin ibaret peqet we peqet birla hoquqi bolidu. ... bundaq bir telepni otturgha qoyalmighan bir millet, fédératsiyilik munasiwt qurush yaki zémin teliwi bolmighan medeniy erkinlik dégendek teleplerde bolush layaquitige ige emes. ...

Shundaq qilip rusiyidin ayrilmighan, éniqlraq éytqanda bölünüp chiqip kitelmigen milletlarning kelgüsi teghdiri éniq qilip belgüliwétilgen idi. Dimek, bundaq ehwalda qalghan milletler öz xahishliri boyiche büyük urus milliti (!) ichide érip yoqulushqa mehkümdur. Undaqta bölünüp chiqip kétishni telep qilidighanlar qandaq qilishi kirek? Léninning bu heqte digenlirimumu kadét partiyisining bayanatchisigha bergen jawabidin éniq köriwélishe bolidu:

Öz teghdirini özliri belgilesh hoquqi dégen bashqa bir ish, öz teghdirini özliri belgilesh hoquqini ishqa ashurush dégenlik, yeni bir milletning belgilik shara'itlar astida bölünüp chiqip kétish teliwide bolushning toghra bolush-bolmasliqi tüptin oxshimaydighan yene bashqa bir ishtur. ... partiyimiz bu mesilini herxil ehwallarda bir pütünlük boyiche tehliil qilghan halda ijtimaiy weziyetning hemde prolitariatning sotsyalizm shara'iti astidiki sinipiy küresh éhtiyajining teliwige asasen hel qilishi lazim.

Biz sélf déterminatsiye teliwini, ... iqtisadiy jehettin parchilinish we ushshaq döletlerge bölünüş arzulirini qobul qilalmaymiz. Buning del eksiche, biz chong döletlarning wujutqa kélishinila arzu qilimiz. Emma bu arzumu démokratiye we internatsyonalizm pirinsiplirigha toluq uyghun kélishi lazim. Bularnimu bölünüp chiqish arzusi bolmay turup qiyas qilish esla mumkin emes. ... bölünüp chiqip kétish, bizning pilanimiz ichide yoq bir ish. Biz her qandaq bir türdiki bölünüp chiqip kétishni himaye qilalmaymiz.

Bulardin melum bolidiki, léninning dégini buyiche alghanda, öz teghdirini öziliri belgilesh hoquqi dégenlik, rusiyidin bölünüp chiqip kétish digen menini bermeydighanliqini köriwélishe mumkin. Rusiyidin ayrilip musteqil bolalishi üchün lazimliq aldinqi shert shuki, prolitariatning xelq'araliq sinipi küresh sépi parchilanmasligi shert iken. U halda bu ishni emeliyette qandaq emelge ashurushqa bolidighanligi heqqide héchkim bir nime bilmetti. Axirida, lénin ruslardin bashqa milletlerge mundaq ikki xil tallash heqqini sunidu: buning birsi, emeliyette hergiz ishqa ashurghili bolmaydighan we uning özimu xalimaydighan rusiyidin ayrilip musteqil bir dölet qurush yoli; Yene birsi bolsa, rus milliti ichide singip yoqap kétish yoli. Bu ikki yoldin basha tallashqa bolidighan üchinchi bir yol yoq idi. Bu ikki yolning birinchisi pütünley nezeriyiwiy bir gep bolup, kitap yüzldila bir menige ige bolushtin bashqa qilchimu emeliy qimmiti yoq quruq gep idi. Lénin we uning sebdashliri ruslardin bashqa milletlerge sun'ghan tallash yoli peqet ikkinchi xildikila yol bolup, ular rus milliti bilen yughurulup yoqap kétishi shert idi. Emma yoqurida körsitip ötkinimizdek, léninning bu nezeriyisini éniq chüshinip yiteligen Musulman Türkiy ziyaliylirining sani barmaq bilen saniwalghichilik derijide az idi.

Öktebir inqilawi jeryanida bolshéwiklar sélf déterminatsiye pirinsipini öz reqiplirige hujum qilishda küchlük bir toxmaq, roslardin bashqa milletlerge bolsa alahide jelip qilarliq bir psixologiyilik yemchük ornida paydilinidu. Lénin bilen stalin birlikte qol qoyup 1917-yili 15-noyabirda élan qilghan "rusiyidiki her millet xelqlirige" digen murajetnamisida, milliy siyaset asas qilinidighan töt muhim noqta otturigha qoyulghan idi. Bu noqtilargha asasen rusiyidiki milletlarning

hemmesi hoquqta barawer, ularning hemmesi döletning ghojayinliri dep körsitilgen idi. Bölünüp chiqip kétish we öz millitining musteqil döletlirini qurush hoquqi üstide toxtalghinidimu, öz teghdirini özliri ixtiyari shekilde belgilesh hoquqigha ige dep körsetken idi. Milliy we diniy jehetlerdiki burunqi her türlük kemsitish mu’amililer bilen zulum sélishlar birdek emeldin qaldurilidu dep körsitilgen. Shuningdek yene étnik az sanliq milletlarning erkin tereqqiyati kapaletke ige qilinidu dep tekitlen’gen idi.

Bu bayanat élan qilinip aridin besh kün ötkende, bolshéwiklar hökümiti biwaste Musulmanlar ahalisigila qaritip ularning diniy we milliy hésiyatlarini özlirige jelip qilishni meqset qilghan yene bir murajetname élan qilidu. Atézim yaki inténatsyonalizmdin qilchimu éghiz achmighan bu ikkinchi murajetnamisida “charRusiye dewride shekillen’gen barliq bésim we cheklimilirining emeldin qaldurulghanliqi, barliq Musulman xelqliri diniy we milliy örp-adetliri bilen xalighanche shoghullinalaydighanliqi” ni alahide tekitlep körsitish bilen birge, Musulman xelqliridin bolshéwiklar inqilawini qollap-quwetleshliiri telep qilin’ghan idi. Özimu bir grozin bolghan stalin, öktebir inqilawi bilen birge dawamliship kéliwatqan ichki urushta reqiplirini yéngip chiqish we rusiyide komunistik hakimiyetni tikliwélsh üchün rus bolmighan milletler ichidin chiqqan yerlik aktiplargha bekla ihtiyajliq ikenligini yaxshi biletti. Stalinning dégini buyiche alghanda, bu türdiki kishiler burju’azlar ichidin yaki küchlük milletchilik idiyisige ige bolghan kishiler arisidin chiqqan bolshining qilche ehmiyiti yoq idi. Nimila bolsa bolsun, ular bu türdiki kishilerdin paydilinishliri we bu jehette aktipliq bilen xizmet qilib bérighan kishilerni kommunizm idiyisi bilen özgeritip chiqishliri shert idi. Ene shundaq meqset bilen bu murajetnamilar élan qilinip birer aymu ötmey turup, yeni noyabir éyida, stalin milliy ishlar komussariyati (narkomnats) ni qurdurup, bu komissarliqni biwaste özige qaraydighan bir organ’gha aylanduridu. Bu komissarliq, kéyinki waqitlarda Sowét da’iriliri bilen uruslardin bashqa milletler ottursidiki munasiwetlerni tengshesh, bashqa dölet xelqliri bilen munasiwet tiklesh jehetlerde köwrüklük rol oynaydighan bir organ halitige keltürilidu. Omumiy komissarliq teweside yehudiylarnimu öz ichige alghan halda uruslardin bashqa barliq milletler üchün ayrim-ayrim komissarliq bölümliri tassis qilinidu. Narkomnatsqa qaraydighan eng chong we eng küchlük bölüm –

merkezi Musulman ishlar komissarliqi – muskom bölümi bolup, bu bölümde rusiyidiki barliq Musulman xelqlirige da'ir ishlar bir terep qilinatti. Bu bölümge bolshéwiklar idiyisini qobul qilghan Türkiy nesillik üch kishi mes'ol qilip teyinlen'gen idi. Bu üch kishidin birsi bashqirtlardin bolghan shérip manatow bolup, qalghan ikkisi tatar Türkiliridin kelgen mollanur wahitow bilen galimjan Ibrahimow idi. Bir mezigil ötkendin kéyin, narkomnats uruslardin bashqa milletlerni bashqurush, maliye we herbiy ishlarnimu öz ichige alghan halda barliq ishlarni öz tizginide tutup bashquridighan küchlük bir organ haligha keltürilidu. Mundaqsigha alghanda bu organ dölet ichidiki bir dölettek hoquqqa ige bir organ haligha keltürülüp, lénin ölgendin kéyinki waqitlarda dahiliq talishish ishlarida stalin üchün intayin muhim bir yaremchi küchke aylandurulghan idi.

Musulman Türkiy rehberlirining bolshéwiklar teripige ötüp kétishige sewep bolghan amillar ichide qizillar bilen urush qiliwatqan aq urus génirallirining bashqa milletlerge tutqan pozitsiyilirimu muhim tesir körsetken idi. Bu génirallar eger qizillar üstidin ghelibe qazinalighinida, Rusiye padishalighini qaytidin eslige keltürüshidighanliqini, héch bolmighanda urus showénizimi asasida qurulidighan bir tüzümni tikleydighanliqini, yerlik milletlarning musteqilliq yaki aptonomiye deydighan teleplirige qet'iy yol qoyushmaydighanliqlirini her waqit tekitlep kelmekte idi. Eger aqlar ghelibe qilip qalghidek bolghinida hemme ishlarning özgermey burunqi halitide qalidighanliqini mölcherleshken yerlik yitekchilerning bir qismi, yoqurqidek sewepler tüpeylidin qizillar teripige ötüp ular bilen hemkarlishish yolini talliwélishqan idi.

Öktebir inqilawi partlishi bilen teng, charRusiye tewesidiki barliq Musulman Türkiy xelqler rayonida musteqilliq heriketliri partilashqa bashlaydu. Bashqirtlar 15-noyabirda aptonomiye qurghanliqini élan qilishidu. Buning keynidinla, 27-noyabir künisi (miladiye boyiche 13-dikabirda) qoqan aptonomiyisining qurulghanliqi élan qilinidu. Dikabir aylirida Türkistanning Qazaqistan tewesinde Alash-Orda hökümitining qurulghanliqi élan qilinidu. Buninggha ulushupla Idil-Ural tewesinde, Ezerbeyjanda we Qirimda bu türdiki ishlar kün tertipke qoyulidu. Bekla qisqa ömürlük qoqan hökümitidin bashqiliri xéli waqitlarchiche mewjut bolup turidu. Emma Sowét da'iriliri, bolupmu stalin, bu

jaylarda barliqqa kelgen milliy komititlarni merkezdin ayrilishqa urun'ghan burju'a aptonomiyichi gurohlar dep élan qilib, bu türdiki heriketlerge qet'iy yol qoymaydighanliqini bildüridu. Shundaq bolsimu barliq hoquqni ishchilar sinipi bilen déhqanlarga tapshurghan aptonomiyilergé yenila ruxset béridighanliqini bildüridu. Bundaq bir aptonomiye – pütünley komunistik partiyining tizginlishi astida turidighan Sowét xarakterini alidighan bir aptonomiye digenlik idi. Ularning buxil közqarishi 1918-yili may aylirida élan qilin'ghanliqigha qarimay, bu ishlar xéli kéchikip emelge ashurilidu. Halbuki, u waqitlarda rusiyide pütün sepler boyiche ichki urush dawam qiliwatqan bolghachqa, Sowétler ittifaqi özlirini himaye qilish éhtimali bolidighan herqandaq bir küchni ittifaqdishi dep hisaplap turushqa mejbor bolivatqan künliri idi. Shuning üchün, komunistik partiye da'iriliri stalinning burju'aziye aptonomiyiliri dep körsetken bu hökümetlerni derhal basturiwetmey, purset bolghinida ularni komunistlashturushqa pütün küchi bilen tiriship, bolshéwiklarning asasiy pirinsiplirini qobul qilishni xalimaydighanlarga qarita u künlérde yumshaq mu'amile qilib turushqa tirishqan idi.

Inqilap dewri we uningdin keyinki Türkistan weziyiti

Yigirminchi esirge qedem tashliniwatqan künlérde, Türkistan tewesining mutleq köp qismi charRusiye teripidin bésiwélin'ghan bir weziyette idi. Büyük Türkistanning muhim bir qismini teshkil qilghan Buxara we Xiwe xanliqliri ichki ishlarda erkin, emma tashqi ishlarda rusiyige baghlinip turiwatqan béqindi bir döletke aylandurulghan idi. Uruslar igelliwalghan yerlerni Türkistan bash gobérniyisi bilen dala bash gobérniyisi digen ikki memori rayon'gha bölüp bashqurmaqta idi. Türkistan gobérniyisi bolsa sir derya wadisi, perghane, semerqend, seMirechi (yettisu) we kaspi sirtida qalghan jaylar qataridiki rayonlarni öz ichige alghan bolup, dala gobérniyisi bolsa aqmolinsk (aqmolla) bilen semiypalatinsk rayonlirini öz ichige alghan idi. Tashkent shehiri bolsa bu ikki gobérniyining merkizi qilib békitilgen idi. Büyük Türkistan'gha tewe bolghan torghay bilen Ural rayonliri bolsa dala gobérnatorlighining sirtida qaldurup, u yerni

biwaste Rusiye ichki ishlar mehkimisige qaraydighan qilishghan idi. Bu türdiki memori organ tüzülishi 1917-yilqi bolshéwiklar inqilawighiche dawamlishop kelgen idi. Sowét terep bu rayonlarni pütünley bésiwilip Buxara bilen Xiweni Sowétler ittifaqigha qoshiwalghinidin kéyin, Türkistan téritoriyasini qaytidin parchilap, ta bugün'giche saqlinip kéliwatqan siyasiy rayonlarni shekillendüridu.

Kérénski yétekchilikide kadét, es-ar we sotsiyal dimokratchilar birlikte qozghalghan 1917-yilqi fiwral inqilawidin charRusiye teweside yashaydighan barliq milletler Rusiye teweside tüp yiltizidin bir özgirish barliqqa kélidighan boldi dep qariship ulardin bekla zor ümidlerni kütken idi. Bu chaghda impiriyaning barliq bolung puchqaqlirida nechche esirdin béri ijra qilinip kélin'gen izish we zulüm siyasetige endi xatime béridighan boldi deydighan bir ümid hemme kishining arzusi idi. Bu qozghilang xewiri Tashkentke yétip kélishi bilen teng, Türkistan gobérnatori géniral kuropatkin barliq qUralliq küchi bilen birge kérénski hökümitining eMirige ötidighanliqini, shuning bilen birge yene eger bu jaylarda yéngi hökümetke qarshi qozghilidighan barliq isyanlarni qilche rehim qilmay qet'iy basturidighanliqini, charRusiye dewridiki barliq memori organlarni pütünley taqiwétip uning ornigha waqitliq hökümet komititirini qurup chiqidighanliqini élan qilidu. Bu qarargha asasen Türkistan tewesidiki hökümet mehkimisi, shchépkinn bashchilighidiki 9 kishilik hey'ettin teshkil tapqan bir komititqa barliq wezipilirini ötküzüp bérip, dala (stép) gobirniye tewesini pütünley merkezi hökümetke tapshurup béridu. (shchépkin re'isligidiki waqitliq hökümet ezaliri préobrasénski, ziya powiski, shikapski, élpatowski, géniral dewletshin, sadir meqsudiy, muhemmatjan tinishbay we elixan bökeyxan oghli qatarliq kishilerdin teshkil tapidu – aptorning izahati) april éyida chaqirilghan tunji nöwetlik ishchi-déhqanlar qurultiyi shchépkinni wezipesidin qaldurup, uning ornigha naliwkinni hökümet re'islikige teyinleydu.

Fiwral inqilawidin kéyin barliqqa kelgen az-tula erkin nepes alghili bolidighan siyasiy weziyet, Türkistanliqlar ichidiki siyasiy éqimlarnimu heriketke kélish porsitige ige qilidu. Türkistan xelqlirining ilghar küchliri, Türkistandiki ijtimai'y we siyasiy pa'aliyetlerge yitekchilik qilish meqsitide mart éyida yighilip köp sanliq ezaliri jeditchilerdin teshkil tapqan islam partiyisi (shurasi) ni qurup chiqishidu. Bu

shuraning bash sékretarligini Türkistan jeditchilik herikitining awan'gartliridin biri bolghan Munewwer qarigha tapshuridu. Yéngi qurulghan bu islam shurasi, derhal heriketke kélip Türkistan teweside bir qurultay chaqirish qararini qobul qilidu. Shundaq qilip derhal qurultay chaqirish teyyarliqlirigha kiriship, 1917-yili 17-afri künisi Tashkent shehiride 440 neper wekil qatnashqan tunji qétimlik Türkistan Musulmanlar qurultiyi chaqirilidu. Bu qurultayda «rusiyidiki kelgüsi ijtimai'y tüzüm we Türkistanning bu tüzüm ichidiki orni», «urus köchmenlirige bölüp bérilgen yerlarning ehwalı toghrisida» digendek birqanche témını mezmon qilghan halda muzakiriler uyushturilidu. Qurultaygha qatnashqan wekillerning hemmisi dégidek jeditchilikni himaye qilidighan kishiler bolush bilenla qalmay, ularning xéli köp qismi diniy tüzümni himaye qilishqa mayil konsiriwatip kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Shu seweptin qurultaygha qatnashqan wekiller oxshimighan köz qarashlar اساسida bir qanche xil gurohlargha bölünüp ketken idi. Bu qétimqi qurultayni Türkistandiki barliq idiyiwiy éqimlarnı bir yerge keltüreligen Türkistan tarixidiki intayin muhim bir weqe dep tonighan qanunshunas ubeydulla ghoja, islam shurasidiki jeditchiler bilen téxi resmiy bir teshkil bolup uyushushqa ülgirelmigen mute'essiplerni ortaq bir pikirge keltürüş üchün Türkistanda bir milliy merkez teshkil qilish zörür digen teklipni ortigha qoyidu. Bu teklip qurultayda maqullinip, Mustapa Choqay oghli bash sékretarlıqida «Türkistan Musulmanlar merkezi shurasi» teshkil qilinidu. Bu shuragha mehmud ghoja behbudi, übeydulla ghoja, abidjan mehmud, shah Exmet shah islam, Mir adil we müpti sedridin xan qataridiki Türkistanlıq danglıq zatlar mu qatnashqan idi. Kéyinki yillarda qurulghan Bashqirdistan aptonomiyisige re'is bolidighan Exmet Zeki Welidiymu bu merkezde bash katipliqlik wezipisige teyinlinidu. Türkistanlıq Musulmanlar merkezi shurasi, qurulghan künidin bashlap xelq arisida milliy merkez digen nam bilen tonulidu. (bu shuraning ezaliri übeydulla ghoja, esedulla ghoja, abitjan Mexmut, Mir adil, shah Exmet shah islam, Mexmut ghoja behbudi we müpti sedridin xan qatarlıq kishilerdin teshkil tapqan idi. Milliy merkeznıng herqaysı jaylardiki teshkilinish ishlirigha wastichi qilip perghanigha nasirxan töre, Semerqentke Mexmut ghoja behbudi, ezer déngizi sirtidiki jaylarga oraz serdar, sir deryasi rayonigha shah islam we yettisu rayonigha tinishbayew mes'ol qilin'ghan. – aptorning izahati)

Emma kérénski hökümiti xelqning kütken ümidini yerde qoyup Rusiye teweside muqimliqni saqliyalighidek tüzük bir hökümet teshkilliyelmeydu. Shunga, pütkül Rusiye teweside merkez bilen yerlik hökümet arisida éghir anarxizim (hökümettsizlik) yaMirap ketken idi. Uning üstige urus bolmighan milletler öz teweside hökümet terkiwide tégishlik orun'gha érishish ümidlirininimu yoqatqan, charRusiye dewridin qalghan rus showénizimi pütün saheler boyiche téximu küchiyip kétéwatqan bir weziyet shekillenmekte idi.

Türkistan'gha hökmüranliq qilishqa teyinlen'gen waqitliq hökümet komititi terkiwidimu éghir zidyetler körülmekte idi. Uningdin bashqa yene Tashkentte qurulghan ishchi-esker we déhqanlar Sowétimu hakimiyetni ötküzüwélisni telep qilip hökümet terep bilen dühmenlishish halitide turmaqta idi. Yene bir tereptin milliy merkez terkiwide yiterlik orun'gha ige bolalmighanliqini bahane qilishqan Türkistanliq mute'essip küchler 6-ayda bir yerge yighilip shir eli lapin yitekchilikidiki «ulimalar jemiyiti» namida bir teshkilat qurup chiqidu. Netijide, 1917-yilining yaz aylirigha kelgiche bolghan ariliqta Türkistan teweside Türkistan merkezi hökümitige wekillik qilidighan waqitliq hökümet komititi, urus ishchiliri bilen urus eskerliri teripidin qurulghan ishchi-esker we déhqanlar Sowéti, Türkistan jeditchiliri teripidin qurulghan islam shurasi we sheri'et tereptarliri teripidin qurulghan ulimalar jemiyiti qatarliq töt musteqil organ birlikte mewjut boliwatqan bir weziyet shekillen'gen idi. Bulardin bashqa yene jeditchiler bilen mute'essipchilarning ortaq wekili dep qaralghan milliy merkezmu pa'aliyette idi. 1917-yili awghust aylirida ötküzülgen Tashkenttiki sheherlik hökümet saylimi Türkistanliq her qaysi gurohlar ottursidiki zidiyetni téximu ochuq ashkarilap bergen idi. Olimalar jemiyiti uruslarning sol qanitigha wekillik qilidighan küchler bilen birlisip pütün awazning yüzde 60 qismigha érishidu. Netijide ulardin likoshin sheher bashlighi bolup saylinidu. Qalghan awazning yüzde 25 qismini es-archilar alghan bolsa, jeditchiler aran yüzde 10 awazgha érishidu. Bu qétimqi saylam, Türkistanliq libiralistlarga bekla éghir zerbe bolidu.

(resim orni)

Übeydulla ghoja, 1920-yilliri

Shu yili sintebirde Türkistanliq Musulmanlarning ikkinchi qétimlik qurultiyi chaqirilidu. Rusiyide ijtimaiy tüzümning özgergenlikige qarimay Türkistandiki uruslar hakimiyetni qoldin béríp qoymasliq üçün jan-jehli bilen tirkishishi, ulargha bumu azliq qilip kérénski hökümitini qollashta ching turiwalghanliqi, Türkistanliqlarni Rusiye démokratiyisidin pütünley ümidsizlendüriwétidu. Shundaq qilip Türkistanliqlar arisida “rusiyidin bölünüp chiqip öz teghdirimizni özimiz hel qilish charisini tépip chiqishimiz kirek” deydighan kóz qarastikilerning sani köpiyishke bashlaydu. Türkistanliq yerlik yitekchiler aptonomiyilik bir Türkistan jumhuriyiti teshkillesh arqiliq bu wetende Rusiye qanunlirini emeldin qaldurush heqqide munazire qozghaydu. Munaziride konsiriwatiplar üstünlükte bolghachqa, yéngidin qurulidighan aptonomiyide qanun chiqirish ishlerida sheri’et pirinsiplirini esas qilish hemde sheri’et mehkimilirini eslige keltürüş teliwi otturgha qoyulidu. Dölet iqtisadini rusiyidin musteqil bashqurush, kiwez térish bilen birge öz ihtiyajigha asasen bughday térishqimu kapaletlik qilish dégen qararlar élinidu. (birinchi dunya urushi jeryanida paxtigha bolghan telep artip ketkechke, Türkistandiki étizliqlarning mutleq köp qismida kiwez térish mejboriyiti yolgha qoyulghan idi. – aptorning izahati) bu qurultayda, Rusiye parlamétida Türkistanliqlargha 35 kishilik wekil orni ayrilghanliqi heqqidiki merkezi hökümet qarari maqullinip, Türkistan boyiche omumiy saylam ötküzüş qarari élinidu. Qurultay yene Türkistanliqlarning teliwini hökümet bash ministiri kérénskige yetküzüş üçün Mustapa Choqay oghli, narbutabék, polatjan we shah islamlardin teshkil tapqan bir hey’et qurup chiqidu. Bu hey’et derhal rusiyige atlinip pétrburgda kérénski bilen körüşidu. Emma kérénski bu wekillerge keskin qilip mundaq jawap béridu:

Türkistanda rusiyige qarshi birer topilang chiqidighandek qilidu deydighan gep-sözlerge unche bek ishinip ketmidim. Eger rastinla shundaq birer weqe yüz bergidek qilsa qilche rehim qilinmay qattiq basturilidu!

Bu arida, Türkistan tewesidiki uruslar ottursida yüz bergen toqunushlarmu barghansiri küchiyip barmaqta idi. Sintebir éyigha kelgende Tashkenttiki urus bolshéwikliri naliwkin re’islikidiki waqitliq hökümetke qarshi bir qétimlik qUralliq siyasiy özgirish qozghighan

bolsimu ghelibe qazinalmighan idi. Emma öktebir inqilawining ghelibisi hemde pétirborgda hakimiyetning bolshéwikler qoligha ötishi, Tashkentiki bolshiwiklarni jasaretlendürüp qoyidu. Yeni Tashkent gazarmisidiki eskerlarning hemmisi yéngi hökümetke el bolidu. Netijide urushning tötinchi künisi, yeni 11-noyabir künisi bolshéwiklar Türkistan waqitliq hökümet orgini jaylashqan binani ishghal qiliwalidu. Kolésow, tobolin we ospaniski bashchiliqida teshkillen'gen «inqilawiy komitit» Tashkentning hoquqini tartip alghan bolsimu, ularning ichidin hakimiyet yürgüzeligidek iqtidargha ige birer kishimu chiqmaydu. Shundaq qilip ular sotsyal démokratchilar bilen, yeni ménshéwik we es-archilar bilen hemkarliq ornitishqa mejbor bolidu. Noyabir éyining otturlirida chaqirilghan Sowét qurultiyi, Türkistanda Sowét hakimiyiti qurulghanliqini élan qilishidu. Bu qurultay alghan qarargha asasen 21 kishilik Türkistan xelq komissarliqi (Türksownarkom) teshkil qilinidu. Komissarlarning 5 nepiri komunistlardin, 2 nepiri sotsyal démokratchilardin we 8 nepiri sotsyal réwolotsiyichilardin teshkil tapidu. Bu qurultay yene, Türkistanda qurulidighan hökümet terkiwide birmu yerlik xelq wekili bolmasliqi kérek digen bir qarar maqullaydu.

Türkistanda yüz bergen bu weqeler Türkistanliqlar arisida qattiq naraziliqlarni peyda qilidu. Shir eli lapin bashchilighidiki olimalar jemiyiti Tashkentte 515 neper wekil qatnashqan bir qétimliq Musulmanlar qurultiyi chaqirip, hakimiyet Türkistanliqlargha ötküzüp bérilsun dégen telepni otturgha qoyishidu. Lapin, Tashkent Sowét mes'ollirigha uruslar bilen Musulmanlar teng miqtarda wekil qatnashturidighan bir birleshme hökümet teshkil qilish tekliwini sunidu. Kolésow ulargha “yerlik xelqler ichide prolitariyat sinipi bolmighanliqi üçün, yerliklarning hökümet terkiwige kirishini qobul qilalmaymiz” digen jawapni béridu. Tashkent Sowétining ret qilish jawabi kelgendin kéyin, Türkistanliq jeditchilar bilen konsiriwatipchilar otturisida mejbori bolsimu bir hemkarlishish pursiti tughulidu. Milliy merkez bilen olimalar jemiyiti bir yerge kélip, axiri qoqan muxtariyitining qurulushi bilen netijilidighan ortaq pa'aliyetlirini bashliwétidu.

Milliy aptonomiyilik hökümetler: qoqan muxtariyiti

Tashkentte qurulghan hökümetke qatnishishni telep qilib sun'ghan tekliwi ret qilin'ghan ulimalar teshkilati, mejbori halda Mustapa Choqay oghli yitekchiligidiki milliy merkezdikiler bilen hemkarlishish yoligha kiridu. Bu ikki teshkilat birlikte heriket qilib qoqan shehiride tünji qétimliq Musulmanlar Orta Asiya qurultiyi chaqirish qarari élishidu. 1917-yili 25-noyabirda 208 neper wekil qatnishishi bilen chaqirilghan qurultay, 36 neper Musulman we 18 neper urus wekildin teshkil tapqan bir ijra'iyeye qurultiyi saylap chiqidu. Andin derhal 12 kishilik bir waqitliq hökümet teshkillep, 27-yaniwar künisi Türkistan muxtariyiti (aptonomiyisi) ning qurulghanliqi élan qilinidu.

27-noyabir künisi élan qilin'ghan muxtariyet xitapnamisida, Rusiye jumhuriyitining fédiratip bir jumhuriyet bolishini himaye qilidighanliqi, emma Türkistan üchün téritoriyilik aptonomiye telep qilidighanliqi tekitlen'gen idi. Bu muxtariyetning hakimiyet yürgizishini maqullaydighan birdin bir hoquqluq organ Türkistan ijra'iyeye qurultiyidur dep békitilgen idi. Bu xitapnamida yene Türkistanda yashawatqan az sanliq milletler hoquqini qoghdash mesilisi alahide tekitlen'gen idi. Bu hökümetning re'islikige Türkistanliq qazaqlardin tinish bay teyinlinidu. (aptonomiye xitapnamisining esli nusxisi üchün «hüjjetler» qismigha qaralsun. Qoqan hökümiti tüwendiki ezalardin teshkil tapmaqta idi: jumhur re'isi we ichki ishlar naziri: muhemmet tinish bay; Mu'awin re'isi: shah Exmet shah islam; Dölet mudapiyesi we bixeterlik naziri: ubeydulla ghoja esedulla ghoja oghli <keyin mu'awin re'is bolidu>; Yéza'igilik naziri: hidayet yürgül'agha; Sehiye naziri: Mir adil; Ma'arip naziri: nadirxan töre; l'ashe naziri: abitjan Mexmut; Maliye naziri: salomon herzféld <keyin uning ornigha shah Islam teyinlinidu>; Tashqi ishlar naziri: Mustapa Choqay oghli. – aptorning izahati)

Bu hadisiler, qizillar terepni bekla alaqizade qiliwétidu. Derweqe, eger qoqan muxtariyiti muweppeqiyet bilen hakimiyet yürgüzeliginide, Türkistan teweside Sowét hakimiyitige éhtiyaj barmu-yoq digen bir su'al otturigha chiqishi muqerrer idi. Shu seweptin bu aptonomiyini

derhal aghdurup tashlash shert idi. Emma buning üçhün Tashkent Sowétining yiterlik miqtarda qUralliq küchi yoq idi. Uning üstige Moskwa bilen Tashkent ottursidiki yollar urus kazaklirining atamani général dutow qoshunliri teripidin üziwétilgen idi. Bu arida Türkistanning her qaysi jayliridin qoqan hökümitini qet'iy himaye qilish heqqidiki xewerler keyni üzümey kélip turmaqta idi.

(resim orni)

Qoqan shehiride qurulghan Türkistan milliy hökümitini himaye qilish katta yighini, Tashkent 1917-yili 13-dikabir

(resim orni)

Türkistan milliy hökümitini himaye qilish namayishi, Tashkent. 1917-yili 13-dikabir

Qoqan hökümiti Moskwagha xewer yollap, özlirini “Türkistan tewesidiki birdin-bir qanunluq hökümet orgini” dep étirap qilinshini telep qilidu. Stalin bu telepkke qet'iy qarshi chiqip mundaq jawap béridu: “xelq teripidin saylan'ghan Sowét hakimiyetliridin bashqa herqandaq bir organ bilen munasiwet ornitishni qobul qilalmaymiz!” moskuwadin bundaq bir jawap alghan qoqan hökümiti, 1918-yili yaniwar éyida umumiy saylam ötküzidighanliqini, saylamda barliqqa kélidighan qurultay wekillirining üchte birsi Musulman bolmighan wekillerge bérilidighanliqini élan qilidu. Qoqan hökümiti, yene bir tereptin pul we qUral jehette yadrem béreligidek dost izdinshke kirishidu. Bu meqsette hökümetning tashqi ishlargha mes'ol naziri Mustapa Choqay oghli aq urus générali dutow bilen alaqliship körgen bolsimu, dutow “urus kazaklirining yitekchilikide qurulidighan hökümetkila yadrem béreleymiz” dep jawap bergechke, bu körüşhüshtinmu birer netije chiqmaydu. Buxara eMiri se'id alimxan bolsa, méning eng chong düshminim bolghan jeditchilarni asas qilip teshkillen'gen bundaq bir hökümet bilen uchurushishni hergiz xalimaymen dégen jawabni béridu. Shundaq bolghachqa, u barliq körüşhüş tekliplirini ret qilidu. Türkistanning qazaqlar olturaqlashqan rayonida qurulghan Alash-Orda hökümiti öz derdidin éshinalighidek halda emes idi. Netijide, qoqan hökümiti kéreklik qUral-yaragh we iqtisadiy yadremdin mehrum bolup qalghachqa, rehberlik ichide bu hökümetning teghdiridin ümidsizlinidighan xahishlar küchiyip kétidu.

Hökümet bashligi tinishbayéwmu 1918-yili 17-yaniwar küni hökümet re'islikidin istipa béridu. Uning ornigha Mustapa Choqay oghli teyinlinidu. (tinishbayéw istipa bergendin kéyin, xelq shurasi jumhur re'islikige adwukat übeydullani tekliq qilghan bolsimu, bu wezipidin bash tartqan übeydulla ghoja bu orun'gha Mustapa Choqay oghlini tekliq qilip, özi mu'awin re'islik wezipisini üstige alidu. – aptorning izahati)

Shu yilining yaniwar aylirida, qizil armiyeye orénburg rayonini bésiwalghan géniral dutow küchlrini yéngip, Moskwa bilen Tashkent otturidiki transiport yollirini échiwalidu. Bu weqeler yüz bériwatqan waqitlarda Tashkent Sowétimu 31-yaniwar künisi bir yighin échip qoqan hökümitini “burju'a eksil'inqilawiy hökümet” dep élan qiliship, bu hökümetni derhal tarqitiwétish qararini alidu. Qizil qoghdighuchi (qizil guwardiye) lar awstro-wén'gir urush esirliri we bu yerde turiwatqan ermen milislirining yardimige tayinip 1918-yili 14-fiwral künisi qoqan shehirige hujum bashlaydu. 18-fiwral künisigiche dawam qilghan töt künlük qanliq jeng netijiside Türkistan muxtariyet hökümiti munqerz bolidu. Qizil guwardiyiler bilen ulargha yademesheken ermen milisliri qoqan shehiride qanliq qirghichiliq yürgizidu. Qoqan hökümiti, shunche qisqa ömür körginige qarimay Türkistan tewesidiki “tunji siyasiy aptonomiyeye teliwining simowuli” bolush jehettin alghanda, intayin muhim tarixiy ehmiyetke ige bir hökümet idi.

Hökümet bashligi Mustapa Choqay oghli hökümet basturulghanda awal Afghanistan'gha, u yerdin Bashqirdistan'gha qéchip bériwalghan idi. Choqay oghli Bashqirdistan'gha barghandin kéyin, u yerdiki Bashqirdistan milliy aptonomiyisini qurush herikitige qatnishidu. Sowétler ittifaqi u yernimu bésiwalghinidin kéyin, groziyige qéchip bérip neshriyatchiliq ishliri bilen shoghullinidu.

Tiblis bolshéwiklar teripidin bésiwélin'ghandin kéyin, Choqay oghli u yernimu tashlap Türkiye arqiliq Parizhgha bériwélip Yawrupada Türkistan azatliq pa'aliyetlirini bashliwétidu. Muxtariyetning tunji re'isi bolghan ténsabayéw Qazaqistan'gha bériwalghandin kéyin, u yerde qurulghan Alash-Orda hökümitining ichki ishlar naziri bolup wezipe öteydu.

Qoqan muxtariyiti basturulghanda, qoqan shehiri uruslar teripidin chéqip tüp-tüz qiliwétilgen idi. Qoqan hökümiti basturiwétilgendin kéyin, eyni waqtida qoqan sheher mudapiyisi bilen qoqan hökümitini qoghdash wezipisige teyinlen'gen ergesh qurbéshi, qol astidiki qalghan qUralliq küchliri bilen birge taghliq rayonlarga chékinip bériwélip bolshéwiklarga qarshi qUralliq qarshiliq körsitish herikitini bashliwétidu. Kéyinki yillarda «basmichiliq» dep nam alghan bu qUralliq qarshiliq körsitish herikiti, pütün Türkistan tewesi boyiche téz sür'ette kéngiyip, ikki yil ichide Türkistanning mutleq köp qism jaylirigha öz tesirini kéngeytken idi. Shu seweptin, qoqan muxtariyitining aghidurulghan künini Türkistandiki basmichiliq herikitining bashlan'ghan küni dep qobul qilishqimu bolidu.

Türkistan aptonomiyisi

Qoqan shehiride qurulghan muxtariyat jumhuriyitini bolshéwiklarning rehimsizlerche basturiwétshi netijiside bolshéwiklar bilen Türkistan xelqi otturidiki düshmenlishish chékige yetken idi. Bu weqeler, Türkistan yitekchilirige muntizim qUralliq küchke ige bolmay turup musteqil hakimiyet qurushqa bolmaydiken dégen bir heqiqetni ögetken idi. U künlerde, yene bir qisim Türkistanliq pa'aliyetchiler bolshéwiklar bilen hemkarlishish yoli arqiliq yéngi hökümet terkiwide emeliy tesir körsiteligidek birer orun'gha irishish xiyaligha kelgen idi. Shundaq qilip komunistlar iyolda Tashkentte bir qétimliq komunistik partiye qurultiyi chaqirishidu. Bu qurultaygha Türkistandiki 1500 komunistqa wakaleten 43 neper wekil qatnishidu. Bu qurultayda, Rusiye kompartiyisige qarashliq Türkistan komunistik partiysini qurup chiqish qarari élinidu. Bu waqitlarda Tashkent shehiri sherq elliri komunistik partiyilirining pa'aliye merkizige aylanmaqta idi. Mesilen, Iranliqlarning adalet partiyisi, Mustapa suphining Türkiye komunistik partiyisi, yash Buxaraliqlar we yash Xiwelikler ichidiki bolshéwizimgha hewes qilidighan gurohlar, Hindistan inqilapchiliri we Xitay komunistliri bu sheherge yighilmaqta idi. (u yillarda Tashkent shehiri Iran we Hindistan qataridiki bir munche sherq eller kompartiyilirining pa'aliyet merkizige aylinip qalghan idi. Iran kompartiyisining «bayraq'iy

adalet», Hindistan kompartiyisining bolsa «zémindarlar» digen gézitliri Tashkentte neshri qilinmaqta idi. Türkiye kompartiyisining bash sékritari Mustapa suphimu Türkiyige baridighan Ukra'ina bilen kapkaziye yolliri dénikin bilen wran'gél qUralliq qoshunliri teripidin késiwitelgenliki üçhün anadolugha qaytip kitelmey, Türkistan arqiliq hezer déngizidin ötüp Türkiyige bériwélisni pilanlap yüretti. Buningghimu imkaniyet yar bermigendin kéyin bu yoldinmu waz kechken Mustapa suphi'oghli groziyilik komunist éli'awanning teliwige asasen bir mezigil Tashkentte turup pa'aliyet qilishqa maqul bolghan idi. Shundaq qilip, Mustapa suphi'oghli Tashkentte qélip u yillarda Türkiye komunistlirining organ géziti bolghan «yéngi dunya» ni neshri qildurup, Orta Asiya tewesige tarqilip ketken Osmanli urush esirliri arisigha komunizm idiyisini tarqitishni meqset qilip sherq eller kompartiyé teshkilatirining ortaq pa'aliyet soruni bolghan «beynelmilel sherq teblighat shurasi» ni qurup chiqish ishlirigha qatnashmaqta idi. – aptorning izahati)

Shu yilisi perghane rayonida bashlan'ghan basmichiliq herikiti Türkistan teweside téz sür'et bilen kingiyip barmaqta idi. Yene bir terepte aqlar 1918-yilining otturlirighiche Qazanimu öz ichige alghan halda Moskwa bilen Tashkent ottursidiki muhim merkizi sheherlerning köp qismini bésiwalghan bolup, Moskwa bilen Orta Asiyanı bir-birsige baghlap turidighan yollar pütünley üzüp tashlan'ghan idi. Shuningdek yene, Moskwa bilen Türkistan ottursidiki bipayan zéminda Idil-Ural, Bashqirdistan we Alash-Orda aptonomiyiliri keyni-keynidin élan qiliniwatqan bir weziyet barliqqa kelgen idi. AdMiral kolchakqa tewe bolghan aq urus qUralliq küchliri, ataman dutowgha tewe urus kazakliri, bolshéwik düshmini bolghan tunji qurultaygha tewe sotsyalislar bilen yoqurida tilgha élin'ghan aptonomiyilerge tewe qUralliq eskeri küchler, öz'aldigha urush sépi teshkil qilip qizil armiyige qarshi urush qilmaqta idi. Ene shundaq bir ehwal astida, eger Moskwa da'iriliri yerlik kishilerdin partiyige eza qobul qilmasliq pikiride ching turiwalsa komunistik hakimiyet bilen yerlik xelq otturidiki yéqinlishishni wujutqa chiqiralmasliqini tonup yétidu. Shundaq qilip, Moskwa da'iriliri asasen kona jeditchilerdin teshkil tapqan Türkistanliq ziyaliylarni Türkistan komunist partiyisige jelp qilish üçhün Tashkenttiki urus komunistlirini mejborlashqa bashlaydu. Derweqe siyasiy jehettiki bu xil pozitsiye özgertish komunistlarga

paydiliq bolidu. Komunistlar 1918-yili dikabir éyida chaqirilghan ikkinchi nöwetlik qurultiyida 900 ge yéqin Türkistanliq partiyege kirish üchün iltimas qilidu. Qurultayda yene partiye pa'aliyetlerini Türkistanning yerlik alahdiliki bilen ijtimaiy ehwaligha maslashturup qanat yaydurush, Türkistan xelqni partiyege yéqinlashturush meqsitide «Musulmanlar biyruisi» (musbiro) qurush qatarliq qararlarmu qobul qilinidu. Bu biro, kompartiye merkezi komititige biwaste qaraydighan bolup pa'aliyet qilishi lazim idi. Musulmanlar birosining tunji qétimliq yighini 1919-yili mayda échilip, bu yighinda rehberlik guruppisining ezaliri saylap chiqirilidu. (Türkistan komunistik partiyisi Musulmanlar birosining birinchi nowetlik ijra'iyé orgini tüwendiki kishilerdin teshkil tapidu: turar rizqulow, abbas eliyéw, ependiyéw, n. Xojayéw, tursun xojayéw, pexridinow, muhididinow we Eysayéw. – aptorning izahati) Musulmanlar birosi, tunji qétimliq yighindila Rusiye komunistlirining yerlik kishilerge qarita yürgüzüp kelgen zorawanliq siyasetliri bilen yerliklerni kemsitish heriketlirini qattiq tenqitlashidu.

Yüz bergen bu ishlardin xatirjem bolmighan Moskwa rehberliri, Türkistan rayonida Sowét hakimiyitini dessitish pilanini emelge ashurush meqset qilin'ghan bir hey'et (Türk komissiyé) qurulghanliqini élan qilidu. Géniral frunzé re'islikide qurulghan bu Türk komissiyé ezaliri terkiwde kyubishéw, rudzutak qataridiki dangliq komunistlar bilen birge yene turar rizqulowdek Musulman rehberlermu bar idi. Türk komissiyisini, Rusiye kompartiyisining Orta Asiyadiki toluq hoquqluq wekili dep hisaplash mumkin idi. Bu komissiyining hoquq da'irisi bilen wezipiliri Türkistan rayoni bilenla cheklinip qalmastin, ulargha yene inqilapni xoshna ellergiche kingeytish we u jaylardiki siyasiy heriketlerni tézginlesh qatarliq wezipilirimu bar idi. Türk komissiyisining Moskwada chaqirilghan 1919-yili sintebirdiki yighinida élin'ghan qararlar, Sowét da'irilirining shu waqtidiki közqarashlirini bügün oqisaqmu heqiqeten kishini heyran qaldurarliq bir ish idi:

1. Türkistan we uningha xoshna ellerge qaritilidighan siyasetlirimiz mundaq ikki türlük ghayini özige meqset qilidu: birinchisi, Türkistan'gha xoshna bolup turiwatqan Asiya elliridiki inqilawiy heriketlerge yadrem; Ikkinchi wezipisi bolsa Türkistan bayliqliridin paydilinish.

2. Hindistan bilan Iranda yüz bérídighan inqilawiy heriketler Sowét rusiyisi üchün intayin muhim ehmiyetke ige. Chunki u ellerde peyda qilinidighan qalaymaqanchiliqlar sewebidin, ittitaqdash küchler Sowét chigraliridiki qUralliq küchlrini chékindürüshke mejbor bolidu. Uning üstige bundaq heriketler dunya inqilawining rawajlinishi üchün asas tiklesh wezipisinimu ötiyeleydu. Bu noqtidin alghanda, Türkistan – sherq elliride qozghutilidighan inqilap we qozghilang kötürüsh heriketliri üchün Sherqiy penjire bolush rolgha ige.

Bundaq ghayige chin qelbidin ishen'gen frunzé, ta Buxara eMirligini ishghal qilish pilanini tüziwatqan yillirdila bu urushni Buxaraning nérilirigha, yeni Afghanistanning ichki qisimlirighiche kingeytish heqqide teklip sunup kelgen idi. Hetta Türk komissiye re'isining orunbasari (wakaletchisi) kyubishéw, afghan kompartiyisini qurush layihilirinimu alla burun teyyarlap qoyghan bolup, qurulghusi bu partiyining “Afghanistandiki qalaq hakimiyetni aghdurup tashlap, uning ornigha bir Sowét xelq jumhuriyiti tiklesh” wezipisinimu yipidin-yingnisighiche pilanlap teyyar qilip qoyghan iken. Emma weziyetning tereqqiyati Sowét rehberlirining kütkinidek bolmay, qizil armiyining ishghaliyet herikiti Buxara bilen Xiwe xanliqliri tewesldila cheklinip qalidu.

(resim orni)

Turar rizqulow

Bu jeryanda, Türkistanliq xadimlar Musulmanlar biyrosini waste qilghan halda Türkistan kompartiyisi ichide teshkillinish we kingiyish ishliri bilen shoghullanmaqta idi. Bu biyro, kompartie merkezi rehberlik guruppsining Türkistanliq komunistlarga tapshurghan gézit chiqirish, teshwiqatchi yétishtürüsh we kompartie hüjjet-kitaplrini terjime qilish qataridiki wezipilirini bir chetke qayrip qoyup, Türkistaning kilechikige munasiwetlik mesililer üstide muhakime yürgizish, pilan-layihe tüzüsh qataridiki ishlar bilen shoghullinidighan bir tetqiqat merkizige aylاندurulghan idi. Bu biyro yene bashqa türük qewmliri olturaqlashqan jaylarning ehwaligha maslashturup, ularghimu milletchi sotsyalizm sheklide bir Türkistan qurup chiqish

meqset qilin'ghan wezipilerni tüzüsh ishliri bilenmu shoghullanmaqta idi. Moskwa da'iriliri, Türkistanliq komunistlarning bu biyroni bu shekilde paydilinip kétishidin zadila xatirjem bolalmay qalidu. Emma dawam qiliwatqan ichki urush sewebidin Sowétler düch kelgen éghir iqtisadiy qiyinchiliqlar, ularni qattiq tedbir élip chekleshtinmu tosupturghan idi.

1920-yilning bashlirida, Musulmanlar birosi kelgüsi ghayiliri we Türkistanda ijra qilmaqchi bolawatqan siyasetlerni tepsili otturgha qoyidu. 12-yaniwardin 18-yaniwarghiche birla waqitta chaqirilghan Musulmanlar biyrosi 3-nöwetlik we Türkistan kompartiyisi 5-nöwetlik qurultiyida turar rizqulow «milliy mesililer we milliy kompartiyeye yachikiliri» digen timida bir doklat béridu. Kéyin yene, rizqulow bilen uning yéqinliri Türkistan aptonom Sowét sotsyalistik jumhuriyiti digen isimni Türk jumhuriyiti digen'ge, Türkistan komunistik partiyisining naminimu Türk komunistik partiyisi dégen'ge özgertish tekliwini béridu. Bu tekliplayihiside, qurulmaqchi bolghan Türk jumhuriyitining özige tewe ayrim asasiy qanuni bolishi, iqtisadiy, maliye, herbi ishlar sahesi we tashqi ishlargha munasiwetlik siyaset mesililerde musteqil qarar qilish hoquqi bolush lazim dep körsitilgen idi. Shuningdek yene Musulman Türk armiyisini qurup chiqish telazim deydighan bir klipmu bar idi. Musulman bolmighan herbiy qisimlar Türkistan tewesidin chiqip kitishi kirek digendek bir telepmu otturgha qoyulilidu. Bu teklipler her ikkila qurultay teripidin mutleq üstün awaz bilen maqullinidu. Bu qurultayda qobul qilin'ghan yene bir qararda Rusiye tewesidiki barliq Türklerning Orta Asiyada qurulidighan bu Türk jumhuriyiti etirapigha uyushushliri chaqiriq qilin'ghan idi. Türkistanliq komunistlar teripidin awazgha qoyulup qararlashturulghan büyük Türk jumhuriyiti qurush ghayisi bilen bu heqte qanat yaydurulawatqan pa'aliyetler Moskwani qattiq chüchitiwitidu. Netijide, ular bu heqte keskin heriket qollinish qararigha kélidu. Sowét da'iriliri, Türkistan aldinqi sep bash qumandani géniral frunzéning tekliwige asasen Türkistan kompartiyeye qurultiyida maqullan'ghan qararlarni pütünley ret qilidu. Moskwa, Türkistan kompartiyisining Rusiye kompartiyisige qaraydighan bir rayon derijilik teshkilat bolghachqa, merkezning ruxsitini almay turup herqandaq bir qarar élish hoquqigha ige emes dep élan qilidu.

1920-yilning iyon aylirigha kelgende, Sowét da'iriliri béshini aghritip kéliwatqan mesililerning xéli köp qismidin qutulghan idi. Ukra'inadiki géniral dénikin bilen sibiriyidiki géniral kolchak küchliri tarmar qiliniip, Moskwa-Orta Asiya ottursidiki barliq tosalghular süpürüp tashlan'ghan idi. Qizil armiyé sibiriyide qolgha keltürgen bu ghalibiyitidin kéyin, Sowétler ittapaqining qUralliq küchlirige mes'ol komissari trotiski nishanini özgertip Türkistan bilen uning jenobidiki xoshna ellerge köz tikishke bashlaydu. Trotiskining pikiriche, xelqara weziyet tereqqiyati Parizh bilen londun'gha baridighan yolni Afghanistan, Hindistan we bénigallarning shara'iti belgeileydighan qilip qoyghanmish. Shuning üçün, Türkistan tewesidiki basmichiliq heriketlirini toluq bésiqturup u yerlerde Sowét hakimiyitini mustehkemlesh basquchigha ötüsh, Buxara bilen Xiwe eMirliklirini aghdurup tashlashni ishqa ashurush zörür idi. Shu chaghdila Afghanistan bilen Hindistan yollirini échishqa bolatti. Trotiski bu pilanni emelge ashurush üçün géniral frunzéni toluq hoquqluq Türk fronti (Türk aldinqi sépi) qumandani qilip teyinleydu. Frunzé, dunya inqilawi heqqidiki undaq romantik xiyalliri yoq, özining tejribisidin bashqigha ishenmeydighan (pragmatistik) bir komunist bolghachqa, urus bolmighan milletlerdin teshkillen'gen qUralliq küchke tayinip birer ghelibe qazinish mumkinchilikige qet'iy ishenmeydighan birsi idi. U, bu jaylardiki inqilaplar urus qUralliq küchlirige tayinish arqiliqla asas salghili we rawajlandurghili bolidighan bir ish dep hésaplaytti. Shundaq bolghachqa, yerlik siyasiy erbaplar bilen yerlik qUralliq küchlerge zadila ihtiyaj yoq dep qaraytti.

Muskomda körüliwatqan bu ishlar bilen büyük Türkistan jumhuriyiti qurush urunushliri, frunzéni yerliklerge ishenmeslik kérek dégen qarishida téximu ching turiwélishigha sewep bolup bergen idi. Shundaq qilip, frunzé endi büyük Türk jumhuriyiti qurush xamxialini qiliwatqan Türkistanliq komunistlarga zerbe bérishning pursiti piship yétildi dep qaraydu. Dégendek, uzun ötmeyla Rusiye komunistik partiye merkezi komititi Türk komissiyisi terkiwige birmu Musulman kirküzmeslik kirek deydighan qararni maqulliship, komissiye ezalirini qaytidin tallap ishqa sélishqa kirishidu. Kaganowich, géorgi safarow we yakob pétérs qataridiki dangliq komunistlardin teshkil tapqan yéngi ezalar Türkistan kompartiyisi ichide keng kölemlik tazilash herikiti élip bérish wezipisini üstige élishidu. Aqiwet, turar rizqulow

bilen nizam xojayéw qataridiki dangliq rehberler Türkistan kompartiyisidin qoghap chiqirilidu. Keynidinla ularning hökümet ijra'ie komitidiki (turtsik) wezipilirimu élip tashlinidu. Ulardin boshighan orunlarga tejribisiz, élipning suniqinimu bilmeydighan sawatsiz Türkistanliq komunistlar seplishidu. Yéngi ijra'ie komitining re'islikige ene shundaq sawatsiz Türkistanliq rehimbayéw teyinlinidu. Rusiye kompartiyisi, yéngidin wezipige tiyinligen bu Türkistanliqlarni "özbek we qazaq proletariyatining heqiqiy wekilliri" dep danglap élan qilishidu. Shundaq qilip, milletchi komunstlarning Türkistan teweside milliy xaraktergha ige bir Türk döli qurup chiqish dégen xamxiyallirimu sugha chilishidu.

Alash-Orda aptonomiyisi

Alash herikiti, 1905-yillirida Türkistanning Qazaqistan teweside bashlan'ghan tünji siyasiy heriket bolishigha qarimay eyni waqtidiki weziyetke maslship pa'aliyetlirini yer astida yoshurun qanat yaydurup kelgen bolup, 1917-yiligha kelgindila andin ashkare siyasiy pa'aliyet qilish porsitige érishken idi. 1917-yili iyon aylirida chaqirilghan qurultayda Qazaqistan'gha aptonomiye bérilishi, bu rayonlarga qarita urus muhajir köchürüş ishini toxtitilishi, qazaq yashlirini aldinqi seplerde qara ishchi ornida ishlitishni toxtitilishi qatarliq mesililer küntertipke qoyulghan idi. Bu jeryanda öktebir inqilawi partilap, bu rayonda éghir qalaymaqanchiliq höküm sürüşke bashlaydu. Shimaldiki omsik wilayiti qizillar bilen urush qiliwatqan aq urus génerali kolchakning qUralliq küchler teripidin bésip élin'ghan, jenopta bolsa Tashkent Sowéti bilen qoqan aptonomiyisi ottursidiki hakimiyet talishish urushi bashlinip ketken weziyette idi.

Ene shundaq qalaymaqanchiliqlar yüz bergen 1917-yilining dikabir aylirida, üçinchi nöwetlik qazaq qurultiyi chaqirilidu. Bu qurultay qazaq aptonomiyisini jakarlash qararini qobul qilip, 15 ezaliq bir Alash-Orda hökümitini qurup chiqidu. Elixan bükeyxan'oghli hökümet re'islikige saylinidu. Uruslar teripidin aghdurulghan qoqan muxtariyet hökümitining tunji re'isi bolghan muhemmet tinishbay oghlimu bu

hökümetning ichki ishlar nazirliqigha teyinlinidu. Qazaqistanning payansiz ketken joghrapiyilik alahldilikige asasen, gherp we sherq dégen ikki milliy merkez qurulidu. Ural rayonini öz ichige alghan gherbiy Alash-ordida jahanshah bilen xelil dost muhemmet oghli aka-ukilar merkeziy hökümetke wekil bolup saylinidu. Alash-Orda hökümiti téz sür’et bilen qUralliq qoshun teshkilleshe kirishidu. Orénburg, torghay, kostanay we semipalatinskardimu milliy qoshunlar teshkillenmekte idi. Bu arida Bashqirdistan hökümitimu hökümet merkizini orénburgqa yötkep kéliwalghan idi. Shunga bu ikki hökümet öz’ara zich hemkarliship ishqa kirishken idi. Yene bir tereptin Alash-Orda hökümiti sibiriyini qolida tutup turiwatqan adMiral kolchak, urus kazaklirining atamani dutow qatarliqlar bilen körüşüp qUral-yaragh we ténikiliq yadrem telep qilidu. Psuski, adMiral kolchak qazaqlar qurghan hökümetke qUral bérishni xalimaydu. Hetta qUral bermeyla qalmaq eksiche armiyisining éhtiyaji digen bahanida ulardin pul yadrem qilishini telep qilip turiwalidu. 1918-yilining otturlirigha kelgende, adMiral kolchak téximu heddidin éship Alash-Orda qUralliq küchliri bilen Bashqirdistan qUralliq küchlirini tarqitiwétish we bu hökümetlerni aghduriwétish herikitige atlinidu. Emma kolchak bu xil zomiliqini uzun dawamlashtUralmaydu. 1919-yilining bashlirida frunzé qumandanliqidiki qizil armiyé aqlarning qUralliq küchlirini meghlop qilip, awal Uralsk shehirini, keynidinla orénburg shehirini bésiwalidu. Bu weqeler yüz bergendin kéyin, Alash-Orda rehberlik guruppisi Bashqirdistan hökümiti bilen birlikte Sowét da’iriliri bilen kilishim tüzüshke mejbor bolidu. 1919-yilining 16-fiwral künisi bashqurd hökümitige wakaleten Zeki Welidiy, Alash Orda hökümitige wakaleten Exmet baytursun Moskwagha bérup bir kilishim imzalishidu. Ular öz’ara kilishim tüzüshkenlikige qarimay, ikki terep yenila bir-birsige ishenmey astiritin zitliship turidu. Axiri 1919-yilining noyabir éyida, Sowét herbiy ishlar inqilawiy komititi Alash-Orda rehberlirige qarita umumiy yüzlük kichirim élan qilidu. Shu yilisi dikabirda orénburgda frunzé bilen ötküzülgen ikki heptilik söhbet netijiside, Alash-Orda qUralliq küchliri aqlar bilen bolghan barliq munasiwetlirini üzüp qizil armiyé sépige qoshulup kétidu.

(resim orni)

Alash Orda aptonomiyisining re’isi Exmet baytursun

Eslide, Moskwa dairilirida Alash-Orda hökümiti bilen uzun muddet birlikte pa'aliyet qilish niyiti yoq idi. Shu seweptin Alash-Ordaning Qazaqistandiki tesir da'irisini belgilik bir sewiyide saqlap turush, shara'it piship yétilgende bu milliy teshkilatni basturiwétishni pilan qilib özliri bilen bir septe turiwatqan bezi qazaq komunistlirini muhim orunlarga jaylashturup kelmekte idi. Xristiyanliqni qobul qilghan bir qazaq Türki bolghan elibay jankeldingni qazaq aptonomiyisining pewqul'adde ishlar komissarliqigha, yene bir qazaq Türki bolghan muhemmet tunggachingni milliy mesililerge mes'ol xelq komissarliqigha teyinliwalghan idi. Lénin, 1919-yili otturlirida qazaq dalalirini bashqurushqa mes'ol bir inqilawiy komitit (kiréwkom) qurushni testiqlaydu. Péstowski isimlik bir urus rehberlikide qurulghan bu komititqa elibay jankelding bilen mindash oghlidek qazaqlarmu wezipige qoyulghan idi. Bu komitit kelgüside qurulidigha qazaq hökümitining yadrosini teshkil qilishi pilanlanmaqta idi. Bu jeryanda dikabir éyida imzalan'ghan shertnamigha qarimay Alash-Orda qUralliq küchliri bezi yerlerde qizil armiyige qoshulushni ret qilib kelmekte idi. Bu mesilige qarita kiréwkom 1920-yili 11-yaniwar künisi yighin chaqirip Alash-Orda bilen qirghiz (qazaq) (u waqitlarda bügünki Qazaqistan tewesi <qirghiz>, bügünki qirghiz tewesi bolsa <qara qirghiz> rayoni dep atalmaqta idi. – aptorning izahati) inqilawiy komititining birlishtürülgenlikini jakarlayidu. Alash-Orda hökümiti chiqarghan barliq qanunlar inawetsiz qilinip, bu hökümet bashqurup kelgen jaylarni kirréwkom ötküziwalidu. Kirréwkom yene qizil armiyeye qushulushni ret qilib kéliwatqan Alash-Orda herbiy qisimlirigha chaqiriqname chiqirip, eng qisqa waqit ichide qUrallirini tapshurushi uqturilidu. Bolshéwiklar, Qazaqistan'gha bir aptonomiye béridighanliqining ipadisi ornida Alash-Orda rehberliridin birsi bolghan Exmet baytursunni kirréwkom hey'etlikige körsitip, elixan bükeyxanowni torghay oblastining komissarliqigha hemde muhemmed tinishbayéwni seMirechi rayonining komissarliqigha teyinlishidu.

1921-yili komunistlar hakimiyitining teliyi kelgen bir yil idi. Bu yilning deslepki aylirida qizil armiyé küchliri bipayan qazaq dalaliridiki barliq qarshiliq körsitish heriketlirini bésiqturup bolidu. Géniral dutow bolsa, Sherqiy Türkistan'gha qéchip kétidu. Qazaqistan rayonidiki mesililerni hel qiliwalghan qizil armiyé génirali fronzé, Türkistan basmichilirigha

qarshi heriketke atlinish uchün jenop terepke ötidu. Shu yilisi Qazaqistanning herqaysi sheherliride qurultay échish ishi bilen shoghullan'ghan bolshéwiklar hakimiyiti, april éyida Rusiye bolshéwiklar partiyisining qirghiz (qazaq) birosi qurulghanliqini élan qilidu. Qazaqistan kompartiyisining yadrosini berpa qilish uchün qurulghan bu biro, kérréwkomning barliq hoquqlirini özige ötküzüp alidu. Yene shu yili 4-öktebirde qirghiz (qazaq) aptonomiyilik Sowét sotsyalistik jumhuriyiti qurulghanliqini jakarlishidu. Shundaq qilip Qazaqistanda Sowét hakimiyiti resmий tiklen'gen hésaplinidu.

Bolshéwiklar peyda qilghan barliq tosalghulargha qarimay Alash-Orda herikiti milliy bir hökümet qurup chiqish mesilisi üstide tewrenmey ching turghan bolup, Qazaqistan uchün köpligen paydiliq ishlarni qilip béridu. Aridin besh yildek waqit ötkendin kéyin turar rizqulow ichki urush yillirigha bergen bir bahasida, “Alash-Orda, qurulghan deslepki yillarda ilgharliqqa we inqilawiy xaraktérlerge ige idi” dep körsitidu. Sowétler ittapaqi dewride bésilghan qazaq Sowét ansiklopédiyiside bolsa, “Alash partiyisining programmisi pan islamizim we pan Türkisizim idiyisige asasinatti, Qazaqistanda burju'a aptonomiyisi qurushni telep qilatti. Sowétlerni qazaqlarning ichki ishlirigha arilashturghuzmasliqni meqset qilip merkezi hökümetni itirap qilmighan idi. Wilayetlerge özlirining shöbilirini qurup, öz gézitlirini chiqirishqan idi” dep tenqitlesh arqiliq, bir menide bu aptonomiye hökümitining öz wetini uchün qilghan utughlirini wasitiliq bir shekilde itirap qilishqan idi.

Bashqirdistan aptonomiyisi

1917-yili öktebir inqilawi partilap ikkinchi künisi omumiy weziyetni muzakire qilish we aldini élish zörür bolawatqan tedbirlirini tüzüsh uchün yighilghan bashqirt merkiziy shurasi, 29-noyabirni muxtariyetni jakarlash küni qilip békitish qararini alidu (kona yilname boyiche 17-noyabir). Bu yighinda aptonomiye qurush qarari bilen birge yene qanunshunas yunus bekow re'islikide bir milliy bashqirt hökümitinimu qurup chiqidu. Ichki ishlar naraziliqi bilen herbiy ishlar nazirliqini

tarixchi Exmet Zeki Welidige tapshurulidu. Hökümet derhal bashqirt herbiy ishlar orgini tassis qilib, bir milliy armiyeye qurup chiqishqa kirishidu. Bu meqsette yene baj yigish ishlimu yolgha qoyulidu. Bu jeryanda okra'ina hökümiti bilen munasiwet ornatqanliqini élan qilib, Ukra'inagha özlirining resmiy wekillirini iwertidu. Muxtariyet élan qilghan jaylar bashqirt ahalsi zich olturaqlashqan kichik Bashqirdistan digen rayonlarni öz ichige alghan bolup, orénburg shehiri paytext qilib tallan'ghan idi. Qazaqistan teweside élan qilin'ghan Alash-Orda muxtariyet hökümitimu bu sheherde turiwatqan idi. 1918-yilining yaniwar éyida Sowét qUralliq küchliri orénburg shehirini ishghal qilghan waqtida bu hökümetni tarqitiwétidu. Andin Exmet Zeki Welidiy qataridiki barliq hökümet ezalirini qolgha alghan idi. Afril éyida urus kazakliri bilen bashqirt eskerliri birliship bolshéwiklerge qarshi hujum qilghan waqtida ularni türmidin qutquziwalidu. Yene shu waqitlarda chilyabinskide Chéx yallanma eskerliri bashlatqan Sowét hakimiyitige qarshi qozghulang muweppeqiyetlik bolup, bashqirt hökümitige iyol aylirida qaytidin heriket bashlishi üçün purset tughdurup béridu. Bu hökümet memliket boyiche seperwerlik élan qilib, qozghulangchi Chéx yallanma eskerliridin alghan qUral we herbiy mulazimetlerdin paydilinip qisqa waqit ichidila ikki piyadilar diwiziyisi (tümen) qurup chiqidu. Qurulghan bu qismlar aq urus we Chéx yallanma eskerliri bilen birlikte Sowétlerge qarshi jengge atlinidu. Iyol éyida qizillar ufa bilen orénburgni tashlap qéchishqa mejbor bolidu. Bu weqedin kéyin bashqirt milliy hökümiti bilen herbiy ishlar qumandanliq merkezi qaytidin chéliyabinsktin orénburgqa köchüp kéliwalidu. Bashqirt milliy hökümitining qurulishi jeryanida Türkistan milliy hökümiti ezaliridin bolghan ubeydulla ghoja, sha'ir abdulxemit sulayman cholpan, kéyinki waqitlarda Buxara xelq jumhuriyitining dölet mudapiye nazirliqigha teyinlinidighan abdulxemit aripow bilen Tashkentlik ziyaliylardin Mir muxlis qatarliq birmunche dangliq kishiler, bu yerge kélip hökümet pa'aliyetlirigeqatnishidu.

U yilliri, bu jayning siyasiy we herbiy küch weziyiti bashqirt we Alash-Orda muxtariyetliri üçün bekla paydiliq weziyette idi. Samarada démokratiye tereptari bolghan sotsyal inqilawiy partiye – es-archilar köp sanliqni teshkil qilidighan tunji parlamént hökümiti teshkil qilin'ghan idi. Sibiriyyide aq urus adMirali kolchak, orénburgta bolsa kazaklarning atamani dutow qatarliqlar qizillargha qarshi urush

qilmaqta idi. Bu jeryanda, bashqirt hökümiti Buxara eMirligi bilen ala qiliship, Orta Asiyagha baridighan tömüryollarni üziwétish heriketliride öz'ara hemkarliship pa'aliyet qilishni telep qilghan bolsimu, Buxara eMiri "Moskwada hökümet kimning qoligha ötken bolsa men shularni rusiyining qanunluq hökümiti dep toniyemen, Rusiye bilen tüzüshken kilishimlerge sadiq qélishim kirek, shu seweptin herqandaq bir qozghulang teripige ötüsh xiyalida emesmen" dep jawap qayturup, ularning qoyghan tekliwini ret qilidu. Yene bir tereptin Alash-Orda hökümiti bilen ötküzüliwatqan söhbetlermu toxtap qalmighan bolup, ular bilen birlikte orta qUralliq küch teshkil qilish qarari élinidu. Bu qUralliq küchke kona charRusiye armiyisining ofitsérliridin ibulatow qumandan qilip teyinlinidu. Shuningdek yene 30-awghusttin 7-sintebirgiche orénburgta Bashqirdistan, qazaghistan we kona qoqan muxtariyet rehberlik guruppidikiler yighilip «Sherqiy jenop Musulman eller fédératsiyisi» ni qurup chiqish heqqide qarar qobul qilishidu (xeritige qaralsun). Eger sibiriye, samara hökümetliri bilen urus kazakliri bu fédératsiyige qoshulushni xalisa, bu ittapaqni téximu kingeytip «Sherqiy Rusiye ittapaqi» sheklige özgertishkimu bolidighanliqini belgilishidu. (bu yighin'gha Alash-ordidin elixan bükeyxanow, Exmet baytursunow, Mir yaqub dölet, qoqan hökümitidin Mustapa Choqay oghli, muhemmetjan tinishbayéw, ubeydulla ghoja, Bashqirdistandin Exmet Zeki Welidiy we bashqa bir qisim hökümet ezaliri qatnashqan idi. – aptorning izahati) bu waqitta abdulxemit sulayman cholpan, Buxaraliq abdulxemit aripow, nizam ghoja, bashqirtlardin iliyas alkin, Exmet Zeki Welidiy, qazaqlardin bolsa elixan bükeyxanow qatarliq kishilerning qatnashishi bilen «Türk sotsyalizmchilar partiyisi» ni qurup chiqish ishi bashlinidu. «milliy sotsyalizm» asaslirigha tayinip qurmaqchi bolghan bu partiyini barliq sherq Türklirining orta q partiyisi halitige keltürüsh üchün tirishishidighanliqi pilanlan'ghan idi. Partiye qurghuchiliri deslepki ijra'itini Bashqirdistanda yolgha qoyup, öz köz qarashliri اساسida bir téritoriye qanuni chiqirishidu. Hökümet, samaradiki sotsyalist es-ar chilar hökümiti bilen zich hemkarliship, qizillargha qarshi urushta zor netijilerni qolgha keltürgen idi.

Rusiye dawamlishiwatqan ichki urush yalghuz charRusiye chégra tewesidiki milletler bilenla cheklinip qalghan bolmastin, komunistik hakimiyetke qarshi jeng qiliwatqan aq urus géniralliri, ittapaqdash

döletler (En'giliye bilen Fransiye) bilen sibiriyining bir qismigha kirgen yaponiyining qumandanliqi astidiki Ural aldinqi sep 3-korpusidikilermu bu urushqa qatnashmaqta idi. Texminen 30 ming kishilik sibiriye korpusi asasen Chéx eskerliridin teshkil tapqan bolup, yikatérinaburg shehiride chüshkün qilghan bu korpusqa Chéx génirali gayda qumandanliq qilmaqta idi. 50 ming kishilik gherbiy korpus armiyisige urus génirali kxanjin qumandanliq qilmaqta idi. Eyni waqitta sotsyalist guruppilarmu samarani bésiwélip, bu yerde bir tunji parlamént hökümiti (komuch) ni teshkilligen idi. Bu hökümetni diréktwarlar dep atalghan bir gurup qurup chiqqan idi. 1918-yilining otturliridin bashlap, ghelibilik jeng qilghan aqlar qizillargha qarshi körünerlik üstünlükke ige idi. Shundaq qilip aqlar bolshéwiklar hakimiyitini aghdurup tashlap rusiyide qaytidin höküm süridighan boldi deydighan qarash umumiy qarash halitige aylanmaqta idi. Emma shu yilining küz aylirida Fransiye, en'gliye, amérika we Yaponiye herbiy hey'etliri omski shehirige yighilidu. Bu yerde ötküzülgen yighinda, gherp ellirining wekilliri motldil sotsyalist küchlerni asas qilip teshkil qilin'ghan hökümetni qollash ornigha aq urus génirallirini qollashta ching turup, motldil démokratik guruhlarni tarqitiwétishke urunidu. Ularning bu yardimige érishken adMiral kolchak xudini bilelmey qet'iy ishqa ashurghili bolmaydighan boyruqlarni bérishke kirishidu. Shundaq qilip, 18-noyabir künisige kelgende özini pütün rusiyining ilahiy ghoyayini (wérxowniy prawital) dep jakarlaydu. Keynidinla bu jaylarda uning qumandanliqi astida bolmay öz aldigha qizillargha qarshi urush qiliwatqan barliq qUralliq küchlerni tarqitiwétishke kirishidu. U tunji herikitini es-ar chilarni asas qilghan tunji parlamént hökümiti – komuchqa zerbe bérishtin bashlaydu. Bu hökümetning sotsyalist ezalirini qolgha alidu. Üch kündin kéyin Alash-Orda bilen Bashqirdistan hökümetlirini tarqitiwetkenlikini, shuningdek bashqirt-qazaq qUralliq küchlirini birge tarqitiwetkenlikini jakarlaydu. Öz qoshunliri bilen birge jeng qilghan 3-bashqirt polkini qUralsizlandurup bolup derhal tarqitiwétidu. Bu weqeler bashqirt we qazaq milliy hökümetlirige bekle éghir zerbe bolup tégidu. Bu waqitta bashqirt hökümiti orénburgta küchlük herbiy quwetke ige urus kazaklirining atamani dutowni ujuqturiwétish herikitini pilanlighan bolsimu emelge ashUralmaydu. QUral we maddiy teminat jehettiki qiyinchiliqlar resmiy özini körsitishke bashlaydu. Bu jeryanda qizillar samara bilen ufa sheherlirini qaytidin igelliwalidu. Bu hadisilar yüz bergendin kéyin,

Bashqirdistan hökümet merkizi orénburgdin chékinip chiqip Sherqiy Bashqirdistan rayonining timés nahiyisige köchüp bériwalidu.

1919-yilining bashlirida, pütün rusiyidiki küch tengpungliqini astin-üstün qiliwétidighan mundaq bir weqe yüz béridu: ittitaqdash döletler 23-yaniwar künisi bolshéwiklar hökümitini resmiy itirap qilghanliqini jakarlishidu. Ittitaqdash döletler bilen Sowétler ittitaq 15-fiwral künisi resmi söhbet ötküzüşke bashlaydu. Bu ish, Sowét hakimiyitining küchiyishi üçün tépilmas bir purset idi. Emma Moskwagha qarshi urush qiliwatqan milletler üçün bu ish axirqi künlirining yéqinliship qalghanliqining bishariti idi. Muxtariyet üçün jeng qiliwatqan bashqirt we Alash-Orda hökümetliri üçün éytqanda, ularning Moskwa da'iriliri bilen hemkarlishishtin bashqa chiqish yoli qalmighan idi.

Sowétler bilen hemkarliq ornitish üçün, bashqirt hökümiti munu teleplerni otturgha qoyidu: “ichki ishlar bilen iqtisadiy ishlarda toluq muxtariyet bérilishi; Milliy armiyeye adette Sowét qumandanliqi astida bolush, emma ichki jehette erkin bolush; Komunizm idiyilirini mejbori tangmasliq.” herbiy ishlar naziri we armiyeye qumandani Zeki Welidiy, bashqirt qUralliq küchlirini Türkistan aldinqi sépigha iwertish teliwinimu qoshumche qilip otturigha qoyidu. Bolshéwiklar hökümiti bu shertlarni qobul qilidighanliqini bildürginidin kéyin, 18-fiwral künisi bashqirt polkliri Sowét birinchi korpus armiyeye shitabigha qoshiwtilidu. Andin qazaq rehber Exmet baytursun bilen bashqirt rehberi Exmet Zeki Welidiy mes'olighidiki ikki hey'et birlikte Moskwagha bérip, komunist rehberligi bilen söhbetke olturidu. 23-mart künisi bashqirt armiyisi bilen Bashqirdistanning iqtisadiy ehwali toghriliq 20 maddiliq kilishim tüzülüp, lénin bilen stalin ikkisining testiqliri bilan imzalinip Rusiye gézitlirida élan qilinidu.

Shu künlerde, yeni 21-fiwral künisi Bashqirdistan milliy hökümiti jaylashqan timéste Bashqirdistan omumiy qurultiyi chaqirilip, militchiler üstünlüktiki bir «inqilawiy komitit» (réwkom) saylinidu. Bu organ اساسida bolshéwiklar bilen birlikte pilanlan'ghan bir qisim wezipiler ijra qilinishqa bashlinidu. Hökümet re'islikidin istipa bergen kulayéwning ornigha xaris yumagülow teyinlinidu. Zeki Welidiy bolsa herbiy ishlar nazaritining nazirliq wezipiside qalidu. Welidining shunche tirishchanliq körsetkinige qarimay, bashqirt qUralliq küchliri

Türkistan aldinqi sépige iwertilmey, aq urus génirali dénikin'ge qarshi urush bolawatqan Ukra'ina aldinqi sépige yolgha séliwetilidu. Yene bir tereptin Zeki Welidiy öz yéqinliri bilen birge bolshéwik rehberlirini mundaq ikki túrlük ishqa maqul qilish üchün tiriship baqidu: birinchi ish, qazaq we bashqirt rayonlirini birla memoriy organ astigha toplap, bu jaylarni aptonomiyilik rayon dep ilan qildurghuzush. Bu pilan heqtiki tekliwini Sowét terep ret qiliwitish bilenla qalmay, orénburgta bir urus rayoni shekillendürüş arqiliq Qazaqistan bilen Bashqirdistanni joghrapiyilik we memori jehetlerde bir-birsidin ayriwétishqa urunidu. Shundaq qilip, Welidi bilen hemraliri orénburgni merkez qilghan asasta bir qazaq-bashqirt aptonomiyisi teshkil qilish heqqidiki urunishlirimu yoqqa chiqidu. Ikkinchi ish bolsa, Sherqiy qisimlardiki Musulman Türk yurtliridiki sotsyalizmchilar partiysisini birleshtürüp bir pütün siyasiy teshkilat halitige keltürüş pilani idi. Bu pilan boyiche Türkistan tewesidiki tüde, Qazaqistandiki üç jüz we Welidiy yéqinliri bilen qurup chiqqan erkinlik (erk) partiysisini bir merkez astigha yighmaqchi bolghan idi. Bu türdiki birlishishtin barliqqa kélidighan organ erk sotsyalistlar partiysi digen isim bilen Rusiye komunistik partiysisidin musteqil halda komintérin (xelqara komunistik partiyiler merkezi orgini – koministichiéski intérnatsyunal, yeni xelqara komunistik intérnatsyunal) gha eza bolushni meqset qilishqan idi. Musulman Türk rehberlirini Rusiye kompartiyisige béqinmaydighan ayrim bir organ haligha keltürüş mudda qilin'ghan bu layihe Sowét da'iriliri teripidin hergiz qobul qilinmaydighanliqi éniq idi. Digendek, bu tekliplayihisi uruslar teripidin derhal ret qiliwétilidu. Zeki Welidiy bilen sebdashliri sun'ghan barliq tekliplayihiliri pütünley ret qiliwétilgendin kéyin, amalsiz Rusiye kompartiyisige eza bolup pa'aliyet qilishqa mejbor bolidu.

Moskwa da'iriliri bu künlerde öz dertliridin éshinip bolalmay waqitni keynige sozup peyit kütüşni özlirige birdin-bir meqset qilip kéliwatqachqa, bashqirt milliy hökümiti bilen söhbet ötküziwatqan qiyapetke kiriwélip rusiyidiki muqimliqni qolgha keltüriwalghiche waqitni keynige sozushqa tirishmaqta idi. Shuningdek yene Bashqirdistan tewesinde sadaqet bilen ishlep bérighan yerlik komunistlardin paydilinip milliy hökümetni qorchaq siyasiy organ haligha aylanduriwélishni meqset qilidighan pa'aliyetlirininu toxtatmighan idi. Bolshéwiklarda imzalighan shertnamilargha emel

qilish niyitining yoqligi, bu shertnamilar adem aldaydighan qilche qimmiti yoq qeghez yuzidiki waqitliq nersiler ikenligi bashqirt hökümet rehberlirige allimu qachan éniq melum idi. Zeki Welidiy Toghan kundilik xatiriliride léninning Welldilar bilen söhbetliship ikki kün ötkende chaqirilghan partiye qurultiyida buxarin'gha jawaben sözligen nutqida “taktikiliq sewepler tüpeylidin burju'a milletchiliri bilen shertname tüzüshke mejborlinidighan ehwallarmu körülishi mumkin. Finlandiyide ishchilar sinipini qirghin qilghan burju'a milletchisi swinhawdqa yalghandin yol qoyushqa mejbor bolmiduqmu? Téxi tünigünla bashqirt hökümitigimu ene shundaq yalghan maqul bolushqa mejbor bolduq.” digen jümlilirini neqil keltürüp mundaq dep yazidu:

Bu noqtigha kelgende, lénin we uning hemraliri bilen sulhi qilip ularni mejborliyalighinimiz qolgha keltürgen bir utuqimizdek körünsimu, eslide ularning bizge yalghandin dosluq ipadilighen körünüşke kiriwalghan kishiler ikenligini, künlerning biride biznimu xuddi özbek imam-molliiri, finlandiye kapitalist burju'aliridek ujuqturiwétishke tigishlik unsurlar dep oylap yürgenlikini, yeni yerlik kompartiyini quriwalghinidin kéyin hakimiyetni qolimizdin tartip élip ulargha ötküzüp bérish niyitide ikenlikini shu künlerdila sizip bolghan iduq. Emma léninning bu nutqidiki bu mezmonlarni héchkimge tinalmighan iduq.

Heqiqetenmu Sowét da'iriliri del shundaq bir yalghan usuldin paydilan'ghan idi. Sowét hökümiti weziyetni asasen tizginlep bolup yerlik komunistlarga tayinip mejbori téngilghan aptonomiyilerni tiklesh, axirida bolshéwizm wastisi arqiliq milliy döletlerni quriwélis xiyalida bolawatqan yerlik kadrlarni rehimsizlerche basturush ishgha kirishidu. Stalin, 1920-yili apiril éyida bashqirt armiyisige munasiwetlik mesililerni muzakire qilish bahanisida Zeki Welidini Moskwagha chaqirtidu. Moskwadiki körüshüş jeryanida, lénin Zeki Welidige mundaq bir meslihet bolidu: “yerlik mesililer üstide ching turialmay, umumiy Rusiye ishliri bilen shoghullinishqa tirishing!” léninning esli meqsidi Welidini Bashqirdistandin ayriwétish idi. Digendek, uzun'gha qalmay Zeki Welidini géniral dénikin'ge qarshi urush bolawatqan Ukra'ina aldinqi sépidiki tatar-bashqirt qisimlirini retke sélish wezipisige teyinlishidu. Bu künlerde, Zeki Welidimu

Sultan Ghaliyéwge munasiwetlik weqelerni yéqindin küzitip kéliwatqan idi. Zeki Welidiy, Moskwaning Ghaliyéwge tutqan rezil pozitsiyisige qarap komunistlarning pat arida Musulman Türk qewimliridin kelgen barliq rehberi xadimlarga qarita omumiy yüzlük tazilash herikiti bashlash éhtimali barlighini molcherleydu. Shunga, 29-iyon künisi seherde Moskwadin héchkimge xewer bermey jimmitila ayrilghan Zeki Welidiy, tuyuqsiz otturdin yoqap kétidu. Shu künisi Türkistanda turar rizqulow bilen uning yéqinliri komunistlar partiyisidin heydep chiqirilip, barliq wezipiliridin élip tashlinidu. Andin ular ujuqturiwitilidu. Bulardin shuni köriwélisheqa bolidiki, Zeki Welidiy weziyetni heqiqetenmu toghra mölcherliyeleydighan birsi idi. Welidiy, uzun'gha qalmay Bakugha bériwalidu. U yerdin Türkistan terepke ötüp, u yerde qanat yayduriliwatqan milliy azatliq herikelirige qoshulup kitidu.

Idil-Ural Aptonomiyisi

CharRusiye paytexti pétirburgta fiwral inqilawidin kéyin yene bir qétim inqilap partilap hakimiyet bolshéwiklar qoligha ötkenligi heqqidiki xewerler Idil-Ural tewesige yétip kelgen künlerde, kérénski yitekchiligide qozghitilghan fiwral inqilawi bolghan künlerdikidek unchilik dagh-dugha peyda qilip kitelmigen idi. Hetta uning tetürsiche hemme yerde qattiq ümidsizlik, wehime höküm sürmekte idi. Bundaq bir pursettin paydilinishni oylighan tatar ziyaliyliri derhal bir milliy qurultay chaqirish qararini alidu. Qurultay yéri üchün ufa shehiri tallinip, chaqirilmaqchi bolghan bu qurultaygha «ichkiri Rusiye we sibiriye Musulmanlar qurultiyi» dep nam béridu. Qurultay, 30-noyabir künisi 120 neper wekilning qatnishishi bilen échilish murasimi ötküzidu. Wekiller ümigining köp qismi héchqandaq bir siyasiy partiyige mensüp bolmighachqa, éniq birer siyasiy programma tüzüp otturigha quyalishimu tes idi.

Yighin bashlinip uzun'gha qalmay, shu yili mart éyida chaqirilghan pütün Rusiye Musulmanliri qurultiyida اساسliq muzakire timisi qilin'ghan téritoriyilik muxtaritet telep qilish kirekmu yaki téritoriyisiz

muxtariyet telep qilish kérek dégen mesile bu yighindimu asasliq muzakire timisige aylinidu. Qurultay ezalirining yérimi Rusiye fidiratsiyisi ichide qélip téritoriyisi bilen chégraliri éniq belgilen'gen bir Idil-Ural aptonomiyisi qurushta ching turidu. Bular «téritoriyichilar» dep atalghan idi. Chégraliri éniq belgilen'gen muxtariyet dölitini qurush telep qilinsa Rusiye terepte qalghan Türk qewimliri bilen bolghan munasiwetlirimizge tesir yétidu, buning aqiwitide Türk qewimlirining parchilinip tozup kétishige sewep bolup qalidu dep qaraydighan yene bir gurohtikiler bolsa, uruslarni merkez qilghan bir merkeziy hakimiyet teweside Musulman Türklirige kültür we diniy jehettiki muxtariyet bérilishini telep qilish layihisini otturigha qoyishidu. Bu gurohtikiler «Türkchiler» dep ataldi. Qazan uniwersitit oqughuchisi alimjan sherep, qurulghisi Idil-Ural dölitining xeritisini tatar we bashqirtlar köp sanliqni teshkil qilidighan jaylarni asas qilip sizip qurultaygha sunidu. Bu xelq qurultiyining yighini birer aydek dawamlashidu. Bolshéwiklar bu yerde yüz bériwatqan ishlargha yéqindin diqqet qilip kelmekte idi. Buning üchün tatar milletchiliri bilen uchurushush yollirini axturushqa kirishken idi. Qurultayning eng axirqi küni, stalin teripidin sunulghan Musulmanlar mesilisige mes'ol bir merkezi komissarliq orgini teshkil qilish toghrisidiki teklip otturigha qoyulghan bolsimu, qurultay wekilliri teripidin birdek ret qilinidu. Netijide, qurultayda Idil-Ural aptonomiyisini qurup chiqish qarari qobul qilinip, ma'arip, maliye we diniy jehettin ibaret üç nazarettin teshkil tapidighan bir milliy hökümet mehkimisi qurush qarar qilinidu. Bu milliy mehkimining re'islikige sadri meqsudiy (arsal) körsitilidu.

Yene shu künlerde, Idil-Ural qurultiyida ret qiliwtilgen stalinning kompartiyige tewe bir muskom teshkil qilish dégen teklipi Qazan sotsyalistchilar komititining re'isi mollanur wahitow teripidin maqul körüldü. Netijide stalin, wahitowni tatar ziyaliyliridin galimjan ibrahmow we bashqirtlardin shérip manatowlar bilen birge muskomgha, yeni Musulmanlar komissiyisige mes'ul qilip békitidu. Muskom, xelq komissarlar komititining 1918-yili 17-yaniwar künidiki qararigha asasen qurulghan milliy ishlar komissarliqi (narkomnats) gha qaraydighan bir bölüm bolup ish bijiridu. Shundaq qilip, bu organ biwaste stalin'gha qaraydighan bir organ'gha aylinidu. Bu ishlar tatar milliy herikitiing ichki qismida éghir bölünüshlerni keltürüp chiqiridu. Bu waqitta, milliy qurultay pütün Rusiye Musulmanlar qurultiyi ochuq

waqtida qurulghan «herbiy shura» bilen birge qUralliq küch teshkillesh üchün qayta bir yighin échish heqqidimu bir qarar maqullashqan idi. Bu qarargha asasen, motleq köpchiligi tatarlar bilen bashqirtlardin teshkil tapqan 150 kishige yéqin qurultay wekili 21-yaniwar küni Qazan shehiride yighin chaqiridu. Bu yighinda yighin qatnashquchiliri Idil-Ural muxtariyetlik dölet qurup chiqish heqqidiki arzusini yene bir qétim otturgha qoyishidu. Yighin'gha qatnashqan bolshéwik hey'etler yighin zalini tashlap chiqish arqiliq bu qarargha naraziliq bildürüshidu. Bu arida, Idil-Ural muxtariyitige tosqunlug qilmaqchi bolghan Qazan Sowéti, 26-fiwral künisi ali derijilik qUralliq inqilawiy qumandanliq shitab teshkilligen idi. Shé'ikman re'isligide qurulghan qumandanliq shitab hey'etliri arisida tatarlardin yaqubow bilen Sultan Ghaliyéwlermu bar idi. Ikki kün ötkendin kéyin, Qazan Sowéti bu rayonda herbi halet élan qilip herbiy shuraning barliq ezalirini qolgha alidu. Shura ezalirigha Sowétlerge sadaqet qesimi bérish we Idil-Ural aptonomiyisini ret qilish sherti bilen türmidin qoyiwétidighanliqi uxturulidu. Se'id giray bilen ilyas alkin aka-ukilar, tokumbétow bilen muzepperowlardin teshkillen'gen herbi shura hey'etliri bir amalini qilip bolshéwiklarning qolidin qéchip qutulup, Qazan shehiridin bulaq deryasining u teripige ötiwélip Idil-Ural dölitini qurush teliwide qet'i ching turidighanliqlighini yene bir qétim tekitlishidu (Sowétler bu weqeni kichik körsitish üchün bu döletni transbulak jumhuriyiti dep atiwélishqan – aptorning izahatidin). Emma bolshéwiklar bu ishqa taktika ishlitip jawab bérishni bek uzun'gha sozmidi. Yeni, 23-mart künisi prawda gézitide, stalin bilen birlikte mollanur wahitow we qalghan muskom ezalirining imzasi bilen, jenubiy Ural we ottura wolga wadilirini öz ichige alghan yerlerde Rusiye fédératsiyisige qaraydighan «tatar-bashqirt Sowét jumhuriyiti» qurulghanliqini élan qilishidu. Bu ishtin besh kün ötüp qizil armiyé Qazan shehirige kirip, milliy qurultayning bulaq deryasining qarshi qirghiqigha jaylashqan merkizini igelliwalidu; Keynidinla milliy qurultay bilen herbi ishlar shurasining tarqitiwétilgenlikini élan qilishidu. Qolgha élinishtin qéchip qutilalighan milliy qurultay wekilliri Bashqirdistan rayoni bilen sibiriyidiki adMiral kolchak hökümitining merkezi jaylashqan omsk rayonigha bériwalidu. Shundin bashlap Idil-Ural milliy merkezi öz pa'aliyetlirini ene shu yerde turup qanat yayduridu.

U künlerde, barghansiri küchiyip kétéwatqan ichki urush bolshéwiklarni bekla qiyin ehwalgha chüshürüp qoymaқта idi. Shundaq bolghachqa, ular paydilinishqa bolidighan barliq imkanlardin toluq paydilinishqa mejbor bolmaқта idi. Shuning üçün, bolshéwik hakimiyiti Musulman ishchiliri bilen déhqanliridin qUralliq polklar teshkillesh meqsitide muskom rehberi mollarur wahitow re'isligide «merkezi Musulman qUralliq küchler mehkimisi» qurup chiqishni qarar qilishidu. Bu mehkime, bir tereptin herbi etiretlerni qurushqa kirishken bolsa, yene bir tereptin bu etirettiki herbilerge idiyiwi telim-terbiye bérish ishigha tutush qilidu. Bu jeryanda, aq urus qUralliq küchliri Qazanni bésiwalidu. Bu urushta mollarur wahitowgha oq tigip ölidu. Bu ehwallar yüz bergechke, Sowét terep bu pilanni ijra qilish ishini waqtliq toxtitishqa mejbor bolidu. Qizil armiyе Qazan shehirini qayta tartip alghan sintebirdin kéyin, bu layihini qayta ijra qilish ishini Mirsa'id Sultan Ghaliyéwge tapshuridu. Ghaliyéwgha yene muskom re'isliginimu bergen idi.

Sultan Ghaliyéw bilen uning sebdashliri, tatar-bashqirt jumhuriyatini qurush layihisini emelge ashurush pilaninimu toxtatmighan idi. Bu ishni 1919-yilning axirlirida chaqirilghan sherq xelqliri pütün Rusiye kommunistik teshkilatliri qurultiyida qayta otturigha qoyidu. Emma ularning Moskwaning derwazisi aldida, rusiyining merkezi qismida chong bir Türk döliqi qurush pilanini bolshéwiklar hergizmu qobul qilalmaytti. Shundaq bolghachqa, 13-dékabir künisi, lénin yitekchilikide échilghan Rusiye kommunistik partiyisi siyasiy biyro yighinida bu teklip ret qilinip, bu heqtiki barliq pa'aliyetlerni derhal toxtitish heqqide qarar qobul qilishidu. Shuninggha qarimay pa'aliyatini dawam qiliwatqan sherq xelqliri kommunistik teshkilatlar qurultiyi merkezi biyrosi, bu mesilining qaytidin qurultay kün tertiwige élinishini telep qilidu. Shuningdek, Sultan Ghaliyéwning yéqin xizmetdishi, Qazan bolumi kommunistlar partiyisi re'isi burundukow, siyasiy biyroning bu heqtiki qararini étirap qilmaydighanliqini élan qilidu. Epsuski, körsitilgen pütün bu tirishchanliqlar weziyetni özgertelmeydu. 1919-yili 23-mart künisi aptonomiyilik bashqirt sotsiyalistik jumhuriyatining qurulghanliqi resmi élan qilinidu. Shundaq qilib, wolga boylirida tarixtin buyan bir-birsi bilen ariliship yashap kelgen tatarlar bilen bashqirtlarni birleshtürüp ulugh Türk jumhuriyiti qurush ghayisige xatime bérilidu. Orénburgda bir urus rayoni

shekillendürüp qazaghistan bilen Bashqirdistan ottursigha bir sun'iy sépil soqiwalghan bolshiwéklar da'irisi, buninggha oxshap kétidighan ishtin birsini wolga boytiridimu emelge ashurup, Türk qewmlirini yene bir qétim sun'i chégralar bilen ayrip bölwitidu. Jahan'girlarning tarixtin buyan yolgha qoyup kelgen bölüp parchilap bashqurush siyasiti qilche özgermey dawamlishep kelmekte idi. Texminen birer yil ötkende, yeni 1920-yilining 27-may künisi siyasiy biyro, Idil-Ural jumhuriyiti layihiside körsitilgen téritoriyelarning üchten birige teng dégidek bir sahe ichide aptonomiyilik tatar Sowét sotsiyalistik jumhuriyiti qurushni qobul qilishidu. Qurulghan bu jumhuriyetning chégraliri ichide, nopusining aran yérimini tatar Türkliri teshkil qilmaqta idi. Tatarlarning köp sanlighini teshkil qilidighan rayonlar bolsa, bu jumhuriyet chégrasining sirtida qaldurulghan idi.

Ghaliyéwning Tataristandiki ija'etliri alahide netijilik kétéwatatti. Yerlik kadrlarni terbiyilesh bilen siyasiylashturushta qUralliq qisimlarning roli bekla muhim bolidighanliqini yaxshi bilidighan Ghaliyéw, bu ishqa alahide ehmiyet béridu (buninggha oxshighan bir qarashni kéyinki bir yilliri maw zeydong Xitayda yolgha qoyup körinerlik netijilerge érishken idi – aptorning izahati). Musulman eskerlerdin teshkil qilin'ghan qizil armiyé, Ghaliyéwning «sherq kommunizmi» sitiratigiyiside intayin muhim orun'gha ige idi. Sultan Ghaliyéw Musulman herbiy ishlar mehkimisining re'isi bolup teyinlen'gen 1918-yilining yaz aylirida, qizil armiyé ichidiki tatar-bashqirt qUralliq küchlirining sani 50 ming neper etirapigha yetken idi. Aridin birer yil ötüp 1919-yilining bashlirigha kelgende, sherq frontini teshkil qilghan qizil armiyé 6-yölünüş armiyisidiki Musulman esker sani 250 ming kishige yétip, qumandanliq hoquqi pütünley Musulman ofisérilirining qolida'idi.

(resim orni)

Mir Sultan Ghaliyéw

Sultan Ghaliyéw, muskom bilen Musulman herbi ishlar idarisining re'islik wezipsisini birge öteshe bilen birge «zhiznatsyunalnotséy» gézitining tehrirliginimu öz üstige alghan idi. Buningdin bashqa yene sherq emgekchiler kommunistik uniwersititi (k u t wa) dimu deris béríp turatti. 1920-yili qurulghan bu uniwersitit, asya we afriqa elliridin

kelgen kommunist kadrlarni terbiyileydighan bir aliy mektep idi. Hindistanliq mobéndra-nat roy, Iranliq Sultanzade, Hindinoziyilik kommunist tang malaka qatarliq dangliq kishilermu bu uniwersititta ders béretti. Bundaq paydiliq shara'it, Ghaliyéwge kéyinki yillarda “üchinchi dunya sotsiyalizmi” deydighan qarishining shekillinishide muhim közqarashlirini chongqurlashturush üçün purset bolup bergen idi. «mustemlike eller internatsyunali» bilen «sherq kommunizmi» dégen qarishini otturgha qoyghan Mirse'id Sultan Ghaliyéw, otturigha qoyghan bu türdiki qarashliri netijiside sherq Musulman-Türk kadrliri ichide tesiri künsayin éship bériwatqan bir neziriyichige aylanmaqta idi.

Sherq Musulman Türkliri ichidin chiqqan bir kishining bolshiwék neziriywi asasliri bilen sotsiyalizm chüshenchiliri üstide bunche tesir qozghighan dangliq birsige aylinalishi, stalin qataridiki barliq inqilap dahilirining küchlük naraziliqini qozghap, uninggha köz tikishke bashlighan idi. Ghaliyéw otturigha qoyghan nezeriye, marksizimni yéngidin chüshendürüshke mejborlaytti. Shuningdek yene “inqilapqa eng küchlük tesir körsitidighan amil – Rusiye ishchilar sinipidur” dégen qarashnimu qayta oylinishqa mejbor qilatti. 1920-yilining awghust éyida, “Moskwa sanga éhtiyajliq” dégen bahane bilen uni merkezge chaqirishidu. Musulman eskerler üçün Qazanda qurulghan barliq korus merkezlrini Musulman herbi ishlar idarisi bilen birge qoshup Moskwagha yötkep kétidu. Sultan Ghaliyéwning orunbasari bolghan shamil Osmanownimu “herbiler arisida milletchilik teshwiqati bilen shoghullan'ghan” dégen jinayetni artip Türkistan'gha sürgün qiliwétidu.

Kommunistlar ichki urushta ghalip kélip rusiyidiki hakimiyitini muqimlashturiwalghandin kéyin, özlirining esli ghayisi bilen, yolgha qoymaqchi bolghan pılanlirini otturgha qoyushqa kirishidu. Deslepki waqitlardiki siliq mu'amililiri ornigha rehimsizlik dessitilidu. Ular öz közqarashlirigha uyghun bolmighan herqandaq qarashni “inqilawiy yoldin yüz öriyenlik, eksil inqilawiy heriket” dep höküm qilishidu. Sultan Ghaliyéwni qolgha alghan 1923-yilisi milletchi kommunist kadrlarni tazilash herikitige atlinidu. Apiril éyida chaqirilghan 12-nowetlik partiye qurultiyida Ghaliyéwni “milliy aghmichi” dep tenqit qilip barliq wezipiliridin élip tashlaydu. Birer aydin kéyin qolgha alghan

bolsimu, uzun ötmey yene qoyiwétidu. U yilliri, Sowétler ittifaqi fédératsiye shekilde resmi otturgha chiqqan idi. Bu fédératsiyilik dölet, milliy mesililerni tüp yiltizidin hel qilduq dep élan qilip, milliy ishlar komissarlighini tarqitiwetken idi. Kéyinki yilisi, Rusiye kommunistik partiye merkezi kommutitining 4-sanliq yighinida, stalin Sultan Ghaliyéw bilen uning otturigha qoyghan Ghaliyéwizmige reddiye béridighan uzun bir notuq sözleydu. Yighindin kéyin, Ghaliyéwni qaytidin tenqitleshke kiriship, axiri uni kommunistik partiyidin qoghlap chiqiridu. Kéyin uni yene qaytidin qolgha élishidu. Shundaq qilip, uni bir mezigil tenqit qilghandin kéyin, partiyidin qoghlan'ghan milletchi komunist sebdashliri bilen qoshup stalin térorigha qurbanliq qilishidu.

Tatar ziyaliyliridin bolshéwiklerge yéqin kelmeydighanlar ya ujuqturilidu yaki bolmisa chet'elge qéchip kétishke mejbor bolidu. Qazan shehirini bolshéwiklar ishghal qiliwalghanda aq urus adMirali kolchakning yénigha panaliq tilep bériwalghan milliy qurultay bolsa, aqlar meghlop bolghan waqitqiche öz pa'aliyetlirini shu yerde dawamlashturup, kéyin tarqilip kétidu. Bu qurultay, 1919-yili etiyazda bir qétimliq yighin échésh pursitige érishidu. Bu yighinda Parizhda chaqirilidighan xelqaraliq téchliq qurultiyigha Idil-Ural we siberiye Türklirining mesililirini tonushturush meqsitide bir hey'et iwertish qarari élin'ghan idi. Milliy hökümet bashlighi sadri meqsudiy, tehrir ayaz is'haqi we tunji qurultayning ezaliridin fu'at toqtarow qatarliq kishilerdin teshkillen'gen wekiller ümigi, uzun'gha sozulghan egri-toqayliq yollarni bésip ötüp ming bir musheqqet bilen Parizhgha yétip baridu. Emma Sowétler ittifaqida yüz bergen özgirishler, bu ümekning yurtigha qaytip kétish yolini tosap qoyidu. Shundaq qilip, bu wekiller ümigining ezaliridin ayaz is'haqiy Yawrupa arqiliq ylraq sherqqe barmaqchi bolghan tatar kadirliri bilen birlikte chet'eldiki Idil-Ural milliy küresh yitekchilerdin biri bolup qalidu.

Türkistan xanliqlirining aqiwiti we xelq jumhuriyetlirining qurulishi

14-esirlerde ulugh tömür teripidin qurulghan chaghatay impiriyisi, 150 yildek waqittin kéyin ornini sheybani özbekxan qurghan döletke

ötküzüp bergen idi. Özbekxan, safawiler döliti bilen bolghan urushta yéngilip döliti munqerz bolidu. Uzun ötmey bu jaylarda nurghunlighan ushshaq xanliqlar otturgha chiqishqa bashlaydu. 17-esirning axirlirigha kelgende özbeklerning man'git qebilisi Buxarada, kon'grat qebilisi bolsa xarezm teweside xanliq qurghan idi. 19-esirning otturlirida Buxara xanliqigha qarshi isyan kötergen özbek minglar qebilisi ferghane rayonida qoqan xanlighini qurup chiqidu. 19-esirge kelgende bu rayonda yéngi bir küch – charRusiye peyda bolushqa bashlaydu. Uruslar 1868-yili semerqend shehirini bésiwalidu. Shu yili Buxara xanlighi rusiyining himayisini qobul qilishqa mejbor bolidu. Buninggha oxshighan weqe Xiwe xanlighidimu yüz béríp, 1873-yilisi Xiwe xanlighimu rusiyining béqindisigha aylinip qalidu. Shundaq qilip, uruslar bu tupraqlar üstide Türkistan omumiy walilighi (gobirniyisi) ni quriwalidu. 20-esirge qedem bésiwatqan yillarda Türkistan teweside ichki ishlarda qismen musteqil, emma tashqi munasiwetlerde pütünley rusiyining tézginidiki ikkila xanliq saqlinip qalghan idi. Bulardin Buxara xanlighi 200000 kilométir chasa zémin'gha we 2 milyondek nopusqa ige idi. Xiwe xanlighi uningdin kichik bolup, 55000 kilométr chasa zémin'gila ige idi. Bu xanliqning her ikkisila siyasiy we qUralliq küch jehette Türkistan omumiy walilighi teripidin tézginlinetti. (1-xeritige qaralsun)

Xiwe xanlighi

Xiwe xanlighi, 1912-yilidin bashlap ichki bölünüş dewrige kirip qalghan idi. Xanliq telep qilghan yer béjining éghirlighi sewibidin otturgha chiqqan naraziliq heriketler, yomud Türkmenlirining qozghilang kötürishini keltürüp chiqiridu. Qozghilangchilarning bashlighi muhemmed qurban serdar, yomud qebililiri teripidin xan dep élan qilinip jüneydxan dégen namni alidu. Jüneydxan 1916-yilining béshida Xiweni bésiwélip, wezirni ölümge höküm qilip Xiwe xani isfendiyarni özige béqindi qiliwalidu. Xiwe hakimiyiti jüneydxandek bundaq qabiliyetlik birsining qoligha ötüp qélishidin Rusiye zadila xatirjem bolalmay qalidu. Shunga, Rusiye uni hakimiyet béshidin ayrilishqa mejborlash üchün herjehette siyasiy bésim ishlitishke

kirishidu. Bu bésimga berdashliq birelmigen jüneydxan, uzun'gha qalmay Xiweni boshitip Iran'gha chiqip kétishke mejbor bolidu. Bu qalaymaqanchiliqlar, jeditchilikning bir mehsuli süpitide barliqqa kelgen paliwan niyaz Yüsüp yitekchiligidiki yash Xiwelikler herikitining küchiyishige purset yaritip béridu. 1917-yiliq fiwral inqilawidin kéyin, yash Xiwelikler islahat élip bérish teleplirini qaytidin otturigha qoyup xan'gha bésim ishlitishke bashlaydu. Isfendiyar xan, 1917-yili 5-afriilda bir bayanat élan qilip xanliq tüzümi astida bir omumiy saylam tüzümini yolgha qoyush, shuningdek bir qurultay teshkil qilishini qobul qilishqa mejbor bolidu. Shundaq qilip, yash Xiwelikler bilen pomishchiklardin teshkil tapqan 32 kishilik bir qurultay teshkil qilinidu. Bu qurultayning re'islikige jeditchilik herikitining awan'gartliridin bolghan baba axun saylinip, bash ministir (bash nazir) likke bolsa metmurat teyinlinidu. Emma jeditchilarning bashqurishida qurulghan bir hökümet, urughdashliq re'isliri bilen pomishchik-baylar qobul qilalmaydighan hökümet hésaplinatti. Bu arida jüneydxanmu Irlandin qaytip kelgen bolup, yash Xiwelikler hökümitini tarqitiwétish heqqide isfendiyarxan'gha bésim ishlitishke kirishidu. Iyol éyida Xiwe xani hökümetni tarqitiwétip, yash Xiweliklardin teshkil tapqan qurultay ezalirini qamaqqa alidu. Qolgha élinishtin qéchip qutulghan jeditchilar bashliqliri öz pa'aliyetlirini yer astigha köchirishidu.

1917-yili partilighan öktebir inqilawi xanliq ichide qalaymaqanchiliqlarning téximu küchiyishige sewep bolup béridu. Xiwe herbi gazarmisidiki urus eskerliri bolshéwik hakimiyiti teripige ötiwalghan idi. Yash Xiwelikler bolsa, xanliq hakimiyitige qarshi turush üçün urus herbi qumandanliri bilen munasiwet baghlashqa bashlaydu. Yene bir terepte jüneydxan Xiwe xanliqi bilen uruslarga qarshi ikki sep boyiche jengge atlan'ghan idi. 1918-yilining sintebir éyida Xiwe xani isfendiyar, jüneydxanning oghli ishim teripidin öltürilip, isfendiyarxanning inisi se'id abdulla akisining ornigha xan dep élan qilinidu. Shundaq qilip bu xanliqning hoquqi emeliyette jüneydxanning qoligha ötkén hésaplinatti. Yene bir tereptin, ürgench shehirini özlrige baza qilip talliwalghan yash Xiwelikler, qizil armiyé bilen bolghan hemkarliqlirini dawam qildurmaqta idi. Ular 1918-yilining iyol éyida bir yighin chaqirip Xiwe inqilawiy komititining qurughanliqini élan qilidu.

1919-yilning dekabr ayida, Türkistan aldinqi sépi inqilawi komititi bilan herbiy shurasi, Sowét hökümiti Türkistan komissiyisi bilan birlaship Xiwe xanligigha qarshi urush qilish qararini alidu. Buning üchün “jüneydxan we uning himayichilirining qanliq diktaturlighidin Xiwe emgekchilirini qutquzimiz” dégen bahanini otturgha qoyushqan idi. Tötköl digen yerdin yolgha chiqqan urus qoshunliri Xiwe xanliqi tewesige kirip kélidu. Urush birer aydek dawamlaship, 1920-yili 25-yaniwar künige kelgende Xiwe shehiri Sowét qoshunliri teripidin bésip élinidu. Uruslar bilen birge sheherge kirgen Xiwe inqilawiy komititi, 1920-yilning 1-fiwral künisi bir xelq qurultiyi teshkillep chiqidu. Bu qurultayda qubul qilin’ghan bir qarargha asasen xanliq tüzüm emeldin qaldurulup, uning ornigha xarezm xelq jumhuriyiti qurulghanliqini jakarlishidu. Shundaq qilip, yash Xiwelikler herikiti yene bir qétim hakimiyet béshigha chiqidu. Jüneydxan bolsa, yéngi hökümet bilen bolshéwiklarga qarshi urushni dawamlashturush meqsitide Xiwe sehalirigha chékinidu. Bu jeryanda eng axirqi Xiwe xani bolghan se’id abdulla, texttin chüshkenligini élan qilidu. Uruslar teripidin Moskwagha élip kétilgen se’id abdulla, Moskwada yoqsulluq ichide ölidu.

(resim orni)

Xiwe xanliqining xadimliri, merw, 1897 (Ehet Enjan arxiwi)

Buxara xanligi

Buxara xanligi, Türkistan xanliqliri arisidiki eng kona we eng küchlük bir xanliq idi. Buxara xanliqi, rusiyilikler Türkistanni ishghal qilishqa bashlighan yillirdila birmunche sheherni uruslarga tartquzup qoyup, axiri 1873-yilida eMir se’id muzeppep bilen Türkistan umumiy walisi fon kawfman ottursida imzalan’ghan kélishim boyiche rusiyige béqindi bir dölet halitige chüshüp qalghan idi. Buxara eMirligi, bu kilishimge asasen semerqend shehirini uruslarga tashlap bérishi, tashqi siyasette rusiyining tézgini astida turishi, xanliq chégraliri ichide Rusiye grazhdanlirining soda ishliridiki erkinlikige kapaletlik qilishi we rusiyining siyasiy komissiyeye turghuzishini qobul qilishi kérek idi.

Shundaq qilib rusiyige qaram halgha chüshürülgen Buxara xanlighi, 1885-yilgha kelgiche siyasiy we qUralliq küch jehette Tashkenttiki Türkistan umumiy walilighi teripidin qoghdalmaqta idi. 1885-yili, gobérnatorluq tuyuqsiz alghan bir qarargha asasen Buxara shehirining yénida bir urus siyasiy teshkili orgini qurup chiqidu. Bu waqitqa kelgiche, eMir muzepper bilen, kéyin textke chiqqan eMir Abdul'Ehet, Rusiye bilen bir xil tengpungluq siyasitini yolgha qoyup öz hökmüranlıqini saqlap kéliwatqan idi. 1911-yilgha kelginide, eng axirqi Buxara eMiri bolidighan Mir se'id alimxan textke olturidu. Se'id alim, 13 yash waqitlirdila atisi teripidin pétirburgqa iwertilip u yerde 3 yildek herbiy we siyasiy telim élip kelgen birsi idi. Buxragha qaytip kelginidin kéyin neseef we kermine sheherliride hökümet ishliirigha mes'ul bolup turghan idi. Se'id alimxan hakimiyet béshigha chiqishtin sel awal, yeni 1910-yilining yaniwar éyida, Buxarada keng kölemlik suniy-shi'eler toqunishi partilap, ichki küch tengpungliqi asasen buzulup ketken idi. Buni purset bilgen alimxan, textke olturishi hamam atisi yolgha qoyup kelgen qattiq qolluq siyasitini dawamlashturidu. Bu waqitlarda Buxara xanlighida 3 minggha yéqin adettiki memori xadim we 10 minggha yéqin qUralliq küch mewjut idi. Tashqi mudapiye jehette alimxan, özige «atliq eskerler générali» hemde «charning bash yaweri» digen unwanlarni bergen charpadishagha ishench qilatti, hetta "héchqandaq bir armiyige ihtiyajimiz yoq, Buxaraning zémin pütünligidin pütünley Rusiye jawapkar, esker yétishtürüş ishi bekle qimmetke toxtaydighan bir ish" diyeligidek derijide uruslarga ishinidighan bir kishi idi. Alimxan bu geplerni qiliwatqan peytilerde, char Rusiye paytexti pétirburgtiki Rusiye hökümet kabintida Buxara xanlighini rusiyige resmi ötküziwélis mesilisi muzakire qilinmaqta idi. Bu arida partilighan birinchi dunya urushi, keynidinla ulushup kelgen Rusiye inqilawi, Buxara xanlighining yene bir mezigil dawam qélishi üchün purset bolup bergen idi.

Buxara shehiri, esirler buyi islam dunyasining eng muhim telim-terbiye we medeniyet merkezlidir bir bolup kelgen idi. Eng muhimi, bahawuddin neqshibendi teripidin qurulghan neqshibendichilik éqiminingmu merkizi bolush sewebidin, barliq islam dunyasida Buxara'i sherif dep hörmetlenmekte idi. Bu tarixiy we ijtimai'y jeryan, Buxarada medrise mudderisliri bilen diniy ulimalar yitekchiligidiki küchlük bir adet (qédimichilik) eqidisini shekillendürgen idi. Bu

sheher, yene bir tereptin jeditchilik herikitiningmu muhim merkezliridin birsi idi. Türkistan jeditchiligining neziriye yitekchiliridin abdura'of fitrat medrise oqushini tügetkinidin kéyin, téximu yoquri bilim élish üchün Istanbulgha baridu. U yerde zhon Türkler (yash Türkler) bilen tonushidu. Fitrat chiqarghan tunji metbu'at esirige «münazere» (1911-yilisi bilim élish meqsitide Istanbulgha kelgen fitrat, shu chaghlardila «munazere» ni yézishqa kirishken idi. Faris tilida yézilghan bu eser, Buxaradin heremge qarap kitiwatqan bir mudderis bilen, Hindistanda tonushup qalghan Yawrupaliq bir alim ottursida bolghan söhbetlerdin retlen'gen idi. Eserning mezmoni bolsa, u waqitlarda keng kölemde tAlash-tartish qiliniwatqan usuliy jedit mektepliri heqqide bolup, Buxarada bir qétimlik ma'arip islahatigha éhtiyaj bolush-bolmasliqigha da'ir mesililerni öz ichige alghan idi. Yighip éytqanda, Yawrupaliq alim islam bilimining chongqurluqi we erepchige bolghan ustilighidin paydilinip, Buxaraliq mudderisni ma'arip saheside islahat qilishning zörürlükige qayil qilghanliqi bayan qilin'ghan. – aptorning izahati) dégen nam bérilgen bolup, Buxaraliq jeditchilar yash Buxaraliqlar dégen nam bilen bu metbu'at esirini destur qilghan asasta bir yerge kelgen idi. Yash Buxaraliqlarning yitekchiliridin Osman ghojimu, 1908-yilisi yéqin dosti xemit ghoja bilen birge Istanbulgha barghinida zhon Türk éqimidikiler bilenla tonushup qalmay, yene ittihad we tereqqiyning yitekchiliri bilenmu tonushqan idi. Shu waqitlardiki bu munasiwet Osman ghojining kilechektiki siyasiy küresh yolini asasiy jehettin shekillendürüp bergen déyishke bolatti.

Birinchi dunya urushi, jeditchilar otturigha qoyghan islahat yürgezish heqqidiki teleplirini ret qilish üchün eMirge tépilmas bir bahane bolup bergen idi. Shunga u, uzundin buyan usul'iy jedit mekteplirining cheklinishini telep qilip kéliwatqan diniy zatların teliwini qobul qilip, usul'iy jedit mekteplirini taqash boyrighini chiqiridu. Shuningdek yene her xil libiral pa'aliyetlernimu birge qoshup chekleydu. Aridin bir qanche yil ötüp, 1917-yilqi fiwral inqilawida rusiyide qurulghan kérénski hökümitining bésim qilishi netijiside, ilajisiz bir parche erkinlik bayanati élan qilishqa mejbor bolidu. Emma bu bayanatta wede qilghan ishlarning ijra qilinishigha munasiwetlik herqandaq bir urunushqa qet'iy yol qoymaydu. Xanliqqa qarshi teshkillen'gen, abdurrawof fitratni idiyiwi dahisi qiliship uning yitekchiligide küreshni dawamlashturup kéliwatqan jeditchilar, hórriyet bayanatida élan

qilin'ghan qararlarning ijra qilinishi kapaletlendirilsun digen telep bilen apiril éyida keng kölemlik bir naraziliq namayishi ötkizidu. Emma bu namayish eMirge qarashliq qUralliq küchler teripidin tarqitiwétilip, 40 qa yéqin jeditchilar yitekchisi qolgha élinidu, qalghanliri uruslar tizginlep turghan qaghan shehirige qéchip bériwalidu.

Buxara eMiri, 1917-yilqi bolshéwiklar inqilawi dewride barliq imkaniyetlerdin paydilinip bu weqedin özini chetke élish siyasetini yolgha qoyushqa tirishidu. Shuningdek yene, Türkistan tewesinde yüz bériwatqan musteqilliq heriketlirige qet'i yéqin yolimasliqqa tirishidu. 1918-yilning kirishliride qoqan muxtariyatini basturiwetken Tashkent Sowéti, qolgha keltürgen bu ongay ghalibiyatidin hayajanlinip nöwettiki nishanini Buxaragha qaratqan idi. Tashkent Sowétining yitekchisi kolésow, qol astidiki urus qUralliq küchlrini ishqa sélip Buxaragha qarita bir qétimliq chaqmaq tézligide hujum qilishni orunlashturidu. Bu chaghda, qaghandiki yash Buxaraliqlar merkezi komititimu urus qUralliq küchliri bilen birlikte heriketke atlinip, Buxarada weziyetni qolgha alghidek küchke ige bir inqilawiy komitit qurup chiqishidu. Emma bu hujum meghlobiyet bilen axirlisip, Sowét qoshunliri urushta yéngilidu. Bu ghalibiyettin Buxara eMiri alahide jasaretlinip qalghan bolsa, yash Buxaraliqlar herikiti ichide ümitsizlik höküm sürüp tarqilip kétishke bashlaydu. Merkezi komitit bashlighi peyzulla ghojimu wezipisini tashlap moskiwagha kétiwalidu. Ezalarning bir qismi Tashkentke, yene beziliri bolsa Semerqentke kétidu. 1919-yilisi bu heriket ichide idiyiwi bölünüşler barliqqa kélip, qismen ezalar Türkistan rayonini bashqurush üçün Moskwa teyinlep bergen Türkkomissiye etirapigha yighilishqa bashlaydu.

Bu ezalarning hemmisi dégidek kommunizm idiyisini qobul qilip, shu yili iyonda Buxara kommunistlar partiyisini qurup chiqishidu. Osman ghoja'oghli, polat ghoja, peyzulla ghojayéw qataridiki kommunist partiyige yéqin kelmeydighan bezi ezalar bolsa, yash Buxaraliqlar herikitini teshkillep partiye sheklige keltürüş üçün tirishmaqta idi.

Bolshéwiklar rusiyidiki weziyetni asasen tézginlep bolghan 1920-yilliri, Xiwe bilen Buxara xanliqlirigha qarita qayta heriket bashlaydu. Ichki toqunushlar sewebidin bekle ajizliship ketken Xiwe tewesinde

fronzi qumandanliqidiki qUralliq heriket bekla ungay ghelibe qilib, Xiwe uruslarning qoligha ötidu. 1920-yili may éyida, fronzi Buxara xanliqining chégra boylirigha esker yighishqa kirishidu. Bu ishlar yüz bériwatqan awghust éyida, yash Buxaraliqlar Buxaraning yüz kilométirdek jenobidiki charjoy shehirige yighilip bir yighin achidu. Yighinda ular ichki jehette ikki guroh bolup bölünüp kétidu. Feyzulla ghoja bilen uning sebdashliri milletchilik we inqilawiy gurohni shekillendürmekte idi. Bolshiwiklarga yéqin turidighanlar bolsa, ishtirakiyyun nami bilen bir yerge yighilidu. Mirza Abdulqadir muhiddin oghli bilen Qazanliq nejjip hüseyin, bu gurohning aldinqi qatardiki rehberliridin idi.

Bu xil pikir ayrimichilighi, Buxara eMirige qollinilidighan heriket usulni belgilesh jehettimu ipadilenmekte idi. Milletchi we inqilapchi gurup ezalirining köpüchisi eMirning birla zerbe bilen textidin chüshürilishini hemde qizil armiyining bu weqege biwaste arlashmasliqini telep qilishmaqta idi. Buninggha qoshulmaydighan ishtirakiyyum guruppidikiler, qizil armiyeye bilen birliship bir qUralliq heriket élip bérishni teshebbus qilishatti. Téxi bir qanche ay ilgirila qizil armiyining Xiwe xanliqigha qarita heriket qollan'ghanliqining utughliri, shuningdek bu herikettin kéyin yash Xiwelikler teripidin xarezmi xelq jumhuriyatini qurup chiqqanliq heqqidiki pakitlarmu kishilerni qiziqturup kelmekte idi. Netijide, jeditchiler ichide künden kün'ge küchiyip kétéwatqan bolshéwiklarga qiziqidighan solchi éqimdikiler üstünlükke érishidu. Netijide ikkinchi xil qarash, yeni qizil armiyeye bilen birlikte heriket qilish pikiri qobul qilinidu. Bu yighindin kéyin, qizil armiyini Buxaragha resmi teklip qilishidu. Buning netijiside général fronzi qumandanliqidiki Rusiye qUralliq qoshuni Buxara zéminige kirip kélidu. eMirning qUralliq küchliri san jehettila yitersiz bolup qalmay, herbiy telim-terbiye sewiyisimu bekla tüwen idi. (1918~1919-yillarda Türkistanda turiwatqan En'giliye ofitséri frédérk bayléyning déyishi boyiche alghanda, Buxara armiyisining yérimi lazim bolghanda toplinidighan, qalghan yérimi bolsa da'imliq eskerlerdin teshkil tapqan 50 ming kishidin teshkil tapmaqta idi. – aptorning izahati) shundaq bolghachqa, ularda zamaniwiy qUrallar bilen qUrallan'ghan qizil armiyeye teng kéleligidek armiyisi yoq idi. Shuninggha qarimay Buxaradiki urush bekla shiddetlik bolidu. Bu urush jem'iy besh kün dawam qildu. Buxara eMiri, urushta buningdin

artuq tirkishelmeydighanliqini sézip, 1920-yili 1-sintebir künisi sheherni tashlap chékinip chiqish toghrisida boyruq bérip Sherqiy Buxara terepke qarap chékinidu. Buxara shehiri qoldin ketkendin kéyin yigilghan yash Buxaraliqlar inqilawiy komititi, derhal Buxara xelq jumhuriyitining qurulghanliqini élan qilidu. Bu waqitta Buxara eMiri Afghanistan elchisi abduşükürxan we pewqul'adde wekil muhemmed éslamxanlar bilen birge, Buxara armiyisidin saq qalghan eskerlirini hemde bir qisim xizmetchilirini yénigha élip, Sherqiy Buxaraning merkizi bolghan hisar shehirige bériwalidu. EMir hisargha kelgendin kéyin, özige qarashliq Basmichilar yitekchilirini bir yerge yighip qarshiliq körsitish küchi shekillendürüşke kirishidu. Basmichilar ichide muhemmed se'idbeg perwanichi, abduhapiz perwanichi we laqay Ibrahimbeg qatarliqlar eng dangliq basmichi qumandanlar idi. EMir se'id alimxan yene chet döletler arisida özilirige yarem béreligidek ellerni sürüshte qilishqa kirishidu. Hisar shehiride turawatqan 1920-yilining 12-öktebir künisi, En'giliye padishasi beshinchi gé'orgga qaritip bir parche xet yézip yarem bérishlirini telep qilip 15 kishilik bir ümek bilen Qeshqerde turghuzulghan En'giliye konsuligha iwertidu. Bu ümek, Qeshqer konsulidin ruxset élip Hindistan'gha ötmekchi, u yerde eMirning xétini én'gliyining Hindistandiki umumiy walisigha tapshurmaqchi idi. Se'id alimxan bu xette wilson prinsipliridin we milletlarning öz teghdirini özi belgilesh üstide toxtilip kélip tüwendikilerni telep qilmaqta idi:

Yardimingizge muhtaj bolawatqan bu künlerde, aliylirining, dölet qerzi hisawida yüz ming pond stériling, oq-doriliri bilen bilen qoshulup 20 ming tal miltiq, 30 pilimot we uchushqa teyyar 10 ayrupilan bérish arqiliq alilirining yademsüyerligini ipadileydighanliqigha ishenchim Kamildur. Yoqurida körsitilgen nersiler wekillirimge tapshurulsa, bekla xushal bolattim. Uruslarga qarshi jeng qilishni siz mendinmu yaxshi bilidighanliqingiz üçhün, toluq qUrallan'ghan 2 ming neper esker bilen qarategin yoli arqiliq huzurumgha iwertip birelisingiz bekla söyün'gen bolattim. Bu yardimingiz, dostluqimizni mustehkemlep, öz'ara hemkarliqimizni kücheytishke alahide türkke bolatti.

Bu mektüp eslide En'giliyini Buxaragha teklip qilish xéti idi. Eger En'giliye hökümiti maqul bolghinida, bu mektüpke asasen Buxara eMirliqi tewesige esker kirgüzelişi mumkin idi. Emma Qeshqerdiki

En'giliye konsuli, eMir teripidin iwertilgen bu ümekni Hindistan'gha ötüşige ruxset qilmay, eMirning mektübini terjime qildurup déhligha iwertip béridu. Shundaq perez qilishqa boliduki, eMir se'id alimxan, iwertken mektübini padishaning aldigha qoyushtin awal déhli we witéxaldiki munasiwetlik kishiler oqup chiqip, bu mesilini muzakire qilidu dep mölcherligen bolishi mumkin. Emma bu rayondiki mesililerge mes'ul d. T. Montid, özpikiri bu xetke qoshumche qilip herqaysi jaylardiki munasiwetlik kishilerga iwertip bergenligini, u kishiler montidning qoshumche qilghan bahasini eMirning mektübidinmu qimmitlik dep qaraydighanliqini eMir hergiz oylimighan bolishi kirek. Montid bu teklipe mundaq baha bergen idi:

Hemkarliq ornitishni hergiz qobul qilishqa bolmaydu. Rusiyige tewe döletlerdin birsige bérididighan bundaq bir yardem, jasus belli (urush élan qilghanliq) dep qarilishi mumkin.

U waqitlardiki shara'itta En'giliye stratigiyichilirining neziride, Buxara eMirligi Rusiye impiriya'sining tebi'iy bir parchisi hisaplinatti. Shunga, eMir se'id alimxanni Sowétlerge qarshi bir qozghilangchi depla qarighan idi. En'gilizlar, Sowét tewesidiki weqelerga arlishish yaki bu rayonlarda yéngidin birer dölet qurushni meqset qilidighan heriketlerge yar-yülek bolush niyitimu yoq idi.

(resim orni)

Buxara eMiri se'id alimxan

Shundaq bolghachqa, én'gilizlar se'id alimning bu teklipe xétige jawap yézip aware bolushni xiyalighimu keltürüp qoymaydu.

Bu arida, Türkistandiki Rusiye qUralliq küchlirining yitekchiliri Moskwadin alghan yardemge tayinip eMir östidiki bésimni barghansiri kücheytmekte idi. 1921-yili fiwralning axirlirida qizil armiyé küchliri hisargha barghansiri yéqinlaship kélidu. Shu seweptin eMir kölapqa qarap chékinishke mejbor bolidu. Bu yerde yüz bergen on künlük jengde birer netijige érishelmigen eMir, Afghanistan teripige ötüp kétish qararigha kélidu. (bayléyning déyishiche, eMir awal qel'e'iy wamar bilen gilgit arqiliq Hindistan'gha ötüşni pilanlighan iken. Emma xarog rayonigha iwertilgen bolshéwik küchliri teripidin Pamir

éghizi üziwétilgenligi üçhün yolini Afghanistan'gha burashqa mejbor bolghan. – aptorning izahati) se'id alimxan kündilik xatiriside u künlardiki hadisilarni tüwendikidek yézip qaldurghan idi:

Jeng bashlan'ghan waqitlarda urush ishlirigha mes'ul yaremchim bolup weziye ötewatqan, shuningdek yene méning tagham bolghan muhemmed se'idbeg perwanichi, urushqa qumandanliq qiliwatqan qumandan abduhapiz perwanichi bilen Ibrahimbeg qataridiki kishiler qoshunumning herbi qumandanliri idi. Shundaq qilip 6 ay dawam qilghan urush jeryanida bolshéwiklar bizge teng kilimeydighanliqlirini bilip, Moskwadin yiterlik derijide esker we arqa sep teminat matéryallirini keltürüp yighishqa kirishti. Bolshéwiklar alghan yéngi yaremliri sayiside islam armiyisige qarshi hujum bashlidi. Islam jengchiliride qUral-yaragh we oq-dora yétishmigenliki üçhün, on kün buyiche urushni dawamlashturushqa tirishtuq. Bu jeryanda péqir ajiz bendimu, herbi yaremge érishish meqsidi bilen chet döletler bilen ala qilishishqa kirishtim. Andin hisardin kölap shehirige öttüm. Bu yerde muhemmed Ibrahim diwanbégi bilen deöletmend diwanbégi – ular eslide Buxaraning sherqidiki özbeklerdin idi – qatarliqlar Buxara dölitige sadaqet körsitip köp qétim layaqetlik xizmetlerni qilghan idi. Ularni körsetken töhpilirige asasen armiyé qumandanliqigha teyin qilip, andin ularni huzurumgha chaqirtip mundaq dédim: “peqir ajize bende seltenet derwazimiz bolghan kabilgha bérip yarem telep qilip baqmaqchimen. Eger bu yerdin ayrilghinimgha chushluq birer yarem keltürelisem özimizni xélila ongshiwalaymiz. Angghiche sizlermu eskiringiz bilen birge düshmen'ge qarshi tirkiship turghaysizler. Bu künlérde düshmenning hujumliri bekla köpiyip kétiwatidu. Eger bu hujumlarni tosiyalmisAQ, péqir puxra qurqush ichige pétip qalidu. Men qaytip kelgen'ge qeder xelqni ensiretmey tutup tUralisanglar bek yaxshi bolur.”

EMir-ferman chiqirip uni belgilik yerlerge iberttim. Muhemmed Ibrahimbeg bilen dewletmendbeglerge méning ruxsitim boyiche ish qilishlirini we düshmenning yolini öziwétishlirini uqturdum. Péqir özem kölap wilayitidiki amu deryasining kéchik yéridin, 1921-jemadüssnisining yigirme birinchi charshenbe küni ötüp Afghanistan zéminige daxil bolundum.

Shundaq qilib, se'id alimxan 1921-yili mart künisi 300 dek eskiri bilen birge Afghanistan teripige ötidu. Afghanistan we bashqa ellerning yardimini élip qaytip kélidighanlighini éytqan idi; Ibrahimbeg laqay (laqay Ibrahimbeg 1889-yili tughulghan. Özbeklarning laqay qebilisi turidighan rayonlarda awal hisar bégi, kéyin yene saqchi bashlighi bolidu. Buxara eMiri teripidin Miriwan bégi, topchibéshi bolup, axiri leshkerbéshi – armiye qumandani qilib teyinlinidu. Buxara eMiri se'id alimxan wetinidin ayrilghinidin kéyin 1926-yilgha kelgiche eMir namida Buxaradiki jengni dawamlashturidu. – aptorning izahati) bilen dewletmendbeg qataridiki basmichi yitekchilerdin öz namida urushni dawam qildurushni telep qilidu. Emma eMir, bu arzusini hergiz emelge'ashUralmaydu-de, ömürining axirghiche wetinige qaytalmaydu.

Xarezm xelq jumhuriyiti

Qizil armiyini arqa tirek qilghan Xiwe inqilawi komititi xarezm xelq jumhuriyitini qurup uzun ötmey, yeni apiril éyida birinchi nöwetlik xelq qurultiyini chaqiridu. Bu qurultay, yash Xiwelikler herikitining bashlamchisi paliwan niyaz haji Yüsüpni dölet re'islikige, bash nazirliqqa bolsa yene bir yash Xiwelikler bashlamchisi bolghan baba axun selimbayni saylighan idi. Xiwe inqilawi komissiyisining re'isligini üstige alghan juma niyaz Sultanmurat bolsa ichki ishlar nazirliqigha teyinlen'gen idi. Sowét da'iriliri rusiyide dawamlishiwatqan ichki urush, Türkistanda künsayin kéngiyip kétiwatqan basmichiliq heriketliri, Xiwe teweside yiterlik derijide rol oyniyalaydighan bir kommunistlar asasi tiklenmesliki we pat yéqinda hujum qilmaqchi boliwatqan Buxara xanliqi teweside önümlük rol oyniyalaydighan orun'gha érishish-érishelmesliki qataridiki sewepler tüpeylidin, Xiwede jeditchilardin teshkil qilinidighan bir hökümetning qurulishigha we qurulidighan bu jumhuriyetni yene bir mezigil yashishigha yol quyup turmaqchi bolidu. Shundaq bolghachqa, 1920-yilning 13-sintebir künisi Sowét Rusiye hökümiti bilen xarezm xelq jumhuriyiti ottursida 24 maddiliq bir hemkarliq shertnamisi imzalinidu.

Xarezm hökümiti, xelq jumhuriyitini imkaniyetning bariche musteqil bir halgha keltüriwélish we musteqil milliy hakimiyet tikliwélishqa tirishmaqta idi. Buning eksinche Sowét da'iriliri bolsa, bu döletke munasiwetlik aldın teyyarlap qoyghan stratigiyisini qedemmu qedem ishqa ashurushqa kirishken idi. Jumhuriyet élan qilin'ghandin kéyin derhal xarezm kommunistlar partiyisi dégen bir partiyini qurghuzidu. Qochqar'oghli re'isligide qurulghan bu partiye, Moskwaning yölishi bilen uzun'gha qalmayla küchiyishke bashlaydu. 1921-yilning bahar aylirida hökümetke qarshi bir qétimliq siyasiy özgirish qozghap, dölet re'isi paliwan niyazni öz ichige alghan barliq hökümet ezalirini qolgha alidu. 1921-yili may éyida chaqirilghan ikkinchi nöwetlik xelq qurultiyida ata mexdum re'isligidiki yéngi bir hökümet teshkillep wezipe tapshuridu. Emma bu hökümetning ömürimu uzun'gha baralmaydu. Bu qétim Sowétler ittipaqining xarezm xelq jumhuriyitidiki toluq hoquqluq wekili bik, bu hökümetni emeldin qaldurup, hökümet ezalirini qolgha alidu. Yüz bériwatqan bu hadisilerge qarimay Xiwe jeditchiliri Sowétlarning merkezleshtürüş siyasitige qarshi chiqish herikitini dawam qilduridu.

Xarezm xelq jumhuriyitining qurulishidin kéyin qaraqum sehralirigha chékinip bériwalghan jüneydxan hökümetke qarshi urushni dawamlashturmaqta idi. Haji niyaz bilen ata haji qataridiki türmidin qachqan yaki basturulushtin qutulup qalalighan barliq kona hökümet ezaliri jüneydxan küchlirige bérip qoshulghan idi. 1924-yili yaniwarda Xiwediki bolshiwiklerge qarshi küchler zor kölemlilik bir qozghilang bashlitidu. Bu arida jüneydxanmu sheherge hujum bashlaydu. Emma fiwral éyining kirishliride, bu yerlerge téz sür'ette yötkelgen qizil armiyeye küchliri weziyetni qaytidin tézginliwalidu. 1924-yilning 29-sintebir künisi, qizil armiyeye teripidin qorshawgha élin'ghan qurultay binasida yighin échiwatqan 5-nöwetlik xelq qurultiyi, xarezm xelq jumhuriyitini tarqitiwétish qararini maqullaydu. Shundaq qilip lénin éytqan sözlarning toghra ikenligi yene bir qétim ispatlinip, uruslardin bashqa milletlardin yene birsi öz xahishi boyiche (!) öz hakimiyitini tarqitiwétip 'öz ixtiyari bilen' Sowét rusiyisige qoshulup kétidu. Bu weqelerdin kéyin, yash Xiwelikler herikitini shekillendürgen ziyaliylarning bir qismi Sowét da'iriliri bilen kélishop ular bilen hemkarlishishqa kirishidu. Ular bilen kélishishni xalimighanlar bolsa, ya Basmichilar teripige ötüp kétidu yaki bolmisa Iranning xurasanidiki

Türkmen rayonlirigha ötüp kétidu. 1924-yilning axirlirida Sowétler ittipaqi Türkistanni parchilash siyاسitini ijra qilishqa kiriship, xarezm xelq jumhuriyitige tewe zéminlarni yéngidin qurulghan Türkmenstan bilen Özbekistan jumhuriyetliri otturisida bölüshtüridu (4-xeritige qaralsun)

Buxara xelq jumhuriyiti

1920-yili 6-oktebir küni chaqirilghan birinchi nöwetlik xelq qurultiyi, Buxara xelq jumhuriyitining qurulghanlighini jakarlighan idi. Mirza Abdulqadir muhiddin jumhur re'islikige, peyzulla ghojayéw bolsa nazirlar shurasi re'islikige, Abdulxemit arif herbi ishlar nazirliqigha, ata ghoja ichki ishlar nazirliqigha we Osman ghoja bolsa maliye nazirliqigha teyinlen'gen idi. Kéyin muhajirettiki yillarda, muhajirettiki Türkistan herikitining yitekchiliridin birsi bolidighan Osman ghoja, eyni waqitta Sherqiy Buxara (bügünki Tajikistan) rayonining bashqurushighimu mes'ul idi. U waqitlarda Sherqiy Buxara, basmichiliq heriketliri eng köp yüz bériwatqan rayonlardin biri bolup, yéngi qurulghan yash Buxaraliqlar hökümiti üchün bu rayonning tertiwini saqlash bekla muhim ehmiyetke ige idi. Hökümet, Sowét sistémisige asasinip qurulghan bolup, yéngi qurulghan Buxara kommunistik partiyisige qaraytti. Bu partiye bolsa qaghan (qaghan – eMirlik rusiyige qaram bolghan yillardin bashlap <1873> Buxaraning 12 kilométr sirtida qurulghan bir ahaliler rayoni idi. Buxara eMirligini tizginlesh wezipisini üstige alghan char Rusiye wakaletchisi bu yerde turiwatqan idi. Trans'ezer tömür yolining tutashturulishi bilen teng, bu jay intayin muhim yol éghizliridin birsige aylinidu. – aptorning izahati) da turiwatqan Rusiye siyasiy wakaletxanisi teripidin nazaret qilinmaqta idi. Shuningdek yene bu yerde 40 kishilik bir parlaméntmu bar idi.

Sowét da'iriliri, taktikiliq sewepler tüpeylidin jeditchilarning tézginide turidighan bir xelq jumhuriyitining qurulushigha yol qoyush bilen birge, Buxarani tartiwélish stratigiysisidim waz kechmigen idi. Bu jeryanda,

yeni 1921-yilning 4-mart künisi, Rusiye döli bilan Buxara xelq jumhuriyiti ottursida bir hemkarliq shertnamisi imzalinidu. Moskwa da'iriliri bu shertnamigha asasen Buxaraning toluq musteqillighini étirap qilghan idi. Yene bir tereptin, bu hökümetning qurulishi bilen teng mesililermu otturigha chiqishqa bashlaydu. Dölet re'isi abduqadir muhiddinning Buxarada ijra qiliniwatqan Sowétleshtürüş herikitige qarshi turghanliqi rusiyiliklerni ensiretmekte idi. Bir yildin kéyin chaqirilghan ikkinchi nöwetlik xelq wekiller qurultiyida hökümet ezaliri almashturulup, Osman ghoja jumhur re'islikige saylinidu. Peyzulla ghojayéf bolsa nazirlar shurasi re'isliki mensiwide xizmitini dawam qiliwéridu. (hökümetning bashqa ezaliri tüwendikiche idi: herbi ishlar naziri arip oghli abdulxemit, edliye naziri Mirza abdulraxman, ichki ishlar naziri ata ghoja, ma'arip naziri qari yoldash, yéza'igilik naziri ashur oghli xelim, sehiye naziri abdulwahit, maliye naziri abdulqadir muhididin oghli. – aptorning izahati) Buxara xelq jumhuriyiti, ichki jehettiki intayin zor qiyinchiliqlargha we uruslarning éghir bésimigha qarimay heqiqetenmu heyran qalarliq derijide heriketchan bir hökümet köz qarishini otturgha qoyup pa'aliyet qilmaqta idi. Yash Buxaraliqlar, hakimiyetni qanchiki mustehkemlise rusiyidin shunche asan ayrilip musteqil bolalaydighanliqigha, eng bolmighanda aptonomiyilirini izchil dawam qidUralaydighanliqigha ishinetti. Bu ishenciliri bilen bu jehettiki ijra'etliri sewibidin, hetta Buxara komunistlar partiyisige eza bolghan waqitliridimu Moskwa da'iriliri teripidin «gumanliq» dep qarilip, heqiqi kommunist mu'amilisige hergizmu érishelmeydu. Dégendek, Moskwa teripidin toluq hoquqluq Buxara wekili qilip teyinlen'gen kuybishéw, eyni waqtida yéngi qurulghan Buxara xelq jumhuriyitige qarita mundaq baha bergen idi:

Komunistlar Buxarada inqilapni emelge ashurdi. Emma, iqtisadiy we psixologiyilik shara'itlar tixi shekillenmigenligi üçün, qobul qilishqa bolidighan, emma emeliy sewepler tüpeylidin «sotsiyalizmchi» dep qarashqa bolmaydighan bir tüzüm qurup chiqqan idi.

Türkistanda turiwatqan sabiq Osmanli ofitsérliri, Buxara hökümiti teripidin bixeterlik ishliri bilen qUralliq küchlarning telim-terbiyisi qataridiki ishlargha seplen'gen idi. Bu ofitsérlardin eli riza endigige herbi ishlar nazir yordemchiligi (meslihetchi) wezipisi bérilgen idi.

Sowétlarning, buxra jumhuriyiti qUralliq küchlrini merkezi Tashkentte turidighan Türkistan fronti qumandanliq shitawigha qaraydighan bolsun dégen teliwini Buxara hökümiti qet'i qobul qilmaydu. Bu jeryanda Sherqiy Buxaradiki eMir tereptarliridin bolghan basmichi yitekchiler Buxara hökümitige qarshi qozghilang kötürishidu. Beljiwan rayonida dewletmendbeg, kölabta ashurbeg, qorghantöpide toghaysériq, darwazda eshan Sultan, qaratékinde fuzeyil mextum we qaratagh qismida abdurraxman begler qozghilang kötergen idi. Buxara jumhuriyitining qurulishidin kéyin derhal bu jaylarga iwertilgen Osman ghoja, uning jumhur re'islikige teyinlen'ginidin kéyin ornigha mes'ul qilip iwertilgen inisi ata ghoja, nurghun qétimliq söhbetler netijiside dewletmendbegni asas qilghan bir qisim basmichi yitekchiler bilen kélishim tüzishidu.

Yash Buxaraliqlar hakimiyet östige chiqar-chiqmayla Munewwer qari, sedulla ghoja we übeydulla ghoja qataridiki jeditchilar herikitining bashlamchiliridin bolghan dangliq kishilerni Buxaragha tekilip qilip herxil wezipilerge teyinlishidu. Kelgüsining izbasarlirini yétishtürüş ishi, ular eng bek ehmiyet bérighan ghayilardin biri idi. Yash Buxaraliqlar herikitining idiyiwiy yitekchisi bolghan fitrat, telim-terbiye ishliri bilen özi biwaste meshghul bolidu. Türkche (Türkistanda ishilitilwatqan chaghatay shiwisi) resmiy dölet tili dep élan qilinidu. Türkiye bilen Yawrupa ellirige oqughuchi iwertish programmisi teyyarlinidu. Sowét wekilliri chiqarghan barliq tosalghulargha qarimay, 1921~ 1922-yilliri Buxara jumhuriyiti Gérmaniyige 70 neperdek oqughuchi iwertidu. Shuningdek yene Türkiye, Ezerbeyjan we gruziye qatarliq döletlergimu resmi yaki gheyri resmi yollar arqiliq nurghunlighan oqughuchi oqushqa chiqmaqta idi. (jeditchilik herikitining bashlinishi, usuliy jedit mekteplirining échilishqa bashlighinidin kéyin nurghunlighan oqughuchi Osmanli teweside bilim élish meqsitide, köpünche hallarda öz imkaniyetlirige tayinip Türkiyige kélip Istanbuldiki mekteplerge oqushqa kirgen idi. Emma dölet teripidin resmi shekilde guruppilar halida oqughuchi iwertish ishliri Buxara xelq jumhuriyiti we Türkistan a s s r qurulghan yillardila emelge ashurulghan idi. Türkiyige oqughuchi iwertish ishlirigha munasiwetlik ishlar heqqide Exmet na'im öktek eslimiliride mundaq dep yazidu: "kéyin Buxaradin Türkiyige 50 neperdek oqughuchi iwertildi. Ularning ichide méning ukammu bar idi. ... Buxara hökümiti

oqush rasxoti uchün xéli köp miqtarda astraxan eltir tirisinimu iwertip bergen idi. Enqere hökümitige bir wekiller ömiginimu yollighan idi.” ... Türkistandiki jeditchi mektepliride uzun yil oqutquchiliq qilghan raji chéqir’öz kündilik xatiriside, 1922-yili ichide bir oqughuchilar ömigi Gérmaniyige, yene bir ömek Türkiyige iwertilgenligini yazidu. Anadolugha iwertilgenler Samsun bilen kastamono teweside oqughan idi. – aptorning izahati) Buxaradiki bu ishlargha oxshash, Türkistan aptonomiyilik Sowét sotsiyalistik jumhuriyitidimu shuninggha oxshaydighan bir qarash bar bolup, jeditchilar teripidin teshkillen’gen «kömek» (hemkarliq) namidiki teshkilat nurghun sandiki Türkistanliq yashni Gérmaniyige iwertken idi. Türkistandiki Sowétleshtürüş ishlirining axirlishishi bilen teng, bu oqughuchilarning bir qismi qayturup kélín’gen bolsa, yene bir qismi qaytip kélelmeydu. Sirtta qalghanlar, kéyinki waqitlarda Yawrupa we Türkiyede dawam qildurulidighan Türkistan musteqilliqi uchün qanat yaydurulghan küreshlerde aktip rol oynaydu. Yash Buxaraliqlar hökümiti imkaniyet yar berginiche chet’eller bilen siyasiy munasiwet tikleshke kirishidu. Moskwa, Baku we Kabolgha siyasiy wekillirini iwertishidu. Qurulghan tünji hökümette tashqi ishlar ministiri bolghan hashim sayiq, kéyinche Afghanistan’gha bash elchi qilip iwertilidu.

Türkiyige yardem

Buxara jumhuriyiti, qurulghan künliriidin bashlapla Enqere hökümiti bilen yéqin munasiwette bolush uchün tirishchanliq körsetken idi. Parlamént hökümiti, Buxara xanlighi aghdurulghan waqitlarda Moskwagha ilip kétélgén Buxara xanliq ghezinisining bir qismini Enqere hökümitige yardem süpitide iwertilishi heqqide bir qararmu qobul qilishqan idi. Bu ish heqqide Türkiye bilen rusiyining resmi arxip menbeliride héchqandaq bir hüjjet uchurmasliqidin qet’i nezer, Türkistanliq yitekchiler bu ish uchün ching türüp küresh qilghanliqi bir emeliyet idi. Buxara xelq jumhuriyitining pirizdénti Osman ghoja’oghli xatire deptiride, peyzulla ghojayéf bilen birlikte Moskwada lénin bilen körüşkinide “Türkiyige bérilidighan yardem mesilisining otturigha qoyulghanliqini, ular özlirining bu yardemni qilishqa küchlrining

yétidighanliqini tilgha alghan” lighini körsitip ötken bolup, char Rusiye dewridin tartip Buxara eMirligining gheziniside turghan 100 milyon altun roblini Türkiyige iwertip bérish heqqide bir pikirge kelgenligini neqil keltüridu. Osman ghoja’oghli, uningdin kéyin yüz bergen weqeler üstide toxtilip kélip munularni yazidu:

Lénin bilen yoqurqidek pikirge kelginimizdin kéyin buxragha qaytip kelduq. Parlamént re’isi Abdulqadir Mirza oghli bilen körüshüp bu mesilini qurultay yighinigha sunduq. Men, xelqge we parlaméntqa anadoludiki qérindashlirimiz bilen irqdashlirimizning intayin éghir qiyinchiliq astida qalghanliqlirini, gritsiyilikler teripidin rehimsizlerche bastüriliwatqanlighini sözlep kélip, ulargha, bizning aka qérindashimizgha yadrem qilishimiz lazimlighini hayajanlan’ghan halda semimilik bilen tepsili izahlap öttüm. Bizning u waqittiki parlaméntimizda töt partiye bar idi. Bu partiyelerdin milliy birlik, azatliq we axrar partiyilirining hemmisila yadrem qilish teripide turghan bolup, peqet kommunistik partiyining re’isi, awam xelq ichidin kelgen, tigi tatar nejp hüseyin oghli bu ishqa eqil yetküzelmey, xelq ammisi arisida tetür teshwiq qilip “bundaq yadrem qilidighan ish héchqachan körülüp baqmighan, biz bu pulni én’gilizler bilen sulhi qilip shertname tüzüshken Osmanli Sultanlirigha bermektimiz. U Sultanlar bolsa, mana bugün impiriyalistlar bilen til biriktürmekte” déginiche jahanni malimatang qilip xelqni küshkürtüshke kirishti. Türkchi septikiler bu mesilini xelqge chüshendürüsh üchün keng kölemde teshwiqat qilishqa kirishidu. Emma nejp hüseyin oghli yadrem qilish mesilisige qarshi xelqni küshkürtish jehette bekla heddidin éship chichangship ketkenligi üchün, hökümet qarar chiqirip uni Buxara chégrisidin qoghlap chiqiridu. ... Buxara parlaménti, Türkiyige 100 milyon altun robli yadrimi bérishni derhal awazgha qoyup birmu qarshi pikir bolmighan halda qizghin alqish-sadalar ichide toluq awaz bilen qobul qilishidu. Parlamént alghan bu qarargha asasen, etisi derhal tutush qilip kéreklik hüjjetlerni pütüzüp, pulni derhal Enqere hökümitining qoligha yetküzüsh üchün Rusiye ghezinisige xewer qilduq.

Buninggha oxshaydighan yene bir izahat, Buxaraliq jeditchilardin ehmet na’im teripidinmu otturigha qoyulghan idi. Ehmet na’im, özi bilen ötküzülgen bir söhbette mundaq deydu:

Buxara inqilawi jeryanida erk (eMirning sariyi) ichide eMirlik ghezinisi bar idi. ... yash Buxaraliqlar bilen birliship heriket qiliwatqan uruslar eMir sariyini bombardiman qilishqa bashlaydu. ... andin Buxara ghezinisini mashinilargha bésip Moskwagha toshop kétishti. ... lénin Türkiyige yarem qilish oyida bolsimu, nediki pul bilen yarem qilishni bilelmey turatti. ... lénin, Osman ghojini Moskwagha tekliq qilip, uninggha “siz Türkler bilen bir irqtiki kishilerdin siz. Bu pulni ulargha iwertip béreyli” deydu. Buxara mejlisi, Moskwada tutup turiliwatqan u pulni Türkiyige bérish qararini alidu. ... emma buning qanchilik qismini bergendu? ... mesilen jem’iy 200 milyon dések, aran 50 milyoni bérilgen. ... némila bolsa bolsun, bu pul Türkiyige bérildi.

Buxara eMirligining aghdurulishini öz közi bilen körgen barliq Türkistanliq köchmenler arisida, “eMirlikning ghezinilirini poyiz bilen Moskwagha toshup kétishti” dégen sözler tarqilip yüretti. 1918~1919-yillirida Türkistanda mexpi wezipe bilen turiwatqan én’giliz ofitséri frédérik bayléy, kényinki waqitlarda élan qilghan kündilik xatiriside, Buxara eMirligining ghezinisige munasiwetlik yüz bergen weqelerni testiqlaydighan tüwendikidek pakitlarni xatirlep qoyghan:

Urush ayrupilanliri we brownik wagonlar bilen qoghdalghan yoldash fronzi qumandanliqidiki bolshéwik qushonliri, 1920-yilining sintebir éyida sheherni qolgha chüshiridu. Ghezinidin liq 3 wagon altun-yaqutlarni élip kétishidu.

Bu ish heqqide ehmet na’im ökemning bergen chüshendürishi kishini téximu qayil qilarliq idi. Buxara mejlisining Türkiyige yarem qilish heqqide alghan qararini testiqlighan boliwalghan Sowét da’iriliri, amanet mal dégen bahane bilen Moskwada tutup turiliwatqan, emma, eslide alliburunla musadire qiliwélisqan bu altunlargha munasiwetlik kelgüside otturigha chiqish éhtimali bolidighan bir mal-mölük mesilisini hel qiliwetken hésaplandi. Yene bir tereptin Buxara jumhuriyitimu eslidinla qayturup alalmaydighanliqigha közi yetken bir pulni Türkiyige iwertküzüş qararini élish arqiliq, héch bolmighanda shu bahanida bolsimu öz irqidiki qérindashlirigha yarem qiliwélishti oylighan bolushliri mumkin. 100 milyon altun roblidin ibaret bekla köp miqtarda pul yarem qilish qarari élin’ghanliqining sewebinimu shu shekilde chüshendürüş mumkin. Emma rusiyilikler bu pulning aran

11 milyon robli qisminila Turkiyige iwertip béríp, qalghan mutleq köp qismini özliri xiyamet qiliwalidu. (merkezi bankingin sélishturma melumatlirigha asalan'ghanda Turkiyige yadrem qilin'ghan waqitlardiki 1 altun robli 0.59 Türk lirasigha teng idi. Bu boyiche hisaplighanda Buxara jumhuriyitining Turkiyige iwertip bérilishini telep qilghan puli 59 milyon Türk lirasigha teng kélidu. Sowétler ittipaqi bu pulning aran 11 milyon roblisini «6.4 milyon Türk lira qismini» Turkiyige tapshurghan. – aptorning izahati)

Türkiyige yadrem qilish ishini ispatlaydighan yene bir shahit bolsa, sibiriydiki esirler lagiridin qéchip Türkistan'gha kéliwalghan, Tashkent we Buxara qatarliq sheherlerde uzun yillap oqutquchiliq kesipi bilen shoghullan'ghan bir Türkiye ofitséri raji chaqir'öz idi. Uning Türk dunya tarixi zhornilining 1987-yilqi sanida élan qilin'ghan xatirlirida mundaq bir sehipe yézilghan idi:

Men Tashkentteki waqtimda, yéngidin qurulghan Buxara muwaqqet hökümitining anadoluda musteqilliq kürishini qanat yaduriwatqan Enqere hökümitige pul yadrem qilghanliqidin xewer tapqan idim. Epsuski, bu yadrem bizning tariximizgha “uruslarning pul yadrem qilishi” dep yézilmaqta. Lékin keyinki waqitlarga kelginide hoquqluq kishilirimiz bu hadisining esli mahiyitini aydinglashturup béridu. Mesilen AtaTürkning tashqi ishlar ministiri yüsüf Kamal tengrishenk «aqsham» gézitide élan qilghan eslimiliride (1970- yili 4- may künidiki sanida) tariximizda “urus yadrimi” dep xata chüshiniwélin'ghan hadisining eslide qérindash Buxara Türk hökümiti teripidin qilin'ghan yadrem ikenligini körsitip ötkén idi. ... keyinche, Turkiyige qaytip kelgendin keyin oqushumche, Buxara hökümiti bergen 100 milyon altunining aran 10 milyonluq qismla Enqerege yétip kéleligen iken. Démek bu ishta wastichiliq rol oynighan Moskwa, toshup bérish heqqi üçün 90 milyon altunni özining ghezinisige séliwaptu. Mana bu – tariximizdiki urus yadrimi dep köütürüp yürgen gépimizning esli mahiyiti.

Tengrishenk kechlik gézitta élan qilghan eslimiside bu mesile üstide heqiqetenmu bekla éniq toxtalghan idi:

Bügün men bu yerde, héch kimning xewiri bolmighan bir ishni ashikarilimaqchimen. Biz musteqilliq üçün urush qiliwatqan waqitlirimizda uruslar bergen altunlar toghrisida yoqurida toxtilip ötkén idim. Uruslar bizge bu yademni qildi, emma bu pul yadimini qilghanlar eslide uruslar emes belki Buxara Türkliri idi. Uruslar bu yerde peqet bir wastichiliq rolinila oynidi, xalas.

Shundaq qilip, tariximizda Sowét yadimi dep xatirlinip kélín'gen bu yadem ishi, eslide Türkistan Türklirining bizge qoshqan bir töhpisi dep tüzitilishi lazim dégen bu pikir, yüsüf kemal tengrishenk teripidin tunji qétim otturgha quyulmaqta idi. Yash Türkiye dölitining quruluş yillirida maliye we tashqi shlar ministiri bolghan, s s s r bilen 1921-yili 16-mart künisidiki Moskwa shertnamisini imzalighan hey'etning bashlighi tengrishenk, u waqittiki ishlargha biwaste qatnashqan birsi bolup, u peyttiki siyasiy hadislar heqqide birinchi qol matériyallargha ige birsi idi. (Yüsüp Kamal tengrishenk Istanbul ishghal qilin'ghandin kéyin Enqerege bériwalghan bolup, kastamono wekili bolup t b m m <Türkiye büyük millet mejlisi, türkiye aliy xelq qurultiyi> ge saylinidu. Desliwde maliye ishlirigha mes'ol bolup <1920~1921>, kéyin yene tashqi ishlar wekili bolup wezipe öteydu. S s s r bilen tüzüshken Moskwa ehditnamisi <1920-yili 16-mart> hemde Fransiye bilen tüzüshken Enqere ehditnamisi <1922-yili 20-noyabir> muzakiriliride Türkiye wekiller ömigining bashliqi bolghan idi. – aptorning izahati) epsuski, pütün bu chüshendürüshlerge qarimay Türkistan-Türkiye munasiwetliri jehetide bekla muhim orun tutidighan bu ish, tarixning qarangghu bulunglirida kömülüp qalmaqta.

Anadolu hökümitining Türkistan siyasiti

Türkiye intayin xeterlik ehwalda turiwatqinigha qarimay, Mustapa Kamal pasha Orta Asyadiki weziyetning tereqqiyatini yéqindin küzitip kelmekte idi. Mustapa Kamal pasha 1920-yili eskisheherde uchuratqan siyit hemze isimlik bir Türkistanliqqa “Türkistan'gha qaytip bérip u yerde tekshürüsh élip bérip, u yerdiki ishlardin méni xewer dar qilghin” dep wezipe tapshurghan idi. Siyit hemzining Mustapa Kamal

pashagha iwertken 1921-yili 16-öktebirdiki xéti, bu rayonlarga munasiwetlik bezi közütüshler bilen bezi meslihetlerni öz ichige almaqta idi. (bu xetning esli nusxisida munular yézilghan idi: <ötken yili zulum astida yashawatqan wetinimdin kélip zati fehimaneliri bilen eskishehirde musherref bolghinimdin kéyin Enqerede birinchi mewadta muxtewi boyruqi bilen weteni eslim bolghan Türkistan'gha ezimet qilin'ghan idim. U yerlerni aylinish jeryanida hal we rohi hökümiti milliyege merbut bolghan u hawali ahalisi Xiwe, Buxara, Tashkentte birerdin elchi, qazaqlar namigha bir konsul, Türkistan üchün bir konsul irsaline inayet boyrulishi arqiliq u yerlarning ahalisi her türlük pidakarliqni ixtiyar qilidighanliqini wede qildi we üch mah muddet bilen ajizelirini iwertken halda alti aydin buyan intizar qiliwatqanliqini telep qilip küchlük shitaning texmini hasa'ependi bilen hökümetiy milliyege eng chong pidakarliq körsitidighan Asiya'iy kebir Türklerige matluplarining isafini menpe'etiy omumiye namida istirham we üch ay muxlet bilen kelgen bolghinimgha qarimay alti aydin béri bu yerlerde turiwatqanliqimdin chiqim jehetindenmu muzayakada bolghanliqimni we bezi muhim masrufatta bolush üchün tayin boyrulghan waqitqa muntazar bolghanliqimni ipadilimekchimen.> – aptorning izahati) Türkiye büyük millet mejlisi (Türkiye büyük millet mejlisi, Türkiye ali xelq qurultiyi – qisqartilip t b m m depmu atilidu) hökümitining tünji qétimlik déplomatiye siyasitige munasiwetlik kélishimliridin birsi bolghan 1921-yili 1-mart künisi Moskwada imzalan'ghan Türkiye-Afghanistan ittifaqliq mu'ahedenamesi (dosluq shertnamisi) ning ikkinchi maddisida, “her ikki dölet Buxara bilen Xiwe dölitining musteqilliqini itirap qilidu” dep teklitligen idi. (1921-yili 1-mart künisi Moskwada Türkiye teripidin maliye wekili Yüsüp Kamal endi bilen ma'arip wekili doktor riza nur endi, Afghanistan teripidin pewqul'adde elchi général mehmet Welixanlarning qol qoyup imzalighan shertnamining ikkinchi maddisida mundaq déyilidu: ikkinchi madda: tarafeyni aliyeni akidening barliq sherq milletlerining azadi we hüriyeti Kamilege we heqqi istiqlalgha malik bolghanliqini we tarzi idare'iy hökümet ile özlirini bashqurushta muxtar bolghanliqini, Buxara we Xiwe döletlirining istiqlalini testiq étidu. – aptorning izahati)

1921-yilining fiwral éyida, Türkiye büyük millet mejlisi hökümiti terepidin Moskwagha bash elchi qilip iwertilgen eli fu'at pasha

(jebesoy) ning hey'itide, ataqta resmi Türk kommunistik partiyisining ezasi dep körsitilgen töt neper ademmu bar idi. Doktor tewfiq rüshtü (aras), fu'at (jarim), bésim (atalay) we isma'il suphi qatarliq endilerdin teshkillen'gen bu 4 kishilik tekshürüş ömigining wezipisi bolsa, rusiyidiki yéngi tüzümni tekshürüp tetqiq qilip chiqish idi. Bu hey'et ezaliridin soysalli'oghli isma'il suphi, 1921-yilining iyol éyida Türkistan'gha iwertilidu. Shundaq qilip bu ikki dölet ottursida gheyri resmiy bir yol échilghan idi.

Raji chéqirközning kündilik xatirisige qarighanda, soysalli'oghli Türkistanda bir küzetküchila bolup qalmay, yene nurghunlighan pa'aliyetler bilenmu shoghullinidu:

Türkiye büyük millet mejlisining burdur millet wekili soysalli'oghli isma'il suphi endi, tetqiqat'i ilmiyye (ilmiy tetqiqat) muraxhasi süpiti bilen 1921-yilida Enqeredin Moskwa arqiliq Tashkentke kelgen idi (chéqirközning eslimiliride 1920-yili dep yézilghan bolsimu, emeliyette u waqitta kélishi mumkin emes. Chunki eli fu'at endi hey'iti bilen Moskwagha seper qilghan waqti 1921-yili 19-fiwral künisi ikenligi éniq. Belkim, bu bir basma xatalighi bolishimu mumkin – aptorning izahatidin). Biz uninggha, hemmimizde weten'ge qaytish arzusi barlighini, bu heqte bizge yarem qilishini telep qilduq. Emma isma'il suphi endi bizning Tashkenttiki pa'aliyetlirimizni körginidin kéyin, bu yerde yaxshi ish qiliwatqanlighimizni, shunga bu yerde yene bir mezigil qélishimizning téximu paydiliq bolidighanlighini chüshendürüp kélip bizge mundaq dédi:

<Eziz qérindashlirim! Türkistanda turup bu yerdiki irqdashlirimizgha yaremchi bolushning özimu Türkiyidiki xizmetlerge oxshashla ulugh ish hésablinidu. Büyük millet mejliside sizler élip barghan pa'aliyetler toghruluq melumat bérimen. Bu yerde élip bériwatqan pa'aliyetliringizlarning Türkiyide wezipe ötewatqan'gha oxshash mu'amile qilinishige kapaletlik qilimen. Hetta, moskwagha qaytqinimda bash elchimiz éli fu'at pashagha ehwalingizlardin melumat bérup, sizlerge ma'ash bérilishige kapaletlik qilimen.>

Isma'il suphi endining bu sözliri biz Türkiyilik ofitsérlargha meniwi righbetlendürüş bolup, Türkistanda yene bir mezigil qélishimiz üçün

muhim teshwiqat bolghan idi. Dégendek uzun ötmeyla Türkiye bash elchixanisidin bizge pul keldi.

Isma'il suphi soysal'oghli Türkistanda turiwatqan waqitlirida, Türkistanliq ziyaliylar qurushqa kirishken Türkistan milliy ittifaq teshkilatining teshkillinishidimu aktip rol oynaydu.

Osman ghoja'oghli Buxara xelq jumhuriyitige prézdént bolghan waqitta, Türkiyide oqup kelgen rejep endi bilen naziriy endilerni sedirdin endi bilen qoshup üch kishilik bir hey'et teshkillep Enqerege iwertidu. 1921-yili 31-dikabir künisi Enqerege yétip barghan bu hey'et, Mustapa Kamal pasha teripidin qobul qilinidu. Bu körüşüshte hey'et ezaliri Mustapa Kamal pashagha Türkistanning umumiy weziyiti heqqide melumat béridu. Buxaragha bir Türkiye sefaret (elchilik) hey'iti iwertilishi heqqidiki teliwi bildürilidu, axirida Kamal pashagha Buxara xelq jumhuriyiti iwertken soghatlar teghdim qilinidu. Mustapa Kamal pasha körüşüshtin keyinki bir nutqida mundaq deydu:

Muhterem dostlar, Türkistanliq qérindashlirimiz sakariya ghalibiyitimizni tebriklep bizge 3 tal qélich we bir qur'an kérim iwertiptu. Türk milliti namidin ulargha rehmet éytimen, bu muqeddes kitapni Türk millitige sogha qildim, bu üch tal qélichtin bir télini men özemge élip qaldim, ikkinchisini gherbiy aldinqi sep qumandani Ismet pashagha teghdim qilimen. Üchinchisini bolsa, Izmir fetihi üchün saqlap qoydum. Bu qélich Izmirge tünji ayaq basqan qumandan'gha teghdim qilinidu. (AtaTürkke teghdim qilin'ghan qolyazma nusxidiki qur'an kerim bugün qurultay (t b m m) kütüpxanisida saqlanmaqta. Altun qélichlardin ikki télini AtaTürk bilen Ismet pasha yénigha ésip yürgen. 1922-yili 26-awghust künisi chong qaytarma hujumgha teyyarliq qiliwatqan mezgillerde qojatöpide tartilghan dangliq resimdiki AtaTürk bilen Ismet Inönüning belidiki qélichlar soghat qilin'ghan ene shu qélichlardur. Üchinchi qélichni bolsa Izmirge tünji ayaq basqan atliq eskerler ofitséri sherep endining bélige ata Türk öz qoli bilen ésip qoyghan. – aptorning izahati)

Buxara hey'iti Türkiyide turiwatqan mezgillerde xuddi bir elchilik hey'iti derijiside mu'amile qilinip, déplomatiyilik murasimlarcha teklipl

qilinidu. (1922-yili 3-mart künisi Afghaniстан elchixanisi teripidin ötküzülgen musteqilliq bayrimini tebriklesh ziyapitide, Buxara ömigining ezalirimu qatnashqan bolup, ümek bashliqi naziriy endi «sherq – sherqliqlarningdur» dégen pirinsip yaqlan'ghan bir notuq sözleydu. – aptorning izahati) bu jeryanda, yeni bu wekiller ömigining ziyaritidin uzun ötmey, Türkiyide Buxara xelq jumhuriyitige bir elchilik hey'iti iwertish heqqide qarar élinip teyyarliq xizmetler bashlinidu. Mustapa Kamal pasha 1922-yili 1-mart künisidiki qurultayning ikkinchi ijra'et yilining échilish munasiwiti bilen sözligen nutqida, Buxaragha iwertilidighan elchilik ömigi heqqide toxtilip mundaq deydu:

Buxara xelq Sowét jumhuriyiti Enqerege wekiller ümigi iwertip mewjut hemkarliq munasiwetlirining sheklen tespitini arzu etmish we bu arzunging ifasi, teripimizdin uyghun körülmüshtur. ... Buxaragha bugünlerde muhim rijalimizdin bir zatning bashqanlighi astida bir sefaret hey'etimiz seperge atlinish aldida turmaqta.

Elchilik wezipsisige galip pasha, elchilik mes'olliqigha (mustesharliqigha) bolsa, rushen eshref (ün'aydin) teyinlen'gen idi. Shuningdek yene, hemdulla suphi tengri'öwermu bu hey'etke kirgüzülüp, uninggha Türkistanda tekshürüp tetqiq qilish ishlerini béjirish wezipisi tapshurilidu. (jamal pasha, birer yil burun Tashkenttin m. Kamal pashagha iwertken bir parche xétide, hemdulla suphi bilen körüshüp rüshen eshrep endinimu öz ichige alidighan bir hey'etning Tashkentke iwertilishini meslihet qilghan idi. Buxaragha iwertilidighan ümekning jamal pasha teripidin körsitilgen kishilerdin teshkil tapqanliqi, Ghazi Mustapa Kamal pashaning bu meslihetlerge diqqet qilghanliqini körsitip bermekte. – aptorning izahati) 1922-yili 9-mart küni Ezerbeyjan bash elchisi abilof, Afghaniстан elchilikige teyinlen'gen fahrettin pasha bilen Buxara bash elchilikige teyinlen'gen ghalip pashalar üchün bir ziyapet oyushturghan bolup, bu ziyapetke Rusiye bilen Afghaniстан elchiliri bilen bir qatarda Buxaradin iwertilgen wekiller ümigi ezalirimu qatnishidu. Epsuski, elchilik ümigining teyinlinishi, Enwer pashaning Buxaragha kelgen waqitqa toghra kélip qélip, Enwer pashaning Basmichilar teripige qoshulghan waqitlirida bolsa, elchilik hey'iti yéngila yolgha chiqqan bir ehwalda idi. Enqere hökümiti bilen Moskwa ottursidiki shunche yéqin munasiwetlerge qarimay, Sowétler ittipaqi Buxara jumhuriyiti

teweside barghansiri ulghiyip kétiwatqan basmichiliq tirkishishliri sewibidin, elchiler ümigining Batumdin algha qarap ilgirlishini cheklep qoyidu. Shöbhisizki, Buxara hökümiti bilen Enqere hökümiti otturisdiki siyasiy munasiwetlarning artip bérishini, Moskwa da'iriliri hergizmu xalayidighan bir ehwal emes idi. Bash elchi ghalip pasha bolsa Trabzonda tosilib qalidu. Aridin 6 aydek waqit ötkinige qarimay, elchi wezipe ötesh yéрге yétip bérish imkanigha érishelmesligi tüpeylidin, t b m m qararigha asasen, bu wezipe ornining dawamliq saqlinip qélish sherti bilen, hey'et ezalirining wezipiliri emeldin qaldurilidu, ghalip pashamu salametlik sewebliri tüpeylidin wezipesidin istipa béridu. (tashqi ishlar wakaletchilik wekili doktor riza nurning burdur millet wekili isma'il suphi soysallining sorighan su'aligha bergen jawabi, t b m m mexpi jelse xatirilirida saqlan'ghan melumatta «Istanbuldin Türkistan'gha méngishta Batum arqiliq yolgha chiqqan idim. U yerdiki Türk konsuli Ibrahim tali ependining qéshigha bardim. Tuyuqsizla yan öydin hemdulla suphi ependi chiqip keldi. U kishi Türk uchaqlirining bashliqi idi. U, manga mundaq dédi: «na'im, oghlum, nedin chiqip kéliwatisen? Bu maskofluqlar bizni Türkistan'gha kirishimizge yol qoymaywatidu. Anqara hökümitimiz elchi teyinlidi. Elchi Trabzonda saqlap yatidu. Wiza bermigenliki üçün Trabzondin Batumgha kilelmeywatidu. Qarimamsen bu Türk-urus doslighi déginige ...» dégenler yézilghan. – aptorning izahati)

Buxara xelq jumhuriyitining aqiwéti

1921-yilining öktebir ayliri Buxara jumhuriyiti üçünla emes, belki Türkistan basmichiliq tarixi jehetidin alghandimu intayin muhim özgirishler yüz bergen bir yil idi. Enwer pasha, qushchizade selim semi (haji semi) bilen muhapizetchiler etiritidin bolghan muhittin ependilerni birge élip Buxaragha kélidu. Buxarada turghan 21 kün jeryanida Buxara hökümitining yitekchiliri bilen körüshüp umumiy weziyet üstide muzakire qilishidu. Bu waqitlarda uruslar Enwer pashaning Rusiye terepte turmaydighanlighini sezgen idi. Shunga, uruslarning pashagha tutqan pozitsiyisimu özgirishke bashlighan idi. Ularning bu xil pozitsiye özgertishliri Enwer pashaghimu éhtiyat ségnali bolup tuyulidu. Afghanistandin Moskwagha qarap yolgha

chiqqan jamal pashani Enwer pasha bilan körüshüsh üchün Türkistan'gha kelginide uchurishishigha yol qoyulmasliqi, Enwer pashani téximu gumanlandurghan idi. Shundaq qilip, 8-noyabir künisi yénidiki Türk ofitsér we bir qisim eskerlirini birge élip yoshurun halda Buxaradin ayrilidu. Aridin uzun ötmey bir parche bayanat élan qilip, Sowét Rusiye da'irilirige qarshi heriket qilish üchün Basmichilar herikitige qoshulup ketkenligini bildüridu. U künlerde, düshenbe shehiride jumhur re'isi Osman ghojigha munasiwetlik mundaq bir weqe yüz béridu: Buxara xelq jumhuriyiti hökümiti bilen Sherqiy Buxara tewesinde pa'aliyet qiliwatqan Basmichilar ottursida tüzülgen kélishim uzun'gha barmay bozulidu. Netijide, u yerdiki basmichi yitekchilerning pa'aliyetliri qaytidin ulghuyip kétidu. Bu weziyetni yéqindin küzitish we bu rayonda uzun muddetlik téchliqini qolgha keltürüsh meqsitide, jumhur re'isi Osman ghoja, meslihetchisi eli riza ependini birge élip bir qUralliq qoshun bilen birge u yerge özi bérishqa mejbor bolidu. Emma düshenbe shehiridiki uruslarning herbiy gazarmisida ötküzülgen bir qétimliq muzakire yighinida urus qUralliq küchlirining yitekchiliri bilen éghir ixtilap yüz béridu. Bu zidiyet tézlikte qUralliq toqunushqa aylinip kétidu. Bu ehwallargha asasen, Osman ghoja urus herbiy gazarmisini ötküziwalidu. Shuning bilen, yéqin etiraptiki urus qoshunliri düshenbiga hujum qilishqa kirishidu. Bundaq bir weziyet astida, Osman ghoja xelqni Rusiye qoshunlirigha qarshi jengge atlish heqqide bir chaqiriqname élan qilip, Sowét da'irilirige qarshi urush bashlaydu (bu bayanatning esli tikisti: wetinimiz Türkistan tupraqligha yérim esirdin köpirek waqittin béri bésip kiriwalghan tajawuzchi düshmen küchliridin qutulup erkinlik we musteqilliqqa érishish – herbir Türkistanliqning qelbide saqlan'ghan eng küchlük ghaye ikenlikidin qilche guman qilmaymen. Mana endi, bu arzuyimizgha yétish waqti keldi. Qolida qUrali bolghan we qUral tutush imkani bar her bir Türkistanliqni bu shereplik wezipini orundashqa chaQirimen. Yashisun erkinlik we musteqilliq! – aptorning izahati)

Uruslar bu yerge zor kölemde qUralliq küch yighishqa bashlishi bilen düshenbidin chékinip chiqishqa mejbor bolghan Osman ghoja, mudapiye ménistiri meslihetchisi eli riza ependi bilen birlikte 1921-yilining kirishliride Afghanistan'gha ötüp kétishke mejbor bolidu.

(resim orni)

Buxara xelq jumhuriyiti ministirlar Sowétining re'isi feyzulla ghojayéf

Bu weqe Buxara hökümiti ichide éghir bölünüshlarning chiqishigha seweb bolidu. Düşenbe weqesi tüpeylidin Buxaradiki Rusiye elchisi yurinéf, Buxara hökümitige qattiq ultimatom tapshuridu. Bu elchi, Osman ghojini “xa'in” dep élan qilinishini we Buxara armiyisini Tashkent Sowétige qarashliq Türkistan aldinqi sep qumandanliq shitawigha ötküzüp bérilishini telep qilidu. Hökümet feyzulla ghojayéf re'isligide yighin chaqirip, gunasizliqini ispatliyalisa andin hökümni emeldin qaldurush sherti bilen Osman ghojini “xa'in” dep élan qilidu, hemde weqeni sürüshte qilish üçün sabiq maliye naziri nasir mexdum yitekchilide bir tekshürüş ömigi (komissiye) teshkilleydu. Yash Buxaraliqlar, uruslarning bésimi astida ortaq ghayige ige bir sebdishini jazalashqa mejborlinishtin bekla narazi bolghachqa, bu heqte bashqa bir chiqish yoli izdinishke kirishidu. Nasir mexdum yitekchiligidiki tekshürüş ömigi, weqening uruslar teripidin bashlitilghanliqini, Osman ghojining bolsa gunahsiz ikenligini ispatlap chiqidu. Emma qarar élinip bolghachqa, qararni emeldin qaldurush imkani yoq idi. Shundaq qilip, Osman ghoja heqqide chiqirilghan qararni özgertermeydu. Nasir mexdummu uruslarning ditigha yaqmaydighan bir xulase chiqarghan tekshürüş ömigige mes'ol bolghanliqi sewebidin, bëshigha kélish éhtimal bolghan aqiwetlerni molcherligeche otturdin jimmitila yoqap kétidu. U awal Bakugha, yeni Buxara dölitining wakaletchisi bolup turiwatqan inisi muhiddin mexdumning yénigha bériwalidu. Kéyin yene u yerdin Türkiyige ötüp, Türkistan milliy birligining ezasi süpitide pa'aliyitini dawam qilduridu.

Yene bir terepte, Bashqirdistanda izini yoqitiwétip xarezm xelq jumhuriyitide peyda bolghan Zeki Welidiy, öktebirning kirishliride Buxaragha kélip Enwer pasha bilen körüshidu. Buxara jumhuriyitining ichiki ehwallirini yéqindin közitip kéliwatqan Welidiymu, siyasiy bir teshkilat qurup qUralliq küreshke qatnishish iradisige kelgen idi. Uning feyzulla ghojayéf bilen ötkезgen söhbiti heqqide yazghanliri, bu boran-chapqunluq yillarda Türkistanliq ziyaliylar bilen yitekchiler ottursidiki ixtilaplarni teswirlesh jehettin alghanda, kishini bekla heyran qalduridighan bir matiriyaldur:

“Enwermu, senmu Basmichilar teripige ötüp ketkinglarda silerge qarshi ashkare urush élan qilishqa mejbormiz; Silerge mensüp dep guman qilin’ghanliki kishilerni ishtin qoghlap chiQirimiz; Aripowni herbiy ishlardin (nazirlighidin – aptor) élip tashlishimni uruslar alla burunla mendin telep qilib kelmekte. Bulardin xewiring bolsun. Éhtimal, séning bilen endi qayta körüshelmesligimiz mumkin. Shunisi éniqki, bekla rehimsiz heriket qilimiz. Belkim Sultanow öz ornida qélishi mumkin. Uning wastisi bilen silerge qarshi urush yolimiz ochuq tutulidu.” feyzulla ghoja bularni dep yiglap ketti.

Dégendek, feyzulla ghojayéf düshenbe weqelirining bashlinishidin kéyin bir tereptin özining tughqini bolghan Osman ghojigha derhal xewer bérip siyasiy weziyetning bekla xeterlik ikenligini éytip hergiz qaytip kelmesligini jékileydu. Eger qaytip kelgidek bolsa qolgha élishqa mejbor idi. Bu arida, uruslar uzundin buyan könglige püküp yürgen Buxara armiyisining qumandanliq hoquqini Tashkenttiki Sowét da’irilirige ötküzüp bérish heqqidiki arzularini ishqa ashuriwalghan idi. Bu qarar sewebidin, hökümet qurulup tünji kündin bashlap bir milliy armiyeye qurup chiqish üçün tirishqan herbi ishlar nazaritining naziri abdulxemit aripowmu Basmichilargha qoshulup kétish oyigha kélip, 1921-yili 23-mart künisi Enwer pashaning yénigha bériwalidu.

Buxaradiki weziyet, Sowét hökümitini Buxara jumhuriyitining Sowétleshtürülishige bashlap baridighan yolgha qistimaqta idi. Bu hadisilardin kéyin, Buxaradiki Sowét Rusiye wakaletchisi “feyzulla gurohi üçün iytqanda, ularda kommunizmni ghaye qilish deydighan birer ang mewjut emes. Barliq ghojayéwlar üçün alghanda, kommunizm démek, hoquqini saqlap qélishning bir niqawidin bashqa menige ige emes” dep körsetmekte idi. Rusiye inqilawining aldinqi qatardiki yitekchiliridin bolghan ordzhonikidzé, 1921-yili 18-may künisi Buxarada sözligen bir nutqida, “ministirler Sowéti re’isining bir Buxaraliq bolishigha qarshi emesmen. Merkezi ijra’iye kommititining re’isliginimu bir Buxaraliq üstige alalishi mumkin, emma kommunistik partiyining sékritari bolidighan kishi, millet noqtisidin alghanda, biterep bolishi lazim idi. Nazirlardimu milliy tereppazliq bolmasligi kérek. Shühhisizki ularmu bir Buxaraliq bolsa téximu muwapiq bolatti. Emma bir rus yaki gruzin bolishi, aripow (buningdin sel awal Basmichilar teripige ötüp ketken herbiy ishlar naziri abdulxemit aripow közde

tutulmaqta – aptor) ning bolghinidin ming mertive yaxshi” déyish arqiliq, bir menide Sowétler ittifaqining kelgüsida bu rayonlarda ijra qilidighan hakimiyet sheklining tüпки mahiyitini ashkarilap bermekte idi. Digendek, aridin uzun ötmey Buxara hökümitining barliq ezaliri qolgha élinidu. Feyzulla ghojayéfni Moskwagha élip kétishidu. Kéyin uningdin Buxaraning Sowétleshtürülishi üçhün kireklik barliq ishlarda hemkarlishimen dégen wedisini élip wezipisini eslige keltürishidu. 1923-yili Buxara jumhuriyitining Sowétleshtürülüşhige tosalghuluq qilishqa urun’ghan abdurra’uf fitrat, ata ghojayéw, na’imjan yaqubzade, settar ghojayéw we shuninggha oxshighan barliq öktichiler asasen taziliwétildi. Axirida, 1924-yilining 19-sintebir künisi Buxara xelq jumhuriyitini sotsiyalistik jumhuriyet dep élan qilishidu, uningdin bir kün kéyin chaqirilghan xelq wekiller 5-nöwetlik qurultiyida, Buxara sotsiyalistik jumhuriyitini tarqitiwétish qarari élinidu. Aridin uzun ötmey, Türkistan tewesinde yéngi-yéngi jumhuriyetler qurulushqa bashlap, stalinning asasliq meqsetliridin biri bolghan “Türkistan dégen uqumni tarix bétidin öchürüp tashlap, urughdashlardin (qewimlardin) millet yaritish” pilanini emelge ashurushqa kirishidu.

(xerite orni)

Xerite-2: 1921-yillardiki gherbiy Türkistan siyasiy xeritisi

Osmanli impiriyisini menbe qilghan tesirler

Osmanli impiriyisi, tarixtin buyan Türkistanda qurulghan dölet we xanliqlargha biwaste yaki wastiliq halda her jehettin tesir körsitip kelgen idi. Emma biz bu yerde, 1920-yillardin bashlap chet’ellerde élip béirilghan pa’aliyetlerge asas sélip béreligen we bu pa’aliyetlarning shekillinishi üçhün yaremchilik rol oyniyalighan tesirler üsitldila toxtilip ötimiz. Bu rayon’gha körsetken tesirlerni mundaq ikki tür boyiche körsitish mumkin. Bu tesirlerning birsi, birinchi jahan urushi jeryanida kapkaz aldinqi sépide esirge chüshüp, rusiyining sibiriye qataridiki herqaysi jaylirigha sürgün qiliwetilgen Türkiye urush esirliridin, hemde uningdin bashqa herxil yollar arqiliq

Türkistan'gha kélip qalghan pida'ilardin kelmekte. Urush axirlashqandin kéyin, bu esirlerning bir qismi Türkistanning herqaysi rayonlirigha tarqilip, milliy musteqilliq kürishide jeditchiler we Basmichilar bilen birlikte küresh qilghan idi. Yene bir tesir bolsa, ittihat we tereqqi herkitidin kelmekte. Bu heriket, jeditchilik éqimi bilen birge, köz qarash we teshkillinish jehetlerde Türkistan téritoriyiside barliqqa kelgen siyasi xadimlarga öz tesirini körsitidu. Emeliy tesir noqtisidin alghanda, jamal pasha, Enwer pasha we haji semi qatarliq ittihatçilar bu rayondiki heriketlerge özliri biwaste qatniship, Türkistanning ichi we sirtidiki küreshlerni shekillendürüshte biwaste rol oynaydu. QUralliq küresh axirlashqan yillardin kéyinmu, Türkistanliq xadimlar bilen ittihat we tereqqiyning sabiq ezaliri ottursidiki munasiwetler dawamliq saqlinip kelgen idi. Shundaq bolghachqa, bu tesir körsitishlerni tepsili tehliil qilip chiqishqa toghra kélidu.

Urush esirliri we pida'ilar

Birinchi dunya urushi jeryanida kapkaz aldinqi sépida minglighan Türkiyilik ofitsér we jengchi rusiyige esir chüshken idi. Bu esirlerning omumiy sani heqqide Rusiye we Türkiye menbeliri 60~65 ming etirapidiki bir sanliq melumatni tilgha élishmaqta. Bolupmu urushning deslepki yilldila bashlinip intayin paji'elik axirlashqan sariqamish (sériq qumush) jéngide awal 9-korpus (qol'ordu) qumandani ihsan pashanimu öz ichige alghan 300 ge yéqin ofitsér we 15 ming neperge yéqin jengchi esirge chüshüp qalidu. Uningdin kéyin, uruslarning erzurum bilen Trabzon'gha qilghan hujumlirida, shuningdek 2-Türkiye korpusining 1916-yilqi qaytarma hujumliri jeryanida yene minglighan jengchi rusiyige esirge chüshüp qalidu. Esirge chüshkenler armiyigila tewe xadimlar bilen cheklinip qalmay puxralarnimu öz ichige almaqta idi. Urush bashlinishtin awal, bolupmu qara déngiz tewesidiki sheherlerdin kelgen minglighan Türkiye puxrasi noworusisk, odéssa qataridiki urus sheherliride yashimaqta we tijaret bilen shoghullanmaqta idi. Urush bashlinishi bilen teng, bu ademlernimu yighishturup esirler lagirigha qamap qoyushqan idi. Uningdin bashqa yene Rusiye teripidin bésiwélin'ghan ardixan, qars we Batum qataridiki wilayetlerning Musulman xelqi ichide, uruslar teripidin

gumanliq dep qarilip qolgha élin'ghan nurghunlighan kishiler bolup, bularmu esirlerge oxshash mu'amilige uchurighan idi. Bu türdiki kishiler ichide yene ittihat we terqqi da'irilirige qarshi küresh qilghan, kéyin rusiyige siyasiy panaliq tilep séghin'ghan bir Türküm kishilermu bar'idi. Bu esirler asasen alghanda omsk, tomsk, irkutsk, Uralsk, samara, Qazan, nijni nowgorod, xarkow we Baku qataridiki payansiz ketken zémin'ge tarqalghan sheherlerdiki mexsus lagirlargha qamalghan idi. Ularning mutleq köp qismi turiwatqan yerdiki yézilarda, zawutlarda we tash yol yasash ishlirida ishlitilmekte idi.

Deslepki waqitlarda, herbi esirlerning nede turidighanliqi heqqide éniq bir melumat alghili bolmaytti. Emma waqitning ótishi bilen bu esirlerning Baku shehiridin xéli ylraqtiki déngiz ottursidiki qaças nargin ariligha, irkutsk sheheri qataridiki sibiriyidiki herqaysi lagirlargha we Türkistanning yettisu rayonidiki lagirlargha qamalghanliqi ashkarilinidu. Bolupmu ofitsérlarni lagirdin qéchishidin saqlinish üçün sibiriye rayonidiki lagirlargha apirip qamiwétishken idi. Urush dawam qiliwatqan yillarda esirler lagirigha yéqin yerlerde yashaydighan Rusiye Türkliri, bu lagirlargha qamalghan Türkiye Türklirining turmush shara'itlirini yaxshilash we purset tapqan hamam lagirdin qéchishlriga yardemlishish pa'aliyetliri bilen shoghullinip kelmekte idi. Shundaq qilip, ixsan pashanimu öz ichige alghan xéli köp sandiki ofitsérlar, Qazan Türklirining yardem qilishi bilen Xitaygha qachuriwétilgen idi.

Bolshéwik inqilawi partilap birer ay ötkende Rusiye bilen Gérmaniye ottursida bashlighan ténchliq söhbetliri mart éyida axirlinip, 1918-yilining 3-mart künisi brést-litowsk shertnamisi imzalinidu. Bolshéwik inqilawining qalaymaqanchiliqi ichidiki Rusiye bu shertnamigha bina'en urushtin chékinip chiqidu. Sowét armiyisi Polsha bilen baltiq döletlirini boshitip béridu. Bu shertname, Gérmaniye bilen bir septe turup urushqa qatnashqan Osmanli impiriyisi üçünmu bezi paydiliq maddilarni öz ichige alghan idi. Bu maddilargha asasen, Rusiye teripidin ishghal qiliwélin'ghan qars, ardixan we Batum tewesi Osmanli impiriyisige qayturup bérilishi, shuningdek yene her qaysi terepler qolida tutup turiwatqan esirlernimu qoyup bérishliri kérek idi. Emma Sowét rusiyiside yüz

bergen ichki urushlar bu ishlarni emelge ashurushqa éghir tosalghu bolmaqta idi.

1917-yilning noyabir éyida, «Türk yurti» mejmu'esini neshir qilib Türk dunyasida dang chiqarghan Qazan Türkliridin Yüsüp aqchura endi, «hilal'i ehmer» (qizil ay, qizil hilal jemiyyiti) teripidin kopinhagin'gha iwertilidu. Aqchura, telet pashaning teliwige asasen, brést-litowsk söhbitige hilal'i ehmer wakaletchisi salahiti bilen qatnishidu. Aqchura, shertnamining imzalinishidin keyin bolshéwik hökümitining maqullighini élip, ispaniye elchixana teWeligide hilal'i ehmer wakaletchisi süpitide rusiyide qalidu. Osmanli döliti yene Gérmaniye esir tekshürüş ömigi teweside bashqa bir organ teshkillep, uning re'islikige remzi pashani teyinleydu. Maliye nazaritining adwukatiridin bolghan eli heyder endimu rusiyidiki hadisilarni küzitish we esirlerge munasiwetlik xewerlerni yighish meqsidi bilen Moskwagha iwertilgen idi. Bu arida Moskwa, Qazan, pétrborg, ufa we orénburg qatarliq sheherlerde Rusiye Türkliri teripidin esirge chüshken Türkiye Türklirige yadem qilish meqsitide bir munche komitit qurulghan idi.

Yüsüp aqchura endi 1918-yili 14-mart künisi Moskwagha kélip, rusiyidiki Osmanli esirlirige qaritip bir ochuq xet élan qilidu. Bu mektüp Rusiye Türkliri teripidin neshir qilin'ghan gézitlarchimu köchürüp bésilidu. Aqchura endi bu ochuq xétide sibiriye qatarliq ylaq yerlardiki lagirlardin xewer alalmaywatqanlighini alahide tekitlep, Osmanli esirlirining néme qilishliri kérekligi heqqide meslihet bergen idi. Moskwadiki gérmán esir tekshürüş ömigi teWeligide heriket qilidighan Türkiye ömigimu bu jeryanda nurghunlighan Türk esirlirini Türkiyige qayturush ishigha yadem béridu. Yüsüp aqchura endi, 1919-yilning axirlirdila Istanbulgha qaytip kétidu. «seher» géziti bilen «Türk dunyasi» namidiki zhornalda élan qilghan 2-öktebir künki «rusiyidiki esirge chüshken eskerlirimiz» serlewhelik maqalisida, rusiyide qalghan Türk esirlirige munasiwetlik bezi sanliq melumatlarni béridu. Aqchuraning maqalisidin qarighanda Moskwa da'iriliri hakimiyetni qolgha alghan yerlerde 400 neper, aqlarning qolidiki sibiriyyide 6 ming neper, shimali kapkaziyyide 2 ming neper, Ukra'inada 1800 neper we Türkistanda 300 neper Türk eskiri qalghan.

Rusiyide inqilap partlisi bilan teng, ittihad we tereqqiy da'iriliri, Ezerbeyjan bilan Türkistan'gha oxshash jaylarda Osmanli dölitining tesirini kücheytish we mumkin bolghinida bu jaylarni Türkiyige qoshiwélishtini emelge ashurush pilanini Türkiyilik urush esirliri wastisi arqiliq ishqa ashurushnimu muzakire qilishqan idi. Brést-litowsk shertnamisidin kéyin Rusiye bilan Türkiye ottursida qurulghan birlashme komissiyide wezipige teyinlen'gen ghalip Kamal ependi 1918-yilning 21-dékabir künlirdila, pétirgradtin Istanbulgha iwertken xétide bu mesilige munasiwetlik qarashlirini tüwendikiche bayan qilghan idi:

Rusiyide esirge chüshken zabitan'i Osmanlidin bezilirini hidemati muxtelifede (bilinmigen wezipilerde) ishlitilish üchün Qirim, kapkaz, baxusus Türkistanda qaldurulishi xatiri ajizanemge kelmekte. Buning qanchilik derijigiche mumkin we musib we mu'essir bolalishining tayin we teghdiri hökümet'i seniyeining qarari wukufkaranesige manuttur.

Bu waqitta sibiriyyide adMiral kolchak, jenubiy rusiyide bolsa général dénikin bilan wran'gél qumandanliqidiki charpadisha tereptar qUralliq küchliri qizillargha qarshi urush qilmaqta idi. Sibiriye bilan Orta Asiyada qoyiwétilgen Gérmaniye, Chéx, awustiriyilik yaki bolmisa Polshaliq esirge chüshken eskerler, ichki urushta bitereplikini saqlimay qaysi bir terepni qollash halitide bolup beziliri aq uruslar teripige, yene beziliri bolsa qizillar sépige qoshulup urushqa qatnashmaqta idi.

Rusiyide merkizi hakimiyet tarqilip ketken künlerde, herqaysi esirler lagiridiki esirlerning ehwali kündin kün'ge nacharlashmaqta idi. Yimek-ichmek bilan kiyim-kichek qiyinchilighi chékige yetken idi. Ezerbeyjan bilan Tataristandiki lagirlargha, xelq teripidin teshkil qilin'ghan islamiy xeyrxahlar jemiyetliri yademchi bolush üchün küch chiqarmaqta idi. Öktebir inqilawidin kéyin esirler lagirlirida kommunizm teshwiqatirimu keng kölemde qanat yaydurulghan idi. Sowét da'iriliri, esirge chüshken eskerlerdin inténatsyunalizm qoshunlirini teshkillep aldinqi seplerde urüşqa qatnashturushni meqset qilishqan idi. Bu jeryanda, san jehettin bekla az bolsimu, bir qisim Türkiyilik esirlermu kommunistlarning tesirige yoluqqanliqi we qizil guwardiyichiler bilan birge urushqa qatnashqanliqi melum (1919-

yilida astraxan shehirini aq uruslardin mudapiye qilish uchün teshkillen'gen internatsyunal qoshunlar terkiwide yüzbéshi yaqub komandirliqida bir Türk pida'ilar qoshunining barlighi melum. Buninggha oxshash Fransiye ishghaliyetchi qoshuni terkiwidiki Musulman eskerler ichide yürgüzülgen teshwiqat pa'aliyetlirini odissa inqilawi komititige qarashliq Türk eskerlirige tayinip élip barghan iken. Türk komunistik partiye bash sikirtari Mustapa supı, üçinchi internatsyunalning birinchi qétimliq qurultiyida bergen doklatida «bügün rusiyining nurghunlighan urush sepliride Sowét hakimiyitini qoghdash yolida minglighan Türk qizil guwardiyichiliri aktip xizmet qilmaqta» dep körsitidu. Unidin kéyinki waqitlarda Türk komunistik partiyesining pa'aliyetliri bilen teshkillen'gen Türk qizil polki Bakuda turghuzulghan idi. Mustapa supı bilen uning sebdashlirining wapatidin kéyin bu polk Türkiyege qayturup kélın'gen idi. Shundaq qilip, 1920-yililarning bashlirida qizil armiyeye terkiwide Türk eskiri qalmidi diyishke bolidu. ... – aptorning izahati)

Lagirlardiki Türkiyilik esirlerning ehwaligha munasiwetlik eng ishenchilik matériyal qatarida, 1920-yili 26-afrida Bashqirdistan jumhuriyiti herbiy ishlar komissari Zeki Welidiy (Toghan) ning lénin bilen trotiskige iwertken télégrafini körsitip ötishimiz mumkin. Bu télégrafta, esirge chüshken herbilerning qizil armiyeye kirishige munasiwetlik programma heqqidimu melumatlar bérilmekte idi. Bu télégraf, rusiyidiki Türki yitekchilirining Türkiye urush esirlirige qanchiliq derijide köngül bölüp kelgenliki noqtisidin alghandimu muhim ehmiyetke ige.

Yoldash lénin'gha, yoldash trotiskigha:

Sibiriye 12500 Türkiyilik esir bar idi. Ularning köp qismi acharchiliq, késelliktin yaki bolmisa ölüm jazasigha höküm qilishlardin ölüp tügidi. Qalghan 2500 nepirining köp qismi, hazir krasnoyarsk, omsk we wérné udinsk sheherliride tutup turulmaqta. Ularning ichide ishqa yarighidek nurghun sanda esker bar. Kéyinki ikki ay ichide Bashqirdistan'gha töt gurup keldi. Ular ana wetenlirige qayturulushini telep qilmaqta. Ularning xéli köp qismi késel, ularning ichide esker bolalighideklirining sani bekla az. Ularni sémipalatinskte bir yerge

yighip wérniy arqiliq piyade mangghuzup Tashkentke, u yerdin yene Iran'gha, axirida wetinige qayturiwétishke mumkin bolmasmu?

Xalighanliri Türk qizil armiyе qisimlirigha kirsun. Bundaq bir qoshun fronzi qumandanlighida hemde Türkiye kommunistliridin lütfi ömer bilen mustafa suphilarning yitekchiligide Tashkentte qurulmaqta. Qatnash yoli bolmighanliqi üchün odéssa terep bilen qayturulishini telep qilalmaymiz. Bu arida, Sowét Bashqirdistanida turup qélishni xalaydighan doxtur yaki mutexessislerning sibiriyidin stérlitamaq shehirige kélishige ruxset bérishingizlarni telep qilimiz. Bu kishilerning sibiriyidin Tashkent terepke ötelishi üchün pul ajritilishini telep qilimen. Chunki ular bekla ach qalghan bolup, hetta kiyim-kicheklirimu yoq dégidek échinishliq bir halda turmaqta. Ularni ölümdin qutquzup qélishingizlarni alahide telep qilimen.

-Stérlitamaq shehiri Bashqirdistan jumhuriyet herbi ishlar xelq komissari
Welidow

Buningdin shuni köriwélishqa bolidiki, brést-litowsk ténchliq shertnamisi imzalan'ghinigha ikki yil bolghinigha qarimay Türkiyilik urush esirlirining bir qismi téxiche wetinige qayturulmighan bir ehwalda idi. Bolshéwik inqilawi bilen brést-litowsk shertnamisidin kéyinki qalaymaqanchiliq muhiti astida, sibiriyidiki lagirlardin jenop tereplerge qéchip kiteligen Türkiye urush esirliridin Türkistan we kapkaziyige kéleligenliri Baku arqiliq Türkiyige qarap yolgha chiqqan idi.

Musteqil Ezerbeyjan jumhuriyitining qurulishidin kéyin, bu rayon kona Osmanli ofitsérliri üchün jelip qilarliq bir merkezge aylanmaqta idi. Jamal pasha Afghanistanida En'giliyiliklerge qarshi bir urush sépi shekillendürüş pilani üchün hul sélish meqsitide, Osmanli urush esirlirini Türkistan bilen Afghanistan rayonlirigha yollashni dawamlashturmaqta idi. Yash Buxaraliqlar teripidin qurulghan Buxara xelq jumhuriyitide herbiy ishlar nazirining shexsi wekillikige qoyulghan yüzbéshi eli riza ependining xelil pashagha yazghan mektübi bu ishlarni ochuq otturigha qoyghan bolup, bu mektüp 1921-yilining 23 awghust künisi Tashkenttin iwertilgen idi.

Muhterem Pasha heziretliri,

Bendéngiz höküméti metbu'amdand (men tewe bolivatqan hökümettin) héchqandaq bir emir almay turup yigane öz teshebbusü shexsiyim netijesi hésaplinidighan sibiriye qalghan Türk esir qérindashirimni qutquzushqa teshebbus ettim we bu ishta muweppiqiyetlikmu boldum. Bügün'giche sibiriye qayturup kélin'gen dostlarimizning miqtari 985 neperdur. Axirqi qétimqisi bolghan özem birlikte samaragha élip kéliwalghan ikki yüz ottuz yetti kishilik guruppining seksen nepiri Bakugha, mütebakisi (qalghini) teshkentke yolgha sélini. Samarada jamal pasha heziretlirige teseddüf eyledim. Zati alilirige bérilishi üchün yazghan tezkere sureti zir (qoshumche bet) da muharrerdur. Tashkentke yollan'ghan dostlardin bir qismi jamal pasha bilen Afghanistan'gha müttehiy (birlikte) hareket bulunuyorlar. Bir qismi Xiwe jumhuriyitige mingbéshi Osman endi yitekchilide yolgha chiqidu. Mütebaki qalghan dostlarmu bügün Bakugha mütewejjihen hareket qilidu. ... baqi arziy ihtiram bildürimen.

...

– yüzbéshi eli riza

Kapitan (yüzbéshi) eli riza, sibiriye krasnoyarsk lagiridin köp sanliqi ofitsérlardin teshkil tapqan yüzligen urush esirini qutquzup bir qismini Türkistan'gha, yene bir qismini bolsa ana wetinige yolgha sélish ishini heqiqetenmu ongushluq bijiridu. Bu ariliqta, Buxara jumhuriyiti teripidin Bakugha iwertilgen wakaletchim, bu yerdiki kona Osmanli ofitsérliri bilen telim-terbiye saheside yademchi bolalighidek sewiyidiki pida'i puxralarni Türkistan'gha yolgha salmaqta idi. Netijide, uruslarning pütün küchi bilen tosquinluq qilishlirigha qarimay, Buxara bilen Xiwe qurulghan xelq jumhuriyetlirining qUralliq küch teshkillishi asalighi kona Osmanli ofitsérlirining bashqurushida emelge ashurulmaqta idi. Osmanli urush esiri ofitsérlirining bu pa'aliyetliri, Enwer pashaning Buxaragha kélip Basmichilar herikitige qoshulghan waqitlarga kelgiche toxtimay dawam qilidu. Türkiyilik ofitsérlarning beziliri Enwer pasha bilen birlikte pa'aliyet qilghan bolsa, yene beziliri kéyinirek Basmichilar teripige ötüp kétidu. Basmichilarga qoshulmighan ofitsérlar bolsa, Sowét da'iriliri teripidin yighishturulup Türkiyige qayturiwétildi.

(resim orni)

Türk muhapizetchiliri bilen Türkistanliq jeditchilar: aldida yangpashlighanlar (soldin onggha): 1. Abdulwahit, 2. Beshirulla; Ikkinchi qatardikiler: 1. Talipjan, 2. Musaxan mejit aqsaqal oghli, 3. Ataxan; Üchinchi qatardikiler: 1. Kebir bekir, 2. Sülayman sami endi, 3. Miyan büzürk, 4. Qaymaqam (hakim) yüsuf ziya endi, 5. Munewwer qari, 6. Yüzbéshi ghalip, 7. ... Yüzbéshi, 8. Isra'iljan; Öre turghanlar: éshan ghoja, heyder endi, zahir jan, abdulqadir, Yüsüpjan Exmetjan oghli. Bu resim 1920- yili bahar aylirida Tashkentte tartilghan (Ehet Enjan arxiwidin)

Esirge chüshken Osmanli muhapizetchiliri alahide xizmet körsetken yene bir sahe bolsa ma'arip sahesidiki xizmetler idi. Jeditchilik herikitining kéngiyishi bilen birlikte san jehettin köpiyip barghan usulü jedit mektepliride nurghun sanda Osmanli Türki (esirge chüshken ofitsérlar bilen puxralar) oqutquchi bolup xizmet qilidu. Jeditchilar mektiwide uzun yillar oqutquchiliq qilghan raji chakir öz eslimiliride bu heqte tepsili melumat bermekte:

1918-yili yaniwar éyining bashlirida Tashkentke yétip kelduq. ... telep qilip ching turiwalghachqa téxi yéngilatin échilshqa bashlighan okul (mektep) larda oqutquchiliq qilish üchün Tashkentte yene bir mezigil turup qélishqa maqul bolduq. DéMekki, anadoludin nechche ming kilométr yltraqtiki bir Türk dölitide oqutquchiliq qilish pishanimizgha pütülgen iken. Eslidinla bizdin burun bu yerlergiche yétip kelgen Türk subayliri (ofitsérliri) mu oqutquchiliq qilmaqta iken.

Bu dostlirimizdin heyder shewki, 1-nemune mektiwide ishligech teMir tüdesini bashquratti. Galip, 6-turan mektiwide, yüzbashi shükrü, 2-muxtariyet mektiwide we turan güjü bolsa tüdening bashliqi bolup, se'it axrari bolsa 12-turan mektiwide izchi tüdening bashliqi idi. Istanbulda oqup kelgen abdurrahman endi 10-irfan mektiwide bolup, tereqqiy jemiyiti (dernigi) tüdesining bashliqi bolup wezipe ötimekte idi. Menmu 6-turan mektiwige teqsim qilindim. U mektepning teWeligide Türk küchi tüdesini qurup oqutush ishlini bashliwettim. Bu beshtin-beshtin siniqliq bashlan'ghuch mekteplerde Türkistanliq

oqutquuchilar bilan birlikte, biz anadoludin kelgen esirge chüshken Türk subaylirimu ders bérettuq.

Tüde dep atalghan izchilar teshkilati bir yash-ösmürler jemiyyiti sheklide qurulghan idi. Bu tüdelerde yashlarga beden chéniqturush dersliri bilan tenterbiye pa'aliyetliri ögütiletti. ... biz kelgen waqitlarda jeditchilarning bashlan'ghuch we toluqsiz ottura mektep sani 72 ge yetken (Tashkent shehidiki san közde tutulmaqta – aptordin) idi. Birining keynidin birsi échilishqa bashlighan bu mekteplerge oqutquchi tépish heqiqeten tes ish idi. Shu seweptin urusche lisse (gémnaziye yaki toluq ottura mektep) lirining yoquri yilliq siniplirida oquwatqan Türkistanliq oqughuchilardin bir qismi yerlik bashlan'ghuch mekteplerge oqutquchi qilip tallan'ghan idi. Shuningdek yene oqutquchi teliwini qandurush üchün 3 yaki 6 aylig oqutquchi yétishtürüsh kuruslirimu échilghan idi.

(resim orni)

Jeditchi mektepliride oqutquchiliq qilghan Osmanli zabitliri (muhapizetchiliri) bilan Türkistanliq jeditchiler: birinchi rette, yerde olturghanlar (soldin onggha): 1. Ata xan nizamxan, 2. Üstteghmen (jongwéy) atif, 3. Mehemmet imin endi efendizade, 4. Sultan ghoja oghli, 5. Raji chakirgöz 6. Kérim narbutabeg, 7. Shah is'hak qari; Ikkinchi rettikiler: 1. Kazim endi, 2. Telet endi, 3. Exmet rifat endi, 4. Munewwer qari, 5. Nuri endi, 8. Sadulla ghoja, 7. Tursun ghojayéf, 8. Yüzbashi (yüzbéshi, kapitan, shangwi) jamal, 9. Yüzbashi shükrü endi; Üchinchi rettikiler: 1., 2. Aliyé, 3. Séyit ikram, 4. Üstteghmen ziya, 5., 6. Yüzbashi lüfü, 7. Miyan büzürük, 8. Abdulgheni; Tötinchi rettikiler: 1. Muxter endi, 2. Yüzbashi ghalip endi, 3. Heyder shewki, 4. Sultan ghoja, sidiq ghoja, 5. Yüsüf ziya endi, 6. Tashpolat narbutabékof, 7. Abdulkérim endi, 8. ..., 9. ..., 10. Bu resim 1920- yili 14- afrilda Tashkentte Türkistanliq jeditchilardin Sultan ghojining béghida tartilghan. (Ehet Enjan arxiwidin)

Türkistanni Sowétleshtürüsh dewriliride bu kishilarning mutleq köp qismi Türkiyige qaytip kétishke mejbor qilin'ghan bolsa, yene bir qismi Türkistan milliy musteqilliq kürishige qatnishidu. Buxara hökümitining teptish guruppisi 1922-yili élan qilghan bir hüjjette Buxara jumhuriyiti

tewesi ichide turiwatqan we Osmanli pasporti bilen yürgen barliq oqutquchilar bilen tijarechilerning qisqa waqit ichide bu dölet chégrisidin chiqip kétishliri telep qilin'ghan idi. Bu oqutquchilar élan qilin'ghan bu uqturushqa pisent qilmay, öz wezipilirini dawamlashturushqa tirishidu. Bu seweptin 7 nepiri ayal, 24 nepiri er kishidin terkip tapqan Osmanli wetendishi qolgha élinip Moskwagha iwertip bérilidu. Bulardin, Sowét bésimi eng éghir bolghan yillardimu bu ghayiliri üchün özlirini pida qilghan bu pida'ilar, tewrenmes ishench bilen küchlük gheyret körsitip öz wezipilirini dawamlashturushqa tirishchanliq körsetkenligini köriwélishtirish mumkin.

Ittihat we tereqqiy teshkilati bilen munasiwetler

Türkistanliq jeditchilarning ittihat we tereqqiy éqimi bilen yéngi tonushqan waqitliri, bir qisim ezalirining oqughuchi bolup Istanbulgha kelgen waqitlirigha toghra kélidu. U yillarda hakimiyet üstide turghan ittihat we tereqqiy partiyisi taza ronaq tépiwatqan waqitlar idi. Bilim élish waqtini tamamlighan yaki birinchi dunya urushi sewibidin dölitige qaytip ketken jeditchilar, Osmanli dölitining öktichiler sépidiki ziyaliylargha bérilgen zhön Türk digen namidin ilham élip Buxara bilen Xiwe eMirliklirogha qarshi qanat yaydurghan siyasiy herikitige “yash Buxaraliqlar” we “yash Xiwelikler” dégen namni bérishidu. Qiziq yéri bu Türkistanliq yashlar ittihat we tereqqiy bilen bolghan shunche qoyuq munasiwet qilip kéliwatqinigha qarimay, Türkistanda bu teshkilatning shöbilirini échish ishini oylashmighan idi.

Ittihat we tereqqiy teshkilatining Türkistan téritoriyiside qanat yaydurghan tunji herikiti, telet pashaning boyriqigha asasen rodosluq hebibizade Exmet Kamal (ilqul) ni 1914-yili 16-fiwralda Sherqiy Türkistan'gha iwertish bilen bashlan'ghan idi. Qeshqerge yétip barghan Exmet Kamal, Qeshqerde dar'ül mu'elliminy ittihat namida bir oqutquchi yétishtürüsh mektiwi achidu. Shu yilisi Enwer pasha tarqatqan uqturushning rohigha asasen, teshkilatliy mexsusning ikkinchi orundiki adimi qushchibéshi eshref endi yene bir gurup teshkil qilidu. Bu gurup Türkistan'gha bérish, u yerdiki Türklerni oyghutush, teshkillesh we charusiyige qarshi qozghilang partlitish

herikiti bilan shoghullinishni özige wezipe qilghan idi. Eshref endi, öz inisi bolghan haji selim semi yitekchiligidiki besh kishilik tizimlik teyyarlap Enwer pashaning testiqlishigha sunidu. (bu gurup Selim Sami endi, Hüsiyin Emirullah <بارکان> endi, Adil Hikimet endi, silistrelig tatar hüseyin endi we bursaliq Ibrahim <ههقلقنەر> endilerdin teshkil tapqan. – aptorning izahati) Istanbuldin yolgha chiqqan bu gurup, Hindistan arqiliq Qeshqerge kélidu. Emma u yerdin Afghanistan'gha kiriwatqinida teliyi ongdin kelmey uruslarning qoligha chüshüp qélip Türkistanning ichki qisimigha sürgün qiliwéttilidu. Ular, texminen on besh ay ötkendin kéyin turawatqan yéridin qéchip qazaq-qirghiz qewimliri bashlighan qozghilanggha béríp qoshulidu. Bu qozghilang basturiwétilginidin kéyin teklimakan chölidin ötüp sherqqe qarap qéchip, eng axiri shangxeyge yétip baridu. 1920-yili april éyida haji selim semi endi bilen Ibrahim endi ikkisi manjuriye arqiliq rusiyige ötüp, shu yilisi Moskwada turawatqan Enwer pashaning yénigha bériwalidu. Ularning guruppidiki qalghan ezalar uzun'gha sozulghan japaliq seperdin kéyin axiri Türkiyige kéliwalidu.

1917-yilqi Rusiye inqilawidin kéyin otturgha chiqqan qalaymaqan weziyet, ittihat we tereqqiy rehberlirini qulluqta qalghan Orta Asiya Türk xelqlirini teshkillep bu jaylarda musteqil Türki qewimlar döliti qurup chiqish yaki imkan bolsa bu jaylarni Türkiyige qoshiwélish arzusigha keltürgen idi. Bu heqte muzakire qilishqan partiye merkezi orgini, ittihat we tereqqiy pirqisining kapkaz shöbisini qurush qararini élip bu shöbining re'islikige hasan rusheni endini teyinlishidu. Bolshéwik inqilawidin kéyin derhal Bakugha yétip kelgen hasan rusheni endi bir tereptin Ezerbeyjanda teshkillesh ishlerini bashliwetken bolsa, yene bir tereptin Türkistandimu teshkil qurush ishgha kapaletlik qilish üchün mehmet émin efendini Tashkentke iwertishidu.

Eslide, 1917-yilqi bolshéwik inqilawidin xéli burunla urushlarda esirge chüshken Osmanli ofitsérliri teripidin Türkistanda «ittihat we tereqqiperwerler» namida bir teshkilat qurulghan idi. Türkistan jeditchiligining bashlamchiliridin bolghan Munewwer qarining kündilik xatirilirida bu heqte xéli tepsli melumat bérilgen:

Öktebir inqilawi harpisida teshkillen'gen jemiyetning nizamnamisini Osman endi bilan heyder endi yézip bergen idi. Men bu nizamnamini özbek Türkchisige aylandurdum. ... 1917-yili awghustning axirlirida bizning öyde ötküzülgen bir yighinda bu nizamname qobul qilindi. Bu yighinda, üç kishilik bir riyaset hey'iti saylap chiqtuq. Osman endini re'is, heyder endini bolsa rehber qilib körsettuq. Üchinchi kishini yerliklerdin (Türkistan yerlikliridin – aptordin) körsitish lazim idi. U namzatni tallash ishi Osman endi bilan heyder endige qalduruldi. ... jemiyet ezaliri, nizamnamida körsitilgen menpe'etlirimizge toqunush kelmeydighan herqandaq bir partiyige eza bolup kirish hoquqigha ige idi. Shu seweptin bir qisim ezalirimiz bolshiwiklerge qatnashqan bolsa, yene beziliri es-ar (sotsiyalist réwolotsiyunar) partiyisige eza bolghan idi. Menmu birer partiyige eza bolush oyumni heyder endi arqiliq riyasetke uqturghan idim, riyaset manga, hazirche hökümet éniq bir shekilde muqimlashmighanlighi, qaysisining axirida hakimiyetni saqlap qalalishi téxi éniq bolmighanlighi üçün bir mezigil sewri qilib saqlap béqing dégen meslihetni bérishiti.

1918-yilining béshida Türkistan ittihat we tereqqiperwerler jemiyiti, öz ezaliridin biri bolghan abidjan mehmudni bir parche mektüp bilen hasan rusheni endining aldigha iwertishidu. Abidjan mehmud, efendizade mehmet émin endi we zahitjan endiler bilen birge Ezerbeyjan'gha yétip baridu. Ittihat we tereqqiy jemiyitining kapkaz shöbisi re'isige sunulghan 1918-yili 9-yaniwar künidiki bu mektüpta, Türkistanda milliy qUralliq küch teshkillesh üçün tejribilik kishilerdin bir qanchisini telep qilishqan idi:

Türkiye nümayendesi (mumessili) Hasan Rusheni endige

Türkistan umuru daxiliyisini islahi (ichki ishlirini ongshash üçün) we milliy qUralliq küch teshkili üçün Türkiyining muqtedir kishilirige jiddi éhtiyajliq bolmaqtimiz. Terefiy aliliridin Türkistan'gha iwertilgen mehmet émin efendining delaleti (wastisi) ile zatiy alingizden telimat we adem élish üçün Türkistan nümayendisi süpiti bilen bendengiz Türkistanliq milletdashliringiz teripidin Bakugha keldim. Ruxsitingiz bilen xilafetiyy kübra (muwapiq) programmilar we barliq ishlirimizgha

yarighidek ademliringizdin bérishingizni üzür bilen telep qilimen efendim. 1918- yili 9-yaniwar

(resim orni)

Türkistan ittihat we tereqqiperwer teshkilatining ezasi abidjan mahmud endi (aldi qatar ongda olturghan saqalliq we tumaqliq kishi), ittihat tereqqiy jemiyyetining wakaletchisi hasan rusheni bilen resmi munasiwet baghlawatqan waqitlarda Bakuda chüshken resimi. Efendizade mehmet émin (solda olturghan kishi), Türkistanliq zahitjan (solda öre turghan kishi) we bir Osmanli muhapizetchisi, 1918- yili 10-yaniwar Baku. (Ehet Enjan arxiwidin)

Hasan rusheni endi bu mektüpni Türkistan milletchilirining telepliri bilen birge qoshup Istanbuldiki ittihat we tereqqiy merkizi komititigha derhal iwertip bérish bilen birge, söhbet jeryanida abidjan mexmud endige tüwendikidek jawap béridu:

Türkistan umuru dahiliyesini islah (ichki ishlerini tüzesh) we quwwe'iy milliyesi (milliy qUralliq küchliri) ni teshkil qilish üchün Türkiye memuri kadirliridin we zabirliridin bir qanche efendining Türkistan'gha izami (iwertilishi) we xilafet'iy kübraning siyasitige muwafiq (uyghun) destur (teyyarlan'ghan hüjjet) memnunluq bilen oqup körüldi. Zat'iy aliyleri ile muhterem Türkistanliq qérindashlirimizning bu parlaq teshebbusi qelbimde zor ümidler we chongqur meserretler (xushalliq) yaratti. Dölet we milletim namida sizni tebrikleymen we muweppeqiyitingizni janabiy heqtin temenni eyleymin.

Arzuingizni jayigha keltürüş üchün döletiy aliyyening Bakuda turidighan eng qimmatlik memuri kadirliridin sabiq bayburt qaymaqami (nahiye hakimi) yüsuf ziya endi, barliq Türkistanning siyasiy we memori ishlerini tanzim étish üchün zatiy alilingizge hemra bolidu. Xilafetiy kübraning we dewletiy aliyye'iy Osmanlining arzusigha we siyasitige muwafiq bolghan program we telimatname ile bir siyasiy resmiyetname we bir itimatname nusxisi ziya endige bérildi.

Bu program mujibinche kapkazlarda qilin'ghinigha oxshash, ziya ependining yardimi ile Türkistandimu bir ittihat we tereqqiy firqasi teshkil qilinidu we Türkistanning xilafetiy kübragha qoshulup kétishi üchün tirishchanliq körsitilidu. Shuningdek yene firqaning teshekkülünü (teshkil qilinishi) müte'aqip, Türkistanning ilhaq (qoshulup kétish) arzusini muqeddes xelifemizge resmen uqturush we Türkistanning éhtiyajlirini teswiye (tertiple sélish) qilish arqiliq, barliq Türkistan namigha nümayendeler (mumessiller) tallinip mezkür resmiyetname (protokol) we itimatname ile Istanbulgha iwertilidu. Nümayendeleringizning Bakudan itibaren rawan bir shekilde Istanbulgha bérishlirini bendengiz temin qilimen.

Bulardin bashqa Türkistanda zabıt (muhapizetchiler) yétishtürüş üchün bir herbiy mektep échish, teshkilat'iy eskeriye qurush we milliy alay (polk) lar teshkil qilish üchün tüwende isimliri zikri qilin'ghan zabıtlermu iwertildi. Zabıt efendiler bila kayd we shert (mutleq türde shertsiz) ittihat we tereqqiy firqasigha ita'et qilidu we peqet eskeri ishlar bilenla meshghul bolidu. Ene shu shekilde ish qilin'ghinida zor muweppiqiyetlerge maz'har bolalaydighanlighingizni ümid qilimen we Türkiyening her wechhile Türkistanliq qérindashlirimizgha yardm qilidighanlighini wed we teyid eyleymen, efendim.

25-reb. H. 1336 (1918-yili 8-mart)
Türkiye nümayendesi h. Rusheniy

Ittihat we tereqqi firqasi teripidin testiqlan'ghan bu mektüpke asasan'ghanda, Türkistan siyasiti mundaq ikki asas üstige qurulghanlighini köriwélishe bolidu: awal milliy quralliq küchlerning teshkillinishini meqset qilip bu jaylarga Osmanli muhapizetchiliri iwertilidu we imkaniyet yar berse bir herbiy mektep échilidu. Bunden bashqa yene Türkistanliq wakaletchiler Istanbulgha bérıp, Osmanli Sultanigha Türkistanning öz ixtiyari bilen Osmanli dölitige qoshulup kétish arzusini bildürüp bu heqte yardem telep qilishidu. Shundin itiwaren bu siyasetler tézlikte ijra qilinishqa bashlandi. Hasan rusheniy ependi 1916-yilining béshida bayburttá uruslarga esirge chüshüp nargin arilidiki lagirgha iwertilgen, 1918-yilining béshida lagirdin qéchip Bakugha kéliwalghan bayburt qaymaqami yüsuf ziya ependini ittihat we tereqqiy firqasining Türkistanda turushluq wekili qilip

teyinligen idi. Abidjan mehmod endi bilen yüsuf ziya endi ikkisi 20 neperdek Osmanli zabitliri bilen birge Türkistan'gha qarap derhal yolgha chiqidu.

Yüsuf ziya endi bilen hemraliri Türkistan'gha yétip bérip kütmiyen bir ehwalgha düch kélidu: ular Tashkentke kélip bolshéwiklar qurup chiqqan bir hökümetni körüdü. Ular Semerqent shehirige yétip barghinida bolsa, qoqan shehiride élan qilin'ghan Türkistan muxtariyet hökümitini qizillar rehimsizlerche basturiwetkenligidin xewer tapidu. Yüsuf ziya endi 1918-yili 16-iyol künisi Tashkenttin Moskwa bash elchisi ghalip Kamal endige bir parche mektüp iwertip, yüz bergen bu hadisilerni tepsili tonushturidu:

Alti ay muqeddem (awal) nargén jeziresi uséra (esirler) qarargahidin firar (qachqan) qilghan idim. Bir muddet Bakuda qalghandin kéyin, memuriyety mexsuse (mexsus wezipe) ile Bakuda turiwatqan rusheniy endining teklipe we tewisiyisige asasen yigirme neperdek zabit bilen birge Türkistan jihatige keldim. Semerqentke muwasalat qilar-qilmay (yétip barar-barmayla) qoqan hadise'iy faji'esi weqe boldi. Bu hadisining keynidinla Buxara we Ashxabat weqesi (Buxara we Xiwege qaritilghan rus hujumi közde tutulmaqta – aptordin) yüz berdi. Yekdigerini weyleden (keynidinla roy bergen) bu weqeler programmimizni astin-üstün qiliwetkenligi üchün, ming bir müshkilat ile zabitani Bakugha qayturiwettim. Bir yérim aydek Semerqentte, birer ay Buxarada we yene bir yérim aydek Ashxabat etirapida bekla aware we qiyinchiliq ichide yashighinimdin kéyin orénburgqa mutewejjihen (qarap) heriket eyledim. Orénburgqa muwasalat etmekten ewel, qazaqlar bilen bolshéwiklar ottursida yéngidin weqe bolghan müsademe (toqunush), shimendüfer (poyiz) neqliyatigha ijra'iy tesir eyleginiden (qatnishini tesirge uchiratqini üchün), Tashkentke awdet eyledim. Bu yerde künyeleri zirde muherrer (kimlikliri qoshumche bette yézilghan) zewat teripidin teshkil qilin'ghan jemiyyetke tewe boldum. Melfuf (qoshumche qilin'ghan) hüjjet muta'alasidinmu müsteban (melum bolghan) körsitilgendek bu “firqe” teripidin babi'alige (Osmanli hökümiti turidighan kabint binasi –t) bir hey'et intixap (tallandi) we izam (iwertildi) étildi. Bendengizmu bu hey'et réfaqatida (bilen biirlikte) Moskwagha bérish we Türkistan

heqqide arz'iy melumat eylemek xiyalida idim. Mate'essüf yollarda yéngidin zuhur qilghan qalaymaqanchiliqlar heriketimgе men'iy boldi.

Hey'et Moskwa tariqiyle (yoli bilen) Türkiye terepke ötishi lazim. Yedleride (qollirigha) “bayburt qaymaqami yüsüf ziya endi” imzaliq hawi birer yol xéti bérildi. Zat'iy dewletlerige murajetleride melfuf (qoshumche qilin'ghan) hüjjetining özlirige tapshurulishini we hareketlerining tesxilini (asanlashturup bérilishini) arz we istirham eylemen.

Yüsüf ziya endi xétining qalghan qisimlirida Türkistan ahalisining ehwali, En'giliyilikler bilen Iranliqlarning bu rayonda élip bériwatqan pa'alietliri, özining bu jaylarda yene bir mezigil qélishi lazimligi qatarliq mesililer heqqide toxtilish bilen birge, eger Osmanli döliti bu jaylarni igellimekchi bolsa, derhal heriketke atlanmighinida bekle kéchikip qalidighanlighini alahide tekitlep körsetken. Xétining qoshumche qismida bolsa, Türkistanda özidin burun ittihat we tereqqiperwer jemiyyitini qurghan ikki Osmanli zabitining isimlerini qoshup qoyghan. Bu kishiler mulazimi ewwel Samsunluq heyder azmi bin shewki (dala armyisi topchilar polki 4, rota 3, otildiye 8) we mulazim sulayman semi bin tewfiq (polk 88, rota 1 yaweri) isimliq ofitsérler idi. Yüsüf ziya endi Türkistandiki weziyetning yénida birge élip kelgen 20 neper zabit bilen hel qilghili bolidighan unchiwala ongay bir ish emesligini tonup yetkenligi üçün, ularni derhal Bakugha qayturiwetken idi. Özi bolsa, ittihat we tereqqiy jemiyyitining mümessili bolup Türkistanda qélip pa'alietlirini dawam qildurush qararigha kelgen idi.

Shundaq qilip, yüsüf ziya endining maqullighidin kéyin, burun qurulup bolghan jemiyyet yéngidin retke sélinip, nizamnamisighimu tigishlik tüzütüshler kirgüzilidu. U waqittiki ishlarni Munewwer qari bilen müfti sedriddinxanning kündilik xatiriliridin köriwélishe mumkin. Munewwer qari öz xatire deptiride, nizamnamidiki tüzitishler heqqide toxtulup kilip munularni yézip qaldurghan idi:

Bakuni Türkler tartip alghinidin kéyin bizning “ittihat we tereqqiperwerler” jemiyyitimizning ismidiki “perwer” qismi élip tashlinip, “ittihat we tereqqiy” gha özgertildi. ... gerche burunlardimu bu

jemiyitimiz “ittihat we tereqqiy” dep atilip kelinmekte idi. ... bundaq özgerilishning sewibini sorighinimda heyder endi manga, “Bakuni ittihat we tereqqiy jemiyitining rehberligi tartip aldi. Ular bilen bolghan munasiwetni asanlashturush uchün jemiyetning ismini ittihat we tereqqiy dep alduq” dedi. Shuningdek, heyder endi yene burunqi re’is Osman endining ketip qalghanliqini, uning ornigha ittihat we tereqqiy teripidin ziya endining iwertilgenliginimu qoshup qoydi.

Kündilik xatirilir arqiliq u dewirdiki ishlarni yurutup bergen sedreddinxan, jeditchilik herikitige yaryulek bolup kelgen bilimlik diniy zatlarin birsi idi. Qoqan muxtaritining qurulus ishligiga qatnashqan, keyin yene Munewwer qari teripidin Tashkentke tekliq qilinip u yerde pa’aliyetlirini dawamlashturghan idi. U kündilik xatire deptiride yüsuf ziya endining kelishidin keyin qilin’ghan ishlar, uning Istanbulgha hey’et iwertish ishliri heqqide toxtilip tüwendikilerni yazidu:

Sabiq bayburt qaymaqami yüsuf ziya endi mexfi (yoshurunche) halda ittihat we tereqqiy jemiyitige keltürülüp jemiyetning programmisi bilen nizamnamiliri qayta tüzitildi. Türkiye eskeriliri Bakugha mütewejjih bolghinida (yolgha selin’ghinida) jemiyet teripidin Türkistanning weziyitini, jemiyetniyng wezipilirini yerlik til arqiliq ipadilesh uchün abidjan mehmed, Mir adil we Mir Exmetler ferghanidin, übeydulla ghoja bilen men Tashkenttin, haji merdanqul Semerqenttin, seyit nasir Mir jélil Türkistan shehidin bolup bir murahas hey’iti teshkillep chiqtuq. 1918-yilida Osmanli dölitining Moskwa bash elchisi wastisi bilen matériyallirimiz iwertildi. Abidjan maxmed bilen ubeydulla ghoja Moskwada qaldi. Biz Istanbulgha kelduq. Telet we Enwer pashalar bilen hemde tashqi ishlar naziri nesim endi we merkeziy komitit ezaliri bilen körüshtuq. ... manga Türkiye pasporti berilip Türkistan weziyitini tonushturushum uchün qazi abdurreshid we köprülü fu’at endiler bilen birlikte shiwitsariyige iwertildim. Awstriyide inqilap bolwatqini uchün ümigimiz odissagha qaytip keldi. ... Istanbulda ittihat we tereqqiy ezaliridin ghalip Kamal endi bilen körüshtüm.

Türkistandiki ittihat we tereqqiy ezaliridin teshkilligen bu hey’et ezaliri Enwer pashani ziyaret qilghinida, pashagha uch qisimdin

teshkil tapqan sekkiz betlik bir doklad sun'ghanliqliri melum. Bu dokladta Türkistanning tarixiy, joghrapiyilik tüzülishi we iqtisadi ehwali tonushturulghandin keyin keyinki waqitlardiki siyasiy weziyet etrapliq chüshendürölüp, uruslarning ijra qiliwatqan Türkistan siyasetliridin shikayet qilin'ghan idi. Doklatning telepler qismida munu sözler yézilghan idi:

Endi bizning qelbimiz, pütünley ulugh Türkiyige qoshulup kétish ixtirasi bilen soqmaqta. Pütün Türklükning birlishishi peqet bizning ulwi meqsetlirimizge uyghun kelgen bir yoldur. Bizning barliq arzuyimiz we herikitimiz budur. Bu mu'ella (ulugh) emel, chong-kichik pütün xelqimiz we barliq siniplarning eng yüksek ghayisidur.

Ezerbeyjanni Osmanli armiyisi ötküziwélishidin barliqqa kelgen bu türdiki hayajan peyda qilghuchi muhit ichide yézilghan bu jümliler, Enwer pashaning keyinki waqitlarda béridighan qararlirighimu tesir körsetti déyilse, hergizmu mubalighe qiliwetkenlik bolmaydu.

Ittihat we tereqqiy rehberlirining bu rayonlarga munasiwetlik köz qarashlirigha tesir qilghan yene bir amil, Moskwa bash elchisi ghalip Kamal endi teripidin iwertilgen doklatlardur. Eli riza endi qatarliq kishilernimu öz ichige alghan Türkistanda turiwatqan Osmanli zabitliridin kelgen hemde bash elchini Moskwada ziyaret qilghan Türkistanliq milletchiler bergen melumatlarni derhal Istanbulgha iwertip turghan Kamal endi, bolupmu Bakuning ishghal qilinishidin keyin, Türkistannimu asanla qolgha keltürüşke bolidu deydighan qarashta idi. Sadrazam (wezir) telet pashagha iwertilgen doklatlarda "Baku shehiri ishghal qilin'ghan waqitlarda krasnowodskta turup Türkistanda milliy teshkilat qurush we En'giliyiliklarning u jaylarni ishghal qiliwélishigha qarshi turush meqsitide, muqtedir (qabiliyetlik) 5~10 herbiy telim-terbiyichi we yiterlik miqtarda qUral, oq-dora iwertilse, u jaylarda qUralliq küch jehettin bekla ajiz turiwatqan bolshéwiklarni yoqutush arqiliq muxtariyet élan qilish mumkinchilighining barlighi" yézilghan idi.

Bu waqitlarda Enwer pashaning ügey qérindishi nuri pasha qumandanliqidiki islam armiyisi 20-iyol künisi genjeni tartip élip, bu sheherde bir milliy Ezerbeyjan hökümiti qurup chiqqan idi. Uzun'gha

sozulghan urushtin kéyin 1918-yili 15-sintebirde nuri we xelil pasha qumandanliqidiki Türkiye armiyisi Bakugha kiridu. Genjediki Ezerbeyjan hökümitinmu Bakugha yötkep kélidu. Ezerbeyjandin kéyin daghistanni ishghal qilish üçün yolgha chiqqan Türkiye qoshonliri 6-ötebir künisi derbent shehirini qizillardin tartip élip, 13-öktebir küni “shimali kapkaziye jumhuriyiti” ni élan qilishidu. Türkiye qoshunlirining kapkaziydiki utuqliri Türkistanliqlarnimu ümidlendürüp, Türkiye jengchilirining uzun’gha qalmay Türkistan rayonlirighimu yétip kélidighanlighi heqqidiki gep-sözler köpiyishke bashlaydu. Epsuski, bundaq hayajan peyda qilidighan muhit uzun dawam qilalmaydu. Kapkaziyide bundaq ghelibiler qolgha keltürilginige qarimay, Osmanli döliti, ittitaqdéshi Gérmaniye bilen birge urushta yéngilidu. 1918-yili 30-öktebir künisi imzalan’ghan mondros kilishimi bilen Türkiye qoshunliri daghistan bilen Ezerbeyjanni boshitip chiqip kétishke mejbor bolidu.

Bu weqeler, Türkistanliqlarning kütken ümidlirininimu yoqqa chiqirwitidu. Ittihat we tereqqiychilarning Osmanli döliti hakimiyitidiki tesir küchining axirlishigha egiship, Türkistandiki jemiyetmu özgirishke bashlaydu. Jemiyet ichidiki özgirishlerni müfti sedreddinxan tüwendikidek bayan qilidu:

1919-yilining fiwral éyida Tashkentke awdet ettim. Jemiyet huzurida seyahitimiz heqqide doklat berdim. Jemiyetning ismi milliy ittihadqa tedbil (özgertildi) qilindi. ... 1919- yilida Tashkentte turiwatqan jamal pasha bilen jemiyet ishliri heqqide söhbetleshtim. Pasha bir qanche kün ötkendin kéyin Afghanistan’gha qarap yolgha chiqti. Xelil pasha bilen haji semi endimu Tashkenttin ayrildi. ...

1920-yili, Buxarada turiwatqan komitit merkizining boyrighi bilen, arf kerimi bilen yüsüf endiler En’giliye we Yaponiye hökümetlirige Türkistanning ehwalini tonushturush üçün yolghachiqip, ewliya ata shehirige kelgende barliq hüjjetliri bilen birlikte ruslarning chékasigha tutulup qalidu. Men bu yéqin etirapta turiwatqan raxmanqul qurbéshining yénigha qéchip bériwaldim. U yerdin qaytip kelginimde jemiyet ezalirimizdin bolghan ferghana herbi qisimining mudiri hemdem hajining xa’inliq qilishi bilen bolshéwiklarga tapshurup béridim. ... hüjjetlirimning yalghandin yasalghan ikenlikige iqrar qilip,

bundaq bir jemiётning barliqini inkar qilip turiwaldim. Netijide ölüm jazasigha mehküm qilindim. ... jamal pashaning Türkistan omumiy chéka re'isi pétréske qilghan murajetliri sayisida ölüm jazayim emeldin qaldurulup, 5 yilliq qamaq jazasigha höküm qilindim.

Osmanli dölitining meghlobiyitidin kéyin, tükistandiki ittihat we tereqqiy shöbisi milliy ittihad namidiki musteqil bir teshkilat halitige özgertilip, Türkistanda qalghan Osmanli ofitsérliri bilen Türkistanliq milletchilerning ortaq hemkarlishishi arqiliq pa'aliyetlirini dawamlashturidu. Derweqe, Enwer pashaning taghisi xelil pasha (qut) özining kündilik xatire deptiride, Sherqiy Türkistanni musteqil qilish tekliwige uruslar maqul kelgenlikige asasen, 1921-yili Moskwadin Türkistan'gha kelgenligini, Tashkentte bolsa, Türki qewimliri üçün ittihat we tereqqiy inqilawiy jemiётi programmisi asasida mexpi bir jemiёт qurghanliqini bayan qilghan. Xelil pasha yene, pidakar we eqilliq yashlarning ittihat we tereqqiyge qatnashqanliqigha oxshash, bu jemiётkimu tizimlatqanliqlirini éytip jemiёт nizamnamisini Türki qewimlirining shiwilirida yézip mexpi tarqatqanliqinimu kündilik xatirisige qoshup qoyghan. Bu pa'aliyetlarning hemmisini Tashkentke kiler-kelmey tonushqan esirge chühshken Osmanli ofitsérliridin heyder endi (tashxan) ning yardimige tayinip ishqa ashurghanliqini tekitlesh arqiliq, Tashkentte tonushqan Türkistanliq yashlar ichide hapiz qari, tajettin endi we molla sedriddin qataridiki kishilerning ismlirini yézip körsetmekte idi. Enwer pashaning teliwige asasen Moskwagha qaytip ketken waqitlirida, Orta Asiya ittihat we tereqqiy jemiётi barliq merkezlerde téz sür'et bilen kingeytilgenlikinimu tilgha alghan. Emma, xelil pasha Tashkentke kelgen waqitlardin burunla bu teshkilat öz pa'aliyetlirini dawamlashturmaqta idi. Éhtimal, xelil pasha Tashkentte bu jemiётning ezaliri bilen uchurashqan, melum waqit bu teshkilatning pa'aliyetlirige qatnashqan we uningdin kéyin bu hadisilerni bir jemiёт qurdum dep tonushturghan bolishi kérek.

1920-yillirining kirishliride, Türkistan teweside Sowét hakimiyitining saqlinip qélishi muqimliship qalghandek körünmekte idi. Bundaq bir weziyet astida ittihat we tereqqiyning dawami bolghan milliy ittihadning saqlinip qélish éhtimali bekla aziyip ketken bolup, bu mexpi jemiёт tarqilip kétish noqtisigha yéqinliship qalghan idi.

Munewer qari özining kündilik xatire deptirige bu tarqilip kitish jeryanini tüwendikidek yézip qaldurmaqta idi:

Shura (Sowét da'iriliri) hökümitining put tirep qalidighanliqi muqimliship qalghandin kéyin, jemiyetning ehwali bilen uning pa'aliyet qilip qilalmasliq ishi bizni oygha salmaqta idi. Eslidinla bundaq bir pa'aliyetning hajiti qalmighan diyish mumkin idi. Shundaq bolghachqa, menmu bolshéwiklar partiyisige eza bolushni toghra tadptim. Jemiyet riyasiti (rehberlik guruppisi) dikiler méning bundaq qilishimgha qarshi chiqmay, mundaq bir qarar chiqirishti: "shura hökümiti öz hakimiyitini saqlap qalidighanliqi éniq. Shunga, jemiyet ghayilirini hökümet bilen kélishop turup emelge ashurush téximu muwapiq we eng asan yol dep qaraymiz. Shundaq bolghachqa, bu jemiyet bügündin boshlap tarqitiwitildi. Munewwer qari bilen qalghan ezalar boshlighan ishini axirghiche dawamlashturishi üchün bolshéwiklar partiyisige eza bolushlirigha ruxset qilindi."

Munewwer qari bu jemiyetning tarqilip kitishige Türkiyining urushta yéngilip qalghanliqi hemde ittihat we tereqqiy tereptarlirining burunqi küch-quwitidin ayrilip qalghanliqi, ezalar arisida rehberlik guruppisigha bolghan ishenchilirining aziyip ketkenliki we maddiy imkaniyetlarning bolmighanliqi qatarliqlar sewep bolghan dep körsitip ötidu.

Qisqisi, Türkistanda ittihat we tereqqiyning teshkiliy pa'aliyetliri bu heriketke tewe Osmanli urush esiri ofitsérliri teripidin boshlitilghan idi. 1917-yilqi öktebir inqilawidin burun bu ofitsérlar ittihat we tereqqiyperwerler jemiyitini qurup chiqip, turkistanning her qaysi sheherliride teshkillen'gen idi. Ezerbeyjan'gha Türkiye armiyisi kirip kelginidin kéyin, bu jemiyetning nami ittihat we tereqqiyperwerler jemiyiti digen'ge özgertilidu. Osmanli impiriyisining urushta meghlop bolishidin kéyin ittihat we tereqqiy xadimliri tarqilip ketken bir weziyette, bu teshkilatning nami milliy ittihatqa özgertilidu. Dimek, bu jemiyet 1917~21-yillar arisida öz tesirini körsiteligen bolup, Munewwer qari özining eslimiliride "jemiyetning ezaliri unchilik köp emes idi, emma ularning tesiri bilen qudriti bekla küchlük idi" dep yazidu. Enwer bilen jamal pashalarning turkistan bilen Afghanistanidiki pa'aliyetliri jeryanida jemiyet xadimliri qaytidin aktip pa'aliyet

qilidighan haletke keltürülgen bolsimu, bu ikki tarixiy shexsning sehnidin ayrilishi ittihatchi ofissérlarning tarqilip kitishige, siyasiy septe bolsa ittihat we tereqqiy rohining yoqulishigha sewep bolidu. Shuninggha qarimay, Türkistanliq xadimlarning ittihatlar bilan bolghan hemkarliqi üzümey dawamlishop baridu. Ular chet döletlerge chiqip küresh qilghan yilliri boyiche bashta nuri pasha, uningdin qalsa xélil pasha, Mexmut shewket esendal qataridiki kona ittihatlar bilan bolghan munasiwetliri üzümey dawamlishop turidu.

Jamal pashaning Afghanistanidiki pa'aliyetliri

Türkiyining birinchi dunya urushidiki meghlobiyitidin kéyin, 1920-yili mayning axirlirida jamal pasha Moskwagha kélip, Sowét Rusiye hökümitige bir parche mexpi teklip sunidu. Jamal pasha sun'ghan bu pilani boyiche Afghanistan'gha béríp en'gliyiliklerge qarshi bir teshkilat qurup Hindistanda qozghilang kötermekchi idi. Bu meqset üchün kéreklik küchler jamal pasha rehberliki astidiki Osmanli ofissérliridin, Türkistan tewesidiki uruslarga qarshi jeng qiliwatqan Basmichilardin, Afghanistanida pasha teshkillep chiqidighan hindi inqilapchiliridin, Afghanistan-Hindistan chigraliridiki musteqil peshtu qebiliridin we eger mumkin bolghinida Afghanistan hökümitining biwaste qatnishishidin teshkil tapidighan bolatti. Bu pa'aliyetke ittihadiy islam, yeni islam ittifaqi pikiri yitekchi idiye qilip talliwélinmaqchi idi. Shuningdek yine lazim tépilghan yerlerde "jahan'girlikke qarshi sotsyalizm" idiyisinimu ishqa sélishqa bolatti. Bundaq qilishtiki meqset, Hindistan bashchiliqida barliq sherq eller xelqlirini En'giliye jahan'girlikining changgilidin qutquzup chiqishni ishqa ashurush idi. Afghanistan eMiri amanullahning En'giliyiliklerge qarshi küresh qiliwatqanliqi bu layihe üchün muwapiq bir muhit yaritip bermekte idi.

Moskwa da'iriliri asasen emelge ashurush imkaniyiti bolmighan bu teklip layihisini shunche paydisiz shertlerni öz ichige alghanliqigha qarimay qobul qilishidu. Nawada islam hemkarliqi heqiqetenmu tesir körsiteligidek qilsa, shuningdek yine Afghanistanni merkez qilghan haldiki bu heriket muweppiqiyetke érisheligidek qilghinida, russiyilikler bir chalmida bir nechche qush uriwalghan bolatti. Yeni, birinchi bolup en'gliyining béshigha bir munche bala tépip bergen bolatti. Bu

heriketke Afghanistan biwaste qatnishop qalghidek bolsa, bir mezigil ötkendin keyin tashqi jehettiki yademge muhtaj bolup qalidighanliqi muqerrer idi. Shundaq bir weziyet shekillen'ginide, bundaq yademni peqet Sowét rusiyisidinla telep qilalishi mumkin idi. Bundaq bir weziyetning shekillinishi Afghanistanning Sowét rusiyisining tesir da'irisige kirgenlikidin direk biretti. Axirida yene, Türkistanda rusiyiliklarni qattiq awarichiliqqa selip kelawatqan Basmichilar herikitining nishanini en'gliyige qarshi terepke buriwetishke bolidighanliqi uchün, buningdin Sowét ittipaqi xelila aram tepip qalalighan bolatti. Bundaq bir ehwal qismenlikte ishqa ashurilghinidimu basmichilik heriketliri zor derijide ajizlap ketidighanliqi choqum idi. Bu pilan zadila emelge ashmay qalghandimu, Sowétler ittipaqi bu ishqa biwaste ariliship qalmighanliqi uchün, olargha birer ziyinimu tegmeydighan bir ish bolatti.

Jamal pasha, ruslarning wastisi arqiliq Afghanistan hökümiti teripidin qizghin qarshi elinidighanliqi heqqide kapalet eliwalghan idi. Afghanistan eMiri amanullah en'gliyiliklerge qarshi yürgüzgen kürishidin keyin dölitige qarita yürgüziliwatqan süyiqest heriketliridin qutuliwalghan bolup, musteqil diplomatiyilik munasiwetler tiklesh hoquqigha erishken idi. Shundaq qilip öz teleplirini en'gliyiliklerge qobul qilduriwélip, en'gliyiliklerge yaxshi körmeydighan bir hükMIran dep tonulmaqta idi. Yene bir jehettin islam xelipsisining shehiri bolghan Istanbulning en'gliyilikler yitekchilikidiki chet'el küchliri boyiche ishghal qiliniwélishi islam dunyasida küchlük dawalghushlarning kilip chiqishigha sewep bolghan idi. Dangliq mewlewi mehmed'eli re'islikidiki hilafet jemiyiti, "hoquqiy Osmaniye (Osmanli hoquqi) Kamilen (pütünley) mehfuz (bixeter) haletke kelgiche hindi Musulmanliri jihad qilish kürishini toxtatmay dawamlashturushi lazim, buning uchün Musulman hindilar bashqa bir döletke hijret qilishqa mejbor" deydighan bir petwa chiqiridu. Buning netijiside yüzmingdin artuq hindi Musulmanliri Afghanistan tewesige kiriwalghan idi. Rusiyilikler bu hindi inqilapchilirini teshkillep chiqish uchün Kabolgha iwertken bash'elchixana ömügidikiler bilen birge qoshup hindi komunist rehberliridin bir kishinimu kabulgha iwertken idi. Emma Afghanistan hökümiti uruslarning bu meqset uchün pa'aliyet qilishigha yol qoymay, u hindi yitekchisini öz gurupisidikiler bilen qoshup chigradin qoghlap chiqiridu. Yüz bergen bu weqelerge qarimay, jamal

pasha rusiyiliklarga ruxset qilinmighini bilen choqum manga ruxset qilidu dep ishinip, Afghanistandiki hindi Musulmanlirini teshkillep en'gliyige qarshi sep uyushtUralaymen diginide ching turmaqta idi.

Jamal pasha, 1920-yilining awghust éyi otturlirida Tashkentke kélip, u yerde Türkistan tewesidiki herbi qumandan frunzé teripidin herbiy murasim bilen kütiwélinidu. Pashani kütiwélishqa chiqqanlar ichide Tashkenttiki mekteplerde oqutquchiliq qiliwatqan on kishi we sibiriyidiki urush esir lagirliridin yéqindila kelgen 70 kishi bolup jem'iy 80 neper Türkiyilik ofitsérmu bar idi. Jamal pasha Tashkentke kilip turghan ikki yérim ay jeryanida Türkistanliq jeditchiler bilen, u yerdiki ittihat-tereqqiy jemiyyitining ezaliri we bu tereplerdiki urush esiri bolghan Türkiye ofitsérliri bilen körüshüp chiqidu. Bu jeryanda Afghanistan'gha birlikte élip kitish meqsitide her túrlük herbi saheliri boyiche bilimi bar Türkiyilik ofitsérlardin 15 neper kishi tallivalidu. Shuningdek yene Xiwede yéngidin quruliwatqan xarezmi xelq jumhuriyitide herbiy, memoriy we telim-terbiye ishliri saheliride ishleydighan'gha yene 15 neper Türkiyilik ofitsér iwertish heqqide uruslarning maqulliqini éliwalidu. Jamal pasha, awghust éyining axirlirida Afghanistan sepiri üçün barliq teyyarliqlirini pütüzüp, yénigha 14 neper Türkiyilik ofitsér, 9 neper Türkistanliq esker we hindi inqilapchiliridin mewlewi bereketullah endi qatarliqlarni élip yolgha chiqidu.

Jamal pasha Tashkenttin ayrilip uzun ötmeyla Buxarada eMirlik aghdurulup, uning ornigha yash Buxaraliqlar teripidin bir xelq jumhuriyiti qurulidu. Shundaq bolghachqa, xarezmi xelq jumhuriyitige iwertilish üçün tallan'ghan ofitsérlardin 9 nepiri Buxaragha, qalghan 6 nepiri xarezmgé mangghuzulidu. Ulardin éship qalghan ofitsérlarning bir qismi Tashkentte qaldurulup, yene bir qanchisi perghanigha, yene bir qanchisi Bakugha iwertilgen idi. Ene shu ofitsérlardin birsi bolghan raji chéqirköz, öz kündilik xatire deptiride jamal pasha bilen körüshüshlerde uning ikki yolluq bir pilan tüzgenliki heqqide toxtulidu:

Jamal pasha, Afghanistan armiyisini zamaniwilashturush, Hindistanda en'gliye changgilidin qutulush üçün bir qozghilang kötürüsh sépi teshkillesh meqsitide Afghanistan'gha qarap yolgha

chiqqan idi. Bu pılan, Moskwa terepni bekla xosh qilidighan we ular teripidin qollap quwetleshke érishken bir pılan idi. Emma uruslar bilmeydighan ikkinchi basquchluq bir pılanmu bar bolup, u pılan boyiche jamal pasha Hindistanda qozghaydighan heriketler muweppeqiyetke érishkidek qilghinida, bu qozghilangni jamal pasha shimaliy tereplerge, yeni Türkistan tereplerge kingeytish, shundaq qilip Türkistanning herqaysi jaylirida, bolupmu perghane wadisida Sowétler hakimiyitige qarshi qanat yéyiwatqan basmichiliq namidiki qUralliq musteqilliq kürishini téximu kücheytip bérish idi. ...

Jamal pasha, özining Moskwa da'iriliridin mexpi tutup kelgen ikkinchi basquchluq pılanini nöwiti kelginide ishqa ashurush meqsitide Buxara eMirligi, perghane rayoni we Xiwe teWelirige Türkiyilik ofitsérlarni iwertip yerleshtürüş kérekligini hés qilghan idi. Shu seweptin arimizdin u jaylarga iwertilidighan kishilerni tallap chiqqan iduq.

Bu xil adem tallashta, herqaysi rayonlarga iwertilidighan Türkiyilik ofitsérlarni imkan bar armiyining herqaysi bölümliridin (zembirekchiler, akopchilar qatarliq) tallinishigha diqqet qilattuuq. Shundaq qilip her bir gurup Türkiyilik ofitsérlar öz teweside armiyé qisimlirini teshkilliyeligidek iqtidarigha érisheligen bolatti. (bu ofitsérlardin Buxaragha iwertilgenlerdin mingbéshi < Shyawshyaw > Osman endi < Xarputluq > mes'olliqida yüzbéshi < Kapitan, shyangwéy > imin endi, üsteghmen < Jongwéy > nafi < Manastirliq >, zapas ofitsér mehmet ayashli, zapas ofitsér xelil < Bartinliq >, miltiqchi arip we se'it jamal < Muzika oqutquchisi > qatarliq kishilerdin teshkil tapqinigha oxshash. – aptorning izahati)

Jamal pasha kabul sepirige atlan'ghan waqitta, bir mezigil Afghanistan hökümiti üçün xizmet qilghandin kéyin Türkiyige qaytip kitiwatqan ikki Türkiyilik muhapizetchi ziya bilen rifat endiler bilen uchurishidu. Jamal pasha bu ofitsérlardin Mustapa Kamal pashagha bir parche xet yézip iwertidu. Jamal pashaning bu xétida, Afghanistan eMiri muntizim bir armiyé teshkilliwélishi üçün Mustapa Kamal pashadin yadrem sorap, bu ishigha kéreklik ofitsérlardin iwertip bérishi telep qilin'ghaniken.

Mustapa Kamal pasha, qanat yayduriwatqan musheqqetlik küresh jeryanida düch kiliwatqan éghir qiyinchiliqlirigha qarimay, bu ishqa alahide ehmiyet bérip dölet mudapiye re'isi fewzi pashagha Afghanistan armiyisini yitishtürüp chiqish üchün bir ofitsérlar hey'iti teshkillep chiqish wezipisini tapshuridu. AtaTürk öz qoli bilen yazghan boyruqida, bu ümek en'gliyiliklarni yltraq yerlerde aware qilip tutup turush weziyitini shekillendürüş wastisi arqiliq anadolugha kéliwatqan bésimlarni azaytishqa bolidighanliqini körsitip ötkén. Shuningdek yene, Afghanistan'gha iwertilidighan ofitsérlar Afghanistan hökümitige xizmet qiliwatqan waqitliridiki emilini östürüş we ma'ash ishlirida Türkiye armiyisi shitatida hisaplinishi heqqide boyruq béridu. (AtaTürkning 1920-yili 12-ayning 21-kunisidiki öz qelimi bilen fewzi pashagha yézip iwertken bu hüjjet, azatliq urushi jeryanida ulugh dahining Afghanistan we Türkistan rayonliridiki weziyetke hemde Türk we islam dunyasi bilen munasiwetlik weziyetlerge qandaq qaraydighanliqidin xewerdar bolushimiz noqtisidin intayin muhim ehmiyetke ige bir matériyaldur. Bu hüjjetning mezmonidin qarighanda, AtaTürk, jamal pashaning bu rayonlarda qanat yayduriwatqan pa'aliyetlirini qollap quwetlimekte, Türkiyilik ofitsérlar teripidin yitishtürilidighan herbiy quwwetning u rayondiki küch tengpungluqigha tesir körsitip, Türklük we Türkiye paydisi üchün paydilinish imkani yaritishqa bolidighanliqini közde tutqan idi. U xetning esli nusxisi mundaq idi:

“müdafa we maliyemiz ijabati ile qabili telif bolghan teghdirde afghan armiyisini tensiq qilish üchün bir hey'eti zabitaning izamini ehem we elzem körmektimen. Jemal pashaning merbut mektubida zikretilgen wechhide, buning itiqbalde anadolu üstige chüshken bari saqili tahfifqa yarighidek nuku'ati atiyege riyayet qilin'ghan teghdirde asyayi wustada emrimizge amade quwwetlik bir armiyeye malik bolalishimiz xusus alahide temin qilin'ghan we shundaq qilip her ijabet qilghan waqitta anaweteni gawa'ili urushtin siyanet üchün én'gilizlerni téximu yltraqlarda ishghal qilish üchün bir wasite qolgha keltürgen bolimiz. Fikiri ajizanemege qarighanda bu hey'eti teshkil qilidighan zabitaning intixabinda we özlirige bérilidighan telimatta zirdeki nuqu'at nazari diqqetke élinishi lazim. Ewwelen: bu hey'etning bidayette qet'iyyen siyaset bilen ishtighal qilmastin peqet wezife'iy eskeriyesini ifa we özini meyli afghan we meyli Türkistan we Buxara

ahali we eskerlerige fewqul'adde süyündürishi; Saniyen: baridighan zabitaning zahiren afghan hökümitining ademliiri bolghandek körünüsh bilen beraber da'ima we her xalükarada Türkiye hökümetining biljümle ewaMirigetewe bolidighan exlaq we metanette intixap qilinishi we buni bir derejegiche temin zimninda Afghanistan xizmetide bolawatqan muddette östürülüş we bashqa xususatta Türkiye armiyisi shitatigha tewe qilinishi; Salisen: ishbu hey'et ile simliq weya simsiz telgraf muhaberatining qurulusigha tirishishi; Rabi'en: Afghanistan mudlran'i umuru sirtida hilililer sayeside islamiyet we Türklükning menafi'igha mugheyir bir sürette heriketlerige tosqu bolalighidek we islam we Türk menafi'isige xadim bir afghan hizbi mewqi'i iqtidargha keltüreligidek derijide qawi bir orun igellesh;" AtaTürkning milliy tashqi siyasiti. 1-tom, 218~219, hüjjet nomuri: 36. – aptorning izahati)

Jamal pasha Afghanistan'gha kile-kelmeyla eMir amanullah bilen körüşüp, özining pilanini pütün tepsilati bilen uninggha körsitidu. Bu körüşüş jeryanida, eMir amanullah Afghanistan bilen Rusiye ottursida imzalan'ghan, emma téxi testiqlanmighan kilishimname bilen En'giliyilikler bilen tüzgen kilishim arginalini jamal pashaning aldigha qoyup uni birlikte muzakire qilip chiqishni telep qilidu. EMir shundaq qilish arqiliq belkim jamal pashaning ishenchisige érishishni meqset qilghan bolishi mumkin. Bu heqtiki muzakirilerdin kéyin, eMir amanullah Hindistandiki En'giliye hökmüranliqigha qarshi Afghanistanida turiwatqan hindi inqilapchilirining teshkillinishi we herbiy telim-terbiye bilen shoghullinishini maqullaydu. Afghanistan hökümiti bu türdiki pa'aliyetlerge yar-yülek bolidighanliqini, buning hisawigha afghan eMiri yüz ming kishilik afghan armiyisini teshkillep qUrallandurup chiqmaqchi bolawatqanliqini we En'giliyilikler ishqa sélishi éhtimal bolghan birer iqtisadiy cheklimige (ambargogha) taqabil tUralishi üchün her yili 20 milyon rubli qimmitide maddiy yarem bérilishini telep qilidu. Jamal pasha, orta q kilishimge kelgen noqtildin xewerdar qilish, bularni testiqlatquziwélis üchün bediri ependini Moskwagha iwertidu. Bedri ependi qaraxan, chicherin we stalinlar bilen körüşüp jamal pashaning iwetken doklatini ulargha sunush bilen birge ulargha bu heqte melumat béridu. Shöbhisizki, Moskwa da'iriliri öz chigrasining yénida, künlerning biride özlirige qarshi ishqa sélinishi ihtimal bolghan zor bir qUralliq küchni öz qolliri

bilen qurup bérídighan axmaqlardin emes idi. Shu seweptin, Sowét reberliri bu teklipe mundaqla anglap qoyush bilen cheklinip, jamal pashaning bu layihisini bir chetke tashlap qoyushidu. Bir mezigil saqlap baqqan jamal pasha, Sowét rusiyisidin ümidini üzüp qUral yardimi telep qilish üchün Gérmaniyidin ümid kütüşke mejbor bolidu.

Bu arida, jamal pasha birge élip yürgen Osmanli ofitsérlirini ishqa sélip afghan armiyisini qurup yétishtürüş ishgha tutush qilidu. Her birsige birerdin Türkiyilik komandiri qoyulghan nemune rotilarni qurup chiqidu. Bu ofitsérlar yene herbiy mekteb oqughuchiliri bilen hindi inqilapchilirighimu herbiy telim-terbiye bermekte idi. Jamal pasha, Basmichilar yitekchisi shir muhemmetbegning teliwige asasen afghan hökümiti xan'abad shehiride échip bergen qurbéshilar mektiwigimu alahide köngül bölüp, ularning terbiyilinishige yardemleshish üchün u yergimu Türkiyilik ofitsérlarni iwertken idi. Yene bir jehettin, jamal pasha perghane bilen Pamir rayonliridiki uruslarga qarshi jeng qiliwatqan Basmichilarni En'gilyiliklerge qarshi paydilinish üchün Hindistan terepke qarap yüzlendürüş arzusida idi. Shunga ofitsérliridin raghip ependini hemde Türkistanliq qari Kamilni Basmichilar bilen söhbetleshish kilish üchün Tashkentke yolgha salidu. Bu ümekning jamal pasha namida élip barghan "qUralinglarni hemde teshkilatingizlarni saqlap qélish sherti bilen uruslar bilen sulhi qilinglar" digen tekliwi Basmichilar arisida küchlük naraziliqlarni peyda qilidu. Basmichiliq herikitini siyasiy اساسqa ige qilish üchün küch chiqiriwatqan Orta Asiya milliy awam inqilawiy jemiyyetler ittifaqi merkezi komititi, jamal pashagha bir parche xet iwertip uning "bu rayonda ishqa séliwatqan siyasitining Türkistanning kilechigini weyran qilghuchi, islam dunyasini parchilimaqchi bolghan küchlerge xizmet qilmaqchi" liqi heqqide agahlandurush bérishke mejbor bolidu.

Jamal pashaning Sowét rusiyisidin kütken ümidliri yoqqa chiqidu. Shundaq bolghachqa, u Gérmaniyidin ümid kütishke bashlaydu. Enwer pashaning Gérmaniye herbiy qumandanliri bilen bolghan munasiwetliridin paydilinip baqmaqchi idi. Uning 1921-yili 4-ayning 29-künisi kabilda turup Enwer pashagha yazghan xéti mu heqtiki köz qarashlirini ochuq körsitip bermekte. (yama'uchi, «renjigen adem – Enwer pasha», 197-bet. – aptorning izahati) bu mektupta körsitilishiche, Afghanistan eMiri qUral yardimi élish üchün 400 ming

En'giliye altuni ayrighan bolup, bedri ependini bu heqtiki söhbet ishigha mes'ul qilghan idi. Eger bu ish emelge éship qalghidek bolsa, Afghaniستانning rusiyige yaki En'giliyige muhtaj bolup qalmaydighanliqi éniq idi. Bu meqsette Enwer pashaning Gérmaniyidiki tonushliridin génral fon sékt we génral krés bilen körüshüp béqish mölcherlen'gen idi. Epsuski, wérsay shertnamisi tüpeylidin gérmannarmu qUral bilen teminlesh jehetide öz béshigha heriket qilalmaytti. QUral bilen teminlesh ishi emelge ashqan teghdirdimu gérmannardin alghan qUralni Sowét Rusiye tupriqi arqiliq Afghaniستان'gha toshup kélishtin bashqa yolmu yoq idi. Buning üchün yene Moskwaning testiğini élishqa toghra kilette. Eslide, bularning hemmisi emelge ashmaydighan ishlar idi.

Bu arida, yeni 1921-yili 2-ayning 28-künisi Sowét-Afghaniستان shertnamisi imzalinidu. Imzalan'ghan bu shertnamigha asasen, gazne bilen qendihar sheherliride Rusiye konsulxanisi échilidighan (5-madda), Buxara bilen Xiwe jumhuriyetlirining özini özi bashqurush hoquqliri qoghdilidighan (8-madda), ötken esirde Afghanistandin tartip élin'ghan bezi yerler Afghaniستان'gha qayturulup bérilidighan we Rusiye hökümiti Afghaniستان'gha maliye yardimi bérilidighan bolidu. Emma bu shertnamining bezi maddilirigha da'ir ishlarni ijra qilishda her ikki terepningmu birqisim qiyinchililiri bar idi. Afghaniستان terep konsulxanilarning échilishi mesiliside, Sowét terep bolsa chigra rayonlirining qayturulup bérilishi mesiliside bek qizghin emes idi. Shuningdek yene, Türkiyilik komunist Mustapa suphi teripidin yétishtürölüp Hindistan'gha qarshi pa'aliyet qilish meqsitide Afghaniستان'gha iwertilgen Sowét teshwiqatchilirining Afghaniستان xelqi arisida teshwiqat bilen shoghullinishliri afghan hökümdarlirini bekla ensiritip kelmekte idi. Netijide, Afghaniستان hakimiyiti abdurrahman re'islikidiki bu teshwiqatchilar gurupisini chigridin qoghlap chiqirishqa mejbor bolidu.

Bu weqeler Afghaniستان da'irilirini En'giliye terepke yéqinlashturushqa bashlighan idi. Bolupmu tashqi ishlar weziri Mexmut tarzi bilen ichki ishlar weziri shüja'üddewle ikkisi Sowét ittifaqi bilen hemkarliq ornitishqa qarshi chiqip, En'giliye bilen kilishim tüzüsh kireklikini pilanlashmaqta idi. Hetta bu mesile üstide jamal pasha bilen Mexmut tarzi ottursida qattiq bir munazirimu yüz béridu.

Pasha, tarzigha “yolgha qoyiwatqan siyasitiningiz pütünley xata bir siyaset, Rusiye bilen bolghan dostluq munasiwetliriningizni üzüp En’giliye bilen hemkarliq ornitishingiz Mustapa Kamal pasha, Enwer pasha we bashqa islam mujahidlirigha qarshi chiqqanliq hésaplinidu, buning aqiwiti islam dunyasigha xa’inliq qilghanliq bolidu” dep jikileydu. Jamal pashaning bu digenlirge qarita Afghanistan tashqi ishlar weziri Mexmutxan tarzi (Mexmut tarzi, abduraxmanxan eMirlik qilghan waqitlirida <1881~1901> yéngiliqchi idiyisi sewibidin Afghanistandin qéchip Osmanli dölitige panaliq tilep bérip, kéyin shamgha orunliship shu yerdin öylen’gen bir siyasetchidur. 1901-yilisi hebibullahxan eMir bolghinidin kéyin Afghanistan’gha qaytip kélip yéngi eMirning meslihetchisi bolghan idi. Bu jeryanda qizi süreyyani eMirning nikahigha bérip uning qéyni atisi bolghan idi. Tashqi ishlar ministirliki, ma’arip ministirliki qatarliq wezipilerni üstige alghan idi. 1928-yili bechche’iy saqa qozghilingi waqtida qaytidin Afghanistandin ayrilip Türkiyige panaliq tilep bériwalghan idi. – aptorning izahati) ning sözliri bekla éniq idi:

Biz aldi bilen Afghanistanning menpetini közde tutishimiz kérek. Rusiyining Musulmanlarga séliwatqan zulumliri hemmige melum. Shundaq iken, biz ular bilen hemkarliq ornitalmaymiz. Emma sizmu anadoluning menpe’etini kzde tutup ulargha xizmet qilmaqchi boliwatisiz, shuningdek biznimu shu siyasitingiz üçün xizmet qildurushqa mejborlimaqchi boliwatisiz. Bizning mölcherlishimizche Türkiye hökümitining ishi tügidi. Anadoluning héchqandaq bir qimmiti qalmidi. Biz anadolu üçün özimizni xeterge atalmaymiz. Shuningdek sizgimu shuni meslihet qilimenki, shu rusiyiliklerni öz haligha tashlap, en’gliyilikler bilen dostane munasiwet tikleshke tirishing. Shundaq bolghanda sizmu qutulup qalalaysiz, gep tamam.

Bundaq bir ehwalda, eger Afghanistan’gha rusiyining yardimini keltürelmiginide En’giliye-Afghanistan teng-barawerlik kilishimining imzalinidighanliqini sézip qalghan jamal pasha, Sowét rehberliri bilen biwaste körüshüsh we ularni qayil qilish meqsitide Moskwagha bérish qararigha kéldu. Eger lazim bolghinida Gérmaniyige bérip qUral hel qilish üçün özi biwaste tiriship baqmaqchi bolidu. Enwer pasha Buxaragha kelgen 1921-yili öktebir éyida, jamal pasha uning bilen körüshiwélish üçün Tashkent arqiliq Moskwagha bérish yolini

tallighan idi. Emma rusiyilikler ikki ittihatchi dahining uchurishishigha yol qoyushmaydu. Jamal pasha, Moskwaga, u yerdin Yawrupagha ötüdü. Uning barliq tirishchanliqliri netijisiz qélip quruq qol qaytishqa toghra kélidu. Bu jeryanda Mustapa Kamal pasha bilen bolghan alaquisimu üzülüp qalghandek körünetti.

Eslide Enqere rehberliki jamal pashagha, sel ilgirisigiche Enwer pasha bilen bolghan alaquisini üzüp Afghanistandiki pa'aliyetlerni retke séliwalalisa uninggha yadrem bireleydighanliqini uqturghan idi. Mustapa Kamal pasha Moskwada turushluq bash elchisi eli fu'at pashagha iwetken shifirliq télgrammisida, u waqitlarda Enqere hökümitining Afghanistandiki pa'aliyetlerge yadrem qilishni toxtatmighanliqini körsetmekte idi:

Télgrafnamengizni 1921-yili 8-teshirinisani <noyabir> künisi yigirme ikki künde tapshurup aldim. Jamal pasha bögün'giche körsitip kiliwatqan semimiyitini dawamlashturghinida uninggha yadrem iwertishimiz mumkin. Her halda Enwer pasha qataridikiler bilen bolghan alaquisini üzgen bolishi kérek. Buni uning özige méning namimda ochuq uxturup qoyghaysiz. Medine muhapizetchisi faxrettin pashani Afghanistan'gha bash elchi qilip teyinliduq. Jamal pashaning Afghanistandiki qilghan xizmitini asta-asta xelqqe uxturup uning ornini muqimlashturushqa tirishimiz. Hazirgiche bolghan isharetini aq niyetlik pikirlirini hemde mumkin bolidighanlirini emelge ashurup keldim. Uningdin télgraf we ishari dewletingizge kütimen. ... mustafa kemal.

Emma bu kona buyruqwazliqqa könüp ketken pashaning Enqerени özining qol astidiki bir organ dep tonishi hemde rusiyilikler bilen ötküzgen söhbetliride Enqere hökümiti namida sözlep yüridighan aditi, Mustapa Kamal pashani renjitip qoyidu. Shunga yoquridiki télgrammini iwertip birer aymu ötmey uning bilen bolghan munasiwetlerni toxtitishqa mejbor bolidu. Mustapa Kamal pasha Moskwada turushluq bash elchi eli fu'at pashagha iwetken shifirliq xétide bu mesilini ochuq körsitip ötüdü:

Axiren Enqerege muwasalat qilghan < Yétip kelgen > Ukra'ina hey'eti re'isi yoldash frunzé bilen jemal pashaning iwetken bir

mektubida bizning weziyet we efkarimiz bilen qabili telif bolmighan we hazirghiche kona zihniyetining idamesige tewe tewisiyeliridin bilin'ginige nazaren tilgha élin'ghan Türkiye büyük millet mejlisi hökümetini keyf we arzugha köre sewk we idare qilinidu deydighan mahiyetide körmektedir. Men, xelqni ittihat we tereqqiy bayraghi astigha dewet qilalmaymen. Enqerege nesihet bérish emes, Enqerening tamamen noqte'i nezeri we telimati da'ireside hareket qilish bilen paydiliq bolalaydighanliqini we shundaq qilip köz qarishini özgertishige qeder özi bilen munasiwetni saqlap qélishimning uyghun bolmaydighanliqini tebligh qilishingizni telep qilimen.

Shundaq qilip, jamal pasha üçün anadoluning yolimu itilip qalghan idi.

Enwer pashaning Basmichilargha qoshulup ketkenliki rusye da'irilirige bekla éghir kélidu. Yene bir jehettin meyli dawam qiliwatqan ichki urush bolsun yaki En'giliyining yolgha qoyiwatqan iqtisadi cheklimiliri keltürüp chiqarghan qiyinchiliqlar bolsun, rusiyining Afghanistanidin Hindistan'gha heriket qollnish pilanlirimu ehmiyitini yoqatqan idi. Eng muhimi, anadoludiki Mustapa Kamal hökümiti öz ornini mustehkemliwalghan idi. Bularning netijiside Rusiye ittihat tereqqiy guruppisining ezaliridin qilche ümudliri qalmighandek körünetti.

Jamal pasha Moskwada bir mezigil turup Afghanistan'gha kéreklik yarem élish üçün yol méngip baqqan bolsimu héch nimini hel qilalmaydu. U waqitlarda hüseyin jahit endi bilen ötküzgen bir söhbette "ghayisining Hindistanda En'giliyiliklerge qarshi bir isyan chiqirishqa teyyarliq qilish ikenlikini, bu ishta muweppeqiyetlik bolalaydighanliqigha ishinidighanliqini, emma Enwer pashaning Türkistanda pa'aliyet qilishi bekla chong xataliq ikenlikini, shunga qaytidin Afghanistan'gha qaytip bérup burun bashlap qoyghan ishlorini dawamlashturmaqchi boliwatqanliqini, Enwer pashanimu Afghanistan'gha apiriwélishta tirishidighanliqini" éytidu. Yene shu hüseyin jahit endige iwertken, keyinki yillarda «tonush» gézitide élan qilin'ghan bir mektubidimu tüwendikilerni yazidu:

Enwerning bu xataliqi tüpeylidin Hindistan inqilawini qozghash yolidiki ikki yilliq ishim astin-üstün bolup ketti. Mana endi russiyilikler

bilen birlaship heriket qilishning héchqandaq bir imkaniyiti qalmidi. Endi rusiyidin pütünley ayrilimen. Éhtimal Afghanistan'gha qaytip kétishim mumkin. Emma tiblisqa bérip u yerdin télégraf mashinisining üstide turup Mustapa Kamal pasha bilen sözliship éniq bir heriket pilani tépip chiqip Iran tariki arqiliq Afghanistan'gha qarap yolgha chiqimen. Bu ishni, nime bolishidin qet'iy nezer Hindistanda inqilap qozghash oyumdin hergiz waz kechmeydighanliqimni, nime bolishidin qet'iy nezer Afghanistan'gha qaytip baridighanliqimni qaraxan'gha éyttim. Afghanistan'gha bérip Enwer bilen körüşken'giche bolghan ariliqta Rusiye qoshunlirining hereketni toxtutup turushini telep qilghan bolsammu ular qobul qilishmidi. Men hem yurtum üçün, hem sherq elliri üçün salamat yoli afghanistadin bashlinidu dep hisaplaymen. Hindistan ishliri texir qilinsa Afghanistan ishliri bilen u yerde armiyeye qurup chiqish ishlirigha ehmiyet bérimen.

Enwer pasha Basmichilar sépigha ötüp kétishi bilen birge, Sowét rehberlirining ittihat we tereqqiy yitekchilirige munasiwetlik közqarashlirimu pütünley özgergen idi. Jamal pashamu rusiyini aldashqa uruniwatqanliqini, Afghanistan'gha barar-barmayla u yerdiki egeshküchiliri bilen birlikte Enwer pashagha qoshulup kitidighanliqi yaki bolmisa uninggha yadrem qilidighanliqidin guman qilmaqta idi. Ene shu sewepler tüpeylidin jamal pashaning Afghanistan'gha bérishini cheklesh lazim idi. Bu waqitta chicherin shu waqitta Moskwada turiwatqan xelil pashani yénigha chaqirip "ittihatchi dahilarning rusiyide turup qélishi ular üçün birer mesile peyda qilmaydighanliqini, emma ret qilghili bolmaydighan yoquri derijilik orunning ching turiwalghanliqi sewebidin ular rusiyidin chiqip kétishi lazim boliwatqanliqini" éytidu. Xelil pasha özining kündilik xatire deptiride bu yoquri derijilik orunning Enqere hökümiti ikenlikini gep aylاندurup yürüp chicherindin éliwalghanliqini yazidu.

Tarix nurghunlighan tesaddipiliqlardin barliqqa kélidu. Jamal pasha Afghanistan'gha bérish pilanida ching turiwalmay, xelil pashadek herqandaq bir Yawrupa dölitige ketken bolsa, belkim hayat qalghan bolar idi. Xelil pashaning yazghanliridin qarighanda, Sowét merkezi shurasida ishleydighan yéqin bir dosti uning yénigha kélip "shura merkizide jamal pashaning öltürülishi heqqide qarar élinidi. ... emma bu ish Moskwada ishqa ashurulmay tibliste ijra qilish qarar qilindi. ..."

dep éytqan iken. Xelil pashaning agahlandurushlirigha qulaq salmighan jamal pasha tibliske kélidu. Bir mezigil u yerde turup Enqere bilen alaqa baghlimaqchi bolghan. Uningdin kéyin Afghanistan'gha qaytip béríp awal Hindistanni, andin Türkistanni mustemlikiliktin qutquzushni pilanlighan idi. Epsuski, teghdír uninggha arzulirini emelge ashurushqa purset bermeydu. 1922-yili 6-ayning 21-künisi, tiblisning chong kochiliridin birside, Rusiye jasusluq orgéni teripidin bashquriliwatqan ermen térrorchiliri teripidin süyiqest bilen shéhit qilinidu. Uning qoghdighuchiliridin nüsiret bilen süreyya ependilermu birlikte qurban bolidu.

Enwer pashaning pa'aliyetliri

Enwer pashaning Türkistan'gha kélishi Buxara jumhuriyiti üçünla muhim ehmiyetke ige bolup qalmay, Türkistan basmichiliq herikiti tarixi noqtisidin alghandimu intayin muhim bir weqe hisaplinidu. Enwer pasha, qushchizade selim semi (haji semi) bilen zapas qoghdighuchilar eskiri muhittin ependi ikkisini birge élip kelgen idi. U Buxaragha kilip Buxara rehberliri arisidiki ilghar kishiler bilen körüshüp chiqidu. Bu körüshüshlerdin kéyin mundaq 3 asasliq yüzlinish otturigha chiqidu: Buxara jeditchilirining bir qismi Enwer pashadin Buxara jumhuriyiti bilen Sowétler ittifaqi ottursida wastichiliq rol oynap, Buxara jumhuriyitining küchlinishi üçün yademde bolushini ümid qilishmaqta idi. Osman ghoja bilen abdulxemit aripow qatarliq yitekchiler bolsa pashaning Basmichilargha qoshulup, ularni teshkillep Türkistanni rusiyining changgilidin qutuldurushini ümid qilmaqta idi. Zeki Welidiy bashchiliqidiki bir guruh kishiler bolsa Enwer pasha udul béríp urushqa yitekchilik qilghidek bolsa, Sowét terep pütün küchini bu terepke merkezleshtürüshke kirishidighanliqini, En'giliyini öz ichige alghan Türkistandiki küreshke yar yülek bolush ihtimali bolghan tashqi küchler bundaq bolishini xalap ketmeydighanliqini, bolupmu Türkistan üçün qanat yaydurilghan bundaq bir küresh rayon xarakterliq bir küresh bolush alahldilikini yoqutup panTürkisizm bilen pan'islamizm xarakterini alghan bir heriket körünishige kirip qalidighanliqini otturigha qoyidu.

Ene shundaq sewepler tüpeylidin pasha Afghanistan'gha ötüp kêtishi, Türkistan milliy musteqilliq herikitige shu yerde turup yordam qilishi lazim dep qaralmaqta idi. Emma Enwer pasha bilen birge Buxaragha kelgen haji semi bolsa "Türkistan xelqi partlashqa teyyar bolup qalghan bolup, ulargha Enwer pashadek küchlük bir liderningla kamliq qiliwatqanliqi" ni tekitlep ching turiwalghan idi.

Enwer pasha Buxaragha kélipla Sowét Rusiye xelq komissarliqigha qaritip yazghan bir parche xétidin qarighanda uning éniq bir qarargha kelmigenlikini, nime qilarini bilelmey turiwatqanliqini körsitip béridu. Enwer pasha bu xétide munularni yazmaqta idi:

Sowét rusiyisining inqilawiy rehberliki astidiki musteqil Buxaraning yordamige tayinip biz islam Asiyasini Béritaniye jahan'girlikidin azat qilish wezipimizni muweppeqiyetlik halda qolgha keltürelishimiz mumkin. Ene shundaq bolghachqa, Moskwa xelq komissarlar komititidin Buxara tewesini xuddi ishghal qiliwalghan dühmen tupriqida turiwatqinidek mu'amile qilishiwatqan qizil armiyeni qisimlerini chékindürüp chiqip kêtishingizlarni telep qilimen. ... Sherqiy Buxaradiki isyan kötürüsh weqeliri barghansiri kingiyip barmaqta. Bu türdiki qozghilanglar jumhuriyetning bashqa rayonlirighimu yaMirap kitishi mumkin. ... Yash buxraliqlar ichidimu Moskwagha qarshi isyan kötürüshler ösüp yitilmekte. Bu hadisiler sizlarning sherq aldinqi sépingizlarga éghir tehdit peyda qiliwatqanliqi heqqide sizlerni agahlandurmaqchimen. Buxara xelqige öz teghdirini özliri belgilesh pursiti bérilishi lazim dep qaraymen. Buxara xelqining teliwige asasen Sowét Rusiye hökümiti bilen Buxara jumhuriyiti ottursida ötküzüldighan sözlishishlerde Buxara xelqige wakaliten qatniship béridighanliqimni ipadileymen.

Enwer pasha Moskwadiki Sowét da'irilirige yoqurliq qurlarni yézip iwertiwatqan waqitlarda, tatarlardin bolghan Sultan Ghaliyéw proletariyat milletliri we üçinchi inténatsyonal nezeriyisini munazirige qoyup, sherqtiki inqilaplarni peqet Musulman milletlarning biwaste qatnishishi arqiliqla ishqa ashurush mumkinligini otturigha qoymaqta idi. Buninggha oxshap kétidighan pikirdiki yene bir Türkistanliq lider bolghan turar risqulowmu, jenopta musteqil bir sotsyalistik Türkiler fédératsiyisi qurup chiqish, shu arqiliq bu musteqil fédératip döletni

Asiyada sotsyalizimni kingeytishke waste qilish lazim deydighan qarashni otturigha qoymaqta idi. Enwer pashaning yoqurida neqil keltürülgen mektubidiki köz qarashliri bilen Sultan Ghaliyéw we turar risqulowning köz qarashlirining bir noqtidin chiqiwatqanliqi heqqide öz'ara xewiri barmidi, bu heqte bir néme dimek tes. Emma bolshéwiklar inqilawining lidérliri uruslardin bashqa milletlarning milletchilik heqqidiki ghayilirini emelge ashUralishi üchün sotsyalizm bilen inqilapni bahane qilishlirigha yol qoymasliq jehette qet'iy ching turmaqta idi. Ularning qarishi boyiche, Sultan Ghaliyéwning tilgha alghan 'proletariyat milliti' peqetla 'Rusiye inqilawining qulliri' bolushtin bashqiche bolmasliqi kérek idi. Shundaq bolghachqa, meyli Sultan Ghaliyéw bolsun yaki turar rizqulow bolsun, ularning her ikkisinila kompartiyidin heydep chiqirish lazim dep qarashmaqta idi.

Uruslar, Enwer pashani yerlikler bilen alaqe qilish yaki pa'aliyet qilshigha qoshulmaytti. Afghanistandin Tashkentke kelgen jamal pashani Enwer pasha bilen uchurishishighimu ene shu seweptin yol qoyushmighan idi. Buxarada turushluq Rusiye bash elchisi yurinéw, jamal pashani meyli Afghanistan'gha qaytip kétishi yaki Türkistan'gha bérishining her ikkisigila ruxset qilishqa bolmaydighanliqini bildürishi Enwer pasha üchün bir agahlandurush bolghan idi. Rusiye bash elchisi, pashagha uning barliq pa'aliyetlirini yéqindin küzitip kiliwatqanliqini, uning bu türdiki pa'aliyetler bilen shoghullinishidin bekla narazi ikenlikini éytqan idi. Bu geplerge qarap uruslar teripidin qolgha élinishi yaki öltüriwitilishi mumkinlikini perez qilghan Enwer pasha, endi qet'iy bir qarargha kilish waqtining kelgenlikini tonup yétidu. Uning köz aldida "Türkistan musteqilliqi üchün jeng qilish" saqlan'ghili bolmaydighan bir mejboriyet bolup namayen bolmaqta idi. Xuddi söygen ayali najiye Sultan'gha yazghan xétide körsetkinidek, endi qélich qénidin chiqip bolghan idi. Shundaq bolghachqa, toluq bir netijige érishmey turup ayalining yénigha qaytip baralmasliqi éniq idi.

Enwer pasha, 11-ayning 8-künisi Türkiyilik ofitsérlar bilen bezi eskerlerni birge élip yoshurun shekilde Buxaradin ayrilidu. (Enwer pasha bilen birge haji semi, tirmiz herbiy gazarma qumandani hasan endi, manastirliq bashmulazimetchi nafi endi we 30 dek qUralliq saqchi eskiri bar idi. – aptorning izahati) u yerdin Sherqiy Buxaragha yétip barghinida bekla xeterlik bir ishqa düch kélidu. Basmichilar

yitekchiliridin laqay Ibrahim beg “ras Enwer pasha ikenliki namelum” digen bahane bilen Enwer pashani qolgha élip qamap qoyidu. Kéyin sabiq Buxara eMiri se’id alimxan bilen Afghanistan emri amanullahxan qatarliqlarning wastichiliqi netijiside, aridin üç ay ötkende qoyup bérilidu.

Enwer pasha, Ibrahim laqay begning qolidin qutulup chiqip basmichi yitekchilerni bir yerge yighip rusiyiliklerge qarshi umumiy yüzlük urush bashlaydu. Éghir wehime astida qalghan uruslar bu jaylarga zor miqtarda herbiy quwwet toplashqa kirishidu. Islam qoshunlirining bash qumandani, xelipining küy’oghli bolghan Enwer pasha, ghayisige sadiq bolup, gheyret shija’et bilen arzulirini ishqa ashurush yolida rusiyiliklerge qarshi nechche ay toxtimay urush qilidu. Enwer pasha eMir amanullahqa yazghan bir parche xétide özining kelgüsi ghaye we ümidlirining neqeder büyük ikenlikini ochuq bayan qilghan idi:

Yardimingiz sayiside Buxara bilen Türkistan teweside rusiyiliklarning hakimiyitini yoqutush arqiliq öz qolimiz bilen tiklidighan bir Sherqiy islam hökümetler ittihadi barliqqa kélidighan boldi. Shundaq qilip, sherqte qisqa waqit ichldila qudretlik Gérmaniye fédératsiyisige oxshaydighan dunyagha özini tonitalaydighan bir hökümet tiklen’güsi.

Enwer pasha, natunush bir tupraqlarda, intayin musheqqetlik shara’itlarga düch kelginige qerimay alahide utughluq jenglerge qumandanliq qilidu. Epsuski, tarix emelge ashmaydighan arzular bilen tolup tashqan idi. Enwr pasha, 1922-yili 8-ayning 4-künisi, beljiwandiki (bügünki Tajikistanning bir shehiri. – aptorning izahati) bir qétimliq urus hujumida tekken miltiq oqida shéhit bolidu. (uning qanat yaydurghan bu büyük kürishining chégra halqighan da’iriliri heqqide “amu deryasining nériqi qirghaqlirida” dégen bapta muzakire qilinidu. – aptorning izahati)

Haji semi we bashqa ittihatchilar

Enwer pashaning wapatidin keyin, rusiyiliklerge qarshi jengge haji semi rehber qilib belgilen'gen idi. Pütün ömürini teshkilat qurush pa'aliyetler bilen ötküzgen bu qaram ittihatchi, Basmichilar bilen birliship yene birer yildek jeng qilghandin keyin Türkistandin ayrilidu.

Chet'eldiki Türkistan musteqilliq kürishi üçün qanat yaydurulghan küreshlerde töhpisi bolghanlardin yene birsi, yazghuchi we déplomat Mexmut shewket esendal idi. Ittihatchi heriketler Moskwagha yighiliwatqan waqitlarda Türkiye jumhuriyitining Baku wakaletchisi bolup turghan esendal, ittihatchi yitekchiler bilen izchil alaqliship turghan birsi idi. Uning bu türdiki munasiwetliridin Enqere hökümitining xewiri bolup-bolmighanliqi heqqide éniq bir melumat yoq. Esendalning bi'ografiyiside bu türdiki munasiwetliri tüpeylidin Enqere da'iriliri uninggha bir mezigil soghoq mu'amile qilghanliqini, shu seweptin bir mezigil xéli qiyin ehwalda qalghanliqi yézilghan. Bu ehwallargha qarimay, esendal awal Téhran'gha, keyin yene Afghanistan'gha elchi qilib teyinlinidu. (esendal 1925-yili 6-öktebirdin 1930-yili 31-awghustqiche bolghan ariliqta Téhran'gha, 1933-yili 11-yoldin 1941-yili 31-öktebirgiche bolghan ariliqta Kabolgha bash'elchi bolidu. 1931~1933-yillar ichide elazigh xelq wekili bolup saylinip, milliy mejlis – Türkiye büyük millet mejlisi, yeni Türkiye ali xelq qurultiyida wezipe öteydu.) esendal, bu tür wezipilerni üstige alghan mezigillerde Türkistanliq rehberler bilen yéqin munasiwet baghlap her jehette ulargha yardem qolini uzartip kelgen idi.

Enwer pashaning wapatidin keyin, uning taghisi xelil pasha bilen inisi nuri pashalar üçün, Türkiye jumhuriyiti üçün xewiplik adem dep qarilidighan dewirmu ötüp ketken idi. Shundaq bolghachqa, bir mezigil ötkendin keyin ularning her ikkisila Türkiyige qaytip Enqere hökümiti bilen yariship ötidu. Ularning her ikkisila keyinki dewrlerde Türkiyige kelgen Türkistanliq yitekchiler bilen körüshüp turidu. Zeki Welidiy Toghan kündilik xatire deptiride Istanbulgha kelginide (1924-yili) uni Enwer pashaning muhapizetchisi muhittin ependi aldigha chiqip kütiwalghanliqini, Fransiyige méngish aldidimu Izmiridin ötkinide u yerde 3 kün turup xelil pashaning méhmini bolghanliqini yazidu. Bu türdiki munasiwetler keyinki waqitlardimu dawamlashidu.

Sabiq ittihatchilar 1920-yillarning keyinki yerimida Istanbulda boshlanidigan Türkistan milliy birligi (ittipaqi) herikiti we Türkistanliq yashlar ittifaqining pa'aliyetlirini yeqindin küzutip, ularni emeli heriketliri bilen qollap quwetlep kelidu.

Orta Asiya xelq ammisi inqilawiy jemiyetler ittifaqi

1920-yillargha kelgende, bolshewizmni qobul qilmaydighan Türkistanliq ziyaliylar, Türkistanning kelgüsi teghdirige munasiwetlik mesililerde aktip tesir körsitish hemde dawam qiliwatqan milliy küreshke yitekchilik qilish üchün bir siyasiy teshkilat qurup chiqish lazim, dep qarar qilishqan idi. Emma bu heqte ishni nedin bashlash we qandaq qilish mesilisinde nurghunlighan ixtilaplar peyda bolidu. Buxaraliq jeditchilar bilen Türkistanliq shura'iy islamchilarni asas qilip chaqirilghan yighinida, tereqqiy perwer jeditchilar gurupisi we sotsyalistchilar gurupisi (keyinche erk partiyisi dep nam berilidu) dégen ikki siyasiy eqim otturgha chiqidu. Sotsyalistchilarning programmisida déhqanlarni "proletariat" dep qobul qilmaqta idi. Shundaq qilip sana'et tereqqiy qilmighanliqi sewebidin wetinide mewjut bolmighan ishchilar sinipining ornigha déhqanlar sinipini qurulghusi musteqil Türkistanning asasi heriketlendürgüchi küchi dep qobul qilmaqchi idi. Yer bilen suni öz ichige alghan barliq mölük dölet igilikige ötküzülüp, kolliktir mülükchilik yolgha qoyulidighan tüzüm tiklesh meqset qilin'ghan idi. Dölette ilgharliq pirinsipliri qobul qilinatti. Buni yighinchaqlap ipadiligende, sotsyalistchilar gurupisining programmisini proletariatning ornigha déhqanlar sinipini dessitish, medeniy xaraktirdiki milletchi sotsyalizm tüsini alidighan bir xil tüzüm berpa qilish idi.

Tereqqiyperwerler bolsa dini mesililerni köpirek tekitlishetti. Shuningdek yene, ular xelqni herqandaq bir sinipqa ayrip mu'amile qilishqimu qoshulmaytti; Yerning xususiy mölük bolidighanliqini qobul qilishatti. Ularning asasiy ghayisi din saqlap qelinidighan, hakimiyet ishliri herqandaq bir sinipqa mensüp bolmaydighan, tereqiyatqa burzhu'aziye yitekchilik qilishni étrap qilidighan bir xil dölet tüzümünü otturigha qoymaqta idi. Memliketning her qaysi bolung-puchqaqlirigha

tarqilip qanat yéyiwatqan milliy musteqilliq küreshlirining chéchilangghu halitining aldini élish hemde ortaq bir siyasiy qarashqa asasen bir yerge kélish mesilisi intayin muhim wezipilerning biri idi. Buning üchün her qaysi gurupilarning bir merkez astigha yighilip pa'aliyet qilishini kapaletke ige qilish üchün mexpi bir teshkilat qurup chiqish pikiri otturgha qoyulidu. 1921-yilining 7-éyida Türkistan'gha yétip kelgen Türkiye aliy xelq qurultiyi xelq wekili isma'il suphi (soysalli'oghli) endimu ene shundaq ortaq pa'aliyet qilish اساسini tikliwélis heqqide meslihet bermekte idi. Shuningdek yene, bir qisim jeditchi yitekchilerning teliwige asasen, hakimiyet yürüzüsh, herbiy xizmet ötesh, ma'aripni yolgha qoyush, saghliqni saqlash we sehiye ishliri, iqtisadi pirinsip we omumiy ishlar qataridiki ishlargha munasiwetlik 72 maddiliq bir siyasiy we ijtima'iy qanun-pirinsip teyyarlinidu. Yash Buxaraliqlarning yitekchiliri asasen alghanda tereqqiyperwerler guruppisigha mensüp kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Zeki Welidiy, abdulxemit aripow we yene bir qisim Alash-Orda wekilliri bolsa sotsyalistchilar guruppisigha tewe kishiler idi. Shundaq qilip 1921-yili 12-ayning 29-künisi ötküzülgen bir qétimlik yighinda 7 maddiliq ortaq pa'aliyet qilish pirinsipi tüzüp chiqirilidu, bu asasta qurulghan mexpi ittapaqqa "Orta Asiya Milliy Awam Inqilawiy Jemiyetler Ittapaqi" dégen nam bérilip, adette qisqartilip "jemiyet" depla atilidu. Barliq guruppilar ortaq emel qilmaqchi bolghan 7 maddiliq اساسiy pirinsip tüwendikiche idi:

1. Jemiyetning ghayisi Türkistan musteqilliqini qolgha keltürüş bolup, Türkistanning teghdirini Türkistanliqlar öz qolida tütüshi shert;
2. Musteqil Türkistanning ijtima'iy tüzümi démokratik jumhuriyet tüzümini اساس qilidu;
3. Musteqilliqni qolgha keltürüş ghayimiz peqet milliy armiyе qurup chiqish arqiliqla ishqa ashürghili bolidighan ish bolup, milliy hökümet peqet ene shundaq milliy armiyige tayinish arqiliqla mewjut bolup tUralaydu;
4. Türkistan musteqilliqi iqtisadi jehettiki musteqilliq arqiliqla emelge ashidighan bir ishtur. Türkistan igilik ishlirining omumiy pilanini belgilesh, sana'et bilen yéza igiligining qaysi türlirige alahide ehmiyet bérish lazimligini békitish, yasilidighan tömür yollar bilen échilidighan ortaq qanallarning tarqilishini belgilesh qataridiki ishlar Türkistan xelqining qolida bolishi lazim;

5. Omumiy ma'arip bilen mexsus ma'aripni tereqqiy qildurush, Yawrupa medeniyitini ögünüshte russiye medeniyitini waste qiliwalmay, Yawrupadin biwaste ögünishke gheyret qilish lazim;

6. Milletler mesilisini memliketning tebi'iy bayliqliridin paydilinishta nopus sanigha qarap teqsim qilish usulidin paydilinish arqiliq hel qilish lazim;

7. Diniy ishlarda toluq erkinlik bérish; Dölet ishliri bilen diniy ishlarni bir-biridin ayrish lazim.

Jemiyet re'isi wezipsisige awal Munewwer qari teklip qilin'ghan idi. Emma Munewwer qari bu wezipini qobul qilalmaydighanliqini bildürgendin kéyin, yazghuchi sedridin eynige teklip qilinidu. Umu bu wezipini üstige alalmaydighanliqini bildürginidin kéyin, isma'il suphi ependining tekliwige asasen Exmet Zeki Welidiy jemiyet re'isi wezipsisige saylinidu. Deslepki qedemde tüzüp chiqirilghan 7 maddiliq bu pirinsip, jemiyetning 1921-yilqi Semerqent we 1922-yilqi Tashkent qurultaylirida asasen özgertilmey saqlap qélinidu. Zeki Welidi Toghan, Semerqent qurultiyida milliy Türkistan bayrighi layihiliniq andin testiqlan'ghanliqini yazghan idi. Türkistan teweside hemde chet döletlerde uzun yil qanat yaydurulghan musteqilliq üçün élip bérilghan küreshlerning heqiqi xususiyitini ipadilesh jehettin alghanda, bu teshkilat pirinsip qilghan nizamname intayin muhim ehmiyetke ige idi.

Nizamnamining birinchi maddisida, bu ittipaq özbek tereqqiperwer jeditchiliri, yash Buxaraliqlar pirqisi, yash Xiwelikler pirqisi, Qazaqistan Alash Orda pirqisi, Bashqirdistan pirqisi, charjuy milliy Türkistan teshkilati we Türkistan sotsyalistik fédéral Türk we ademi merkeziyet partiyisi qatarliq teshkilatlarning ezaliri teripidin qurulghanliqi körsitilmekte. U waqitlarda Türkistanda qurulghan barliq teshkilatlar oxshimighan siyasiy közqarashlarga ige bolghinigha qarimay, musteqilliq dégen orta qhaye اساسida hemde peqet birla Türkistan qurush deydighan közqarash boyiche birlisheligenliki heqiqetenmu ehmiyetlik bir ish idi.

Joghrafiyilik noqtida Türkistan éniqlimisi 2-maddida otturigha qoyulghan bolup, "burun Türkistan bash gobérnatorliqigha tewe wilayetler, burunqi Buxara we Xiwe xanliqlirigha tewe yerler, burunqi

qazaq sehra wilayetliri bash gobérnatorliqigha tewe jaylar” dep körsitilgen idi. Bu maddining axirida Rusiye, sibiriye we Ural bilen ortaq chégrisi bolghan jaylarda eger uruslar köp sanliqni teshkil qilghan bolsa, bu jaylar téritoriyidin chiqirip tashlinip, buning ornigha Türkler köp sanliqni teshkil qilghan jaylar Türkistan tewesige qoshiwélinishi kérek dégen teshebbus otturgha qoyulghan idi. Bu xil hel qilish usuli arqiliq Bashqirdistan, bükey xOrda we boghtarma qataridiki Türk nopusi zich jaylar Türkistan teWelikige kirgüziletti. Uruslar zich olturaqlashqan Tataristan bilen sibiriye Türkliri orunlashqan jaylar mesilaside, u yerlerde peqet Türkistan musteqilliq herikitige yaremchi bolidighan teshkilatlarnila qurup chiqishqa bolidighanliqi belgilen’gen idi.

(resim orni)

3-xerite. Musteqilliq kürishi yillirida Türkistanliq jeditchiler teripidin qurup chiqmaqchi bolghan «muxtariyetlik Musulman eller fédératsiyisi» ning xeritisi. (bénnigséndin élinde)

Bu ittipaqning asasiy programmisi bu ittipaqqa qoshulghan partiyiler teripidin qobul qilin’ghan 7 maddiliq asasiy pirinsipqa asasen békitilgen idi. Merkezi komitit bilen uning her qaysi jaylardiki shöbiliri qewmlar asasida teshkil qilin’ghan bolmastin, belki rayonlarni asas qilip teshkil qilinatti. Türkistan musteqilliqigha chin qelbidin ishinidighan qalmuq, yerlik yehudiy, Iranliq, afghan, hindi, ukra’in we hetta uruslarningmu bu ittipaqqa qatnishalaydighanliqi körsitilgen (5-madda). Bu belgilime teshkillinishning irqlar asasigha emes belki erkinlik, démokratiye dégendek chüshenchilerni qobul qilish-qilmasliq asasigha tüzülgenlikini köriwélish mumkin. Rusiyiliklerge qarshi musteqilliq kürishi bilen shoghullinish meqset qilin’ghan bir teshkilatqa uruslarningmu qatnishishigha yol qoyush, bu küreshning birer milletke qarshi chiqishni meqset qilghan bolmay, belki bolshéwikchilik jahan’girlik tüzümige qarshi turush pirinsipigha asaslaniwatqanliqini körüp élishqa bolidu. Bu yerde kishining diqqitini tartidighan yene bir noqta shuki, tajiklarni bashqa bir gurupqa mensup kishiler dep qarimasliqidur. Eslide bu jemiyet qurulushi üchün uyushturulghan deslepki yighindila re’islik wezipsisini awal Tashkentlik Munewwer qarigha bérish teshebbus qilinip, uningdin kéyin tajik yitekchiliridin biri bolghan sedridin eynige tewisiye qilin’ghan bolup, ularning her ikkisila

mexpi yer asti pa'aliyet bilen shoghullinishni xalimaydighanliqini bildürüp bu wezipini qobul qilghili unimighan idi. Uningdin kéyin, teshkilatning re'islikini bashqirt Türkliridin bolghan Zeki Welidiyge tewisiye qilishqan idi. Bu ishlar, 1920-yillardiki Türkistanliq ziyaliylarning qebile we uruqdashliq perqini közde tutmasliqni emelge ashUralighanliqining ochuq ipadisi idi. Musulman yaki Türk bolmighanlarnimu bu jemiyetke eza qilip qobul qilishqa maqul kileligenliki, jemiyet qurghuchilirining Türkistan ittifaqi bilen Türkistan musteqilliqigha ishinishinila shert qilip, millet we din perqlirige qarimay Türkistanda yashaydighan barliq kishilerni Türkistanliq dep qobul qiliwatqanliqinimu ipadileydu.

Teshkilatqa eza bolushning usulliri ittihat we tereqqiy jemiyitige eza bolush usullirigha oxshap kétetti. (t b m wekili Ibrahim yarqin <Arifxan> chet'elde pa'aliyet qiliwatqan yilliridimu t m b <Turkistan milliz birliki> ge eza bolush üçhün shuninggha oxshaydighan ishlar ishlen'genlikini körsitip ötidu. Uning diyishiche, bundaq usul ittihatçilardin öginiwélin'ghan usul iken. Eza bolghuchi kishi, teshkilatqa kiridighan waqtida qesimini bozusa we teshkilatning sirrini ashkarilap qoysa öltürülishi qobul qilin'ghan <1991- yili 10- yanwar künisi, istanbul ghazi'osmanpasha teweside yarqin bilen ötküzülgen shexsi söhbet xatirisidin élinde .> – aptorning izahati).

Nizamnamining 7- we 8-maddilirida bu teshkilge eza bolush usulliri tepsili tonushturulghan. Eza bolghuchi namzat programmini toluq oqup chiqip qobul qilidighanliqini bildürginidin kéyin, aldigha qoyulghan qUral (miltiq, tapancha yaki bolmisa qélich) ni ong qolida tutqach, yene bir qoli bilen qur'an kerimni kötürüp turidu. Eger Musulman emes bolghinida qur'an ornigha milliy bayraqni kötürüp turup tüwendiki qesemni oquydu:

Türkistan musteqilliqi üçhün, ulugh Türkistan ghayisigha ishinidighan Türkistanliqlar bilen millet yaki qebile perqige qarimay birliship, Türkistan milliy birliki yoli boyiche hürriyetni qolgha keltürgen'giche pütün jénim bilen xizmet qilidighanliqimni wijdanim bilen qesem qilimen. Jemiyetning sirlirini saqlaymen. Buning üçhün jénimni pida qilimen. QUralgha, qur'an'gha yaki milliy bayriqimizgha

qolumni qoyup turup jemiyyet ezaliri aldida bergen qesimimge xilapliq qilghidek bolsam, qénim bu qUral üchün halal bolsun!

Teshkilatning pa'aliyyet shekli komunistik partiyining yachika sistémisigha oxshap kitetti. Her bir yachika bir qanche kishilik guruptin teshkil tapatti. Tüwen derijilik yachikidin peqet birla kishi yoquridiki yachika bilen munasiwet tikliyeleytti. Shundaq qilip yachika ezaliridin birersi qolgha chüshüp qalghidek bolghinida qalghan yachikilarning ezaliri pash qilinishtin saqlan'ghili bolatti. Bu nizamnaming qalghan maddilirida qurultay omumiy yighini teshkilatning asasliq qarar chiqirish orgini dep belgilen'gen bolup, bu qurultayning qandaq chaqirilidighanliqi heqqidiki tepsili basquchlar körsitilgen. Merkezi komitit orginida qewimlerge tewe kishiler asasiy orunda turmastin, qabiliyyet bilen inawet asas orunda turidu dep tekitlen'gen. Merkezi komitit – siyasiy, maliye we medeniy xaraktérdiki pa'aliyyetlerde birdin-bir höküm chiqiralaydighan organ dep belgilen'gen. (13-, 14- we 15- maddilar). Iqtisadiy menbe bolsa ezalar töleydighan bedel puli, metbu'atchiliq kirimliri we zörür tépilghanda yighidighan baj-siliq kirimliridin teshkil tapidu dep belgülen'gen.

Teshkilatning intizami hemmidin üstün tutulmaqta idi. Birer qarar élinishtin burun her xil pikirler erkin otturigha qoyulishi, emma her terepning pikiri élinip qarar qobul qilin'ghandin kéyin, tAlash tartish qilmay qet'iy ijra qilishqa sunulidighanliqi körsitilgen (17-madda). Adettiki ehwalda sirtta qurulidighan wakaletxanilar merkezge biwaste qaraydighan bolidu. Emma her qandaq bir shekilde Türkistandiki merkezi komitit tarqilip kétip qalghinida chet'eldiki merkezi komitit hoquqni öz üstige ötküzüp élip, musteqil qarar chiqiridighan organ'gha aylandurilidu (20-, 21- we 23-maddilar).

Bu jemiyyetni teshkil qilghuchi her qaysi gurupilar kingiship qarar qilin'ghan pa'aliyyetler mundaq otturigha chiqidu: “Türkistan musteqilliqqa érishtürilishi kérek, wetenning kilechigi Türkistanliqlar teripidin belgilinishi kérek. Qurush pilanlan'ghan musteqil dölet zamaniwiyy we milliy armiyige tayinidu. Étiqat erkinliki kapaletke ige qilinidu. Dölet, iqtisadiy, ma'arip we yézilarda xelqning medeniyet sewiyisini östürüshni özige meqset qilidu.”

Shöbhisizki, bu ghayilarni emelge ashurush üchün aldi bilen musteqilliqni qolgha keltürüş lazim idi. Buning üchün yene jemiyyet Semerqent, Xiwe we ferghane rayonlirida urush qiliwatqan basmichi yitekchilerning yénigha meslihetchiler guruppisi iwertish arqiliq ishni bashlighan idi. Buningdiki meqset, basmichi gurupilarni ortaq bir siyasiy sehne etirapida bir yerge keltürüş hemde élip bériwatqan jengni pilanliq bir shekilde qanat yaydurushni meqset qilatti.

Basmichiliq heriketliri

Basmichilar herikiti, Sowét hakimiyitige qarshi qanat yaydurulghan Türkistan milliy musteqilliq kürishining qUralliq küresh sépini teshkil qilmaqta idi. Qoqan aptonomiyisi Tashkent Sowéti teripidin tarqitiwétilginidin kéyin otturigha chiqqan bu heriket, qisqa waqit ichldila pütün Türkistan'gha kéngiyip 1930-yillarning kirishlirigiche dawam qilidu. Qoqan muxtariyiti élan qilin'ghan waqitta, hökümet sheher amanliqini saqlash wezipisini ergesh begke tapshurghan idi. Qoqan saqchi bashliqi wezipisige teyinlen'ginidin kéyin “qurbéshi” üniwanini alghan ergesh beg, qoqan aptonomiyisi tarqitiwétilginidin kéyin taqqa chiqip kétép, perghane rayonida Sowét hakimiyitige qarshi qUralliq küresh bashliwétidu. Desliwide qoqan shehiri bilen uning etirapi bilenla cheklinip qalghan bu qozghilang, 1918-yilining otturlirigha kelginide pütkül perghane tewesige kéngiyip kétidu. Shu seweptin qoqan muxtariyitining tarqitiwétilgen küni, basmichiliq herikitining bashlan'ghan kuni dep qobul qilinmaqta.

Sowét da'iriliri, bu heriketni xelq arisida we dunya jama'etchiliki aldida kichik körsitish üchün “basmichiliq” digen nam bilen tonushturushqa urun'ghan idi. Shundaq qilip bir tereptin yerlik xelqning bu heriketke yadrem qilish istigini azaytishqa urun'ghan bolsa, yene bir tereptin xelqaragha bu heriketni adettiki bulangchiliq herikiti qilip körsitishni meqset qilmaqta idi. Sowét da'irilirining bu tür urunushlirigha qarimay, bir mezigil ötkendin kéyin ‘basmichi’ digen bu atalghu esli loghat menisini yoqutup, xelq arisida “musteqilliq jengchiliri” yaki “mujahitlar” digen menini bildüridighan söz ornida

istimal qilinishqa bashlaydu. Eslide, basmichi yitekchiliri deslepki künliridin tartipla özlirini “qurbéshilar”, küresh pa’aliyetlirini bolsa “qurbéshilar herikiti” dep tonutup kelgen idi. Emma Sowét terepning izchil türde teshwiq qilip kélishi netijiside, “Basmichilar” digen bu atalghu dunya metbu’at sehniside muqimliship, bu rayon bilen munasiwetlik ishlerida keng kölemde qollunush weziyitini barliqqa keltürgen idi.

(resim orni)

Basmichilar bilen Sowét da’iriliri ottursida ötküzülgen ténchliq söhbet sorunliridin bir körünüş. Perghane shehiri, 1921-yilining yaz ayliri

Basmichiliq herikitining teshkili shekli asasen qoqan xanliqida yolgha qoyulghan herbi tüzümge asasen tüzülgen idi. On kishilik guruppilargha on béshilar, yüz kishilik guruppilargha yüz béshilar qumandanliq qilatti. Besh yüz kishilik guruppilargha pansadlar mes’ol idi. Qur béshilar üchün eng kamida ming kishilik bir qUralliq qoshun teshkil qilinishi lazim idi. Bir qanche qur béshigha mes’ol bolidighan yitekchiler “leshker béshi” dep atalghan idi. Adette basmichi yitekchiliri xelq ammisining barliq tebiqiliridin kelgen kishilerdin terkip tapmaqta idi. Ularning ichide rayonlarga tewe yitekchiler, diniy kishiler, kona herbiler, sabiq hökümet emeldarliri yaki oqughan jeditchilermu bar idi. Peqet mushu alahldilikige asasen basmichiliq herikitini Sowét da’iriliri teripleshkinidek undaq fyodal xarakterige ige bolmay, eksiche xelq ammisining barliq sahelirige wekillik qilidighan bir umumiy xelq herikiti ikenlikini köriwélisheqa bolidu. Bolupmu ferghane rayonidiki Basmichilar teripidin otturgha qoyulghan “Türkistan – Türklerningdur”, “Sowét hakimiyiti Türkistandin chiqip ketsun”, “bizge mustebitlerdin tazilan’ghan Türkistan kirek” digendek shu’arliri, bu heriketning asastliq ghayisini toluq ipadilep bermekte idi.

Basmichiliq herikitining Sowétler teripidin qaysi türde teripleshkenliki frunzening özi biwaste qizil armiyige élan qilghan bir buyruqida éniq körülmekte idi:

Yoldashlar, Türkistanning ünche-merwayiti dep tonulghan ferghane ikki yildin artuq waqittin béri qanliq urush meydanigha aylinip

qalmaqta. ... bu yerdiki Sowét hakimiyiti qurulghan deslepki yillirida Yawrupaliq we yerlik bolup keng ishchi-déhqanlar ammisini öz etirapigha jelip qilishning ornigha, emgekchiler xelqini özliridin ylaqlashturush üçün qolidin kélishiche heriket qilip kelgen idi. ... mölükning kolliktiplashtürülishi ornigha peqet burju'aziye sinipining qolidiki mölüklerni musadire qilish bilenla qalmay, orta halliq déhqanlarnimu bulang-talang qilishqan. ... bu jaylarda pa'aliyet qiliwatqan qizil armiyeye qoshunlirini, inqilapni himaye qilidighan yitekchilerdin bezi kishiler we emgekchi xelq istibdat qUrali süpitide paydilinip ketken. Basmichilar herikiti dep éytiliwatqan bu heriketler, ene shu sewepler tüpeylidin otturigha chiqqan bir herikettur. Shunga, Basmichilarni addi bulangchilar herikiti dep qarimasliqimiz lazim. Eger rastinla adettiki bulangchilarning herikiti bolghinida idi, ularni allimu qachan yighishturup bolar iduq.

Basmichiliq heriketliri asasen alghanda xelq ammisining diniy hisiyatirining qozghitilishi we milliy hisiyat اساسida küchiyip barghan bir heriket idi. Bu heriketning eng ajiz yéri, ularda ortaq bir siyasiy progirammining yoqligi idi. Shundaq bolghachqa, bir merkez etirapigha uyushush, ortaq sitiratigiyiler tüzüp chiqish imkaniyiti yoq idi. Orta Asiya milliy awam inqilawiy jemiyetler ittifaqi ortaq bir siyasiy programma tüzüp chiqish, basmichiliq heriketlirini birla yitekchi organ etirapida birleshtürüsh üçün tirishchanliq körsitip baqqan bolsimu tüzük bir netijige érishelmeydu.

1918-yili ferghane rayonida bashlan'ghan basmichiliq herikiti téz sür'et bilen kéngiyip, 1919-yilining otturlirigha kelginide perghane rayonidiki barliq merkezi sheherler Basmichilarning qoligha ötüp bolghan bir weziyet shekillen'gen idi. Desliwide örgesh qurbéshi teripidin bashlilghan bu heriket, bir mezigil ötkendin kéyin madaminbeg (muhemmed imin), shir muhemmetbeg qataridiki qabiliyetlik qurbéshilirining otturgha chiqishi netijiside rasa küchlip barghan idi. Sowét da'iriliri bu heriketni basturush üçün sofonow, filipow we sipasibowlardin teshkil tapqan bir inqilawiy aldinqi sep teshkil qilidu. Bu rehberlik gurupisi bu ishni kilishtürelmigendin kéyin, qaytidin 5 kishilik inqilawiy komitit teshkil qilip chiqidu. Bu komitit bilen qizil armiyeye shunche tirishqinigha qarimay bu heriket bésiqmaq turmaq kündin kün'ge küchlinip kéngiyishke bashlaydu. Sowét da'iriliri

Türkistan basmichiliq herikitige xatime bergüzüş üchün téximu keskin tedbir qollinishi lazim dep qaraydu. 1919-yilining otturlirigha kelgende Türkistanda Sowét hakimiyitini saqlap qélish meqsitide “Türkistan fronti” teshkilleydu. Buninggha général frunzénini bash qumandan qilib teyinlishidu. Fronzé, özining shitap hey’itini élip 1920-yili fiwralda Tashkentke kélip pa’aliyetlirini bashliwétidu.

1920-yillargha kelgende Türkistan tewesinde perghane rayoni, Türkmen sehrasi we Sherqiy Buxara rayoni qartarliq üch muhim basmichiliq rayoni barliqqa kélidu. Qoqan muxtariyiti aghdurulishi bilen teng tunji bolup basmichiliq herikiti otturigha chiqqan perghane tewesinde ergesh qur béshi, madaminbeg, shir muhemmetbeg we xal ghoja qatarliq kishiler eng dangdar basmichi yitekchiliridin idi. Madaminbegning qoshuni terkiwide aq urus ofitsérliiri bilen urus eskerlirimu bar idi. Xiwe xanliqining aghdurulishi bilen teng, jüneytxan bashchiliqidiki Türkmen basmichiliri xarezm jumhuriyitining yéza-qishlaqlirigha chékinip bériwélip shu yerlerde jeng qilmaqta idi. Charjoyda qurulghan mexpi milliy Türkmen komititimu u jaylardiki ushshaq guruppilarni bir merkez astigha yighishqa kirishken idi. Sowétler da’irisi Buxara xanliqini aghduriwétip Sherqiy Buxarani asasen öz tézginini astigha éliwalghan idi. Shuninggha qarimay Semerqent rayoni bilen zerepshan boylirida ushshaq-chüshshek nurghunlighan basmichi gurupiliri heriket qilmaqta idi.

Bezi qur béshilar öz rayonlirida hökümet qurush wastisigha tayinip téximu küchlük asas tiklesh üchün tirishmaqta idi. 1919-yili 24-sintebir küni madaminbeg Sherqiy Türkistan chégrasigha yéqin bir yer bolghan örkeshtamda perghane waqitliq hökümitini qurup chiqidu. Emma Sowét qUralliq qoshunining tinmay hujum qilishi netijiside besh aydek waqit ötkendin kéyin umu ténchliq söhbitige olturushqa mejbur bolidu. Buninggha oxshaydighan ehwaldin yene birni 1920-yili 3-mart künisi shir muhemmetbeg emelge ashurup, Türkistan waqitliq hökümitidin birni qurup chiqqan idi. Özini eMir’iy leshker’iy islam (islam armiyeye eMiri) dep élan qilghan shir muhemmetbeg, qoqan xanliqigha oxshatilghan hökümet orgini teshkillep chiqidu. Uning üstige yene perghane tewesidiki dangliq kishiler arisidin 12 kishilik bir meslihetchiler kengishinimu teshkilleydu. Inisi tash muhemmetbegni Afghanistanista turushluq wekili qilib iwertidu. Yene bir inisi bolghan

roza muhemmetbegnimu Sherqiy Türkistan'gha wekil qilip teyinleydu. Epsuski, rozi muhemmetbeg bu wezipini üstige élish üçün Qeshqerge kitiwatqinida tagh ichide düch kelgen bir qétimlik qar köchüş hadisiside pütün ademleri bilen qar astida qélip qurban bolidu. Shir muhemmetbeg perghane rayonida urushni ikki yilghiche izchil dawamlashturidu. Andin 1921-yilining sintebirliride düshenbigé qéchip bériwalghan eMir se'id alimxanning yénigha bériwilip, u yerde eMir Afghanistan'gha mangidighan waqitqiche uning yénida turup pa'aliyet qilidu. Uningdin kéyin, Basmichilargha kélip qoshulghan Enwer pashaning qéshigha inisi nur muhemmedbegni iwertip, Enwer pasha qanat yaydurghan barliq küreshlerge izchil türde yarem qilip kélidu. Enwer pashaning wapatidin kéyin, shara'itning barghansiri qiyinliship kitiwatqanliqi üçün, inisi bilen birlikte 1922-yilining sintebir éyida Afghanistan'gha ötüp kétishke mejbor bolidu.

(resim orni)

Epsanilashqan Basmichilar rehberi shir muhemmetbeg dostliri bilen birge: 1. Shir muhemmetbeg; 2. Ukisi, leshker béshi nur muhemmetbeg; 3. Leshker béshi molla hatem; 4. Bash katiwi nezir qabawiy (1922-yili)

1922-yilining axirlirida Türkistan teweside heriket qiliwatqan Basmichilarning omumiy sanini atmish ming etrapida, ulargha qarshi turush üçün Sowét da'irilirining bu jaylarga yötkep aparghan esker sani yüz ming etrapida dep xatirlen'gen. Enwer pashaning qoshulishi bilen Sherqiy Buxara tewesi basmichiliq herikitining merkizige aylinip, basmichiliq heriketlirimu xelq'araliq siyasiy mesililer kün tertiwige kirgen idi. Bu rayon'gha qiziqidighan barliq döletler Enwer pashaning bu jaylardiki barliq herikitini yéqindin küzitip kelmekte idi. Enwer pasha özining urush tejribisini toluq ishqa sélip, qisqa waqit ichldila bu jaylarni öz tesir da'irisige éliwalghan idi. Bu jaylardiki Ibrahim laqaybegdin bashqa barliq basmichi küchliri ichide önümlük hemkarliq tiklen'gen idi. Fuzeyl mexdum, éshan Sultan we döletmendbeg qatarliq qur béshilar Enwer pashaning rehberliki astida küreshni dawamlashturup kelmekte idi. Bu jeryanda, Enwer pasha Afghanistan eMiri amanullaxan bilen dostane munasiwet tikligen idi. Yene bir tereptin, yüz bériwatqan bu hadisiler Sowét da'irilirini bu jaylarga téximu köp esker yötlesh, Enwer pashagha yarem bérish éhtimali

bolidighan barliq sahelerge küchlük bésim ishlitish weziyitinimu keltürüp chiqarghan idi. Uruslar shu arqiliq 1922-yilining otturlirigha kelgiche sabiq Buxara eMiri tereptari bolghan Basmichilar yitekchilirini Enwer pashadin ayriwitish üchün tutush qilidu. Bu jeryanda Afghanistan eMirining tutqan siyasetlirimu ulargha paydisiz terepke qarap özgermekte idi. Yüz bergen bu türdiki qiyinchiliqlargha qarimay, Enwer pasha urushni qet'iy ching turup dawamlashturmaqta idi. Epsuski, beljiwan uning baralaydighan eng axirqi menzili bolup qalidu. Enwer pasha, 1922-yilining 4-awghusit künisi bir qétimlik urus hujumida shéhit bolidu. Enwer pashaning wapati basmichilik heriketlirining asasen tarqilip kétishige sewep bolidu. Uning ornini alghan haji semiyning körsetken pütün tirishchanliqliri bu xil tarqilishning aldini élishqa yétishmey, basmichilik herikiti 1923-yilidin kéyin özining burunqi küch qudritage zadila érishelmeydu.

Ichki-tashqi qiyinchilirlirining mutleq köp qismidin qutilwalghan muskwa da'iriliri, Türkistan tewesidiki basmichilik heriketlirini toluq yoqutush iradisige kélip 1923-yilining bëshida Türkistan tewesige zor miqtarda qizil armiyé qoshunlirini yötkeshke kirishidu. Yene shu yilisi Sowétler ittapaqi armiyisi bash qomandani s. S. Kaménéwning Türkistan'gha kilishi, bu yerdiki Basmichilargha qarshi urushqa biwaste qumandanliq qilghanliqi, Sowét da'irilirining bu ishqa alahide ehmiyet bergenlikini körsitip bermekte idi. Yene bir tereptin, Sowét da'iriliri basmichilik heriketlerge qiliniwatqan yardemlerni cheklesh üchün xelqning könglini élishqa ehmiyet bérilishi kireklikini tonup yetmekte idi. Rusiye kompartiye merkezi komititining Türk biyrosi küchlük naraziliq qozghiwetken weqpe mülüklirini musadire qilish qararigha tüzitish kirgüzidighanliqini élan qilidu. Shuningdek yene islamiy oqutush mu'esselirini qaytidin échiwétish hemde sheri'et mehkimilirining pa'aliyet qilishigha yol qoyidighanliqinimu élan qilidu. Chiqirilghan bu qararlar bilen birge, yéngi iqtisadiy siyasetliri (n. É. P) ni muzakirige qoyushi xelqning naraziliqlirini tinjitish hemde bolshéwiklar hakimiyitige bolghan öchmenliklerni azaytish rolini oynaydu.

(resim orni)

Tilla qari medrisisining qorosida teshkillen'gen birla qarilighuchi we sotchidin teshkil tapqan Sowét ochuq sot mehkime meydanidin bir körünüsh. Semerqent, 1923

(resim orni)

Mehkimide sotqa tartilghan Basmichilardin bir körünüsh. Semerqent, 1923

1923-yilining axirlirigha kelgende basmichi guruplarning köp qismi tarmar qilin'ghan weziyet shekillen'gen idi. Basturulushtin aman qalghan basmichi yitekchilirining bir qismi Sowét qUralliq küchlige teslim bolidu. Yene bir qismi bolsa tarqaq shekillerde ushshaq gurupilar halida küreshni dawamlashturidu. Sherqiy Buxara rayonidiki laqay Ibrahimbeg, Türkistan teweside jüneytxan qatarliqlar rusiyiliklerge qarshi kürishini yene bir qanche yil dawamlashtUralighan yitekchiler idi. Emma yiterlik derijide arqa sep teminat yardimige érishelmigen, öz ichidimu birer siyasiy birlikke kapaletlik qilalmighan basmichi gurupilar mexsus herbiy telim-terbiye körgen muntizim armiyeye aldida muweppeqiyetke érishelishi mumkin emes idi. Shundaq bolghachqa, qalghan Basmichilarmu kéyinki yillarda Afghanistanni asas qilghan halda Iran we Sherqiy Türkistan qataridiki xoshna ellerge ötüp kétishke mejbor bolidu. 1926-yilining bahar aylirighiche Sherqiy Buxarada rusiyiliklerge qarshi küreshni dawamlashturup kelgen Ibrahim laqaybeg, shu waqittiki künlirini mundaq xatirilep qaldurghan idi:

Yiterlik derijide qUral-yaraq we oq-dora, urushqa qatnashturghidek adem küchimiz bolmighachqa, Sowét teweside tirkiship turiwérishning qilche ehmiyiti qalmighan idi. Bir bulunggha qistap qoyulghan ehwalda idim. Axirida mangghidek birla yol qalghan bolup, chégradin ötüp Afghanistan terepke ötüp kitishtin bashqa charem yoq idi. Axiri yénimdiki 50 neper yigitlirim bilen birge chégradin chiqip kétishke mejbor boldum.

Türkmen seheraliridiki epsaniwi Basmichilar yitekchisi jüneytxanmu 1928-yilisi eskerlirini élip awal Iran terepke, u yerdin yene Afghanistan'gha ötüp kétidu. Shundaq qilip Türkistan teweside 1918-yilidin buyan dawamliship kéliwatqan qUralliq milliy musteqilliq kürishi

asasiy jehettin axirlashqan hisaplandi. (Türkistandin chet'elge chiqip ketken basmichi yitekchiler dawamlashturiwatqan qUralliq küreshler heqqide amu deryasining u qétida digen bapqa qaralsun – aptorning izahati)

Türkistandin chet'elge köchler

Türkistandin qéchip chiqip chet döletlerde qanat yaydurulghan siyasiy küreshler asasen ziyaliylar teripidin qanat yaydurulghan heriketler idi. Bu kishiler teripidin barliqqa keltürgen pa'aliyetlarning mutleq köp qismi Türkistanliq mujahitlar bilen muhajirlar turiwatqan döletlerge merkezleshkenliki körülmekte. Fransiyidin bashqa ellerde bu xil pa'aliyetler omumiy yüzlük qanat yaydurulmaqta idi. Ene shu seweptin, 20-esirning béshidin tartip Türkistandin chet döletlerge qarap köch-köch heriketlirining sewepliri bilen alahldilikidin toluq xewerdar bolghinimizda, chet döletlerde qanat yaydurulghan küreshlerni téximu yaxshi chüshinip alalaymiz.

1900-yillarning bashliridin bashlan'ghan tunji chong köchüş dolquni, 1916-yilisi charrusiyige qarshi qanat yaydurulghan qozghilanglardin kéyin körülide. Ikkinchi qétimliq chong köch-köch, basmichiliq heriketliri köpeygen yillarda yüz béridu. Üchünchi qétimliq köchüş dolquni Sowétler ittapaqida kolliktiplashturush herikiti bashlan'ghan yillarda yüz béridu.

1916-yilidiki Sherqiy Türkistan'gha qarap köchüş yüz bergen chong köch-köchni hisapqa almighanda, sowetler ittapaqi dewridiki barliq köchüş heriketliri asasen alghanda Afghanistan'gha, bolupmu shimaliy Afghanistan'gha qarap yüzlen'gen idi. Türkistanliq köchmenlerge nisbeten Afghanistanning bunche jelip qilarliq bolishigha asasen tüwendikiche tarixiy we joghrapiyilik jehettiki bir qanche türlük amil sewepchi bolmaqta idi.

14-esirlerde Orta Asiyada tömür teripidin qurulghan chaghatay impiratorliqi uning oghli babur dewrige kelginide parchilinip kétidu. Sheybani özbekxan'gha qarshi urush qiliwatqan babur shah, bu

urushta yéngilip orta Asiyadin chiqip kétishke mejbor bolidu. Babur Hindistan'gha ketkinidin kéyin, amu deryasining jenobigha ötkén sheybani özbekxan bu rayondiki Qunduz, bedexshan, Belx we hérat qataridiki sheher döletlirini bésiwalidu. Andin kéyin gherbke yüzlinip Irandiki safawilar sulalisigha qarshi urush qilidu. 1510-yilqi merwi urushida yéngilip jeng meydanida öltürilidu. Sheybani özbekxanning ölümidin kéyin bu jaylarda uzun'gha sozulghan urushlar yüz bérip, her qaysi özbek gurupliri amu deryasining shimal we jenub terepliride bir qanche xanliq qurup chiqishidu. Jenubta, yeni bügünki shimali Afghanistanida qurulghan özbek xanliqliri ushshaq sheher döletlirini sheklendürgen idi.

18-esirning otturliridin bashlap hindiqush taghlirining jenubida bir Afghanistan döleti shekillenmekte idi. Hindiqush taghlirining jenubidiki peshtu qebililirini tizginlep turiwatqan Exmet shah durrani, 1759-yili hindiqushning shimaligha yürüş qilip Belx shehirini bésiwalghan bolsimu, u yerlerde uzun'ghiche put tirep tUralmaydu. Texminen on yildek waqit ötkendin kéyin, Buxara xani Exmet shah amu deryasining jenobigha hujum qilip Belx shehirini qayturiwalidu. Shundaq qilip bu jaylar Buxara xanliqining hakimiyiti astigha ötkén idi. Exmet shahning wapatidin kéyin bu jaylarda barliqqa kelgen hökümetsizlik weziyiti Qunduz, tashqorghán we Semen'gan qataridiki sheherlerde qaytidin ushshaq özbek xanliqlirining otturigha chiqishini keltürüp chiqiridu. Emma bu ushshaq sheher döletliri öz'ara tinmay jidelliship kelmekte idi. Bu xil weziyettin paydilan'ghan afghan eMiri dost muhemmetxan, 1859-yilisi amu deryasining jenobidiki ushshaq özbek döletlirini tarmar keltürüp bu jaylarning igidarchiliq hoquqini qolgha kirküziwalidu. Shundaq qilip, jenubiy Türkistan tewesi siyasiy jehettin afghan Türkistani haligha kélip qalidu.

1880-yilisi, afghan padishasi bolghan eMir abduraxmanxan, shimaliy Afghanistan'gha, yeni afghan Türkistanigha qarita bir qétimliq peshtulashturush siyasitini yolgha qoyushqa kirishidu. Shimaliy Afghanistan'gha peshtu köchürüş ishi mundaq ikki xil shekilde ijra qilin'ghan idi: eMir abduraxman, texminen yigirme yil dawam qilghan hakimiyet üstide turghan mezigil ichide, her qandaq birer bahane sewep bilen téchliqni buzghan peshtu qebililirining yer we mal-möklirini musadire qiliwalatti. Andin bu peshtu qebililirini

sürgün qilish namida shimoliy Afghanistan tereplirige yolgha salidu. Uning yene bir xil peshtu köchürüş usuli, öz ixtiyari bilen bu jaylarga köchüp bérishni xalaydighan peshtularni righbetlendürüş idi. Afghan Türkistanigha köchüp bérishni xalaydighan peshtulargha yol rasxoti bérish, baj-siliqlardin kéchirim qilish we yer texsim qilip tériqchiliq ishlirigha lazimlik shert-shara'itlarga kapaletlik qilish qataridiki étiwarliq siyasetlerni yolgha qoymaqta idi. Uning yolgha qoyghan bu xil assimilatziye qilish siyasiti yerlik peshtu hökümdarlarning zorluq-zombiliqliri bilen qoshulup, yerlik xelq ichide bekla küchlük naraziliqlarning kélip chiqishigha sewepchi bolghan idi.

EMir abduraxman keng kölemlik peshtulashturush siyasitini yolgha qoyup kelginige qarimay, 20-esirge kirgen waqitlarda shimoliy Afghanistanning hérat, Meymene, shibirghan, Mazari sherip, kataghan we bedexshan qatarliq wilayetliri yenila “jenubiy Türkistan” digen namigha uyghun nopus terkiwini saqlap kelmekte idi. Yeni, bu jaylarda yenila nopusining mutleq köp qismini Türki qewimliri teshkil tapmaqta idi. Shundaq bolghachqa, Afghanistan'gha barghan Türkistanliqlar örpe-adet jehetlerde qilchimu yatliq hés qilishmaytti. Bu jaylarning Türkistanliq köchmenlerni özige tartip kélididiki yene bir sewep, bu yerler joghrapiyilik jehettin shimoliy Türkistan'gha chigradash qoshna yerler bolghanliqi idi. Afghanistan, Türkistan chölliridin tartip ta Buxara eMirlikini bilen Türkistan bash gobérnatorluqinimu öz ichige alghan Türkistan zéminlirige qoshna idi. Bu xil chégradashliq munasiwet ta Sherqiy Türkistan'ghiche sozulghan idi. Chégra siziqi shimalda qaraqurum chöli, otturda amu deryasi we sherq teripide ötkili bolmaydighan tebiy tosaq bolghan Pamir taghliridin ibaret tebi'iy chégralar bilen qorshalghan idi. Bundaq bir rayonni chégraning her ikkila teripidiki hökümetler asanliqche tizginlep kitelmeytti. Shundaq bolghachqa Türkmen chöllirini bésip ötüp hérat bilen Meymene shehirige bérish, amu deryasidin ötüp mezari sherip bilen kataghan wilayetlirige bérish, Pamir taghliridin ötüp bedexshan wilayitige bérish bekla asan idi.

Türkistanliq köchmenlerning Afghanistanni tallap élishigha sewep bolghan yene bir amil, bu elning diniy muhiti idi. Afghanistan musteqil bir islam döli bolghanliqi, suniy mez'hipi esasliq mez'hepni teshkil qilghanliqi oxshash bir muhittin kelgen Türkistanliqlar üchün heqiqetenmu alahide jelip qilish küchige ige idi. Yene bir xoshnisi

bolghan Sherqiy Türkistan Xitaylarning hakimiyiti astida, Iranda shiye mez'hibi asas orunda turghachqa, Afghanistandiki bu xil weziyet öz yurtidikige oxshash alahdilikke ige idi. Shu seweblar tüpeylidin Türkistandin qoshna ellerge köchüşlerde Afghanistan'gha köchüş birinchi orunda turatti.

Birinchi qétimlik köch-köch: 1916-yilqi qozghilang dewri

1916-yili charRusiye da'irilirining Türkistanliqlarni herbiy ishchi ornida aldinqi sepke iwertimiz dep uqturush chiqirishi Türkistan xelqining küchlük naraziliqini qozghiwitidu. Eslide uzundin béri sürkilish we naraziliq hisiyatli ri dawamlis hip kelmekte idi. Charrussiye hükümdarliri awal qazaq-qirghiz dalaliridin bashlap uruslarni köchürüp nopus nisbitini özgertish siyasitini pütün Türkistan tewesige kingeytishke kirishken idi. Hosulluq yerlerni tartip alghan uruslar öz hakimiyitini arqa tirek qilip, igelliwalghan yerlerde yerlik xelqqe qarita éghir zulum we assimilatsiye siyasitini yolgha qoyup kelmekte idi. Russiyilik ghoyayinlar yerliklerni mejbori emgekke sélishi, qattiq ishlitip az heq bérish bilenla qal may, yene éghir baj-siliq sélish siyasiti yerlik xelqni jénidin jaq toyghuziwetken idi. 1916-yilining 8-iyon künisi Rusiye hükümiti shu waqitqiche yerliklerni herbilikke al may kelgen idi. Del shu yilisi Türkistanliqlarni herbi ishchi süpitide aldinqi seplerde ishlitish üchün eskerlikke tutush boyriqini chiqiridu. Bu boyruqqa bina'en Türkistan gobérniyisi tewesidin 250 ming, qazaq dalasi gobiratorlighidin 234 ming bolup texminen yerim milyon neper herbi ishchi yighish telep qilinidu. Herbilikke tizimlitish jeryanida xojent shehiride bashlan'ghan qozghilang, qisqa waqit ichldila pütün memliketke kényiyip kétidu. Yettisu teweside bashlan'ghan urus köchmenliri yerlishiwalghan yerlerdiki toqunushlar tizlikte kényiyip chong bir qozghilanggha aylinip kétidu. Générál kropatkin yitekchilikidiki urus qUralliq qisimliri qozghilangni 1917-yilining fiwral aylirigha kelginldila aran basturup bolalaydu. Emma bu basturushlarda Türkistanliqlar bekla éghir bedel töleydu. 6 ay dawam qilghan qozghilangda, ölgen uruslarning sani 5~6 minggha yetmigen bolsa, yalghuz pishpek tewesldila 30 mingdin artuq qirghiz öltürilidu.

Türkistan tewesi boyiche öltürülgen yerliklarning sani yüzmingdinmu éship kétidu.

Qozghilang basturulghandin kéyin, 200 mingdek Türkistanliq rusiyining sibiye qataridiki jaylirigha sürgün qilinidu. Qozghilang eng qattiq bolghan yettisu rayonida yerlik xelqning kamida yüzde 30 pirsent qismi qirip tashlan'ghan idi. Bunche éghir wehshilikler yüz bergechke, xelqning bir qismi yürtlirini tashlap bashqa ellerge qéchip kitishke mejbor bolidu. 1916-yilqi qozghilang jeryanida texminen yérim milyondek Türkistanliq chigradin qéchip ötüp Sherqiy Türkistan tewesige panaliq tiligenligi melum. CharRusiye hökümdarliri bu xil weziyettinmu ustiliq bilen paydilinidu. ChaRusiye da'iriliri öltürülgen, sürgün qilin'ghan we yürtidin ayrilip qoshna ellerge panaliq tilep qéchip ketken Türkistanliqlardin qalghan yerler bilen ularning mal-mülkini islawayan köchmenlirige mukapat qilip tarqitip béridu.

Ikkinchi qétimliq köch-köç: basmichiliq dewri

Türkistanda Sowétler ittifaqigha qarshi qanat yaydurulghan qUralliq küreshler ajizlishishqa bashlighan waqitlarda, basmichi gurupiliri bilen birge nurghun sanda Türkistanliq wetinidin qéchip kétishke mejbor bolghan idi. Sowétler ittifaqi teripidin 1922-, 1924-we 1926-yillirida ilan qilin'ghan istatistikiliq sanliq melumatlardin qarighanda, Türkistan téritoriyisi boyiche köch-köç we qirghinchiliq sewebidin körünerlik miqtarda nopus aziyishi barliqqa kelgenligini köriwilish mumkin. Basmichiliq herikiti eng küchlük yüz bergen Türkmen dalaliri, Sherqiy Buxara rayoni bilen perghane wadisi qataridiki rayonlardimu köch-köç herikiti xéli köp yüz bergenligi körülmekte. Bu dewirdiki hijret dolquni asasen alghanda yérim charwuchiliq bilen shoghullinidighan özbek guruppiliri (laqay, dorman, qataghan, kon'grat, qarluq, taz we bashqilar), Türkmen qewmliri (bolupmu ersari we seriq) we Sherqiy Buxara teweside yashaydighan tajik qatarliqlarnimu öz ichige almaqta idi. Yalghuz Buxara eMirliki teWelikidinla hijret qilghanlarning sani bir milyon etirapida ikenligini Sowétler ittifaqi menbeliridinmu körüwélishe mumkin. Bu

köchkenlarning asasiy qismi özbekler bilen tajiklardin teshkil tapmaqta idi.

(resim orni)

4- xerite. Türkistanni siyasiy jehette parchiliwétishtin keyin barliqqa kelgen eng axirqi körünishi we Türkistandin chet döletlerge qarap qéchish yolliri

Sherqiy Buxaraning chéragha yéqin rayonliri (bügünki Tajikistan – aptorning izahati) Türkistanning ichki qisimliridin kelgenler üchün chégradin ötiwélishta köwrüklük rol oynimaqta idi. Shuningdek bu yerler eng köp köch-köch bolghan yerleridin birsi idi. Buxara eMirligining Sherqiy qismni teshkil qilidighan Tajikistanda, 1917-yilidiki umumiy nopus statistikisigha qarighanda 1374685 nopus bar bolup, 1926-yiligha kelgende, bu san 831180 ge chüshüp qalghan. Mundaq éytqanda, yalghuz Tajikistandikila azalghan nopus sani 543505 kishige yetken. Sowétler ittipaqining yene shu qétimliq nopus istatistika reqemlirige asasan'ghanda, bu muddet ichide surxan deryasi tewesidin asasi qismini özbekler teshkil qilghan 44 ming öylük (texminen 206800 kishi) amu deryasidin ötüp ketken. 1920-yilliri boyiche qaratékin tewesidin wahsh wadisi arqiliq Afghanistan'gha 1300 qirghiz öyligi (texminen alghanda 6500 nopus) chigradin ötüp ketken. Sherqiy Pamir tewesi arqiliq Afghanistanning bedexshan tewesige ötüp ketken qirghiz Türkilirining sanimu 200 öylük (texminen alghanda 1000 kishi) etirapida idi. Türkmenler bolsa adette qaraqum chöli arqiliq Iranning Türkmen rayonigha, u yerdin shimali Afghanistan'gha köchken idi. 1926-yilining kirishliride shimali Afghanistan'gha ötkén Türkmen sani 42580 qosh dep körsitilmekte. Her bir qosh – öylükte ottura hisap bilen 5 jan nopus bar dep qobul qilin'ghinidimu Afghanistan'gha 250 ming etirapida adem qéchip ketken dep élishqa bolidu. Iranning Türkmen tewesige köchüp chiqqanlarning sani heqqide éniq bir melumat yoq.

Afghanistan'gha köchüp ketken Türk qewimlirining nisbitige qaraydighan bolsaq, özbekler birinchi orunda turidighanliqini körüp alalaymiz. Uningdin qalsa Türkmenler bilen tajiklar köp sanliqni teshkil qilmaqta. Yürtidin ayrilghan qirghizlar bilen qazaqlarning sanini bulargha sélishturghanda bekla az diyish mumkin. Basmichiliq herikiti

dewride Türkistanda yüz bergen köch dolquni, asasen alghanda Afghanistan'gha köchüşni esas qilghan idi. Iran bilen Sherqiy Türkistan'gha köchüşler bolsa ikkinchi we üçinchi orunda turatti. Bolshéwiklar inqilabining axirlirida bashlinip, basmichiliq herikiti boyiche dawam qilghan bu köchüşning sanliq melumatigha munasiwetlik éniq bir reqemni otturigha qoyushning imkaniyiti yoq diyerlik. Shundaqtimu herxil menbelerde körsitilgen sanliq melumatlarning otturche qimmitini élip hisaplighandimu, eng kamida 1.5~2 milyondek Türkistanliqning wetinidin ayrilip chet döletlerge qéchip kitishke mejbor bolghanliqini köriwélishtir mumkin.

Üchinchi qétimliq hijret dolquni: kolliktiplashturush dewri

Sowét da'irilirini Türkistanda basmichiliq heriketlirini basturup bolghinidin kéyin hakimiyitini mustehkemlep siyasiy, ijtimaiy we iqtisadiy saheler boyiche yéngi wezipilerni belgilep ijra qilishqa kirishidu.

Bu wezipilirining ikkisi siyasiy sahediki wezipiler idi. Uning birsi bolghan Türkistan tewesidiki Türkilerni qewmler boyiche türlerge ayrip yéngi jumhuriyetler teshkil qilish layihisini küntertipke qoyushidu. 1924-yilning 14-öktebir künisi s s j i (Sowét sotsyalistik jumhuriyetler ittifaqi, yaki s s s r, - t) merkezi ijra'iyé komititi yighin chaqirip, 1917-yilidin buyan mewjutlughini saqlap kiliwatqan Türkistan aptonomiyilik Sowét sotsyalistik jumhuriyetlirini tarqitiwitish qararini alidu. Türkistan teweside qurulidighan jumhuriyetlarning asasi shu yilning may éyidin bashlap teyyarlinishqa bashlan'ghan idi. Sintebir éyigha kelgende chaqirilghan Buxara we xarezm xelq jumhuriyetliri özlirini özliri emeldin qaldurghan (!) liq qararini élishidu. Bu ishlar yüz bérup üzün ötmey, bu ikki xelq jumhuriyetining tiritoriyisi üstide Özbekistan bilen Türkmenistan digen ikki sotsyalistik jumhuriyetni peyda qilish qarari élinidu. Shuningdek yene Qazaqistan tewesidimu bir Qirghizistan jumhuriyeti bilen uninggha qarashliq yene bir qaraqalpaq oblasti teshkil qilinidu. Teshkil qilin'ghan qirghiz aptonom oblasti bolsa Rusiye pidiratsiyisige biwaste qaraydighan qilip belgilinidu. Bu aptonomiyilik rayon, 1926-yilning may éyida qirghizistan Sowét sotsyalistik jumhuriyeti derijisige kötürilidu. Qaraqalpaq oblasti bolsa, awal Rusiye jumhuriyetige (1932-yilighiche), andin kiyin Özbekistan jumhuriyetige (1936-yili) ge qaraydighan qilinidu. Özbekistan'gha

qaraydighan qilib teshkillen'gen Tajikistan oblastimu 1929-yilining dikabir éyida jumhuriyet derijisige östürilidu. Shundaq qilib, 1930-yillargha kelginide sabiq Türkistan téritoriyisi üstide Türkistan digen uqumni eslitidighan hichqandaq bir organ qaldurulmaydu.

Ijtima'iy sahede bolsa, Musulman Türk jama'eti noqtisidin alghanda intayin muhim ehmiyetke ige bolghan üç organni tel-tüküs özgertish herikiti bashlinidu. Tarixtin buyan Türk qewimlirining ijtimai'iy tüzülüshni teshkil qilalishining asasiy bolghan weqpe organliri 1930-yilisi chekliwtilip, weqpining barliq yer we mal-mülkliri musadire qilinidu. Basmichiliq dewride pa'aliyetlirige köz yumup kelin'gen sheri'et qazixaniliri 1927-yilining 21-sintebir künisi ilan qilin'ghan bir qarar bilen emeldin qaldurilidu. Bundin kiyin hemme yerde Sowét qanunliri küchke ige qilinidu. 1924-yili qurulghan, emma ichki qalaymaqanchiliqlar sewebidin pa'aliyitini dawamlashtUralmay kelgen xudasizlar jemiyyiti aktip halgha keltürülüp diniy ishlar cheklinishke bashlinidu. Bu jeryanda erep élpbesi emeldin qaldurulup, uning ornigha islawiyan élipbesini ishlitish qarar qilinidu.

Sowét hakimiyiti, 1928-yili 5 yilliq bir iqtisadiy pilanni ijra qilishqa kirishidu. Barliq yer we mal-charwularni dölet mülki dep ilan qilib, xususiy mülük emeldin qaldurulidu. Yiza'igiliki bilen charwuchiliq ishleri kolxoz bilen sowxozlar wastisi arqiliq ishlinidighan bolidu. Undin bashqa yene Özbekistandin bashlap barliq jumhuriyetlarning sughurushqa bolidighan yerliride kiwez térishni kingeytish qara qilinidu. Buning netijiside éghir tebi'iy apetler barliqqa kilishke bashlaydu. Barliq saheler buyiche husul aziyip kétish hadisiliri körülüşke bashlaydu. Dihqanlar mal-charwilirini döletke tapshurup bergendin köre öltüriwitish yolini talliwalidu. Bundaq weqelerge asasen Sowét da'iriliri qaytidin jazalashni yolgha qoyup, yüz minglighan kishini qamaqqa alidu yaki sürgün qiliwitidu. Sowétler ittipaqining barliq bulung-puchqaqliri, bolupmu Türkistan teWeliride körülüp baqmighan éghir qEhetchilik we acharchiliq yüz biridu. Bir qisim yerlerde usshaq-chüshshek naraziliq weqeliri körülgendek qilsimu, bu türdiki weqeler tizlik bilen basturiwitilidu.

1930-yillirining yene bir alahldiligi shuki, kompartiye ezasi bolup hakimiyet organlirini qurup chiqish jeryanida wezipe ötigen

jeditchilarni tazilash weqeliri körüldü. 1929-yilidin bashlap yolgha qoyulghan stalin térrorchilighi, 1938-yillargha kelginide eng yoquri pelligé yétip milyonlighan adem basturiwtilidu.

Yüz bergen bu hadisilar Türkistan xelqining bir qismini yene bir qitim xoshna ellerge qarap qéchip chiqishigha mejburlaydu. Bu qétimlik köch-köchte sheherliklarning qéchishi asasliq orunda turghan bolup, bu qéchishning asasliq sewebi – dini örpe adetlerini birer Musulmanlar muhiti ichide dawamlashturush pursitini qolgha keltürüshni meqset qilghan déyish mumkin. Bashqiche qilip éytqanda, heqiqiy hijiret déyishke bolatti. Afghanistan'gha qachmaqchi bolghanlar chigragha yéqin yerlerdiki kolxoz we sowxozlarda ishleshni ixtiyar qilghan kishilerdin bolishi lazim idi. Ular bu yerlerde bir mezigil ishligendin kiyin purset kelgen hamam chigradin qéchip chiqishatti. Ushshaq guruppilar buyiche yüz bergen bu türdiki qéchish heriketliri jeryanida, amu deryasidin kichip ötüshke urun'ghan nurghunlighan Türkistanliq, chigra mudapiye qisimliri teripidin qirip tashlan'ghan idi. Qachquchilar yenila burunqi waqitlardikidek asasliq Afghanistanni tallap alghan bolsa, yene bir qismi Iran bilen Sherqiy Türkistanni tallap élishqan idi. Chet'elge qarap bundaq qéchish heriketlirining kün sayin köpiyip bérishigha egiship, otturluqta éghir derijide ish küchi yitishmeslik hadisiliri körülüshke bashlaydu. Bunday bir weziyettin ensiresken Sowét da'iriliri buning aldini élishqa kirishidu. 1930-yillardin bashlap chigra boyliqidiki tekshürüsh ishlerini tedriji shekilde kücheyp, 1938-yiligha kelginide chigradin qéchip ötüsh asasen mumkin bolmaydighan derijige keltürilidu.

Amu deryasi yolidin paydilinip Afghanistan'gha qéchip chiqqan özbek muhajirlar Mazari shérpke we qataghan wilayetlirining imamsahip, Qunduz, baghlan, xan'awat we Belx qatarliq sheherlerge zichlraq merkezlidü. Tajiklar bolsa bedexshan wilayiti bilen uning merkizi bolghan peyzawatni asas qilip qéchip chiqqan idi. Qaraqum chölining ottur qisimliridin qéchip ötkén Türkmenler adette hérat bilen Meymene wilayetlirige, bolupmu chigragha yéqin turidighan endxoy shehirige qarap qachqan idi. (1964-yilidin burunlarda shimali Afghanistanning memori bölümliri gherptin sherqqe qarap hérat, Meymene, sibirghan, Mazari shérp, qataghan we bedexshan sheherliri bolup ayrilatti. Kiyinche yéngi teshkili organlarga ayrilip, bir

qisim wilayetlarning namliri özgertilip, wilayet sanlirimu köpeytildi. Bögünki körünishi boyiche shimali Afghanistan faryab, jüzjan, Belx, Semen'gan, Qunduz, tahhar, baglan we bedexshan wilayetliridin teshkil tapmaqta. – aptorning izahati) Iran terepke ötken Türkistanliqlar meshhetni merkez qilghan halda hezer déngiz boylirigha sozulghan Türkmen rayonlirigha yighilip jaylishidu. Sherqiy Türkistan'gha qarap qachqanlar Qeshqer tewesini talliwélishqan idi.

Ikkinchi bab

Bolshéwiklar inqilawidin ikkinchi dunya urushighiche: Musapirliq ichide ötken yillar

Wijdanim bilen qesem qilimenki, Türkistan azatligi üçün, ulugh we azat Türkistan ghayisi üçün bel baghligan Türkistanliqlarning millet we qebile perqige qarimastin birliship, Türkistan milliy birlik yoli bilen azatliqqa, bextke we sa'adetke érishken'giche barliqim bilen jan tikip xizmet qilimen. Jemiyetning sirini saqlaymen, bu yolda jénim pida bolsun. QUralgha, milliy bayriqimizgha yaki qur'an kerimge qolumni qoyup, jemiyet ezaliri aldida bergen qesimimge xiyamet qilghidek bolsam, qénim bu qUralning heqqi bolsun. ...

Türkistan milliy birlik teshkilatigha qobul qilinidighan namzatlarning qesemnamisidin ...

Amu deryasining u teripide

Bir döletning teghdiri, u döletning joghrapiyilik orni bilen zich munasiwetlik. Kichik bir dölet üçün éytqanda, uning chong döletler bilen xoshna bolup qélishi her da'im tehdit astida yashashqa mejbor digenlik bolup, bu döletning tarixiy tereqqiyati ene shu chong döletler teripidin belgilinidu. Emma bekla az körülidighan bolsimu bir qisim

ehwallarda chong döletler bilen xoshna bolup qélish belkim kichik dölet üçün paydiliq bolup qélishimu mumkin. Adette chong döletler bir-birsi bilen biwaste xoshna bolup qélishni anche bek xalap ketmeydu. Eger biwaste xoshna bolup qélish éhtimali körülgidek qilsa, ottursigha birer boshluq dölitidin birni saqlap öz'ara sörkilish ihtimalidin saqlinishqa tirishidu. Afghanistan, ene shundaq ikki chong döletning arisini ayrip turush üçün saqlinip qalghan kichik döletlerdin biri déyish mumkin.

(resim orni)

5-xerite. Türkistanliq muhajirlarning shimaliy Afghanistanda jaylashqan noqtiliq orunlar

Afghanistan téritoriyasining bir teripide 19-esir boyiche Asiyagha qarap tiz sür'et bilen kingiyip kitiwatqan charRusiye, yene bir teripide bolsa, Hindistanni mustemlikisi qiliwalghan küchlük En'giliye impiriyisi jaylashqan idi. Afghanistan, ene shu ikki chong dölet ottursida qistilip qalghan ajiz bir dölet idi. Bashqiche qilip éytqanda, charRusiye bilen En'giliye impiriyisi ottursidiki lazimliq boshluq éhtiyaji we öz'ara biwaste uchurushup qélishtin saqlinish zörüriyiti, Afghanistanning mewjut bolup turishining asasi amili bolup qalghan idi. 19-esir buyiche bu yerlerde dawamlishe kelgen toqunushlar, 20-esirning bashlirigha kelgende asasen muqimliship qalidu. Shundaq qilip bu ikki chong küch, bu boshluq dölitining mewjut bolup turushigha birdek maqul kilishken idi. 1907-yili En'giliye impiriyisi bilen charrussiye ottursida pétirburgta imzalan'ghan kilishimnamige asasen, Iran rusiyining tesir da'iriside bolidighan, tibet bolsa En'giliyining tesir da'irisige tewe qilin'ghan, Afghanistan bularning ottursida musteqil bir dölet bolup turishi qobul qilin'ghan idi. Bu shertnamigha asasen, Afghanistanda herqandaq bir chet'el küchi turghuzulmaslighi shert idi. Shuningdek yene bu dölet tashqi munasiwet jehetlerde En'giliyige qaram qilin'ghanliqi üçün, En'giliye da'irilirining ruxsiti bolmay herqandaq bir xelqaraliq munasiwet tikliyelmeydighanlighi belgilen'gen idi. Shöbhisizki, bundaq bir weziyet Afghanistanda hakimiyet yürgiziwatqanlarga nisbeten bek maqul bir ehwal hisaplanmaytti.

Emir abdiraxmanning wapatidin kiyin hakimiyet üstige chiqqan chong oghli hebibullaxan, birinchi dunya urushi buyiche bitereplik

siyasitide ching turup dölitini urushqa ariliship qélishin saqlap qalalighan idi. Yene bir tereptin, En'giliye urushta ghelibe qilghan bolishigha qarimay urushta bekla halsirighan, maddiy menbeliri qurighan bolup, 19-esirdiki dunyagha hakim bolivatqan küchidin asasen mehrum bolup qalmaqta idi. En'giliye da'iriliri, impiriyining qalghan qisimlirida herqandaq bir yéngi jidel-majra peyda bolushni xalimaytti. Bundaq weziyettin paydilinishni könglige pükken hebibullaxan, tashqi munasiwet ornitish üçün En'giliyining testiqlini élish ishini emeldin qaldurushqa kirishidu. U awal Hindistanda turidighan En'giliye bash gobirnaturidin Afghanistanning toluq musteqillighini resmi itirap qilishini telep qilidu. Epsuski, bu telep otturgha qoyulup uzun ötmey, yeni 1919-yilining fiwral éyida bir süyiqestte öltürilidu. Uning ornigha chiqqan amanullaxanmu bu türdiki telepni ishqa ashurush üçün tutush qilidu. U awal Afghanistan-Hindistan chigrasining her ikkila teripide yashaydighan peshtu qebililirini En'giliye hökmüranliqigha qarshi chiqishqa küshkürtüsh meqsitide u yerge Afghanistan qoshunlirini iwertip cheklik bir da'ire ichide urush bashliwitidu. Birinchi dunya urushidin téxi endila qoli boshighan En'giliye bolsa, bu yerlerde yéngidin bash aghriqi chiqishini zadila xalimaytti. Yene bir tereptin, En'giliye da'iriliri Sowét rusiyisi bashlighan xelq'ara erkinlik, jahan'girlikke qarshi ittipaq chaqiriqlining Hindistan'ghimu kéngiyip kétishidin ensirimekte idi. Shunga, eger Afghanistan da'irilirining toluq musteqilliq teliwige qarshi chiqqidek bolsa, ularning Sowétler ittipaqi bilen yéqinliship kétishidin saqlinsh mumkin emes idi. Bundaq bir weziyet shekillen'gidek bolup qalsa, bolshéwizm Afghanistan tewesigiche yétip kélip, Sowétler ittipaqi bilen én'giliz-hindi impiriyisi öz'ara xoshna dölet haligha kilip qélish ehtimali mewjut idi. Bundaq bir weziyet shekillendi dimek, rayon xarakteridiki küch tengpunglighi astin-üstün bolup kitishidin direk biretti. En'giliyige nisbeten alghanda, eng uyghun weziyet – Afghanistanni küch tengpunglighini saqlap qalidighan boshluq halitini dawam qilidighan biterep dölet halitide tutush idi. Shundaq qilip, rawalpindide omumiy pirinsiplirini kéyin belgilesh sherti bilen waqitliq bir kilishim tüzilip, Afghanistanning ichki ishlar bilen diplomatik munasiwetlerde erkin bolushi maqullinidu. Waqitliq bolsimu, bu kilishim yéngi eMir üçün bekla zor utuq hisaplinatti. 1919-yilining noyabir éyida dölitining musteqil bolghanlighini resmi ilan qilidu. Serdar Welixan, toluq hoquqluq tashqi

ishlar wekili qilib teyinlinip, Afghanistan döli tiz sür'et bilen tashqi munasiwet tiklesh herikitini bashliwitu. Afghanistanning musteqillighini birinchi bolup étrap qilghan dölet, Sowét rusiyisi idi.

1919-yilning 9-künisi, eMir amanullaxanning lénin'ge qaritip ulugh Rusiye dölitining re'isige digen sözler bilen yézilghan xétining Moskwagha yetküzülüshi bilen teng, Afghanistan déplomatiye yolida tunji qedimini atqan hisaplinidu.

Sowétler ittifaqida ichki urush dawam qiliwatqan bolup, En'giliye bolsa bolshéwiklar hakimiyitige qarita bir iqtisadiy ambargo (iqtisadi cheklime, cheklesh jazasi? – t) ni yolgha qoymaqta idi. Shundaq bolghachqa, Sowétler ittifaqi üchün etirapidiki döletler bilen dostane munasiwet ornitish ishi bekla muhim ehmiyetke ige idi. Tarixta otturigha chiqqan eng pragmatik dahilardin birsi bolghan lénin, uzun'gha qalmayla Afghanistan emrige tüwendikiche jawap xet iwertidu:

Dunya xeritide yéngidin orun alghan Afghanistan, bügünki dunyada birdin bir musteqil Musulman döli bolup qaldi. Teghdur, qérindash afghan xelqige mundaq bir ulugh wezipini yüklimekte: barliq izilgüchi Musulman xelqlirini öz etirapigha toplap, ularning erkinlik we musteqilliq yoligha yitekchilik qilish.

Bu ish, Afghanistanning xelq'aradiki ornini zor derijide östüriwétidu. Bu etirapqa qiziqidighan barliq küchler öz könglige pükken pilanliri boyiche Afghanistan etirapida yéngi-yéngi uyunlarni teyyarlashqa kirishidu. Lénin bilen amanullaxan bir-birsige dosluq xetlirini iwertiwatqan shu künlerde, Türkistan aldinqi sep qumandanliqigha teyinlen'gen général frunzé, Buxara eMirlikige qarshi qozghimaqchi boliwatqan urushni Afghanistan chégrisining ichki qisimlirighiche kingeytish üstide pilanlarni tüzüshke kirishken idi. Türkistan teweside Sowétler hakimiyitini ornitishni meqset qilib qurulghan turkkomissarlighining ikkinchi orundiki re'isi kuybishéw bolsa, Tashkentni merkez qilghan halda Afghanistan inqilawiy partiyisini alliburunla qurdurup bolghan idi. Afghanistan'gha qarita bir Sowét ishghaliyitini ishqa ashUralighinida, bu partiye qalaq amanullaxan hakimiyitini aghdurup tashlap, uning ornigha Sowét xelq jumhuriyitini

tiklesh üchün awan'gart rol oynaydighan bolishi kérek idi. Emma xelq'araliq siyasiy weziyet, Rusiye bolshéwiklirining Afghanistan'gha bésip kirishi üchün uyghun emes idi. Uning üstige, Sowétler ittipaqi Türkistandiki basmichiliq heriketlirini mu téxiche tizginlep bolalmaywatqan, hemde ichki urush keltürüp chiqarghan iqtisadiy mesililer Sowét hakimiyitini bekla qiyin ehwalgha chüshürüp qoyghan idi. Ene shundaq sewepler tüpeylidin, Sowét da'iriliri Afghanistanida özlirige egishidighan kichik bir komunistik dölet peyda qilsh pilanlirini bir chetke qayrip qoyup, uning ornigha Türkistan tewesini Sowétleshtürsh herikitini birinchi orundiki ishlar qatarigha qoyishidu.

Sowétler bilen Afghanistanning her ikkisila uzun ketken ortaq chigra boylirini tizginliyelmey kelgechke, bende'i Türkistan dep tonulghan shimaliy Afghanistan rayoni, Basmichilarning we Türkistan milliy herikitining tebi'iy bazisi haligha aylinip qalghan idi. Afghanistan hökümitining Türkistanda dawamlishiwatqan küreshke pa'al yordem qilip kéliwatqanliqi, bu yerdiki küch tengpungliqigha öz tesirini körsitip kelmekte idi. Shundaq bolghachqa, Sowétler üchün bu jehettiki her qandaq bir ishni bashtin tartipla cheklesh lazim bolmaqta idi.

Sowét rehberlirining asasiy gherezlidiridin birsi Hindistandiki En'giliye hökmüranliqigha xatime bergüzüş idi. Buning üchün ikki basquchluq stratigiye tüzüp chiqishidu. Awal, musteqilliq üchün chet döletlerde pa'aliyet qiliwatqan hindi inqilawiy heriketlirini teshkillesh hemde ularni qUralliq pa'aliyet qilalaydighan qUralliq küch halitige keltürüş lazim idi. Andin kiyin Sowétler ittipaqining yordemi bilen Hindistanda bir inqilap partilitish idi. Emma bu pilanning yolgha qoyulishi üchün Afghanistan hökümet terepning yordemi bekla muhim idi. Chünki bundaq keng da'irilik bir heriketni ishqa ashurushqa bolidighan birdin bir yer Afghanistan idi. Shundaq bolghachqa, Bakuda chaqirilghan Musulman xelqler qurultiyida, Hindistan ümek ezaliridin abani mukerji, Afghanistanida bir teshwiqat merkizi qurushni telep qilidu. Emma Sowét da'irilirining bu arzusini Afghanistan terep ret qiliwétidu.

Del shu peytte jamal pasha sehvide körünüşhke bashlaydu. Jamal pashaning En'giliye jahan'girlikige qarshi bashlimaqchi bolghan kürishi, del Sowétler ittipaqi arzu qiliwatqan bir ish idi. Jamal pasha bir Musulman dahisi bolghini üchün Afghanistan hökümiti teripidinmu

qizghin qarshi élinishi mumkin idi. Ene shundaq oylighan bolshéwik rehberliri, jamal pashagha yordem qilish heqqide wede béríp, uning hindi inqilabchisi bereketulla bilen birge Afghanistan'gha bérish ishlirigha yordem qilghan idi. Jamal pashaning planliri bilen uning arzuliri bir-birsige zit ayrim-ayrim mezmonlar bilen tolghan idi. Eger pasha muweppeqiyet qazinalighinida, Afghanistanda herbiy telim-terbiye körgen hemde qUrallan'ghan muhim bir qUralliq küch barliqqa kelgen hisaplinatti. Sowét da'iriliri özlirining yordemi arqiliq qurulidighan bundaq bir qUralliq küchni ularning özlirige qarshi turushta paydilinip kitish ihtimalinimu mölcherleshken idi. Bularni toluq muzakire qilishqan Sowét da'iriliri sherqtiki barliq Musulman ellirini, bolupmu Hindistanliqlarni qiziqturidighan bir heriket bashlaydu. Uruslar, Tashkentte Asiya inqilabigha yol bashchiliq qilishni meqset qilidighan bir Orta Asiya biyrusini tesis qilidu. Eslide ular komintérinning ikkinchi qurultiyi dewrldila bu heqtiki ishlarning hulini sélip qoyghan idi. U qurultayda, her qaysi milletler bilen mustemlikichiler heqqide ilmi muhakimiler bashlinip, sherq elliridiki burju'azlar bilen pomishchiklarga qarshi küreshni qanat yaydurush qarari élin'ghan idi. Shu yilining sintebiride chaqirilghan Baku qurultiyida, dangliq bolshéwik dahiliridin radek, Musulman xelqlirini En'giliyige qarshi küresh qilish we ularning shillisigha chiqwalghan eMir, Sultan weyaki xanlarni aghdurup tashlashqa chaqiriq qilghan idi.

Qurulghan bu Orta Asiya biyrusi, Orta Asiyadiki Sowét armiyisining qumandani m. Sokolnikow, komintérin sherq milletler bolumining tunji re'isi géorgi safarow hemde Hindistanliq komunistlar dahisi manabendra nath roydin teshkil tapmaqta idi. Roy, komintérinning xelq'araliq ikkinchi qurultiyida Yawrupadiki inqilap peqet Yawrupaliqlarning Asiyadiki mustemlikiliridin qolgha keltüridighan kirimlirini bikar qiliwetkinldila, yeni Asiyadiki mustemlikilirini komunistlashturush arqiliqla emelge ashurghili bolidu deydighan neziriyisini otturigha qoyghan idi. Roy, Tashkenttiki Orta Asiya biyrusigha eza bolghinidin kiyin, Hindistanliq Musulmanlarga komunistik telim-terbiye bérish meqsitide bir mektep achidu. Yene bir tereptin Sowétler ittipaqining yordimige tayinip bir höriyet armiyisi qurup chiqishqa tutush qilidu.

Bu jaylardiki hel qilghuch küchni qolgha keltüriwalghan En'giliye üchün éytqanda, ularning eng muhim wezipisi Afghanistanning biterepligini saqlap qilishi üchün küch chiqirishla idi. Amu deryasining qirghaqlirighiche yéyilghan Sowét inqilabini Hindistan'ghiche yaMirap kitishtin saqlap qalalaydighan bu tebi'i tosalghuni nime bolsa bolsun qet'i saqlap qilish lazim idi. Hindistan xilapet komititi tarqatqan bir petwa sewebidin, yüz mingdin artuq Hindistanliq Musulman Afghanistan tewesige ötiwalghan idi. Shuningdek yene Hindistan-Afghanistan chigrasida turiwatqan musteqil peshtu qebililirimu jim yürmey quturap turghan idi. Shundaq bolghachqa, En'giliye da'iriliri Sowét rusiyisining tesirige uchurimaydighan, hindi inqilawiy heriketlirining küchiyip kitishini cheklep turidighan, Afghanistan muqimligigha tehdit yetküzüp bir esirge yéqin waqittin boyan dawam qilip kiliwatqan peshtunistan mesilisini qayta küshkürtmey, ténych bir Afghanistanni arzu qilishmaqta idi. Hindistandiki bir En'giliyilik mes'ol kishining éytqan tüwendiki sözliri, eyni waqittiki En'giliye da'irilirining rohi halitini intayin ochuq ekis ettürüp béridu:

Kapkaziye bilen Irlandin qoghlanduq. Baghdattinmu chiqiriwitilishimiz mumkin. Afghanistan qolimizdin ketti. Endi qolimizda qalghan Hindistan mesilide undaq tewekkülchilik qilishimizgha hergiz bolmaydu.

1921-yili, bu rayonning küch tengpungliqini zor derijide buziwitidighan özgirishler barliqqa kélishe bashlaydu. Sowétler teweside dawam qiliwatqan ichki urushlarga qoshulup, En'giliye bashchilighidiki barliq gherp elliri teripidin yolgha qoyuliwatqan iqtisadiy ambargo Sowétler ittapaqini intayin éghir iqtisadiy qiyinchilik ichige paturup qoyghan idi. Komunistik partiye rehberliri eger iqtisadiy ambargo emeldin qaldurulmay dawam qilghinida, Sowét hakimiyitini saqlap qélishta bekla éghir qiyinchiliklarga düch kilidighanliqini mölcherleshmekte idi. Shundaq bolghachqa, 1921-yilining mart éyida Sowét da'iriliri En'giliye bilen bir soda kilishimi tüzüshke mejbor bolidu. Bu kilishimge asasen Sowétler ittapaqi Afghanistan bilen Hindistanda yürüziwatqan En'giliyige qarshi qUralliq küresh qozghash teshwiqatlrini toxtitishqa maqul bolidu. Shundaq qilip, Sowét rusiyisi héch bolmighanda qisqa mezigil üchün bolsimu Hindistanliq inqilapchilarni jamal pasha wastisi arqiliq ishqa

ashurushni pılanlishiwatqan En'giliyige qarshi siyasitidin waz kichishke mejbor bolidu. Yene bir tereptin, bolshéwik rehberliki En'giliyining Türkiyidin bashlap Iran we Afghanistan'ghiche sozulghan, hemde perghanidiki basmichiliq herikitide eng yoquri pellige yetken bir tüz siziq boyiche Sowét rusiyisini bughup tashliyalishining mumkinlikini molcherleshmekte idi. Shunga, bundaq bir ihtimalliq yüz bérishining choqum aldi élinishi lazim idi. Bolupmu tashqi ishlar komissari chichérinning pütün küchi bilen tirishchanliq körsitish arqiliq, Sowét ittipaqi 1921-yilining fiwral éyida Iran we Afghanistan bilen, mart éyida bolsa Türkiye bilen dosluq we hemkarliq shertnamilirini imzalaydu. Shundaq qilip, ichki mesililer bilen Yawrupa mesililirini hel qilish üchün pürset yaritiwalidu.

Bu jeryanda Afghanistan bilen bu rayon'gha qiziqidighan küchlerning diqqitini qozghaydighan yene bir hadise yüz beridu. Mart éyining kirishliride Buxara eMiri se'id alimxan, rusiyining yademege tayinip pa'aliyet qiliwatqan yash Buxaraliqlar bilen bolghan urushta yéngilip wetinidin ayrilip Afghanistan'gha chiqip kitishke mejbor bolidu. Bu weqe, Türkistandiki küreshtin bir qismining resmi halda Afghanistan'gha köchürülgenlik noqtisidin alghanda intayin muhim ehmiyetke ige bir weqe idi. Afghanistan da'irilirini bundaq bir weziyetke qarita éniq bir yol talliwilshqa mejbor qilmaqta idi.

Bu rayonda otturgha chiqqan buxil yéngi weziyet En'giliyiliklergimu öz tesirini körsetken bolup, Afghanistan bilen bolghan munasiwetlirini kéchiktürmestin derhal éniq otturgha qoyuwélishliri lazim idi. 1921-yilining yaniwar éyida sir hénry dobbs yitekchiligidiki bir wekiller ümigi Kabolgha iwertilidu. Söhbetlishishler otturluqta uzun'ghiche üzülüp qalghanliqi tüpeylidin, bu qétimqi söhbet toluq bir yil dégidek sozulup kétidu. Axiri, yil axirsida bir shertname imzalinidu. Shundaq qilip, Afghanistanning toluq musteqillighi xoshna ikki chong dölet teripidimü étirap qilin'ghan hisaplinidu.

Dobbs Kabolgha kelgen waqitlarda jamal pashamu Afghanistanda turiwatqan idi. En'giliye-Afghanistan söhbiti pat-pat üzülüp turatti. Bu waqitlarda jamal pashaning afghan armiyisini teshkillesh pa'aliyetlirimu xéli bir yerge bérıp qalghan idi. Pasha, afghan eMirini qudretlik bir armiyige ige bolmay turup héchqandaq netijige érishkili

bolmaydighanliqini, hemde bu armiyini Türkiyilik ofitsérlarning nazariti arqiliqla ongushluq qurup chiqishqa bolidighanliqigha ishendürgen idi. Digendek, afghan eMiri amanulla, 1921-yili 7-ayning 13-künisi Mustapa Kamal pashagha bir parche xet iwertip, Türkistan arqiliq dölitige kelgen üç neper Türkiyilik ofitsérning Afghanistan üçün qilip bergen paydiliq xizmetliri üstide toxtilip kélip, afghan armiyisining zamaniwilashturulishi we kücheytilishi üçün bir herbiy hey'et iwertishini telep qilidu. (bu xette tilgha élin'ghan Türkiyilik ofitsérlar ziya bey, rifat bey we hüseyin jahit bey qataridiki kishiler idi. Birinchi dunya urushi mezigilide rusiyige esirge chüshken bu ofitsérlar urushtin kiyin qoyup birilgen idi. Ular Türkistan arqiliq Afghanistan'gha kilip bu yerde afghan hökümitige bir mezigil xizmet qilghan idi. – aptorning izahati)

Jamal pasha bu ishlar bilenla cheklinip qalmay, Hindistan chigriliridiki En'giliyige qarshi peshtu qebililiri bilen bolghan munasiwetlirinimu barghansiri quyuqlashturghan idi. Hindi inqilapchilirigha munasiwetlik mesililerdimu alahide netijilerni qolgha keltürgen idi. Bu ishlarni En'giliyilikler ensirigen halda yéqindin küzitip kelmekte idi. Afghanistan-En'giliye shertnamisi imzalinidighan'gha az waqit qalghan künlerde jamal pasha Kaboldin ayrilidu. U, afghan armiyisining zamaniwiylashturulishi heqqide Sowét da'irilirining yardimige érishish üçün Moskwagha qarap yolgha chiqqan idi. Yol üstide u waqitlarda Buxaragha yitip kelgen Enwer pasha bilen üçürishishni könglige pükken idi. Epsuski, jamal pasha bu ikkila arzusini emelge ashUralmaydu. Uruslar uning Enwer pasha bilen üçürishishigha ruxse qilmaydu. Uni Enwer pasha bilen üçürashturmay udul Moskwagha yolgha silip qoyghanligi, uni Sowét rusiyisi bilen En'giliye meslihetlishiwélip uni bu jaylardin ylaqlashturushqa uruniwatqan bolishi mumkin deydighan guman'gha keltüridu. Afghan emri bolsa, ya öz arzusi boyiche yaki bolmisa bu ikki döletning bésimige berdashliq birelmey jamal pashani dölitidin chiqip kitishige ruxset qilghan bolishi mumkin. Jamal pasha Afghandandin ayrila-ayrilmay, Türkiye ofitsérlirining qumandanliqidiki ülge qisimlirini tarqitiwitip, bu qisimlarning bashqurush hoquqlirini derhal afghanliq opisérlar ötküzüp alghanliqi, yoquridiki mölcherimizning rast ikenlikini ispatlap bermekte. Qazim qarabekir pasha ittihatchilargha bergen bir qétimliq bahasida, jamal pasha

armiyini qolgha alghinidin kiyin eMirnimu texttin chüshiridighanliqi heqqide gep-sözler tarqilip yürmekte digendek mulahizisini otturgha qoyghan idi.

Bu ishlarning heqiqiy ehwalning zadi qandaq ikenlikini menggü bilelmeymiz. Jamal pasha shundin bashlap qayta Afghanistan'gha kilelmeydu. Tiblista ermeni térrorchiliri teripidin étip öltürülginide, afghan hökümiti jamal pasha Türkiyige tewe birsi bolghinidek Afghanistan'ghimu mensüp birsi dep Sowét russiyisidin qatillarning derhal qolgha élinishini telep qilghan. Shuning bilen birge yene Afghanistan jamal pasha üçün resmi matem ilan qilidu. EMir amanullaning bu xil pozitsiyisi heqiqetenmu uning ichki hisiyatini ipadilemti yaki timsahning közige yash kelginidek bir ishmidi? Bunimu hichkim bilemidi. Emma shunisi hemmige ayanki, jamal pashagha oxshash küchlük bir reqibidin qutulghanliqi üçün En'giliye da'iriliri bekla xoshal idi.

Emir amanullaning xamxiyalliri

Textke oltura-olturmayla En'giliyini mejborlap yürüp wetinining toluq musteqilliqini qolgha keltüriwalghanliqi, eMir amanullani islam dunyasida pewqul'adde abroygha ige qilidu. U özini En'giliye jahan'girligining qol astidiki izilgen ajiz Musulman xelqlirining qutqazghuchisi ornidiki intayin muhim dahilardin birsi dep hisaplaytti. Del shu peytlerde, Buxara emri dölitidin ayrilip Afghanistan'gha panaliq tilep kelgenligi, eMir amanulla üçün yéngi purset yaritip bergen idi. Sowét zulumi astida qalghan ajiz Musulman milletlarning qutqazghuchisi bolush rolini oynaydighan purset aldigha kelgen idi. Bu ishta ghelibe qazinalighinida dölitining tesir da'irisini Orta Asiyaning ichki qisimlirighiche kingeytish imkanigha irisheligen bolatti. Bundaq bir kingiyish ihtimaligha asasinip, bu jaylardiki weqelerni qaytidin küzitishke bashlaydu.

Eslidimu, afghan eMiri Türkistandiki weziyetni yéqindin küzitip turushqa mejbor idi. Chunki hératin bashlinip ta Pamir taghlirining choqqilirighiche sozulghan shimali Afghanistan tewesi, afghan xelqi

arisida jenobiy Türkistan dep tonulmaqta idi. (bu rayondiki sheherler hérat, faryab, juzjan, Mazari sherip, Semen'gan, qataghan, tahhar we bedexshan qatarida bir siziqqa tizilgan idi. – aptorning izahati) Afghanistanni ottursidin kisp ötidighan hindiqush taghlirining shimalgah jaylashqan bu jaylarda özbekler, Türkmenler we tajiklar yashaytti. Bu türdiki étnik terkip amu deryasining nérqi terepliride, yeni Türkistandimu dawamlishatti. Hindiqush taghliri shekillendürgen tebi'iy tosalghu sewebidin, shimaliy Afghanistan tewsi tizginlinishi bekla qiyin jaylardin biri idi. Bolupmu Afghanistan, Sowét rusiyisi we Xitay chigrilirining bir-birsi bilen kisishken noqtisi bolghan Pamir rayonida igiz taghlar choxchiyip turghanligi üchün, bu döletlerni bir-birsidin ayrip turidighan chigralarning tekshürüp charlinishi mumkin bolmighidek qiyin bir ish idi.

EMir amanullaning Türkistan milliy küresh yitekchiliri bilen bolghan deslepki uchurishishi perghane tewesidiki qurbishiliridin shir muhemmetbeg bilen körüşüshtin bashlan'ghan idi. Shir muhemmetbeg, perghanida waqitliq Türkistan hökümitini ilan qilghan waqitlarda taghisi tash muhemmetbegni 1920-uyili 3-ayning 31-künisi bir wekiller ümigi bilen qoshup Afghanistan'gha iwertken idi. Ümek ezaliri eMir amanulladin bashqa yene herbiy ishlar naziri nadir shah bilenmu körüşken idi. Tash muhemmetbeg Türkistandiki küresh heqqide melumat bérip ötüp, bu herikiti üchün yarem birishlrini ütünidu. EMir, bu wekiller ümikige yarem qilidighanliqi heqqide wede qilish bilen birge, yene her waqit alaqliship turush üchün Afghanistanda bir wakaletxane échishliri üchünmu ruxset qilidu. Shundaq qilip, tashmuhemmetbeg Basmichilarning wakaletchisi süpitide Afghanistanda turup qalidu. EMir amanullaxan, bu waqitlarda basmichiliq herikitige biwaste yarem qilalmaydighanliqini bildürüş bilen birge, Afghanistandin qUral-yaraq we oq-dora yötkishigimu qilche tosalghuluq qilmay wastiliq halda yarem qilip kelgen idi. Köpünche hallarda Pamir rayonidiki alaybay karidori chigradin ötüsh yolliri süpitide paydilinilmaqta idi. EMir yene xanawat shehiride bir qurbishilar mektiwi échishqa ruxse qilish bilen birge, mektepke yaremму qilip turidu. 1920-yilining 20-iyol küniside, perghane rayonining her qaysi sheherliridin yighilghan 80 neper yash bu mektepke oqushqa qobul qilinidu. Tash muhemmetbegning oggli xalmuhemmet oqughuchilargha mes'ol qilip qoyulidu. Kelgüside

Afghanistan padishasi bolidighan eyni waqitlarda herbi ishlar naziri bolup wezipe ötewatqan nadirxan, mektepning bashqurush ishliri hemde oqutilidighan derslerge mes'ol qilin'ghan idi. Oqughuchilar 6 aylıq ders jeryanida qattıq herbiy telim-terbiye alatti. Jamal pasha Afghanistan'gha kilishi bilen teng, mektepning oqutquchilar sépige Osmanli ofitséririmu qoshulghan idi.

Buxara eMiri se'id alimxanning Afghanistanin panalıq tiligenliki, yéngi bir siyasiy weziyet shekillendüridu. Buxara xanligi texminen alghanda Afghanistanning üchten biri chonglighidiki bir yer meydanigha ige bolup, Afghanistan bilen Buxara xanlıq tupraqirini peqet amu deryasila ayrip turatti. Buxara emrining Afghanistan'gha panalıq tilishi, melum menidin éytqanda, eMirlikning amanullaxanning hakimiyiti astigha ötkenlikidinmu bisharet biretti. Amanullaxan, Buxara eMirini Kabolgha tekliq qilip, uning etirapidiki eskerlirining sanini qisqartip paytextke yéqin bir yerge orunlashturiwalidu.

Bu waqitlarda Enwer pashaning qoshulishi bilen Türkistandiki basmichiliq herikiti yéngi bir pellige chiqqan bolup, xelqaralıq tesirge ige bir heriketke aylan'ghan idi. Enwer pashaning Buxara eMirige tewe laqay Ibrahimbeg teripidin qolgha élin'ghanliqi, pashani amanullaxan bilen yéqin munasiwet tiklishige sewep bolidu. Amanullaxanning teliwige asasen, eMir se'id alimxan Ibrahimbegke Enwer pashani qoyup birish bilen birge, uning bu jaylardiki qanat yayduriwatqan küreshlirige yadrem qilishi heqqide bir parche xet iwertidu. Bu xet, nurullaxan isimlik bir afghan mes'oli wastisi arqiliq laqay Ibrahimbegke yetküzilidu. Shuninggha qarimay laqay, Enwer pashani yene bir mezgil qolida tutup turiwalidu.

1922-yilining kirishliride qoyup birilgen Enwer pasha, u yerlerde küresh qiliwatqan basmichi yitekchilirini bir qumandanlıq shitawi astigha yighip, Rusiye qUrallıq küchlirige qarshi keng külemlik küreshni qanat yayduriwitidu. Epsuski, laqay Ibrahimbeg bashchilighidiki bir qisim eMir terep basmichi yitekchiliri Enwer pashagha yadrem bermeymiz dep ching turiwalidu. Enwer pasha, 1922-yilining yaniwar éyida, eMir se'id alimxan'gha iwertken bir parche xétide, laqay Ibrahimbeg üstide dert töküp kilip, uning ortaq

heriket élip barghan urushlarga qatnashmaywatqanligi üstide toxtalghan idi.

Enwer pasha yazghan xetliride Buxara eMirining wekili, xelife'i musliminning küyoghli seyyid Enwer dep imza qoyushliri, eMirning Buxaragha qaytip kitish heqqidiki teliwige waqti kelmigenligini bahane qilip qoshulmasligi, eMir terep kishiler ichide éghir gumanlarning chiqishigha sewep bolmaqta idi. Eslide, eMir alimxan bilen, uni qollap quwetlewatqan Basmichilarning bundaq guman qilishiningmu heqliq terepliri bar idi. Enwer pasha bilen amanullaxan ottursida yizishqan xetlerni tehli qilghinimizda, ularning her ikkisila Buxara eMirini weqelerni tizginliyelmeydighan kirigi yoq birsi dep qaraydighanliqi, Buxaragha qayturulmasligi heqqide her ikkisi öz'ara kilishiwalghanlighini köriwilishqa bolidu. Enwer pasha, eMir amanullagha iwertken xétide, uning yardimige tayinip Buxara we Türkistan tewesidin uruslarni qoghlap chiqiriwetkendin kiyn, memori shekli girmaniyige oxshaydighan qudretlik chong bir islam döletler birleshmisi qurup chiqish heqqide toxtalmaqta idi.

En'giliye jahan'girlikige qarshi urushta ghelbe qilghanliqi üçün, özini sherqtiki izilgen islam ellirining qutqazghuchiliridin birimen dep his qilip yürgen eMir amanulla üçün éytqanda, bu türdiki ghayilar uni bekla qiziqturghan bolup, Enwer pashaning muweppeqiyetlik küreshliri amanullaning xam xiyallirini téximu kücheytip bermekte idi. Uning qarishida, Asiya qit'esining merkizide qurulidighan Türkistanning, Buxara bilen Afghanistan döletler pidiratsiyisining textige chiqidighan birsi, bir zamaniwi chinggizxan yaki eMir tömür bolup hisaplinatti.

EMir amanulla, desliwide Enwer pashaning yénigha elchi süpitide bir küzetküchi (Exmetxan) iwertidu. Enwer pasha qumandanliqidiki jengler netijilik dawamlisip bériwatqanligi üçün, amanullaxan yene efdalidinxan qumandanliqidiki 300 neper eskerdin teshkil tapqan bir qUralliq küch bilen birge, urushqa kireklik yene bashqa nersilernimu qoshup iwertip biridu. Buningdin bashqa yene, jihad qilish nami astida pida'i bolup Türkistan'gha bérishni xalaydighan afghanlarning Enwer pasha qUralliq küchlige bérup qoshulishighimu ruxset qilidu. Afghan hökümiti bu kishilerge biwaste yarem qilmighini bilen, ulargha qilche

tosalghu peyda qilmaydu. Uningdin kiyinki yillarda, Sowét menbeliride bu türdiki pida'ilarning sanini texminen 140 neper etirapida ikenligini körsitip bermekte. Bu pida'ilar ichide bir qanche neper dini zatmu bar idi. Penshir rayonidin barghan mewlewi abliheyini Enwer pasha shyxul'islam dep ilan qilib, qol astidiki qUralliq küchler ichide diniy pa'aliyetler bilen shoghullinidighan wezipilerge teyinligen idi.

Bu jeryanda, eMir alimxanmu her ihtimalgha qarshi teyyarlik körüp quyush üçün Afghanistan tewesidimu bir qisim aldin teyyarlik ishlirigha kirishidu. Bezi qUralliq qisimlerini Buxara eMirligining chigrasi etirapigha yökeshke bashlaydu. Qataghan bilen bedexshanning waliliq wezipisini ötewatqan shah Welixan, Enwer pashaning pa'aliyetlerini yéqindin küzütüsh wezipisige qoyulghan idi. Shimal tereptiki qUralliq qisimlarning bash qumandanliq wezipisini herbi ishlar naziri muhemmet nadirxan u yerge özi biwaste berip üstige alidu.

1922-yilining 10-apiril künisi, Buxara xelq jumhuriyitining jumhur re'isi Osman ghoja, eli riza ependi bilen haji semini birge élip Afghanistan'gha kélidu. Osman ghoja bilen uning sebdashliri herbi ishlar naziri nadirxan teripidin alahide itiwat bilen kütiwilinidu. Undin kiyin, amanullaxanning tekliwige asasen, Mazari sheriptyn Kabolgha baridu. Osman ghoja, 20-apiril künisi eMir bilen körüshüp, uninggha Buxaradiki omumi weziyet heqqide melumat biridighan doklat teyyarlap sunidu. Shu kündin bashlap Osman ghoja bilen uning heMiraliri Afghanistanda turup, qUral we esker yökeshke oxshash ishlar bilen shoghullinidu.

U yerdiki weziyetning bu shekilde tereqqi qilishi Sowét Rusiye da'irilirini bekla ensirimekte idi. Tashqi ishlar komisarlighining sikirtari qaraxan, Sowét hökümiti namida Enwer pashagha qaritip bir parche xet iwertip uning bilen yariship qélishni tekliw qilidu. Pasha bu tekliwke qisqichila bir jawap yazidu. Ezerbeyjan komunistik partiyisining rehberi neriman norimanow wastisi arqiliq iwertken bu jawap xétide, Enwer pasha russiyiliklarning Türkistan, Buxara we Xiwe ziminliridin eskerlirini chikindürüp chiqip kitishlirini telep qilidu. Eger yarishishqa toghra kelse, ene shuningdin kiyinla andin tinchliq söhbitige oltUralaydighanlighini uxturidu. Bu jawapqa qarita, Sowét rehberligi

Polsha bilen bolghan urushtin qutulghanliqidin keyin shekillen'gen özligige paydiliq weziyettin paydilinip, bu jaylarga qarita uch xil stratigiylilik heriket bashlashqa kirishidu. Birinchi bolup general kamenev qumandanliqidiki bir armiyini Sherqiy Buxaraga yotkeydu. Buninggha qoshumche qilip Afghanistan da'irilirigha besim ishlitip Enwer pashagha beriwatqan yardimini toxtutushni telep qilidu. Yene bir tereptin Enwer pashaning Buxarada oz hakimiyet orginini qurush pilanini tuziwatqanlighini, shuning uchun Buxara eMirining qaytip kilishige tosqunluq qiliwatqanlighi heqqide soz tarqitip aghdurmichilik teshwiqati bilen keng shoghullinishqa kirishidu. Digendek, bu teshwiqat zor tesir peyda qilip, Buxara eMiri Afghanistandin xewer iwertip, Enwer pasha bilen birge pa'aliyet qiliwatqan himayichilirining yardimini toxtutushni telep qilidu. Bundaq bir weziyet astida kona eMirge qaraydighan basmichi yitekchilerning bir qismi Enwer pashagha qiliwatqan yadamlirini toxtitish bilenla qalmastin, pashagha qarshi jeng qilishqimu kirishidu.

Sowet da'irilirining afghan hokumitige qilghan siyasiy besimi teximu kuchluk rol oynaydu. Musteqilliqini qolgha kelturiginidin beri Moskwada hemde Yawrupa paytextliride hoquqluq wakaletchi bolup wezipe otewatqan mehemed Welixan, Afghanistan bilen Sowetler ittifaqi ottursidiki dostane munasiwetlerning buzulmasliqini arzu qilidighan birsi idi. Shundaq bolghachqa, afghan eMirining Basmichilar bilen bolghan her turluk munasiwetlirini uzush, Basmichilarning afghan Turkistanidiki paaliyetlirining cheklinishi ustide tirishchanliq korsitishke bashlaydu. Amanullaxan, Sowetler ittifaqi hakimiyiti teripidin yolgha quyulivatqan bu siyasiy besimlarga teng kilemey, Enwer pashaning yenida urushqa qatnishiwatqan afghan jengchilirini qayturup kitish qararini alidu. Eslide afghan qisimliri 300 dek eskerdin teshkil tapqan bolup, herbiy noqtidin alghanda unchilik muhim ehmiyetkimu ige emes idi. Shundaqtimu, bu qoshunning qayturup kilinishi heqqide qarar elin'ghanliqining ozila Afghanistan da'irilirining buningdin kiyin Enwer pashagha beridighan putun yadamlirini toxtutidighanliqining bishariti bolup qalidu. Bu waqitlarda Sowet russiye hokumiti chigra boylirigha qUralliq kuch yighish heriketlirini toxtutushini, afghan hokumitining Buxara teweside dawamlishiwatqan urush mesilisinde bitereplik ilan qilishini telep qilidu.

Ene shundaq bir weziyette, yeni 1922-yilining awghust éyida, Enwer pasha shihit bolidu.

Enwer pashaning wapatidin kiyin, eMir amanulla shimali Afghanistan'gha baridu. U yerde qumandanliri bilen ötküzgen muzakirilerdin kiyin chigra boyliridiki jiddi halet boyruqini emeldin qaldurup Kabolgha qaytip kilidu. Shundaq qilip uning zamaniwiyy dunyaning chinggizxani bolimen deydighan xamxiyalliri yoqqa chiqqan idi. Sowétler ittifaqigha qarita bir mertlik körsitip, texminen 6 ay boyiche Enwer pasha herikitini yéqindin küzitip kiliwatqan, shuningdek uning bilen dostane munasiwet tikligen herbi ishlar naziri nadirxanni wezipesidin qaldurup, uni Parizhgha bash elchi qilip teyinleydu. Bu jeryanda, Enwer pashaning wapatidin kiyin dölitige qaytip ketken sheyxul'islam mewlewi abliheymu, Sowétler ittifaqigha qarshi teshwiqatlar bilen shoghullan'ghanliq gunayi üçhün xanawat shehiride qolgha élinip türmige tashlinidu. (mewlewi ablihey, 1927-yilisi qaytidin Türkistan'gha ötken bolup, garm shehiri etirapida Sowétler ittifaqigha qarshi teshwiqat paaliyetliri bilen shoghullinip qUralliq qozghulang qozghaymen dep köp tiriship baqqan bolsimu emelge ashUralmaydu.)

Buxara Emirining sürgündiki yilliri

Yéngi esirning kirishi bilen teng tarqilishqa bashlighan yéngiche köz qarashlarning tesiri bilen pütün ölkini qaplighan özgirishler netijiside textidin ayrilip qalghan eMir, 1921-yilining mart éyida 300 dek eskiri bilen Afghanistan terepke kitishke mejbor bolghan idi. EMir, bu qétimqi sepiride Afghanistan qatarliq döletlerdin yadem telep qilish, andin Buxarada weziyet onghshilip imkaniyet yar bergidek qilsa wetinige qaytip kitishni pilan qilghan idi. Bu ishlarni könglige püküp téxi Buxaradin ayirmighan künlirdila bu heqte teyyarliq qilishqa kirishken idi. EMir, seperge atlinishtin burun Qeshqerdiki En'giliye konsulxanisining wastisi arqiliq En'giliye padishasigha qaritip bir parche yadem telep qilish xétini yazidu. Buxara eMiri, özining kündilik xatiriside Afghanistan'gha barghandin kiyinki ehwallarni mundaq bayan qilidu:

Afghanistan chigrisidin ötishimiz bilen teng, afghan chigra mudapiye qoshunlirining qumandanliri qoshuni bilen birge aldimizgha chiqip bizni alahide qizghin kütiwaldi. ... men, chigradin ötüpla u yerge yitip kelgenligimni qataghan walisige xewer qiliwitip, qataghan'gha qarap yolgha chiqtim. Nebi muhemmet ekperxan wali bilen bash qumandan binbinxan ikkisi méni herbiy qisim bilen aldimgha chiqip kötiwaldi. ... bu chaghda eMir heziriti manga teselli birish üçün bir parche xet iwertip, béshimgha kelgen bu ongushsizliqlarni bir bashtin tepsili muhakime qilish niyitide méni Kabolgha tekliq qilghan iken.

Bu bende'i ajize, amu deryasidin Afghanistan teripige ötkinimde Buxaraning tallan'ghan üç yüz neper jengchisinimu birge élip ötken idim. Uningdin bashqa yene, u deryaning kichik éghizidiki chüshkün yérimde texminen on mingdek ademmu deryadin ötüp etirapimgha yighilghan idi. Bu xelq ammisi ichidin texminen besh yüz neper ademni tallidim, yeni Buxara xelqi arisidiki mini himaye qilidighan kishilerni yénimgha élip, qalghan kishilerni Afghanistanning her qaysi yerlirige tarqitiwettim. Shundaq qilip tallan'ghan bu besh yüz kishi bilen birlikte Kabolgha qarap yolgha chiqtim.

Kabolgha barghinimizda, istirahat qilishim üçün ayrilghan murat bagh digen qel'ege chüshtuq. ... uningdin kiyin afghan eMiri eng mutéber kishiliri bilen birlikte ziyaritimge kilip mining bilen quchaghlisip körüshti. Shundaq qilip bu tarixiy uchurushush ishqa ashuruldi. Shundin kéyin Afghanistan dölitining bir aylig eziz mihmini bolup turdum. Bir aydin kiyin kündilik rasxotlirim üçün 12 ming afghan rupiyisi aylig toxtutup berdi.

Se'id alimxan, Afghanistan eMiri amanulladin dölitining diplomatiye jehette itirap qilinishini, özige qarashliq basmichi yitekchilirige yadrem qilishini hemde En'giliye qatarliq chet döletler bilen munasiwet tikliwilishigha wastichi bolup birishini telep qilidu. EMir alimning Afghanistan'gha ötüp kétip u yerde pa'aliyet qilishidin Sowét rusiyisi peqetla xatirjem emes idi. Shunga, uruslar Buxara eMirige birilidighan herqandaq yadremni toxtutush hemde eMirning pa'aliyetlirini cheklesh jehette eMirge siyasi bésim qilishqa kirishidu. Sowétler

ittipaqining Afghanistanda turushluq bash elchisi wastisi arqiliq bisim ishlitish siyasisi uzun'gha qalmay netije bérishke bashlaydu. Amanullaxan, eMir alimxanni her jehettin hörmét qilip we köngül böliwatqan qiyapetke kiriwilip, uning yénidiki qUralliq küchlining sanini azaytish we qUrallirini tapshurup birilishini telep qilidu. Shuningdek yene alimxanning Buxara tewesi bilen bolghan munasiwetlirini cheklesh ishlirighimu tutush qilidu. Se'id alimxan, Afghaniستان'gha kelginidin kiyin emelge ashurmaqchi bolghan ishlirining birsidinmu tüzük netije alalmighanlighini kündilik xatire deptiride tüwendikiche yézip qalduridu:

Bu bende'i ajize, öz ishlirimni yolgha séliwilish üchün ishqa kirishken idim. Emma nimila qilsam telep qilghan yardemlerge irishelmey keldim. Herhalda, allahu te'ala manga yadrem qilinishini teghdir qilmighan bolsa kirek. Shu seweptin teghdir'i ilahige boyun igip Kabolda turup qilish qararigha keldim. Afghani eMiri janab'i aliliri Kabolning jenobidiki bir baghni (galla'i fatu) manga ayrip birip, ayliq chiqimlirim üchün belgilep bergen ma'ashnimu on töt ming besh yüz rupiyege östürüp berdi.

1917-yilining fiwralidiki kérénski inqilabi dewride, Buxara eMiri burun urus bankilirigha amanet qoyghan 150 milyon robli (texminen 15 milyon pond stérlingha teng) qimmitidiki pul chékini London bilen Parizhdiki bir nechche bankigha yötkiwetken idi. Shuningdek yene ishenchilik dep qarighan bir kishining wastichilighi arqiliq 120 ming pond stérling qimmitidiki astraxan eltir körpisini Yawrupa bilen amérikida sétish üchün sirtqa chiqiriwetken idi. Afghaniستان'gha kelginidin kiyin En'giliye bilen Gérmaniye bankilirigha amanet qoyghan pullirini telep qilghan bolsimu muweppeq bolalmaydu. Bolshéwik hökümiti bu pullarni Sowétlerge tewe dep turiwalghan idi. Bankilar bolsa, bu pullar hoquq jehette Buxara eMirligining qanuni adimige tewe bolidighanlighini, emma bügün Buxara eMirligi digen bir orun bolmighachqa, eMirning shexsi namigha qaritip pul birelmeydighanlighini uqturidu. Bu jeryanda astraxan eltir tirilirini amanet qoyghan uning yéqin kishisimu uninggha xiyanet qilip pulini yewalghan idi. U yéqin adimi bankilar ottursidiki tAlash-tartishlardin xewer tapqan bolsa kirek, bu eltir tirilerning Buxara eMirige tewe emes, belki Buxara eMirligining mülki hisaplinidighanlighini, shu

seweptin bu eltir tire kirimni eMirge tapshUralmaydighanliqini, Buxarada muqim bir hökümet qurulghan'gha qeder bu pullarni öz yénida saqlap turidighanliq xewirini yetküzidu. Yene bir tereptin, eMir Buxaradin ayrilghan waqtida epsane haligha kelgen ghezinisimu élip chiqalmighan idi. (En'giliye we Fransiye bankiliridiki hisaplining aqiwiti qandaq bolghanliqi heqqide héch qandaq bir melumat yoq. Éhtimal, u pullar shu bankilarning ghezinisige ötüp ketken bolishi mumkin. Astraxan körpiliri – eltir tiriliri üçhün eMir terep sotqa erz qilghan bolup, sot mehkimisi bu eltir tirilirining sétilishidin kelgen pulning yérimini eMirge, qalghan yérimini bolsa bu körpilerni chetke chiqirip sétishqa mes'ol bolghan kishige bérish kirek dep höküm chiqiridu. Buxara eMirlikini Sowétler ittipaqi bésiwalghandin kéyin, Buxara eMirligining ghezinisidiki altun-kömüş we ünche-yaqutlarni 3 wagon'gha liq toldurup Moskwagha toshup ketkenlikini bayléy kitawida yézip élan qilghan idi. – aptorning izahati) netijide, alimxan afghan eMiri amanullaning tizginlishi astida yashashqa mejbor bolidu. Amu deryasining u teripi bilen, yeni Buxara bilen munasiwet qilish ishlirini uning taghisi muhemmet se'idbek perwanichi wastisi arqiliq saqlaydu.

Enwer pashaning basmichiliq herikitige qoshulup ketkenliki eMir se'id alimxan'gha yéngi bir ümid uchquni bolup körünüp, uruslarga qarshi küreshning ghalibiyitige bolghan ishenchisini ashurghan idi. Yene bir tereptin, Enwer pasha eger ghelibini qolgha keltüreligidek qilsa, uni qayta textige chiqirish-chiqarmasliq mesiliside Enwer pashagha digendek ishinipmu kitelmeytti. Ene shu xil gumanliri netijiside, Ibrahim laqaybeg wastisi arqiliq pashani qolda tutup turushini boyrighan idi. Emma Afghanistan eMiri amanullaxanning zorlishi bilen bir mezigil ötkendin kéyin pashani qoyup bérish heqqide Ibrahim laqaybegke mektüp yézip iwertishke mejbor bolghan idi. Enwer pasha qoyup bérilgendin kéyin uning élip barghan pa'aliyetliri eMir alimxanning yoquriqidek gumanlirini testiqlighandek körünmekte idi. Enwer pasha, eMir alimxanni bu heriketning sirtida qaldurup amanullaxan bilen biwaste munasiwet tikleshke kirishken idi. Digendek, se'id alimxan özining kündilik xatirisige bu heqte tüwendiki qarashlirini yézip qalduridu:

Ibrahim laqaybeg Buxaraning Sherqiy qismidiki puqralar <Wetendashliri dimekchi, – aptorning izahi > bilen kiliship bu bende'i ajizening wetinige qaytip kitishige ijazet qilinishi heqqide afghan eMirige bir parche xet yézip, sekkiz kishilik bir hey'et teshkillep yézilghan mektüpni paytext kabulgha iwertken, ularmu afghan eMirige bu murajatni biwaste tapshurghan. Afghan eMirimu özige qilin'ghan bu murajetni xoshaliq bilen qobul qilip méning qaytip kétishimge maqul bolghan. Emma Enwer pasha bu heqte bashqiche köz qarashta ikenlikini bildürüp naraziliq bildürgeniken. Enwer pashaning diyishiche bolghanda, bügünki künlerde düshmen hujum yolining asasiy küchi Buxaraning merkizidiki qorghanda dep qarash toghra emesmish. Enwer pasha digenmishki, udulimizdiki düshmen xelqaraliq qanunlarni qet'iy közge ilmaydighan küchlük bir dölettur. Biz hazirche ulargha qarshi jengni dawamlashturup turayli. Xuda boyrisa bir pursitini tépip baysun wilayitini tartip élip öz tizginimizge éliwalalisaq, uning etirapidiki qel'elerni özimizge istihkan qiliwalalaymiz. Ene shundaq bir weziyet barliqqa kelginide padishahimizni qayturup kilish pursiti tughulidu. Enwer pashaning otturigha qoyghan bu türdiki naraziliqliri tüpeylidin, Kabolgha iwertilgen ümigimiz qaytip kitishke mejbor bolghan.

Enwer pashaning wapati bu rayondiki küch tengpungliqlirini astin-üstün qiliwitip, Buxara rayonidiki heriketlerning éghir weyranchiliqqa uchurishini keltürüp chiqiridu. Bu jeryanda eMir alimxan En'giliye qatarliq Yawrupa döletlirige qarita bir qétim omumiy yüzlük yéqinlishish herikitini bashliwitidu. 1923-yilining iyol éyida "ténchliqperwer we adaletperwerlerge" namida bir murajetni jemiyeti akwam (birleshken döletler jemiyiti) gha hemde bir munche döletning pirizdintlirige iwertidu. Taymis géziti teripidin "Orta Asiyada Bolshéwiklar Hakimiyiti" digen timida élan qilin'ghan bu murajet tigishlik itiwargha érishelmey, erkin dunyaning her qandaq bir dölitidin héch bir jawabigha érishelmeydu.

Yoqurqidek weziyet, eMir alimxanning wetinige qaytip kitish hemde qaytidin textide olturush ümidlirini asasen yoq qiliwitidu. Afghanistan'gha kiliwalghan Türkistanliq ziyaliylar bilen milliy ittifaq ezaliri uni weten xa'ini dep qarap kelgenliki üchün ular bilenmu yéqinlishish imkani yoq idi. Yene bir tereptin, amanullaxanmu

Türkistan rayonigha munasiwetlik pılanlirini bir chetke tashlap qoyghandin kéyin alimxanni özige yük dep qarimaqta idi. “méning anam séningmu anang hisaplinidu, shunga uni yoxlap kelgin” dep uni kabulgha tekliq qilidu. Emma uni kabulgha keltürwalghinidin kéyin nechche ayghiche körüşkili unimaydu. Shundaq qilip eMir alimxan chetke chiqip kitish waqtining kelgenlikini hés qilidu. U, bu arzusini amanullaxan’gha yetküzgendin kéyin, Afghanistanida turushluq En’giliye bash elchisi xumpriystin Hindistandin ötüş wizisi hel qilip bérishi üçün yarem qilishini telep qilidu. Amanullaxan, alimxan’gha heremge haji qilip kélishe barsa bolidighanliqini, emma pütün a’ilisi bilen barliq ademlirini birge élip méngishi lazimliyini uqturidu. Shundaq qilip, Afghanistanidin ayrilghinidin kéyin Afghanistan’gha qaytip kelmesliki heqide isharet bergen idi.

Yene bir tereptin, eMirning londun’gha iwertken wiza teliwini lord kurzon biwaste ret qilidu. EMir, alghan bu jawabigha qarimay birmezgil ötkendin kéyin qaytidin wizigha iltimas qilip, Hindistanda qisqa muddet turghandin kéyin heremge haj qilishqa baridighanliqini bildüridu. Bu murajitige bérilgen jawap bekla ghelite idi. EMirning Hindistandin ötüp heremge méngishigha ruxset qilinmaydighanliqini, emma Hindistan’gha qisqa waqit üçün ziyaretke kélishe qarshi emeslikini uxturidu. Eger En’giliye impiriysining chégraliri ichide turup qélis xiyali bolsa, peqet seylon yaki seyshel arallirdila turushigha yol quyilatti. Ularning shunche tetürlük qilishlirigha qarimay, alimxan yenila ümidini özmigen idi. Shunga u, eng axirqi qétim En’giliye bash elchilikige iltimas sunidu. Bu qétim En’giliye hökümiti barliq teleplirige ruxset qilalmaydighanliqini uqturidu. Yeni, uningdin heremdin qaytip kelginide qaytidin Afghanistan’gha kirileydighanliqini körsitidighan ruxset qeghizi bolghindila wiza bérilidighanliqini uxturidu. Shundaq qilip, buningdin kiyinki wiza üçün iltimas qilidighan yer En’giliye bash elchixanisi emes, belki udul afghan hökümiti ikenlikini bilgen idi. Afghanistan eMiri amanullaning bundaq bir tonushturush bermeydighanliqini bilgen eMir alimxan, bundin kéyin teghdirge ten bermektin bashqa amali yoq idi. Ene shundaq ümitsizlik ichide rusiyilikler bilen yarishish üçün chare axturushqa urunup baqidu. Yaremchiliri wastisi arqiliq Afghanistanidiki Rusiye elchixana mes’ullirigha Rusiye bilen yariship qélishe teyyar ikenlikini hemde buning üçün ikki türlük sherti barliqini uxturidu. Bu shertlirining birsi

Buxaraning kichik bir parchisida körsetmilik bolsimu bir eMirlik tüzümi tiklinishige ruxset qilinishini telep qilish idi, shertlirining yene birsi bolsa, öziye bir pinisiye ma'ashi toxtutup bérilishini telep qilish idi. U dewirge munasiwetlik Rusiye menbeliride, uruslarning bundaq bir teklipe peqetla ehmiyet bermigenliki körülmekte. (sabiq chékachi aghabékow kündilik xatiriliri. Yash Türkistan mejmu'esi, 1930-yili öktebir 11-san, 19-bet. Sowétler ittitaqining Afghanistan-Hindistan chégrasidiki peshtu qebililirige qaratqan heriketlirini bashqurghan kabulda turushluq elchisi roskalnikow, En'giliyiliklarning ultimatomu sewebidin 1923-yili qayturup kétélip, uning ornigha léonid stark teyinlinidu. Ermen bolghan géorgé agabékow, o g p u xadimi süpitide starkning ademlirining arisida kelgen idi. Bir mezigil weziye ötigendin kéyin gherb ellirige panaliq tilep kitidu. Gherpke barghandin kéyin özining kündilik xatirisini élan qilidu. – aptorning izahati)

1927-yilisi Türkistanda bashlan'ghan kolliktiplashturush herikiti küchlük ijtimaiy naraziliq we qarshiliqlargha sewep bolidu. Bu xil weziyettin paydilinishni meqset qilghan eMir alimxan, shu yili sintebirde yene bir qétim sinaq qilishqa urunup köridu. Özining erkin wekili bolghan Buxaraliq sodiger haji Yüsüpbay muqimbay wastichiliqi arqiliq jeniwediki birleshken döletler jemiyyitige iltimas sunidu. Muqimbay awal Parizhgha bérup mösyö kastagné (j. Kastagné 1920-yillirida Türkistanda oqutquchiliq qilghan bolup, Parizhgha qaytip ketkendin kéyin Basmichilar herikitige munasiwetlik maqalilar élan qilip turghan bir giolog idi. Fransiyige qaytip ketkinidin kéyin Promété zhornilida rédaktor bolup ishligen idi. – aptorning izahati) ning yardimi bilen jeniwege bérup birleshken döletler jemiyyitige bir parche doklat sunidu. Bu doklat «lé zhornal dé généwé» gézitining 7-sintebir sanida, «istila qilin'ghan Buxaraliqning zari» digen tima bilen élan qilinidu. Bu waqitta Yüsüpbay, En'giliyilikler bilen sözlishish yolini axturup yüretti. Fransuz wastichilirining barliq tirishchanliqlirigha qarimay, En'giliye da'iriliri eMirning wakaletchisi bilen körüşüshni ret qilidu. En'giliye tashqi ishlar ministirlikining mes'oli kawéndish béntink “Buxara, Sowét russiyisi teripidin ishghal qiliniwélishtin burunmu sabiq eMirlik xelqaraliq siyasiy sehnide birer qimmiti bolmighan bir yer idi” digen sözliri bilen, En'giliyining Buxara eMirige qarita köz qarashlirini éniq otturigha qoyidu.

Del shu peytlarde, Buxara eMirining 30 yildek xizmitini qilghan Buxara yehudiysi bolghan Mir heyder badaliyéw, Parizhda yoshurun bir guruppa qurup chiqqanliqini hemde Buxarada bolshéwizmgha qarshi bir heriket qozghitalaydighanliqini éytip én'giliz hökümitige murajetname sunidu. (bayléy özining kündilik xatiriside badaliyéw bir tatar Türki ikenlikini yazidu. – aptorning izahati) Mir heyder, char Rusiye dewride Buxara eMirlikige yadrem qilidighan bir siyasiy wezipini üstige alghan birsi idi. Bolshéwik inqilabidin kéyin, Buxara eMirining xizmitini qilishqa kirip, 1918-yili mart éyida Tashkent Sowéti bilen Buxara eMirliki ottursida imzalan'ghan ténchliq shertnamisi söhbitide eMirge wakaletlik qilghan idi. En'giliye terep mes'oli frédérik bayléy Buxarada turiwatqan dewirlerde uning bilen yéqin munasiwette bolup kelgen bolup, uning Iran'gha ötüp kitishige yéqindin yadremde bolghan iken. Ene shu seweptin Buxara eMirlikining aghdurilishidin kéyin, a'ilisini élip Afghanistan arqiliq Hindistan'gha ötüp ketken waqtida En'giliye terep hökümiti teripidin qizghin kütiwélin'ghan bolup, u yerde uni Pishawur shehirige orunlashturghan idi. Bir mezigil ötkendin kéyin, yoqurida diyilgen pikirini kötürüp En'giliye da'irilirige murajet qilghan. Uning bu murajet qilishida se'id alimxan bilen munasiwining bar-yoqliqi namelum. En'giliyilik mes'ol kishiler tebi'i halda uning bu teliwigimu héchqandaq bir jawap qayturmaydu.

1928~1929-yiliri ichide Afghanistanning ichki siyasetide éghir dawalghushlar körüliwatqan yillar idi. Bu türdiki özgirishler boliwatqan mezigillerde eMir alimxan bilen uning namida heriket qilip kéliwatqan wakaletchiliri bezi pa'aliyetler bilen shoghullinishqa urunup baqidu. Haji Yüsüp muqimbayning katiwi bilen saxarow isimlik bir bilorus, Parizh bilen jeniwede söhbet ötküzüp yürüp, eMir alimxan imzasida farische teyyarlan'ghan bir bayanatni tarqitishqa bashlaydu. «Buxara milletlirining zari» digen téma bilen fransuzchigha terjime qilin'ghan bu bayanat, Yawrupada turiwatqan chet'eldiki Türkiler ichide, bolupmu Türkistanliqlar arisida bekla küchlük ekis tesir qozghaydu. Gézitlardimu élan qilin'ghan bu bayanatning bir qismida eMir mundaq digen idi:

Biz uruslarnimu éziwatqan atéyst bolshéwiklarchila qarshi turmaqtimiz. Bizning sépimizda uruslarmu bar. Uruslar (char rusiyisini

közde tutmaqta. – aptorning izahatidin) bizning wetinimizni nomussizlarche ashkare halda urush qozghap bésiwalghan idi. Shuninggha qarimay ular wetinimizning ichki ishlirigha peqet arilashmighan idi. Dini organlirimizgha hörmét qilghan idi. Merhum atam uruslarni bekla yaxshi köretti. Menmu Rusiye saray qoghdighuchi polkida terbiyelen’gen idim.

Yézilghan bu qurlar, Türkistan musteqilliqi üçün pa’aliyet qiliwatqan sahelerdiki kishilerni alimxan’gha bolghan öchmenlikni téximu kücheytiwetken idi. 1928-yili eMirning yademchiliridin biri bolghan Mirza muhemmet takibeg, meshhettiki En’giliye konsulxanisigha “En’giliye ajiz ellerning hamisidur, shundaq iken her bir dölet musteqilliqini qolgha keltürüş mesiliside En’giliyining kapalitige érishelishi kérek” dégen bir murajetni sunidu. Bu murajet, Afghanistandiki eMirge sadiq basmichi guruppilirigha “En’giliye bilen eMir kilishimge kélishti. En’giliye hökümiti eMir alimxan’gha yadem qilidighan boldi” digen shekilde yétip kélidu. Alimxan 1929-yilining may éyida Afghanistandiki ichki qalaymaqanchiliqlardin paydilinip hératqa baridu. U yerde Türkistan bilen Buxara xelqige qaritip farische bir bayanat élan qilidu. EMir bu bayanattimu özini sabiq charpadishagha sadiq adem dep tonitidu. Musulmanlarni chong akisi dep tonighan bilooruslar bilen birliship bolshéwiklerge qarshi jeng qilishqa chaqiridu.

Bu waqitta Buxaradimu shuninggha oxshighan bir bayanat “barliq russiye Musulmanlirigha chaqiriq” timisi bilen tarqitilishqa bashlaydu. Bu bayanatlarning kim teripidin basturup tarqitiliwatqanliqi namelum bolishigha qarimay, Sowét da’iriliri bu ishni alimxan’gha artmaqta idi. Shöbhe yoqki, bu ishlargha qarita Moskwamu derhal jawabini béridu.

Digendek, 1929-yili 16-iyon küni «izwétiya» gézitide bir parche ochuq xet élan qilinidu. Bu ochuq xetning aptori bolghan shah murat, 1922-yilisi uruslar teripidin Moskwagha élip kitilgen eMirning üç oghlidin birsi idi. Bu oghul, dadisini “jahan’girlargha qolchumaq bolmaqta, uning bu ishi öz xelqige xiyanet qilghanliq” dep tenqitlep kélip, ochuq xétini munu sözler bilen tamamlighan idi:

Eger arzum xilafi bilen bir küni köriship qalghidek bolsam, uni dühminim dep tonuymen.

Bu künlerde Afghanistandiki hoquq talishish küreshlirimu axirlaship qalghan idi. Hoquq tartip alghan nadir shah üçhün éytqanda, sabiq Buxara eMirining qilche qimmiti qalmighan birsi hisaplinatti. Hetta Basmichilar yitekchisi laqay Ibrahimbeg bilen bolghan munasiwiti tüpeylidin eMirdin renjipmu yürgen idi.

Shundaq bolghachqa, eMir alimxanning pa'aliyetlirini pütünley cheklep etirapini qattiq nazaret astigha alidu. Bundaq bir ehwal astida eMirning kütken ümidlirining héch birsi emelge ashmaydu. Endi u ya oghulliri bilen körishelmey, ya Buxaragha qaytip kételmey nazaret astida axirqi ömrini ötküzidu. Sabiq Buxara eMiri alimxan, 1934-yili nazaret astida tutulivatqan Kabol etirapidiki bir öyde wapat bolidu.

Orta Asiya milliy awam inqilabiy jemiyetler ittifaqining chet'elde qanat yaydurghan deslepki pa'aliyetliri

Buxara jumhuriyitide yüz bergen bu ehwallardin xewer tapqan Osman ghoja qatarliq bir qisim jemiyet ezaliri, 1922-yilining afril éyida Afghanistan'gha ötüp kitishke mejbor bolidu. U künlerde, Afghanistan eMiri amanullaxan Türkistan'gha munasiwetlik chong pilanlarni tüzüp xam xiyal qilip yürgen waqitlar idi. Shunga, eMir amanullaxan Mazari sheripte turiwatqan Osman ghojini yéqin sebdashliri bilen qoshup kabulgha tekliq qilidu. Osman ghojimu tekliqni yerde qoymay haji semi we eli riza ependiler bilen birge kabulgha yitip kélidu. 20-afril künisi, amanullaxan sabiq Buxara jumhur re'isi bolghan Osman ghoja bilen tashqi ishlar nazariti binasida bir sa'ettek sözlishidu. Osman ghoja, Buxarada yüz bergen weqeler heqqide eMirge tepsili melumat berginidin kéyin, russiye hökümiti Buxaraning erkinliki bilen musteqilliqini étirap qilghan künigiche küreshni dawamlashturidighanliqini, shuning üçhün eMir amanullaxanning yéqindin yardemde bolishini telep qilidu. Bu waqitlarda eMir amanullaxan, Türkistanda küreshni dawamlashturivatqan Enwer pashagha yarem qiliwatqan idi. Shundaq bolghachqa, Osman ghoja bilen sebdashlirining wetinige Afghanistanda turup qUral-yaraq we

eskiri küch bilen teminlesh pa'aliyetler bilen shoghullinishigha tosqunluq qilmaydighanliqi heqqide wede béridu.

7-ayning béshida Buxara jumhuriyitide mudapiye ministiri bolghan abdulxemit arip, Enwer pashaning Osman ghojigha yazghan bir parche xétini élip kabulgha yétip kélidu. Enwer pasha Türkistandiki ehwallarni Yawrupada teshwiq qilish, bolupmu Gérmaniyining yardimini qolgha keltürüshning zörürlükini oylap, bu xétide abdulxemit aripni Bérlindiki inisi nuri pashaning qéshigha iwertilishni telep qilghan idi. Enwer pasha, imkaniyet yar berginide Osman ghojiningmu Yawrupagha bérishini oylighan idi. Osman ghoja sebdashliri bilen birge bir qétimlik weziyet muhakime yighini ötküzginidin kéyin, küreshni dawamlashturush üçün bashqidin Sherqiy Buxaragha qaytip kétish lazim dep qariship, awghustning béshida Kaboldin Buxaragha qarap yolgha chiqidu. Osman ghoja peyzawat shehirige yétip kelginide bu yerning walisi shah muhemmetxan, uninggha Enwer pashaning shéhit bolghanliq xewirini yetküzidu.

Enwer pashaning wapatidin kéyin, yeni 1922-yilining awghust éyida Buxara sabiq jumhurre'isi Osman ghoja, eli riza endi, sabiq herbiy ishlar naziri abdulxemit arip, Buxara xelq jumhuriyitining kabulda turushluq bash elchisi hashim sayiq, haji semi we bir qisim basmichi gurup wekilliri qatnashqan bir qétimlik yighin ötküzidu. Basmichilik herikitini qaytidin janlandurush üçün lazimlik chare-tedbirler muzakire qilin'ghan bu qétimlik yighinda, ortaq birla közqarashni asas qilghan programmidin birsi qobul qilinidu. Bundaq qilishtiki meqset, Türkistan musteqilliqi üçün barliq basmichi yitekchilirini bir sepke yighish idi. Bu yighinda yene milliy küreshning merkizini Türkistanning sirtigha, yeni shimaliy Afghanistandiki birer sheherge, imkaniyet yar berginide Mazari sheripke yökeshni qarar qilishidu. Bu yighinda wezipe teqsimatimu élip bérilidu. Haji selim semige "pasha" ünwanı bérilip, qUralliq küchlerge yalghuz mes'ol qilip békitidu. Enwer pashaning etirapigha yighilghan gurupilar ichide eMir alimxan tereptarliriningmu barliqi sewebidin, burun alimxan'gha qarshi küresh élip barghan Osman ghoja qUralliq küresh élip bérilidighan jaylarga barghinida qaytidin pikir ixtilapirini peyda qilip qoyushi mumkin idi. Shunga Osman ghoja Afghanistanda qélip urush üçün arqa sep yardimini yetküzüshke mes'ol bolush qarar qilinidu. Miyan puzuruk

pul yig'ish ishliriga mes'ol bolush, teshwiqat bilen shoghullinish we qUral yig'ish qataridiki pa'aliyetlerni teshkillesh uchün Tashkentke qaytidighan bolidu. Abdulxemit arip Hindistan arqiliq Yawrupagha béríp yarem toplash pa'aliyetliri bilen shoghullinidighan bolidu.

(resim orni)

Buxara jumhurre'isi Osman ghoja'oghli sebdashliri bilen birge kabuldiki babur shah qewrisi aldida. Sol terep bashtiki Osman ghoja'oghli, yénidikisi Buxara jumhuriyitining dölet mudapiye naziri Abdulxemit arip we otturda kichik balining keynide turghini haji semi. Kabol, 1922

Yighin axirida haji semi bilen eli riza ependiler Sherqiy Buxara (darwaz) gha qarap yolgha chiqidu. Yighinda élin'ghan qararlar, aldinqi qatardiki besh neper Basmichilar yitekchisining imzasi bilen pütün Türkistan'gha tarqitilidu.

Basmichiliq herikitining yéngi yitekchisi bolghan haji semi, Basmichilar arisida körülgen mesililerge qarita bekla qopal mu'amile qilish, öz gépide ching turiwéelish qatarliq mijejliri netijiside, uzun'gha qalmay héchkim gépini inawetke almaydighan halgha kélip qalidu. Perghanidiki waqitliq hökümetning yitekchisi bolghan shir muhemmetbeg 1922-yili sintebirde inisi nur muhemmet bilen töt yüzdek eskiri bilen birge Afghanistan'gha ötüp kitishke mejbor bolghan idi. Shir muhemmetbeg kündilik xatiriside Afghanistan'gha chiqip kétishini qUral-yaraq, oq-dora yoqlighi, uruslarning tetür teshwiqatliri qatarliqlar bilen Basmichilar ichide yüz bergen kilishelmeslik qatarliqlarmu sewepchi boldi dep yazidu. Emma haji semining eli riza ependige iwertken bir xétide “arqimizdin pitne-pasat tarqitip yürgen ishan Sultanni ölüm jazasigha höküm qildim. Qarghu shirmetnimu (shir muhemmetbegning xelq arisidiki leqimi shundaq idi. – aptorning izahati) eskerlirining bir qismi bilen birge Afghanistan'gha panaliq tilleshke mejbor qildim” dep yazidu. Bu xatirilerdin qarighanda, shir muhemmetbegning Afghanistan'gha qéchip kitish qararigha kélishide haji semi ottursida yüz bergen bezi zidiyetliriningmu tesiri barliqini köriwéelish mumkin. Shundaq qilip, haji semi yitekchilikide körülgen qattiq qolluq we rehimsiz bashqurush usulliri bu küreshning ongushsizliqqa uchirashta öz tesirini körsitishke bashlighan idi. Uning

Afghanistan terepke qéchip kitish éhtimali küchlük digen guman bilen kölap teweside pa'aliyet élip bériwatqan Basmichilar qumandani ashirbegni ölüm jazasigha höküm qiliwetkenliki, Basmichilarni taqet qilalmas halgha keltürgen idi.

1923-yilining iyol éyida, jemiyyet re'isi Zeki Welidi endi yéqin dosti fetqulqadir endi bilen birge Iran arqiliq Afghanistan'gha kélidu. Shundaq qilip, Orta Asiya milliy awam inqilabiy jemiyyetler ittifaqining Afghanistanni merkez qilghan siyasiy küresh pa'aliyetliri téximu küchiyidu. Jemiyyet noqtisidin alghanda, haji semiy bilen uning sebdashlirining Buxara teweside qanat yayduriwatqan küreshliri intayin muhim ehmiyetke ige idi. Eslide, u waqitlarda Türkistanning bashqa yerliride bir munche Basmichilar yitekchisi rusiyige qarshi jengni dawamlashturup kelmekte idi. Emma bularning köp qismi yerlik eshraplardin, diniy heydekchilik idiyisini aldinqi orun'gha qoyiwalghan, siyasiy teshkilatlinishqa qiziqmaydighan hemde öz aldigha musteqil pa'aliyet qilish yolini talliwalghan Basmichilar yitekchiliridin idi. Bu jehettin alghanda, haji semi yitekchilikide teshkillik qanat yayduriliwatqan intizamliq heriketler, bir menide jemiyyetning qUralliq qisim rolini bijirip kiliwatqan bir heriket dep hisaplashqa bolatti.

1923-yilining 4-iyol künisi kütülmigen bir weqe yüz béridu. Haji semi ushtumtut alghan bir qarar bilen Afghanistan terepke ötüp kétidu. U sebdashlirigha tizidin yardar bolghanliqini, shunga Türkiyege bérip dawalanmaqchi bolghanliqini dep kilip, "milliy musteqilliq kürishimizni bir mezigil toxtutup turayli" dep éytqaniken. Haji semi bilen sebdashliridin teshkil tapqan 35 kishilik gurup Afghanistan'gha yétip kelginide alahide daghdugha bilen kütiwélinidu. Xanabad shehiride xéli uzun waqit mihman qilip kötiwélinidu. Zeki Welidi endi bilen Osman ghoja ikkisi uni Afghanistanda turup küreshni dawamlashturush heqqide shunche köp zorlap baqqan bolsimu peqet qayil bolmaydu. Yene bir tereptin afghan da'irilirimu bu qabiliyetlik partizan teshkilatchisini kabulgha kélishige peqetla ruxset qilmaydu. Bu ishta Sowétler ittifaqi terep ulargha éghir bésim ishlitip kiliwatqanliqidin bu xil pozitsiyide boliwatqan bolishi éhtimalgha bek yéqin idi. Digendek, birer ay ötmeyla afghan hökümiti uning Afghanistanidin chiqip kitishini telep qilidu. Shundaq qilip, haji semi bilen sebdashliri Mazari sherp we hérat arqiliq Iran terepke ötüp

kitidu. Müpti sedridin xan, abdulxemit arip, qurbéshi turapbeg we yene birmunche kishi meshhette qalidu. Bu waqitlarda, Enqere hökümiti Türkiye chégrasidin kirishini chekliwetken yüz ellik kishilik bir tizimlik élan qilghan bolup, haji semi ependining ismimu bu tizimlik ichide bar idi. Shu seweptin Türkiyige qaytip bérish imkani bolmighan haji semi, helepke baridighanliqini éytip, ikki neper dostini yénigha élip yolgha chiqidu. Ulardin qalghan 12 neper kishi bolsa kiyin Türkiyige qaytip bériwalidu.

1923-yilning 26~28-yolida, Zeki Welidi bilen Osman ghoja bashchiliqidiki Afghanistanida turiwatqan barliq jemiyyet ezaliri weziyetni bahAlash we kelgüsi heqqide qarar élish üchün bir bash qoshush yighini ötküzidu. Ular mulahize qilish arqiliq qUralliq küresh imkaniyetlirining asasen tügigenlikini; Siyasiy küresh üchün Afghanistan weziyiti uyghun kelmeydighanliqini mölcherlishidu. Axiri Türkistan mesililirini xelqaraliq sehnige élip chiqip, xelqara jama'etchilikini Türkistan weziyitidin xewerdar qilish lazim dep qarishidu. Bundaq bir heriketni bu türdiki pa'aliyetlerge yol qoyalaydighan ellerdila emelge ashurush mumkin idi. Shuningdek yene, chet döletlerdiki Türkistanliqlar oxshimaydighan ellerge tarqaq joylashqanliqi üchün, keng da'iriliq siyasiy teshkilatlinish ishini emelge ashurushqa toghra kilette. Bu yighinda teshkilat tüzülsh layihisi heqqide tüwendikiche bir wezipe teqsimati tüzüp chiqirilidi: abdulxemit arip Kabolda qalidighan bolidu. Afghanistan hökümiti ruxset qilghinida hashim sayiqni yaponiyige iwertish belgilendi. Müpti sedridinxan bilen turapbeg ikkisi meshhettiki pa'aliyetlerni dawamlashturidighan, Osman ghoja bolsa Türkiyidiki pa'aliyetlerni teshkilleydighan qilip belgilinidu. Parizhda turiwatqan Mustapa Choqay oghli Yawrupadiki wakaletchilikini dawamlashturidighan bolidu. Jemiyyetning chet döletlerdiki pa'aliyetlirini omumiy yüzlük bashqurush ishlirigha mes'ol bolidighan Zeki Welidi bolsa weziyetning tereqqiyatigha asasen ya Bérlinde, ya bolmisa Istanbulda turidighan bolidu. Bu yighinda yene Türkistan mesilisini xelqaragha tonushturush meqsitide bir zhornal chiqirish lazimliqimu qarar qilinidu.

Aridin bir qanche kün ötüp, Osman ghoja Hindistan arqiliq Türkiyige bériwélsh üchün yolgha chiqidu. Zeki Welidi bilen sebdashliri Afghanistanidiki Buxara wakaletxanisidin pasport chiqartip Buxara grajdanliqigha ötken idi. Aridin uzun ötmey ularmu Türkiye

arqiliq Yawrupagha bériwélisish üchün yolgha chiqidu. Shundaq qilip, 1923-yilning otturliridin bashlap Türkistan milliy musteqilliq kürishini xelqaraliq siyasiy sehnige chiqirish wezipsisini üstige alghan kishiler, makanliship yiltiz tartqili bolidighan muwapiq birer muhit tépish meqsitide yéngi joghrapiyilerge qarap seperge atlinidu.

Basmichilar rehberlirining Afghanistanidiki pa'aliyetliri

1923-yili, Sowétler ittifaqi Türkistan tewesige zor Türkümde qUralliq qoshun keltüriwalghanliqi üchün, basmichiliq heriketliri omumiy yüzlük halda pa'aliyet sahesidin mehrum qéliwatqan bir yil idi. Qaratékin rayonining dangliq basmichi yitekchiliridin biri bolghan fuzeyl mextum, qel'e'i humb teweside eng axirqi küchini ishqa sélip tirkiship baqqan bolsimu, 1923-yili 8-ayning 12-künisi qizil armiyeye bu jaylarnimu bésiwalidu. Fuzeyl mextum yardarlinip, yene bir Basmichilar yitekchisi bolghan dilawershah bilen birge Afghanistan'gha ötüp kitishke mejbor bolidu. Ferghane basmichiliridin islam qurbéshi bilen medumerbeg, eli riza endi bilen birge awal Sherqiy Türkistan'gha ötidu. Kiyin yene u yerdin afanistan'gha bérip panaliq tileydu. Yene bir dangliq Basmichilar yitekchisi bolghan Ibrahim laqaybeg bolsa, ruslarga qarshi jengni ta 1926-yilighiche dawamlashturup, axiri chigradin chiqip Afghanistan terepke kitishke mejbor bolidu. Ibrahimbeg, fuzeyl mexdum bilen haji semi qatarliq yitekchilerning Sherqiy Buxara tupraqiliridin ayrilghanliqigha qarimay, Sowétler ittifaqi da'iriliri basmichiliq heriketlirini tel-töküs yimirip tashlash üchün bu jaylarga izchil türde qUralliq küch yighishqa kirishidu. Eyni waqitta En'giliye jasusluq organlirining igelligen melumatlirigha asalan'ghanda, Sowét da'iriliri chigra boylirigha top-zembirek we urush ayrupilanliri bilen kücheytilgen yüz mingdin artuq qUralliq küch toplighanliqi melum. Buninggha asasen En'giliye da'iriliri Sowét qoshunlirini Kabolgha qarap yürüsh qilish éhtimali bar dep guman qiliship, bundaq bir heriketning aldini élish üchün teyyarliq qilishqa kirishidu. En'giliyiliklerge oxshash mölcherligen Afghanistan da'irilirimu Sowét terepning hujumidin ensireshke bashlaydu. Sowét da'irilirining shimali Afghanistan tereplerge jaylishiwalghan Basmichilarni bahane qilip chigradin bösüp ötüsh heriketini qozghap

qélishidin qorqqan amanullaxan, Afghanistan-Sowétler ittifaqi chigraliridiki barliq chégra éghizlirini taqiwetkenlikini élan qilidu. Emma Pamir rayonidiki taghliq jilghilarni meyli rusiyilikler yaki Afghanistanliqlar bolsun, her ikkila terep toluq tizginlep kételmigen idi. Shundaq bolghachqa, Basmichilar Türkistandiki pa'aliyetlirini tarqaqlashturup ushshaq qoshonlar boyiche heriket qilishqa kirishidu. Zadi amal qilalmighanda bosh qalghan chigra éghizliridin bashqa döletlerge qéchip chiqiwilip pa'aliyetlirini dawamlashturushqa tirishidu.

Türkistanning ferghane, Buxara we xarezm teWeliride nechche yildin béri dawamlisip kiliwatqan basmichiliq heriketliri yüz minglighan tükistanliqni yurtliridin ayrilip chet döletlerge musapir bolup chiqip kitishige sewep bolidu. Basmichiliq heriketliri jeryanida, bolupmu 1918~1922-yillar ichide bir milyon'gha yéqin Türkistanliqning Afghanistan teripige ötüp ketkenligi mölcherlenmekte. Xuddi shuningdek, yene yüz minglighan Türkmenmu Iranning xorasan tewesige ötüp kétidu. Afghanistan'gha ötüp ketken Basmichilarning bir qismi qUrallirini tapshurup bérip shimaliy Afghanistanning herqaysi sheherlirige tarqilip kétidu. Yene bir qismi bolsa, afghan hökümiti tizginlep bolalmighan jaylarda qUrallirini tapshurmay bir yerge yighilip yashimaqta idi. QUrallirini tapshurmighan bu türdiki Basmichilar, pat-patla chigradin bösüp ötüp Sowétler hökümitini parakende qilish herikiti bilen shoghullinip turatti.

Ferghane basmichilirining yitekchisi bolghan shir muhemmetbeg, Afghanistanda turghan künliri bilen u yerde élip barghan pa'aliyetlirini tüwendikiche bayan qilidu:

Chigradin ötüp bir hepte bolghanda, bedexshan'gha keltürülduq. Amanullaxanning enishtisi aldimizgha chiqip bizni kütiwaldi. On kündin kéyin xan'awatqa barduq. ... u yerde tashqi ishlar weziri xeyrullaxan bizning qéshimizgha ziyaretke kilip bizge yer texsim qilip birilidighanlighini hemde aylig ma'ash bikitip béridighanlighini éytti. Yer texsim qilin'ghinida, bezi eskerlirim yer élishqa unimidi. Chunki ular yurtqa qaytish xiyalida idi. ... ikki aydek waqit ötkendin kéyin qurbéshi toqtasim qumandanliqidiki 25 neper kishini inilirim rozi muhemmet bilen tash muhemmet jeng qiliwatqan gerbabagha iwerttim. ...

Amanullaxan bizni Kabolgha tekliپ qildi. Bedexshanda turiwatqan eskerlirimge inim nur muhemmetni, xan'awatta turiwatqanlarga qurbéshi molla xatemni mes'ol qilip qoyup 12 neper adimim bilen birge Kabolgha atlandim. ... Kabolda Türkiye bash elchisi fexri pasha (shir muhemmetbeg, Türkistan milliy kürishi bilen munasiwetlik qolidiki barliq hüjjetlerni bash elchi fexri pashagha qoyup ketkenligini éytidu. Fexri pasha bu hüjjetlerni Enqerege, Mustapa Kamal pashagha iwertip biridighanlighini éytqan. Epsuski, bu hüjjetlerning nede qalghanlighi heqqide héchqandaq bir melumat yoq. – aptorning izahati) we amanulla xanning qéyni'atisi Mexmutxan tarzilar bilen körüshtum. ... Afghanistanda jamal pasha bilen birge kelgen bir munche Türkiyiliklermu bar idi. Teshkilatiy mexsusadin bolghan a. Nijati endi bilen nejimidin nidas birge keldi. Ular bilen sözliship bedexshanda bir dukan échip turkistan'gha qUral iwertish ishini bu dukan wastisi arqiliq bashqurushqa kirishtuq.

1923-yili bir nechche eskirim bilen birge Hindistan'gha bérip En'giliye hökümitidin yardem telep qildim. Bombaygha barghinimda chécherinmu u yerde ikenduq. U méni En'giliyiliklerge chéqishturghan iken. En'giliyilikler Sherqiy Türkistan'gha yaki meshhet tereplerge kitishimni telep qilishti. ... bombayning sirtigha chiqip 25 kün ötkendin kéyin Pamir arqiliq bedexshan'gha qaytip keldim. ... emma bu chaghda eMir amanullaning bizge bolghan mu'amilisi özgirep qalghan iken.

En'giliye menbelirige اساسlan'ghinimizda, shir muhemmetbegke munasiwetlik resmi melumatlar mundaq idi:

Shir muhemmet endi, 1923-yili öktebirde péshawurgha kelgen bolup, yénidiki 140 neper eskiri bilen birge etiyazghiche bu yerde turup qélish üçün panaliq tilesh iltimasini sun'ghan idi. Kéyin yene Qeshqer arqiliq ferghane tereplerge kitish xiyalida boldi. Gherbiy shimal chigra mudapiye orginidikiler shir muhemmet endige siyasiy alahldiligi bolmighan adettiki bir wetenperwer dep baha bérishken. Shundaq bolghachqa, Sowétler ittitaqigha qarshi turiwatqan öktichilerge yardem qiliwatidu digen tesirat qaldurup qoymasliqni közde tutup, uning bu telepliri ret qilindi. Eger shir muhemmet endi

Hindistandin bashqa xalighan bir yerge kétishke maqul bolghinida, barliq sayahet chiqimlarini üstimizge alidighanliqimizni bildürduq. U, bizning bu teklipimizni qobul qilmay, 1924-yili 3-ayning 17-künisi Afghanistan'gha qaytip ketti. U yerde uninggha atap teksim qilin'ghan yerde özi yalghuz turishi üçhün ruxset qilin'ghan idi. Afghan hökümiti uninggha 500 rupiye ma'ash belgilep béridu. Shir muhemmetbeg, bir yil ötkendin kéyin ferghanidiki Basmichilar üçhün Hindistandiki Musulmanlardin yadrem yighip kélishni pilanlap bizdin wiza üçhün qayta iltimas qilidu. Uning bu iltimasimu ret qilindi. 1927-yillirida Sherqiy Türkistandiki Xitay hakimiyitige qarshi heriket qilishni pilanlap yürgen kishiler bilen alaqe baghlap yürgenliki melum bolidu. Uning bu qétimqi yadrem telep qilip sun'ghan iltimasigha jawaben, uning bu türdiki pa'aliyetlirige En'giliye hökümiti yadrem birelmeydighanliqini, shuningdek uning özige yaki hemralirigha Hindistan'gha kirish pursiti birelmeydighanliqini yene bir qétim uxturduq.

Bulardin shuni köriwélishqa bolidiki, En'giliye da'iriliri Türkistandiki basmichiliq heriketlirini Sowétler ittipaqining ichki ishi dep qarimaqta idi. Sowétler ittipaqini renjitip qoymasliq üçhün Basmichilargha her qandaq jehette yadrem qolini uzatmayla qalmastin, hetta ularning alaqe baghlashqa urunushliridinmu özlirini qachurup kelgen idi. Bulardin qarighanda, En'giliye da'iriliri Afghanistan hökümitini Basmichilardin chek chigra ajritish heqqide agahlandurup kelgen dep mölcherleshke bolidu. Sowétler ittpaqi hökümitining éghir bisimi astida qalghan afghan hökümiti basmichiliq heriketlirige tutqan hisdashliq qilish pozitsiyilirini 1923-yilidin kéyin pütünley özgertip, chigra éghizlirini pütün küchi bilen tizginleshke tirishidu. Afghanistan da'irilirining pozitsiyiliridiki bu xil özgirishler, bu tewede eng küchlük rol oyniyalaydighan En'giliyiliklarning bu heriketke yadrem qilishtin bash tartishi, Türkistandiki Sowét hakimiyitining barghansiri küchiyip bérishi qataridiki sewepler tüpeylidin, Basmichilar yitekchilirining pa'aliyet da'irisi bekla tariyip ketken idi. Shundaq qilip, ular Afghanistandiki turghan yerliridimu jimipla qalidu.

Bechche'iy saqa weqesi we Türkistanliqlar

Özini Afghanistan padishasi dep élan qilghan amanullaxan, Italiye hökümitining tekliwige bina'en 1927-yili dikabir éyidin bashlap keng kölemlik Yawrupa sayahiti üçün seperge atlinidu. Sowétler ittapaqinimu öz ichige alghan birmunche Yawrupa ellirini sayahet qilidu. Bolupmu Türkiyige qilghan ziyaritide Mustapa Kamal AtaTürkining bashlatqan islahat heriketliridin bekla tesirlen'gen idi. Undin kéyin Iranda riza shahning ijra qilghanlirini köridu. Bu ikki dölette körgen zor özgirishler, amanullaxanni öz dölitidimu shundaq bir özgertish-islahat herikitini yolgha qoyush kérek deydighan oygha keltürgen idi. Digendek, 1928-yilining iyon aylirida dölitige qaytip kelgen amanulla, derhal zamaniwiyy kiyim-kichek, mejbori ma'arip, bir nikaliq we qizlarni mejbori oqutush digendek islahat témilirini otturgha qoyidu. Emma bundaq yéngiche islahat qilish ishlirini islam dinigha qarshi chiqqanliq dep qaraydighan jahil tebiqiler, bu türdiki özgertishlerdin qattiq narazi bolushqa bashlaydu. Amanullaxan, bu türdiki islahatlarni zörür tépilghanda mejborlash yoli bilen bolsimu emelge ashurush iradisige kelgen idi. Islahat herikitige qarshi heriket qiliwatqan kishilerge ülge bolup bériwatqan diniy yitekchilerni basturushqa kirishidu. Shorbaziri rayonining dini yitekchisi heziriti sahipning qolgha élinishi, islahatqa qarshi turidighan kishilerning heriketke atlinishigha bahane bolup béridu. Kabolgha bekla yéqin yer bolghan koh'iy daman wadiside zor kölemlik bir qozghulang partilaydu. Bu qozghulangning yitekchisi bolghan kishi bechche'i saqa (Mirapning oghli) leqemlik bir tajik idi. Bu kishi jamal pasha teripidin teshkil qilin'ghan nemune qisimlarning birsida herbiy telim-terbiye körgen birsi idi. Uning yitekchilikide partilighan bu qozghulang barghasiri kingiyidu. Türkiye we Sowét ittapaqi bash'elchixaniliri amanullaxan'gha qozghulangchilargha qarshi jeng qilish meslihetini bergen bolsa, En'gilyilikler bu qozghulangchilar bilen kilishish üçün söhbet ötküzilishi kirekligini tewisiye qilmaqta idi. Amanullaxan bolsa, eskerlirige toluq ishinip kitelmeytti. Axirida Kabolni tashlap chiqip kitishke mejbor bolidu. Kaboldin ayrilish aldida akisi inaytullaxanni özining ornigha eMir dep élan qilghan idi. Shundaq qilip hakimiyet qozghulangchilarning qoligha ötkén hésaplinidu. Bu qozghulangning yitekchisi bechche'i saqa 1929-yili 1-ayning 17-künisi özini Ghazi hebibulla digen nam bilen afghan padishasi dep élan qilidu. Shundaq

qilip, qurulgan künidin béri Afghaniстан'gha höküm sürüp kiliwatqan peshtulardin bolghan durrani qebilisining 150 yilliq hökümranliqigha xatime bérilip, hakimiyet tunji qétim bashqa bir étnik qebilining, yeni tajiklarning qoligha ötidu.

(resim orni)

Ibrahim laqaybeg, 1931-yili

(resim orni)

Ghazi hebibullaxan (bechche'iy saqa), 1929-yili öktebir

Afghanistan'gha oxshash intayin nazuk stratigiyilik orunda turiwatqan bir dölette meydan'gha kelgen bundaq bir hakimiyet özgirishi, shuningdek tunji bolup bir tajikning hakimiyetni tartip alghanligi, bu rayondiki küch tengpungluqigha éghir tesir körsitidu. Bolupmu Sowét ittipaqi, bu rayonlardiki özgirishlerge qarita aldini élish yolini tutushqa kirishidu. Rusiye déplomatik orunliri kona hakimiyetke, yeni peshtulargha yarem qilishni talliwalghan idi. Buninggha qoshulmighan n k w d (ichki ishlar xelq komissarligi. – aptorning izahati) tajik kozurini oynashni pilanlap, hebibullagha yarem qilish yolini toghra körmekte idi. Axirida, politbiyro (siyasiy biyro – Sowétler ittipaqining eng yoquri höküm chiqirish orgini – aptorning izahati) tashqi ishlar komissarligining pikirini maqullap, sabiq padisha amanullani qaytidin textke chiqirish üçün bir heriket bashlash qararini alidu. Bu siyasiy wezipini emelge ashurushta Afghaniстанning Moskwada turushluq bash elchisi ghulam nebi tallinidu. Amanullaxanni himaye qilidighan ghulam nebi, Sowét ittipaqi qoshunlirigha qoshulup amu deryasidin ötidu. Bu waqitta pata'iy hissar we tashqorgha sheherliri Sowét qUralliq küchliri teripidin top oqigha tutulmaqta idi. Buning keynidinla shimaliy Afghaniстанning muhim sheherliridin birsi bolghan Mazariy sheripni bésiwalidu. Shunche muweppeqiyetlik herbi opiratsiyiler ishqa ashurulghinigha qarimay, ghulam nebi kütken küchlük xelq himayisi otturgha chiqmaydu. Shimaliy Afghaniстан xelqi hebibullaxanni talliwalghandek körünmekte idi. Bu waqitta sabiq padisha amanulla, bihude qan tökülushining aldini élish meqsitide, textini qayturiwélish herikitidin waz kechkenligini bildüridighan bir parche xet qaldurup Italiyige kétidu. Bu ehwal, Sowét yaremi asasında bashlan'ghan ghulam nebi herikitini

emeldin qalduriwétidu. Ghulam nebimu Sowét ittipaqigha qaytip kétidu. Sowétler ittipaqi bundaq bir ongushsizliqqa uchurighanliqigha qarimay, tajik kozurini ishqa sélish ishinimu ésidin chiqarmighan idi. Buning üchün 1924-yilidin béri Özbekistan Sowét jumhuriyiti teweside turiwatqan tajik aptonom rayonini 1929-yili 5-öktebir künisi ittipaqdash jumhuriyet (fidiratik rispoplika) derijisige kötürüp béridu.

Tajiklardin bolghan bechche'iy saqaning hakimiyetni tartip élishi En'giliye da'irliriningmu diqqitini jelip qilghan idi. Afghanistanida peshtulardin bashqa étnik guruplirining, bolupmu tajiklarning hakimiyet üstidiki salmighining artip kétishidin En'giliyilikler zadila xatirjem emes idi. Bundaq bir étnik terkip, buninggha oxshaydighan étnik terkiplerge ige Sowét rayonining tesirini artturiwitishi mumkin idi. Shundaq bolghachqa, peshtularning tizgini astida turidighan bir Afghanistan, En'giliye menpe'eti noqtisidin alghanda her da'im köngüldikidek bir ehwal hisaplinatti. Buning üchün muwapiq kilidighan namzatmu teyyar idi. Sabiq dölet mudapiye naziri nadir xan, duraniylarning muhemmetza'iylerdin birsi idi. Bu kishi musahiban namidiki tesir küchige ige bir peshtu a'ile ezaliridin birsi bolup, aghdurulghan padisha amanulla bilenmu bir newre kéletti. Nadir xan, 1919~1924-yillar ichide armiyeye qumandani bolup wezipe ötigen bolup, uningdin kéyin Parizhda turushluq Afghanistan bash elchisi bolup ikki yildek Parizhda turghan idi. Shu seweptin gherp ellirini pishshiq tonuydighan, bolupmu En'giliye hökümiti bilen yéqin munasiwette bolghan birsi idi. Aridin uzun ötmey, yeni bechche'iy saqa textitke chiqip ikki ay ötkén 1929-yilning 22-mart künisi nadirxan Hindistan'gha keltürilidu. Shu künisi jenoptiki peshtu qebililirining yitekchiliri qatnashqan bir qétimlik loya jirgha, yeni qebile uruqlirining aq süngekliridin teshkil tapqan milliy qurultay chaqirilidu. Loya jirgha, bechche'iy saqa hakimiyitini milliy qanunlarga uyghun bir hakimiyet emes dep békitishidu. Shundaq qilip jenoptiki qebililerge, bolupmu En'giliye hökümitining yardimige tayan'ghan nadirxan'gha yol échilidu. Nadirxan, özini qollaydighan qUralliq küchler bilen birlikte heyber éghizi arqiliq Afghanistan'gha kirip, Kabolgha qarap ilgirleydu. Bu waqitta Kaboldiki En'giliye bash elchisi, En'giliyilik din tarqatquchilirining Afghanistanin ayrilidighanliqini, En'giliye ayripilanlirining hawa qatnishini toxtitidighanlighini uqturidu. Bu

ehwalgha asasen fransuz, gérman we Italiyan din tarqatquchilirimu afanistandin chiqip kitidu.

Basmichilarning Sowét chigrasigha kirip qilghan jengliri

Bechche'iy saqaning textke chiqishi bilen, uzundin béri ünini ichige yutup kiliwatqan sabiq Buxara eMiri alimxan bilen shimaliy Afghaniстан teweside purset kütüp yatqan basmichi yitekchilirige qaytidin heriket bashlash pursiti tughulidu. Nechche yildin béri Kaboldin sirtqa chiqalmay yürgen eMir alimxan, hérat shehirige bérip u yerde turiwatqan Buxaraliqlar bilen Türkistanliqlarni bolshéwiklarga qarshi urush qilishqa chaqiridighan bir bayanat élan qilidu. Basmichi yitekchiliridin jüneytxan bilen laqay Ibrahimbegler eMir bilen birge heriket qilidighanliqini bildürishidu. Shuningdek yene yéngi afghan padishasi hebibullaxanmu ularni qollaydighanliqini bildürgechke, jeng qilish teshwiqati bashlinip kétidu.

EMir, uningdin bashqa yene bir qisim yaremchiliri wastisi arqiliq Yawrupadimu bezi pa'aliyetlerge kirishidu. Sowét gézitlirimu eMirning bu türdiki ishlirini tepsili tonushturmaqta idi. Bu waqitlarda Basmichilarning Sowét-afghan chigrasidin bösüp ötüp Türkistan tewesige hujum qilghanliqi heqqidiki xewerlermu tarqilishqa bashlaydu.

Heqiqetenmu hebibullaxan textke chiqishi bilen teng, Afghanistandiki basmichi yitekchilirining qaytidin bash kütürüp chiqqanliqi éniq idi. Hebibullaxan, Basmichilar turiwatqan yerliridin ayrilmasliq heqqidiki burun chiqirilghan cheklimilerni emeldin qaldurghan idi. Shunga, ular Afghaniстан teweside xalighan yerlirige baralaydighan bolghan idi. Yéngi eMir, Basmichilarni Sowétlerge qarshi jeng qilish ixtiyarigha ige dégenliki heqqidiki gep-sözlermu tarqilip yürmekte idi. Ibrahim laqaybeg, amanullagha qarshi qozghilang partilighan dewrlerde hebibullagha yarem qilghanliqi, shunga uni Türkistan chigrasigha herbiy qumandan qilip teyinlen'genliki heqqidiki gep-sözlermu tarqilip yürgen idi. Ras digendek, yéngi chiqqan eMir, laqay Ibrahimbegni yénigha chaqirtip

körüşken bolup, uni shimaliy Afghanistan'gha béríp Türkistanliq muhajirlardin bir armiyeye teshkil qilishini, bu qoshon bilen uninggha qaraydighan qUralliq qisimlarning qumandani seyit hüseyin'ge yaremchi bolishini telep qilghan idi. Ibrahim laqaybeg bu telepke asasen derhal laqay qebilisidin kichik bir qUralliq qoshun teshkillep, hebibullaxanning sépigha qoshulup urush qilishqa raziliq bérídu. Ibrahim laqaybeg bilen körüşken séyit hüseyin, uning esker sanini az körüp, téximu chong qUralliq qoshun teshkillishini telep qilidu. Bu telepke asasen shimaliy Afghanistan terepke kelgen Ibrahim laqaybeg, u yerde bir aqsaqallar mejlisi chaqirip, urushqa qatnishish üçün bu mejlisning bir petiwa chiqirip bérishini telep qilidu. Aqsaqallar mejlisi, burun iwertip bergén qUralliq qoshundin bashqa yene 400 neper Türkmen bilen 500 neper özbektin teshkil tapqan yéngi bir qUralliq qoshunni séyit hüseyinning eMirige bérish qararini élishidu. Bu waqitta shir muhemmetbegmu herbiy qumandanliridin Yüsüpjan qurbéshini Ibrahim laqaygha yaremchi qilip iwertken idi. Shundaq qilip teshkillen'gen bu qUralliq qoshunlar Sowétler ittifaqi yaremige tayinip Afghanistan'gha bésip kirgen ghulam nebining qUralliq küchlirige qarshi élip bérilghan urushlarda wezipe alidu. Laqaygha qarashliq jengchiler bashqa jaylardimu urushqa qatnishidu. Bolupmu dehdadi ormanliq rayonlirida hazara qUralliq küchlirige qarshi jenglerge qatniship ularni éghir meghlop qilghanliqliri melum.

Bu waqitlarda Ibrahim laqaybeg, fuzeyl mexdumgha oxshash Türkistan tewesige kirip uruslarga qarshi yéngi bir heriket qozghashni oylighan bolsimu, bu arzusigha érishelmeydu. Bu heqte u mundaq dep yazidu:

Hebibulla textke chiqqan waqitlarda Sowétlerge qarshi jeng qilish arzuym bekla küchlük idi. Emma méning mujahitlirim bir tereptin sabiq Buxara eMirige xizmet qiliwatqan, yene bir tereptin öz a'ililiri bilen turiwatqan yerlirini qoghdashqa mejbor qalghan idi. Mujahitlar a'ililirini yat bir elde (Afghanistan közde tutulmaqta – aptordin) qoghdinishsiz tashlap qoyushqa razi emes idi.

Türkmenistan teweside rusiyiliklerge qarshi nechche yildin béri jeng qilip kéliwatqan jüneytxan, 1928-yili 6-ayda Iran chigrisidin ötüp Afghanistan'gha bériwalghan idi. U yerge barghinidin kéyin ademliiri

bilen birge hérat rayonigha orunlashqan idi. U, Afghanistanda bechche'iy saqa qozghilingi bilen teng bashlan'ghan hoquq talishish kürishi jeryanida bechche'iy saqa terepni talliwalghan bolup, bundaq bir qarargha kelgenligini bir parche xet arqiliq Buxara eMiri se'id alimxan'gha uqturghan idi.

Yüz bergen bu hadisilar sewebidin urush qaynimi ichige pétip qéliwatqan peytlerde, Afghaniستانning chigra xoshnisi bolghan Türkistan tewesidimu weziyet bekla nacharlashmaqta idi. Stalin yolgha qoyiwatqan kolliktiplashturush herikiti bilen kolxozlashturush ishliri xelq arisida éghir naraziliqlargha sewep bolmaqta idi. Bu mezgillerde bu jaylarda peqet kiwezdin bashqa zira'etlerning térilishi chekliwitiilgen idi. Netijide, xelqning yimek-ichmek jehetlerde öz-özini teminlesh imkaniyetlirimu tartip élin'ghan idi. Buning aqiwitide xelq ammisining Sowétler ittifaqi hakimiyitige bolghan öchmenligi küchiyip, basmichiliq heriketlirige uyghun kélidighan muhit yaritilmaqta idi. Bu hadisilerni yéqindin küzitip kiliwatqan fuzeyl mexdum, Afghanistanda yoqurida bayan qilin'ghan hadisiler otturigha chiqishi bilen teng Kaboldin bedexshan'gha qarap yolgha chiqidu. U yerge barghandin kéyin, bedexshan tewesidiki ademlirini yighip 1929-yili april éyida darwaz tereptin Türkistan tewesige bésip kiridu. Mexdum, qel'iy humb, tehwil dara we garm sheherlirini tartip alidu. Bu jaylardiki Sowét hökümet ademlirining hemmisi öltürilidu. (Orta Asiya mutexassisliridin biri bolghan oliwyér roy, «Orta Asiyada Yéngi Millet Yaritish» namliq kitawida (Metis Neshriyati, 2000- yil neshri, 84-bet) Qaratékin, Darwaz we Wahsh rayonlirida tesir küchke ige teriqet yitekchisi we Basmichilar yitekchisi bolghan ishan Sultanning fuzeyl mexdum teripidin 1929-yilqi herikiti jeryanida qolgha élinip ölüm jazasigha höküm qilin'ghanlighi tilgha élin'ghan. Royning qarishi boyiche alghanda, bu weqe fuzeyl mexdum garmliq bolghanlighi sewebidin, bu yerdiki qulyabilar bilen garmilar ottursidiki qebiliwazliq weqeside muhim rol oynighan dep qarighan. Emma ishan Sultan heqqide royning neqil keltürgen melumatliri emiliyetke uyghun emes. Eslide ishan Sultan inisi bilen birge, Enwer pashaning wapatidin kéyin Sherqiy Buxaradiki basmichiliq heriketining rehberi bolup turghan haji semi teripidin 1923-yilisi ölümge höküm qilin'ghan idi. Abdulla rejep baysun özining «Türkistan milliy küreshliri» digen kitawida, ishan Sultanning rusiyilikler bilen xet-alaqe munasiwiti barliqini ispatlap

chiqqanliqini, ene shu seweptin ishan Sultan bilen uning inisi ishan sulaymanning qolgha élin'ghanliqini, haji semi ependi re'isligide qurulghan aqsaqallar mejliside sotlan'ghanliqini, bu sotlashta jinayi qilmishi békitilip etisi tawildaradiki öyining aldida ölüm jazasi ijra qilin'ghanliqini bayan qilmaqta. Haji semi, 1923-yili 6-ayning otturlirida eli riza ependige iwertken mektubida “keynimizde pitne-pasat chiqarghanliqi üchün ishan pashani ölüm jazasigha höküm qildim” dep yazidu. – aptorning izahati) keynidin düshenbigе hujum qilghan bolsimu, qizil armiyе bilen bolghan urushta yéngilip qalidu. Shuning bilen, ondek adimi bilen Afghanistan'gha qaytip kétip, Mazari sherf rayonida bechche'iy saqagha yarem qiliwatqan qUralliq küchlerge qoshulup kitidu.

Bu waqitlarda shir muhemmetbegmu burunqi ademlirining bir qismini yighip, Türkistan'gha kirip birer heriket peyda qilish üchün teyyarliq qilishqa kirishken idi. U, turiwatqan yéridin sirtqa chiqishi cheklen'genligi üchün, uning pa'aliyetlirini asasen inisi nur muhemmetbeg mes'ol bolup ishqa ashurup kelmekte idi. Tüzülgen pilan'gha asasen nurmuhemmetbeg qumandanliq qiliwatqan qUralliq küchler, shimali Afghanistan rayonida bir yerge kélip Ibrahim laqaybegning qisimliri bilen birlishidu. Andin uningmu yadimi bilen Sowét Türkistan teripige ötidu. Pilan boyiche penj deryasidin ötüp qel'e'iy wanch rayonigha hujum qilidu. Emma shir muhemmetbeg teshkilligen bu qUralliq qoshun, Ibrahim laqayning qumandanliq shitawi ichide éghir guman peyda bolishigha sewep bolidu. Nurmuhemmetbegning Ibrahim laqayni oynutup yürüp axiri bir küni uni ujuqturiwétip, bu rayondiki heriketlerge yalghuz özila qumandanliq qilmaqchi deydighan gepler tarqilishqa bashlaydu. Bu quruq geplerge ishinip qalghan laqay, özige yarem qilish üchün kelgen nur muhemmetbegni qolgha élip, put-qollirini zinjir bilen baghliwitip bir yilgha yéqin waqitqiche öz yénida birge élip yüridu. Shu arqiliq shir muhemmetbegning intiqam élish éhtimalining aldini alghan bolidu. Uningdin kényinki yillarda, nur muhemmetbeg, bu bir yilliq waqitni, ömürümde körgen eng japaliq künlirim dep tonushturidu. (glénda frasér, Basmichilargha alaqidar élip barghan tepsili tehlliride shir muhemmetbegning 1929-yili, qol astidiki qUralliq küchliri bilen pench deryasini kéchip ötüp qel'e'iy wanch rayonigha hujum qilghanlighini, emma özidin üstün Rusiye qUralliq küchliri teripidin meghlop qilinip

chékinishke mejbor bolghanliqini bayan qilidu. Uning bu bayani emeliyetke uyghun emes. Meyli shir muhemmetbegning kúndilik xatiriside yaki inisining yézip qaldurghan eslime xatiriliride bolsun, bu heqte héchqandaq bir melumat yoq. Shir muhemmetbeg, Türkistan'gha qarita heriket qollinish üchün pilan tüzgen, qUralliq küchmu toplighan hemde ukisi nur muhemmetbegning qumandanliqigha tapshurghan bu qUralliq küchlerni Ibrahim laqayning yénigha iwertken. Emma nur muhemmetbeg, laqay teripidin qolgha élinip bir yil boyiche uning yénida esir bolup turghan idi. Bulargha munasiwetlik ehwallarni nur muhemmetbeg özi biwaste a'ilisige xewer qilghan idi. «nur muhemmetbegning oghli Enwerbeg bilen ötküzülgen söhbetler» din. – aptorning izahati) bu waqitta, Osmanbeg, toraqul we ishan Eysa dégen qorbéshilirimu kichik-kichik qoshunlar boyiche chigradin ötüp heriket qilip baqqan bolsimu, közge körün'gidek birer netijige érishelmey chékinip chiqishqa mejbor bolidu. Basmichilarning chigradin ötüp pa'aliyet qilishi yalghuz Afghanistan tewesi bilenla cheklinip qalmaydu. Jüneytxanning wapatidin kéyin küreshni dawamlashturup kéliwatqan rejep quli, Iran chigrasidin kirip Türkistanda küch körsitish pa'aliyetliri bilen shoghullinishqa kirishken idi.

1929-yilining bashlirida Kabolni tartip élip özini xan dep élan qilghan hebibullaxan, aridin bir nechche ay ötmeyla éghir qiyinchiliqlargha düch kélidu. Shimaliy Afghanistandiki Türkiler (özbek we Türkmenler) bilen tajiklar, hebibullaxan hakimiyitini xalimaytti. Buninggha nisbeten alghanda, jenoptiki peshtu qebililiri bilen hazaralar bu yéngi hakimiyetke qet'iy qarshi turishatti. U yilning otturlirigha kelginide, hebibullaxan jenopta En'giliyiliklarning yardimige tayan'ghan nadirxanning qoshunliri bilen, shimalda bolsa Mazari sheripni tartip alghan ghulam nebining qoshunliri bilen urush qiliwatqan bir ehwalda idi. Afghanistandiki En'giliye elchixana xadimliri 2-ayning otturliridin bashlapla Afghanistandin chiqip kétishken bolup, Kaboldiki bashqa ellerning elchixanilirimu bir-birlep bu yerdiki pa'aliyetlirini yighishturushqa bashlighan idi. Bu waqitta, padisha amanullagha qarshi turup bechche'iy saqagha yarem qiliwatqan gilzay qebilisi, peshtular ara hemkarlishish اساسgha tayinip heriket nishanisini nadirxan terepke burashqa bashlaydu. Bechche'iy saqa hakimiyitige bériliwatqan yadimler barghansiri aziyishqa

bashlaydu. Shundaq qilib, 1929-yilning öktebir éyigha kelgende nadirxan'gha qarashliq qoshunlar Kabolni tartip élip, nadirxanni padisha dep élan qilidu. Bu yéngi padisha, inisi serdar hashimxanni bash wezir, yene bir inisi bolghan serdar shahMexmutni dölet mudapiye naziri hemde bash qumandan qilib teyinleydu.

Bu jeryanda, amanullaxanning texttin chüshüshige sewep bolghan barliq islahat ishliri derhal toxtitilidu. Bechche'iy saqa bolsa, özige qarashliq kuh'iy daman tewesige qéchip bériwalghan idi. Bir mezigil ötkendin kéyin, yéngi padishaning uni epu qilghanliqi heqqide bergen wedisige asasen yéngi padishaning aldigha bérip el bolidu. Emma nadirshah wedisige emel qilmay, bechche'iy saqani 1929-yili 11-ayning 3-künisi ölüm jazasigha höküm qilib öltüriwitidu.

Basmichi yitekchilirining aqiwiti

1928~1929-yillar ichide Afghanistanida yüz bergen weqeler, yalghuz afghan xelqighila emes belki shimaliy Afghanistan'gha panaliq tilep kirgen Türkistanliqlarhimu éghir qiyinchiliq peyda qilghan bolup, bu weqeler laqay Ibrahimbeg qatarliq bir qisim basmichi yitekchilirining teghdirimu belgiligen idi.

Kabolda, nadirshahni hakimiyet üstige chiqirip bechche'iy saqani dargha ésish weqesi yüz bériwatqan waqitlarda, laqay Ibrahimbeg shimaliy Afghanistanning laqay qebilisi yashaydighan yerliride turiwatqan idi. Bu qebile Afghanistan'gha ötkén waqitlirida Sowétler chigrasigha yéqin turidighan eli'awat bilen aqtöpe qishlaqliri (qishlaq – yézilarda kent bilen bazar ottursidiki yerlerde olturaqliship qalghan yerlerge bérilgen bir nam. – aptorning izahati) gha orunlashturulghan idi. Ibrahim laqaybegmu eli'awat digen qishlaqta turiwatqan idi. Bu jeryanda, burun bechche'iy saqagha yadem qilib kelgen bir qisim kishiler bu yerge kélip Ibrahimbegdin panaliq tilep turiwatqan idi. Shu seweptin nadirshah hökümiti Ibrahim laqaygha bir ultimatom iwertip, uning yénida panalinip turiwatqan kona padisha tereptarlirini tapshurup bérishini telep qilidu. Shuningdek yene laqay qebilisining ademliri saqlap kiliwatqan barliq qUrallarni hökümet orunlirigha

tapshurup bérishinimu telep qilmaқта idi. Ibrahimbeg bu ikkila telepni ret qilidu. Del shu peytte héchkim oylimighan bir weqe yüz béridu. 1930-yilining iyol éyida Sowétler qoshunliri téz sür'et bilen amu deryasidin kéchip ötüp, Afghanistan tewesige 60 kiloméтр ichkirlep kirip eli'awat bilen aqtöpe qishlaqlirigha hujum qilidu. Bu hujumdin öz waqtida xewer tapqan Ibrahimbeg bilen eskerliri qizil armiyе bilen toqunushup qalmasliq üchün qishlaqlarni boshitip chiqip ketken idi. Sowét qoshunliri her ikkila ahale yerlirini weyran qiliwitip shu künisi chigradin chékinip chiqip kétidu.

Bu weqe, nadirshah hökümitini qattiq chüchitiwétidu. Shundaq qilip, Afghanistan qurulghan künidin buyanqi herqandaq bir Kabul hökümiti her qanche tirishipmu tizginliymey kelgen shimali Afghanistan weziyitini tézginlesh ishi, Kabul üchün hergizmu bash tartip bolmaydighan hemde derhal hel qilmisa bolmaydighan mejboriy wezipe halitige kelgen idi. Shunga, kabul hökümiti Basmichilarning shimaliy Afghanistanda qurghan herbi bazilirini tizginlimey turup ularning chigradin ötüp pa'aliyet qilishni chekliyelmeydighanliqini, buni chekliyelmiginide Sowétler ittapaqining qUralliq mudaxilide bolush éhtimalidin menggü qutulalmaydighanliqini éniq tonup yetken idi. Emma nadirshah téxi dölitining hemme yéride öz hakimiyitini tiklep bolalmighan, buning üchün yiterlik derijide qUralliq qoshunimu yoq idi. Ene shu seweptin kona Buxara eMiri se'it alimxanni ishqa sélishni pilanlaydu. Alimxan bir parche xet iwertip nadirshah namida Ibrahim laqaybegni Kabulgha teklip qilidu. Eger bu teklipke sel qarisa, uning bilen bolghan barliq munasiwetlerni üzidighanliqini eskertidu. Eger paytextke barsa béshigha néme ishlar kélidighanlighini yaxshi bilidighan Ibrahim laqay, bu teklipni ret qilip tüwendikidek jawap béridu:

Manga 7 yildin buyan Sowétlerge qarshi urush qilishim üchün boyruq qilip kelgen idingiz. Men öz qoshunim we shexsi pulum bilen bu küreshni dawamlashturup keldim. Manga her túrlük yardem qilish heqqide wedilerni bergen idingiz. Epsuski, bu wediliringizning héch birsini körmidim. Axirida yéngilip qalduq. Endi men sizning yardimingizge érishelermenmu? Yaq, Kabulgha barmaymen. Eger padisha (nadirshahni démekchi – aptordin) ademlirim bilen birge Afghanistanda qélishim üchün ruxset qilghidek bolsa, ténch bir

turmush yoligha kiridighanliqim we dihqanchiliq ishliri bilen shoghullinip téch yashaydighanlighimni bildürmekchimen.

Nadirshahmu Ibrahim laqayni epu qilish niyitide emes idi. Eslide, bechche'iy saqagha yarem qilghini üchün Türkistanliq muhajirlarning hemmisini jazagha tartish lazim dep oylaytti. Emma buning üchün hazirche qolida yiterlik derijide küchlük we muntizim bir armiyeye yoq idi. Shunga, waqitliq bolsimu peshtu qebililirini qUrallandurup bu jaylarga iwertip turush qararigha kélidu. Hökümet yardimige tayan'ghan peshtu etiretliri bu jaylardiki muhajir mehelilirige hujum qilishqa kirishidu. Ibrahimbegmu ademliri bilen birge bu bulangchilargha qarshi jeng qilishqa mejbor bolidu. Ibrahimbeg u künlerni tonushturup kélip mundaq dep yazidu:

Nadirxan, urush jeryanida yardarlan'ghan we ölgen peshtulargha héchqachan tölem tölep baqmidi. Emma ölmigenlerge bulangchiliq qilish hoquqini béridu. Muhajirlardin bulap-taliwalghan alghan barliq mal-mülüklerge ular özliri ige bolalaytti. Bizlerdin némini xalisa shuni tartip élishqa hoquqluq idi. Bu qUralliq etiretler héchqandaq qa'ide-tüzüm tonimaytti. Pütün nersilirimizni bulap kétishti yaki musadire qilishti. Ene shu seweptin bu yerdiki muhajirlar méni qollap quwetlishetti we shu seweptin bu afghanliq bulangchilargha qarshi muweppiqiyet bilen jeng qilalighan idim.

1930-yilliri boyiche dawam qilip kelgen bu zerbiler bilen térrorluq heriketler xelqni jénidin jaq toyghuziwetken idi. Imam sahip shehiride wezipe ötep kéliwatqan bir diniy zat teripidin nadirshahqa iwertilip, ta bügün'giche Afghanistan milliy arxipxanisida saqlinip kéliwatqan bir parche xet, u waqitlardiki ehwallarni bek éniq xulasilap körsetmekte:

Xelq ammisining hayati xeter ichide qaldi. Wezir mesot bilen jadrnarlar (peshtu qebililiri) oq chiqarmayla qalmay, biwaste bulangtalang qilishmaqta. Barliq kataghan rayonida we bedexshan tewesining yérimida minglighan rupiyilik bulangchiliqlarni qilishti. Ta bügün'giche buninggha toymaywatidu. Addi puxraning mal-mülkige tajawuz qilmaqta; Öylirini weyran qilmaqta; Mal-mülklirini bulap-talimaqta; Ular ne ar-numusni bilidu, ne xudadin qorqushni. Qishlaqtin qishlaqlargha chépip yürgini yürgen, hemme yerni buzup cheylep, ot

quyup köydürüp mangmaqta. Öltürülüshtin qorqqan puxralar turiwatqan öy-waqilirini tashlap qéchishqa mejbor bolmaqta. ... xuda heqqi, wezirdin we bu qebililerdin bundaq eskiliklerini derhal toxtitishni telep qilghaysiz. Ular yamanliq qilish bilen ziyan sélishtin bashqa héchnémini bilmeydiken. Ulargha yamanliq qilishtin toxtanglar dep boyruq qiling. Ular bekla éghir gunah ötküzishiwatidu. ... özbekler bilen qalghan xelqler ottursida ténchliq tiklinishige yol qoyung.

Nadirshah, ötken bir yil jeryanida bu döletning jenobiy qisimlirida dawam qilip kéliwatqan rayon xaraktéridiki toqunushlarni tügitip, shimaliy Afghanistandin bashqa barliq jaylarni tizginige élip bolghan idi. Bu jeryanda özige qarashliq muntizim bir armiyimu quriwalidu. Endi nöwet shimaliy Afghaniستاني tizginlesh üchün yürüş qilish we Ibrahim laqayni basturushqa kelgen idi. Bu ish üchün dölet mudapiye weziri bolup turiwatqan inisi shahMexmutni teyinleydu.

Bash qumandan serdar shahMexmut, 1931-yilining kirishide zor kölemlik qUralliq qoshunni bashlap hindiqush taghliri arqiliq shimaliy Afghaniстан terepke ötidu. Shundaq qilip, afghan armiyisi bilen Ibrahim laqaybeg ottursidiki urush resmi bashlinidu. Ibrahimbeg, Sowétler qoshunigha qarshi jenglerde qollinip kelgen tuyuqsiz zerbe béripla qéchip kétish taktikisini Afghaniстан armiyisige qarshi turushtimu ishqa salidu. 2500 kishilik qUralliq qoshunini birer yüz kishilik etiretler haligha bölüp urush qilidu. Bu etiretler san jehette özliridin nechche hesse üstün kélidighan hökümet qoshunlirigha bekla ongay zerbe bérip kélidu. Mesilen, hazarbagh rayonida ikki yüz kishilik bir atliq etiret besh yüz kishilik hökümet qUralliq küchlerini tarmar qiliwitip, ularning qolidiki barliq qUrallirini ghénimet alidu. Kataghan tewesidiki jenglerde Ibrahimbeg peqet yetmishtek adimidin ayrilghan bolsa, afghan qoshunining chiqimi 2500 neperge yetken idi. Bolupmu kataghan teweside turidighan yerlik özbekler bilen muhajirlar bu jenglerge pütün küchi bilen yarem qilishidu. Ibrahimbeg ularning bundaq yarem qilishidiki sewepni 60 yil burun afghanlarning wehshianiliq bilen qirghinchiliq qilghanliqidin kelgen dep qaraytti.

Urush sahesi kingeygensiri yéngidin qoshulidighan pida'i sanimu köpeygen idi. Qoghanbeg, molla xaldar we molla jora qataridiki bir qisim kishiler, öz etiretlerini qurup bu jengge qoshulidu. Ular yéngi

qel'e we yulja sheherlirini tartip élip rustak gazarmisidiki qUrallarni tartip élishidu.

Bu jeryanda sabiq darwaz béyining oghli ghulam hasan, bedexshan rayonida bir qUralliq etiret teshkilligen idi. U, Sowétler ittifaqi bilan Afghanistan bölishiwalghan darwaz rayonini qayta eslige keltüriwélishti meqset qilib jeng qilmaqta idi. Chigradin ötüp Sowétler teripide qalghan darwaz tewesige kirip Sowét qoshunlirigha qarshi zerbe bérishke bashlaydu. Emma uzun'gha barmayla, uning qUralliq etiriti qizil armiyidin yéngilip tarqilip kétidu.

Nadirshah hökümiti, laqay Ibrahimbeg bilen uninggha yadrem qiliwatqanlarga qarshi eng axirghiche jeng qilish üchün qet'i iradige kélidu. Bu meqset bilen, laqaygha tewe özbek eskerlirining béshini késip kélip shu yerni bashquridighan hökümet orunlirigha tapshurghanlarga neq pul mukapati bérilidu dégendek ademning eqlige kelmeydighan barliq charilarni ishqa sélishe kirishidu. Türkistanliq muhajir etiretlerge qarshi élip bérilghan bu qanliq jenglerde nurghunlighan biguna ademler öltürülidu. Bundaq bir ehwalda peshtu jandarmiliri urush muhiti yaritip bergen pursetlerdin paydilinip, yalghuz Türkistanliq muhajirlarghila zer bérilip qalmay, bu tewede yashaydighan yerlik özbek, tajik we Türkmenlergimu qarshi heriket pilanlaship, kent-mehelilerni bulang-talang qilishidu. Buninggha naraziliq bildürgenlerni öltürishidu.

1931-yili mart éyining otturlirigha kelgende afghan armiyisi üstünlükke érishidu. Jengni bundin artuq dawamlashturush imkaniyiti qalmighanlighini mölcherligen Ibrahim laqaybeg, Sowétler teripige ötüp kétish qararigha kélidu. Sowét terep mes'olliri bilen ötközgen söhbetlerde, qUrallirini tapshurup bérish sherti bilen chigradin ötüshige ruxset qilinidighanliqi uxturilidu. Shundaq qilib awal a'ile-tawabetlirini yolgha sélishe belgilenidu. Birer mingdek a'ile (texminen 5000 kishi) Sowétler teripige öteligen bolup, qalghan bir qismi afghan chigra mudapiye qisimliri teripidin qirip tashlinidu. Chigradin ötkén a'ililer g p u (dölet bixeterlikige munasiwetlik siyasiy organ – aptorning izahati) teripidin nazaret astigha élinip, ichkiri rayonlarga yollinidu.

(resim orni)

Basmichi lidér Ibrahim laqay begning urus eskerlirige esirge chüshken waqtidiki g p u teripidin tartilghan resimi. 1931- yili iyol

Birer hepte ötkendin kéyin, yeni 3-afiril künisi Ibrahim laqay beg bilen heMiraliri yene shu yerdin chigradin ötüsh üçün amu derya yaqisigha kélidu. Sowét da'iriliride hergizmu wediside turush niyiti yoq idi. Ibrahim laqaybeg bilen eskerliri qarshi qirghaqa öter-ötmey ularni qolgha élishqa urunidu. Laqay eskerliri buninggha qarshiliq körsitidu. Bu toqunushta ondek adimidin ayrilghan Ibrahim laqaybeg, Türkistan'gha qarap ichkirlep yürüsh qilidu. Texminen 3 ay Sowét qoshunliri bilen jeng qilip yürüdu. Axiri 12-iyol künisi aqbashtaw teweside, 4000 kishilik bir qizil armiyeye qisimi bilen toqunushup qalidu. Bu urushta 974 neper jengchisidin ayrilghan laqaybegning özimu yardar bolidu. 23-iyol künisi kafirnixan östingini kéchip ötmekchi bolawatqinida Sultanow qumandanliqidiki bir g p u etiritining qoligha chüshüp, etisi Tashkentke keltürilidu. Soraq qilish we sotlinish ishliri texminen birer yildek dawam qilidu. Ölüm jazasigha höküm qilin'ghan ebrahim laqaybeg, 1932-yili 31-awghust künisi étip öltürilidu. Bu sunmas iradilik yitekchining ölümidin kéyin Türkistandiki basmichiliq rohimi axirlashqan hésaplandi.

Shir muhemmetbeg, 1929-yili inisi nur muhemmetbeg wastisi bilen Türkistan'gha qarita eng axirqi qétim bir heriket qilishni pilanlighan bolsimu, Ibrahim laqaybegning tosalghuluq qilishi tüpeylidin emelge ashmighan idi. Eslide ularning bu meghlobiyiti aka-uka ikkisining hayat qélishigha sewepchi bolidu. Shundaq qilip, ichki urushta ghalip kélip Afghanistan hakimiyitini tartip éliwalghan nadirxan, Ibrahimbeg laqayning düshmini dep tonulghan bu ikki aka-ukigha siliq mu'amile qilip, burunqi ornini saqlap qélishigha köz yumghan idi. Shuningdek yene shir muhemmetbegke dölettin bérilidighan 500 rupiyilik ma'ashnimu toxtatmay bérüp turidu. Shundaq qilip, bu ikki aka-uka üçün alghanda, teqsim qilip bérilgen bu yerde déhqanchiliq bilen shoghullinip hayat köchürüshtin bashqa chare yoq idi. Shunga, ular buninggha mejbori könidu. Dunya weziyiti ikkinchi jahan urushigha qarap qistawatqan yillargha kelgende, bu sehnining kona rolchiliri yene qayta sehnige chiqidu. Shundaq qilip, u künlerge kelginide shir muhemmetbeg bilen uning inisi nur muhemmetbeg, kelgüsi weziyette

yene özlirining tégishlik ornini élip, Afghanistan teweside qayta bahlitilghan yoshurun pa'aliyetler ichide rol oynashqa bahlaydu.

Shir muhemmetbegning muhim komandirliridin biri bolghan Yüsüp qurbéshi, 1930-yillarning kirishliride Sherqiy Türkistanda bahlan'ghan musteqilliq kürishige qatnishish üçün burunqi rehbiridin ruxset élip Qeshqer terepke ötidu.

Fuzeyl mexdum, basmichiliq heriketliri toluq axirlashqanliqi sewebidin, ismini özgertip heremge mangidu. U endi haji abdukerim dégen isim bilen otturgha chiqqan idi. Bir mezigil ötkendin kéyin Afghanistan'gha qaytip kélip Kabolda olturaqlishidu.

Kona chéka kadiriridin biri bolghan turapbeg, Türkistan milliy musteqilliq kürishi bahlan'ghan yillarda Orta Asiya Milliy Awam Inqilawiy Jemiyetliri teripidin Rusiye mexpi axbarat orunliri ichige kirgüziwétilgen jasus idi. Uning wezipisi Basmichilar etiretirlirini yoshurun axbaratlar bilen teminlesh idi. 1922-yilning may éyida mamur niyaz bilen birge Basmichilar etritige qoshulup kétidu. Uzun ötmeyla qurbéshiliqqa kötürilip, Enwer pasha bilen birge jeng qilidu. Kéyin haji semining etiriti bilen birge Afghanistan terepke ötüp kétidu. Kéyinki waqitlarda Afghanistandin chiqip kétish üçün uxturush qilin'ghinida etiriti bilen birge meshhetke bérip, u yerde turup qalidu. Meshhetke barghinidin kéyin müpti sedirdinxan bilen birge Iranning xurasan digen yéride pa'aliyetlirini dawamlashturidu. Bu jeryanda Sowét jasusliri uning péyigha chüshiwalidu. Bu jasuslar uni qachurup chigradin élip chiqip, Tashkentte teshkillen'gen sotta sotliship ölüm jazasigha höküm qilip derhal étip tashlaydu. (abdulla rejep baysunning eslimiliridin qarighanda turapbeg, Iran-Sowét chigrasidin ötüp Türkmenistan'gha kirmekchi boliwatqinida chigra mudapiye qisimliri teripidin étip öltürilgen diyilgen. – aptorning izahati)

Afghanistan'gha ötüp ketken qurbéshilirning beziliri Turkiyige, yene beziliri Hindistan yaki Erebestan'gha kétidu. Sultanbek, janibek qazi, haji parpi qataridiki bir qisim kishiler bolsa, Sherqiy Türkistan terepke ötüp ketken bolup, u yerde 1932-yilliri partilighan Sherqiy Türkistan musteqilliq küreshlirige qatnishidu. Turkiyige ketken memur niyazi,

hemraqulbeg we achilbegler bolsa, 1926-yilidin keyin Istanbulda qanat yaydurulghan Türkistan milliy birlik herikitige qatnishidu.

Türkmen bürküti dep tonulghan jüneytxan, 1927-yiligha kelgiche Sowétler ittifaqigha qarshi kürishini dawamlashturidu. Uninggha teng kilelmigen Sowétler ittifaqi hökümiti axrida uning bilen yarishish tekliwini qoyushqa mejbor bolidu. Uning ademirini qUrallirini saqlap qélishigha ruxset qilip, örgench tewesidiki bir yézigha orunlashturilidu. Bu halet, her ikki terep qobul qilalaydighan bir ehwal emes idi. Uzun ötmey urush qaytidin bashlinidu. Emma küchlük Sowét qoshunliri aldida jüneytxan artuq tirkiship kitelishi mumkin emes idi. Shunga, 1928-yilining sintebir éyida 1100 kishilik qUralliq qoshunini élip Iran'gha bérip panaliq tileshke mejbor bolidu. Iran hökümiti ularni qUral tapshurushqa qistap turiwalghachqa, yaremchisi anaquli qurbéshi bilen birge Afghanistan terepke ötüp kétidu. Desliwide char rusiyige qarshi jeng qilghan, keyin yene Sowétler ittifaqigha qarshi musteqilliq kürishi bilen uzun yil shoghullan'ghan bu ulugh jengchi, u yilliri 80 yashqa kirip qalghan idi. Afghanistan'gha bérip uzun ötmey hérat etirapidiki teymene digen bir kentte hayati bilen widalishidu.

Türkistanliqlar Yawrupada

Türkistanliqlarning Yawrupa siyasiy sehniliride tunji qétim otturgha chiqishi birinchi dunya urushi yillirigha toghra kelmekte. 1915~1916-yillirida Türkistan tewesi bilen mustemlike qilin'ghan Türkiy elliridin kelgen wekillerdin teshkil tapqan bir hey'et, Yawrupagha bérip Rusiye mustemlike qiliwalghan milletler mesilisige da'ir ehwallarni tonushturush meqsitide Yawrupa sayahitige chiqidu. Bu hey'et, Türkistan wekili muqimdin begjan, Qazan wekili Yüsüp aqchura, Ezerbeyjan wekili hüseyinzade eli we Qirim wekili chelebizade mehmet eset qatarliq kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Bu hey'et ziyaritini 1915-yili yaniwar éyida wén'giriyyidin bashlaydu. Budapishtta re'is wekili tizsa we parlamént yitekchiliridin andrasi qatarliq kishiler bilen körüşken hey'et ezaliri, ulargha Rusiye mustemlike qiliwalghan Türki ellirining xeritisi ilawe qilin'ghan bir doklat sunidu. Bu doklatta her bir rayon'gha munasiwetlik tarixiy melumatlar, Türkiy

qewimlirining siyasiy we ijtimaiy-medeniy tashkilotlari, Rusiye bilan bolghan munasiwetliride saqlan'ghan mesililer we ziyaret qilin'ghan ellerdin kütidighan ümidliri bayan qilin'ghan idi. Wén'giriyyidin keyin wienagha barghan hey'et ezaliri, bu yerde awustriye re'is wekili stork we tashqi ishlar wekili forgach bilen körüshidu. Bu hey'et Bérlin'gha kelip Gérmaniye tashqi ishlar naziri pagu we uning yordemchisi zimmerman bilan körüshkendin keyin, eng axirqi bekiti bolghan bulghariye ziyariti bilan sayahitini tamamlaydu. Bulghariyige kelip re'is wekili radoslawow we bir qisim siyasiy erbaflar bilan körüshüp ularghimu doklatlirini sunidu.

Buninggha oxshighan yene bir hey'et, 1916-yili ichide ikkinchi qetim Yawrupagha berip 6-ayning 27~29-künliri lozan shehiride chaqirilghan birleshken eller uchunchi nowetlik qurultiyigha qatnashidu. Bu yengi hey'et terkiwide, aldinqi qetimlik hey'ettiki Yüsüp aqchura bilan muqimeddin begjanlar bilen birge, yene qazaq-qirghiz rayonigha wakaleten Exmet'oghli safa, qumuqlargha wakaleten Exmet sa'ip aslanow, daghistan wekili bolup seyit tahir endi we cherkezler namida eziz meker qatarlik kishilermu bar idi. Bu hey'etke «Rusiye Musulman Türk we tatar mudafiye'iy hoquq jemiyiti» digen nam berilgen idi. Her bir wakaletchi öz xelqining mesililirige munasiwetlik teyyarlaghan doklatlirini qurultaygha sunidu. Muqimeddin begjan chaghatay milliti namida sunulghan uch betlik doklatida, Buxara we Xiwe xanliqliri bilen Rusiye Türkistanining besh wilayet xelqlirini chaghatay milliti dep atighan idi. Bu jaylarni rusiyiliklarning ishghal qiliwiliş jeryani tonushturulghan bu doklatta, Buxara bilen Xiwe xanliqliri uchün toluq musteqilliq telep qilin'ghan bolup, qalghan rayonlar uchünmu medeniyet jehettiki aptonomiye telep qilin'ghan idi. Qirghiz-qazaq wakaletchisi safa endining töt betlik doklatidimu shuninggha oxshaydighan tarixiy we siyasiy ehwallar tonushturulghandin keyin Qazaqistan'gha aptonomiye telep qilin'ghan bolup, Rusiye bilan bolghan chigra sizighining ubulxeyri xan dewridiki haliti asas qilinishi, rusiyilikler bilen qazaqlarning qanun aldida hoquqta barawer bolishi hemde bu jaylardin elinidighan bajlarning qazaq-qirghiz xelqige ishliwilişini lazim digendek telepler otturgha qoyulghan idi.

Türkiye armiyisi kapkazyige qarita heriket bashlighan 1917-yilisi, sadrazam (wezir) telet pashaning qollap quwetlishi bilen Rusiye Türklirining izchil pa'aliyet qilishigha kapaletlik qélsh meqsitide shiwitsariyide da'imliq bir biyro échish qarari élin'ghan idi. Bu biyroda turushluq wakaletchiler hey'iti, mustemlike astidiki Türki ellirining mesililirini xelqaraliq sorunlarda tonutush wezipisini öz üstige alghan idi. Bu hey'etke köprülüzade fu'at endi mes'ol qilip belgilen'gen idi. Buhey'et terkiwidiki Türkistan wakaletchiligi üchün Türkistan ittihat we tereqqiy jemiyyiti teripidin Istanbulgha iwertilgen müpti sedirdinxan körsitilgen idi. (Zeki Welidiy Toghan: «bügünki Türk éli Türkistani we yéqinqi zaman tarixi» namliq kitawida – 480-betler – bu hey'etke nurettinbeg xudayarxanowningmu Türkistan wakaletchisi süpitide qatnashqanliqi bayan qilinidu. Emma sedriddinxanning kündilik xatire deptiride bu isimni peqetla uchirtalmaymiz. Shuningdek yene Türkistandin Istanbulgha iwertilgen Türkistan ittihat we tereqqiy jemiyyiti ezaliri ichidimu bu isim körünmeydu. – aptorning izahati) qalghan ezalar qazi abduréshit endi, Ezerbeyjanliq hüseyinzade eli, Qazanliq Osman toqumbet, atawulla bahayidin we xelim sabit qatarliq kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Hey'et ezaliri 10-ayning 27-künisi yolgha chiqidu. Warnagha yétip kelginide wéin'giriyyide inqilap partilap kétip, yolini özgertip odissa arqiliq Gérmaniyige ötmekchi bolidu. Emma bu yolmu itilip qalghachqa, bu hey'et noyabirning axirlirida Istanbulgha qaytip kélshke mejbor bolidu.

U yilliri Türkistan mesilisini Yawrupa ellirining künertiwige kirküzüshni oylighan yene bir siyasetchi, shir eli lapin dégen zat idi. Türkistan ulémalar jemiyyitining re'islik wezipisini ötewatqan hemde bolshéwiklar inqilawi yüz bergen waqitlarda Tashkentte yüz bériwatqan siyasiy weqelerde muhim rol oynighan lapin, 1918-yili 10-ayning kirishliride sadirazam telet pasha yézip bergen xetni élip Gérmaniyige kélidu. U yerde özini Türkistan muxtariyyitining parlamént re'isi we Orta Asiya Ulémalar Pirqisining wakaletchisi dep tonushturidu. Gérmaniye tashqi ishlar ministirligi bilen körüshüsh jeryanida ulargha Türkistan'gha munasiwetlik bir doklat sunidu. Shuningdin kéyin Gérmaniyyide késel bolup qalghan shir eli lapin, 1919-yilining fiwral éyida Türkistan'gha qaytip kilip uzun ötmeyla wapap bolidu.

Qoqan muxtariyiti aghdurulghandin kéyin, derhal Türkistanning nurgun jaylirini aylinip chiqqan Mustapa Choqay'oghli, groziyige kélip u yerde neshriyatchiliq pa'aliyetlirini bashlaydu. 1919-yili 2-ayning 21-chisla künisi Parizhda chaqirilghan wérsay ténchliq qurultiyigha Rusiye teweside yashaydighan qewimlarning «rusiyide démokratik fédératsiyelik jumhuriyet pirinsipliri اساسida öz arzuliri boyiche yashishigha kapaetlik qilish» digen mezmonda bir parche télégram yollaydu. Groziye bolshéwiklar teripidin ishghal qiliwélin'ghandin kéyin Türkiye arqiliq Parizhgha barghan Choqay'oghli, Rusiye дума qurghuchi wekil süpiti bilen her xil neshriyat eparlirigha maqalilar yézishqa kirishidu.

(resim orni)

Rusiye Musulman yitekchiliri: soldin onggha birinchi rette: Mustapa Choqay'oghli, Exmet salixop we shérip manatow. Öre turghanlar: Osman toqumbetow, ömer türegolow we Sultan eliyéw. Tibilis, 1920-yili – Ehet Enjan arxiwidin

1923-yiligha kelgende, Türkistanda basmichiliq heriketliri اساسen axirlashqan bolup, Afghanistanida turup birer siyasiy pa'aliyet bilen shoghullinish imkaniyitining yoqlighi barghansiri éniq otturigha chiqishqa bashlaydu. 1924-yilining béshida, chet döletlerde Türkistan milliy erkinlik herikitige yitekchilik qilalighidek xadimlar Fransiye, Gérmaniye, Türkiye, Iran we Hindistan qatarliq ellerge tarqilip kétidu. U waqitlarda Mustapa Choqay'oghli Parizhda turatti. Zeki Welidi endi bolsa, dosti fetqulqadir endi bilen birge Hindistan we Türkiye yoli arqiliq Yawrupagha qarap yolgha chiqqan idi. Osman ghoja bir qisim dosliri bilen birge Türkiyide turup qélish niyitige kelgen idi. Müpti sedirdin, abdulxemit arip we turapbeg qataridiki dangliq kishiler bolsa Iranda, yeni Türkistan chigralirigha eng yéqin jay bolghan meshhet shehirige jaylishiwalghan idi. Buxara jumhuriyitining Afghanistan wakaletchiligini üstige alghan hashim sayiq, Afghanistan ma'arip nazaritide wezipige teyinlen'gen idi.

Aktip pa'aliyet qilalaydighan bir siyasiy sorun uyushturmay turup chet döletlerde Türkistan milliy musteqilliq kürishini dawamlashturush imkani yoqlighi éniq idi. Shu seweptin, jemiyyet yitekchisi Exmet Zeki Welidi bilen bashqa ilghar kishiler bundaq bir sorunni nede we qaysi

xil shekilde qurup chiqish kérekligi üstide izdinshke kirishidu. Türkistanliq köchmenler zich jaylashqan Afghanistan bilen Iran, eyni waqitta Türkistan'gha biwaste chigradash bolushtek muhim bir ewzellikke ige döletlerdin idi. Emma bu ikkila dölette siyasiy merkez qurup chiqish hemde ashkare shekilde siyasiy pa'aliyetler bilen shoghullinishqa imkan yoq idi. Buninggha oxshash alahldiliklerge ige bolghan Hindistanda bolsa, En'giliye hökümitining maqulliqini almay turup héchqandaq bir pa'aliyet bilen shoghullan'ghili bolmaytti. Shundaq bolghachqa, uningdin kéyin Türkiye bilen Yawrupani oylinishqa toghra kéletti. Yéngi qurulghan yash Türkiye jumhuriyiti, Türkistanliq musapirlar bilen köchmenler üçün alghanda ikkinchi ana weten dep qarilatti. Emma yéngi qurulghan Türkiye jumhuriyiti Sowétler ittifaqigha qarshi turidighan bir siyasiy küreshke sahipxanliq qilish mesilisige kelgende unche bek qizghin emes idi. Netijide, Türkistan téritoriyisige bek yltraq hemde Türkistanliq musapir sani yoq diyerlik bolishigha qarimay, ashkare shekilde siyasiy pa'aliyetler bilen shoghullinip Türkistan mesilisini xelqaraliq sehnilerge élip chiqish noqtisidin alghanda eng muwapiq kélidighan ellerdin Fransiye, Gérmانيyige oxshash Yawrupa döletliri ularni özige jelip qilmaqta idi. Ene shu seweptin Türkistanliq yitekchiler bu döletlerge yüzlinishke bashlaydu. Heqiqetenmu kéyinki yillarda Afghanistan, Iran, Hindistan we bir qisim erep elliride her xil gurohwasliqlar körülgendek qilsimu, bu ellerdiki siyasiy muhit, bu mez'hepler küchuyip bir siyasiy heriket halitige aylinalishigha yol qoymaydighanliqi ispatlinidu.

Siyasiy teshkilat yitekchiliri

Tarixtin buyanqi herqandaq siyasiy heriketning shekillinishi, mukemmellishishi we heriket alahldilikliri asasen bu heriketlerni shekillendürgen we uninggha yitekchilik qilghan rehberlerge baghliq bolup kelmekte. Türkistanliq ziyalilarning chet'ellerde qanat yaydurghan milliy musteqilliq küreshlirimu bu tüpki qanuniyettin mustesna emes idi. Chet'ellerdiki Türkistan üçün élip béirilghan küreshlerni iqtidarliq yitekchiler noqtisidin alghanda unche teylelik dep éytalmaymiz. Eslide Türkistan teweside qanat yaydurulghan milliy küreshlerge aktipliq bilen qatnashqan kishilerning köp qismi bu

küresh jeryanida taziliwétildi yaki Sowétler ittifaqi teweside qalghan idi. Desliwede bolshéwizmning heqiqi mahiyiti bilen uning esli xarakterini éniq perq qilip kitelmigenligi üçhün, ziyaliylar tebiqisining xéli köp qismi sotsiyalizim tüzümi astida milliy döletlirini qurup chiqishqa bolidu dep ishinip weten ichide qélishtirish yolini talliwalgan idi. Netijide, Türkistandin chet'ellerge chiqip ketken ziyaliy pa'aliyetchiler bilen yitekchiler san jehettin bekla yitersiz idi. Shuningdek yene, bu yitekchilarning köp qismi Türkistan téritoriyasining herqaysi jaylirida we her xil dewirliride pa'aliyet qilishqan kishiler idi. Shundaq bolghachqa, ular bir-birsige zadila oxshimaydighan herxil dunya qarashlarga ige kishilerdin terkip tapmaqta idi.

(resim orni)

Mustapa Choqay oghli (1920-yillar'etirapida)

Zeki Welidi Toghan (1920-yili etirapida)

Osman ghoja oghli (1931-yili)

Resim: Türkistan milliy herikitining üç neper yitekchisi

Türkistandiki milliy azatliq pa'aliyetlirige biwaste qatnishop, bu pa'aliyetlerni siyasiy pilan boyiche barliqqa kélishige kapaletlik qilip, uningdin kéyin chet'elge chiqip ketken siyasiy yitekchi dep qarashqa bolidighan kishilerdin Mustapa Choqay oghli, Zeki Welidi Toghan we Osman ghoja oghli qatarliq 3 neper yitekchini körsitishimiz mumkin. Türkistan sirtida qanat yaydurulghan siyasiy küreshlarning 1924-yillirida bashlinip 1939-yilighiche qanat yaydurulghan birinchi dewrini asasen yoqurida körsitilgen 3 neper yitekchimiz qozghap biwaste yitekchilik qilish اساسida barliqqa keltürgen déyishke bolidu. Shundaq bolghachqa, bu dewirdiki Türkistan üçhün élip bérilghan küreshlarning ehmiyitige toghra baha bérishde bu üç neper lidérning terjimehali bilen siyasiy alahldilikliridin toluq xewer tépishimizgha toghra kélidu.

1900-yilliri char Rusiye teweside barliqqa kelgen siyasiy özgirish dewri bilen Türk dunyasida bashlan'ghan jeditchilik heriketliri, dunyaning bashqa jayliridikige oxshash Türkistandimu yash siyasonlarning barliqqa kélishi üçhün zémin hazirlap bergen idi. Ene shu dawalghushluq dewirlerde siyasiy sehnige chiqqan yashlardin birsi Mustapa Choqay oghli idi. U, qanun pakultitida oquwatqan

oqughuchi waqitlirdila Rusiye dumasining Musulmanlar guruppisida Türkistan gobérnatorluq tewesining wakaletchiligini üstige alghan birsi idi. Kéyinki dewirlerde Groziye tashqi ishlar ministiri bolidighan chénkélin teripidin «u bolmisa idi, Musulmanlar guruppisi unche uzun berdashliq birelmigen bolatti» dep bahalighan bu yash ezimet, 1917-yilining dikabir éyida qurulghan qoqan aptonomiyilik hökümitide awal tashqi ishlar naziri, uningdin kéyin hökümet re'isi bolup wezipe öteydu.

1890-yilliri, aqmeschitte dangliq bir qazaq a'iliside dunyagha kelgen Choqay'oghli, 27 yash waqitlirdila yéngidin qurulghan bir hökümetning re'islikige teyinlinidu. Emma u, bu yash dölet bolshéwiklar teripidin yoqutulghandin kéyin chet'elge chiqip kétishke mejbor bolidu. Chetke chiqip awal tiblisqa baridu. U yerde Exmet salixop teripidin chiqiriliwatqan «wolniy goréts» (azat taghliqlar) we «barba» (urush) qataridiki gézitlarda bir mezigil ishligendin kéyin, Groziye hökümitiningmu yordimi bilen «na rubézhé» (chigra boyliri) namida bir zhornal neshir qilidu. Ukra'inliq musapirlarningmu yordimini élip chiqirilghan bu zhornalni aran 6 san neshir qildUralaydu. 1921-yili fiwral éyida groziyini mu bolshéwiklar bésiwalghandin kéyin, ayali bilen birge Istanbul arqiliq Parizhgha bériwalidu.

U waqitlarda, Choqay'oghli démokratik bir rusiyining qurulidighanliqigha, shuningdek bundaq bir Rusiye teweside aptonomiyilik bir Türkistan teshkil qilishqa bolidighanliqigha ishinetti. Eslide kadét partiyisige qatnashqanlar yaki bu partiyige qiziqidighan barliq azsanliq millet yitekchilirimu ene shundaq bir köz qarashda idi. Yawrupagha kétishtin burun Parizhda chaqirilghan wérsay téchliq qurultiyigha tiblistin iwertken télégrammisidiki tüwendiki qurlar, Choqay oghlining eyni waqtidiki bu közqarashlirini ochuq körsitip bermekte:

Türkistanda yashap kelgen qewimlarning öz arzularini rusiyide qurulidighan démokratik we fidratsiyilik jumhuriyet teweside erkin otturgha qoyalishini kapaletletke ige qilinishi lazim.

Yene bir tereptin Choqay oghli qoqanda qurulgan muxtariyet hökümiti aghdurulghandin keyin derhal chetke chiqip ketkechke, ne bolshéwikchilik bilen yaki bundaq bir hakimiyet sistémisining asisini teshkil qilidighan urus showénizimi bilen peqetla uchirashmighan déyishke bolidu. Shunga, Choqay oghli Rusiye sotsyal démokrachiliri teripidin izchil türde otturigha qoyulghan bir gewde halitini saqlap qélishni birdin bir meqset qilishqan démokratik Rusiye pütünligini berpa qilish deydighan köz qarashning emelge ashidighanliqigha qet'i ishen'gen idi. Shuningdek yene, u dewirlerdiki köp sanliq Türkistanliq ilghar kishilerning közqarishigha oxshash, uningdimu eger toluq musteqil Türkistan qurulsa öz aldigha put tirep tUralmaydu, eyni waqittiki xelqaraliq küch tengpungliqi ichide musteqil mewjutlighini saqlap qalalmaydu deydighan közqarash mewjut idi. Shundaq bolghachqa, Türkistandin ayrilip xéli yillar ötkendin keyinmu, yeni 1923-yilisi, «oriént ét oksidént» dégen bir fransuzche zhornalda élan qilghan «Rusiye siyasiti we Türkistan milliy siyasiti» dégen témiliq maqalisida tiblistin wérsay téchliq qurultiyigha iwertken télégrammisidiki közqarashlirini yene bir qétim qayta tekrarlighan idi. Xéli uzun yézilghan bu maqalisida tilgha élin'ghan mezmonlar Türkistanning Türk islam dunyasida tutqan orni, turkistanning Rusiye teripidin ishghal qiliwélinishi, Rusiye mustemlikichilik siyasiti we uning aqiwetliri, 1917-yilqi inqilap, Türkistanda bolshéwiklar, Türkistanda aptonomiye heriketliri, Sowétler siyasiti netijiside otturgha chiqqan acharchiliq, ma'arip we iqtisadiy ishlar jehettiki meghlobiyetliri we musteqillikke qarap ilgirlesh dégendek mezmonlarni öz ichige alghan idi. Shuninggha qarimay, bu maqale bir Türkistanliq teripidin yézilip Yawrupa zhornallirida élan qilin'ghan tunji ilmiy we siyasiy maqale bolush noqtisidin alghanda, bekla muhim ehmiyetke ige idi.

Bu türdiki közqarashlarning tesiri astida qalghan Choqay oghli Parizhgha kelginidin keyin, chet'elde musafir bolup yürgen bolshéwizmgha qarshi közqarashqa ige Rusiye sotsyal démokrachilar bilen zich munasiwet tikligen idi. U yene ménshéwiklar lidéri kérénski teripidin chiqirilghan «dni», kadét partiyisining lidéri milyukow teripidin chiqirilghan «poslédniya nawosti» gézitliridimu bir mezigil korriktor bolup ishligen idi. Uning u yillarda élip barghan pa'aliyetliri, közqarashliri we sotsyal démokrachiliri rusiyilikler bilen bolghan munasiwetliri keyinki waqitlarda, bolupmu Zeki Welidiy

qatarliqlar teripidin qattiq tenqit qilinshqa uchirap, herxil ichki zidiyetlarning peyda bolishigha sewepchi bolidu. Shundaq bolghachqa, Zeki Welidiy, Choqay oghli bilen Parizhda tunji qétim körüşkinIdila Choqay oghlining, uning otturgha qoyghan musteqil Türkistan qurush köqarishigha qiziqmighanliqini, Qazanliq lider sadir meqsudiy (arsal) bilen Ezerbeyjanliq eli merdan topchibéshi qatarliq kishilerningmu Choqay'oghli bilen oxshash köz qarashda ikenligini, shu seweptin ular bilen yéqinlishalmighanliqi heqqide toxtalghan.

Emma aridin uzun ötmey, Türkistanni bolshéwiklar parchilap bölüwétishi hemde yéngidin memori rayonlarga ayriwétishini körüp, démokratik bir Rusiye, uning teweside öz mewjudiyitini saqlap qalalaydighan bir Türkistan qurup chiqish dégendek közqarashlarning pütünley xam xiyal ikenligi ispatlinishqa bashlaydu. Buning netijiside, Choqay oghlinimu öz ichige alghan chet'ellerde musafir bolup yürgen barliq Türkistanliq ziyaliylar arisida toluq musteqil Türkistan qurushni telep qilish közqarishi shekillinishke bashlaydu. Kéyinche, Mustapa Choqay oghli ene shu dewirler heqqide toxtilip kélip munularni bayan qilidu:

1917-yilining bashlirida biz hemmimiz fédératsiye we unitaristik dégendek ortaq bir késellikning tesiri astida qalghan iduq. Hemmimizni iskenjisige éliwalghan bu késellik, Rusiye démokratik inqilawigha qet'iy ishen'genlikimizdin kelmekte idi.

Eger biz 1917-yilqi inqilapning deslepki künliride «milliy musteqilliq» deydighan birer programmini otturigha qoyalighan bolsaq, xelqimiz ichide buninggha qarshi chiqidighan birer tebiqining bolishigha shexsen men ishenmeymen. Shuninggha qarimay, biz bundaq bir yolgha derhal atlinip kitelmiduq. Halbuki, yoqurida éytip ötkinimdek bizler Rusiye sotsiyal démokiratchilirigha bekla ishinip ketken iduq. Uning üstige öz küchimizge tayinip öz dölitimizni qurup yolgha séliwalalishimizgha ishenmigen iduq. Shundaq bolghachqa, Rusiye terkiwige kiriwélip wetinimizde özimizning hakimiyet organlirini qurup chiqish hoquqini telep qilish deydighan «fédératsiye» siyasitidin bekla ümid kütken ikenmiz.

Chet'eldiki Türkistan üçün élip béridighan heriketlerning eng muhim yitekchiliridin birsi, hetta deslepki yillarda eng muhim rol oynighan kishi süpitide Exmet Zeki Welidiy (Toghan) ni körsitip ötishimiz mumkin. Ajayip bir tesaddipiliq, Mustapa Choqay oghli bilen oxshash bir yil ichide dunyagha kelgen bashqirt Türkliridin bolghan bu kishi, küchlük siyasiyon bolushi bilen birge, yene intayin muhim alim süpitide tonulup, Türkistan üçün élip béridighan küreshlerning barliq saheliridiki pa'aliyetlerge aktipliq bilen qatnashqan idi. U, 1917-yilqi inqilap yilisi chaqirilghan musulmanlar qurultiyida téritoriyisi éniq musteqilliq közqarishini qollighuchilar teripide turghan birsi idi. Toghanning qarishi boyiche alghanda, Rusiye her millet öz téritoriyisi ichide özini özi bashqurush hoquqigha ige bolidighan döletler ittipaqi sheklini élishi kérek idi. Bu döletler sotsyalizm tüzümini asas qilidighan hakimiyet pirinsipini asas qilishi lazim idi. Ene shundaq tüpki pirinsip اساسida, inqilap yillirida aptonomiyilik Bashqirdistan dölitini qurup chiqish üçün tirishchanliq körsitidu. (heriketning kélish menbeliri mawzusigha qaralsun. – aptorning izahati)

Zeki Welidiy, inqilaptin kéyin qurulghan milliy bashqirt hökümitide herbi ishlar ministiri we ichki ishlar ministiri qatarliq wezipilerni üstige alghan bolup, 1919-yilisi hökümet re'islikige teyinlinidu. Uningdin kéyin, 15 ay boyiche bolshéwiklar hakimiyiti bilen bir septe turup aq uruslarga qarshi urushqa qatnashidu. 1920-yilining kirishliride, lénin qataridiki bolshéwik rehberlirining ikki yüzlimichiligini sézip, ularning öz teghdirini özliri belgilesh dégen sözlirining pütünley yalghanchiliq ikenligini tonup yétidu. Qizillar aldinqi septe ghelibe qilip dölet ichidiki weziyetni tézginligensiri, esli qiyapitini tedriji ashkarilashqa bashlighan idi. Shundaq qilip, urus showénizimi اساسigha qurulidighan komunizm tüzümining uruslardin bashqa milletlerge yashash heqqini bermeydighanliqi ashkare otturigha chiqishqa bashlaydu. Welidining özimu xuddi Sultan Ghaliyéwge oxshash aqiwetke qalidighanliqini sézip, bolshéwik rehberlirige bir nechche parche xet tashlap qoyup ghipla qilip yoqap kétidu. Kéyin Türkistan'gha qéchip bériwélip, u yerdiki milliy musteqilliq küreshlirige qoshulup kétidu. Bu jeryanda, Türkistanliq sotsyalist ziyaliylar teripidin qurulidighan sotsyalistchilar tüdesini teshkillesh jehette muhim rol oynaydu. Bu pirqigha kéyinki waqitlarda erk partiyisi digen nam bérididu. 1920-yilining axirlirigha kelgende, Zeki Welidiy, Türkistan

milliy musteqilliq kürishige yitekchilik qilidighan herxil köz qarashniki gurohlar birliship qurup chiqqan ottura Asiya Musulmanlar milliy awam inqilawiy jemiyetler ittifaqining re'islikige teyinlinidu. Basmichiliq heriketliri omumiy yüzlük ajzlash basquchigha kirwatqan mezgillerde Türkistandin ayrilish qararigha kélip, 1923-yilisi Iran arqiliq Afghanistan'gha bériwalidu. Bir qisim jemiyet ezaliri bilen birge Afghanistanida bir mezigil pa'aliyet qilghandin kéyin Hindistan'gha kétidu. Kéyin u yerdimu turmay Türkiye arqiliq Yawrupagha bériwalidu.

Zeki Welidiy teripidin yézilghan sotsyalistlar tüdesining 9 maddiliq programmisini, bir menidin alghanda uning shu dewirlerdiki siyasiy köz qarashlirining xulasisi déyishke bolidu. Bu programmining birinchi maddisida yer, su, yer'asti we yer üsti bayliqlarni dölet igilikige ötküziwélis hemde kolliktiplashturush pirinsiplirini yolgha qoyush otturgha qoyulghan. Türkistan teweside közge körün'gidek birer sana'etlishish bolmighanliqi üçhün, ishchilar sinipimu yoq diyerlik bolup, ahalining mutleq köp qismi dihqanlardin teshkil tapmaqta idi. Ene shu seweptin, sotsyalistlar tüdesi yéza igilik saheside ishleydighan déhqanlarni prolitariyat sinipi shekillen'giche bolghan ariliqta xelq ammisining awan'gart küchliri dep qarashni teshebbus qilghan idi. Türkistan musteqilliqini qolgha keltürüş hemde erkinlikke érishish ghayisini, dihqanlar sinipining öz hoquqlirini qolgha keltürüş yolida küresh qilishi arqiliqla qolgha keltürüş mumkin dep qarayitti (3-madda). Memliketni bashqurush ishi sotsyalizm pirinsipliri اساسgha qurulidu dep körsitilgen idi. Shuningdek yene, bu musteqil, démokratik jumhuriyetning tüpki wezipisi, dihqanlar sinipini cheklimisiz halda ishlepchiqirish bilen shoghullinalaydighan qilish, ularning ilgirlishini kapaletke ige qilish lazim dep tekitligen idi (4-madda). Din bilen dölet ishliri bir-birsidin ayriwétildu dep körsitilgen idi. Eng axirqi maddisida bolsa, Türkistan sotsyalistlar tüdesi izilgen siniplar bilen ikispalatatsiyige uchurighan milletlarning hoquqliri üçhün küresh qilish pirinsipini qobul qilidighan sotsyalistik inténatsyonal teshkilatigha eza bolalaydu dep belgilen'gen idi.

Yawrupagha barghinidin kéyin tikligen munasiwetlirining alahldiliki bilen Türkiyige kelginidin kéyin élip barghan pa'aliyetlirige qarighanda, Zeki Welidiy xéli waqitlarchiche bu xil köz qarashda ching

turup kelgenlikini körsetmekte. 1926-yilisi Istanbulda, bu pragrammining maddilirini, éhtimal u waqitlarda muqimliship qalghan dunya küch tengpungliqigha asasinip téximu kingeytip qaytidin izahlap békitip chiqqanliqi körülmekte. Sotsyalizmning rusiyidiki ijra qilinishi paji'elik we mustebit bir tüzümni peyda qilghanliqini tonup yetken, shuningdek uni Yawrupa elliride yolgha qoyuliatqan tüzüm bilen sélishturush pursitge ige birsi bolishigha qarimay, 1926-yilliridimu Sowétler tüzümünü shekillendürüşke sewepchi boliatqan bir pelsepening asasiy pirinsiplirida ching turiwalghanliqi heqiqetenmu kishini heyran qalduridighan bir ehwal.

Bu hadisiler, Zeki Welidining eslde sotsyalizm eqldilirige ishinip kelgenlikini, emma yene bir tereptin rusiyide meydan'gha kelgen komunizm ülgisining kingeymichi siyasitige qarshi turidighanliqinimu körsitip bermekte. Welidining qarishi boyiche alghanda, uning otturgha qoyghan endizisi Türkistan bilenla cheklinip bashqa ellerge kingeytishni meqset qilmighanliqi üchün, Rusiye bolshéwizmining intérnatsyonalchi alahldiligidin periq qilatti. Shundaq qilip ijtimai'y tüzüm mesilisi bir terptin milliy sotsyalist alahldilikke ige bolghan bolsa, yene bir tereptin kingeymichilik alahldiliki bolmighachqa, Rusiye bolshiwizmige bek zitmu bolup ketmeytti. 1917-yilqi Rusiye Musulmanlar qurultiyida ayaz isaqiy, sadir meqsudiy qatarliq aldinqi qatardiki tatar milletchiliri bilen ixtilap peyda bolghanliqi, 1920-yiligha kelgiche bolghan ariliqta bolshéwik lidérliri bilen bir septe turghinigha oxshash ehwallar, Zeki Welidining chet'elde élip barghan pa'aliyetliri jeryanida herxil zidiyetlarning peyda bolishigha sewep bolup béridu.

Chet'elde qanat yaydurulghan Türkistan üchün küresh herikitining üçünchi nomurluq muhim adimi – Osman ghoja'oghli idi. Bukishi Türkistanda 1905-yillidin bashlap kündin kün'ge küchiyip bériwatqan jeditchilik herikitining yitekchiliridin birsi idi. U, Buxaradiki jeditchi mekteplarning échilishida muhim rol oynighan bolup, 1908-yili bir dosti bilen birge Türkiyige kélip Türkistanliq yashlarni Istanbulda terbiyileshni meqset qilghan «Buxara tamimiy ma'arif jemiyetiy xeyriyesi» namida bir jemiyet qurup chiqidu. Uningdin kéyin Buxaragha qaytip kelgen ghoja oghli, 1918-yilidin bashlap «yash Buxaraliqlar» namidiki teshkilatning aldinqi qataridiki kishiliridin birsi bolush süpiti bilen, Buxara eMiri se'id alimxan'gha qarshi ilp bérilghan

küreshlerge qatnishidu. Buxara eMiri qéchip ketkenden kéyin qurulgan Buxara xelq jumhuriyiti hökümiti ichide awal maliye naziri bolup wezipe ötigen bolsa, bir yil ötkenden kéyin bash jumhur (prézdént) bolup saylinidu.

Osman ghoja'oghli bash jumhur bolgan waqtlarda Moskwaning Buxara xelq jumhuriyitini Sowétleshtürüşke urunishiga qarshi küchlük heriket qozghaydu. Urush esiri Türkiye ofitsérlirining yardimige tayinip milliy alahldilikke ige bir armiyé qurup chiqishqa tutush qilidu. Buxara eMirligi aghdurulgan yillarda Sowét qUralliq küchliri teripidin musadire qilinip moskiwagha élip kétilgen Buxara'eMirligi ghezinisining bir qismini anadolu hökümitige yadem süpitide iwertishige kapaletlik qilidu. Sherqiy Buxara tewesini ziyaret qilghan waqtida düshenbidiki urus gazarmisining komandirlirini qolgha élip we bir parche bayanat élan qilip, Türkistanliqlarni uruslarga qarshi urush qilishqa chaqiridu. Uningdin kéyinki waqtlarda Enwer pasha bilen körüşüp basmichiliq herikitige qoshulup kétish teliwini otturgha qoyghan bolsimu, pashaning maqullighini alalmaydu. 1922-yilning bashlirida Afghanistan terepke ötüp, u yerde siyasiy we herbiy merkez teshkil qilish ishlirigha da'ir heriketler bilen shoghullinidu. Afghanistandiki weziyet buninggha uyghun kelmigenligi üçün, 1924-yilisi Hindistan arqiliq Türkiyige bériwalidu. Shundin kéyin Türkiyide turup qalidu.

1924-yilqi Bérlin qurultiyi:

Orta Asiya Musulmanlar Milliy Awam Inqilawiy Jemiyitidin Türkistan Azatliq Jemiyitigiche

Rusiye inqilawi partilghan yillarda öz pa'aliyetlirini Bashqirdistanning sirtigha, yeni Türkistan tewesigiche kengeytishni emelge ashurup, milliy inqilapning aldinqi qataridiki rehberliridin birige aylan'ghan Zeki Welidiy, Yawrupagha kiler-kelmeyla chet'elde tézlikte

bir tashkilat qurup chiqish kérekligini hés qilidu. Yawrupagha kileligen Türkistanliq ziyaliylarni bir yerge yigish ishi bu mexset üchün eng muwapiq bashlinish bolup qélishi mumkin dep mölcherligen Welidiy, uzun ötmey, bolupmu Gérmaniyige yigilghan Türkistanliqlar bilen ötküzgen herxil söhbetlerdin kéyin bir qétimliq omumiy qurultay chaqirish heqqide pikir birlikige kélidu.

Chet'elde tashkillik pa'aliyet qilishning kam bolsa bolmaydighan aldinqi sherti, belki eng muhim sherti, bu pa'aliyetler üchün lazim bolidighan maddiy menbe tépish mesilisi idi. 1920-yili, Orta Asiya Musulmanlar Milliy Awam Inqilawiy Jemiyiti digen tashkilat qurulghan waqitlarda, jemiyet merkezi Mustapa Choqay oghlini Yawrupada turushluq wekil dep tonup, Buxara jumhuriyiti ghezinisidin 20 qadaq (bir qadaq texminen 400 gram kélidighan bir xil éghirliq ölchimi. Shu buyiche alghanda iwertilgen altun jem'iy 8 kilogram etirapida ikenligi melum. – aptorning izahati) Buxara altuni iwertish qarar qilin'ghan idi. Kéyinche bu altunlarni ittihatchilar teripidin qurulghan ixtilal'iy islam jemiyitining Bérlin shöbisi wastichiliqi arqiliq Mustapa Choqay oghligha yetküzüp bérish üchün, 1922-yili 3-ayda Kabolda turushluq ittihatchilardin bedri ependige tapshurulghan idi. Epsuski, bedri ependi 1923-yilisi Kabolda wapat bolidu. Shundaq qilip uninggha tapshurulghan altunlar Parizhgha iwertilmey qalidu. Enwer pashaning inisi nuri pasha bu altun pullar heqqide xewirim yoq déginidin kéyin élip bérilghan tekshürüshler netijiside, u altunlar Afghanistan hökümet da'iriliri wastisi arqiliq iwertilish pilanlan'ghan bolsimu, jamal pashaning Afghanistandin ayrilishi hemde bedri ependining wapatidin kéyin, Afghanistan hökümiti bu altunlarni musadire qiliwalghanliqi otturgha chiqidu. Zeki Welidiy bilen Mustapa Choqay oghli ikkisi, bu ishni Afghanistanning Parizhda turushluq elchisi Mexmutxan tarzigha oxturup, Afghanistan hökümitidin bu altunlarni qayturup bérishni telep qilishidu. Emma ularning bu urunushliri netijisiz qalidu, aridin uzun ötmey Mexmut tarzimu Parizhdin ayrilidu. Netijide bu pullardin pütünley ümid üzülidu. Bu jeryanda Zeki Welidiy, bu ish heqqide En'giliye hökümet mes'olliri bilen munasiwet baghlashqa tiriship baqqan bolsimu, ulardinmu héchqandaq bir jawap alalmaydu.

Bu arida qurultay teyyarliqlirimu dawam qilmaqta idi. Pütün yaz boyiche Afghanistan, Iran we Türkiye qatarliq ellerge tarqilip ketken

kona ezalar ottursida bu qurultaygha munasiwetlik xet alaqlar bolup turidu. Shundaq qilip 1924-yili 11-ayning 29-künisi Exmet Zeki Welidiy, Mustapa Choqay oghli, Abdulwahap Muradiy, Tahir Shakirzade, Ezimbek Bérímjan we Petxulqadir (Abdulqadir) Sulayman oghli qatarliq kishilerning qatnashishi bilen Orta Asiya Musulmanlar Milliy Awam Inqilawiy Jemiyiti Ittihadining Türkistan sirtidiki tunji qétimlik resmi qurultiyi chaqirilidu. (Zeki Welidiy Toghan «eslimiler» namliq kitawida bu qurultaygha Choqay oghlining Parizhdin, bashqirtlardin Miralay alimjan taghanning budapishtin kélip qatnashqanliqini, ularning her ikkisila qesem béríp bu jemiyetke eza bolghanliqini yazghan. Uningdin bashqa yene jemiyet programmisida musteqilliq maddisi bolghanliqi üçün, Choqay oghli bu jemiyetke qatnashishta ikkilinip qalghanliqi bayan qilinmaqta. Yene shu yerde milliy bayraqning Semerqentte qobul qilin'ghan sheklini saqlap qélis qarar qilin'ghanliqi, mushterek ana tili mesilisimu muzakire qilin'ghanliqi, bu heqtimu qarar qobul qilin'ghanliqi bayan qilin'ghan. Zeki Welidi kitawida bu mesililer heqqide toxtilish bilen birge, kitapning axirsigha qoshumche qilip bérilgen esli arginal hüjjetler bilen ularning terjimiliri élawe qilin'ghan yighin xatirisige asalan'ghanda, belkim xata xatirliwalghanliqidin bolsa kérek, bu 4 mesile heqqide toghra melumat bermigenliki éniq. Birinchisi, 1924- yilqi Bérlin qurultiyining yighin xatirilirige qarighanda, alimjan taghanning ismini bu qurultaygha qatnashqanlar ichide uchiritilmaymiz. Uningdin kéyinki yillarda meyli t b m ezaliri ottursidiki xet alaqlirida, meyli t b m qararliri arisida alimjan taghanning t b m ezasi boghanliqini körsitidighan héchqandaq bir hüjjet yoq. Ikkinchisi, yighin xatirilirige qarighanda Bérlin qurultiyida edebiy til mesilisi heqqide herqandaq bir qarar qobul qilinmighan. Üchinchisi, Zeki Welidiy Toghan bu qurultayda Semerqentte qobul qilin'ghan bayraqni qilche özgertmey qobul qilin'ghanliqini yazidu. Shuningdek yene «eslimiler» digen kitawining 383-bétide Türkistan bayrighi uning özi bilen birge munewer qari we Jan'uzaq oghli qatarliqlardin teshkillen'gen bir hey'et teripidin tepsili bir shekilde teyyarlan'ghanliqi, hetta bayraqning qobul qilin'ghan künini milliy bayram küni qilip belgilesh arzuliri üstidimu toxtalghan. Emma bulargha qarimay, Bérlin qurultiyining yighin xatirisi heqqide toxtalghanlarga qarighanda bügün'giche birer bayraq bolup baqmighanliqi üstide toxtilip kélip, Bérlindiki guruppa teripidin bir layihe teyyarlinip ezalargha iwertilish qarar qilin'ghan. Heqiqetenmu

1927-yili, t b m Istanbul qurultiyi qararlirining birside, Toghanning Semerqentte teyyarlinip testiqlan'ghan dep éytqan bayraq pasoni boyiche qobul qilinishi bayan qilinmaqta. Qobul qilin'ghan bayraqning resimi kéyinki waqitlarda, Istanbulda neshir qilin'ghan «yéngi Türkistan» zhornilida élan qilin'ghan idi. Bulardin qarighanda, Toghanning «bügünki Türk éli we Türkistan» dégen kitawi bilen «eslimiler» dégen kitawida toxtilip ötkén bayraqning Semerqent qurultiyida qobul qilin'ghanliqi heqqide éytqanliri esli arginal hüjette déyilgenler bilen oxshimay qalghan. Tötinchisi, 1924-yilqi Bérlin qurultiyi xatiriliride barliq ezalar bashqidin qesem qildurulup, bir hisapta ezaliq qesem yéngilighanliqi éniq. Bashqiche qilip éytqanda, yalghuz Mustapa Choqay oghlila qesem qilghan bolup qalmay, hemme ezalar qesem qilishqan. Uningdin bashqa yene, Zeki Welidiy Choqay oghlining Türkistan azatliq jemiyyetige eza bolushni xalimighanliqi heqqide toxtilip kélip, uni mejbori shekilde maqul keltürülgenlikini yazidu. Bu heqtimu weqelik toghra bayan qilinmighan. Toghanning özi biwaste halda, «eslimiler» dégen kitawida Afghanistandiki waqitlirida t b m ezaliri bilen ötküzgen yighinlarda Mustapa Choqay oghlini bu teshkilatning Yawrupa wakaletchisi qilip teyinleshkenligini bayan qilmaqta. Afghanistandiki yighin 1923-yilining 26-iyol künisi, yeni Bérlin yighinidin texminen 17 ay awal échilghan idi. Uningdin kéyin Choqay oghligha iwertken xetliride uning bu wezipini qobul qilmighanliqi heqqide qilchilikmu bir isharet bermigenla emes, hetta buning eksiche teshkilatning Yawrupa wakaletchisi süpitide pa'aliyet qilip kelgenlikini testiqlaydighan xetlermu saqlinip qalghan idi. Bu pakitlarni bir yerge keltürginimizde, Zeki Welidiyning bu heqte shexsi hisiyatigha bérilip muhakime qilghanliqini köriwélishe mumkin. – aptorning izahati)

Qurultayda awal Türkistan musteqilliq heriketlirining umumiy weziyiti heqqide muzakire qiliship, pikir birligi bolmasliq ehwallirining xélila éghir saqlinip kéliwatqanliqi, jemiyyetning ichki qismida ezalar bilen bolghan munasiwet baghlash ishlirining yiterlik bolmaywatqanliqi, maddiy we siyasiy shert- shara'itlarning muwapiq bolmaywatqanliqi qataridiki mesililer otturgha qoyulidu. Qurultayda yene bu xil tarqaq weziyettin paydilinip ketken Rusiye bolshéwiklirining öz hakimiyetlirini kücheytiwélip Türkistanni parchilash siyasitini ishqa ashurushqa kirishkenlikliri körülmekte dep

qarishidu. Bundaq bir weziyet astida küreshni dawamlashturush üchün tüwendikidek asasiy pirinsiplar qobul qilinidu:

Bolshéwiklar meyli mewjut bolsun yaki bolmisun, jemiyyet pa'aliyyetliri dawamliq mewjut bolup turishi shert. 1921-yilisi Buxara qurultiyida qobul qilin'ghan nizamname özpiti qobul qilinidu.

Bu jemiyyetke burunqi qurultaylarda «Orta Asiya Musulmanlar Awam Jemiyyetliri Ittihadı» dep nam bérilgen idi. Emma bolshéwiklarning Türkistanni sun'iy jumhuriyyetler peyda qilib bölwétish siyasisi sewebidin «Türkistan» sözining ehmiyyiti téximu artip ketken idi. ... bu términ pat yéqında panTürkisizm, pan'islamizm dégen sözlerdeq cheklen'gen atalghugha aylinip qélishi muqerrer idi. Ene shu seweptin jemiyyetning nami ichide «Türkistan» sözining bolishi shert qilin'ghan idi. Shundaq qilib jemiyyetning ismi «Türkistan azatliq jemiyyiti» dep özgertilgen. Jemiyyetni herqaysi rayonlarda atighanda «Türkistan azatliq jemiyyiti» ning Özbekistan komititi, Qazaqistan komititi digendek qoshumchilar bilen atash qobul qilin'ghan. ...

Bashqirdistan joghrapiyilik jehettin yltraqta qalghandek qilghini bilen, iqtisadiy munasiyyet jehettin alghanda Türkistan'gha tewe dep qarash mumkin idi. ... toluq musteqilliqimizni qolgha keltürgiche bolghan waqit ichide bu jemiyyet yoshurun pa'aliyyet élip baridu. ... Jemiyyetni pash qilishqa urun'ghuchi ezalar jemiyyettin qoghlap chiqirilidu. ... Bérlindiki ezalar qesem qilishqan bolup, yéngi ezalarningmu qesem bérish murasimi ötküzüldi. Türkistan üchün milliy bayraq teyyarlinidu. Jemiyyet re'isi Exmet Zeki Welidiy wezipisidin istipa berginige qarimay, jemiyyet ezaliri uning istipasini ret qilghan.

Bu qurultayda rehberlik guruppisi qaytidin saylan'ghan. Qobul qilin'ghan qararlargha asasen Türkistan azatliq jemiyyitining chet'eldiki merkezi komititi Exmet Zeki Welidiy, Mustapa Choqay oghli, abdulxemit arup, sedirdinxan we miyan büzürk qatarliq 5 kishidin teshkil tapqan. Jemiyyet re'islikige Zeki Welidi teyinlen'gen bolup, mu'awin re'islikke Mustapa Choqay oghli qoyulghan. Jemiyyetning meshhet (Iran) tiki shöbisige abdulxemit arup, müpti sedirinixan we turap beg ikkisi mes'ol qilin'ghan. Istanbul shöbisige miyan büzürk

bilen muhemmetjanlar mes'ol qilinighan. Exmet Zeki Welidiy, tahir shakir, abdulwahap Muradiy, Exmetjan Ibrahim we ezimbek bérimjanlar bolsa Gérmaniye shöbisining 5 kishilik ijra'iyeye hey'itini teshkil qilghan. Bérlin shehirining sirtida oquwatqan tahir shakir yighin'gha qatnishalmighan ehwallarda, uninggha wakaliten petxulqadir sulayman oghli (abduqadir inan) qatnashturulghan.

(resim orni)

Türkistan azatliq jemiyyeti Bérlin shöbisining ezaliri

Olturghanlar (soldin onggha): abdulwahap Muradiy, Mustapa Choqay oghli, Exmetjan Ibrahim (oqay). Öre turghanlar: sabir Türkistanli, abdulwahap is'haq oghli (oqtay), tahir shakir (chaghatay), ezimbek bérimjan

Bérlin, 1925- yili (Ehet Enjan arxiwidin)

Bu qurultay, chet'elde chaqirilghan tunji qétimliq qurultay bolush süpiti bilen intayin muhim ehmiyetke ige bir qurultay idi. Bu qétimliq qurultayda qobul qilin'ghan qararlargha diqqet qilghinimizda, bolshéwiklarning özbek, qazaq, Türkmen, qirghiz dégendek Türk qewimlirini millet qilib yaritish siyasitini ta shu yillardila Türkistanliq ziyaliylar éniq tonup yetkenligini köriwélishe mumkin. Zeki Welidiy Toghan kündilik xatire deptiride, erk pirqisining chet'elde turiwatqan 22 ezasining maqullighini alghandin kéyin bu yighin'gha qatnashqanliqi körsitip ötülgén. Yene Toghanning yazghanliridin qarighanda, Mustapa Choqay oghli bilen birge yene bir qisim ezalar tereqqiyperwer jeditchilar pirqisigha wekil bolup qatnashqan dep körsitilgen. Xulasilighanda, Zeki Welidiy, Türkistan tewesinde herxil partiyilerning qatnishishi arqiliq teshkillen'gen jemiyyet teshkili tüzülisheining chet'ellerdimu shu boyiche özgertilmey saqlap qélin'ghanliqini tilgha alidu.

Bérlin qurultiyi bilen birge Türkistanliq teshkilatchilar Yawrupada pa'aliyet qiliwatqan bolshéwiklargha qarshi guruppilar bilenmu qoyuq munasiwet ornitishqa bashlighan. Yawrupa metbu'atlirida Türkistan'gha munasiwetlik xewerler bilen muhakimilarni élan qilduralishi üchün pütün gheyritini serip qilib tirishchanliq körsitishke bashlighan. Qurultay chaqirilip uzun ötmey, Türkistan azatliq jemiyyeti rehberlik guruppisi ichide bohran peyda qilghidek derijide bir hadise

yüz béridu. Rusiyidiki komunizm pirinsiplirigha qoshulmaydighan sotsyal partiyiler, 1924-yilning 24~25-dikabir künliride, Gërmaniyide xelqaraliq bir qurultay chaqirishqan idi. Es-ar (sotsyal réwélotsye) herikitining sabiq lidéri chérnow, Türkistan'gha wakaliten Zeki Welidini bu qurultaygha teklipl qilidu. Yighin'gha qatnashqan Zeki Welidiy, «bolshéwizmdin sotsiyalizim yoligha» dégen témida bir doklat béridu. Bu ish, Türkistan azatliq jemiyitining ikki neper muhim ezasi ottursida éghir zidiyet peyda bolishigha sewep bolup béridu. Mustapa Choqay oghli, jemiyet ezaliri bundaq bir qurultaygha sotsyalist nami bilen qatnashmasliqi hemde Türkistan'gha wekillik qilmasliqi kérek idi dep qaraydu. Shu kün'ge kelgiche motldil sotsyalistlar bilen birge pa'aliyet qilip kelgen téximu démokratchi hisaplinidighan Choqay oghli üchün alghanda, inqilawiy xarakterge ige sotsyalistche közqarash qobul qilishqa bolmaydighan bir idiye hisaplinatti. Bu türdiki tenqitke qarita Zeki Welidiy “men bu yighinda doklatimni jemiyet wekili süpitide emes, erk partiye ezasi süpitim bilen sundum. Uning üstige jemiyetning 7 maddiliq ortaql közqarashlardin bashqa mesililer üstide her bir partiye ezasi öz programmisigha asasen heriket qilish ixtiyarigha ige” digen özini aqlash pikirini otturgha qoyidu. Ikki lidér ottursidiki bu zidiyet bashqa ezalarning sala qilishi bilen bésiqqan bolsimu, bu zidiyet shuning bilenla tügep ketmey kéynki waqitlarda bashqa bahane-sewepler bilen yene qaytidin otturgha chiqip turidu.

1925-yilida, Türkiydiki milletchilik heriketlirining yitekchiliridin biri bolghan ma'arip ministiri hemdulla suphi tengri öwer, Yawrupada turiwatqan Türkiye Türkliridin bashqa Türk qewim liderlirini Türkiyige yighish üchün heriket qilishqa kirishidu. Uning bu tirishchanliqi netijiside sadri meqsudi arsal, ayaz is'haqiy, pu'at toqtar we abdulla battal taymas qatardiki kishiler Türkiyige baridu. U waqitlarda Yawrupada turiwatqan doktor riza nurning Türkiyige qaytip kétishidin kéyin körsetken tirishchanliqliri netijiside, Zeki Welidiy Toghan bilen petxulqadir sulaymanmu Türkiye ma'arip ministirligi teripidin Türkiyige teklipl qilinidu. Bu ishlardin kéyin Yawrupada turiwatqan Türkistan azatliq jemiyitining ezaliri, 1925-yili 9-mayda qaytidin Bérlinda yighin chaqiridu. Bu yighinda jemiyet merkizini Istanbulgha yökesh, Mustapa Choqay oghlining Yawrupada turushluq wakaletchilik wezipisini saqlap qélish, maddiy imkaniyetler yar berginide Türkiyide bir neshriyat epkari qurup chiqish digendek qararlar élinidu. Bu

ishlardin keyin Türkistan milliy herikitining siyasiy éghirliq merkizi asasen alghanda Türkiyige köchürülgen boldi.

Mustemlike milletler birliksépi: Promété

Promété birliksépini teshkil qilghan buguruppilarning héchqaysisi Sowétler ittapaqigha qarshi öz aldigha küresh qilalighidek küchke ige emes idi. Shundaq bolghachqa, bu birliksep, weziyetning teqezzasidin bashqa nerse emes idi.

–tahir shakir (chaghatay)

Promété herikitining menbeliri

Promété'us – yonan riwayetliridiki bir ot xudasidur. U zé'usning naraziliq bildürishige perwa qilmay insanlarga otni sogha qilish arqiliq ilgharliqni élip kelgen dep qarilidu. Emma zé'us buningdin intayin qorqunushluq bir shekilde intiqam élishqa kirishidiken. U, Promété'usni bir tagh choqqisigha zinjirlep baghliwétidiken. Zé'us teripidin Promété'usni jazalashqa iwertken bir bürküt, her küni kün chiqishtin kün patqiche prmété'usning qursighini choqulap tiship jigirini chiqirip yep tügitettiken. Qarangghu chüshkendin tartip etigen kün chiqqiche bolghan ariliqta Promété'usning jigiri qaytidin eslige kilip saqiyip qalattiken. Etisi seherde héliqi bürküt yene üçüp kélip uning qursighini qaytidin tiship béghirini yiyishke bashlaydiken. Bu ish shundaq dawamlishiwirmish.

Töt etirapi qorshalghan Léxistan (Osmanli döliti dewri bilen Türkiye jumhuriyiti qurulghan deslepki yillarda, Türkiyilikler Polshani «Léxistan» dep ataytti. – aptorning izahati) mu xuddi Promété'usqa oxshash tarixtin béri küchlük xoshniliri teripidin bir nechche qétim bölüshiwélin'ghan bolup, her qétim yene qaytidin musteqilliqini qolgha

keltürüp kelgen idi. 20-esirge kirginide, Polsha téritoriyasi yene bir qétim Rusiye, pRusiye we awistro-wén'gir impiriyiliri teripidin bolishiwélin'ghan idi. Eng axirqi qétim, 1864-yilisi Polshaning Rusiye hökMiranliqi astida qalghan teripide partilighan qozghilang qanliq basturiwitilip, Rusiye bilen pRusiye ishghaliyitidiki jaylarda éghir derijide assimilatsiye qilish siyasiti yürüzilgen idi. Buninggha sélishturghanda, awustro-wén'gir impiriyisining qolida qalghan galichiye rayoni nispi halda musteqilliqini saqlap qalghan bolup, bu qisimdiki polekler öz milliy alahdiliklirini saqlap yüreleytti. 1900-yillirigha kelginide, rusiyide herxil partiyilerning qurulishigha egiship Polshadimu birmunche milliy partiyiler qurulushqa bashlaydu. Bu partiyiler ichide roman dmowski yitekchiligidiki milliy démokratlar partiyisi, joséf Pilsudski rehberligidiki Polsha sotsyal partiyisi bilen sotsyal démokratlar partiyisi qatarliq partiyiler eng muhim partiyiler hisaplinatti. Joséf Pilsudskining sotsyal partiyisi, programisi boyiche alghanda eng radikal terepke mensüp partiye bolup, shertsiz musteqilliq teliwide ching turatti. Pilsudski, Rusiye impiriyisi parchilanmay turup Polshaning heqiqiy musteqilliqini ishqa ashurushqa bolmaydu dep qaraytti. Uning bu qarishi Rusiye-Yaponiye urushi yilliridin awal, Yaponiye hökümitige tapshurghan bir weziyet tonushturush doklatida otturgha qoyulghan idi. Pilsudski, 1904-yili 13-iyol küni yapon hökümitige sun'ghan bu doklatida rusiyining parchilinishi üçün charrusiyining qol astidiki urustin bashqa milletler bilen, hemde Osmanli Türkliri bilen hemkarlishish shert dégen qarashni tekitlep körsetken idi. Uning bu doklatta otturgha qoyghan telepliri Yaponiye hökümiti teripidin qobul qilinmighanliqigha qarimay, bu doklatqa asaslan'ghanda Pilsudskini Prométéchilik herikitini bashlatqan kishi dep hésaplash mumkin.

Pilsudski, Türkiye-Polsha hemkarliqighimu alahide ehmiyet bérip kelgen idi. 1912~1913-yilliri arisida krakowda Polsha-Türkiye dostluq jemiyiti dégen bir jemiyet quridu. Bu jemiyetning qurghuchiliri arisida, kéyiki waqitlarda Polsha tashqi ishlar ministirlikige teyinlinidighan sherq milletler mutexessisi lé'on wasiléwski bilen Pilsudskining yéqin dosti mixayl sokolniskimu bar idi. Pilsudski, 1916-yilisi budapéshttiki Türkiye konsuli wastisi arqiliq Osmanli hökümitige bir parche weziyet tonushturush doklati sunidu. Pilsudski bu doklatta Polsha, wén'giriye, bolghariye we Osmanli döletlirining rusiyige qarshi bir ittipaq

teshkillep chiqishi heqqide tekliq béridu. Eger bundaq bir ittifaq qUralighinida wistul deryasi wadiliridin tartip ta suweysh qanilighiche sozulghan birliksep barliqqa kelgen bolatti. Pilsudskining Türkiyige bolghan qiziqishi kéyinki yillardimu dawam qilip, Türkiye jumhuriyitining yéngi rehberliri bilen munasiwet baghlash yollirini izdinishke kirishidu. Digendek, 1922-yilqi lozan söhbiti dewride, podpolkownik tadé'usz shaytzél yitekchiligidiki bir Polsha ümigini Türkiye ümek bashliqi Ismet İnönü bilen yoshurun söhbetlishish üçün shiwitsariyige iwertken idi.

Birinchi dunya urushi Polshani awustriye bilen Rusiye ottursidiki urushta intayin muhim orun'gha ege qiliwetken idi. Polek eskerliridin bir pida'iy qisim teshkilligen Pilsudski birinchi dunya urushida awustriye sépide turup urush qilidu. Buning eksiche, Polsha milliy komititini qurghuchi dmowski bilen uning partiyisi Rusiye teripide turup urushqan idi. Urushning kéyinki yillirida charrusiyige qarshi urush qiliwatqan terepning küchini kücheytish meqsitide Gérmaniye bilen awustro-wén'gir ittifaqi ishghal qilip turiwatqan Polsha qismida bir Polsha padishaliq döliqi qurulghanliqini élan qilidu. Polshada musteqil bir jumhuriyet qurup chiqish ghayisi boyiche heriket qilip yürgen Pilsudski bundaq bir döletning qurulusigha qoshulmaytti. Shuninggha qarimay, Pilsudski yenila qurulghan bu waqitliq dölet orginida herbiy ishlar mes'olliqini öz üstige alidu. Bu orun, Pilsudskigha Gérmaniye yardimidin paydilinip özlirining herbi qisimlirini qurup chiqish pursitini yaritip bergen idi.

Bu arida, rusiyide partilighan bolshéwik inqilawi we uningdin kéyin rusiyining urushtin chékinip chiqishi, mewjut küch tengpungliqining yene bir qétim buzulup kétishige sewep bolidu. Rusiye bilen urush toxtatqan Gérmaniye Sherqiy urush sépidin qolini boshitiwélipla Polsha mesilaside bergen wedisidin pütünley yéniwalidu. Polsha qUralliq qisimlirining tizginini qaytidin qolgha élishqa urun'ghan Némislar, Pilsudskining qet'i qarshi chiqishigha düch kélidu. Gérmaniye da'iriliri bu seweptin Pilsudskini qolgha élip waqitliq hökümet orginini emeldin qalduridu. Emma bu chaghda, gherp antanta elliri Parizhdiki Polsha milliy komititini resmi étirap qilip u yerge bir wekiller orgini qurup chiqish qarari alidu. Bundaq bir ehwalda, Gérmaniye hökümiti Pilsudskini qoyiwétishke mejbor bolidu.

Polsha wekiller hey'iti uni qaytidin qUralliq qoshunlirining qumandani qilip teyinlishidu. 1918-yilining noyabir éyi otturlirida Warshawagha kelgen Pilsudski, üch kündin kéyin dölet re'isi dep élan qilinidu.

Gérmaniyining urushta yéngilishi bilen Polshadiki Némislar hakimiyitimu axirlashidu. Birinchi dunya urushi axirlashqandin kéyin imzalan'ghan wérsay téchliq ehditnamisi netijiside ishghal qiliwélin'ghan tupraqlarning yene bir qismi Polshagha qayturup bérilidu. Shundaqtimu Polshaning burunqi tupraqlirining xéli köp qismi yenila rusiyining ishghaliyiti astida idi. Bu ehwal, yene bir qétimlik Rusiye-Polsha urushigha sewep bolidu. Bu urush, Pilsudskige Rusiye teweside uruslardin bashqa milletler bilen orta q bir birliksep teshkil qilish shert digen közqarishini ishqa ashurushqa purset béridu. Shundaq qilip, Pilsudski Polsha armiyisi terkiwide Musulmanlardin teshkil qilidighan bir herbiy qisim qurup chiqish qararini ilip derhal tutush qilidu. Polsha armiyisi kiyéwge kirgen waqtida shimaliy kapkaziyilikler, ezeriler we tatarlardin teshkil tapqan Mustapa Exmetow qumandanliqi astidiki bir Musulmanlar polkimu kiyéwge birlikte kiridu. Pölekler bu urushta ghelibe qilip, 1921-yilining mart éyida rigada tüzülgen shertnamigha asasen Polshaning dölet xeritisi eng axirqi sheklini alidu. Musteqilliqdin kéyin ötküzülgen saylamda Pilsudski dölet re'isliki üchün namzat bolushni xalimighachqa, dölet mudapiye bash qumandanliqigha teyinlinidu. Emma 1923-yili hökümetning ijra qiliwatqan siyasetige narazi ikenlikini bahane qilip, xizmitini tashlap pinsiyige chiqip sulézhowékke bérilip makanlishidu.

Polsha musteqilliq küreshliride eng muhim rol oynighan marishal Pilsudski, kéyinki ikki yüz yil mabeynide wetinini bir qanche qétim ishghal qiliwalghan, ikki qétim dunya xeritisidin öchüriwétilishige sewep bolghan rusiyining kelgüside yene shuninggha oxshash heriket peyda qilmay qalmaqdu dep qet'iy ishinetti. Shu seweptin, Pilsudski bundaq bir éhtimalliqdin saqlinishning peqet birla yoli bar dep qaraytti: bu yol, rusiyini parchiliwétish yoli idi. Buni emelge ashurush üchün Rusiye bésiwalghan yerlerdiki milletlerni musteqilliqqa érishtürüsh shert idi. Shundaq bolghachqa, marishal Pilsudski rusiyige qaram qilin'ghan milletler mesilisige köngül bölüsh ishi Polshaning teghdirige munasiwetlik muhim ish dep tonulishi lazim dep qaraytti.

1922-yilidin boshlab hakimiyet yurgizip kelihatqan hokümetler, Pilsudskining Promété layihesige peqetla kongul bolmey kelgen idi. Shuninggha qarimay Promété kozqarashigha ishinidighan bir qisim dotlet rehberliri, bu layihini emelge ashurush uchun hokümettin yoshurun heriket qilip kelmekte idi. 1922~1926-yilliri ichide, podpolkownik shaytzél, 2-biyro (herbi axbaratchiliq we jasusluqqa qarshi bolum – aptorning izahati) emeldari kapitan suchénék we tashqi ishlar ministirligining sherq bolumidin lukasiéwitz qatarliq kishiler muhajir liderler bilen mexpi uchurushup turghan idi. 1924-yili kuz aylirida shaytzél Istanbulgha herbi meslihetchi bolup teyinlinidu. Pilsudski, shaytzélni sulézhowéktiki oyige chaqirip, uninggha Sowétler ittifaqi teweside qalghan urus bolmighan milletlarning chet’elde musteqilliq uchun pa’aliyet qlip kelihatqan wakaletchiliri bilen alaqilishish ishini mexsus wezipe qilip tapshuridu. Shaytzél, Ukra’inaliqlar bilen, groziyilikler bilen, kapkaziyilikler bilen, Ezerbeyjanliqlar bilen, Qirimliqlar bilen, Idil-Urallliqlar bilen we Türkistanliqlar bilen uchurushush arqiliq, ularning musteqilliq arzusi heqqidiki teleplarning kuchluk-ajizliqini hemde bu jehette korsitawatqan tirishchanliqlirini bahAlashqa tirishidu.

Yawrupadiki musapir guruppilar

1920-yillarda groziyilik musapirlardin teshkil tapqan bir guruppa, Yawrupadiki urus bolmighan milletlerdin teshkil tapqan Sowét musapirliri ichide eng kuchluk gurup hisaplinatti. Groziyini Sowétler ittifaqi besiwalghandin keyin, sotsyalist dotlet re’isi né’o jOrdanya bilen birge nurghun sandiki qurultay wekili Parizhgha beriwélip, u yerde bir Groziye sergendar hokümetini qurup chiqqan idi. Bu hokümet, 1930-yilining kirishigiche bolghan ariliqta Fransiye hokümetining, shuningdek qisqa mezgillik bolsimu En’giliye bilen beligiye hokümetlirining resmi itirap qilishigha érishken idi. Shiwitsariye tashqi ishlar ministiri guysép motta, «zhornal dé généwé» (jeniwe zhornili) ning bash muherrirliridin zhé’en martin qatarliq kishiler Groziye musapirlirigha yadem qilip kelihatqan awan’gartlar idi. Eyni waqtida antanta jemiyyitining bayanatchiliq

wezipisinimu birge ötep kéliwatqan motta, groziyining sürgündiki hökümitining xelqara jama'éti teripidin rasmiy étirap qilinishi jehetlerde intayin muhim xizmetlerni ishligen idi. Dangliq muxpir hisaplan'ghan zhé'en martinmu xelqaraliq Groziye komititining re'islikini öz üstige'alghan idi. Groziye guruppisi yene antantaning merkizi bolghan jeniwede da'imliq wekil turghuzup kelmekte idi. Sürgündiki Groziye hökümiti, né'o jOrdaniyani qanunluq dölet re'isi dep tonuytti. JOrdaniya gurohidin bashqa yene spiridi'on kédi'a wekilligidiki Groziye milletchi démokratlar guruppisimu bar idi.

1918-yili, Ukra'inani aq urus qUralliq küchliri bésiwalghandin kéyin chet'elge chiqip ketken Ukra'ina lidéri simon (bezi menbelerde sémén dep élinmaqta. – aptorning izahati) pétliyura, kéyin hoquq tartip alghan qizillargha qarshi urush qilip baqqan bolsimu yéngilip qalghan idi. Shundin kéyin Polshagha bériwalghan pétliyura, maréshal Pilsudski bilen birge Sowétler ittifaqiga qarshi bir shertname imzalaship, Polsha bilen birlaship Sowétler ittifaqiga qarshi urush qilidu. Polekler bilen bolshévikler ottursida imzalan'ghan riga shertnamisige asasen okra'ina Sowétler ittifaqi hakimiyitige ötkizip bérilishi netijiside, pétliyura okra'inaliq kona hökümet ademliri bilen birge Parizhga qéchip bériwalghan idi. Parizhda, Ukra'ina milliy herikitini teshkillep chiqqan pétliyura, «trishub» dégen bir zhornalni neshri qilishqa kirishidu. Epsuski, pétliyura 1926-yilisi Ukra'inada öltürülgen yehudiylarning intiqamini alduq dewalghan shalom shawartsbard simlik bir yehudiy teshkilligen bir qétimliq süyiqeste öltürüldü. Pétlyuraning ölümidin kéyin, Ukra'ina milliy herikitining lidérligini sabiq tashqi ishlar ministiri shulgi öz üstige alidu.

Qizil armiyeye Ezerbeyjanni ishghal qiliwalghandin kéyin, Ezerbeyjan xelq jumhuriyiti milliy shurasi tarqitiwétilip, shura re'isi mehmet imin resulzade, chéka (eksil inqilapchilar we buzghunchi unsurlargha qarshi pewqul'adde komissiyeye. – aptorning izahati) teripidin qolga élinip Moskwagha élip kétilgen idi. 1922-yilisi türmidin qachqan resulzade, finlandiyeye arqiliq Türkiyeye bériwalidu. U, Türkiyeye kelgendin kéyin chet'elge chiqip ketken musawatchilarni bir yerge yighip Ezerbeyjan milliy merkizini qurup chiqidu. Shuningdek yene Parizhda ötküzüldighan wérsay téchliq söhbitige qatnishishqa iwertilgen Ezerbeyjan ümigide eli merdan topchi béshi bilen jeyhun

haji endili qatarliq ikki neper hey'et ezasimu bar idi. Burun дума wekili bolghan, keyin yene Ezerbeyjan qurultiyining re'isi qatarliq wezipilerni otigen topchi beshi, musapirlar arisida abroygha ige birsi idi.

Buningdek bir ish shimali kapkaziilikler arisidimu yuz bergen bolup, Sowet qUralliq kuchliri bu jaylarni ishghal qiliwalghinidin keyin shimaliy kapkaziye hokumitining dangliq liderliri Yawrupagha qechip ketishke mejbor bolghan idi. Shimaliy kapkaziye musapirlirigha «kapkaziye taghliqlar xelq partiyisi» (k t x p) wekillik qilmaqta idi. Awal «hor kapkaziye taghliqlar xelq partiyisi» (narodnaya partiya wolnix gortsew kawkaza. – aptorning izahati) dep, keyinche «kapkaziye daghliqlar xelq partiyisi» (narodnaya partiya gortsew kawkaza. – aptorning izahati) dep atalghan bu teshkilat, uch kishilik bir guruppa teripidin yiteklenmekte idi. Bu partiyining eng kuchluk adimi, dangliq sheyx shamilning newriliridin bolghan se'id shamil digen kishi idi. Shuningdek yene shimaliy kapkaziilik sabiq ministirlardin biri bolghan heyder bammatning etirapigha uyushqan bir guroh kishi bolup, bu kishiler bammat gurohi dep atalmaqta idi.

Yawrupada turiwatqan Idil Ural tatarliri Tataristan waqitliq hokumet re'isi ayaz is'haqi yitekchiligide teshkillen'gen idi. Yene bir qisim Idil Uralliq, Yaponiye qatarliq bezi ylaq sherq ellirige tarqilip ketken idi. Qirim tatarliri bolsa, Turkiyini asas qilghan halda rominiye, litwiye we Polsha qataridiki ellerge tarqalghan idi. Milliy pirqe, Qirim hokumitining sabiq tashqi ishlar ministiri jappar seyid Exmet (Qirim'er) teripidin yengidin teshkillenmekte idi.

Turkistanliqlar, birinchi bapta tonushturup otkinimizdek «Turkistan azatliq jemiyiti» degen bir teshkilat etirapigha uyushmaqta idi. Exmet Zeki Welidiy jemiyet re'isi, Mustapa Choqay oghli bolsa Yawrupa wakaletchisi qilip teyinlen'gen idi. Bu teshkilatlardin bashqa yene her bir milletning muhajirliri teripidin qurup chiqilghan bir munche teshkilatlarimu bar idi. Emma Promete herikiti, oz wetinide kuchluk tesirge ige demokratik xarakterge ige lider we gurohlar bilen munasiwet qilishni asas qilip teshkillinishni pilanlighan bir heriket idi.

Promété teshkilatining qurulushi

Poleklarning Sowét musapirliri bilen bolghan munasiwetliri Promété teshkilatining qurulishidin xéli burunla bashlan'ghan idi. Istanbuldiki Polsha bash elchisi artur knol, herbi ishlar meslihetchisi shaytzél we déplomat xolowko qatarliqlarning pewqul'adde tirishchanliq körsitishi netijiside, 1924-yili noyabirning kirishide Ezerbeyjan, Groziye we shimaliy kapkaziye milliy heriket wekilliri birliship kapkaziye musteqilliq komititini qurup chiqqan idi. Bu komititning ezaliri rezulzade bilen Sultanow, grozinlardin ramishwili, mdiwani we wachnadzé, shimali kapkaziyliliklardin bolsa se'id shamil, murat endi we elixan qantömür qatarliq kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Bu organi, kelgüsida qurulidighan fidiratsiyilik birleshme üchün étilghan tunji qedem dep qarash mumkin idi. (... targalskining kapkaziye istiqlal komititining qurghuchiliri dep tonushturghan kishiler bilen, teshkil qurush hüjjetige imza qoyghan dep hisaplan'ghan kishiler bir-birsige mas kelmey qalghan. Qurghuchilardin wachnadzéning körsitishiche, bu hüjjetni ezeriler namida xusrew Sultanzade, a. Sheyxul'islamzade we abdul el eMirjan, groziyilikler namida m. Tsérétélli, a. Asstiyani we d. Wachnadzé, shimali kapkazlar namidaw. Kabagi, a. Qantömür we a. Namitok qataridiki kishiler imzalighan. ... – aptorning izahati)

Kapkaziye musteqilliq komititi Promété tarixida intayin muhim ehmiyetke ige bolupla qalmay, bu teshkilat üchün bir bashlinish noqtisi hisaplanatti. Epsuski, Promété teshkilati heqqide ilip bérilghan her türlük tetqiqatlar kapkaziye musteqilliq komititining Promété teshkilining qurulishida oyunighan muhim roligha yiterlik derijide baha bermigen hemde wérsay téchliq söhbiti üchün Parizhgha kelgendingin kéyin wetini ishghaliyet astida qalghini üchün Parizhda qélisqha mejbor bolghan ümeklarning pa'aliyetliri bilen, eng deslep Istanbulda mexpi shekilde qurulghan kapkaziye musteqilliq komititi bir-birsi bilen arilashturiwétilgen idi. Her xil menbeler teripidin ishlen'gen bu xata bahalar netijiside, kapkaziye komititini polekler bashlamchiliq qilghan Promété pa'aliyetlardin xéli köp waqit burun, hemde Prométége munasiwetsiz halda qurulghan deydighan bir türlük tuyghu bermekte. Promété sépining teshkillinish jeryanini toghra bilish üchün, bu

ümekler teripidin qurup chiqirilghan da'imi kapkaziye biyrusi bilen Istanbulda mexpi shekilde qurulghan yoqurida éytip ötülgén kapkaziye musteqilliq komititi ottursidiki perqni éniq ayriwélishtir lazim.

Wérsay téchliq söhbiti üçün Parizhgha kelgen kapkaziye jumhuriyetler ümekliri, wetini Sowétler ittifaqi teripidin bésiwélin'ghanlighi sewebidin wetinige qaytip kitelmey Parizhda turup qalidu. Ümek bashliqliridin eli merdan topchibéshi (Ezerbeyjan), a. Agoroyan (Ermeniye), a. Chénkéli (Groziye) we a. M. Chérmoy (shimaliy kapkaziye) 1921-yilisi yighilip yurtlirining musteqilliqi üçün birliship heriket qilidighanliqlirini élan qilghan bolup, bu gurupqa «da'imi kapkaziye biyrusi» dégen nam bérilgen idi. Bu organning ezaliri 1924-yili sintebir éyida, groziyide Sowétler ittifaqi teripidin basturiwitilgen bir qozghilang üçün naraziliq bildürüsh meqsitide qaytidin yighilip ikkinchi bayanatini élan qilidu. Bu organning birliship élip barghan pa'aliyiti shuningdin kéyin axirlashqan idi. Istanbulda 1924-yilida qurulghan kapkaziye azatliq komititining merkizi Parizhgha yökkep kilinishidin xéli burun, kapkaziye biyrusining ezaliri tarqilip ketkechke bu organ özligidin emeldin qalghan idi.

Polsha tashqi ishlar ministirligining mes'oli, déplomat tadéyus holowko, 1925-yillirida awal Parizhgha bérip okra'inaliq wegroziyilik lidérler bilen körüshidu, uning keynidin Istanbuldiki sirttin kelgen Türk lidérliri bilen körüshidu. (Zeki Welidiy Toghan «xatirilirim» dégen kitawida, 1924-yili 6-ayda Bérlinda Léxistanliq stémpowski dégen bir erbap uni ziyaret qilishqa kélip Sowét ittifaqining changgiligha chüshüp qalghan mustemlike milletler öz'ara hemkarliq ornitishliri lazim dep éytqanlighini, qurulush éhtimali bolghan Promété teshkilatidin hemde neshir qilishni oylisawatqan Promété zhornili heqqidimu toxtilip ötkenligini tilgha almaqta. Emma stémpowski digen bu isim, Prométége munasiwetlik Polsha menbeliride közge chéliqmaydu. Shuningdek yene u waqitlarda Promété teshkilatining bashlinish noqtisini teshkil qilidighan kapkaziye azatliq komititimu téxi qurulmighan idi. Shundaq bolghachqa stémpowski dégen bu kishining, 1924-yilining 6-éyida, qurulmaqchi bolisawatqan teshkilatqa Promété digen nam bérilidighanliqini, bu teshkilat Parizhda Promété namida bir zhornal chiqiridighanliqini, Polshadiki wishod inistituti bu teshkilat bilen birge pa'aliyet qilidighanliqini aldin bilelishi mumkin

emes. Belkim propissor Toghan, stémpowski bilen ötküzgen Sowétler ittapaqigha qarshi ittapaqdash küch shekillendürüş heqqide sözligen sözliri bilen 1926-yilidin bashlap shekillinishke bashlighan Promété herikiti ehwalini birlashtürüp kitapxanlarga tonushtürüşni meqset qilghan bolishi mumkin. – aptorning izahati) bu körüşhüshlerdin meqset, barliq guruppilarni bir noqtigha keltürüp ortaq bir pa’aliyet sehnisi qurup chiqish idi. 1926-yilining may éyi Polsha üçünla emes, hetta Promété herikiti üçünmu bir burulush noqtisi bolup qalidu. Maréshal Pilsudski, küzetküchi süpitide bir chette yiterlik derijide saqlidim dep hisaplap, bir qétimliq qUralliq siyasi özgirishi qozghap hakimiyetni ötküzüp alidu. Siyasiy özgirishtin kéyin, Pilsudski dölet re’islikige yéqin dosti propissor ignati mostsitskini saylatquzup, özi dölet mudapiye ministiri we Léx armiyisining bash mupetishshi wezipisini tallap alidu. Bu yéngi hökümette, Pilsudski bir qarashda adettiki bir hökümet ezasi bolup körünsimu, emiliyette hökümetning perde arqisidiki eng muhim adimi idi. Bolupmu tashqi siyaset bilen dölet mudapiyisige da’ir mesililerde birdin bir höküm chiqarghuchi orundiki birsi idi. Shundaq qilip, uzundin béri oylap kéliwatqan, Rusiye ishghaliyiti astida qalghan milletlarning Yawrupadiki wakaletchilirini bir yerge topliyalighidek keng da’irini öz ichige alidighan bir siyasiy teshkilat qurup chiqish deydighan xiyalini yolgha qoyush imkanigha érishken idi. Özige choqunidighan bir qisim Polshaliq mes’ol xadimlar, ikki yildin béri tigishlik ishlarni aldin’ala teyyarlap, bu ishlarni bashlash اساسini tiklep qoyghan idi. Shundaq qilip Promété qarashlirini resmi bir teshkil idiyisige aylandurush hemde küchlük bir siyasiy heriket shekillendürüşke tosalghu bolalaydighan héchqandaq bir putlikashang qalmighan idi.

Promété pa’aliyetlirining tézlikte qanat yéyishi bilen birge, 1924-yilisi Istanbulda qurulghan kapkaziye musteqilliq komititimu merkizini Parizhga yötkeydu. Komitit mes’olliri buning sewebini “yéngi weziyetning teqezzasi”, “kapkaziye siyasiy muhajirlirining اساسliq qismi Parizhga merkezleshkenligi üçün” dep izahlidighu. Bu yerde ochuq tilgha élinmighan “yéngi weziyetning teqezzasi” déginini, Türkiye ichki siyasetide Sowétler ittapaqigha qarshi élip béridighan herqandaq birpa’aliyetke éghir qiyinchiliq peyda qilishqa qarap özgergenliki közde tutulghan dep mölcherlesh mumkin. “kapkaziye siyasiy musapirlirining اساسiy qismi Parizhga yighilghan” déginini bolsa,

Promété teshkilatining qurulush ishlari Parizhga merkezleshken dep izahlash mumkin. Komitit merkizining Parizhga köchürüp kelinishi bilan birge, 1920-yillarning boshlarida kapkaziye jumhuriyetlari wekiller ümek mes'oliri qurghan kapkaziye da'imi ijra'iyeye orginimu özligidin emeldin qalidu.

Polshaning yordam qilishi we ularning yitekchilik rol oynishi netijiside, birer yilgha qalmayla aq uruslar bilen ermenlerdin bashqa Sowétler ittifaqi tewesi ichide yashaydighan urus bolmighan barliq millet musapirliri bir noqtigha keltürölüp Promété fronti qurulghan hisaplandi. Wetinining teghdirini Rusiye bilen bolghan dostane munasiwetlerge baghliq dep hisaplashidighan ermenler, rusiyige qarshi küresh qilidighan bir teshkilatqa qatnishishni xalimaytti. Shuningdek yene Ezerbeyjan, Türkistan, Idil Ural we Qirim qataridiki Türki qewimlerini öz ichige alghan bir teshkilat bilen hemkarliq ornitishnimu xalimayitti. Mustapa Choqay oghli bir maqalisida ermen gurupplirining kapkaziye musteqilliq herikiti frontigha qétilmasliqining seweplirini tüwendki shekilde chüshendüridu:

Emma, ermenler kapkaziye ittifaqi frontigha qétilishi üçün héchbir kapkaz xelqi qobul qilalmaydighan shertlerni otturigha qoyup turwaldi. Ermenler, kapkaziye ittifaqidin pütün kapkaziye ittifaqini bésiwélip qul qiliwalghan rusiyige qarshi turush ornigha, intayin az miqtarda ermen azsanliq milliti yashaydighan Türkiyige qarshi küresh qilishni asasi wezipe qilishlirini telep qilip turwaldi. ...

Ermenlarning kapkaziye musteqilliqi yolida küresh qilidighanlar sépige qatnishishigha Ezerbeyjan musawatchiliri tosalghuluq qilghan bolmastin, belki del ermen dashnaqchiliri (inqilawi ermen qoshuni) ning Rusiye bilen dost bolup, Türkiyige qarshi chiqish siyasiti tosalghu bolghan idi. Ulardiki bu xil köz qarash, ermenlerni pütün kapkaziye ittifaqini Rusiye jahan'girlikining changgilidin azat qilish yolida küresh qiliwatqanlar bilen bir septe turushlirigha yol qoymaytti. (Choqay oghli, ermenler mesilisi – 3. Yash Türkistan, 1933. 42-san, 18-we 22-betler. Dashnaqlarning bu xil pozitsiyisi ikkinchi dunya urushi waqitliridimu özgermeydu. Urush jeryanida, Bérítaniye dashnaqlar heqqide “ermenler öz aldigha qarar bérish hoquqigha ige, rusiyidiki barliq siyasiy tüzümler ichide peqet Sowét tüzümila eng kichikler bilen

eng ajizlarnimu öz ichige alghan halda milletlarning hoquqlirini eng sadaqetlik bilen étrap qilmaqta dep qarishidu. Ene shu seweptin, ularda kichikkine bolsimu urus düshmenliki körülmeydu” dégen déklaratsiye bergenliki melum. – aptorning izahati)

Promété téshkilatining teshkili tüzülishi

Promété herikitini tepsili küzetkinimizde, uning töt xil pa’aliyet türini asas qilip qurulghan bir teshkilat ikenlikini köriwalalaymiz. Bular siyasiy we ijtimai’iy teshkiliy pa’aliyetler, neshriyatchiliq pa’aliyetliri, ilmiy pa’aliyetler we uchur toplash pa’aliyetliri qatarliq türni öz ichige almaqta idi.

Promété herikitige yitekchilik qilidighan siyasiy merkez, Rusiye mustemlikisi astidiki milletlarning Promété teshkilati nami bilen 1926-yilisi Warshawada qurulghan bir organ idi. Bu organ teshkillinish waqtida Prométége qatnashqan milliy heriket wekilliridin teshkil tapqan bir merkeziy ijra’iye orgini (prézdyum) saylap chiqqan bolup, bu organ Prométéning eng yoquri ijra’iye orgini hisaplinatti. Bu organning re’islikige Ukra’inaliq propissor roman smal stotski teyinlen’gen idi. Salakaja, mdiwani we géunakashidz (1933-yilidin kéyin) qataliqlar uning orunbasarliri idi. Merkezi organning qalghan ezaliri bolsa barasbi baytughan, mehemmet imin resulzade we konrad imnadz qatarliq kishilerdin teshkil tapqan idi. Ukra’inaliq bazi’ak bilen osétyilik balobileti katiqliq wezipisini üstige alghan idi. Shimaliy kapkaziye, Groziye we Ezerbeyjan merkezliri teripidin kapkaz milletliri ottursida yéqin alaqa ornitish hemde öz’ara hemkarlishish meqsitide, 1924-yillirdila kapkaziye istiqlal komititi (komutéta nézawisimoti kawkaza – aptorning izahati) namida Istanbulda qurulghan teshkilat, Promété ichidimu özpitiçe saqlan’ghan idi. Qisqartilip kapkaziye komititi dep bilin’gen bu bölüm, herqaysi milletler ottursida yüz bérish éhtimali bolghan pikir ixtilaplrini hel qilish, pilanliq bashqurushqa kapaletlik qilish qatarliq wezipilerni öz üstige alghan idi. Bu organ wastisi arqiliq, pütün kapkaz milletliri Promété terkiwide öz aldigha musteqil bir bölüm bolup pa’aliyet qilalaydighan halgha keltürülgen idi.

(resim orni)

Promété fronti teripidin chiqirilgan “Moskwa mustemlikisi astidiki milletler” ge munasiwetlik atkritka. Parizh, 1930

Millet tarqilishi boyiche alghanda, merkezi organ asasiy jehettin Polshaliq, Ukra’inaliq we kapkaziyilik (grozinlar, ezeriler we shimaliy kapkazliqlar) kishiler teripidin teshkil tapqanligini köriwélisqha bolidu. Bu xil étnik terkip alahidiligi Promété teshkilati tarqitiwitilgen yillarghiche özgermey dawam qilidu. Türkistan, Qirim we Idil-Ural milliy heriketlirining wakaletchiliri Promété teshkilatining bash organlirdila orun alghan bolup, bu heriketlerning yitekchiliri nime üçhün merkeziy rehberlik guruppisigha qobul qilinmighanliqi éniq emes. Eslide Idil-Ural herikitining lidéri bolghan ayaz isaqiy, 1927-yilining kirishidila Polsha hökümitining tekliwige bina’en Istanbuldin Warshawagha béríp orunlashqan idi. U yerde, Pilsudski bilen biwaste körüshüp Promété teshkilati bilen Idil-Ural herikiti ottursida resmiy bir kilishimmu tüzüp chiqqan idi. (aqishning kündilik xatirisige qarighanda, ayaz isaqiy, Pilsudski bilen ötküzgen söhbet xatirilirini, Promété teshkilati bilen tüzüshken Promété kilishimi qataridiki muhim hüjjetlerni Warshawadiki bank gaspodarchining mexsus sanduqida amanetke qoyghan iken. Epsuski, Némislarning bombardimanchiliqida bu banka tüptüz qiliwitilgen bolup, amanetke qoyulghan barliq hüjjetler yoqap ketken. – aptorning izahati) shuninggha qarimay, ular beribir Prométéning merkezi komititige kirelmigen idi. Teshkillinishning bundaq bolushini belkim Ukra’ina, Ezerbeyjan, Groziye qataridiki döletler charrusiyidin Sowétler ittapaqigha ötken waqitlirida qisqa muddetlik bolsimu toluq musteqil dölet sheklide qoshulghanliqi sewep bolghan dep qarash mumkin. Yene bir tereptin Idil-Ural we Qirim teWeliride musteqilliq heriketliri barliqqa kelgen, muxtariyet élan qilishqan bolsimu, yenila Moskwadin toluq musteqil dölet qUralmighanliqimu ras idi. Bu xil hoquqiy orun perqliri bolghanliqi üçhün, Promété merkeziy rehberlik guruppisida Groziyelik, Ezerbeyjanliq, shimaliy kapkaziyilikler bilen Ukra’inaliqlarningla wekillirige orun bérilgen bolishi étimal. Buningdin bashqa yene, Ukra’ina bilen kapkaziyeye ellirini Polsha bixeterliki üçhün téximu muhim orun tutidu dep qarimaqta idi. Türkistan milliy birlik

herikiti Promété sépige resmi qoshulgan waqtimu bashqa teshkilatlarga qarighanda birer yildek kéchikken idi. Shundaq bolghachqa, t b m mu Promété sépining yoquri organlirigha kirgüzülmigen bolup, ular merkezi organ bilen omumen alghanda kapkaz komititi wastisi arqiliq munasiwet qilip kelmekte idi.

Polsha hökümet xadimliri bilen Promété herikitining ezaliri ottursida biwaste munasiwet ornitilishigha kapaletlik qilish ishi bu teshkilatni aktip pa'aliyet qilalaydighan halda tutush jehettin alghanda bekle muhim ish idi. Bu meqsette bir qanche Yawrupa paytextliride Promété klopliri qurulghan idi. Birxil ijtimai'iy teshkilat sheklide pa'aliyet qilidighan bu kloplar ammigha ochuq pa'aliyet qilip kelmekte idi. Bu türdiki kloplar qaysi elde qurulghan bolsa, shu elde yashaydighan barliq milliy teshkilat ezaliri bu kloplargha eza qilip tizimgha aldurulghan idi. Bu klopqa eza bolghan oqughuchilargha belgilik miqtarda (160 zlotiy) ayliq teminat béreletti. Shundaq qilip bu oqughuchilarni her qaysi kloplarning ijtimai'iy pa'aliyet ishlerida ishletish imkanliri yaritalighan idi. Bu kloplar teshkilligen ilmiy doklat, chay olturishi we körgezme qataridiki pa'aliyetliri arqiliq Promété teshkilatigha eza muhajir liderlirini turiwatqan döletlarning siyasiy, ijtimai'iy we medeniy sahelerdiki dangliq kishiliri bilen uchirashturush üçün köwrüklük rol oynash wezipisimu bar idi. 1927-yilida qurulghan bu klop bilen uning tarmaqliri kéyinki waqitlarda ayallar we yashlar guruppilirinimu teshkillesh wezipilernimu öz üstige alghan idi. Shu arqiliq Prométéning tesirini kéngeytishke tirishmaqta idi.

Promété klopliri bilen birge yene, bezi sheherlerde bu türdiki kloplarning pa'aliyetlirige oxshash ishlar bilen shoghullinalaydighan bashqa teshkilatlarnu qurulghan idi. Mesilen Parizhda qurulghan Türkistan, kapkaziye we Ukra'ina dostluq jemiyyiti, brno shehiride qurulghan Chéx-Léx kloplirini ene shu türdiki orunlar déyish mumkin. Promété klopliri bilen bu türdiki teshkilatlar pat-pat ilmiy doklat yighinliri uyushturup, resulzade, Choqay'oghli, se'id shamil, shulgin, gawazawa qataridiki Promété ezasi bolghan muhajir lidérlerni ilmiy doklat bérishke tekliq qilip turatti. Doklat yighinlirining axirida doklat anglighuchilirinimu bes munazirilerge qatnashturup, bir qisim mesililer keng da'iride tAlash-tartish qilinatti. Shu arqiliq Yawrupa elliridiki xelq ammisigha Sowétler ittipaqi weziyiti bilen Sowétler ittipaqi

mustemlikisi astida yashawatqan milletler heqqide melumatlar bériletti. Promété bilen biwaste munasiwiti bolmighan, emma Prométéchilar aktipliq bilen pa'aliyet körsitip kéliwatqan yene bashqa teshkilatlarmu bar idi. Fransiye sherq komititi (komité frans orient – k f o), bu türdiki organlarning eng muhimliridin birsi idi. Fransiyaning dangliq siyasetchiliri eza bolghan bu teshkilat, Sowét muhajirlirining pa'aliyetlirige iqtisadiy yadrem toplash ishlirida intayin muhim ijtima'iy organ bolup wezipe ötep kelmekte idi. (k f o ning 1929-yili re'islik wezipesini üstige alghan pawul dowmyér, öz waqtida yene parlaméint re'isi idi. – aptorning izahati)

Promété zhornili

Promété teshkilatining eng muhim pa'aliyetliridin birsi – metbu'at pa'aliyitidir. Bu teshkilat qurulghan künila dunya jama'etchilikige teshwiqatni kücheytish meqsitide teshkilat awazi hisaplinidighan ortaq bir metbu'at epkari chiqirish qararini alghan idi. Uningdin bashqa, bu ittapaq tewesidiki herbir teshkilat, özliri belgiligen tillar boyiche özining neshriyat epkarini chiqirish hoquqigha ige idi. Shundaq qilip bir tereptin erkin dunya elliride bolshiwizmgha qarshi jama'et pikiri shekillendürse, yene bir tereptin Sowétler ittapaqi ichide hakimiyetke qarshi gurohlarni shekillendürüş üçün küch chiqarmaqchi bolishidu. Buningdin meqset, Pilsudskining tesewwuridiki kelgüside otturgha chiqish éhtimali bolghan yéngi bir gherip dunyasi bilen rossiyining toqunushup qélish éhtimali tughulup qalghinida Sowétler ittapaqining ichi we sirtida ittapaqdash küch peyda qilish idi. Netijide, merkizi Parizhda turidighan Promété (bu zhornalning esli ismi fransuzche prométxée sheklide yézilghan bolup, Türkche menbelerde Promété sheklide, yeni oqulushi boyiche yézilishi muqimliship qalghan idi. Ene shu seweptin bu kitaptimu Promété sheklini qollanduq. – aptorning izahati) namida bir zhornal chiqirishni qarar qilidu. Bu zhornal fransuzche chiqirilip, bu heriketke qatnashqan her bir gurup bu zhornal rehberlik guruppidiki birerdin ezasi bilen wekillik qilidighan bolidu.

Eslide Sowétler ittifaqining mustemlikisi astidiki milletlarning wakaletchiliri birer zhornal etirapigha uyushup ortaq pa'aliyet qilish sehnisini shekillendürüş ishi yéngiliq hésaplanmaytti. 1919-yillirdila buninggha oxshaydighan pa'aliyet, musteqil groziyining paytexti tiblistimu otturgha chiqqan idi. Tblis, u yilliri Sowétler ittifaqigha qarshi muhajirlar üçhün eng muwapiq merkezlarning birsige aylan'ghan idi. Ukra'ina, 1918-yilining fiwral aylirida Sowétler ittifaqi teripidin ishghal qiliwélin'ghinigha qarimay tiblistiki wakaletxanilirini taqimighan idi. Groziye da'irilirimu muhajirlarning Sowét ittifaqigha qarshi pa'aliyetlirige yadrem bermekte idi. Qoqan muxtariyiti qizillar teripidin aghduriwitilgendin kéyin Mustapa Choqay oghlimu tiblisqa bériwalghan idi. Choqay oghli, u yerde «wolniy goréts» (erkin taghliqlar – aptorning izahati) we «barba» (urush – aptorning izahati) digen gézitlarda ishligen idi. Bir mezigil ötkendin kéyin Groziye hökümitining yadrimigha tayinip Choqay oghli bash tehrirlikidiki «na rubézxé» (chégra boyliri – aptorning izahati) digen bir zhornal neshri qilghan idi. Kapkaziye, Ukra'ina we Türkistan hemkarliqi astidiki bu pa'aliyetlarning deslepki ülgisi bolghan bu ishlarni, melum menidin alghanda Promété ittifaqi qurulishiningmu tunji sinaqliri diyish mumkin idi. Ortaq pa'aliyet qilidighan bu türdiki sorunlarmu groziyini Sowétler ittifaqi ishghal qiliwalghan 1921-yilining 25-fiwralighiche öz pa'aliyetlirini dawamlashturup kelgen idi.

Promété zhornilining tunji rehberlik gurupisi terkiwide Ezerbeyjan wekili Mustapa wekili, shimaliy kapkaziye wekili Mir yaqub mextiyéw, Groziye wekili géorgés gwazawa we Ukra'ina wekili süpitide sabiq ministirlardin biri bolghan aléksandr shulgin qatarliq kishiler bar idi. Zhornalning bash tehrirlikige groziyilik gawazawa teyinlen'gen idi. Türkistanda bir nechche yil fransuz tili oqutquchiliqini qilghanliqi sewebidin Asiya mesililirini yéqindin küzitip yürgen, rus tili bilen birge u yerning yerlik tili bolghan Türki til Lexchilirini bilidighan joséf kastagén, bu zhornalning neshriyat meslihetchiliki bilen maqala arginallirini tüzitip basmigha muwapiq haletke keltürüş ishlirigha mes'ol bolghan idi (korriktorluq qilghan – aptorning izahati). Bu wekillerge birer ming frank etirapida ayliq ma'ash belgilen'gen idi.

Bu türdiki teyyarliq ishliri pütüp, 1926-yilining noyabirida Promété zhornilining tunji sani neshridin chiqidu. Zhornalning muqawisigha

zinjirliridin qutulghan Prométéning igiz bir tagh choqqisidin peske chüshüshke tirishwatqanliqi teswirlen'gen resimi bésilghan idi. (1934-yilisi <92- sanidin boshlap> muqawidiki bu resim chiqirip tashlinip, rengsiz muqawa üstige yalghuz Promété digenla xet bésilghan muqawa qobul qilinidu. – aptorning izahati) shuningdek yene, muqawigha “kapkaziye (Groziye, Ezerbeyjan, shimaliy kapkaziye) we Ukra'ina milliy azatliq teshkilatirining neshri eparidur” digen bir izahat bérilgen idi. 1927-yilining axirliridin boshlap Türkistan milliy birlik herikitimu Promété teshkilatigha qatnishishi bilen zhornalning muqawisidiki yoqurqi sözlerge “Türkistan milliy birliki” digen izahatmu qoshup bésilidu.

Promété heriketliri bilen bu heriketke munasiwetlik neshriatchiliq ishliri yalghuz Promété mejmu'esi bilenla cheklinip qalghan emes. Bu heriketke munasiwetlik barliq milliy gurupilarning özige xas neshriyat eparlirini chiqirishighimu yadrem bérilgen idi. Bésilghan bu zhornallar shu milletning teshkilati qaysi elde we qaysi tilda eng köp tesir qozghashni arzu qilsa shu elde we shu elning tilida bésilghan idi. Promété merkezi orgini Moskwada turushluq bash elchixanidin teminlen'gen her qaysi jaylarning yerlik gézitlarni tépip kilip Warshawadin milliy teshkilatlarga yetküzüp turatti.

(resim orni)

Promété zhornilining muqawisi

Shundaq qilip, herqaysi teshkilatlar meyli Rusiye tewesidiki mexpi qolliri bilen bolsun, meyli yerlik gézitlar wastisi bilen bolsun kündilik weziyettin xewerdar bolush pursitige érishtürülgen idi. Bu türdiki neq menbedin xewerdar qilinish sayiside, Prométéchiler Promété zhornili bilen özliri chiqiriwatqan zhornallarda xéli küchlük yézilghan hemde Sowétler ittipaqi da'irilirini qattiq parakende qiliwitidighan maqalilarning élan qilinishi kapaletke ige qilin'ghan idi.

Türkistanliqlarning chet döletlerdiki siyasiy bayanatchiliqini üstige élip kiliwatqan milliy birlik (t m b) teshkilati, 1927-yilisidin boshlap Istanbulda yéngi Türkistan zhornilini chiqirishqa bashlaydu. Kéyin buninggha yene Bérlinde chiqirilghan yash Türkistanliqlar (1929) zhornilimu qoshulidu. Ayaz is'haqi teripidin bashqurulghan Idil Ural

Türklirining neshr epkari bolghan yéngi milliy yol Bérlindiki yash Türkistanliqlar zhornili bésilidighan basmaxanida bésilmaqta idi. Ezerbeyjan törklirining musawat teshkilati namida Bérlinde qurtulush (azatliq -t), Istanbulda bolsa odlu yurt «süyümlük yurtum, yalqunluq yurt-t» zhornilimu neshri qilinmaqta idi. Bu neshri epkarlirigha kéyin yene bildirish (1931) zhornilimu qoshilidu. Qirim milliy herikiti, neshriyatchiliq pa'aliyetliri üchün 80 mingdin artuq Qirim Türkliri yashawatqan rominiyini tallap alghan bolup, köstenjide emel «ghaye, wezipe» zhornili neshri qilinmaqta idi. Shimaliy kapkaziye teshkilatirining awazi bolghan séwérni kawkaz (shimاليy kapkaziye) mu neshri qilinmaqta idi. Parizhda, Promété zhornilidin bashqa yene groziyiliklarning sakartwélo (ata yurt) zhornili bilen sürgündiki Ukra'ina hökümiti teripidin neshri qilin'ghan trisub zhornilimu neshri qilinmaqta idi. Shuningdek yene qalmuqlar teripidin chiqiriliwatqan kowylniyé wolni, hür kazak herikiti (urus kazaklirining milliy teshkilati) teripidin chiqiriliwatqan wolnoyé kazachistwo digen zhornallarmu bar idi.

Promété zhornili neshri qiliniwatqan yillarda meyli bu herikettin chiqip ketken guruppilar yaki bashtin tartip bundaq bir teshkillinishke qarshi chiqip kelgen herxil guruppilar teripidinmu nurghunlighan epkarlar neshri qilinmaqta idi. Bularning ichidiki eng küchlük tesirge ige bolghanliridin shimaliy kapkaziye yitekchiliridin bolghan heyder bammatt mes'olighidiki kawkaz zhornilini körsitip ötüshke bolidu. Desliwide Prométéni qurush ishlirigha qatnashqan elixan qantömürmu kéyinche bu guruppiqta qatnashqan idi. Bir qumuq Türki bolghan heyder bammatt, Promété tewesidiki kapkazyiliklerge oxshash bir shimaliy kapkaziye fidratsiyisi qurulusini toghra köretti. Emma bammattning qarishiche Türkiye bilen shimaliy kapkaziye nurghun tereplerde bir-birsige baghlan'ghan bolghachqa, qurushni meqset qilghan shimaliy kapkaziye fidératsiyisi siyasiy jehettin Türkiyige qaraydighan bolishi lazim idi. Bammattning bu qarashliri yash Türkiye jumhuriyiti rehberliri teripidin qobul qilinmaydu. Shu seweptin heyder bammatt guruppisi téximu keskin bir yol tutup, Yaponiye bilen Gérmaniyige béqindi bolushtek bir siyasiy yolda méngishni tallap alidu. Bammatt, se'id shamil bashliq jOrdaniye bilen resulzadinimu öz ichige alghan barliq Prométéchilerge qarshi idi. Bu gurupning neshriyat epkari bolghan kawkaz zhornili rusche, Türkche, fransuzche we kiyinki yillarda én'gilizche bolup töt xil tilda neshri

qilinmaqta idi. Bu ishlarga kireklik iqtisadiy yordemni yaponiyining Parizhda turushluq bash elchixanisi teminligen dégen gepler bar idi.

Polsha we Promété: ilmiy we siyasiy yordemler

Promété herikitige Warshawadiki sherq mesililiri inistituti teripidin ilmiy yordemler teminlenmekte idi. Bu inistitutning pexri re'islik wezipisini maréshal Pilsudskining yéqin sebdashliridin biri bolghan siyasetchi, sanator stanslaw sédlétski (s. Sédlétski uzun yillardin béri sherq mesililer inistitutining pexri re'islikini üstige alghan kishi bolup, Polsha ishghal qilin'ghanda özini öltüriwalghan. – aptorning izahati) öz üstige alghan idi. Bu wezipining bir siyasetchige bérilgenliki Polsha hökümitining bu inistitutqa intayin ehmiyet bergenlikini ochuq körsetmekte idi. Inistitutning mudiri Polshaliq alim we muxpir wlodimiérz bonjkowski (wlodiMirérz bonjkowski ikkinchi dunya urushidin kéyin bir mezigil isra'ilda turghan bolup, kéyin a q sh gha köchüp kétidu. Bezi menbelerde bu isim bajkowski sheklide yézilmaqta. – aptorning izahati) idi. Bonjkowski birinchi dunya urushi jeryanida bir qanche yil rusiyide turghan bolup, u yerdin sibiriye arqiliq yaponiyige bériwalghan idi. Bu jeryanlarda rusiyidiki Türkiler bilen yéqin munasiwetlerde bolghan idi. Bonjkowski öz waqtida yene inistitut teripidin neshri qilin'ghan zhornallar bilen élan qilin'ghan eserlerning tehrirlikinimu üstige alghan idi. Inistitutning bash katiwi bolsa bir akadémik bolghan profisor olgiérd gurka idi. Shuningdek yene profisor ponyatowski, profisor zayanchowski, profisor domashéwich qataridiki kishilermu Promété ghayisigha yordem bérip kelgen alimlar bolup, ularmu inistitutning pa'aliyetlirige öz hessilirini qoshmaqta idi.

Sherq mesililer inistituti, russiyining mustemlikisi bolup qalghan milletlarning mesililirini tonushturidighan «wychod» (sherq) namida bir ilmiy zhornal chiqiratti. Bu heriketning yitekchilirini bu inistitut pat-pat Warshawagha tekliq qilip, öz milliy mesililiri heqqide ilmiy doklat bérish pa'aliyetlirige uyushturup turatti. Promété ezasi bolghan bezi muhajir yitekchilirining yazghan kitaplirini sherq mesililiri inistituti mes'ol bolup polekchige terjime qilip élan qilatti. (bu inistitut,

mehemmet imin resulzadining Ezerbeyjan'gha munasiwetlik kitabi bilen jappar siyit Exmetning Qirim we Qirim tatarlirigha munasiwetlik kitablirini polekchige terjime qilip élan qilghan idi. – aptorning izahati) bu inistitut yene shimaliy kapkaziylilikler ottursidiki til perqlirini yoqutush meqsitide ortaq bir elipbe teyyarlash qataridiki Promété herikitige hesse qoshqili bolidighan ilmiy pa'aliyetler bilenmu shoghullan'ghan idi. Polshaliq akadémiklar bilen bu tewege munasiwetlik mutexessisslar qatnashqan 1935-yilighiche dawamlashturulghan pa'aliyetler netijiside, yerlik tillar ottursidiki ortaq ishilitilidighan sözlemlerni tallap chiqip shimaliy kapkaziye milletliri ottursida ortaq bir til berpa qilishqa tirishqan idi.

Warshawa bashchiliqidiki Bérlin, Parizh, praga, Istanbul, Téhran we xarbin (manjuriye) qataridiki merkezi sheherlerde toplan'ghan Promété herikitining xelqaraliq sehnilerde qollap quwetlinishi we nazaret qilinishigha Polsha tashqi ishlar ministirlikining sherq ishlar bölümi mes'ol idi. Bu bölüm, bashtin tartip lukasiéwitz (1926~1935), tadéwusz, xolowko (1926~1931) we tadéwusz shayéztél (1931~1935) qataridiki Pilsudski biwaste tallap wezipige qoyghan kishiler teripidin yiteklenmekte idi. Promété herikitining qurghuchiliri bolghan bu kishiler bu heriketning اساسini shekillendürgen siyasiy idiyisige chin qelbidin sadıq kishiler bolghachqa, bu teshkilat intayin aktip pa'aliyet qilish pursitige ige idi. Promété herikiti üchün kireklik iqtisadiy yadem biwaste Pilsudski teripidin qurulghan bir font teripidin teminlenmekte idi. Shundaq bolghachqa, bu iqtisadiy menbe meyli Prométéchiler teripidin bolsun yaki shu dewirni tetqiq qilghuchilar teripidin bolsun Pilsudski pondi dep atalmaqta.

Promété herikitining pa'aliyetliri bashlinish bilen teng, Sowétler ittapaqigha qarshi muhajir yitekchiler üchün éytqanda, Warshawa shehiri öz mesililirini hel qilishda intayin ehmiyetlik merkezlerdin birsige aylan'ghan idi. Nurghunlighan siyasiy heriketler öz merkezliiri bilen siyasiy qoshunini bu sheherge yökeshke kirishken idi. Pa'aliyetlirini Warshawagha yökkep kelgen yitekchilerdin mehmet imin resulzade, ayaz is'haqi, se'id shamil, kapkaziye herikitining rehberlik guruppisining üch yitekchisi bolghan mehmet giray

sunch, tawSultan shaqman we Ibrahim chulik qatarliq kishilerni körsitip ötüshke bolidu.

Bu pa'aliyetlerge qoshulup yene Polsha hökümiti Sowét muhajir guruppiliri üçün bir terbiyilesh programmisi tüzüp chiqqan idi. Her xil Polsha uniwersitetliride oquwatqan studentlarga hökümet oqush yordam puli tarqitip bermekte idi. Bu aliy mektep oqughuchiliri Polshaliq yashlar bilen birge sherq mesililiri inistitutining yashlar shöbisini qurup chiqqan idi (Qirim milliy azatliq herikitide alahide rol oynighan edige Mustapa Qirimal, abdulla zihni soysal, selim wekili Ortay we Ibrahim Otar qataidiki kishiler Polsha hökümitining bu programmisi اساسida oqush yordimidin behrimen bolup Polsha uniwersitetliride oqughanlardin idi. – aptorning izahati). Polsha hökümitining qilghan ishliridin yene birsi, kapkaziye bilen Ukra'inaliq sabiq eskerlerni toxtam boyiche Polsha armiyisige qobul qilishni yolgha qoyishi idi. Öz wetinide Sowétler ittifaqigha qarshi qanat yaddurulghan musteqilliq urushlirigha qatnashqan nurghunlighan ofitsérlar, 1927-yilidin bashlap pilanliq türde Polsha armiyiside wezipige qoyulghanliqi melum. Pilsudski teripidin bashlitilghan bu ishlar ikkinchi dunya urushi partilighan kün'giche dawamlashidu.

Türkistan – Bérlin Sépi we Uningmu Nérisida

Ne ümid, ne xiyallar bilen kelgen iduq,
Xam xiyal yaki otopiyemidi ular hemmisi?
Biz Türkistan inqilapchiliri nede qalduq we néme qilmaqtimiz?

–Exmet na'im, oqughuchi, 1929

1920-yillar, Türkistanda Sowétler hakimiyiti barghansiri küchlinip kétiwatqan yillar idi. Deslepki waqitlarda, Sowét da'iriliri dawam qiliwatqan ichki urush qalaymaqanchiliqi, düch kéliwatqan iqtisadiy

mesililarning köpligi qatarliq sewepler tüpeylidin etirapidiki jumhuriyetlarning yerlik yitekchilirining himayisini qolgha keltürüşke muhtaj bir ehwalda idi. Shundaq bolghachqa, bu rehberlik guruppilirining körünüshte sotsyalizmchi, emeliyette bolsa heqiqi milletchilik asaidiki hakimiyet sistémilirini qurup chiqmaqchi bolghan urunushlirigha qismenlikte bolsimu köz yumup turushqa mejbor idi. Bolupmu yéngidin qurulghan Buxara jumhuriyitining üstide turiwatqan jeditchi mes'ollarni ürkitwetmeslik, hemde Sowétler ittapaqida muqimliqni qolgha keltürüwalghiche bolghan ariliqta özlirige bihude bash aghrighi tépiwalmasliq kérek idi. Digendek perghane tereplerde bash kötergen basmichiliq heriketliri téz sür'et bilen kéngiyip pütün Türkistan'gha téz sür'et bilen yéyilmaqta idi. Sowét rehberliriri bu jaylarda weziyetni toluq tézginlep alghiche bolghan ariliqta siliq siyaset yürüzishning özlirige paydiliq bolidighanliqini tonup yetken idi. Shundaq bolghachqa, 1921-yilining may aylirida lénin bilen chichérin qol qoyup tarqatqan bir hüjjet arqiliq Buxara jumhuriyitige bir qisim chet döletler bilen biwaste iqtisadiy we medeniy munasiwet ornitish hoquqini tonighan idi. Bu pursettin paydilan'ghan Buxara jumhuriyiti rehberlik orgini 1921~1922-yillar arisida, bolupmu Gérmaniye bilen iqtisadiy we medeniy munasiwet tiklesh üçün tirishmaqta idi.

Yoqurqidek siyasiy muhit astida yerlik jeditchi xadimlarning qolidin kélidighan muhim ishlardin birsi, chet'elge oqughuchi chiqirish pilani idi. Moskwaning her qanche narazi bolishigha qarimay, Buxara xelq jumhuriyiti bilen Türkistan a. S. S. R rehberliri 70 neperdek oqughuchini Yawrupagha iwertish üçün teyyarliq qilishqa kirishidu. Oqughuchi iwertidighan dölet qilib Gérmaniye tallap élin'ghan idi. Birinchi jahan urushida meghlob bolghinigha hemde ichki jehettiki qiyin shara'itlirigha qarimay, Gérmaniye yenila bilim we téxnika merkezliridin biri hisaplinatti. Wérsay shertnamisida belgilen'gen mejboriyetliri boyiche, En'giliye qataridiki barliq kapitalistik eller bilen Gérmaniye ottursidiki munasiwetler bekla yirikliship ketken idi. Shu seweptin, Gérmaniye hökümiti bir munche xelqaraliq mesililerde Sowét rusiyisi bilen bir septe turup pa'aliyet qilishqa mejbor bolghan idi. Yene bir tereptin, kündin kün'ge nacharliship kétiwatqan iqtisadiy qiyinchililiri sewebidin ijtimaiy terkipler ichide éghir qutuplishishlar barliqqa kélip, sotsyalizm heriketlirining küch tesiri téz sür'ette

yéyilmaqta idi. Bundaq weziyet astida Gérmانيydiki siyasiy gurohlardin sotsiyalizmchilarning küchimu kündin-kün'ge éship barmaqta idi. Shundaq qilip, lénin qataridiki nurghunlighan bolshéwik rehberliri Yawrupadiki sotsiyalistchilar qozghilingi deslepte Gérmانيyide partlishi mumkin dep perez qilishmaqta idi. Bu türdiki seweplerge asasen, Moskwa da'iriliri meyli öz menpe'eti üchün bolsun yaki kelgüsi istiqbali üchün Türkistan hakimiyet orginidiki jeditchilarning Gérmانيye bilen munasiwet ornitishi, bu döletke oqughuchi chiqirishi qatarliq pa'alietlirige bir mezigil köz yumghan idi. Buxara jumhuriyiti bilen Türkistan a s. S. R bashlatqan bu tür pa'alietler xelq ammisi arisida öz perzentlirini chet'elge oqushqa iwertish qizghinliqi üchün righbetlendürgüchi rol oynimaqta idi. Buning netijiside, nurghunlighan oqughuchi öz küchige tayinip oqush üchün chetke chiqishqa atlan'ghan idi. Buning üchün Türkiye birinchi orundiki dölet qilip talliwélin'ghan bolup, ikkinchi orunda yene shu Gérmانيye turatti. 1922~1923-yillirida bashlan'ghan bu oquchi chiqirish herikiti kényinki yillarda chetellerde qanat yaydurulidighan Türkistan milliy küreshlirining pa'aliet qilghuchilirini yétishtürüş jehette bekla muhim ehmiyetke ige bir menbe bolup qalghan idi.

1922-yilining kirishide Türkistanda neshir qiliniwatqan «qizil bayraq» gézitide, «Gérmانيyide oquwatqan Musulmanlar» digen mawzuda bir maqale élan qilinidu. Gérmانيye dölet organliridin élin'ghan melumatlarga asasinip yézilghan bu maqale, Musulman elliri oqush üchün Gérmانيyini tallashqa ehmiyet bergenlikining sélishturmisi kishini heqiqetenmu özige jelip qilatti. Bu maqalida körsitilgen sanliq melumatlardin qarighanda, Gérmانيyide Osmanli Türkliridin öz teminati bilen oquydighanlarni asas qilghan birer mingdek, erp elliridin bolsa töt yüz neper etirapida oqughuchi bar idi. Yene shu waqitlarda Qazandin qiriq neper (26 nepiri shexsi, 12 nepiri dölet teminati bilen), Ezerbeyjandin yetmish bir neper, Qirimdin ikki neper, shimali kapkaziye tewesidin bolsa alti neper oqughuchi bar idi. Bularga sélishturghanda Türkistan tewesidin öz teminati bilen oquydighan oqughuchi yoq diyerlik bolup, peqet bir neperla oqughuchi bar idi. Yéza'igilik akadimiyiside oqughan bu oqughuchining ismi abdulwahap Muradi idi. Osmanli Türkliri bilen Qazan tatarliridin bashqa héch bir qewim qiz oqughuchi iwertmigenlikini aptori alahide tekitligen. Jeditchilik herikiti baldur

bashlan'ghan Qazan, Qirim we Ezerbeyjan qataridiki Türki yurtliri gherp dunyasining ilm-pen sahesi bilen uchurishishi bu éqim bilen 1900-yilgha kelgendila andin tonushush pursitige érisheligen Türkistan tewesige nisbeten alghanda xélila burunqi ish idi. Türkiye Türklirining bu jehettiki üstünlükige gep ketmeytti.

Yene shu aptor élan qilghan bashqa bir maqalida her qaysi Türk yurtliridin Yawrupagha oqughuchi chiqirish heqqide melumat bérip ötkén. Bu melumatlarga qarighanda 1922-yilida Buxara xelq jumhuriyitidin 46 neper, Xiwe xelq jumhuriyitidin 5 neper, Qazaqistandin 15 neper, Bashqirdistandin 10 neper we Tataristandin 10 neper oqughuchi iwertilidighanliqi belgilen'gen idi. Türkistan a s s r din iwertilidighan oqughuchilar asasen Tashkent shehiridin tallan'ghan bolup, mutleq köp qismini öz teminatigha tayinip oqimaqchi bolghan 19 neper bala körsitilgen. Buxara jumhuriyitidin iwertilidighan oqughuchilarni yiteklesh we nazaret qilish wezipisi jumhuriyet hökümitining tashqi ishlar medeniy munasiwetler bölümining bashliqi abduwahit borhanop (munzim) qa tapshurulghan idi.

Yawrupagha oqughuchi iwertish seperwerlik herikiti Türkistan a s s r da xelq komissarlar Sowétining re'isi turar risqulow, Buxarada bolsa Buxara xelq shUralar jumhuriyet hökümitining re'isi peyzulla ghojayéw teripidin bashlitilghanliqi melum. Buxara jumhuriyitide oqughuchi iwertish hemde ma'arip ishlini yaxshilash meqsitide tatar ma'aripchi alimjan idris, Buxara merkizi ijra'iyé komitit ezasi borhanow we elchixana xadimi kéminiski qatarliq kishilerdin teshkil tapqan bir komissiye teshkil qilidu. Türkistan a s s r da bolsa, chet döletlerge baridighan oqughuchilarning her türlük resmiyetliri, ma'arip nazariti teweside teshkil qilin'ghan bir ilmiy hey'et teripidin ishlenmekte idi. Gérmaniyige baridighan oqughuchilar bu organningmu yardimige tayinip, 1922-yilining awghust éyida öz ichide «kömek» (hemkarliq) namida bir jemiyyet qurup chiqidu. Tashkentte qurulghan bu jemiyyetning re'slikige se'id elighoja isimlik bir oqughuchi teyinlinidu. Her ikkila jumhuriyetning mes'olliri teripidin bashlitilghan bu heriket xelq ammissi ichide intayin qizghin qollashqa érishkenliki melum. Bolupmu ziyaliylar, Türkistanliq yashlarning Yawrupa elliride terbiyilinishi Türkistanning kelgüsi üchün intayin muhim ehmiyetke ige

dep tonighan idi. Dangliq sha'ir abduxemit sulayman cholpan «istiqlal üchün küresh» mawzuluq maqalisida bu heqte mundaq dep yazidu:

Biz yéqindin béri yashlirimizning yltraq ellerge bérip bilim élishi üchün qiziqawatqanliqini körüp intayin xoshal bolmaqtimiz. Bu yashlirimiz öz aldigha heriket qilmay 'kömek' leshkenlikinimu bilimiz.

Char hökümiti dewride ichki Rusiye Musulmanlirini xiristiyanlashturushqa küchep kelgen dangliq ilminiski siyasitining aldinqi qatardiki ademliridin popédowna, yazghan bir parche xétide "yerlik xelq arisidiki (Musulman Türkler közde tutulmaqta. – aptorning izahati) bizge paydiliq bolghan, héch bolmighanda bizge ziyan keltürmeydighan bu kishiler, urus tilini tartinip unche bek rawan sözliyelmeydighan, yazghan nersiliride bir munche xataliqlar körülüp turidighan, bizning bash gobirnaturimizdinla emes hetta bizning eng kichik bir emeldarlimizni körsimu qorqup titirep turidighan kishilerdur." dep yazidu. Buninggha qarita biz urus tili bilen emes, tereqqiy tapqan Yawrupa ellirining tili we bilimi arqiliq jawap birelisek, belkim ademdek yashash heqqige irishelishimiz mumkin.

Cholpan, 1917-yilqi inqilaptin 5 yil ötkén 1922-yilida yazghan bu maqalisining qurlirida Türkistan'gha medeniyetni uruslar keltürdi deyidighan köz qarashlarni charliq dewridikige oxshash teshwiq qilishqa kirishken komunistlar hakimiyitinimu tenqitleydu; Türkistanliqlar, alahide tereqqi qilghan urus pen-téxnika küchini Yawrupa pen-téxnikisige biwaste tayinish arqiliqla yéngip chiqalishi mumkin dep körsetmekte idi.

Chet döletlerge iwertilidighan oqughuchilarning oqush teminatini toluqlash we yéngi oqughuchilarni dawamliq iwertip turush üchün dölet imkanlirighila tayinip qalmay, her türlük medeniyet, sen'et we tenterbiye pa'aliyetliridin kélidighan kirimlarning bir qismini ayrip qoshumche font teshkil qilin'ghan. 1922-yilining 18-dikabir künidiki Türkistan géziti bergen melumatlardin qarighanda, chet'elde bilim éliwatqan yashlar üchün xelq ichide keng kölemlik bir seperwerlik qanat yaydurulghan. Seperwerlikni teshkilligen kishiler ichide nasir Mir jalalow, abduxemit sulayman cholpan, Munewwer qari, abdureshitxanow we shakirjan xemidi qataridiki dangliq kishilermu bar

idi. 1922-yili 2-dikabirda, Tashkentte ziyaliylar teripidin bir edebiyat kechliki uyushturulghan bolup, bu kechlikte yigilghan 7500 som (shu yilliri Türkistanda ishilitilwatqan pul ölchimi. – aptorning izahati) pul bu fontqa yatquzulghan.

Türkistanliq oqughuchilar Gërmaniyide

Oqughuchilar, 1922-yilining sintebir éyida Türkistandin yolgha chiqidu. Sowét da'irilirining tosalghuluq qilish éhtimalidin saqlinish üchün Türkistanliq jeditchilar bashlamchiliridin ubeydulla ghoja oqughuchilar ümigi bilen birge Moskwagha baridu (ubeydulla ghojining oqughuchilar bilen birge Gërmaniyige bérip-barmighanliqi éniq emes. Ibrahim aripخان <yarqin> bilen ötküzgen söbette, ubeydulla ghoja Moskwada qalghanliqini éytidu. Emma sa'ide shir'Exmet qizi <oktay>, ubeydulla ghojining Bérlin'ghiche birge kelgenlikini, u yerde qisqa waqit turghandin kéyin qaytip ketkenlikini éytidu. – aptorning izahatidin) emma ensirigen ish yüz bermeydu. Oqughuchilar lénin'gradtin paraxotqa olturup Gërmaniyige barghinidin kéyin gërmanche ögünüş üchün Bérlin, drésdén, heydelbérg we darmstadt qatarliq sheherlerdiki mekteplerge tarqitilidu.

(resim orni)

Gërmaniyige iwertilgen qiz oqughuchilardin bir qismi ubeydulla ghoja (sol terep bashtiki) we alimjan idris (ong terep bashtiki) bilen birge. Otturda olturghini sa'ide shir'Exmet qizi (oktay), ukiliri fuzeyl we nesridin. Moskwa, 1922-yilining yaz ayliri. (Ehet Enjan arxiwidin)

Türkistan ASSR din kelgen oqughuchilar asasen toluq ottura mektep püttürgendin kéyin uniwersitétqa kirish sewiyisige yetken oqughuchilar idi. Buninggha sélishturghanda, Buxara jumhuriyitidin kelgen oqughuchilarning mutleq köp qismi bashlan'ghuch mektepni endila püttürgen balilar idi. Alimjan idris bolsa oqughuchilar ümigini Gërmaniyide teshkillesh hemde Némis da'iriliri bilen bolghan munasiwetlerni yaxshilashqa mes'ol qilin'ghan idi. Idris, medrise oqushini Buxarada tamamlighan bir Idil Ural Türki idi. Birinchi dunya urushigha qatnashqanda Némislargha esirge chüshken mezigilde

Bérlin yéqinlirida qurulghan wüinstorf urush esirliri lagirida imamliq qilghan, uningdin kéyin lagirning ijtimaiy tertip intizamigha mes'ul bolghan birsi idi. Sherq tilliri bilen urus tilini pishshiq bilgechke 1916-yilisidin tartip prussiye urush nazariti teweside Musulman urush esirliridin bir yallanma qoshun teshkil qilish ishlirigha yademchilik qilish xizmitige sélin'ghan idi. (alimjan idrisi 1921-yilighiche dawamlashturghan bu wezipisi üchün 1923-yilisi Gérmaniye pirizdinti ébért xet arqiliq teghdirligen idi. – aptorning izahati) u Türkistan'gha qaytip kelgen waqitlirida Buxara xelq jumhuriyiti Gérmaniyige oqughuchi chiqirish pilanini bashlash aldida turiwatqan idi. Shunga, bu ishqa idrisi eng muwapiq kishi dep qaralghan.

Türkistan a s s r rehberliridin turar rizqulow bergen melumatlarga qarighanda, 1923-yilining axirliri Gérmaniyide Türkistan a s s r din 7 nepiri özbek, 4 nepiri qazaq Türki bolup jem'iy 11 neper oqughuchi, Buxara xelq jumhuriyitidin bolsa 40 nepiri Türkistanliq, 6 nepiri tatar we 4 nepiri yehudiy bolup jem'iy 49 neper oqughuchi bar idi. Türkistan a s s r din barghan oqughuchilarning 4 nepiri akadémiye téxnikomida, 2 nepiri yéza'igilik akadimiyiside, bir nepiri miditsina fakultitida, biri qiz 2 neper oqughuchi toluq ottura mektepte oqumaqta idi. Omumen alghanda Gérmaniyide töt gurup oqughuchi bar idi. Qizlarni asas qilghan guruptikiler pidagogika mektepliride oqumaqta idi. Bir qisim yashlar bolsa waqitliq bilim toluqlash üchün téxnik mekteplirige orunlashturulghan idi. Bolupmu Buxara jumhuriyitidin iwertilgen kichik yashtiki balilar ottura mektep ma'arip tarmaqlirigha jaylashturulghan idi. Eng axirqi bir gurup bolsa herxil fakultitlarga texsim qilin'ghan uniwersitet situdentliri idi.

U waqtlarda yene dölet teripidin Türkiyigimu oqughuchi iwertilgen idi. U yilliri Türkistandiki jeditchilar mektepliride oqutquchiliq qiliwatqan raji chéqirköz özining eslimiliride Buxara jumhuriyitidin bir bölüm oqughuchi dölet teminati bilen Türkiyige iwertilgenlikini, bu oqughuchilar asasen kastamono bilen Samsun etirapidiki mekteplerge teqsim qilin'ghanliqini yazidu. Bu melumatlar Buxaradiki jeditizim heriketlirige biwaste qatniship, kéyinche Gérmaniyige oqughuchi bolup ketken Exmet na'im teripidinmu testiqlanmaqta idi.

(resim orni)

Buxara xelq jumhuriyiti teripidin iwertilgen Türkistanliq oqughuchilar Bérlin meschiti aldida. 1922-yil axirliri (Ehet Enjan arxiwidin)

Türkistanliq rehberler, Gérmaniye bilen Türkiyige oqughuchi iwertish pılanliridin Moskwaning qattiq renjitip kéliwatqanliqini bilip turatti. Shunga ular Moskwaning bu heqtiki ensirishige imkan qaldurmasliq üchün rusiyigimu oqughuchi yollashni pılanlaydu. U waqitlarda, Yawrupa bilen rusiyige iwertilgen oqughuchi sanini sélishturidighan bolsaq, hqiqetenmu rusiyiliklerni ensiretkidek bir san otturigha chiqatti. 1923-yilisi Buxara xelq jumhuriyiti, Türkistan a s s r we qirghiz (qazaq) a s s r din 43 nepiri özbek, 64 nepiri qazaq, 2 nepiri Türkmen, 22 nepiri tajik we 12 nepiri Uyghur bolup jem'iy 149 neper oqughuchini rusiyige dölet teminati bilen oqushqa iwertken idi.

1922-yilining axirlirida Buxara xelq jumhuriyiti nazirlar shurasining re'isi peyzulla ghojayéw, Gérmaniyni ziyaret qilidu. U Gérmaniye ziyariti üchün dawalinishni bahane qilghanidi. Ghojayéw, 1922-yilining 25-sintebirigiche dawam qilghan bu sayahiti jeryanida Gérmaniyning her qaysi sheherliride oquwatqan Türkistanliq oqughuchilar bilen körishidu; Bu körüshüshler bilen Gérmaniyede oquwatqan oqughuchilargha munasiwetlik közqarashlirini «Buxara axbari» digen bir gézitta «Bérlindin kelgen mektuplar» serlewhelik bir parche maqalisida bayan qilidu. Ghojayéw bu maqalisida qiz oqughuchilarning terbiyiliniwatqanliqidin bekle xoshal ikenlikini alahide tekitlep körsitish bilen birge, Gérmaniyyede terbiyiliniwatqan yash qizlarni bir-birlep ismini atap köürsetken idi. Shundaq diyishke bolidiki, ghojayéw bu arqiliq Türkistanliqlarni ma'arip ishlirigha qiziqturush, bolupmu qizlirini oqutush-terbiyileshke righbetlendürmekchi bolghan idi. Ghojayéw bu qétimqi ziyariti jeryanida Némis mes'ulliri bilenmu körüshken bolup, ular bilen sözlishish netijiside oqughuchilarning hemmisige Gérmaniyyede muddetsiz turush ruxsitini hel qilip bergén.

Gérmaniyyede oquwatqan oqughuchilardin Exmetjan Ibrahim 1923-yilining 14-mart künisi «Türkistan géziti» de élan qilghan «Kömek Uyushmasidegi Ortaqlerimge» (hemkarliq jemiyyidiki dostlirimgha. – aptorning izahati) dégen timiliq ochuq xétide kömek teshkilatining Bérlin shöbisini qurup chiqqanliqini élan qilidu. Bu teshkilatning

quruluş ghayisi Germaniyidiki Türkistanliq yashlarning ijtimaiy we medeniy teleplirini qandurush idi. Re'islikige se'it eli ghoja teyinlen'gen bu oqughuchilar teshkilati shu yilning sintebiride se'it eli ghoja, Exmet shükri we settar jappar qataridiki oqughuchilarning qatnashishi bilan «kömek» dégen bir zhornal chiqiridu. Bérlindiki «azat sherq» basmixanisida erip elipbesi we özbek shiwisi bilan bézilghan 28 betlik bu zhornal, Türkistanliqlar teripidin chet'ellerde chiqirilghan tunji zhornal bolush süpiti bilen muhim tarixiy ehmiyetke ige idi.

(resim orni)

Germaniye uniwersititlirigha teqsim qilin'ghan Türkistanliq oqughuchilardin bir qismi

Aldinqi qatardikiler (soldin onggha qarap) abdulwahap is'haq oghli (oktay), settar jappar, ikkinchi rettikiler: xeyrinisa mijitxan qizi (musabay), tahir shakir (chaghatay), ezim bek bérimjan, se'id eli ghoja (Enqere), efdal abduse'id (wénsürel), meryem Sultanowa, Exmetjan Ibrahim (okay), keynide öre turghanlar: Sultan metqul, sabir Türkistanliq, abduwahap Muradi, damla ?, Exmet na'im (öktem), teMirbek qaribek oghli, salih muhemmet, abduraxman muhibbay oghli. 1923-yili 18-fiwral (Ehet Enjan arxiwi)

Bu zhornal, Se'it eli Ghoja teripidin yézilghan «Tileklirimiz» mawzuluq bir kirish söz maqalisidin kéyin, yene shu oqughuchining «Eqil we Sezgü», Exmet Shükriining «Türk edebiyatida idi'alizim», Exmetjan Ibrahimning «Téxnika we Biz» qataridiki maqaliliri bilen dawamlashidu. «Tileklirimiz» digen maqale Germaniyidiki Türkistanliq oqughuchilarning rohiy halitini ipadilishi noqtisidin alghanda bekla qiziqarliq maqale idi. Maqalining bash teripide Türkistanliq oqughuchilarning Germaniyige kélish sewepliri üstide toxtilip kélip mundaq deydu:

Intayin iptixarliq bilen medeniylashish yoligha qedem qoyiwatqan wetinimiz Türkistan, kelgüsining ümitliri üchün bizni Yawrupagha bilim élishqa iwertishti. Türkistan bizlerdin intayin zor ümidlerni kütmekte. Emma biz nechche yil dawamlashidighan oqush yillirimiz jeryanida süyümlük Türkistanimizgha xizmet qilishtin mehrum bolushni xalimaymiz. Biz bu yerde turghan muddet ichide wetinimiz üchün xizmet qilishni dawamlashturimiz. Tebi'iki, her milletning aliy bilim

alghan yashliri nede bolishidin qet'iy nezer, ilmiy we sotsyal xaraktirdiki xizmiti bilen öz millitige yordemchi bolishi kérek.

(resim orni)

Gérmaniyidiki Türkistanliq oqughuchilar teripidin chiqirilghan «kömek» zhornilining muqawisi. Muqawining üsti teripidiki «bilim Yawrupadedir!» digen jümle kishini jelip qilidu. (exet Enjan arxiwi)

Se'it Eli Ghoja teripidin yézilghan «Asiyaning Aq Oghli» mawzuluq maqalisida bolsa chet döletlerge oqughuchi chiqirish bilen munasiwetlik munaziriler üstide toxtulup ötkén:

Chet döletlerge oqughuchi chiqirish ishigha qarshi turush toghra emes, sirtqa oqughuchi iwertishke qarshi turush milletke ziyarliq bir herikettur. ... Sowét hökümiti bizning Gérmaniyige iwertilishimizge ruxset bérish arqiliq sabiq charRusiye tüzümi yolgha qoyghan mustemlikichi sherq siyasetidin perqliq yol tutqanliq hésaplinidu.

Bu maqalining keyinki abzaslirida, komunizm közqarishiningmu Yawrupa medeniyitining bir mehsuli ikenlikini körsitish arqiliq lénin idiyisining mukemmellishish jeryanimu Yawrupada ishqa ashurulghan dégenler eslitilgen. Shundaq qilip bilim élish üchün sirtqa chiqqanlarga qaritilghan “burju'aziye unsurlirining tesirige uchirash” deydigán tenqitlerge jawap bérishke tirishqan idi.

«téxnika we biz, cholpan cholpandur» digen timidiki maqalilarda bolsa, téxnika tereqqiyati bilen medeniyet bésimigha düch kéliwatqan bu yashlar, öz milliy medeniyitining Yawrupa medeniyitidin hergizmu töwen turmaydighanliqini ispatlashqa tirishqan idi. Zhornaldiki maqalilar tehliil qilin'ghanda, Türkistanliq yashlarning Sowét ittifaqidiki tereqqiyatlar bilen komunizmdin unche bek ensirep ketmeydighanliqini körsitidighan bir xil pozitsiyini köriwélishtir mumkin.

Sowét tüzümi ichide Türkistanni saqlap qélishtir bolidighanliqi, Türkistanliqlarning milliy menliklirini saqlap qalalaydighanliqi hemde wetenning teghdirini özliri hel qilalaydighanliqi qatarliqlargha bolghan ishenchler bayan qilinmaqta idi. Aptorlar imkan bar zhornalning neshri qilinishini dawamlashturidighanliqini körsitip ötkén bolsimu, ular

«kömek» zhornilining ikkinchi sanini chiqirish imkonigha érishelmey qalidu.

Oqughuchi chiqirish pilanining aqiwiti

Türkistan a s s r bilen Buxara xelq jumhuriyididikilerning bilim élish üçün Yawrupagha yürüş qilish seperwerlikidin Moskwa da'iriliri zadila xatirjem bolalmaydu. Polsha bilen Rusiye ottursidiki urushning axirlishishi, hemde Türkistan basmichiliq heriketlirininimu asasen tizginlep bolghanliqi Sowét rosiye hökümitini xélila aram tapturghan idi. Shundaq qilip herqaysi jumhuriyetlarning yerlik rehberliriche otturigha qoyulup bolshéwik rehberlirini ensiritip kiliwatqan mesililerni bir terep qilish ishigha qol sélish pursiti kelgen idi. Bu mesililerdin birsi Sowétler ittapaqidin bashqa döletlerge oqughuchi chiqirishni cheklesh, iwertilgenlirininimu mumkin bolghan eng qisqa waqit ichide qayturup kélishini telep qilish idi. Netijide 1923-yilining otturliridin bashlap Türkistan gézitlirida Moskwaning bu heqtiki qarashlirigha munasiwetlik maqalilar élan qilinshqa bashlaydu. Chet döletlerge oqughuchi iwertilmeslik téma qilin'ghan maqalilarning birsida mundaq diyilgen idi:

Rusiyige iwertilgen oqughuchilirimizdin bashqa Bérlindimu taliplirimiz barliqi sizildi. Xewerlerge qarighanda, kiler yili téximu köp sanda talip iwertish pilanlanmaqta iken. ... bu ishlar bilen shoghulliniwatqan yoldashlar, bügünki urus ottura we aliy mektepliridiki hemme étirap qilip kéliwatqan süpetlik oqutush sewiyisini körmeske sélip, chet döletlerdiki burju'aziye rohi we burju'aziye idiyisi boyiche adem terbiyileydighan mekteplergila qiziqip qalghan.

Aptor yene Gérmaniyide oquwatqan oqughuchilarning inqilap yillirida bu döletke panaliq tilep chiqip ketken kona tüzümni himaye qilidighan unsurlar bilen, yeni aq uruslar bilen munasiwet qilip yürgenlikini, netijide riyaksyon «eksiyetchi» siyasiy qarashlar bilen zeherlinip kitiwatqanliqini otturigha qoyghan. Bu maqale, buningdin kéyin Türkistandin chet döletlerge oqughuchi iwertmeslik, iwertilgen

oqughuchilarnimu qayturup kélish teliwini otturgha qoyup axirlashqan. Eslide Moskwadiki hökümet organliri Moskwa bilen lénin'grad arqiliq Gérmانيyige ketken deslepki oqughuchilar gurupisighimu Gérmانيyige barmay urus mektepliride oqushlirini terghip qilishqan. Eger shundaq qilghinida ulargha herxil ewzel shara'itlarni yaritip bérimiz dep ulargha éghir bésim ishlitipmu baqqan idi. Emma Buxara jumhuriyiti bilen Türkistan a s s r rehberlikining qet'i ching turiwélishi, hemde oqughuchilarningmu ching turup telep qilishi netijiside uruslar meqsitige yitelmigen idi.

Chet döletlerge oqughuchi chiqirish ishlerigha qarshi turush üçün yézilghan bu türdiki maqalilar oqughuchilarghila hujum qilip qalmay, belki ularni yolgha salghan rehberlergimu hujum qilishqan idi. Bu heqtiki munazirining küchiyishige egiship Türkistan xelq komissarlar Sowétining re'isi, hemde Rusiye kompartiyisi merkezi komitit Orta Asiya biyirusining ezasi turar risqulow, özi biwaste Gérmانيyige béríp tekshürüp tetqiq qilip kélidu. Qaytashida «Gérmانيyidiki oqughuchilirimiz» digen témida bir parche maqale élan qilidu:

Gérmانيyige bilim élish üçün iwertilgen oqughuchilirimiz üstide Némis mekteplirige kirelmidi, Türkiyilik yaki bashqa bir qisim siyasiy qachqunlarning tesirige uchirap buzulup ketti digendek bir qisim kocha xewerliri tarqilip yürmekte. Shuningdek yene u yerdiki oqughuchilar xet yézip iqtisadiy yadem telep qilishmaqta idi. Shu seweptin bu ishni öz közum bilen körüp tekshürüp kilish üçün Gérmانيyige barghan idim. Barliq oqughuchilar til ögünüş üçün Némis a'ililirige tarqaqlashturup orunlashturulghanliqini kördüm. ... oqughuchilirimiz rusiyilik siyasiy qachqunlar bilen héchqandaq munasiwette bolmaptu. Sherq siyasiy qachqunliri (Türkler, tatarlar we bashqilar) bilen bezi munasiwetliri bardek qilghini bilen, ular oqughuchilirimizgha qilche ziyan keltürelmeptu. ... Türkistanliq oqughuchilar öz ghayilirini hergiz unutmighan. Ular, oqush püttürüp qaytip kelginidin kéyin öz xelqi we öz hökümiti üçün yaxshi xizmet qilishni hergiz ésidin chiqirishmighan.

Yoqurqilardin melumki, Sowétler ittipaqi Türkiyilik Türkler bilen bolshéwizmgha qarshi turidighan aq urus köchmenlirini eng xeterlik ikki düshmen gurup dep qarimaqta idi. Türkistan xelq komissarlar

Sowétining re'isi turar risqulow üçün éytqanda, oqughuchilarning Türkiyidin kelgen Türkler bilen yaki Sowétler ittifaqidin kelgen muhajir Türkler bilen körüshüp turushi héchqandaq bir mesile tughdUralmaytti. Bu ehwallar, komunizmning deslepki yillirida Türkistanliq rehberlarning Türkchilik köz qarashlarni ipadilishidin xewerdar bolishimiz noqtisida intayin muhim ehmiyetke ige idi. Bundaq siyasiy közqarashqa ige bir milliy rehber, rusiyiliklarning hergizmu ishenchisige érishelmeytti. Digendek, aridin uzun ötmeyla rizqulow mongghuliyige sürgün qilinip, kéyin öltüriwétilidu.

(resim orni)

Türkistan xelq komissarlar Sowétining re'isi turar rizqulow Gérmaniyide. Bérlin, 1923-yilining axirliri. (Ehet Enjan arxiwi)

1924-yilisi oqughuchilardin settar japparning bir parche xéti Türkistan gézitide élan qilinidu. Jappar bu xétide ertekchi (chöchekchi) digen texellus qollan'ghan idi. Bu xette oqughuchilarning ehwali tüwendikiche tonushturulghan:

Biz 1922-yilining axirlirida Gérmaniyige yétip kélipla til ögünishke kiriship kettuq. Ulugh Türkistanni ékispalatatsiye qilib ézip kelgen Rusiye xanliqlirining chiqarghan zhornallirida 'sartlar (sart sözi, Türkistanning yéza-qishlaqlirida yashaydighanlar tijaret bilen shoghullinidighan sheherliklerge qoyghan bir isim idi. Uruslar bolsa barliq Türkistan xelqini sartlar dep atishatti. – aptorning izahati) yawrupgha kélip nime ish qilalaydu?' dep shangxo qilib chalwaqashqan idi. ... Rusiye showénistlirining bu xil qopal we axmaqane mu'amililirige qarimay Némislar teripidin intayin qizghinliq bilen kötiwélinduq. ... kéyinki waqitlarda Türkistan jumhuriyiti bilen Sowét rusiyiside 'taliplar Yawrupadiki chirigen köz qarastiki ademlarning tesiri astida qaldi, shunga ularni qayturup kélish kérek, bolmisa ular künlarning biride béshimizgha bala bolidu' digendek quruq geplerni qiliship yürgenliklirini anglap heyran qalmaqtimiz. Hemmige melum bolghinidek, Türkistanliq taliplar Yawrupagha siyasiy ishlar bilen shoghullinish üçün kelmidi. Biz Gérmaniyige kelginimizge ikki yil bolup qaldi. Bu jeryanda arimizdin héch kim siyasiy ishlargha arliship baqqini yoq.

Gérmaniyidiki oqughuchilar mundaq ikki asasliq gurupigha ayrilghan idi: oqughuchilarning mutleq köp qismi ottura mekteplerde oquydighan oqughuchilardin teshkil tapqan bolup, bularning bir qismi ottura derijilik kesipi mektepliride oquytti. Qalghanliri bolsa, toluq ottura mekteplerde <Lise, gemnaziye> oquytti. Ikkinchi gurupqa mensup bolghanlar darilfunun bilen aliy pen-téxnika mektepliride oquydighan oqughuchilardin teshkil tapatti. Biz Türkistandiki talip dostlirimiz bilen qoyuq munasiwet qilghinimizgha oxshash, Ezerbeyjan, Rusiye jumhuriyiti we Türkiye qatarliq ellerde oquydighan talip dostlirimiz bilenmu munasiwetliship, ular bilen dostluq munasiwet qurushqa tiriship kelmektimiz. (Japparning «Türkistan» gézitide élan qilghan «Gérmaniyidiki Orta Asiyaliq Taliplarning Ikkinchi Yili» digen maqalisda bergen tizimlikke asasen, a. Wahap Muradi, ezim bek bérimjan, salih muhemmed, teMirbek qaribek oghli qatarliqlar Bérlin aliy yéza'igilik mektiwide; Bérlin aliy téxnik mektiwide oquydighanlar seyit eli ghoja <ximize bolumide>, efdal se'it – wensürel – <binakarliq>, tölegen mömin <elikter>, Sultan medqul <giologiye>, Exmetjan Ibrahim – okay – <giologiye>, bilal <mashinisazliq> kesipliride; Ibrahim aripخان – yarqin – wayin yéza'igilik ali mektiwide, sabir – Türkistanli – darmsdat aliy téxnik mektiwining ximiye bölümide, atawulla drésdén aliy téxnik mektiwi mashinasazliq bölümide oquytti; Ijtima'iy pen kesipliride oquydighanlarning sani bekla az idi. Exmet shukri Bérlin uniwersititining pelsepe bölümide, Exmet na'im – öktek – iqtisad pakultitida, tahir shakir – chaghatay – héydélbérgde sotsiyalogiye bolumide oquytti. Abdulwahap is'haq oghli – oktay –, shahSultan xanim, gülsüm xanim we zehra koshaylar bolsa miditsina pakultitida oquydighan oqughuchilardin idi. – aptorning izahati)

Settar jappar teminligen bu melumatlardin qarighanda, Gérmaniyidiki oqughuchilar Türkistan taliplar birliki namida bir jemiyyet qurup chiqqan. Bu jemiyyetning re'islikige Abdulwahap Muradi teyinlen'gen idi. Gérmaniyaning munasiwetlik oganliri teripidin testiqlan'ghan bu jemiyyet, Türkistanliqlarning Yawrupada qurghan tunji rasmiy teshkilati bolush süpiti bilen muhim tarixiy ehmiyyetke ige idi. Bu jemiyyetning meqsiti barliq Türkistanliq oqughuchilarni öz ichige alghan halda Yawrupa bilim we irpanini Türkistan'gha tonushturush, Türkistan ijtimai'iy turmushi bilen sana'itini ilmiyleshtürüşke yiteklesh

arqiliq Türkistan xelqining kapitalistlarning zulumidin azat qilinishini qolgha keltürüş dep yighinchaqlan'ghan idi. Bu jemiyetning yene bir wezipisi bolsa Türkistanliq taliplarning Yawrupagha kélishliri üçün yaremchi bolush idi.

Sowétlerge bérilgen doklatlarda Türkistanliq oqughuchilarning bilim élishtin bashqa héchqandaq bir mesilige qiziqmighanliqini, bolupmu Türkiye da'iriliri bilen munasiwet qurmighanliqini alahide tilgha alghan bolsimu, eslide undaq emes idi. Ibrahim yarqinning diyishidin qarighanda, Bérlindiki oqughuchilar Türkiye elchixanisi bilen yéqin munasiwet baghlap kelgen. Bolupmu ottura mektep oqushini Istanbulda pütürüp kelgen Exmet na'im, bu elchixanining terjime ishliqiga yadempliship kelgen idi. Ziya gok'alp (Türkiyining dangliq edipliridin birsi – terjime qilghuchidin) ning wapati yüzisidin héydélbérgde oquwatqan Türkistanliq oqughuchilarning Türkiye elchisige iwertken qisqa xéti, oqughuchilarning Türkiyidiki weziyetning tereqqiyati bilen Türk milletchilik heriketlirige qiziqqanliqini körsitish jehette bekla qiziq xet idi. Bu xet «Türkiye jumhuriyitining Gérmانيyide turushluq bash elchisi pasha heziretligige» digen tima bilen iwertilgen idi:

Bügünki gézitlarda ulugh murshid göklap ziya begning wapati sewebidin Türk irfani bilen mefkure dunyasida büyük bir boshluq échilghanliqini te'essür bilen xewer tapqan bolduq. Türkchilik mepkorisining alemdari u ulugh ustaz:

'Rusiye parchilinip weyran bolidu, Türkiye zoriyip turan bolidu, ...' digendek parlaq shiérleri arqiliq biwaste esaret zinjirliri astida ingirawatqan Türklerning simasini parlitip bergenliki üçün uning wapatidin Türkistanliqlarning qelbi éghir yarilandi.

Ene shu seweptin, jenobiy Gérmانيyidiki Türkistan talipliri omumiy Türk yashliri bilen hökümeti milliyemizning béshigha kelgen elemlik qara künlirige ishtirakini Türkiye jumhuriyitining Gérmانيyidiki bash elchilikige sunmaqtimiz.

Jenobiy Gérmانيye Türkistan talipliri
Héydélbérg, 1924-yili 13-teshrinisan küni

1924-yilning axrlirida Türkistandiki siyasiy weziyet téz sür'et bilen özgirep, Gérmaniyide oquwatqan oqughuchilarning teghdirigimu éghir tesir körsitishke bashlaydu. Shu yilining sintebir éyida Buxara bilen Xiwe xelq jumhuriyetliri tarqitiwtilip Türkistan tewesi yéngi siyasiy tüzüm boyiche özgertilmekte idi. Endi Türkistan teweside Özbekistan, Türkmenistan we Qirghizistan (qazaq) Sowét sotsyalistik jumhuriyet (rispoplika) liri qurulghan idi. Ijra qiliniwatqan bu türdiki siyasetler Türkistanning toluq Sowétleshtürülishini keltürüp chiqirip, Türkistanliq kadrlarning rehberlik mewqesini eng tüwen derijige chüshürüp qoyghan idi. Yene shu waqitlarda, Bérlinda Türkistanliq oqughuchilar üchünla emes, belki bolshéwiklar hakimiyiti üchün alghandimu intayin muhim bir weqe yüz béridu. Orta Asiya Milliy Awam Inqilawiy Jemiyetler Ittipaqining Yawrupadiki tunji qurultiyini chaqirip, ismini Türkistan Azatliq Jemiyiti dep özgertidu. Bu qétimlik yighinda, yene chet'elde élip bérididighan Türkistan milliy azatliq küreshlirining asasiy pirinsipliri otturigha qoyulup, bu pa'aliyetlerge yitekchilik qilidighan mes'ol kishiler qaytidin tengshilip wezipige teyinlen'gen idi. Shundaq qilip, Gérmaniyide oqiwatqan oqughuchilarning bu teshkilat bilen munasiwet tiklesh hemde milliy küresh pa'aliyetlirige jelip qilinsh mesilisi otturgha chiqidu. Bu weziyetni muhakime qilishqan Moskwa da'iriliri, oqughuchilarni qayturup kélish ishni derhal bashlashqa atlinidu. 1925-yilida méyrzon (bu teptishning ismi qandaq yézilidighanliqini meyli sa'ide oktay <Shir muhemmed qizi> bolsun, yaki Ibrahim yarqin <Arifxan> bolsun zadila ésige keltürelmidi. Shunga, bu isim teleppuz boyiche yézildi. – aptorning izahati) isimlik bir yehudiy ma'aripchi, Gérmaniyige teptish qilip iwertilidu.

Méyrzon birinchi qedemde Buxara jumhuriyiti teripidin iwertilgen kichik yashtiki oqughuchilarni oquwatqan mektepliridin derhal chiqirip, hemmisini yighip blraqqa yurtigha qayturiwetti. Bu oqughuchilardin aran besh nepirila Exmet nayim bilen Warshawada turushluq Türkiye bash elchixanisining yol méngishliri netijiside rigadin qayturup kélindi. Türkiye bash elchixanisigha keltürülgen bu oqughuchi balilar kéyinche Türkiyege iwertilip shu yerde oqush püttüridu. (bu oqughuchilar muqim chorabay, Uyghur baqi, salih xemit, mehemet kökqiyas we Exmet na'imning ukisi qatarliqlar idi. Bu besh neper oqughuchi Trabzon pidagogika mektiwiige orunlashturulup, mektep

püttürginidin kéyin Türkiyide oqutquchilik kesipi bilen shoghullinidu. Exmet tömür kündilik xatiriside Trabzon oqutquchi yitishtürüş mektiwide bu oqughuchilar bilen birge turghanliqini, ulardin gérmanche ögen'genlikini éytidu. – aptorning izahati) shuning bilen bir waqitta Buxaradin kelgen oqughuchilar üçün Gérmaniye bankilirida échilghan barliq hisawatlarni Sowét hökümiti terep musadire qiliwalidu. Toluq ottura mektepning axirqi yilliqidiki yaki uniwersitet derijisidiki oqughuchilarning mektep bilen bolghan munasiwatlariga chéqilmighan bolsimu, ularni öz ixtiyari bilen Sowétler ittifaqiga qaytip kétishliri üçün bésim ishlitishke kirishidu. Shuningdek yene Bérlinda komunistlar üçün bir kurus achqan bolup, Gérmaniyide oqiwatqan oqughuchilarni bu kuruslarga qatnishishliri telep qilinidu. Shuningdek yene oqughuchilarni studkom, stichkom digendek namlar bilen qurulghan qizil oqughuchilar birlikige qatnishishliri heqqide bésim ishlitidu. Oqughuchilardin tölegen mömin bilen Sultan medqulning bu türdiki kuruslarga qatnishop, komunistik teshkilotqa eza bolghanliqi melum.

Bésimgha qarshi tirkiship oqushini dawamlashturmaqchi bolghanlarga pelsepe, qanun we iqtisad qatarliq aliy mektep ijtimaiy pen kesiplirini tallimasliqi, eger undaq kesiplerge qobul qilin'ghanlar bolsa, derhal u kesiplerdin chiqip bashqa kespke almiship chiqishliri telep qilinidu. Bu türdiki mejborlashlar sewebidin, pelsepe kesipide oquwatqan Exmet shükri oqushini Türkiyige kétip dawamlashturusiqa mejbor bolidu. Chet döletlardiki Türkistanliq yitekchiler bilen yaki teshkilotlar bilen munasiwiti bar dep guman qilin'ghan bezi oqughuchilarghimu milletchi digen qalpaq keygüzülüp oqush teminatlarini toxtutush jazasi bérilidu. Oqughuchilar Özbekistan jumhuriyitining Bérlinde turushluq ma'arip komissarligigha bir parche xet yézip, oqushlarini yérim yolda toxtitip qayturiwtilishlarining éghir derijide maddiy israpchilik hisaplanidighanliqini, bundaq ishlar Türkistan istiqbaligha ziyalik bolidighanliqini ipadileshken bolsimu qilche netijisi bolmaydu. Türkistanning parchilinip yéngi jumhuriyetlerge ayrilghanliqi sewebidin, Gérmaniyide oqughuchilar teripidin qurulghan Türkistan taliplar jemiyyitini tarqitiwétish telep qilin'ghan idi. Türkistan taliplar jemiyyiti, bezi oqughuchilarning tirishchanliqi netijiside bu türdiki bésimlarga qarimay Gérmaniyaning munasiwetlik orunlarining testiqini élip, pa'aliyetlarini 1930-yilghiche

yoshurun dawamlashturidu. 1926 we 1927-yilliri yazliq tetilini ötküzüsh üchün Türkistan'gha qaytip barghan oqughuchilar Gërmaniyige qaytip oqushini dawamlashturushigha ruxset qilinmaydu. (salih muhemmet, nesirdin shir'Exmet oghli, fuzéyil shir'Exmet oghli, xeyrinisa mijitxan qizi qatarliqlar shu qatardiki oqughuchilardin idi. – aptorning izahati)

Shundaq qilip, 1928-yiligha kelgende Gërmaniyide peqet aliy bilim yurtlirdila oquydighan nahayiti az miqtarda oqughuchi qalidu. Shu yili Özbekistandin üch kishilik teptish hey'iti yolgha chiqip Gërmaniyige yétip kélidu. Köln shehiride uyushturulghan préssa (neshriyat) körgezmisige qatnishimiz digen namda kelgen bu hey'etning esli wezipisi Gërmaniyide aliy bilim yurtlirida bilim éliwatqan oqughuchilar ichide bir qétimlik 'idiyivi tazilash' élip bérish idi. Bolupmu weten ichidiki jeditchilar bilen munasiwiti bolghan yaki bolshéwikchiliqqa qarshi turidighan pa'aliyetlerge qatnashqan urugh-tughqanliri bolghan oqughuchilar eng axirqi qétim tazilinidu. (bahawudun iminjan bilen amanulla nesirulla oghli ene shu qatardikilerdin idi. – aptorning izahati) Sowét da'iriliri, 1930-yilidin itiwaren milliy heriketler bilen birer munasiwitining bolush-bolmasliqigha qarimay barliq oqughuchilarning teminatini toxtatiwitidu. U dewirde, oqushi dawamlishtiwatqan bezi aliy mektep kesipidiki oqughuchilargha fon humbold wexpisi teripidin oqush teminat yardimi bérilgenliki melum. Bu türdiki qiyinchiliq we tosalghulargha qarimay, Türkistan bilen Buxara xelq jumhuriyitidin dölet teminati boyiche kelgen yaki öz iqtisadigha tayinip chiqqan oqughuchilardin 20 neperdek oqughuchi Gërmaniye uniwersititlirini püttürüp déplomgha érisheleydu.

Türkistan'gha qayturulghan oqughuchilar

1925-yilliridin bashlap pütün cheklimilerdin qutulup Gërmaniyide qalalighan oqughuchilar, oqushini püttürgen yillarda hertürlük shara'itlarning tesiri netijiside, özlirining buningdin kéyin qandaq qilishliri heqqide éniq bir qarar élishidu. Yeni ular bir hisapta özlirining teghdirlirini belgileshken idi. Sowét hökümiti teripidin opche yurtigha qayturup kitilgen kichik yashtiki oqughuchilarning aqiwiti heqqide

héchqandaq bir melumat tépilmidi. Bu ösmürlarning hemmisi digidek bashlan'ghuch mektep oqughuchiliri bolup, ularning hemmisila kichik yashta hemde Gérmaniyidimu bekla az waqit turghan idi. Shu seweptin ularning hemmisi izchil türde idiyiwi terbiye netijiside idiye özgertish élip bérilghanliqi éhtimalgha bekla yéqin. Bulargha sélishturghanda, uniwersititlarni püttürüp öz ixtiyari bilen yaki bolmisa mejbori qalghanliqliri sewebidin qayturup kélin'genler heqqide kéyinki yillarda bezi tekshürüshler élip bérilghan idi. Netijide bu kishilarning wetinige qilghan xizmetliri bilen béshigha kelgenler az-tula ashkarilinidu.

Aliy mektep oqushini püttürginidin kéyin Türkistan'gha tunji bolup qaytip kelgen kishi Abdulwahap Muradiy idi. Muradiy, 1921-yili öz imkaniyetlirige tayinip Afghanistan arqiliq Gérmaniyige oqushqa chiqqan tunji Türkistanliq oqughuchilardin biri idi. U, Afghanistandin Gérmaniyige kélishide, u yilliri Kabolda turiwatqan jamal pashaning yardimige érishken bolup, ittihat we tereqqiyning Gérmaniyidiki munasiwetlirige tayinip u yerge oqughuchi bolup bériwalghan idi. Gérmaniyige barghandin kéyin Bérlin yéza'igilik mektiwiqe oqushqa qobul qilinidu. Uningdin kéyin, yeni 1924-yilisi qurulghan Türkistan taliplar birligining re'islikige saylan'ghan idi. Bu waqitta chet'elge chiqip ketken Türkistanliq yitekchiler bilen munasiwet baghligan bolup, Bérlinde chaqirilghan Türkistan azatliq jemiyyeti qurultiyigha qatniship mexpi jemiyyetning ezasi we Bérlin shöbisining qurghuchiliridin birsi bolup qalghan idi. 1926-yili Bérlin yéza'igilik inistitutini püttüridu. Türkistan'gha qaytip kétép wetini üchün xizmet qilish ghayisi bar idi. T b m re'isi Zeki Welidiy Toghanning 1926-yili 10-dikabir künidiki xétigha qarighanda, Türkistanda ziyalilargha qaritilghan bésimlarni chet'elde turup yéqindin küzitip kéliwatqanliqini, qaytip ketken ziyaliylarning éghir tosalghulargha düch kélidighanliqi hemmige éniq idi. Shundaq bolishigha qarimay, bolshéwizmgha qarshi küreshni weten ichide qanat yaydurush hemde öz wetinining tereqqiyati üchün töhpe qoshush arzusi, bu ghayini özlirige meqset qilishqan kishilerni özige tartip turmaqta idi. Zeki Welidiy shu qétimqi xétide Türkistandiki weziyet heqqide tepsili melumatlarni bermekte idi.

Weten'ge qaytip kitishingizni Exmet na'imdin uqqan idim. Sizge aq yol tileymen. ... jemiyyet ezaliridin Tashkentlik molla tewekkül

abdullazade digen birsi Kabolgha qéchip keldi. «yéngi kapkaziye» zhorniligha öz ismi bilen Türkistan weziyitini tonushturghan bir parche maqale iwertken iken. Shuningdek yene bu yerge kelgen Semerqentlik mujahit re'isleridin biri bolghan hemraqulbegdin uqushimizche, xelqimizning rohiy haliti intayin üstün bolup, jemiyyet mewjutluqini saqlap kiliwatqan bolup, yene bezi yerlerde qolidin kélishiche pa'aliyyet qilip kelmekte iken. Shundaqtimu ular bilen munasiyyet tiklesh bekla qiyinliship kitiwatidu. Bu künlerde chéka teripidin péyigha chüshüsh heriketliri künsayin kücheytilmekte bolup, ikki-üch kishi ottursida bolup ötken geplermu sirtqa yéyilip ketmekte iken. ...

Türkistandiki Munewwerler arisidimu Moskwada bilim alghanlarni ziyaliy deydighan, Gérmaniyide yaki Türkiyide oqup kelgenlerni bolsa ziyandashlar dep teriplishidighan adet barliqqa kelmekte iken. Shundaq bolghachqa, sizmu weten'ge qaytip barghiningizda eger sizni öz ixtiyaringizgha qoyup bireliginide öz ishliringiz bilen shoghullinalishingiz mumkin. Emma sizmu chet'eldin kelgenlikingiz, desliwide Türkiyilik pashalar bilen munasiyyet baghlighanliqingiz hemde Gérmaniyide uzun mezigil turghanliqingizdek jinayetler bilen qarilinishingiz mumkin. Shundaq bolishigha qarimay, komunizm idiyisige boy sun'ghan qiyapetke kiriwélip, imkaniyyet yar berginiche öz yolingiz üchün heriket qilishqa mejborsiz.

Zeki Welidi xétining ikkinchi qismida Muradining weten'ge qaytip barghinidin kéyin qilidighan ishining basquchlirini körsitip bérishke ayrighan bolup, u yerde qandaq pa'aliyyet qilishi kérekliki heqqide yol körsitip bermekte idi. Muradiy, jemiyyetning milliy sotsyalizmchilar gurohigha, yeni erk gurohi teripige mensüp birsi idi:

Weten'ge qaytip barghan haman qilishqa tigishlik ishliringiz munular bolishi kérek: heqiqiy pidakar, inqilapchi we teshkillesh iqtidarigha ige yoldashlirimizdin birsini intayin éhtiyat bilen tallap alghiningizdin kéyin, barliq ishlarni uning wastisi bilen ishleng. Qazaqlardin dinshe, özbeklerdin Buxaraliq Welijan ömerxanow qataridiki ishenchlik dostlirimiz bar. Ular bilen munasiyyet baghlang.

Emma bu dostlirimiz bilan bolghan körüşüshlerni siz özingiz biwaste orunlashturmay, yoqurida diginimdek wastichilar arqiliq ishqa ashurung. Hetta siz ularning nime ishlar bilan shoghullinip yürgenlikidin xewiringiz bolmisimu boliwiridu. Her bir sheherdin munasiwet qilidighan kishilerni tépip yéngidin bir teshkilat qurup chiqishingiz kérek. ... yéngi jemiyyetning mewjutliqidin kona jemiyyet ezaliri xewer tapqinidimu, ular Türkistan tewesinde nime ishlar bilan shoghullinip yürgenlikinglardin xewiri bolmasliqi, ezalarnu bir-birsini tonimaydighan bolishi lazim. Chunki kona jemiyyet ezalirining köp qismi Rusiye chékasi teripidin tonulup bolghan kishiler bolup, ularning her bir ish herikitimu nazaret qiliniwatqan bolishi choqum.

Teshkilat, yashlar arisida mexpi komititlarni teshkil qilip, mumkin bolghiniche komunizm idiyisining tesirige uchurimasliqi üchün tedbir élinishi lazim. Xelqning iqtisadiy, siyasiy we ijtimaiy ehwalliri heqqide sirtqa melumat yollap turulishi lazim. ... mumkin bolghinida chet'ellerge oqughuchi yaki tijaretchi qiyapitide adem chiqirip turushqa tirishish lazim.

Chetke xet iwertish, kitap yollash we pul yollash qataridiki ishlarda Türkiye bilen Afghanistan elchilikliridin paydilinish kérek. Men Türkiye elchisi zati ependi bilan biwaste körüshtüm. U kishi bizge bu ishlarda yadrem qilimen dep wede qildi.

Abdulwahap Muradi, Némis ayali bilen balisini élip 1927-yilining kirishide Türkistan'gha qaytip baridu. Qughunchilar shehiridiki yéza'igilik tejribe tetqiqat yurtigha ishqa orunlashturulidu. Emma uning ishi uzun dawam qilmaydu. 1929-yilining dikabirida, Türkistan jeditchilikining awan'gartliridin biri bolghan Munewwer qari bilen birge qolgha élinidu. KGB arxipliridiki melumatlardin qarighanda, "Sowétler hakimiyitini aghdurush niyitide heriket qilghanliqi pash bolghan" Munewwer qari bilen uning 38 neper sebdishi üstidiki sotlash ishi derhal bashlitilidu. Bu guruppini pash qilghan muhemmet salixowichning tüwendikiche pash qilish matériyali k g b ning soraq xatirisige öz piti xatirlen'gen bolup, sotliniwatqan bu déloda pakit qilin'ghan:

Jeditchilar (tereqqiyperwerler) Türkistanda öktebir inqilawidin burun Rusiye burju'aziyisi bilen Türkistanda höküm süriwatqan qalaq fyodal küchlerge qarshi küresh qilidighanlarning heriketlendürgüchi küchi bolup otturgha chiqqan idi. Ular Rusiye burju'aziyisining jahan'girlik siyasetige ghezeplinip, ulargha qarshi küresh qilghan idi. Yerlik xelqning kona turmush adetliri bilen keynide qélishigha, bu keynide qalghanliqining aldini élish herikiti bilen shoghullanmighan dindarlargha qet'iy qarshi turghan idi. Qisqisi, jeditchilarning küresh qilidighan meqsetliri ichide fyodalizim bilen kona turmush eqldilirini taziliwitish arqiliq, milliy burju'aziye dölitini qurup chiqish ghayisi bar idi. Bu heriketning dangliq kishiliri tüwendikilerdur: Munewwer qari, murat ghoja damolla, imam ghoja xelili, hasan qari, abdulla awlani, sharesol zunun, shahid isan, Mir beydi, abdulwahap Muradi we méjit qadir qatarliqlar.

Bu pash qilish matérialida, jeditchilarning öktebir inqilawidin kéyin bolshiwiklar tüzümige qarshi küreshni dawamlashturup kéliwatqanliqi üstide toxtilip kélip, jeditchilarning tüpki gherizining Sowét tüzümünü aghdurup tashlashtin ibaret ikenlikini tekitlep körsetken. Shuningdek yene, abdulwahap Muradiyni jamal pasha bilen alaqlashqan hemde uning yardimini alghanliq jinayiti bilen qarilap körsitilgen. Bu dilo téz waqit ichldila sotlinip, bezi ezalarni ölüm jazasigha höküm qilghan bolsa, yene bezilirini herxil yillar boyiche qamaq jazasigha höküm qilish yaki sürgün qilish jazaliri bilen jazalishidu.

(resim orni)

Abdulwahap Muradi k g b teripidin qolgha élinishtin sel awal Némis ayali marta we qizi putti bilen birge chüshken resimi. Tashkent, 1929-yili may. (Ehet Enjan arxiwidin)

Dilo échilip uzun ötmey, Muradiyning sebdashliridin bir qismimu qolgha élinidu. Muradining ayali, érinig nime guna qilghanliqini bilemey axiri amalsizliqtin qizini élip Germaniyige qaytip kitishke mejbor bolidu. Bir yili, qolgha élin'ghinidin buyanqi uzun mezigiliche nede solan'ghanliqini bilgili bolmighan Muradidin xewer kélidu. Muradiy, 1933-yilisi TMB ning meshhet shöbisige mexpi shekilde bir parche xet yollaydu. Muradi bu xétide, qolgha élin'ghandin kéyin bir mezigil Tashkent türmiside qamilip yatqanliqini, u yerde uchirashqan

bir munche kishilarning ehvalli heqide melumatlar bérilgen. Sürgün qilin'ghan yerdin yézilghanliqi eskertilgen bu xetni rastinla Muradi özi yazghanmu yaki russiye k g b si iwertkenmu bilgili bolmidi. 1935-yilisi Afghanistan'gha panaliq tilep chiqqan perghaniliq nesirulla digen bir Türkistanliq, abdulwahap Muradini solowki sürgün lagirida körgenlikini éytidu.

Aliy mektep oqushini püttürüp 1928-yili Türkistan'gha qaytip barghan ezim beg bérimjan bolsa, yurtigha qaytip uzun ötmeyla qolgha élinip sibiriyige sürgün qilinidu. Eslide bérimjanningmu Gérmaniyige oqushqa chiqishtin burunla Türkistan teweside qanat yéyiwatqan milliy azatliq küreshlirige aktipliq bilen qatniship kelgenliki hemmige melum idi. Zeki Welidi Toghan kündilik xatiriside milliy azatliq kürishi yillirida Tashkentke mexpi halda kelginide Qazaqistan pidagogika inistitutigha chüshkenlikini, bu yerde ezim beg bérimjan teripidin kütiwélin'ghanliqini yazghan. Bérlin'gha bérishtin burun bir mezigil «aq chöl» namida bir zhornalda ishligen idi. Zeki Welidi Yawrupada turiwatqan 1924~25-yillirida bérimjan bilen quyuq alaqe qilip kelgenliki melum. Bu munasiwetliri Sowét da'iriliri teripidin yéqindin küzitip kélin'gen. Bérimjan, wetinige qaytip barghinida héchqandaq bir xizmet bérimmey udul sürgün'ge yolliwétilidu. Uni 1937-yilidiki chong tazilashta öltüriwétilgenliki mölcherlenmekte.

Her türlük weqelerni bashtin köchürüp axiri Türkistan'gha qaytip kétishke mejbor bolghan oqughuchilardin yene birsi bahawudun iminjan idi. U, fréyburgda uniwersititta oqughan bolup, Gérmaniyidiki teshkillinish ishlirining héchqaysisigha arlashmighanliqigha qarimay, 1928-yilisi wezipe bilen kelgen idiyiwiy tazilash guruppidikiler teripidin qaytip kétishi telep qilindi. Chunki uning dadisi imnjan nextum, burunqi Buxara qazi kalanning küy'oghli bolup, jeditchilar bilen yéqin munasiwiti bar idi. Milliy azatliq kürishi yillirida Zeki Welidi bashchiliqidiki jeditchilargha köpligen yardemlerni bergen idi. Bolshiwiklarning közide jinayi tarixqa ige birsi dep qaralghachqa, 1928-yili qolgha élinip Tashkentke keltürilidu. Shöbhisizki, Gérmaniyyide oqup kelgen oghlimu bu jazadin nésiwini alidu. Uniwersititni püttirelishi üçün yene 3 yili qalghan bahawudun, éghir bésimlar netijiside Gérmaniyyide qalalmaydighanliqini bilip, t b m ning yarem qilishi arqiliq Warshawagha baridu. Emma u yerdimu

oqushini dawamlashtUralmay 1929-yilisi wetinige qaytip kélishke mejbor bolidu. Buninggha oxshighan ehwalda qalghan yene bir oqughuchi miditsina oqughuchisi amanulla nesirulla oghli idi. U, Buxara jumhuriyitining qurulushida wezipe ötigen jeditchilardin birsi bolghan begjanning tuqqini idi. Idiyiwiy tazilash guruppsidikilerning teliwige bina'en oqushini püttürmey turupla Türkistan'gha qaytip kélishke mejbor bolghan idi. Her ikkila oqughuchi yurtida qalghan a'ililirige sélin'ghan éghir bésimlar tesiride Sowét ittipaqigha qaytishqa mejbur bolghanliqi melum.

Türkistan'gha öz arzusi boyiche qaytishni telep qilghan, emma bekle paji'elik weqelerdin kéyin yurtigha qaytip kétishke mejbor bolghan yene bir oquchi bolsa settar jappar idi. Settar, Bérlindiki Sowét xizmetchiliri bilen bolghan munasiwetliri sewibidin dostliri teripidin bolshéwik ishpiyoni dep tonulghan idi. Eslide u Gérmaniyige kelgen deslepki yilidin bashlapla intayin aktip ishligen birsi idi. Parische biletti, edebiyatqa bekle qiziqatti. Toluq ottura mektepni püttürginidin kéyin Bérlin uniwersititining ximiye pakoltitigha kiridu. 1927-yilisi salih muhemmet bilen nesiridin shir'Exmet oghli isimlik dostliri bilen birge yazliq tetil üçün Türkistan'gha qaytqan idi. Tetil tügigendin kéyin yalghuz settar japparla oqushqa qaytip baralighan bolup, qalghan ikki sawaghdishi oqushqa qaytishigha ruxset bérilmeydu. Bu weqe settar jappardin gumanlinishqa bahane bolup béridu. Ras digendek oqughuchilardin Exmetjan Ibrahim 1927-yilisIdila Zeki Welidige yazghan bir parche xétide, sawaghdashliri settar jappar bar yerde gep qilishtin ensirishidighanliqini, uning 'qizil' ikenliki heqqide sawaghdashliri arisida gep tarqilip yürgenlikini tilgha alghan idi. Bu ehwallargha qarimay oqushini dawamlashturghan settar jappar meyli Némislar bilen bolsun yaki muhajir yitekchiler bilen bolsun yéqin munasiwet tiklep kéliwatqanlighi hemmige melum idi. Zeki Welidining bir parche maqalisini Némischigha terjime qilip «déutch rundschaw» zhornilida élan qildurghan idi. Mustapa Choqay oghligha yazghan bir parche xétide «das stat» namliq bir gézitta bexder isimlik bir dosti barliqini, uning bilen birge Türkistan'gha munasiwetlik maqalilar yazghanliqini, Choqay oghli telep qilsa uningmu maqalilirini Némischigha terjime qilip basturup bireleydighanliqini iytqan idi. Jappar, yazghan maqaliliride musté'ar digen texellus qollan'ghan idi. U yazghan xétige qarighanda, 1929-

yilisi dölet teminati toxtitiwitilgen bolup, gérman dostliridin qerz élip turmishini qamdap kéliwatqanliqini yazghan idi. Ene shundaq qiyinchiliqlargha qarimay alahide aktip ijtima'iy pa'aliyet qilip yürgen bolsimu yenila Bérlindiki Sowét mes'olliri bilen munasiwet qilip kiliwatqanliqi uninggha bolghan gumanlarni téximu kücheyp bermekte idi. Chunki qalghan oqughuchilar Sowét terep emeldarliri bilen bolghan munasiwetlirini imkaniyetning bariche eng tüwen derijige chüshürüshke tirishatti.

Del shu peytte otturgha chiqqan bashqa bir oqughuchigha munasiwetlik bir ish, settar jappar mesilisini téximu kücheypetken idi. Oqughuchilardin efdal abdusa'id, paspor mudditini uzartquzushni bahane qilip Bérlindiki Sowét bash elchixanisigha chaqirilip, uninggha para bérrip jasusluq qilip bérishini teklip qilidu. Abdusa'id bu teklipni qet'i ret qilipla qalmay, elchixanidin chiqip bu ishni dostlirigha sözlep béridu. Efdal abdusa'idqa munasiwetlik bu ish awal Fransiyé géziti «lé matin» da élan qilinidu; Andin kéyin «das 12 uhrblat», «déutch zéytung» we «kréuzzéytung» qataridiki Némische gézitlarda élan qilinidu. Bu weqening resmii bir siyasiy mesilige aylinip kétéshni sewebidin, Sowét hökümiti efdal abdusa'idqa jasusluq qilip bérish heqqide teklip bergen elchixanining chéka mes'oli mixayléwskini Moskwagha qayturup kétéshke mejbor bolidu.

Dostliri teripidin chetke qéqilghan settar japparning rohi haliti barghansiri nacharlishishqa bashlaydu. Bu ehwal Mustapa Choqay oghligha yazghan xetliride éniq ipadilinip turatti:

Dostlirimningmu, sizningmu méni isteshliringiz aziyip ketti. Bezi sebdashlirimning méni 'bolshéwik ishpyoni' dep töhmet qilghanliqidin xewer taptim. Liwimni chishlidim, közlimdin ot chiqip ketti. ... méning béshimgha kelgen bu dertlerni bashqa bir Türkistanliqning béshigha keltürmigeysen xudayim, ... ghériplikimge qoshulup yene bu türdiki töhmetler, ... Bérlin dölet kütüpxanisining bir zhornilida Gérmaniyidiki russiyelik azatliq küreshchiliri üchün 'öz ichide chil bürilerdek bir-birsige ésilghan yawayilar' digendek bir nerse oqughan idim. Künlerning biride heqiqi ehwallarni chüshinidighan bir Türkistanliq otturgha chiqip bizni uningdinmu ashurup teswirlishi mumkin. ... heqiqet bir küni choqum otturgha chiqidu.

U yene bu xétige qoshup iwertken «dostlirimgha» digen shiéri bilen barliq sawaghdashlirigha murajet qilmaqta idi:

Qarindash bilip söygenlerim,
Shübhe ichire baqti menge,
Baxitsiz qara shu künlerim,
Ölüm öte yiqar menge.

Yersiz heqsiz qaralandim,
Shu üyetsiz yurtdashlardan,
Yürek ichre yaralandim,
Chirkin quruq töhmetlerden.

Ehwal tüzitishke bolmaydighan derijige bérip yetken idi. Settar jappar 1931-yilning béshida Türkistan'gha qaytip kétishke mejbor bolidu. Qaytip barghinidin kéyin desliwide Orta Asiya Döletlik Miditsina Institutining Ximiye Bölümide ishleydu. 1935-yilisi institut mudürlükige teyinlinidu. U ylliri én'gilisning «tebi'et di'aliktikisi» digen kitawi bilen bir qisim Némische ximiye kitaplirini özbekchige terjime qilidu. 1938-yili 8-yaniwar basturush herikitide qolgha élinidu. Deslepki soraqlarda üstige artqan héch bir jinayetni qobul qilmighan settar jappar, yigirme bir ay dawam qilghan soraqlardin kéyin, 1930~31-yillirida tashpolat, arslan subutay, abdulmalik jan digendek texelluslarda besh parche maqale élan qilghanliqini étirap qilidu. «déutch allémagn zéytung» da chiqqan «Türkistan ayalleri» we yene bir Némische zhornalda élan qilin'ghan «paxta üchün küresh» digen témilardiki maqalilirida Sowétlerge qarshi pikirlirini otturigha qoyghanliqini qobul qilishqa mejbor bolidu. 1938-yilning 9-öktebir künisi 10 yilliq qamaq jazasigha mehküm qilin'ghan settar jappar heqqide ta bugün'giche héchqandaq bir xewer alghili bolmide.

Yurtigha qaytip ketken barliq oqughuchilar, Türkistanliq ziyalilar bilen oxshash teghdirge düch kélidu. Bu oqughuchilar 1937~1938-yilliri stalin teripidin bashlitilghan chong tazilash herikiti jeryanida, ularni chet döletlerge oqushqa iwertken peyzulla ghojayéw bilen turar rizqulowgha oxshash yitekchiler bilen birge qolgha alidu. Shtutgart

yéza'igilik aliy mektiwide oquwatqan waqtida yazliq tetil qilib yurtigha bérip qaytip kilelmigen salih muhemmet, miditsina oqughuchisi xeyrinisa mijitxan qizi, peyzul shir'Exmet oghli we nesiridin shir'Exmet oghli, zeynep allashükriwa, ezimbek bérinjan, tölegen mömin, settar jappar, teMirbek hajibek oghli, abduraxman muhibbay oghli, tahir shakiri, biytilew we Sultan medqul qatarliq oqughuchilarning hemmisi Gérmaniye üchün jasusluq qiliwatqan kishiler, Sowét tüzümige qarshi küresh qilghanlar we Türkistan azatliq jemiyitige eza bolghan digendek bohtanlar bilen sotlinidu. Shöbhe yoqki, bu türdiki bohtanlarning héch qaysisi ulargha toghra kelmeytti. Türkistan milliy azatliq heriketlirige aktipliq bilen qatnashqan kishiler eslldila yurtigha qaytmighan idi. Türkistan'gha qaytip kelgenlerdin yalghuz abdulwahap Muradi bilen ezim bek bérinjan ikkisila Türkistan azatliq jemiyiti qurultiyigha qatnashqanliqi melum. Meryem Sultanowa bilen settar jappar, k g b arxipliridin chiqirilghan soraq xatiriliride “bu jemiyetning ismini bilmeydighanliqlirini, bu isimni mushu soraq jeryanldila birichi qétim anglawatqanliqi” xatirlen'gen. Sultan medqul bilen tölegen möminning 1924~1925-yillirida russiye komunistliri teripidin Gérmaniyide échilghan koruslarga qatnaship kelgen oqughuchilar ikenliki melum. Bu oqughuchilarmu komunistik oqughuchilar teshkilatining ezasi bolghinigha qarimay tazilashtin qutulalmaydu.

Bu ademlarning hemmisi, uzun'gha sozulghan sotlinishlardin kéyin s s s b aliy soti herbi bölümining qararigha asasen qamaq, sürgün yaki ölüm jazalirigha höküm qilin'ghan idi. Ularning nurghunlirining aqiwiti heqqide ta bügünki kün'giche héchqandaq bir melumat yoq. 1922-yilida zor ümid we arzular bilen bashlighan Gérmaniyige bérip oqush sepiri Sowét türmilirining namelum bulung-puchqaqlirining qarangghuluqlirida axirlishidu. 1959-yilisi, xéroshshow teripidin bashlitilghan déstalinizasyon dewriliride, bu kishilarning gunahsiz ikenliki élan qilinip, ularning inawitini eslige keltürüş qarari chiqidu. Shundaq qilib, her türlük xeterliklerni köz aldigha keltürüp turup yurtigha xizmet qilish üchün qaytip kelgen bu yashlardin bu dunyada saqlinip qalghan nerse a'ililirige bérilgen birer waraqtin gunahsizliqini körsitidighan uxturush bolup qaldi.

Bu oqughuchilarning ichide, sürgün yaki qamaq jazalirigha berdashliq bérip saq qalalighan birdin bir adem meryem Sultanowa idi. Darmstadt shehiride oqughan Sultanowa, 1928-yilisi Türkistan'gha qaytip kelgen idi. Bir mezigil qizlar mektiwining mudirelik wezipisini ötigendin kéyin, komunist partiyisining neshir epkari bolghan «gülstan» zhornilida ishleydu. Bu jeryanda toy qilip ikki perzentlik bolghan idi. 1937-yilisi fashizimperes, Gérmaniye ishpiyoni digendek jinayetler bilen qolgha élin'ghan idi. Sot qilinip 10 yilliq qamaq jazasigha höküm qilinidu. 1947-yilisi qamaq jazasini tügitip yurti xarezmge qaytip kélidu. Ikki yil ötmeyla qaytidin qolgha élinip, sibiriyning krasnowyarsk rayonigha sürgün qilinidu. Stalin ögendin kéyin, 1954-yili, sürgündin tirik qaytip kileleydu. 1957-yilisi qaytidin sotlinip gunahsiz dep élan qilinidu.

Yurtigha qaytip ketmigenler

1930-yilisi Özbekistan aliy sot mehkimisining bashliqi sadulla qasimop bilen töt neper sebdishini milletchilerge yarem qilghan digen jinayet bilen qolgha alghandin kéyin, Munewwer qarimu öz ichige alghan nurghunlighan Türkistanliq ziyaliyliri bu guruppa bilen munasiwiti bar dégen bohtan bilen qolgha élin'ghan idi. Bularning ichide abduwahap Muradi bilen Istanbul darilfonunini püttürüp oqutquchiliq qilish üchün yurtigha qaytip kelgen ishanbegke oxshash oqughuchilarmu bar idi. Bu oqughuchilarning béshigha kelgenler Gérmaniye bilen Türkiyide bilim éliwatqan oqughuchilar üchün agahlandurush signali bolup, yurtigha qaytip ketmeslik üchün sewebchi bolghan idi. Esldila Gérmaniyide qalghan oqughuchilarning köpinchisi yawropada Türkistan milliy azadliq herikiti üchün qanat yayduruluwatqan pa'aliyetlerge qatniship kéliwatqanliqi üchün, Bérlinda turidighan Sowét mes'ul kishiliri teripidin nuqta qoyulup qara tizimlikke élinip bolghan idi. Bu oqughuchilardin Exmetjan Ibrahim (okay), mijitjan Ibrahim (okay), se'ideli ghoja (Enqere), Ibrahim arpixan (yarqin), (Ibrahim yarqin 1902-yilisi Tashkentte tughulghan. Deslepki oqushini usulu jedit mektiwide, ottura mektep oqushini gémnaziyyide tamamlaydu. 1922-yilisi Türkiye arqiliq Gérmaniyige bérip, Bérlin aliy yéza'igilik mektiwide oqushqa kiridu. 1929-yilidin

bashlap yash Türkistanliqlar herikiti terkiwide yer alidu. 1930-yili Türkiyige kélip, Enqere uniwersititi zo'ologiyeye téxnika kabidrasigha atsitant bolup kiridu. 1951-yilidin 1972-yiligha kelgiche bu kabidraning mudürlükini üstige alghan Ibrahim yarqin, 1995-yili Enqerede wapat bolidu. – aptorning izahati) Exmet na'im (öktem), Exmet shükür qatarliq kishiler 1930-yillarda Türkiyige bérip öz pa'aliyelirini dawamlashturidu. Exmetjan okay, mijitjan okay, se'ideli Enqere we Ibrahim yarqin qatarliqlar her qaysi Türkiye uniwersititliride ilmiy tetqiqat pa'aliyetliri bilen shoghullinip profissorluq qilidu. Exmet na'im öktem uzun yil Türkiye köchmenler ittifaqining re'isi bolup xizmet qilidu. Exmet shükür bolsa her xil toluq ottura mekteplerde pelsepe oqutquchisi bolup xizmet qilidu.

(resim orni)

Türkistan'gha qaytmighan oqughuchilardin bir qismi

Olturghanlar (soldin onggha): efdal abdusa'it (wensürel), Ibrahim aripخان (yarqin), sa'ide shir'Exmet qizi (oktay), Mustapa Choqay oghli, mejididin delil, Exmetjan Ibrahim (okay). Öre turghanlar: se'id eli ghoja (Enqere), Exmet na'im (öktem), abduwahap isaq oghli (oktay), sabir Ibrahim (Türkistanli). Bérlin, charlotténburg-1930-yili (Ehet Enjan arxiwidin)

Abduwahap isaq oghli (oktay) (abdu wahap oktay 1904-yili Tashkentte tughulghan. 1917~22-yillarda Ezerbeyjanda oquydu, uningdin keyin Gërmaniyige baridu. Heydelbérge miditsina pakoltitini püttüridu. Darmatadta ishlep yurginide yash Türkistan zhornilida ishlesh üchün Bérlin'gha yötkilip, u yerde 10 yil etirapida bu zhornalni bashquridu. 1934-yili özige oxshash Türkistandin kelgen oqughuchilardin biri bolghan sa'ide shir'Exmet qizi bilen toy qilidu. 1939-yilisi Türkiyige kélip, haseki doxturxanisida tughut bölümining mutexessisi bolup ishleydu. 1950-yilidin bashlap tahir chaghatay bilen birliship yash Türkistnliqlar neshriyatini bashquridu, memtimin bughra bilen birge Türkistan zhornilini chiqiridu. 1968-yili 12-iyolda Istanbulda wapat bolidu. – aptorning izahati) bilen tahir shakir (chaghatay) (tahir chaghatay 1902-yilisi Tashkentte tughulghan. Bashlan'ghuch we orta mektepni Tashkenttiki usulu jedit mektiwide oquydu. Uningdin keyinki oqushini ufa we Ezerbeyjandiki mu'allim mektiwide dawamlashturidu. 1922-yilining küz aylirida Gërmaniyige oqushqa iwertilgen

oqughuchilar bilan birge Gërmaniyige baridu. Heydélbérg uniwersititining pelsepe-sotsyalogiye kesipini püttürgen chaghatay, yash Türkistanliqlar herikitige qatnishidu. 1931-yilisi Idil Ural herikiti yitekchiliridin biri bolghan ayaz isaqining qizi sa'adet isaqi bilan toy qilip, 1939-yili Türkiyige kéliwalidu. Bir mezigil zira'et bankisida mushawir bolup ishligendin kéyin, 1948-yilisi Enqere uniwersititi til we tarix-joghrafiye pakoltitining oqutush hey'et ezaliqigha teyinlinidu. 1972-yilisi sotsyalogiye kabidra bashliqi bolup teyinlen'gen chaghatay, 1984-yili bursada wapat bolidu. – aptorning izahati) qatarliq oqughuchilar, 1929-yilidin bashlapla Mustapa Choqay ogli bilan birge yash Türkistan zhornilini chiqirishqa kirishken idi. Sabir Ibrahim (Türkistanli) we Abdul Wahap Oktayning ayali sa'ide Shir'Exmet qizi (Oktay) mu bu guruppida idi. Ikkinchi dunya urushigha kelgiche bolghan ariliqta pa'aliyetlirini Gërmaniyide dawamlashturup kelgen bu kishiler, kéyin Türkiyige bériwalidu. Tahir Chaghatay, Enqere uniwersitide profissor bolghan, Abdul Wahap Oktay bolsa Istanbulda ayallar késellikler we tughut bilan munasiwetlik késellikler mutexessisi bolup haseki doxturxanisida ishleydu. Zehra Qosh'ay isimlik yene bir oqughuchi bolsa, Heydélbérg miditsina pakoltitini püttürginidin kéyin Türkistan'gha qaytip ketmey shtutgartta qélip doxturluq qilmaqta idi. Epsuski, mektep püttürüp uzun ötmeyla éghir bir késellikke griptar bolup, 1931-yilisi Gërmaniyide wapat bolidu.

Yighip éytqanda, Türkistan'gha qaytip ketmey Gërmaniyide turup qalghan oqughuchilarning hemmisi dégidek 1930-yillardin bashlap Yawrupadin ayrilip Türkiyige kéliwalghan idi. 1922-yilisi Gërmaniyige iwertilgen oqughuchilardin birsi bolghan Weli Qéyumxan Bérlin yéza'igilik mektiwinini püttürgendi kéyin Gërmaniyide turup qélip, ikkinchi dunya urushi mezigilliride Türkistanliqlarning chet'eldiki küreshlirige munasiwetlik intayin muhim adem bolup otturgha chiqidu. Buxaraliq oqughuchilargha mes'ol qilip iwertilgen, 1922~31-yillar ichide oqughuchilar bilan Sowét terep ottursidiki munasiwetlerni saqlashqa tiriship kelgen Alimjan Idrismu Sowétler ittifaqigha qaytip ketmey Gërmaniyide turup qalghan idi. Kéyin Gërmaniyide hökümet xizmitige kirgen Idris, urush axirlishestin burun win'giriyege kétip shu yerde wapat bolidu.

Siyasiy merkez: Türkiye

... bizge “bu silerning ishinglar emes” diyishke héchkimning heqqi yoq. Yaq, bu ishlar bizningmu qilidighan ishimiz, shuningdek bu bizning milliy menpetimizdur. Chunki Türkiye milliy inqilawining otturgha qoyghan ‘milliy azatliq’ ghayisi bizningmu ghayimizdur. ...

-- Mustapa Choqay oghlining bir maqalisidin élini. 1934

Türkiye, tarixtin buyan dunya Türkliri üchünmu öz yurt, ikkinchi weten bolup kelmekte idi. Meyli Osmanli dewride yaki jumhuriyet yillirida bolsun, herqandaq bir seweptin wetinidin ayrilghan Türkler til, din we medeniy perqlerge düch kelmesliki üchün Türkiyini panaliq yéri dep qarap kelgen. Bolupmu 19-esirning axirlirida yüz bergen Qirim urushi bilen uning keynidin partilighan 93-yil urushi, 20-esirning béshida yüz bergen balqan urushi bilen birinchi dunya urushi, burunqi Osmanli téritoriyiliride yashaydighan Türklerning zor kölemlik köchüşini keltürüp chiqarghan idi.

CharRusiye aghdurulup uning ornigha dessigen Sowétler ittipaqining qurulush yillirida bolsa yene bashqiche bir köchüş weqesi yüz béridu. 1917-yilqi bolshéwiklar inqilawidin kéyin musteqilliqini yaki aptonomiyilirini élan qilghan Türki xelqler yashaydighan rayonlar Sowétler teripidin ishghal qilinishigha egiship, Sowétlerge qarshi musteqilliq kürüşhige atlan’ghan kishiler dölitidin qéchip chiqishqa mejbor bolghan idi. Bu weqelerde, nöwet bilen Ezerbeyjanliq, shimaliy kapkaziylilik, Qirimliq, Idil Uralliq we Türkistanliq yitekchiler udul yaki wastiliq yollar boyiche Türkiyige qarap qéchishqa bashlighan idi. Yawrupagha bériwalghan bir qisim inqilapchilarmu milliy dölet qurush üchün tirishiwatqan yash Türkiye jumhuriyiti rehberliri teripidin wetinige tekliq qilin’ghan idi. Netijide, 1920-yilarning otturlirigha kelginide, Türkiye jumhuriyiti tashqi Türk muhajirliri teripidin qurulghan teshkilatlar bilen qanat yaydurup kéliwatqan pa’aliyetlirining merkizige aylan’ghan idi.

Türkiyige kéliwalghan muhajir yitekchilirining hemmisila dégidek Sowétler ittifaqi tewesidiki rayonlardin kelgen bolup, Türkiyini merkez qilghan halda qanat yaydurmaqchi bolghan siyasiy küreshlirining birdin bir meqsiti wetinining musteqilliqini ishqa ashurush idi. Ularning bu ghayiliri Sowétler ittifaqning parchilinishi netijisidila andin ishqa ashidighan bir ghaye idi. Yene bir tereptin, Türkiye jumhuriyiti bilen Sowétler ittifaqi ottursida 1921-yilning 16-mart künisi imzalan'ghan Moskwa shertnamisi, her ikkila terep bir-birsige qarshi qanat yaydurulidighan herqandaq pa'aliyetlerge yol qoyushmasliq heqqide kilishimge kélisken idi. Bu shertnamining 8-maddisida munular yézilghan idi:

Her ikki terep, öz teWeligide, yene bir döletning hemmisige yaki bir qismigha hökmüranlıq qilishni telep qilidighan herqandaq bir teshkilat qurulushigha, panaliq teliwide bolishigha ruxset qilmaydighanliqini bildüridu. ... Türkiye bilen Rusiye, kapkaziye jumhuriyetliri üchünmu kilishim asaslirigha emel qilish sherti bilen oxshash shertke emel qilidighanliqlirini bildüridu.

Sowétler ittifaqi bu yerde Ezerbeyjan, shimaliy kapkaziye, Qirim, Idil Ural we Türkistan digendek yerlerdin Türkiyige muhajir bolup kelgen siyasiy xadimlarning qiliwatqan pa'aliyetlirini közde tutmaqta idi. Buninggha nisbeten Mustapa Kamal Türkiyisining közde tutiwatqini Ermeniye bilen groziyige oxshash Sowét jumhuriyetliridin kélishi éhtimal bolghan telepler bilen birge, Türkiyidin chiqip kitip öz pa'aliyetlirini moskiwada turup qanat yaydurup kéiwatqan itihat we tereqqi yitekchiliridin kélidighan xewipler idi.

Türkiye yéngidin bir dölet qurushqa tirishiwatqan, Sowétler ittifaqi bolsa memliket da'irisi boyiche öz hakimiyitini saqlap qélish üchün tirishiwatqan bir weziyette, bundaq ishlar muqerrer bir telep hisaplinatti. Emma emelde bu shertlerge emel qilmay kéliwatqanliqimu körülmekte idi. Sowétler ittifaqi, Moskwa shertnamisida otturgha qoyulghan bu shertlerge qarimay, ittihat we tereqqiy yitekchilirini zapas küch ornida tutushni dawamlashturup kelgen bolup, Türkiye jumhuriyitimu dölitige qéchip kelgen siyasiy musapirlargha qarita héch bolmighanda tunji yillarda bolsimu héch bir qiyinchiliq peyda qilmighan idi.

Musapir Türk yitekchiliri Türkiyide

Muhajirdiki siyasiy xadimlarning Türkiyige kélip siyasiy pa'aliyet qilishi u yillardikila bir ish emes idi. Ittihat we tereqqiy dewiri bolghan 1908-yillirdila dangliq bir munche kapkaziylilikning qatnishishida kényinki yillarda ismini shimaliy kapkaziye jemiyyiti dégen'ge özgertidighan cherkez ittihat we te'awün jemiyyiti deydighan bir jemiyyet qurulghan idi. (cherkez ittihat we te'awün jemiyyiti qurghuchiliri ichide maréshal merted abdulla pasha, marishal berzeg Zeki pasha, yazghuchi Exmet midhat endi, Ghazi muhemmet shamil pasha <Imam shamilning oghli> qataridiki dangliq kishilermu bar idi. – aptorning izahati) yene bir mezigil waqit ötkendin kényin yene kapkaz té'ali jemiyyiti qurulup pa'aliyet qilishqa bashlaydu. Bu jemiyyetler 1914-yilisi kapkaziylilikler neshri ma'arif jemiyyiti, 1918-yilisi cherkez ayallar te'awün jemiyyiti we axirida 1920-yiligha kelginide kapkaz té'ali jemiyyitimu bu sepke qoshulghan idi.

Sowét inqilawidin kényinki mezigillerde Türkiyige tünji bolup kelgen yitekchilerdin birsi Ezerbeyjan jumhur re'isi we musawat herikitining re'isi mehmet imin resulzade idi. Ezerbeyjanning ishghal qilinishidin kényin Moskwagha yalap kétélgén resulzade, 1922-yili ichide nazaret astigha élin'ghan yerdin qéchip finlandiye arqiliq Türkiyige qéchip bériwalghan idi. Qirim Türklirining yitekchiliridin biri bolghan jappar siyit Exmet (Qirim'er) 1920-yillirining kirishide Türkiyige kéliwalghan yene bir musapir yitekchilirididin birsi idi. Kapkaziylilik yitekchilerdin se'id shamil bilen Sultan qélich gérey bolsa, shimaliy kapkaziyyide bashlatqan qozghilang herikiti ongushsizliqqa uchurighandin kényin Groziye arqiliq Türkiyige kirwalghan idi. Türkistanliq yitekchilerdin Osman ghoja oghli Afghanistanda Türkistan milliy musteqilliq üchün qanat yaddurghan herikiti ongushsizliqqa uchurighanidin kényin, 1924-yili Türkiyige kéliwélip Istanbulda olturaqlashqan idi. Ezerbeyjan jumhuriyyiti aghduriwitilgendin kényin jenubiy Ezerbeyjan'gha bérip enzeli shehiride pa'aliyyitini dawam qildurup kelgen Mirza balimu 1927-yili Türkiyige kéliwélip musapir yitekchiler sépige qoshulghan idi.

Musapir yitekchilirini Turkiyige yuzlendürüshige sewep bolghan yene bir amil, rehberlik üstidiki hemdulla suphi (tengri öwer) bilen riza nur qataridiki milletchilerning Yawrupadiki musapir Turki ziyaliylirini hemde bashqa Turki yitekchilirini Turkiyige yighish siyasiti idi. Bu türdiki ishlarning netijiside Türkistanliq azatliq jemiyyetining re'isi Zeki Welidi (Toghan), Idil Ural herikiti yitekchiliridin ayaz isaqi we fu'at toqtar Bérlindin, sorbonda oqutush hey'itining ezasi bolghan sadiri meqsudi (arsal) Parizhdin kélip, 1925-yili ichide Turkiyige yighilidu. Bularning ichide sadiri mexsudi, fu'at toqtar, abdulla battal taymas qataridiki kishiler jumhuriyet Turkiyisi ularni her túrlük wezipilerge qoyup ishletkechke, siyasiy pa'aliyetliridin ayrilip qalidu. Buninggha nisbeten burun öz teWeliridiki siyasiy weziyet tereqqiyati jeryanida aktip rol oynighan mehmet imin resulzade, Zeki Welidi, Osman ghoja oghli, ayaz is'haqi, se'id shamil we jappar siyit Exmet qataridiki yitekchilerni siyasiy pa'aliyetlerdin ylaqlashturush mumkin emes idi. Shunga ular waqitni ching tutup derhal siyasiy teshkil qurush ishgha tutush qilidu.

Musapirdiki Türklerning awazi: «yéngi kapkaziye»

Resulzade yitekchiligidiki musawatchi xadimlarning Turkiyige kélishi bilen teng, barliq kapkaziylilik musapirlar bir yerge yighilip bir mejmu'e etirapigha jem bolushni teqezzar qilmaqta idi. Ularning birlikte tirishchanliq körsitishi netijiside, 1923-yilining 26-sintebiride «yéngi kapkaziye» mejmu'esining tunji sani chiqidu. Kapkaz te'ali jemiyyeti qurghuchiliridin daghistanliq bir dini alim bolghan siyit tahir el hüseyini ependi, mejmu'ening igisi we öz waqtida mes'ol mudiri bolghan idi. 16 betlik bu zhornal 15 künde bir san chiqirilatti. Mezmon jehette Ezerbeyjan we shimaliy kapkaziye qatarliq russiyige mehküm qilin'ghan milletlarning mesililirini otturgha qoyushni asasi meqset qilatti. Yazghuchiliri musawatchi yitekchi muhmet imin resulzade bashliq ezari we shimaliy kapkaziyelik siyasiy musapirlardin teshkil tapmaqta idi.

1924-yilning 27-april künisi Istanbulda mexpiy yighin chaqirghan musawatchilar, «Ezerbeyjan milliy merkizi» namida bir teshkilat qurup, bu merkeznı töt yıl burunqı Sowétler ittıpaqı terıpidın aghdurup tashlan'ghan Ezerbeyjan milliy hökümitining sürgündiki dawami dep élan qıladı. Yene shu yılı bashqa bir hadise otturgha chıqıdu. Ezerilerdin xüsrew Sultanzade, a. Sheyxul'islamzade bilen abdul eli eMirjan, groziyiliklerdin m. Tsétérélli, d. Wachnadzé we a. Assatiyani, shimaliy kapkaziylıklerdin w. Jabaghi, elixan qanteMir we a. Namitok qatarlıq siyasetchiler Istanbulda bir yerge yighilip «kapkaziye musteqilliq komititi» ni qurup chıqıdu. (yene shu waqıtlarda Parızhda kapkaziye jumhuriyetliri wekiller ümekliri re'isliri, kapkaziye da'imiyy komıssiyoni namida bir yerge yighilip rusiyining groziyide partilighan bir heriketni basturushıgha narazılıq bildürüş yüzısıdin bir parche doklat élan qilghan idi. Herxil menbeler bu komıssiye bilen Istanbulda qurulghan kapkaziye musteqilliq komititini bir birsige arilashturiwetken. – aptorning izahati) komitit qararlırida kapkaziylık siyasetchilerning kapkaziydiki musteqilliq kürishini ghelibilik tamamlash, kapkaziyni azat qilip konfidratsiye اساسıgha tayan'ghan bir rehberlik guruppisi teshkil qilishtin qet'iy yanmaydighanlıqı ipadilen'gen bolup, bu meqsette qanat yaydurulidighan pa'aliyetlerning biwaste kapkaziyege qoshna bolghan Türkiyide teyyarlınidighanlıqı tekitlen'gen idi. Komitit qurghuchilirining qarishiche, Türkiye kapkaziyege qoshna bir dölet hisaplinatti. Türkiye, kapkaziye xelqliri bilen tarixiy, milliy we diniy ortaqlıqlarğa ige bir dölet dep qaralghachqa, Türkiye kelgüsidiki kapkaziye üçün hel qilghuch rol oyniyalaydighan bir dölet hisaplinatti.

Türkiye jumhuriyitining deslepki yılliri ichki-tashqi jehetlerde éghir qiyinchılıqlarğa düch kelgen yıllar idi. 1924-yilning noyabir éyida tereqqıyperwer jumhuriyet pırqısı teshkillik shekilde öktichi pa'aliyetler bilen otturgha chıqqan bolup, 1925-yilning kirishide Sherqiy jenopta bashlıghan sheyx se'it isiyani sewebidin teqriri sükün qanuni chıqirilip herbiy halet élan qilinip, musteqilliq sot mehkımiliri qurulıdu. Izmir süyiqesti sewebidin tereqqıyperwer jumhuriyet pırqısining tarqıtıwétılıshi bilen birge bashlıghan keng kölemlık qolğa élishlar, siyasiy musapırlar teshkilatlırining pa'aliyetlırinimu zor derijide cheklımige uchuritip, ularning mutleq köp pa'aliyetlırini yer astıgha köchürüşıghı sewep bolıdu. Bu jeryanda yéngi kapkaziye zhornilining

igisi bolghan seyit tahirni bash kiyim qanunigha ökti chiqqanliqini bahane qilip qolgha élip musteqilliq sot mehkimisige yollap béridu. Bu weqe seweplik mehmet imin resulzade zhornalning ghojayini we bash muherriri bolidu.

Bu jeryanda daghistanliq musapirlardin bir général bilen munasiwetlik yüz bergen yene bir weqe, bolupmu shimaliy kapkaziylilik xadimlar üstide küchlük eks tesir qozghaydu. Yeni, Sowétler ittifaqi inqilawidin keyin daghistan herbiy bölüm bashliqi, herbi ishlar we ichki ishlar nazirliqliri, keynidin hökümet re'isi qataridiki wezipilerde bolghan général mika'il xelil, 1921-yilisi Türkiyige kélip olturaqliship qalghan idi. Siyasiy pa'aliyetlerge aktip qatniship ketmiginige qarimay 1925-yilisi yene bir kapkaziylilik esker Eysa ruhi pasha bilen birge qolgha élinip Enqere musteqilliq sot mehkimisinde sotlinidu. Sotlan'ghan her ikkila pasha qoyup bérilgen bolsimu, bu qétimqi qolgha élish weqesi shimaliy kapkaziylilik siyasiy xadimlarga éghir zerbe bolup tuyulup, ularning siyasiy pa'aliyetlirige éghir bésim peyda qilidu. Türkiye ichki siyasetidiki bu tür özgirishler sewebidin 1924-yili Istanbulda qurulghan kapkaziye azatliq komititimu mergizini Parizhgha yetkep kétishke mejbur bolidu.

Yéngi kapkaziye zhornili 1927-yilighiche Türkiyidiki musapir Türk siyasiy xadimlirining awazi bolushtek tarixiy bir wezipini üstige élip kelgen idi. Zhornalning 5-yilliqi munasiwiti bilen élan qilin'ghan maqalida körsitilginidek, Rusiye tehditige qarshi küresh noqtisida Türkistandin Ukra'inaghiche sozulghan uruslarga qul qilin'ghan barliq milletlarning siyasiy heriketlirige yadrem qiliniwatqan, özlirige tewe teshwiqat qUralliri bolmighan Türkistanliqlar (yéngi kapkaziye zhorniligha milliy birlik herikiti ezaliridin Zeki Welidi Toghan, abduqadir inan, Mustapa Choqay oghli we Exmet na'im ökem qatarliq kishiler maqale bérup kelmekte idi. – aptorning izahati), Qirimliqlar, Idil Uralliqarmu bu zhornalda özlirining köz qarashlirini otturgha qoyush pursitige érishken idi. Epsuski, yéngi kapkaziye zhornili 1927-yilining 29-sintebir künisi ekis tesir qozghaydighan neshriyatchiliq pa'aliyetliri bilen shoghullandi digen bahanini körsitip ministirlik orginining qarari bilen chekliwitilidu.

Türkistan milliy ittifaq tashkiloti yo'lida

Zeki Welidi Toghan bilan Osman ghoja oghli qatariq Türkistan heriketining aldinqi qatardiki yitekchiliri Türkiyide turiwatqan bolghachqa, Türkistan azatliq jemiyyetining asasi küchimu Türkiyige yötkelmekte idi. 1925~26-yilliri boyiche bu jemiyyet, her qaysi ellerde turiwatqan Türkistanliq ziyaliylar ottursida bir hemkarliq munasiwiti tiklesh üchün küch chiqarmaqta idi. Bu heriketning aldinqi orundiki yitekchiliri bir tereptin siyasiy pa'aliyetliri üchün muwapiq bir muhit yaritishqa tiriship kelgen bolsa, yene bir tereptin öz turmushini retke séliwélishe üchünmu tirishmaqta idi. Emma ular toluq tonushup bulalmighan bir dölettiki yép-yéngi bir muhitta bundaq bir hul salalishi bekla qiyin idi. Bolupmu iqtisadiy imkaniyetlarning yiterlik bolmasliqi, ezalar arisida omumiyüzlük bir ümitsizlikni peyda qiliwetken idi.

Zeki Welidi, doktor riza nurning yol méngishi netijiside ma'arip ministirlikining neshriyat we terjime tetqiqat yurtigha ishqqa orunlishidu. Emma xizmet ornining Enqerede bolishi uning siyasiy pa'aliyetler bilen shoghullinishigha muwapiq kelmeytti. Shu seweptin, u Enqerede bir mezigil ishligendin kéyin darilfunun'gha murajet qilip yürüp Istanbulgha yötkiliwalidu. Shundaq qilip Istanbul darilfunining tarix bölümige teyinlinip ilmiy tetqiqatchiliq xizmiti bilen shoghullinish imkanigha irishish bilenla qalmay, iqtisadiy qiyinchiliqlardinmu xélila qutulup qalghan idi. Buninggha oxshash purset fetqul qadir sulayman (abduqadir inan) üchünmu barliqqa kélip, umu darulfunun'gha asitant bolup kiriwalidu. Emma bundaq purset qalghan ezalargha nisip bolmaydu. Türkistan azatliq jemiyyeti merkeziy komititi ezaliridin miyan puzruq, Türkistanda intayin dangliq bir yazghuchi idi. Türkiyige kelginidin kéyin muhitqa könelmey, maddiy qiyinchiliqlar sewebidin éghir rohiy bésim astida qalidu. Axiri Sowétler ittifaqigha qaytip kétish qararigha kélip, jemiyyetke xa'inliq qilmaydighanliqi heqqide wede bérip, 1927-yilining bashlirida Türkistan'gha qaytip kétidu. Türkiyide turghan bir ziyalining öz ixtiyari bilen Sowét ittifaqigha qaytip bérishi, komunizm tüzümi üchün tépilmis bir teshwiqat bahanisi bolup bérighanliqi üchün u yerde qizghin kütiwélishe, uninggha ma'arip sépide xizmet béridu. Miyan puzruk salixow, Tashkent tajik tetqiqat yurti we Tashkent pidagogika inistitutida tajik tili boyiche oqutquchi bolup ishligen yilliri boyiche edebiyat saheside nurghunlighan ijadiy

eserlerni yaritidu. Emma Türkistan milliy musteqilliq kürishige qatnashqan bir ziyalining stalin hakimiyitining nazaritidin saqlinalishi mumkin emes idi. Digendek 1937-yilisi bashlitilghan chong tazilash herikiti jeryanida qolgha élinip, chet'el jasusi we ijtima'iy tüzüm düshmini digen jinayetler bilen sotlinip jinayiy jazagha höküm qilinidu. Ikki yil ötkendin kéyin türmide wapat bolidu.

Türkistanliq yitekchilerning siyasiy pa'aliyiti üchün muwapiq kélidighan muhit axturush ishliri dawam qiliwatqan künlerde Polsha yitekchilikide Promété herikiti bashlan'ghan idi. Polshaliq mes'ol kishiler Türkistan azatliq jemiyyitiningmu bu teshkilat terkiwide orun élishini arzu qilatti. Bu meqset bilen Parizhda turiwatqan Yawrupada turushluq wekil Mustapa Choqay oghli bilen munasiwet baghlaydu. Bu jemiyyet Promété teshkilatigha qoshulghinida her türlük teshwiqat pa'aliyetliri üchün yademege érishelishi mumkin bolatti. Buninggha oxshash bir teklipl Idil Ural Türklirining yitekchisi ayaz is'haqighimu kélidu. Teklipni qobul qilghan is'haqi, udul Warshawagha bérip makanliship Idil Ural musteqilliq herikitining bayanatchiliqini üstige alalaydighan bir zhornal chiqirish üchün teyyarliq ishlirigha kirishidu. 1926-yilining sintebir éyida Polsha parlamént wekilliridin biri bolghan xolowkow (Zeki Welidi Toghan kündilik xatirisida bu ademning ismini "xalujka" dep yazidu. Emma Promété teshkilatining qurulus ishlirigha yitekchilik qilghan bu qurultay wekilining ismi tadé'usz xolowkow idi. – aptorning izahati) Istanbulgha kélip, Türkistan azatliq jemiyyitining re'isi Zeki Welidi bilen körüshidu. Welidi bu körüshüshler heqqide Mustapa Choqay oghligha iwertken xétide munularni yazmaqta idi:

Polsha parlamént wekili xalujka kelgen idi. ... biz we jemiyyet heqqide su'allarni soridi. Jemiyyet aktip pa'aliyetlerde bolalisa xoshal bolidighanliqini bildürdi. ... pul bolghinida Parizhda fransuzche xewerler mejmu'esi, Istanbulda bolsa bir zhornal chiqiriwalalighan bolsaq bekla yaxshi ish bolghan bolatti. ... qarighanda ular bizge iqtisadiy yademe qilishi mumkindek körünidu. ... mehmet imin rezulzadimu ular bilen birge iken. Mustafa sizler bilen bir teshkilatning adimimu dep soridi.

1927-yilining béshida jemiyyetning Gérmaniyidiki ezaliridin Türkistan taliplar ittifaqining re'isi abdulwahap Muradi, uniwersitittiki oqushini

püttürüp Türkistan'gha qaytip kétish qararigha kelgen idi. Uningdin keyinki yillarda qalghan oqughuchilarningmu qaytip kétishi kérek idi. Kelgüsi üçün bir pilan layihilep chiqish hemde qaytip kétidighan oqughuchilarning qaysi xil siyasiy pa'aliyetler bilen shoghullinishi kéreklikini belgilep chiqish meqsitide jemiyyetning Yawrupadiki ezaliri fiwral éyida heydélbérg shehiride yighin chaqiridu.

Heydélbérg yighinining yighin xatirilir, chet'eldiki Türkistanliq ziyaliylarning Sowétler ittifaqidiki weziyetni qandaq bahAlashqanliqi hemde kelgüside nime ishlarni qilmaqchi bolghanliqini bilishimiz üçün muhim ehmiyetke ige idi. Yighin échilishida Mustapa Choqay oghli «Sowétler ittifaqi we uning hazirqi ichki siyasiti» digen mawzuluq bir doklat sunidu. Choqay oghlining qarishi boyiche, stalinchilarning hoquq tutup turishi Türkistan üçün téximu paydiliq bolatti. Chunki bundaq bolghinida ishchilar sinipining hakimiyet qarishi az-tula bolsimu yumshap, dölet bashqurush ishlirida déhqanlar sinipining tesir küchi kücheytiletti. Bundaq bir weziyette, ishchilar sinipi yétilip chiqmighan Türkistanning yéza tebiqiliri noqtisidin alghanda paydiliq bolishi mumkin idi. Buninggha nisbeten alghanda, zinowyéw bilen trotiski tereptarliri hakimiyet béshigha chiqiwalghinida, dunya inqilawi bilen shoghullinish ghayiliri bilen Sowét rusiyisini, buning bilen birge Türkistanni paji'elik künlerge muptala qilishi mumkin. Yawrupa ellirining pozitsiyiliri üstidimu toxtalghan Choqay oghli, Gérmaniye Sowétler hakimiyitige qarshi turmaydighanliqini, En'giliyilikler buninggha qarshi turidighanliqigha qarimay qet'iy türde birer emeliy heriket qollanmaydighanliqini tekitlep körsetken. Xulasilap éytqanda, Choqay oghlining qarishi boyiche Sowét hakimiyet sistémisi yene bir mezigil saqlinip turishi mumkin. Shundaq bolghachqa, Sowét teweside turiwatqan xadimlar hakimiyet kadirilirini yerlikleshtürüş siyasiti üçün küch chiqirishi, chet'elde turiwatqan Türkistanliq xadimlar bolsa Türkistan mesilisini xelqaraliq sehnige élip chiqishqa tirishchanliq körsitishi shert idi.

Shu qétimlik yighinda élin'ghan qararlardin qarighanda Türkistan jumhuriyetlirige qaytip baridighan oqughuchilarning اساسliq wezipisi yerlikleshtürüş siyasitini yolgha qoyush bolishi lazim idi. Yeni, memori kadirilar sépige, sana'et orunlirigha, tömür yol tarmaqlirigha, pochta télégraf idarilirige we eng muhimi ma'arip sahelirige yerlik

xadimlarni jaylashturushni ishqqa ashurush asasiy meqset qilinishi lazim idi. Bu qarashqa asasen yerlik xadimlar qobul qilidighan haletke keltürüş üchün lazim bolidighan barliq ishlarni qilmaqchi bolishidu. Chet döletlerdin yurtigha qaytqan oqughuchilar bilen bolghan munasiwetke kapaletlik qilinishi, Ukra'inani asas qilghan Groziye, Ezerbeyjan qataridiki ellerge oqughuchi iwertish siyasiti her waqit tekitlinishi lazim idi.

Heydélbérg yighinida, Türkistan azatliq jemiyyitining neshriyat orgini ornida neshri qilidighan mejmu'e mesilisimu otturigha qoyulghan idi. Yighin xatiriliride Mustapa Choqay oghli öz aldigha melum bir merkezdin mejmu'ege lazimlik bir yilliq chiqimni qamdiyalighidek yadrem puli alalaydighanliqi, bezi pirinsiplargha qarimay ezeri qérindashlirimiz bilen birge yéngi kapkaziye zhorniligha qétilishqa maqul bolghanliqimu körsitip ötülgen. Bu layihige asasen her ikkila Türk dölitining musteqilliq üchün qanat yaduriliwatqan kürishi dunya jama'etchilikige birla menbedin yetküzüp turulishi, buninggha kapaletlik qilish üchün yéngi kapkaziye zhornilining ismini «yéngi kapkaziye we Türkistan» dep özgertilidighanliqi belgilen'gen. Bu heqtiki lazimlik ishlarni qilish üchün Choqay oghli Istanbulgha kelsun dep qarar élin'ghan.

Ezerbeyjan guruppisi bilen birliship zhornal chiqirish layihisi, maddi jehettin yadrem qilidighanliqi heqqide wede qilghan Polshaliq mes'ollarning pikiridinmu yaki Choqay oghli-resulzade kilishkenlikining netijisidin otturgha qoyulghanmu héch qandaq bir melumat yoq. Emma kéyinki waqitlarda yoquridiki her ikkila gurup öz aldigha ayrim-ayrim zhornal chiqirishqa maqul bolishidu. Bu jeryanda, kelgüsi üchün qilidighan pa'aliyetlarning programmisini tüzüp chiqish meqsitide, Türkistan azatliq jemiyyitining bir qétimliq umumiy qurultay chaqirish mesilisi otturigha qoyulidu. Jemiyyet yitekchiliri ottursidiki xet-alaqilar netijiside Istanbulda bir qétimliq qurultay chaqirish qarari élinidu.

Türkistan azatliq jemiyyitining 1927-yilqi Istanbul qurultiyi

Mustapa Choqay oghli Parizhdin Turkiyige kelishi hamon Türkistan azatliq jemiyyitining merkezi komititi 1927-yilning 15-mart künisi Zeki Welidi Toghanning öyide deslepki qétimlik yighinini achidu. Yighin'gha Exmet Zeki Welidi, Mustapa Choqay oghli, memur niyazi, abduqadir sulayman (inan) we Mustapa shekililar qatnishidu. Yighinning échilishida re'is Zeki Welidi dunya we Türkiye weziyiti hemde Türkistan azatliq jemiyyitining omumi ehwalini xulasilighandin keyin, Turkiyining ichki-tashqi siyasetlirige uyghun kelmeydighanliqi üçün jemiyyet özini ashikarilalmay keliwatqanliqini, shu seweptin pa'aliyetlirini mexpi elip berishqa mejbor bolawatqanliqini körsitip ötidu. Türkistandin yengi kelgen qurbeshi hemraqul bilen abdulla tewekkül (babur) qatarliq kishiler wastisi arqiliq jemiyyetning weten ichidiki pa'aliyetlerning pütünley toxtighanliqidin xewer tapidu. Ene shu seweptin bundin keyin Türkistan milliy musteqilliq kürishige munasiwetlik barliq pa'aliyetlerni jemiyyetning chet'eldiki merkezi komititi teripidin, yeni Istanbul merkezi orgini teripidin rehberlik qilinishi qarar qilinidu.

1927-yilqi Istanbul qurultiyining birinchi künisidiki yighinda élin'ghan bir qarargha asasen, jemiyyetning nami «Türkistan milliy birliki» (t m b, Türkistan milliy ittifaqi) gha özgertilidu. Yighin xatirisida bu özgirishke munasiwetlik birer izahat berilmigen bolsimu, Türkiye Türkchiside azatliq dégen bu sözning yoqligi sewep qilip körsitilgenliki éhtimalgha bekla yéqin. Shuningdek yene Yawrupada pa'aliyet qilip keliwatqan barliq musapir teshkilatlrining ismidiki milliy sözinimu ittifaq namigha kirgüzidu. Re'is Zeki Welidi burunqi jemiyyette bolghinidek Türkistan milliy ittifaqimu tereqqiperwerler guruppisi bilen sotsyalist erk guruppisigha wekillik qilishi kérek dégen teklipni otturgha qoyidu. Ene shu seweptin t m b Yawrupa hey'itining ikki kishidin teshkil tepishi belgulinidu. Sotsyalist pirqisi üçün Exmet na'im, tereqqiperwer gurupisi üçün bolsa Mustapa Choqay oghli Yawrupadiki wekil qilip teyinlinidu.

22-mart künidimu yighin dawam qilidu. Bu yighinlarda qobul qilin'ghan qararlarda t m b ning toluq musteqil démokratik bir

Türkistan qurup chiqish üçün heriket qilidighanliqi tekitlen'gen bolup, bu ghayige asasen herqaysi eller bilen hemkarliq ornitishqa bolidighanliqi, bu jehette kona Buxara eMiri bilen qet'iy hemkarlishishqa bolmaydighanliqi tekitlen'gen. T m b teripidin neshri qilidighan metbu'at orginida Türkistandiki sotsyalist we burju'aziye nezeriyilirige qarshi turidighan maqale yézilmasliq lazim deydighan mesilide pikir birliki hasil qilinidu. Chékidin ashqan (radikal) millitchi heriketler bilen sotsyalist herketlirini qollaydighan maqalilar élan qilish cheklime uchrinmaydighanmliqi körsitilgen. Türkistandiki yashlarning komunist bolush bolmasliqi heqqide tenqit yézilmasliqi, belki Rusiye ishghaliyitige hemde milliy musteqilliq heriketlirige ijabiy qarashda bolush-bolmasliqigha asasen ulargha baha bérilishi lazim dep belgilen'gen.

Sowétler ittipaqi bilen bolghan munasiwetler weten menpetige asasen belgilinidighan bolghan. Türkistanda yolgha qoyulivatqan bolshiwiklar siyasetige qarshi turush, sherq we gherb elliride yüz béridighan inqilap heriketlirige ijabi baha bérilishi lazim dep belgilen'gen. T m b, bolshéwiklarning her qaysi ellerdiki inqilabi heriketlerge béridighan yardemlirini gherezlik yardım dep tonuydu dep körsitilgen. Qobul qilin'ghan yene bir qararda bolsa, Rusiye muhajirliri bilen munasiwet qilishda qet'iy türde musteqilliqni asas qilish alahide tekitlep körsitilgen. U xil guruppidiki kishilarning hemmisila jahan'girlik xaraktérdiki merkezleshken bir Rusiye hakimiyiti qurushni arzu qilidighanliqi üçün, t m b ularning héchqaysi bilen munasiwet qilishmaydu dep belgiligen. Emma, russiye fédératsiyisige qatnishish-qatnashmasliq mesilide Türkistan'gha toluq musteqilliq hoquqini étirap qilidighan guruppilar bilen mu'amile qilish mumkin dep belgilen'gen.

(resim orni)

Türkistan milliy ittipaq (t m b) teshkilatining rehberliri

Aldinqi rettikiler (soldin onggha): Mustapa Choqay oghli, Osman ghoja oghli, Zeki Welidi (Toghan), öre turghanlar: fetqulqadir sulayman (abduqadir inan) we Mustapa shekili. Istanbul. 1927.3.31

Ittipaqdash döletler jemiyiti (antanta?-t) bilen munasiwet baghlash lazim dep körsitilgen yene bir qararda, En'giliye üçün mexsus bir

izahat qoshumche qilin'ghan. Yeni bu qarargha asasen, eger En'giliye hökümiti Türkistanda qurulidighan islamiy bir döletni étirap qilghindila andin ular bilen munasiwet tikleshke bolidu dep tekitlen'gen. Undaq bolmighanda En'gilyinimu rusiyige oxshash düşmen dep tonilishi kérek déyilgen. Türk-islam döletliri bilen bolghan munasiwetlerde pan Türkisizm bilen pan islamizmni qollap quwetlesh xaraktérini alidighan siyasetler qet'iy cheklinishi shert déyilgen. Neshri qilinidighan zhornalda Türkiyining yolgha qoyiwatqan siyasetlirige alaqqadar meyli himaye qilinidighan yaki qarshi chiqidighan her qandaq maqale básilmasliqi lazim dep qarar qilin'ghan.

T m b teripidin chiqirish pılanliniwatqan metbu'at orginida, ortaqliqqa kapaletlik qilish üchün chaghatay shiwisi asas qilinip, mehelliwi shiwiler ishilitmeydu dep békitilip, yurtwazliqqa qarshi küresh qilish belgilen'gen. Milliy heriketning tar menige ige bolup qalmasliqi, xan yaki eMirge qarshi bir heriket depla qaralmasliqi tekitlen'gen. Uruslar teripidin peskesh bir bulangchilar herikiti dep tonutulup kélinigen basmichiliq herikitining bir milliy musteqilliq kürishi ikenlikini tonutushqa alahide küch chiqirilishi lazim déyilgen. Rusiye ishghaliyiti astidiki bashqa milletler bilen hemde u milletlarning chet döletlerdiki wekilliri bilen dostane munasiwet tiklinishi lazim déyilgen. Yighinda qobul qilin'ghan yene bir qararda, Türkistan chégrasi barliq qazaq sehralirininimu öz'ichige alidu dep alahide tekitlen'gen idi. T m b ning chet'eldiki pa'aliyetliri bilen neshriyat ishliri barliq Türkistan ahalisini, bolupmu yashlarni nishan qilip teshwiqat élip bérishni meqset qilidu déyilgen. Weten ishghaliyet astida turghanliqi üchün u yerde diyelmigen hemme gepni t m b sözliyeliishi lazim dep eskertken.

25-mart künki yighinda Türkistan sotsyalist erk pirqisining 9 maddiliq, tereqqiperwer pirqisining 19 maddiliq nizamnamiliri oqup ötülginidin kéyin, bu ikki nizamnamining birleshtürilishidin otturgha chiqqan 7 maddiliq ortaq programma qaytidin maqullinidu.

26-mart künisi ötküzülgen eng axirqi qétimliq yighinda merkezi komitit hey'et ezaliri saylinip, ulargha wezipe tapshurulidu. Merkezi komitittin chiqip kétishni telep qilghan mamur niyazining istipasi qobul qilinip, 3 kishilik merkezi komititqa Osman ghoja oghli, Zeki Welidi

Toghan we Mustapa Choqay oghli saylinidu. Yawrupa wekili Mustapa Choqay oghli Parizhda turiwatqanliqi üçhün, uninggha abduqadir inan wekillik qilidighan bolghan. T m b re'islikige Osman ghoja oghli teyinlen'gen. Promété mejmu'esi tewesidiki wekil üçhün Exmet na'im (öktem) belgilen'gen. Chiqirilidighan zhornalning igisi Osman ghoja bolidu, tehrirat ishlirini bolsa Zeki Welidi bashquridu dep belgilen'gen.

15-marttin 26-martqiche dawam qilghan t m b Istanbul qurultiyi yoqurqidek qararlarni élip bolup yépilidu. T m b gha eng axirqi sheklini bergenliki we chet'eldiki pa'aliyetlarning da'irisini körsitip bergenliki sewibidin, 1927-yilqi qurultayni chet'eldiki Türkistan üçhün qanat yaydurulghan küresh tarixida intayin muhim ehmiyetke ige bir qurultay dep qarashqa bolidu. Qurultayda élin'ghan qararlardin qarighanda, t m b wekilliri shu yilliri Türkistanda hökümet organlirigha kirip xizmet qiliwatqan milliy komunist kadirliri bilen zitliship qalmasliqqa tirishchanliq körsetken. Ularning bu hisiyatlrini chüshinishke bolidu. Emma qobul qilin'ghan bir qisim qararlarda bezi chüshiniksizlikler, hetta bir qisim bir-birsige zit kélidighan pikirlermu közge chéliqip turatti. Mesilen alayluq, sotsyalizm idiyiliri tenqitlimeslik kérek dégen belgilimini qandaq qilip ishqa ashurghili bolidu? Eslide, bundaq éniqlima béreligenlikige qarap, t m b ezalirining sotsyalizm idiyisi bilen komunistik tüzüm digenlarning bir-birsige oxshimaydighan chüshenchiler ikenlikini shu yillardiki muhittimu intayin éniq perqlendüreligenlikini köriwélishe bolidu. Epsuski, nezeriye jehette éniq perq qilin'ghan bu hökümler ijra qilishqa kelgende tuyuq yolgha kirip, kishini éghir ümitsizlendürüp qoymaқта idi. Uning üstige, Sowétler ittipaqi, u yillarda sotsyalizm tüzümi bilen hakimiyet yürüzidighan birdin-bir dölet bolup, sélishturidighan'gha bashqa bir ülgimu yoq idi. Shuningdek yene, bu ghayiwiy ülgide millet, din, kishilik hoquq qatarliq sahelerde otturgha qoyulghan barliq nachar siyasetler sotsyalizm namida ijra qilinmaқта idi.

1927-yilqi qurultay, t m b ning 1940-yillarghiche bolghan waqit ichide ijra qilinidighan asasi wezipilerni otturgha qoyup bergen bir qurultay hésaplinatti. Yoqurida tonushturulghinidek, t m b teshkilati bir-birsige oxshimaydighan közqarashlarga ige éqimlarni, yeni sotsyalist erk partiyisi bilen tereqqiperwer jeditchilar pirqisigha wekillik qilidighan kishilerni bir organ ichige merkezleshtürgen ortaқ bir teshkilat süpitide qurulghan idi. 1927-yilqi qurultay, bu teshkilatning

ene shundaq kingesh arqiliq qurulghan organ ikenlikini yene bir qétim testiqlap bermekte idi. Eslide, bu tür bir teshkillinishning özila éghir zidiyetlarning otturgha chiqishigha uyghun bir muhit yaritip bermekte idi. Bu türdiki közqarash we siyasi uslup zidiyetliridin bashqa yene, téximu muhim bolghan yene bir mesilimu bar idi: 1927-yilisidiki qurultayning saylimi bilen rehberlik merkizi orginigha keltürölgen üç neper yitekchining her birsi belgilik bir tarixiy dewr ichide öz xelqliri üçhün intayin muhim ehmiyetke ige tarixiy weqelerge rehberlik qilghan muhim sheksler idi. Bu awan'gartliq rolini alghan xelq yitekchiliri ottursida sürkilishler, hetta bezide toqunushup qélish hadisiliri körülmeydu dep éytish tes idi. Dégendek, aridin uzun ötmey rehberlik qatlimi ichide éghir ixtilaplar otturgha chiqishqa bashlaydu. Axirda bu türdiki pikir ixtilapliri ta bu teshkilatni palech halgha chüshürüp qoyghan waqitlarchiche küchiyip dawam qilidu.

«Yéngi Türkistan» zhornili we Promété ittipaqigha kirish

1927-yilining iyolida yéngi Türkistan zhornilining tunji sani neshirdin chiqidu. T m b mexpi bir teshkilat bolghachqa, öz pa'aliyetlirininimu yoshurun bir shekilde élip bérishqa mejbor idi. Shundaq bolghachqa, «yéngi Türkistan» zhornilining muqawisida bu zhornalning kimge tewe zhornal ikenlikini körsitidighan héchqandaq bir söz yoq idi. Zhornal, erip elipbesi boyiche Türkiye Türkchiside bésilghan idi. 32 betlik bu zhornal, siyasiy maqalilar, edebiyat bölümi we xewer qismi qatarliq 3 bölümdin teshkil tapmaqta idi. Zhornalning birinchi bétide keyinki yillarda Türkistan milliy bayrichi qilip belgilinidighan bayraqning resimi bésilghan idi. Zhornalning ghojayini Osman ghoja oghli bolup, bash muherriri Zeki Welidi Toghan idi. Birinchi sani 500 nusxa bésilghan bolup, uningdin keyinki sanliri desliwide 750 nusxigha, uningdin keyin yene 1000 nusxigha köpeytilgen idi.

Kirish sözide zhornalning neshri qilinishtiki meqsetler tepsili tonushturulghan bolup, asasi ghayisi, chet'eldiki Türkistanliqlarning ittipaqini kapaletke ige qilish, Türkistanning siyasiy we iqtisadiy weziyiti toghriliq melumat bérish, Türk dunyasining medeniy jehettiki birligini saqlashqa tirishish we Türkistanni mustemlike qiliwalghan

Sowét tüzümige qarshi küreshni qanat yaydurush qatarliq mesililer körsitip ötülgén. Zhornalning aptorliri adette t m b ezaliridin teshkil tapatti. Siyasiy xarakterliq maqalilarni adette Osman ghoja oghli bilen Mustapa Choqay oghli yézip teyyarlimaqa idi. Zeki Welidi Toghanning ismi ashikare yézilidighan maqalilarning köpünchisi bolsa medeniy we tarixqa alaqidar maqalilar idi. Toghanning siyasiy xarakterdiki maqalilarni yazmasliqidiki sewep, belkim uning uniwersititte xizmet qilidighan bir dölet memori kadiri bolghanliqi sewep bolghan bolishi kérek. Zhornalgha bésilidighan maqalilar t m b merkezi komititi teripidin birdek awaz bilen maqullinishi shert qilip békitilgen idi. Her qandaq bir eza maqul körmigen maqale qalghan ezalarning maqulliqidin ötkén bolishidin qet'iy nezer élan qilinmasliqi shert idi. Maqalilar merkizi komititning barliq ezalirining birdek maqulliqidin ötküzüsh kérek deydighan bu shert, emeliy ijra qilinish jehette éghir zidiyetlarning peyda bolishigha seweb bolup, aptorlar ichide sürkilish chiqishigha bahane bolup bergen idi.

«yéngi Türkistan» zhornilida élan qilin'ghan maqalilarning mutleq köp qismi Sowétler ittifaqining Türkistanda yolgha qoyiwatqan ishleri üstide toxtilatti. Shundaq bolghachqa, Moskwa da'irilir qattiq tenqitlenmekte idi. Zhornal neshri qilinip uzun'gha qalmay, Sowét metbu'atlarida yéngi Türkistan zhornili bilen bu zhornalni chiqiriwatqan xadimlarga qarshi maqale yézip qarilash herikiti qanat yaydurilidu. Orta Asiya komunistik partiye re'isi zéliniski bilen Özbekistan partikom re'isi iwanow bashchiliqida bashlitilghan qarilash herikiti jeryanida «prawda wostoka» bashliq nurghun sandiki gézit we mejmu'eler arqiliq yéngi tükistanchilar pan Türkist, pan islamist, jahan'girlaning ishpiyonliri we Buxara eMirining karniyi bolghan burju'a buzuq unsurliri dep qarilap körsitilmekte idi.

Bu zhornalni neshrqi qilish üçhün lazimliq iqtisadiy menbe Pilsudski fontidin kéliwatqanliqi melum. Tunji sanining chiqishidin kéyin, Zeki Welidining Choqay oghligha yazghan bir parche xétide buninggha munasiwetlik mundaq sözler bar idi:

Sanga iwertilgen zhornalning chiqimi heqqidiki hisap-kitaplarni médyá (bu isimning ras isim yaki mexpi belge ikenliki heqqide éniq bir melumat yoq. – aptorning izahati) gha iwertip berdim. U kishi sen

manga tonushturghan kishi shu iken. U manga “hisap lazim emes, chiqiriwatqan zhornilinglarning özi hisap taloni dimektur” dep jawap berdi.

Bulardin bilishimizche, bu fonttin bérilgen yarem puli qanat yaydurulghan emiliy pa’aliyetlerge asasen bérilishi pirinsip qilin’ghan bolup, bu jeryandiki chiqimlar Promété teshklatining istanbudiki wakaletchisi teripidin testiqlinishi lazim idi. (rehberler arisida yézishqan xetlerdin melum bolishiche, zhornal ghojayini bolghan kishige bérilidighan ma’ash, tahrir bölüm mudirining ma’ashi, maqale aptorlriga bérilidighan qelem heqqi, ishxana binasining ijare heqqi, Sowét we Türkiye gézitlirining teminlinishi, qeghez, metbe we pochta chiqimliri qataridiki chiqimlar her bir san üçün 200 Türk lira etirapida bérilgenliki melum. Bu jehette Pilsudski fontidin t m b ge ayrilghan yilliq yarem puli 1000 a q sh dolliri <2000 Türk lirası> etirapida idi. – aptorning izahati) qurultay yépilghandin kéyin Warshawadiki Promété merkezi we Parizhdiki Promété zhornili bilen munasiwet ornitish ishli bájirilidu.

T m b teshkilati Promété sépige qétilishni qarar qilghandin kéyin, «Promété zhornili» rehberlik guruppisi ezaliqi üçün Bérlinde oquydighan oqughuchilar arisidin Exmet nayim tallinidu. Promété zhornili bilen bolghan munasiwetler hemde iwertilidighan ömekning hoquq da’irisigha munasiwetlik qararlarda tüwendikidek noqtılar bar idi:

Asasiy mesililerge munasiwetlik maqalılar t m b merkizi teripidin iwertilidu. Wakaletchi kündilik weqelerge munasiwetlik timilar üstide maqale élan qilish heqqige ige dep belgilen’gen. Bu maqalılar t m b ning 7 maddiliq orta q qararlirigha muwapiq kelsila bolidu. ... chet’eldin Promété mejmu’esige iwertilidighan maqalilarda Türkistan’gha ziyan keltüridighan noqtılar bolghinida wakaletchi bu yerlerni chekleshke mejbor. ... Promété wakaletchisi (Exmet na’im) bilen t m b Yawrupada turushluq wakaletchisi (Mustapa Choqay oghli) bilen birge pa’aliyet qilidighan Promété teweside we Yawrupada barliqqa kelgen weziyet heqqide t m b merkizini xewerlendürüp turushi lazim.

Prométége wakaletchi iwertip keynidinla Promété sépi ittipaqigha qétilish ishliri resmileshtürülgen bolup, yéngi Türkistan zhornilining 4-sanida élan qilin'ghan birleshken 3 timiliq maqale bilen bu ehwal ammigha élan qilin'ghan:

Rusiye boyunturuqigha chüshüp qalghan zulum astidiki milletlarning neshriyat orgini süpitide Parizhda neshir qilin'ghan Promété mejmu'esi yéqinqi künlergiche Ukra'ina we kapkaziye teshkilatining awazi bolup xizmet qilip kelgen idi. 8-sanidin itibaren Türkistan milliy birlikigimu wekillik qilinidighanliqini élan qilip, muqawisige «Ukra'ina, kapkaziye we Türkistan milliy ittipaqining awazidur» digen xetler yézildi. Zhornalda Türkistan'gha munasiwetlik bezi maqalilarmu élan qilin'ghan. ... bu ish mundaq ikki jehette muhim ehmiyetke ige: 1. Sabiq Rusiye chégraliri teweside qalghan milletlarning Yawrupada birlikte pa'aliyet qilishi kapaletke ige qilin'ghan; 2. Türkistan, Yawrupada bir milliy teshkilat wastisi arqiliq tonulmaqta. ... resmiy nami Türkistan milliy birligi dep atalghan teshkilatning 1923-yilida qurulghan Yawrupa wakaletxanisi Parizhgha jaylashqan. ... ittipaq ezaliridin birsi t m b gha wakaliten Promété ishkanisi hey'itide wezipe ötimekte. ... yéngi Türkistan, t m b ge bu ishlirida muweppeqiyetler tileymiz we birleshken üçlerge umumiy ghaye üçün küresh qilip musteqilliqini qolgha keltürginidin kéyinmu dawamliq hemkarliqni dawamlashturushigha tilekdashmiz.

Promété zhornili, Promété sépining awazi idi. Bu zhornalning tunji sanida bu sepni shekillendürgen teshkilatlar arisida mustehkem uyushqaqligi körülmekte idi. Ezerbeyjan Türkliri, shimaliy kapkaziylilikler we groziyilikler tarixtin buyan bir arida yashashtek ewzelliki sewibidin intayin ongushluq hemkarliq ornitip kelgen idi. Buninggha sélishtughanda groziyilikler bilen Türkistanliqlar ottursidiki hemkarliqlar digendek yaxshi bolup kitelmeydu. Promété zhornili, endila bir yilliqini toldurghan waqitta otturgha chiqqan bezi ishlar Türkistan milliy ittipaq herikiti bilen Promété zhornili rehberliki ottursida bezi mesililarning otturgha chiqishigha sewep bolidu.

T m b ning Promété ittipaqigha qoshulghanliqini élan qilghan künlerde, sabiq Buxara eMiri se'id alimxanning wekili Yüsüpbay muqimbay Parizhgha kelgen idi. T m b ning düshmini dep tonulghan

eMirning wekili, bu yerde Promété zhornilidin stilisti kastagn teripidin kütiwélinip, u arzu qilghan yerlerge bérip ziyaret qilishigha yademesheken idi. Bu jeryanda Promété zhornilining tehrirliridin groziyilik gwazawa, sabiq eMirning wekilige resmi bir ziyapet bérip, Promété sépining Buxara eMirini qollap quwetleydighanliqini ipadileydighan bir tesir yaratqan idi. Shuningdek yene, kastagn, eMir namida birlesheken döletler jemiyitige tapshurush üçün teyyarlan'ghan ehwal tonushturush doklatini fransuzchigha terjime qildurup muqimbay bilen birge jeniwege bérip, u doklatning jemiyyet orginigha tapshurulishigha yademe qilghan idi.

Yüz bergen bu hadisiler t m b ezaliri ichide küchlük naraziliq qozghiwétidu. Bolupmu gwazawaning ish-heriketlirini qattiq tenqitleship kapkaziye komititigha iwertilgen bir parche xet arqiliq uning qaysi hoquq, qaysi salahiyitige asasen Buxara mesilisige ariliship yürüdü, démokratik bir zhornalning sotsyal démokrat bash tehriri qandaqlarche qalaq xan tereptarining siyasiy wakaletchisi bilen körüsheleydü dégendek su'allarni qoyishidu. Bu ishlarning keynidinla t m b merkizi, Prométédiki wakaletchisi Exmet na'im ependi bilen Yawrupada turushluq wekili Mustapa Choqay oghligha eMirning ehwal tunushturush doklatini yaki eMirni himaye qilidighan herqandaq bir maqalini Promété zhornilida élan qilinishigha qet'iy yol qoymanglar dep uxturush qilidu. T m b bilen Promété zhornili ottursida yüz bergen bu sürkilishler élan qilish telep qilin'ghan bir qisim maqalilarni basmasliq üçün zhornal bashqurghuchilirining ching turiwélishi netijiside téximu küchiyidu. Mustapa Choqay oghlining yéngi Türkistan zhornilida m. Qay'oghli texellusida élan qilin'ghan bir parche maqalisining fransuzche terjimisi bilen Exmet na'im yazghan bir maqalisi zhornal muherriri kastagn teripidin élan qilishqa muwapiq kelmeydü digen sewep bilen ret qiliwetilgen idi. Türkistan üçün éytqanda russiyidin ayrilip yashash mumkin emes deydighan köz qarishi bilen charRusiye dewrini medhileydighan puraqlar küchlük iken dep élan qilmighan idi. Kastagn teripidin otturgha qoyulghan bu bahalar zhornal bashqurghuchisi gwazawa teripidinmu toghra körülgini üçün, ikki terep ottursidiki soghoqchiliq téximu küchiyip kétidu. T m b ning bu mesilige qarita naraziliqi mehemmet imin resulzade bilen se'id shamil qataridiki yitekchilerning arigha kirishi

arqiliq waqitliq pesiyip, Groziye wekilliri bilen bolghan munasiwetler qismen bolsimu yaxshilinidu.

Türkistan Türk yashlar ittifaqining qurulishi

«yéngi Türkistan» zhornilining neshrdin chiqishi bilen teng, chet'ellerdiki Türkistan milliy musteqilliqi üchün qanat yaydurulghan pa'aliyetler yéngi bir dolqun'gha kötürülgen idi. T m b teshkilati, bu zhornal wastisi arqiliq Türkistan mesilisini dunya jama'etchilikige yetküzüş, chet'elde turiwatqan Türkistanliqlarni teshkillesh, Türkistanliq yashlarni terbiyilep chiqish qataridiki meqsetlirini ishqa ashurush imkaniyitige érishken idi. Emma t m b teshkilati mexpi teshkilat bolghachqa, jama'et arisida ashkare pa'aliyet élip bérish emkaniyiti yoq idi. Shuningdek yene, Türkiye hökümitimu siyasiy xaraktirdiki pa'aliyetlerdin bekla ensireytti. Shundaq bolghachqa bu türdiki siyasiy pa'aliyetlerge qet'iy yol qoymaytti. Pa'aliyetlirini uchuq ashkare qanat yaydUralmaydighan bir teshkilat Türkiyide turiwatqan Türkistanliqlargha, bolupmu yashlargha qarita biwaste tesir körsitelishi heqiqetenmu tes idi. Shundaq bolghachqa, t m b teshkilati xelq ammis arisida uchuq ashkare pa'aliyet qilalaydighan yéngi bir teshkilatqa bekla muhtaj idi.

«Türkistan Türk yashlar ittifaqi», ene shu meqsette qurulghan bir teshkilat idi. Nizamnamigha munasiwetlik teyyarliq ishlarni Türkistanliq oqughuchilardin teshkil tapqan bir teyyarliq guruppisi üstige élip, munasiwetlik orunlargha testiqlitiwalidu. Shundaq qilip 1927-yilining 29-sintebir künisi «Türkistan Türk yashlar ittifaqi» (Türkistan Türk genchler birligi – t t g b) resmi qurulidu. (deslepki qedemdiki organ hey'itining ezaliri tüwendiki kishilerdin teshkil tapqan idi: re'isi mejdidin, maliye mes'oli yaqub peyzi, katip ziya, katiwat bashqarma bashliqi zahit, hey'et ezaliri tömür, abduqadir we yehya endi. – aptorning izahati) nizamnamida, bu jemiyet “Türkistan Türk yashlirining milliy roh boyiche terbiyilinishige kapaletlik qilish we ezaliri arisidiki yademege muhtaj bolghanlirigha yademlishishni asasiy meqset qilidu” dep körsetken idi. Bu nizamnamigha asasen, t t g b teshkilati medeniy pa'aliyetler bilen shoghullinidighan bashqa

jemiyetler bilan munasiwet ornitalaydu; Emma hergiz siyasiy ishlar bilan shoghullanmaydu; Nizamnamining 8-maddisida sherti toshidighan herqandaq bir Türkistanliq Türk bu ittipaqqa eza bolalaydu, emma Türkistanliq bolmighan Türkler pexri eza bolush salahiyitige ige dep belgiligen idi. Bu teshkilat birinchi qurultiyida ittipaq re'islikige chish doxturi mejdidin Exmet (delil) (1902-yili Tashkentte tughulghan. Toluq ottura mektepni püttürgendin kéyin 1923-yilisi Turkiyige kelgen. Chish doxturluq kesipige oqushqa kiridu. 1926-yili oqushini püttürüp chish doxturi bolidu. – aptorning izahati) saylinidu. T t g b teshkilati, pa'aliyetlirini deslepte yéngi Türkistan zhornilining babi'alidiki ishxisisida ulargha ayrilghan bir éghizliq öyde bashlashqa mejbor bolidu. Emma bu yer bekla tarliq qilatti. Shu seweptin bashqa yerlerdin téximu muwapiq yer izdeshke kirishidu.

Osmanli impiriyisi dewride Istanbulda Türkistanliq hajilar bilan tijarechiler paydilinishi üchün 3 yerge saray saldurghan bolup, u dewirlerde heremge bérish üchün Türkistandin seper qilip kelgen haji qilghuchilar awal Istanbulgha kélip islam xelipisi turidighan bu sheherni ziyaret qilishatti. Andin Erebistan Mekkiye qarap yolgha chiqatti. Türkistanliqlar teripidin saldurulghan bu saraylarning birsi üsküdar (Istanbul boghuzining Asiya yaqisida – t), birsi eyüp Sultan yénida (Istanbulning Yawrupa teripidiki tarixiy bir jami orn – t) we yene birsi Sultan Exmet jami yénida (Istanbul boghuzining Yawrupa yaqisidiki kona xan ordisi aldigha sélin'ghan dangliq tarixiy jame jaylashqan yer – t) idi. Bolupmu üsküdar özbekler tekkisi, Türkiye azatliq urushi yillirida intayin muhim rol oynighan tekke saraylarning biri bolup, Ismet pashanimu öz ichige alghan bir munche Türkiye azatliq urushi rehberliri bu yerde bir mezgil yushurunup yatqandin kéyin anadolugha qachurulghan idi. Mustapa Kamal AtaTürk, üsküdar özbek tekke sariyi sheyixining pidakarliq bilen qilghan bu yaxshiliqlirini unutmighan bolup, tekkiler bilen zawiyelelarni taqatquzush buyrughini élan qilghan yillarda üsküdar tekke sariyigha étiwar bérip uni taqatquzmighan idi. Shundaq qilip bu sarayda sheyix a'ilisining turushigha ruxset qilin'ghan idi.

Eyüp Sultan jamesi etirapidiki tekke sariyimu özbekler tekkisi dep tonulsimu, u sarayning öyliri musadire qilin'ghan idi. Sultan Exmet jamesi yénidiki tekke sariyi bolsa Buxara tekkisi dep tonulatti. Bu

sarayni Buxara eMirining qushbégi saldurghan iken. Osmanli impiriyisining axirqi dewrilirige kelgiche Türkistandin kelgen hajilar bilen sodigerlerge xizmet qilip kelgen bu tekke, 1920-yillardin boshlap Turkiyige kelgen Türkistanliq oqughuchilargha sahipxanliq qilmaqta idi. Bolupmu 1920-yillarning boshlirida Buxara xelq jumhuriyiti bilen Türkistan a s s r din öz xirajiti bilen Turkiyige oqushqa kelgen oqughuchilarning xéli köp qismi bu tekke sarayda turghan idi.

Bir mezigil izdinsh netijiside, Sultan Exmettiki tekke sarayi t t g b merkizi üchün eng muwapiq yer dep tallinidu. Emma binani ötküziwélsh üchün munasiwetlik orunlarning mexsus ruxsitini élishqa toghra kilette. Bu ruxsetni élish üchün biwaste AtaTürkning özige iltimas qilish toghra körilip Enqerege iltimas sunulidu. Bash wekil meslihetchisi namidin “emrulla” digen birsining imzasida kelgen 1929.10.12 künki jawap xette ittapaq teliwi testiqlan’ghanliqini körsitidighan tüwendiki sözler yézilghan idi:

Re’isi jumhur heziretlirige teghdim etmekte bulundughunguz istidanamigha jawaptur. Sultan Exmet etirapida mehmet pasha töpaside Türkistanliqlar tekke binasida sheyix turiwatqan yerdin qalghan qismini ma’arip wakaletchilikining nazariti we Türk uchaqliri merkez hey’itining idarisi teweside, Istanbulgha oqush üchün kelgen tashqi Türk memliketliri taliplirining yétip qopishigha ayrilishi we ulargha tapshurulishi üchün ewqaf omum mudirlikidin Istanbul ewqaf mudirlikige qaritip yézilghan (uxturush) mezkür omum mudürlüktin bildürülüş bilen tebligh qilindi ependim.

Bash wakalet musteshari namidin
Emrulla

(resim orni)

Turkiyige kelgen Türkistanliq oqughuchilardin bir qismi 1923-yilining boshliri, Istanbul – Ehet Enjan arxiwidin

Atatürkning biwaste qol qoyishi bilen chiqirilghan bu ruxsetname, Türkistan Türk yashlar ittapaqini bir merkez binasigha érishtürüş jehettile emes, belki Türkiye jumhur re’isining bu ishlargha alahide köngül bölgenliki noqtisidin éytqandimu intayin muhim emiyetke ige

bir ish idi. Keng-kushade we erkin bir makan'gha érishialghan yashlar ittifaqi, belgilik waqitlarda her túrlük témilar boyiche ilmiy doklat yighinlirini uyushturushqa kirishidu. Bu ilmiy doklatlarning bir qismi kényinki yillarda ktapche qilib élan qilinidu. U dewirler üchün élip éytqanda külimi xéli kengiri hisaplinidighan ittifaqqa tewe bir kütüpxanimu qurulghan idi. Ittifaq yene, Türkistanliq yashlarni her qaysi mekteplerge orunlashturush ishliridimu estayldilliq bilen tirishchanliq körsitip kelgen idi. Her yilisi ötküzilidighan ittifaqning qurulghan künini xatirlesh künliride t m b bilen bir septe turiwatqan bashqa Türk guruppilirining wekilliri, hökümet wekilliri, t m b bilen munasiwetni dawamlashturup kéliwatqan sabiq ittihatçilar we hetta chet'ellik wekiller ümeklirimu xatirlesh yighinigha qatnashqanliqi melum. Mesilen 1933-yilining 23-mart künisi uyushturulghan Türkistan kéchilikige xelq partiyisining Istanbul shöbe bashliqi, Istanbul walisining mu'awini, korpus wekili, Enwer pashaning inisi nuri pasha, ziya pasha, Yaponiye bilen daniyening konsulxaniliridinmu wekiller, shuningdk yene Rusiye mustemlikisi astidiki milletlarning wakaletçiliri qatnashqan idi. Bunche keng kölemlik qatnashquchilar bilen échilghan bir murasim, u dewirlerde Türkistan Türk yashlar ittifaqining adettikiche bir yashlar teshkilati bolup körünmey, Türkistan milliy ittifaqi herikitining ochuq-ashkare pa'aliyet qilib kéliwatqan bir tarmiqli dep tonulghanliqini körsitidu. Kényinki yillarda bu yashlar teshkilatining t m b terkiwidiki tesir küchimu barghansiri zoriyip baridu. (t t g b ning pa'aliyetliri, «Türkistan Türk yashlar ittifaqidin Türk medeniyet ittifaqighiche» digen bolumde tepsili bayan qilindi. – aptorning izahati)

T t g b bilen Ezerbeyjan yashlar ittifaqi

Türkistan milliy birlik herikiti mexpi bir teshkilat bolghachqa, t t g b teshkilati ashkare pa'aliyetler bilen shoghullinalaydighan t m b ning bir tarmiqli qatarida otturgha chiqqan idi. Buninggha oxshaydighan ehwal Ezerbeyjan milliy herikiti sahesidimu körülgen idi. 1924-yilisi Ezerbeyjan milliy merkizini qurghan musawatchilar ashkare pa'aliyet bilen shoghullinalaydighan teshkilat qurush üchün, shu yilisi Ezerbeyjan yashlar ittifaqini qurup chiqqan idi. Bu teshkilatningmu t t

g b gha oxshash yashlarni teshkillesh, ularning milliy hisyatini kücheytish we ihtiyajliq bolghanlarga yadrem qilish digendek meqsetliri bar idi. T t g b ning qurulishi bilen birge bu ikki teshkilat ottursida zich hemkarliq we öz'ara yadremlishish barliqqa kelgenliki melum.

1928-yilining bashlirida, bu ikki teshkilat mes'olliri ortaq pa'aliyet qilish imkaniyatini yaritish üchün bir yerge kélip mexpi hemkarliq heqqide bir toxtamname imzalap yoshurun heriket qilidighan ortaq birleshme orgini qurup chiqidu. "bir-birsige xoshna qérindash Ezerbeyjan bilen Türkistan döletlirining bügünki künde özlirige mizan qilishqan ghayiliri bilen meqsetliri mushterek (ortaq) tur" dep bashlan'ghan birleshme toxtamida, birleshmining organlirini qandaq teshkillep qaysi heriket usulliri boyiche pa'aliyet qilish kirekligini belgülep chiqqandin kéyin, her ikkila teshkilat üchün ortaq paydilidighan bir binagha ige bolishi lazimliqi, her ikkila yashlar ittifaqi ezalirigha mexsus ilmiy doklatlar we uchurushushlar uyushturulush arqiliq hemkarliqni kücheytishke munasiwetlik mesililer otturigha qoyulghan idi.

Bu ikki teshkilat Türkiye tewesldila emes, belki Türkiye sirtidiki munasiwetliridimu ortaq hemkarliship pa'aliyet qilishni ishqa ashurghan idi. Shundaq qilip, 1928-yilining awghust éyida, wén'giriye turan jemiyiti teripidin uyushturulghan bir qétimliq yighinigha her ikki teshkilattin ikkidin mes'ol kishi tekliq bilen qatniship, wén'giriyyide 18 kün boyiche bu teshkilatning kütiwélishige sazawer bolghan idi.

Bu ikki teshkilatning ortaq élip barghan pa'aliyetliri kéyinki yillardimu dawamlidur.

Choqay oghli-Welidi-ghoja oghli üch bulungidiki ixtilaplar we Zeki Welidining qaytidin re'islikke saylinishi

Chet'eldiki Türkistan üchün qanat yadurulghan küreshlerge yitekchilik qilghan bu üch kishi ottursidiki munasiwetler Türkistan milliy azatliq heriketining tereqqiyati we yüzlinishini shekillendürüshke

küchlük tesir körsitidighanliqi bir muqerrerlik idi. Mustapa Choqay oghli 1927 -yiliqi Istanbul qurultiyidiki re'is saylimida Osman ghoja oghligha awaz bergen idi. Jemiyetning qurulishidin béri re'islik wezipisini üstige élip kéliwatqan Zeki Welidi üchün éytqanda, re'islik ornini ghoja oghligha ötküzüp bérish hergizmu berdashliq bergili bolidighan ehwal emes idi. Shundaq bolghachqa, Zeki Welidi qurultay yépilip birer aymu ötmey Choqay oghligha mundaq bir parche xet yazidu:

Istanbuldiki ishlirimizda mundaq ikki xataliqqa yol qoyghan iduq: ...
1. Yéngi Türkistan mejmu'esini jemiyet namida emes, séning bilen méning namimda chiqirishimiz kérek idi. Shundaq bolghinida bu ishqa héchkim arilishiwalalmaytti. 2. Osman ghoja oghlini re'islikke saylimasliqimiz lazim idi. ... bu ish, ikkimizning kilishelmigenlikimizdin tughulghan bir ish idi. ... u adem re'islik wezipisining höddisidin chiqalaydighan biri emes. ...

T m b re'islikini qayturiwélishe iradisige kelgen Zeki Welidi, yéqin dosti bolghan ikki bashqirt Türk abduqadir sulayman (inan) bilen Mustapa shekili ikkisini yénigha tartip, Parizhda turiwatqan Choqay oghligha qattiq bésim ishlitishke kirishidu. Uning yazghan yene bir parche xetidiki tüwendiki qurlar, uning bu meqsidini ochuq körsitip bermekte idi:

Sen qaytip ketkendin kéyin bir qétimmu yighin achalmiduq. Osman ghoja oghli bu wezipining höddisidin peqetla chiqalmaywatidu. ... nasir mexdum manga bu re'islik wezipisini yene sen üstingge almisang bolmide deydu. Eger men re'islikke saylansam umu jemiyetke qayta qatnashidighanliqini bildürdi. ... eger senmu maqul körseng, jemiyetke qaritip bir parche xet yazghan bolsang, ... bu yerde abduqadir bilen Mustapa ikkisi «riyasetchilikni Zeki Welidi üstige élishini telep qilimiz» dep xet yéziptu. ... senmu shundaq bir xet yazsang, shu chaghda menmu re'islikni üstümge alghan bolattim. ... men, Bashqirdistan'gha re'is jumhur bolghan bir adammen. Shunga t m b ezasi bolush süpitim bilen otturdiki zidiyetlerni bir terep qilishqa pütünley qurubim yétidu.

T m b re'islikini talishish kürishide özige himayichi toplashqa kirishken Zeki Welidi, bir tereptin zhornal chiqirish ishliri uning uniwersitittiki ilmiy pa'aliyetlirige éghir putlikashang bolivatqanliqini körsitip, zhornal bashqurush ishlirini t m b ezasi bolmighan bashqa birsining bashqurushigha tapshurayli digendek bir-birsige zit pikirlerni qilishqa bashlaydu. U, bu heqte Choqay oghligha munularni yazghan idi:

Mirza bala keldi. Jappar siyit Exmet (Qirim'er) mu bu yerde. ... ulargha dések belkim zhornalning bash muherrirlikini üstige élishqa maqul bolishi mumkin. Eger ularmu jemiyetke eza bolsa, re'is bolalisam belkim bu jemiyetni qutquzup qalalishimiz mumkin. ... eger Osman ghoja oghli re'islikte qaliwergidek bolsa, bu jemiyet choqum weyran bolup kétidu. ... bugün jappar siyit Exmet keldi. Jemiyetke eza bolsam dep iltimas sundi. Yürek késili bolghini üçün peqetla maqale yézish ishliri bilen shoghullinalaydighanliqini, bashqa ishlargha yéqin kilelmeydighanliqini éytti. ... Mirza balining yénigha bérip uninggha bash muherrirlikni sen üstüngge al dep éytime. Emma bundaq qilghinimizda mejmu'eyimiz yéngi kapkaziyening bir shöbisige aylinip qélip, axiri bu ishlar mehmet imin rezulzadining qoligha ötüp kitishimu muqerrer. ... bu (ishlar yene méning) darulfunundiki ishlirimgha bekla éghir tosalghu bolmaqta.

Zeki Welidining t m b neshir epkarini özige tewe ayrim neshri epkari bar Ezerbeyjan yaki Qirim Türklirining yitekchilirige ötküzüp bérishni tekliq qilidighan bu gheliti urunushi, eslide Choqay oghlini mejborlash we t m b re'isliki heqqidiki mesilide uni qayil qilishni meqset qilip oynawatqan uyuni idi. Qanun boyiche alghanda yéngi Türkistan zhornalining ghojayini Osman ghoja oghli hisaplinatti. Zeki Welidi bolsa peqetla bash muherrirlik salahitige ige idi. Bu ehwal, zhornal ishlirigha munasiwetlik qararlarni élish we iqtisadiy chiqim texsimat ishlirida küchlük ixtilaplarning peyda bolishigha sewep bolmaqta idi. Munazire telep qilinmaydighan ilmiy xadim bolushtek ewzellikige ige bolghan Zeki Welidi, tüzük ilmiy asasi bolmighan Osman ghoja oghlidek birsining qol astida ishleshke qet'iy razi emes idi. Yene bir tereptin, Buxara jumhuriyitining qurulishida oynighan tarixiy roli yükligen wezipiler blen Türkiyige kelginidin kéyin düch kelgen iqtisadiy qiyinchiliqlar Osman ghoja oghlighimu nurghun

qiyinchiliklarni tughdurup bermekte idi. Bolupmu Zeki Welidige oxshash dahiy süpetlik bir yitekchinimu öz ichige alghan teshkilat ezalirini, barliq tengpungluqlarni saqliyalighidek shekilde bashqurup kêtish heqiqetenmu tes idi. Zeki Welidining izchil bésimigha berdashliq birelmigen Mustapa Choqay oghli, iyol éyida Osman ghoja oghlining t m b re'isi bolghanliqigha razi emeslikini hemde qaytidin bir saylam ötküzüsh teliwide ikenlikini bildüridighan bir parche doklat yollaydu. Shundaq qilip 1927-yilning 24-iyol künisi chaqirilghan kéngeytilgen merkezi komitit yighinida Osman ghoja oghli re'islik wezipisidin qaldurilidu. U waqitta bolghan ishlar, yighin xatiriliride tüwendikiche xatirilen'gen idi:

Mart éyidiki t m b qurultiyigha qatnashqan ezalarning teliwige asasen Exmet Zeki Welidi re'islikke teyinlendi. Merkezi komitit hey'etlirining sanimu 5 neperge köpeytilgen bolup, tötinchi ezaliqqa nasir mexdum hékimzade saylandi.

Izahat: Osman ghoja oghli merkezi komititning bu qararini qobul qilmaydighanliqini, buningdin kéyin merkezi komitit yighinlirigha qatnashmaydighanliqini hemde özige tewe ayrim bir pirqa qurup chiqidighanliqini élan qilip yighinni tashlap chiqip ketti.

Shundaq qilip Zeki Welidi öz meqsidige yetken idi. Burun merkezi komitittin chiqip ketken nasir mexdummu Zeki Welidi teripide turghanliqining mukapati süpitide merkezi komitit hey'etlikige qaytidin kirgüzüldi. Zeki Welidi chebdeslik bilen bir burulush yasap merkezi komitit hey'et eza sanini 5 neperge köpeytip, komitittiki himayichilirini köpeytilwalghan idi. Chunki u, bugün uni himaye qilip awaz bergen Choqay oghlining kelgüsida uni himaye qilmay qélishini mölcherligen idi. Shundaq qilip re'is saylan'ghandin kéyin uzun ötmeyla Mustapa Choqay oghligha yazghan xetliride, uninggha bolghan qarashlirini tüwendikiche ipadilimekte idi:

Séningde partiye ichide turup pa'aliyet qilmasliqqa mayil bir yaman teriping bar. Kishi birer partiye ichide pa'aliyet qilghinida partiying nezeriye asaslirigha ehmiyet bérishke bashlaydu. ... t m b bir partiye hisaplanmaydu. U awal bir partiye halitige kélishi lazim. ... 1927.5.30 künisi iwertken xétingda «bir-birimizge ultimatom tapshurup yürmeyli,

hemmimiz bir nishan boyiche algha ilgirleyli, eger undaq bolmighinida méni bu jemiyyetin chiqip ketti dep hisaplisang bolidu yaki bolmisa men bu teshkilatqa pul iwertküzmeymen» dep yézipsen. Bu digenliringning hemmisi özengni bekla qaltis chaghlihanliqingning netijisi dep qaraymen. ... bu pozitsiyeng, séning bir teshkilat ezasi süpitide heriket qilmighanliqingdin kelmekte.

Heqiqetenmu, Choqay oghli Yawrupadiki munasiwetlirige tayinip her türlük zhornallarda élan qilghan maqaliliri bilen her qaysi ellerge bérip sözligen ilmiy doklatliri netijiside, t m b sirtida özige xas bir muhit shekillendüriwalghan idi. Partiyé bilen partiye nezeriye asaslirigha bekla ehmiyet bérip kéliwatqan Zeki Welidi üchün éytqanda bu ehwallargha hergizmu taqet qilghili bolmaytti. Yene bir tereptin, Osman ghoja oghlimu burunqi ishlarni unutup merkezi komititning yighinlirigha qaytidin asta-asta qatniship kelmekte idi. Türkistan Türk yashlar ittifaqining re'isi doktor mejdidin delilmu sintebir éyida merkezi komititqa eza qilinip, kéyin yene bash katipliqa teyinlen'gen idi.

Choqay oghlining jemiyyetin chiqirilishi

1928-yilining béshida yüz bergen bir ish, t m b ning tizginini pütünley qolgha kirküzüwélishe we birdin bir höküm chiqarghuchi boliwélishe üchün Zeki Welidige tépilmas bir purset yaritip béridu. Mustapa Choqay oghli yazghan bir parche maqale rusiyilik muhajirlar yitekchisi milyukowning «poslédinya nowosti» (axirqi xewerler. – aptorning izahati) namliq zhornalda élan qilin'ghan idi. Zeki Welidi buni purset bilip derhal merkezi komitit qarari bilen, Choqay oghlini bir mezigil toxtitip turush qarari alghanliqidin waqiplanduridu. Bu ishni tekshürüp kélishe üchün nasir mexdum, abduqadir inan we mejdidin delil qatarliq kishilerdin teshkil tapqan bir komissiye (tekshürüsh ümigi) qurup chiqidu. T m b qa'ldilirige asasen bolshéwiklarga qarshi bolghinidimu merkezi rusiyichilik terghibatigha emel qilidighan urus teshkilatliri bilen t m b ezaliri ottursida herqandaq bir munasiwet bolmasliqi shert idi. Eger bundaq bir munasiwet tikligenliki sézilgen hamam, merkezi komitit qararigha asasen shu eza heqqide

tükshürüş élip bérilatti. Agahlandurush xéti iwertilish bilen tekshürüş guruppisi qurulghinigha qarita Choqay oghli xet arqiliq qattiq reddiye bérish bilen birge, merkezi komitit ezalighidin derhal istipa béridu. Emma Zeki Welidi bu istipadin razi bolmay, Mustapa Choqay oghlini jemiyettin heydep chiqirishta ching turidu. Promété téshkilati bilen kapkaziye komititigha, Mustapa Choqay oghli bundin kéyin t m b ning Yawrupa wakaletchilikidin qaldurulghanliqini, bu wezipe Promété zhornilining rehberlik guruppisida bolghan Exmet na'imgha tapshurghanliqini uqturulidu. Emma, uzun yildin buyan Parizhda turiwatqan we etirapida nurghun kishiler bilen intayin semimiy munasiwet tiklep bolghan Choqay oghlining ornini Exmet na'im toluqlap kitelishi hergiz mumkin emes idi. Shu seweptin, bir mezigil ötkendin kéyin Exmet na'im özi bu heqtiki qarashlirini tüwendikiche ipadileydu:

Herqandaq ish yüz bérishidin qet'iy nezer, 5 yildin buyan Yawrupada Türkistan'gha munasiwetlik maqaliliri bilen tonulup, Yawrupada Türkistanni tonutushqa bashlighan, bu jehette alahide muweppeqiyetlergimu érishken aktip we oqighan bir sebdishimizning sépimizdin ayrilishigha yol qoyulmasliqimiz kérek idi. Qalghan yurtdashlirimizgha nisbeten Türkistanda nam abroygha ériship shöhret Qazan'ghan, bolshéwiklar metbu'atini herda'im aware qilip kéliwatqan Choqay ependining bu shekilde sépimizdin ayrilishi we istipasini qobul qilishimiz milliy ghayimizge wasil üçün (yétishimiz üçün) bezi sarsinchliqlar (ziyanliq tesirler, tewrinishler) peyda qilmasliqini tileymen.

Bu yerde Prométéde Türkistan'gha wekillik qilalishimiz üçün, nurghunlighan melumatlarga hamile (ige) bolush mejboriyiti lazim tapmaqtadur. Uruschigha we fransuzchigha mukemmel bolush telep qilinmaqtadur. Türkistan'gha munasiwetlik her türlük weqelerni öz waqtida küzitip maqalatni élan qilip turush, urusche bilmigenlikim üçün Türkistan'gha munasiwatlik gézitlarni körüp chiqip maqale yézish imkanigha érishelmey kelmektimen. (Exmet na'im orta mektepni Türkiyide, aliy mektepni bolsa Gérmaniyide püttürgen bolghachqa, urusche bilmeytti. – aptorning izahati)

Shu seweptin hörmətlik dostlirim, Promété tewesidiki Türkistan wakaletchilikini bashqa bir bilimlik kishige we layaqetlik, uruschigha usta bir dostimizni teyin qilsanglar muqeddes ghayimiz üçün téximu muwapiq heriket qilghanliq bolidu dep qaraymen. Bu teliwimni wezipidin qéchish dep qarimighaysiler. Buning del eksinche, men öz ajizliqimni ipadilesh arqiliq sépimizdiki pa'aliyetning téximu ünümlük ishlinishigha kapaletlik qilishni meqset qilip bularni yazmaqtimen.

Zeki Welidi üçün éytqanda, Mustapa Choqay oghlining t m b merkezi komitittin istipa bergenliki yetmeytti. Uni jemiyet ezaliqidinmu qoghlap chiqirp, uning teshkilattiki tesirini pütünley taziliwétish kérek idi. Ene shu meqset bilen merkezi komitit teweside qurulghan üç kishilik tekshürüş guruppisigha qattiq bésim ishlitishke kirishidu. Jemiyet re'isi Zeki Welidining tesiri astida qurulghan bu tekshürüş guruppisining doklatliri Mustapa Choqay oghli üstige nurghunlighan jinayetlerni chaplighan idi.

Bu matériyallarda, Choqay oghli yéngi Türkistanda bésilghan «Türkistanda acharchiliq siyasiti» we «qoqan muxtariyiti tarixi» digen maqalilirida muxtariyetni himaye qilish meydanini tekrarlighan bolup, uningda musteqilliq teliwi yoq; U toluq musteqilliqqa qet'i ishenmeydu. ... Türkistanning teliwi Ukra'inadin perq qilmasliqi kérek dep körsitip, Rusiye démokratchiliri bilen oxshash yol tutup méngish lazimliyini ipadilimekte dep pash qilin'ghan.

Bu matériyalda yene, Choqay oghli milyukow guruppisining gézitliri bilen munasiwet tiklesh arqiliq t m b nimu ular bilen munasiwet ornatti qilip körsetmekte; U özini t m b bilen teng orun'gha qoyiwélip, özini alahide birsi qilip körsitishke tirishmaqta dep tenqitligen.

Shöbihsizki, Choqay oghli bu türdiki jinayetlerning héchqaysini üstige almaydu. Digendek, Choqay oghli t m b merkizige iwertken özini aqlash matériyalida, maqalilirim xata terjime qilin'ghan dep yazidu. Eslide Choqay oghlining urusche yaki fransuzche yazghan maqaliliri Istanbulda Türkiye Türkchisige terjime qilin'ghandin kéyin élan qilinmaqta idi. Choqay oghli, Exmet na'imgha yazghan bir parche xétide, Zeki Welidi teripidin teshkil qilin'ghan tekshürüş guruppisi bilen bu guruppa teripidin chiqirilghan qararlarni qet'iy qobul

qilmaydighanliqini tekitlep körsitip, bu mesilini musteqil bir sodiyeler wastichiliqi arqiliq bir terep qilinishini telep qilidu:

Men re'isingiz Exmet Zeki Welidige 2-iyolda mektüp iwertip komissiye qararirigha esas qilin'ghan terjimilerning mutleq türde yalghan ikenlikini uxturup, heqiqetning otturgha chiqishi üçhün arbitrazh (sodiye) usulini tekliq qilghan idim. Buning üçhün sodiyelikke m. Imin resulzadini yaki bolmisa s. Salamzadini, umu bolmisa Zeki ependining özi körsitidighan bashqa birsini körsitishni tekliq qildim. Komissiyege munasiwetlik usul heqqidimu bir Ezerbeyjanliq, bir shimaliy kapkaziylilik, eslide teshkilat ehwalidin xewiri bolghan birsi manga artilghan gunalarni ras dep qarisa menmu özemni gunakar dep qobul qilimen dep yazghan idim. Re'isi muxteremingiz 23-iyon künisi manga mundaq bir xet iwertiptu: "t m b Türkistan mesilisinde özidin üstün turidighan bir organni étirap qilmaydu. Her qandaq milletning merkezi siyasiy teshkilatining özige xas köz qarishi bolidu. Üstüngde chiqirilghan qararlarni qobul qilip razi bolishing kérek idi. Merkezi jemiyyetni inawetke almaymen dep yazghan xéting yoldashlirimizning könglige bekla éghir keldi." ... uning bu jawabida néme démekchi bolawatqanliqi ochuq bilinip turidu.

Choqay oghli yene, burun Zeki Welidiningmu toluq musteqilliq meydanida turmighanliqini, hetta komunistlar bilen hemkarliship ish qilghan waqitliriningmu barliqini körsitip ötüsh arqiliq, uning yazghan bir parche xétidin bir neqil élip körsetmekte. Zeki Welidi neqil keltürgen Choqay'oghlining u xétide munular yézilghan idi:

1917~20-yillarda senmu, menmu éniq musteqilchilardin emes iduq. U chaghda biz hemmimiz aptonumiyilik fédralchilardin iduq. Sen 1917-yilining bashlirida hetta aptonomiyichimu emes iding. Mana endi hemmimiz toghra yolni tépiwalduq. Biz buni ochuq étirap qilishimiz kérek. Wetinimizge qaytish pursiti kelginide tutqan yolimiz uchuq ashkare otturigha qoyulghan bolishi kérek.

Emma uning bu türdiki özini aqlashlirining héchqaysi kargha kelmeydu. Zeki Welidi, Choqay oghlini qistap kelgen bolup, uning aldigha mundaq ikkila yol qaldurghan idi: ya gunahkar ikenlikingni qobul qilishing kirek, shu chaghdila jemiyyetning adettiki bir ezasi

süpitide teshkilatimizda qélishingha yol qoyimiz, yaki bolmisa istipa bérip jemiyyetin pütünley ayrilisen. Axrida Choqay oghli istipa bérip teshkilattin ayrilidu. Shundaq qilip, Zeki Welidi t m b ni pütünley qolgha kirgüzidu. Uzun yildin buyan birge pa'aliyet qilip kelgen yéqin dosti abduqadir inanni yéngi Türkistan zhornilining bash muherrirlikige ataydu. Bu jeryanda burunqi reqibi bolghan ayaz is'haqi we uning teshkilati bilen t m b ezaliri ottursidiki munasiwetler heqqidimu bir qarar chiqiridu. Endi t m b gha mutleq hakim ornigha érishken Zeki Welidi, nöwettiki nishanisini Yawrupa tereplerge qaritalishi mumkin idi. Merkezi komitit 1928-yili 26-iyol künisidiki yighinida, t m, b ning Yawrupagha munasiwetlik siyasetlirini belgilesh, teshkilat üchün iqtisadiy menbe axturush we Yawrupagha oqughuchi iwertish digendek mesililer üstide ishqa kirishish üchün re'is Zeki Welidining Yawrupagha bérishi heqqide qarar qobul qilidu.

Zeki Welidi Toghan Yawrupada

Zeki Welidi Yawrupa sayahitining tunji békiti qilip Parizhni talliwalghan idi. U yerde Promété zhornili mes'olliri bilen söhbetler ötküzidu. Bu jeryanda zhornal orginining hey'et ezasi Mir yaqup nextiyéw wastichiliqi arqiliq Mustapa Choqay oghli bilen munasiwet baghlashqa urun'ghan bolsimu, Welidi ottursida yüz bergen ishlardin qattiq renjigen Choqay oghli uning bilen körüshüshni xalimaydu. Zeki Welidi Fransiyidiki ziyaritini axirlashturup Gérmaniyige baridu. Bérlindiki Türkistanliq oqughuchilar bilen ötküzgen söhbetlerdin digendek razi bolmaydu. Chunki kéyinki yillarda Mustapa Choqay oghli, Bérlindiki oqughuchilar bilen bek yéqin munasiwet quriwalghan idi. Shundaq bolghachqa Gérmaniyidiki oqughuchilar t m b bilen Choqay oghli ottursida yüz bergen ixtilapta Choqay oghligha toghra mu'amile qilinmidi dep qarishatti. Netijide, Zeki Welidi bu yerdiki oqughuchilarni bu ishta özining toghra qilghanliqigha qayil qilalmaydu.

Oqughuchilar bilen körüshüshte tüzük netijige érishelmigen Welidi, Promété sépidikiler bilen körüshmekchi bolidu. Bérlindin Warshawagha barghan Zeki Welidi, bu yerdimu kütken netijige

érishelmeydu. Bolshéwik inqilawi yüz bergen yillarda Tataristan-Bashqirdistan russiyidin ayrilip chiqish mesilisi bilen téritoriyilik yaki téritoriyisiz aptonomiye telep qilish dégendek mesililerde bir-birsi bilen zitlishop qalghan ayaz is’haqi Warshawada küchlük tesiri bar birsi idi. Shuningdek yene Mustapa Choqay oghli bilenmu intayin yéqin munasiwet baghlap kelgen mehmet imin resulzade, Promété sépining eng küchlük tesirge ige rehberlik guruppa ezaliridin birsi bolup, umu Zeki Welidige unchilik qizghin mu’amile qilib ketmeydu. Shundaq qilib, Zeki Welidining Promété teshkilati bilen, shuningdek bu teshkilotqa yadrem qiliwatqan terepler bilen yéqin munasiwet tikliwélishtik üchün körsetken tirishchanliqliri omumen netijisizlik bilen axirlididu. Hetta uning Warshawa sherqshunasliq inistitutida birer ilmiy doklat bérish teliwimu héchkimning diqqitini tartalmay, selibi xewer peyda qilish derijisige bérilip yetkidek ret qilinishqa düch kélidu.

Bu hadisiler, musapirlar arisida Promété rehberliri Zeki Welidi bilen munasiwet qilishni xalimaydighan boptu, hemde uninggha herqandaq jehette yadrem qilmighidek dégen gepler tarqalidu. Zeki Welidi bolsa, yüz bergen bu ishlarning perde arqisida Mustapa Choqay oghli bilen Idil-Ural herikitining yitekchisi ayaz isaqi bar dep qaraydu. Yawrupada kütken ümidlirining hemmisi bikar bolup ketkenliki Zeki Welidining könglini bekla yérim qilghan bolsimu, Sherqiy Türklükning qaynam-tashqinliq yillirini bashtin kechürüp u dewrdiki tarixiy dewrning shekillinishige yitekchilik qilghan bir kishi bolush süpiti bilen, qiyinchiliqlar aldida unche asanla tiz pükidighan xaraktirdiki birsimu emes idi. Welidi Türkiyige qaytip kélip uzun’gha qalmaq, sherq Türklügining mesililirini munazire qilidighan ilmiy sehnidin birni berpa qilish üchün ishqa kirididu. Shundaq qilib, 1928-yilning deslepki ayliri ichide Türkistan we Ezerbeyjanni tonutush jemiyyeti digen namda bir organ teshkilleydu. Jemiyyetning 32 maddiliq bir nizamnamisi 1928-yilning may éyida testiqlinip resmileshtürilidu. Bu jemiyyetning qurghuchiliri Exmet Zeki Welidi, Exmet agha oghli, doktor Mirza hajzade, mehmet héyt, Exmet jappar oghli we doktor abduqadir sulayman qatarliq kishilerdin teshkil tapqan idi. Jemiyyet re’islikige Zeki Welidi, mu’awin re’islikke Exmet agha oghli teyinlinidu. Jemiyyetning meqsidi Türkistan bilen Ezerbeyjan’gha munasiwetlik pa’aliyetler bilen shoghullinish, buninggha munasiwetlik ilmiy maqalilarni élan qilish idi. Jemiyyetning nami Türkistan bilen Ezerbeyjanni ögünüsh jemiyyeti dep

atalghinigha qarimay, jemiyetning qurghuchiliri ichide aran birla kishi Türkistanliq bolup, u kishimu siyasiy we ilmiy sahelerde héchkimge tonulmighan birsi idi. Yene bir tereptin jemiyet nizamnamisidiki rehberlik guruppsini saylashqa munasiwetlik maddilirimu bekla gheliti idi. Rehberlik guruppsigha saylinish üchün xelqaraliq birer ilmiy jemiyetke eza bolushi shert qilib belgilen'gen idi. Bu shertke asasen, qalghan t m b ezaliri yaki u yillarda Istanbulda turiwatqan oqughuchilar bilen yashlar arisida bundaq shertke toshidighan birsi bolmighachqa, jemiyetke eza bolush asasen alghanda imkaniyiti yoq bir ish idi.

Shundaq qilib, Zeki Welidi t m b wastichiliqi arqiliq siyasiy xarakterliq pa'aliyetlirini Türkistan bilen Ezerbeyjanni öginish jemiyiti arqiliq ilmiy pa'aliyetlirini dawamlashturush imkaniyitige érishken hisaplandi. Zeki Welidining asasi meqsiti meyli Türk dunyasida bolsun yaki Yawrupa ilmiy saheside bolsun, özining diyishi boyiche alghanda sherq Türklirining bayanatchiliqini üstige élishni meqset qilish idi. Yalghuz t m b ning re'islikige ige bolghini uni razi qilalmighan idi. Uning üstige bu bir mexpi teshkilat bolghachqa, barliq pa'aliyetlirini yer astida qanat yaydurushqa mejbor idi. Ashkare pa'aliyet qilalaydighan bir ilmiy teshkilat, Zeki Welidining pa'aliyet sahesini zor derijide kingeytip béreleytti. Digendek, Türkistan bilen Ezerbeyjanni ögünüsh jemiyiti qurulush bilen teng aktip pa'aliyet körsitishke bashlaydu. Her ayda bir orunlashturulghan ilmiy doklat yighinlirida, köpligen dangliq yerlik yaki chet'ellik alimlar ilmiy doklat bermekte idi. Yene bir tereptin, bu jemiyetning qurulishi bilen qanat yaydurghan pa'aliyetliri bir qisim saheler arisida küchlük naraziliqlarning kötürilshigimu sewep bolmaqta idi. Bolupmu mehemmet imin resulzade yitekchiligidiki Ezerbeyjan milliy herikiti teweside küchlük qarshiliqlarni peyda qilmaqta idi. Bir qisim t m b ezalirimu bu türdiki pa'aliyetlerge Türkistan namini shexsi menpe'etliri üchün paydilinip kétiwatidu dep qarimaqta idi. Bu türdiki naraziliqlar Türkistanliqlar bilen Ezerbeyjanliqlar teshkilatliri arisidila körülüp qalmighan idi. Zeki Welidi ishleydighan darulfunidiki xizmetdashliri ichidimu ilmiy pa'aliyetlerge siyasetni arilashturiwalmasliq heqqidiki astiritin tenqitleshlermu otturgha chiqishqa bashlaydu. Bu türdiki tenqitlerning köpiyip bérishi netijiside, 1929-yilining axirlirida Türkistan we

Ezerbeyjanni tonutush jemiyyitining pa'aliyetliri aziyishqa bashlap, bir-ikki yil ichide toxtap qélish girdawigha kélidu.

1928-yilisi Türkiye jumhuriyitide medeniy jehette intayin muhim bir özgirish yüz béridu: AtaTürkning eng muhim inqilapiridin biri bolghan yéziq özgertish we latin heriplirige köchüş yolgha qoyulidu. Bu weziyet, Türkiyide neshir qiliniwatqan tashqi Türklerning zhornallirigha, bolupmu yéngi Türkistan zhorniligha küchlük tesir körsitidu. Ezirbeyjanliqlar bilen shimaliy kapkaziyilikler xitap qilidighan xelq ammisining xéli köp qismi Türkiyide turiwatqan bolghachqa ularda bu heqte birer qiyinchiliq sézilmigini bilen, sani bekla az bolghan Türkistanliq muhajirlarda bu zhornalni sétiwalalighidek mushtiri yoq déyerlik idi. Türkistanliq kitapxanlar erep elipbesini qollinidighan rayonlarga tarqalghan idi. Shundaq bolghachqa, latin heripliri bilen bésilidighan yéngi Türkistan zhornili bundin kéyin peqetla Türkiyide turiwatqan Türkistanliqlar bilen Türkiye jama'etchilikigila xitap qilalaydighan intayin tar bir pa'aliyet sorunigha ige haletke chüshüp qalidu. Bu zhornal erep heripliri bilen bésilmighanliqi üçün, meyli Türkistandikilerdin, meyli Afghanistanda turiwatqanlardin, meyli Iran bilen ereb ellirde turiwatqan Türkistanliqlardin bu zhornalni oqiyalaydighanlar yoq idi. Bu jaylarda turidighan Türkistanliq kitapxanlarni qolgha keltürüş üçün erep heripliri bilen Türkistan shiwiside neshir qilinidighan bashqa bir zhornal chiqirishqa toghra kilette. Bu mesilini muzakire qilghan t m b teshkilati, yéngi Türkistan zhornilini Bérlin'gha yötkep shu yerde erep heripliri boyiche neshri qilish qararini élishidu. Zhornal yenila sulayman abduqadirning yitekchilikide chiqirilidighan bolidu.

1929-yilining kirishide, t m b herikitige chongqur tesir körsitidighan muhim bir ish yüz béridu. Yitekchiler ottursidiki emel talishish netijiside t m b teshkilatining bekla ze'ipliship ketkenlikini hés qilghan yashlar, t m b ning pa'aliyetlirini öz qoligha élip yiteklesh meqsitide bir qétimliq yighinda t m b terkiwide ayrim bir guroh uyushturidu. Yashlar ichide hizip dep nam alghan bu gurohqa t m b katiwi mejdidin delil yitekchilik qilmaqta idi. Nasir hékimzade, salih isma'il, wasi ependi, abdulla tewekkül, zahit we alim ependiler bolsa bu hizipning qalghan ezaliri idi. Hizip guruppsidikiler birlikte heriket qilip t m b rehberlik guruppisi ichide höküm chiqirish ornigha érishishni pilanlishidu. Bu

waqitta Gërmaniyidiki Türkistanliq oqughuchilarmu yighiliship yash Türkistan guruppsini teshkil qilghan idi. T m b ning Gërmaniyidiki shöbisi bolghan bu organdiki üç kishilik rehberlik guruppsigha Exmet na'im, Exmetjan Ibrahim we efdal abdusa'id qatarliq kishiler saylan'ghan idi.

Zeki Welidi Toghanning t m b din ayrilishi

T m b ning yash ezaliri, Mustapa Choqay oghli mesiliside re'is Zeki Welidini bekla qattiq pozitsiye tutup naheqchilik qildi dep qarishatti. Yashlar, Zeki Welidi t m b diki dahiliq ornini tengdishi yoq halgha keltüriwélish meqsitide Mustapa Choqay oghlini teshkildin chiqirip tashlighan dep qarimaqta idi. Türkistan we Ezerbeyjandin xewerdar qilish jemiyyiti weqeside t m b ezaliri pütünley sirtta qaldurulghanliqi Zeki Welidige bolghan naraziliqlarni téximu kücheytiwetken idi. Ezalarning zor köpchiligi, Türkistan dawasi shexsi menpe'etler üçün qurban qiliwitilmekte dep qarashmaqta idi. Netijide, meyli t m b terkiwidiki hizip guruppiliri bolsun, meyli Gërmaniyidiki yash Türkistan guruppsidikiler bolsun ularning hemmisila Zeki Welidi rehberlikige qarshi küchlük öktichilik herikitige atlinidu. Yash Türkistan guruppsi heydərbérgde ötközgen yighin netijiside t m b merkizige tüwendikidek bir ultimatom yollaydu:

Mustapa Choqay ependi t m b gha qaytidin qobul qilinishi, ezaliqi qaytidin testiqlinishi, Yawrupada turushluq wekillik salahitide dawamliq qélishi lazim. Eger Gërmaniye shöbisining bu teklipe ret qilin'ghinida, merkezi hey'etlerni qaytidin saylash mesilisini otturgha qoyimiz. Zeki-Choqay zidiyyiti yoqurida körsitilgen usul boyiche hel qilinmaydiken, Gërmaniyidiki t m b shöbisi merkezdin ayrilip pa'aliyet qilishqa bashlaydu we bu zidiyet üstide öz közqarishida ching turidu.

(resim orni)

Hizip guruppsining ezaliri

Olturghanlar (soldin ongha): nasir hekimzade, mejdidin delil, tewekkül babur, öre turghanlar: doktor salih isma'il (erkinqul), zahit (özbulaq), doktor wasi Mirzatash. Istanbul, 1930. 5. 12

Buninggha oxshash bir ish Istanbuldimu yüz béridu. T m b merkezi hey'iti yighinida hizip guruppsi namida mejdidin delil bu mesilini otturigha qoyup zidiyetning derhal hel qilinishini telep qilidu. Bu türdiki bésimlar netijiside, merkezi komitit Choqay oghlini kéchirim qilish, uning jemiyet ezaliqini qayta eslige keltürüş heqqide ipade bildürüşke mejbor bolidu. Emma bunchilik ipade bildürüşler yiterlik bolmaytti. Bundin kéyin Zeki Welidining re'islik mesilisinimu qayta oylinip körüşke toghra kelmekte idi. Bu heqtiki bésimlarga bir mezigil qarshiliq körsitip kelgen Zeki Welidi, bir nechche ay ötkendin kéyin t m b re'islikidin hemde merkezi komitit ezaliqidin istipa bergenlikini bildürüşke mejbor bolidu. Uning bilen bir teghdirdash bolup kéliwatqan abduqadir sulaymanmu birlikte istipa béridu. Bu ikki kona dost, 1929-yilning 4-may künisi t m b ning chet'elde turushluq shöbisige iwertken istipa xétida tüwendikilerni yazidu:

Jemiyetning sabiq ezasi bolghan Choqay oghli Mustapa ependi bu yilning 8-apiril küniside merkezi komititqa (katip mejdidin ependige qaritip) yazghan xétida melum bolghanlarga asasen, t m b teshkilatigha mexsus qebililer ittapaqsizliqini sörep kirishke urun'ghan. Hetta 1927-yilqi qurultaydimu bu jehette goya bashqirt terepning bésimi astida bashqurulghan bir qurultay boldi dep qarighan idi. Yene bir tereptin Choqay oghli, öz waqtida özi heqqide t m b merkezi teripidin teshkillen'gen komissiye teripidin qobul qilinip kéyin emeldin qaldurulghan qararini peqet t m b merkezidiki bashqirt ezalirining uninggha qarshi töhmet qilghanliqining netijisi dep körsitip, bu qararni we uningdin kéyinmu bashqirt ezaliri üstide her türlük bohtanlarni qilish, t m b ning qalghan ezaliri bilen bolghan munasiwetlirige buzghunchiliq sélisish üçün bahane qiliwalidighanliqini iytqan idi. Meyli bu mektubida, yaki 9-mart künisidiki abduqadir namida yazghan xétide, Istanbulgha kelgidek bolsa u yerdiki bashqirt wekillirige özini tutquzup qoymaydighanliqini, ular bilen körüşmeydighanliqini éytip ular bilen dühmenlishish pozitsiyiside bolghan idi. Biz bundaq bir ehwalning Orta Asiyada bundaq muhim weqeler roy bériwatqan, mes'oliyetchanliq bilen mu'amile qilishqa toghra kéliwatqan bir weziyet astida teshkilatimizgha buzghunchiliq sélisishqa urunishigha qarap tUralmayttuq. Choqay ependining t m b bilen birge pa'aliyet qilishining muhim we zörür bolghanliqini hés qilghanliqimiz üçün,

shuningdek bizning bu komititta bolishimiz bu meqsetlarning ishqa ashurulishida tosalquluq rol oynap qalidighanliqimiz otturgha chiqishi bilen, t m b ning chet'eldiki merkezi komitidiki Bashqirdistan hey'itidikiler wezipimizdin chékinip chiqidighanliqimizni bildürimiz hemde buni lazim bolghan yerlerge uqturimiz.

Bu istipa xéti bérilishtin ötkén az waqitni hisapqa almighanda, t m b qurulghandin buyan dawam qilip kéliwatqan Zeki Welidi dewri axirlashqan hisaplendi. Échilishni pilanlashqan yéngi qurultayghiche t m b re'isliki üchün Osman ghoja oghli muweppeq eza qilip saylandi. Bu jeryanda merkezi komitit qarar chiqirip Mustapa Choqay oghlining jemiyyetke qaytip kélishi maqullinip, qaytidin Yawrupada turushluq bash wekil bolushi belgilendi. Zeki Welidi bilen uning dosti abduqadir sulayman, t m b merkezi komititidin chiqip uzun ötmey öz aldigha bir bashqirt merkezi teshkil qilip, resmi itirap qilinishini telep qilip kapkaziye komititigha iltimas sunidu. Bu heqtiki ishlarning tepsili ehwali heqqide Osman ghoja oghli Mustapa Choqay oghligha yazghan xétide mundaq bayan qilidu:

Exmet Zeki bilen abduqadir ikkisi öz aldigha bashqirt merkezini qurushqa iltimas sundi. Yighinda t m b ge qarshi pa'aliyetler bilen shoghullanmaymen dep wede qilghan bolsimu, epsuski, wediside ching turmidi. Ismi-jismi yoq bashqirt merkezi namida iltimas sundi. ... shundaq bolghachqa, ularni t m b ezaliqidin pütünley chiqirip tashlash qarari élinidi. Bu ishni kapkaziye komititige uxturmaqchi boliwatimiz, sizgimu bu heqte xewer yollaymiz.

Zeki Welidining bashqirt merkezi qurushigha munasiwetlik iltimasi kapkaziye komititi teripidin testiqlanmaydu. Kishini epsuslanduridighini, bu weqe Zeki Welidi bilen uning dostlirini yalghuz t m b din chiqirilish bilenla qalmay, ular barliq muhajirdiki Türk teshkilatliri teripidin chetke qéqilghanliqi idi. Weziyetning bu türde tereqqi qilishidin kéyin, Zeki Welidi siyasiy pa'aliyetlirini bir mezgil toxtitip turushqa mejbor bolidu.

Zeki Welidi t m b din ayrilghandin kéyin, t m b bilen Idil-Ural milliy merkezi ottursidiki munasiwetler qaytidin quyuqlishishqa bashlaydu. May éyida, Bérlinde Mustapa Choqay oghli bilen ayaz is'haqi

yitekchiligide Türkistan, Idil Ural we Qirim wakaletchiliri yighilip milliy musteqilliq kürishide ortaq pa'aliyet qilish heqqide qarar qobul qilib bir parche toxtamname imzalishidu. Yene bir tereptin t m b merkezi rehberlik guruppsida barliqqa kelgen özgirishlerge asasen, derhal bir pewqul'adde qurultay chaqirish, weziyetni tehliil qilib qaytidin bir stiratigiye tüzüp chiqishning zörür ikenlikini otturigha qoyushidu. Yawrupada turushluq wakaletchi Mustapa Choqay oghli bilen t m b ning Bérlin shöbisi wekillirini Istanbulgha chaqirtip, 1929-yilning yaz aylirida bir yighin chaqirish qarari élini. Emma 6-ayda kapkaziye komititi bilen munasiwetlik bir weqe qurultayni bir nechche ay kéchiktürüp chaqirilishigha mejbur qilidu.

1929-yili 6-ayda, Istanbul jama'et xewipsizlik orgini Ezerbeyjanning sabiq bash jumhuri, chet'eldiki Ezerbeyjan herikitining dahisi mehmet imin resulzade bilen shimaliy kapkaziylilik yitekchi se'it shamilning öyige basturup kirip pütün hüjjetlirini musadire qilidu. Bu weqe muhajir Türk küreshchiliri arisida partlash xarakteride tesir peyda qilidu. Muhajirlar, Türkiye hökümitining pat-pat agahlandurush bérishlirigha, yene bezide waqitliq bolsimu chégradin chiqiriwtilishlirige könük idi. Emma öylirige bésip kirip öy axturushliri bilen matéryallirini musadire qilishliri téxi tunji qétimlik ish idi. Türkiye hökümitining muhajir Türk yitekchiliri bilen bolghan munasiwetlirige chong tesir körsitishi éhtimal bolghan bu qétimqi hadise, Osman ghoja teripidin tüwendikiche bayan qilin'ghan idi:

Iyon éyida resulzade imin endi bilen se'id shamil endi ikkisining öyliri Istanbul saqchi idarisi birinchi shöbisi teripidin basturulup tekshürilishi we matéryalliri musadire qilin'ghanliqi bekle yaman tesir peyda qiliwetti. Bundaq qilishqa ulardin ayrilip chiqip ketken bir qisim Ezerbeyjanliqlar bilen daghistanliqlar ularni En'gilyilikler üchün jasusluq qilmaqta dep erz qilghanliqi sewepchi bolghan iken.

T m b ezalirining öz'ara yézishqan xetliridin qarighanda, bu türdiki erzlerni ispatlaydighan héchqandaq bir yip uchi tépilmighan bolghachqa, bu ikki yitekchi üstide héchqandaq bir qanuni sürüshte ishi körülmigen. Emma yüz bergen bu weqedin her ikkila yitekchi xatirjem bolalmighachqa, Türkiyede bixeter turghili bolmaydighanliqini

hés qilishqan idi. Shu seweptin mehmet imin resulzade bilen se'id shamil ikkisi Türkiyidin chiqip kétip, pa'alietlirini téximu erkin qanat yaydurushqa bolidu dep qarashqan Polshagha köchüp kétidu. (eslide se'id shamil 1926-yilisila Warshawagha barghan bolup, u yerde Promété pa'alietlirige qatnashqan idi. Emma pat-pat Türkiyigimu kélip, bezi pa'alietlirini Istanbulda qanat yaydurmaqta idi. Mehmet imin resulzade Türkiyidin chiqip ketkinidin kéyin, Ezerbeyjan milliy herikitining awazi bolghan «otluq yürt» zhornilida bash maqalilarni Mirza bala yézishqa bashlighan idi. – aptorning izahati) ular shu arqiliq bir menide Türkiye hökümitining kütkinidek ish qilghan hésaplandi.

1929-yilliq Istanbul qurultiyi

Zeki Welidi bilen abduqadir sulayman ikkisi Türkiyidin chiqip ketkendin kéyin chaqirish pılanlan'ghan pewqul'adde qurultay, 13-sintebir künisi mexpi chaqirilghan bir qétimlik yighin bilen échilidu. T m b ezaliri 13-sintebirdin 2-öktebirgiche 11 qétim yighin achidu. Qurultay jeryanida Türkistan bilen Afghanistanning omumiy weziyiti, bu rayonlarda wakaletxanilarni échish ishliri, basmichilik herikitining shu waqtidiki ehwalliri, Zeki Welidi mesilisi, yéngidin bir zhornal chiqirish ishi, nizamnamige tüzitish kergüzüsh ishliri, Buxara eMiri mesilisi, teshkilat tüzülmisidiki özgertishler qataridiki nurghunlighan mawzularda muzakiriler élip bérilidu.

Yighin xatiriliridin melum bolshiche, t m b ezaliri Afghanistanda turiwatqan Basmichilar yitekchisi shir muhmetbegni sabiq Buxara eMirining adimi dep qarishatti. Bundaq qarashqa kélishige éhtimal t m b ezasi bolghan basmichi yitekchiliridin turapbeg bilen hemraql ependilerning t m b merkizige yollighan doklatliri sewepchi bolghan bolishi mumkin. Yene bir tereptin Buxara eMirini munarxiyichilerning jasusi dep qarimaqta idi. Ene shu sewepler tüpeylidin eMir teripidin bashlitilghan barliq ishlar t m b teripidin ret qilinishi kérek dep belgilen'gen idi. Eslide t m b bu belgilimiliri arqiliq Afghanistandiki eMir terep Türkistanliqlarnila emes, öz waqtida yene kona basmichi yitekchiliri bilen ularning etirapidiki barliq Türkistanliqlarnimu özlirige

düşmen qiliwalghan hisaplinatti. Qurultay yene Afghanistan bilen Iran'gha toluq hoquqluq wakaletchilerni iwertish arqiliq resmi shöbe qurup chiqish heqqide qarar chiqiridu.

Qurultayning 6-qétimliq yighinida, yéngi Türkistan zhorniligha qoshumche qilip Yawrupada «yash Türkistan» namida yéngi bir zhornal chiqirishnimu belgilishidu. Bu zhornal erip elipbesi buyiche özbekche neshir qilinidighan bolidu. Shundaq qilip t m b köz qarashlirini biwaste erip elippesini qollinidighan Afghanistan, Hindistan we Erebistan qataridiki ellerde turiwatqan Türkistanliqlargha yetküzüsh pürsitige qaytidin érishken bolatti. Élin'ghan qarar boyiche, bu zhornal Yawrupadiki teshkilattin ikki neper kishi hemde Istanbuldin iwertilidighan bir kishidin teshkil tapidighan üç kishilik bir organ teripidin neshri qilinidighan bolidu. Bu waqitta, burun merkezi komitit teripidin qobul qilin'ghan bayraqni Türkistan bayriqi qilidighanliqini qaytidin testiqlishidu. Shuningdek yene, Idil Ural guruppisi teripidin otturgha qoyulghan milliy merkezlerni birleshtürüsh heqqidiki teliwi, qurultay teripidin testiqlanmay, peqetla ortaq bir neshri epkari chiqirish heqqidila bir belgilime chiqirishidu.

Omumiy kirim-chiqim bilen seripiyatlar muzakire qilin'ghan omumiy yighinlarda éniq hisap-kitap bérelmigenliki alahide tAlash tartishlarning otturigha chiqishigha sewep bolidu. Re'is Osman ghoja oghlining qurultaydin epu sorighan halda hisap-kitap ishliqidiki kam qalghan qisimlirini kéyin toluqlap bérish heqqide wede qilishi netijisidila bu tAlash-tartishlar bésiqip hisap-kitaplar testiqlinidu. T m b bash katiwi bilen Türkistan yashlar ittifaqining re'isi mejdidin delil yitekchilikidiki hizip guruppisini teshkillep chiqqan yash wekiller, ötkén qétimqi re'islik tAlash-tartishliridin xéli bek narazi bolup bekla xapa bolushqan idi. Ene shu seweptin, t m b de re'islik tüzümini emeldin qalduriwitip, uning ornigha bash sékritarliq tüzümini ornitish mesilisini otturgha qoyishidu. Ular, rehberlik guruppisini bundaq bir shekilge keltürüsh heqqide öz aldigha bir nizamnaminimu teyyarlap chiqishqan idi. Re'is Osman ghoja oghli, re'islik tüzümi emeldin qalghinida özining inawitimu qalmaydighanliqini körsitish arqiliq, bundaq özgertish qilish teliwige qarshi chiqidu. Bu mesile tAlash-tartish qilin'ghan 10-qétimliq yighinni bashquriwatqan Mustapa Choqay oghli, bashqa wekillerning qarshi turghanliqigha qarimay, re'islik

tüzümini dawamlashturushni, hemde Osman ghoja oghlining re'islikte dawamliq turiwérishi lazimliqida ching turiwalidu. Netijide, qalghan wekiller mejbori bolsimu Choqay oghlining pikirini maqulliship, re'islik tüzümini dawamlashturushqa qoshulidu. Mustapa Choqay oghli, burunqidekla Yawrupa wakaletchilik wezipiside turiwéridighan bolidu. Merkezi komititning birinchi katipliqligiga mejdidin delilni, organ ishlar katipliqligiga nasir hekimzadini, muhasipliqqa bolsa abdulla tewekkül baburni qoyishidu. Zahit özbulaq bilen ilter (ilter – doktor salih erkinqolning mexpi belgisidir. Erkinqol bir herbi doxtur idi. Shu seweptin öz ismini ashkare ishlielmeytti. – aptorning izahati) bey ikkisini merkezi komititning yéngi ezasi qilip saylishidu.

Qurultayda qobul qilin'ghan yene bir qarargha asasen, t m b ning 7 maddiliq ortaq programmisigha yene ikki madda qoshulidu. Bu maddilarning birinchiside “Türkistan musteqilliq kürishi mesilisi peqet Türkistanliqlarghila tewe bolishi lazim” dep körsitilgen idi. Yene bir maddida bolsa Türkistanning chégrasi gherbiy Türkistandiki jumhuriyetler bilen Sherqiy Türkistanni öz chige alidu dégen bir izahat bérilish bilen, ulugh Türkistanning chégrasini bashqidin belgülep bermekte idi. Bu belgilimiler bilen birlikte, yene yéngidin bir nizamname teyyarlinip maqullinidu. Yéngidin tüzüp chiqirilghan nizamnamigha asasen, merkezi komitit ezalirining Türkistanliqlardin teshkil tépishi shert dep belgilen'gen idi. (2-madda) merkezi komititqa munasiwetlik barliq hüjjetler bash katip wastisida teyyarlinidighan bolidu we merkezi komitit her yili bashqidin saylinidu dep belgilinidu. (4-madda) shuningdek yene merkezi komitit bilen uning herqaysi shöbilirining katip wekillirining hoquq da'irisi téximu keng bolidu. Buninggha qoshumche qilinip yene murahhas eza bolushimu maqullinidu.

1929-yilqi pewqul'adde qurultay bilen birge, t m b ning teshkili tüzülishide tüptin özgertish qilin'ghanliqi körülmekte idi. Re'islik tüzümini emeldin qaldurush üchün tirishchanliq körsetken yash wekiller bu teliwini emelge ashUralmighandin keyin, bash katipning ornini alahide kücheytishni qolgha keltürgen idi. Shunngdek yene, merkezi komitit hey'etlirining sanini köpeytiwélis arqiliq, re'isning tesirini téximu azaytish imkanigha érishwalidu. Mustapa Choqay oghli bilen Osman ghoja oghligha oxshighan ikki tarixiy shexis re'islik

tüzümini saqlap qélishda herqanche muweppeqiyetlik bolalighan bolsimu, ularning bu utughini özlirining abroyini saqlap qélishdin nérigha ötelmigen bir utuq dep qarashqa bolatti. Merkezi komititta peqet Türkistanliqlar hoquq tutalaydu dep belgilen'gen belgilime bolsa, bir menide Zeki Welidi misaligha oxshash ehwallarning yüz bérishidin saqlinshning bir charisi depla qarash mumkin idi. Shuninggha oxshash, Türkistan musteqilliqining yalghuz Türkistanliqlarghila tewe bolishi kérek digen maddisi bilen Türkistan chégrasini belgileshte, burunqisigha oxshimaydighan yéri Bashqirdistanni sirtta qaldurghini bolup, bularmu Zeki Welidining mu'amilisige bérilgen bir jawap hésaplinatti. Yawrupada neshriyatchiliqni bashlash heqqidiki qarar bolsa, siyasiy pa'aliyetlarning Yawrupagha köchürilidighanliqining bir isharti idi. Dégendek, iyon éyida kapkaziye komititi wekillirige qarita Istanbul saqchisi teripidin heriket qollan'ghanliqi, Türkiyidiki sirtqi Türk küreshchiliri üchün kelgüside yüz bérishi éhtimal bolghan qiyin künlerning signali bolup qalghan idi.

«Yash Türkistan» zhornili

Qurultay yépilghandin kéyin Parizhgha qaytip barghan Mustapa Choqay oghli, waqitni ching tutup chiqirilidighan yéngi zhornalning teyyarliq xizmetlirini bashliwitidu. Öktebirde Gérmaniyidiki oqughuchilar guruppisi bilen bir qétimliq yighin ötküzüp zhornalning hulini séliwalidu. Bu yighinda qobul qilin'ghan qarar boyiche zhornalning bash tehrirlik wezipisi Mustapa Choqay oghligha tapshurulidu. Zhornalda ishleydighan qalghan ezalar, yash Türkistanchilar guruppisining bash katipliqliq orni Ibrahim arifxan (yarqin) bilen aspratoriye oqushini püttürgen Abdulwahap (oktay) qatarliqlargha tapshurulidighan bolidu. Istanbul qurultiyida qobul qilin'ghan qarargha bina'en, zhornal kona yéziq boyiche chaghatay shiwiside chiqirilidighan bolup, zhornal ismimu yash Türkistan dep atilidighan bolidu. Zhornalning chiqish waqti 1929-yilining axirigha békitilidu. Qurultay xatiriliridin melum bolishiche, zhornalning barliq chiqimliri Choqay oghlining xizmet ishlishi netijiside Promété herikitining menbeliridin ayrilidighan bolidu.

(resim orni)
Yash Türkistan zhornilining tunji sani
(esli arginal zhornal muqawisidiki chaghatayche yéziqlarning
hazirqi Uyghur kona yéziqi boyiche köchürülishi tüwendikiche – t)

(yash torkstan
Torkstan mli astqlal fkryge xdmt aytochi aylq mjmoghedr
Bash mhrri: choqai aoghli mstfi
YI 1 1929 dikabr san 1
Bo sande:
Syasi bolm:
1- bznng yol
2- bashqarmadn
3- torkstande paxte atrafnde koresh. Choqai aoghli mstfi
4- char mynstri qryoosheyn nk torkstan paxtechylgyge nzri. Br
torkstanli
5- saoyt rosye «jntyden» aolaq. Altai noyan
Adbi blm: «torkstan» maghjanden
“yapraqlr” cholpanden
Torkstan xbrleri:
Qazaghstande – torkmenstande – aozbykstande)

Yash Türkistan zhornilining tunji sani, burun tüzülgen pılan boyiche 1929-yilining dékabir éyida neshirdin chiqidu. Zhornal muqawisigha “Türkistan köz qarishigha yadrem bérédighan aylq mejmu’e” dégen bir jümle söz qoshulghan idi. Keyni muqawisida bolsa fransuzchida Türkistan milliy herikitining neshri orgini ikenliki körsitilgen idi. Alaqilish üchün Mustapa Choqay oghlining Parizh-nogént rayonidiki öyining adrasi bérilgen idi. Bu zhornal Bérinda bésilip turatti. Emma mes’ol mudirining kim ikenliki bilen basmaxana adrasi bérilmigen idi. Uningdin kényiki yillarda “Mustapa Choqay oghli yash Türkistan mejmu’esini t m b din ayrip öz ilkige ötküziwélishe meqsitide bu charidin paydilan’ghan” deydighan gep-sözlerge qarita, Choqay oghli Bérindiki yashlarning héchqaysi u waqittiki shara’itlarda özini ashikarilashni xalimighanliqini, hetta bir pochta adrasi üchün bolsimu iltimas qilishtin qorqqanliqini, shu seweptin özining öyining adrisini bérishke mejbor bolghanliqini otturigha qoyidu.

Zhournalning neshri qilish ishlirigha asasiy jehettin alghanda Abdulwahap Isaq oghli (oktay) bilen Ibrahim Arifxan ikkisi yitekchilik qilip kelmekte idi. Isaq oghli miditsina doxturi bolup, Darmstadt shehiride génékologiyeye kesipi boyiche asprantliq oqushida idi. Yash Türkistan zhornilida wezipige teyinlen'ginidin keyin, 1930-yilning fiwral éyida Bérlin'ge köchüp kéliwalidu. U köchüp kelgiche bolghan ariliqta zhurnal chiqirish ishlirini tahir Shakir (Chaghatay) öz üstige élip turghan idi.

Zhournalning tunji sanining kirish söz qismi mundaq bashlan'ghan idi:

Biz Türkistan musteqilchiliri élimizning erkinlik we wetinimiz Türkistanning musteqilliqi üchün küresh qilimiz. ... Türkistanliqlar üchün buningdin bashqa yol yoq, bashqa yolmu bolmasliqi kérek. ... biz hazir Moskwaning zulumi astida éziliwatqan milyonlighan Türkistanliqning peqet bekle az bir qismini teshkil qilmaqtimiz. ... xelqimizning milliy musteqilliq teleplirini mezmonini özgertmestin we küchini kamaytmastin yash Türkistan zhornili wastisida uxtUralisaq, biz hemmimiz üchün mes'oliyitimiz üstidiki wezipimizning melum qismini orundiyalighan bolimiz. ... yash Türkistan unchilik chong hejimler bir mejmu'e hisaplanmaydu. Emma azat we musteqil Türkistan bayrighini kötürüp lepilditip mangghandek éghir wezipini öshnisige alghan, bu yolda küresh qilish jeryanida choqum küchiyip baralaymiz. ... bizning ghayimiz, Türkistanda joghrapiyilik hemde meniwiyy jehette bir milliy dölet qurup chiqishtin ibarettur. Chunki peqet shu waqittila xelqimiz öz wetinide öz teghdirige özliri toluq igidarchiliq qilalishi mumkin. Biz yurtimizdiki we muhajirdiki wetendashlirimiz bilen dostlirimizdin azat we musteqil Türkistan ghayisi yolidiki kürishimizge yordam qilishini ümit qilimiz.

Heqiqetenmu on yil dawamlashidighan dewir ichide yash Türkistan zhornili chet'eldiki Türkistanliqlarning siyasiy mewjutlughini saqlashtek intayin ehmiyetlik bir wezipini orundap kélidu. Her sani texminen 40 bet etirapida bolghan bu zhurnal, bir qanche bölümdin teshkil tapmaqta idi. Siyasi bölümidе asasen Mustapa Choqay oghli teripidin yézilghan bir bashmaqale bilen bashqa maqalilar Türkistan, Sowétler ittifaqi we xelqaraliq mesililergе munasiwetlik idi. Edebiy

bölümide bolsa, asasen Türkistan dangliq sha'irlirining küchlük milliy hésyatqa ige shiérliiri élan qilinip turatti. Undin bashqa yene Türkistanning yéqinqi zaman tarixi bilen Türk medeniyitige munasiwetlik timildin teshkil tapqan maqalilarmu élan qilinip turatti.

Élan qilin'ghan maqalilarning mezmonigha qaraydighan bolsaq, yash Türkistan yalghuz Türkistandikila emes, öz waqtida yene pütün Sowétler ittifaqidiki weziyetlerni intayin diqqet bilen küzitip barghanliqini, bolupmu Türkistan jumhuriyetliri bilen munasiwetlik Sowét siyasetlirige del waqtida hemde keng da'irilik tenqit bérip kelgenliki melum. (Mustapa Choqay oghlining maqalilirida körsitip ötkén menbeler tetqiq qilin'ghinida, yash Türkistanchilar prawda bilen iskrağa oxshaydighan Sowétler ittifaqi gézitliri bilen birge yene prawda wostoka, za partiyu, Sowétiskaya stép, kazakistankaya prawda, aqchöl, engbekchi, qazaq, qazaq edebiyati, qizil Özbekistan, yéngi ferghane, azat Buxara, Buxara prolitariyati, sherq heqiqiti, kéngesh Türkistani, Türkmeniskaya iskara, Türkmenistan, qizil yultuz, awaziy tajik, rehberiy danish qataridiki Türkistan jumhuriyetliride bésilidighan gézitlarning hemmisini dégidek oqup turidighanliqi melum. – aptorning izahati) 1930-yillarning otturliridin bashlap Yawrupada künsayin yéqinliship kéliwatqan urush xewipi sewebidin, chong döletler ottursidiki munasiwetler bilen xelqaraliq siyasetler heqqidiki maqalilarmu élan qilinishqa bashlinidu.

Xewerler bölümide bolsa, Türkistandin kelgen xewerler, Afghanistan, Hindistan, erép elliri, Türkiye we Yawrupada turiwatqan muhajir Türkistanliqlarğa munasiwetlik xewerler bésilip turatti. Bu alahldilikliri bilen, yash Türkistan zhornili téz waqit ichldila dunyaning her qaysi ellirige tarqilip ketken Türkistanliq muhajirlar arisida intayin muhim bir uchur almashturush wastisi haligha aylinidu.

Mustapa Choqay oghlidin bashqa maqala yazidighan yazghuchilarning hemmisi dégidek texelluslar yaki mexpi namlarni ishlitip maqale élan qilip turidighanliqi melum. (tahir chaghatay yash Türkistanda <Chaghatay> dep, tahir shakir, hesen tursun <Tashpalta> we <tomuroghli> dégendek namlarda maqale élan qilip turghan; Abdulwahap oktay bolsa < Abdulwahap, janey, toqtamish'oghli > dégen isimlarni ishlitip kelgen. Türkiyidiki t m b

chilardin doktor salih erkinqol maqalilirini <Ilter> dep, tewekkül abdullazade babur <tuyghun> dep we Exmet na'im ökem bolsa <E.N> digendek imza bilen maqalilirini élan qilishqan. – aptorning izahati) zhornalning yilliq mushtiri heqqi 2 dollar, her sani 20 sént qilip békitilgen.

Yash Türkistan zhornili neshirdin chiqishqa bashlishi bilen teng, bezi yéngi meslilermu birlikte körülüşke bashlaydu. Mustapa Choqay oghli, Abdulwahap isaq oghli, Tahir Shakir üchisi yéngi zhornal etirapida zich hemkarliq ornitip gurohwarzliqni shekillendürüşke bashlaydu. Kéyinki waqitlarda bu üç kishilik gurohqa Sabir Ibrahimmu qoshulidu. Bu ehwal, Gërmaniyidiki yash Türkistan guruppisining qalghan ezalirini ensiritishke bashlaydu. Zhornalning iqtisadiy menbesini ilikide ching tutiwalghan Choqay oghli, tehrirat rehberliki bilen zhornal mezmonini belgileshte asasen öz aldigha dégidek pa'aliyet qilishqa bashlaydu. Yash Türkistan guruppisidiki bashqa ezalar meyli iqtisadiy menbeni bashqurushta bolsun yaki tehrirat yitekchilikidiki zhornalning mezmunini belgileydighan ishlarda bolsun t m b Gërmaniye shöbisining nazariti astida bolishi kérek dégen mesilini otturigha qoyup, bu jehetimu belgilimilerni chiqirishqan idi. Shuningdek yene, Mustapa Choqay oghlining yazghan xetliride Tahir bilen Abdulwahap ependiler bilen emes, belki biwaste shöbe bilen meslihetlishishi lazim dégen telepni otturigha qoyushqan idi. Epsuski, bu türdiki tirishchanliqlardin qilche netije chiqmaydu. Choqay oghlining Gërmaniye shöbisi rehberliki bilen meslihet qilmasliqi sewebidin, yash Türkistan guruppisi ichidiki bölünüş izchil dawamlisip baridu.

Ezerbeyjan milliy herikiti bilen Idil-Ural herikiti ichidiki hadisiler we t m b ge körsetken tesirliri

Türkistan milliy birlik herikiti ichide körülgen bu tür zidiyet we tAlash-tartish hadisiliri qalghan Türk guruppiliri arisidimu körülüşke bashlaydu. Bu teshkilatlar öz'ara ortaq birliksep teshkil qilip pa'aliyet qilip kéliwatqanliqi üchün, birside otturigha chiqqan mesile tebi'iy halda qalghan Türk guruppilirighimu tesir körsitetti. Shundaq

bolghachqa, 1929-yilqi qurultaydin bashlap keng kölemlik özgirish qilghan t m b, bir septiki teshkilatlar arisida körülgen mesililerning tesirige shu hamam uchiraytti. Bolupmu Ezerbeyjan Türkliri bilen Idil Ural Türklirige munasiwetlik bezi mesililer, t m b ezaliri ottursida köz qarash oxshimasliqlirini keltürüp chiqirip, yéngi tAlash-tartishlarni peyda qilishqa bashlaydu.

1929-yilisi Ezerbeyjan milliy herikiti noqtisidin alghandimu bir burulush noqtisi hésaplinatti. Bu heriketning munazire telep qilinmas yitekchisi bolghan sabiq bash jumhuri we kapkaziye komititining muhim ezasi bolghan mehmet imin resulzadige qarshi tunji qétim bir öktichiler herikiti bashlan'ghan bolup, ezeri Türkliri ichide éghir parchilinishlar kélip chiqmaqta idi. Eslide, bu türdiki bölünüşler kona hisapning yéngidin otturigha chiqishidin bashqa nerse emes idi.

1917-yilidin burun, Ezerbeyjan musteqilliqi üçün küresh qilip kelgen musawat pirqisidikiler bilen Türk fidratsiyichiler pirqisidikiler yene shu yilliri bir qétimliq qurultay chaqirip birleshken idi. Muhajirette yéngi kapkaziye zhornili etirapigha yighilip pa'aliyet qiliwatqan guruppilar, yéngi kapkaziye zhornilining Türkiye jumhuriyiti ministirlar kabintining qarari boyiche pichetliwitilginidin kéyin qayta bölünüşke bashlighan idi. Rustebeyli bilen naqi shéx zamanli ikkisi, resulzadigha qarshi teshkillen'gen bu gurupponing yitekchiliridin idi.

(resim orni)

Yash Türkistanchilar

Soldin bashlap tahir chaghatay, Mustapa Choqay oghli we abdulwahap oktay. 1935.3.15, Bérlin. (Ehet Enjan arxiwidin)

Resulzade, yéngi kapkaziye zhornilining pichetlinishidin kéyin, yeni 1929-yilining kirishidin itiwaren «ezeri Türk» bilen «otluq yurt» digen ikki zhornalni chiqirishqa bashlighan idi. Bu jeryanda kütülmigen bir weqe yüz béridu. Shu yilisi iyon éyida Istanbul siyasiy saqchiliri, chet dölet üçün pa'aliyet qiliwatqanliqi heqqide bir pash qilish matériyali tapshurup élip, mehmet imin resulzade bilen se'id shamilning öyini tuyuqsiz basturup axturidu hemde qolgha chüshergen barliq hüjjetlerni musadire qiliwalidu. Muhajirlar ichide bu qétimliq pash qilinishning resulzadige öktichilik qiliwatqan kishiler teripidin

qilin'ghanliqi heqqidiki gep-sözler tarqilishqa bashlighan idi. Dölet teripidin ijra qilin'ghan bu qétimliq siyasiy öy aqturush weqesi netijiside her ikkila muhajirlar yitekchisi Türkiyidin ayrilishqa mejbör boldu. Resulzade chet'elge chiqip ketkenlikige qarimay, kéyinki yillarda shefibeychilik dep nam alidighan öktichiler herikitige qashi pa'aliyet qilish iradisidin yanmighan idi. Türkistan milliy ittifaqini esas qilghan halda barliq birliksep milliy heriket teshkilatlrigha bu öktichiler guruppsigha qarshi ipade bildürüshliri kérek deydighan bir telepname yollaydu. T m b ezalirining bir qismi bundaq bir ipade bildürüshning hajiti yoqliqini, ular bu tAlash-tartishlarda biterep turushliri kéreklighini toghra körmekte idi. Emma resulzade Promété sépi ichide intayin muhim orun'gha ige birsi bolghachqa, uning bilen munasiwetlirini buziwalmasliqi kérek idi. Mustapa Choqay oghli t m b merkizi hey'itige yazghan bir parche xétide, t m b ning bu ikki guruppa ottursidiki küreshke biwaste ariliship qalmasliqi lazimliqini, Promété frontidiki barliq guruppilar bilen bir terepte turidighanliqini, buninggha qarita siyasiy jehette t m b terkiwide otluq yurt guruppsigha tewe kishilerning, yeni resulzade bilen oxshash közqarashtikilerning barliqini otturgha qoymaқта idi.

Chet'eldiki Türk guruppiliri arisida tAlash-tartishqa sewep bolghan yene bir mesile, Idil Ural Türklirining «milliy yol» namidiki neshir eparida ishletken Türk-tatar ipadisining éniqlimisi sewebidin otturgha chiqidu. Ayaz isaqi bashlamchiliqidiki Idil Ural guruppsidikiler Sowétler ittifaqi terkiwide qalghan Türklerge qarita shu chaqqiche ishlitip kélín'gen russiye Türkliri digen sözning ornigha Türk-tatar sözini omumlashturush mesiliside izchil küch chiqirip kelmekte idi. Buninggha qarita yash Türkistan guruppsidikiler bundaq atilishqa narazi idi. Türk-tatar atalghusi Türkler ottursida parchilinishni keltürüp chiqirishi mumkin dep qaraytti. Bu mesile, Gérmaniyidiki yash Türkistan guruppsi bilen t m b merkizi ottursida yézilghan alaqlarda mundaq ipadilenmekte idi:

Qalghan Türk qewimlirining pikirini almay turup ishli tilgen bu éniqlima Türkistanliqlarnimu öz ichige alghan bolup, milliy yol bu atalghuni omumiy yüzlük maqul körülgen bir éniqlima dep otturgha qoymaқта. Türk-tatar éniqlimisi qewim bilen urughdashliq mesilisini gewdilendürgen. Tatarlarni ayrim bir qewm dep qarash

ipadilenmekte. Bundaq éniqlima bérishni qobul qilalmaymiz. T m b ningmu bu heqte bir belgilime tüzüp chiqishini telep qilimiz.

Pikir ixtilapliri buning bilenla cheklinip qalmaydu. Idil-Ural guruppsidikiler her ikki heriketning birleshtürülishi heqqide bir tekliq sun'ghan idi. 1929-yilqi t m b qurultiyida bu tekliqning ret qiliwitilgenlikige qarimay, Mustapa Choqay oghli bilen ayaz is'haqi ottursidiki munasiwetlerning barghansiri yéqinliship kétishi, Türkistan heriketining Idil Ural tesiri astida qélish éhtimali üstidiki ghem-endishilirining otturgha chiqishigha sewepchi bolmaqta idi. Yüz bergen bu bir qatar fikir ixtilapligigha qarimay, her ikkila heriketning siyasiy pa'aliyetliri ortaq qanat yaydurulup, neshri epkarlirimu Bérlinde oxshash br metbede bésilip kelmekte idi. (ylraq sherqqe ketken waqitlirida, ayaz isaqigha Mustapa Choqay oghli imzasi bilen Türkistan milliy birlikigimu wekillik qilidu deydighan bir tonushturush bérilgen idi. – aptorning izahati)

«Yéngi Türkistan» zhornal mes'ollirini almashturush we Osman ghoja oghlining teshkildin ayrilishi

Yash Türkistan zhornili Yawrupada neshri qilinishi bilen teng, shu kün'giche t m b ning awazi bolup kéliwatqan yéngi Türkistan zhornilining tesiri bekla aziyip ketken idi. Eslidinla latinche heripler bilen bésilishqa bashlighinidin buyan, bu zhornalning Türkiye sirtidiki Türkistanliqlargha yetküzülüş imkanlirimu qalmidi dégidek idi.

Shuninggha qarimay u yilliri Türkiyide bésiliwatqan tashqi Türk zhornallirining traji bekla az bolghanliqi sewibidin («yéngi Türkistan», «otluq yurt», «bildirish») bu zhornallar Türk jama'etchiliki arisida xéli chong qiziqish qozghighanliqi melum. 1930-yilliri Türk dunyasigha munasiwetlik neshri qiliniwatqan Türkiye menbelik birdin bir zhornal, Türk ochaqlirining neshr epkari bolghan «Türk yurdu» (Türk yurti – t) idi. Ene shu seweptin, Türkiye sirtidiki Türklerning zhornalliri bu sahediki chong bir boshluqni toldurup kelmekte idi.

Mustapa Choqay oghli «yash Türkistan» zhorniligha merkezlishop qalghanliqi sewibidin, bu zhornalning bashmaqaliliri asasen alghanda Osman ghoja oghli teripidin yézilmaqta idi. 1930-yilining bashlirida bu zhornalda élan qilin'ghan bir parche shiér t m b merkezi komititida yéngidin sürkülüş peyda bolishigha sewep bolidu. Osman ghoja oghli teripidin yézilip 27-sanidiki bashmaqalining aldigha orunlashturulghan bu shiér, töt Misiraliq bir koplit shiér idi. Bu shiér, u waqitlarda Türkiye metbu'atirida neshri qiliniwatqan zhornallarning köpünchiside uchirap turidighan nurghunlighan yazghuchilar teripidin yéziliwatqan bir téma heqqide yézilghan bir shiér idi. «istiqbal» dep isim qoyulghan bu shiérda Ghazi Mustapa Kamalgha medhiyeler oqulup kélip mundaq dep yézilghan idi:

Chapimiz biz sanga ulugh istiqbal,
Yitekchimiz bizning Ghazi Mustapa Kamal.
Bayrighimizdur jumhuriyet,
Ghayimizdur xelqchiliq,
Baqi qalar menggüge bu ghayimiz.

Bir qarimaqqa héchqandaq norimalsizliq körülmeydighan bu töt misraliq shiér, t m b merkizide qattiq tAlash-tartish we tenqitlerge sewepchi bolidu. Bu heqte Yawrupa wakaletchisi Mustapa Choqay oghli, bash katip mejdidin delilge mundaq dep xet yazidu:

Abdulla tewekkülge yéngi Türkistanning 27 (15) nichi sanigha munasiwetlik naraziliqimni iwerttim. Uni Osman ghoja oghligha tapshurup béring. 26-san bilen 27-sanlarni t m b ning neshri epkari dégili bolmaydu. ... Exmet Zeki Welidi «Osman ghoja oghli Enqerege xoshamet qilip shiérLAR yazmaqta, shunga uni re'isliktin élip tashlash kérek» dise ishenmigen ikenmen. ... bizning Türkiye bilen bolghan dostliqimiz bashqa bir ish, ... men Promété zhornilining 28-sanidiki maqalamdimu bu toghriliq toxtalghan idim. ... Türkiye küchlük bir dölet haligha kélishi heqiqetenmu muhim ish, emma Ghazini resmiy dahimiz dep yézish Türkistan musteqilliq herikitini Türkiyining bayriqi astigha kirgüzüp qoyduq digenlikdur. Bundaq qilish pütünley xata. Mehemmet imin rezulzadining Prométéde élan qilin'ghan maqalisidimu bundaq qarash körsitip ötüngen. ... mundaq éytqanda, siyasiy jehettin alghanda Türkiye bizning dawayimiz bilen qilche

munasiwiti yoq. ... bizning milliy musteqilliq herikitimiz Mustapa Kamalning yitekchilikide emes, belki öz milliy küchlerimizning tirishchanliqi arqiliq emelge ashurilidu.

Türkiyining dühmenliri Mustapa Kamalgha pan Türkst köz qarishi bar, barliq Türklerni bir bayraq astigha yighishqa tirishmaqta dep bohtan qilishlirigha qarita biz buyerde qarshi küresh qilip kelmekte iduq. Yene bir tereptin t m b neshri epkari «istiqlal» shiérini élan qilishti. Endi Türkiyining dühmenliri bu dégenlirige pakit qilip bu shiérni körsitip turiwalsa biz ulargha néme dep jawap bérimiz? Osman ghoja oghli zhornal igisi bolghan bu zhornal qet'iy türde t m b neshr epkari bolalmaydu.

Yoqurida neqil keltürölgen jümliler, u dewrlerde muhajirdiki Türk yitekchilirining Türkiyige bolghan köz qarashlirini ipadilesh jehettin alghanda bekla qiziq idi. Öz tewesining musteqilliqi üchün Türkiyini eng paydiliq bir küch dep qarap, yene bir tereptin Türkiyini buning üchün anche muhim hésaplanmaydighan bir amil dep qarashmaqta idi. Bolupmu Türkiye sirtidiki dunyadin we Sowétler ittitaqidin kélishe éhtimali bolghan pan Türkisizm bohtanliri yalghuz yéngi qurulghan yash Türk dölitigila emes, öz dawalirighimu ziyah yetküzdighanliqini bililigen idi. Yoqurida ipadileshken siyasiy mu'amile, bir zhornal chiqirish qararigha kélisheken 1927-yilqi qurultayda alahide tekitlen'gen bolup, neshir qilinmaqchi bolghan neshri epkari Türkiyining ichki tashqi siyasetlirige munasiwetlik maqalilarni qet'i basmaydu dep belgiligen idi. Exmet Zeki Welidining bash muhriplik qilghan waqitliri bilen keyinki 7 ay boyiche bu belgilimige estayldil ri'aye qilip kelgenlikini köriwélisheqa bolidu. Tunji qétim 26-sanida jumhuriyet hökümitining muweppeqiyetlik iqtisadiy siyaseti netijiside Türk lirasini En'giliye puli aldida qimmitini östüreligenlikini heqqide bir xewer élan qilghan idi. Mustapa Choqay oghli 26-sannimu t m b neshri epkari dep qobul qilishqa bolmaydu diyishining sewebi shu idi. 27-sanigha bésilghan shiér bolsa sewrini tashurghan eng axirqi sewep bolup körünmekte idi. Uningdin keyinki sanlirida Türkiyige munasiwetlik xewerlerge orun bérilgenlikini, t m b ichidiki ekis tesirining Türkiyige munasiwetlik xewerlerning bérilgenlikini sewebidin emes, belki bérilgen xewerlerning terep tutup tutmighanliqi bilen

medhiyiliguchi bolup-bolmighanliqigha munasiwetlik ikenlikini körsetmekte idi.

Yüz bergen bu hadisiler bilen birlikte, 1929-yilqi qurultaygha sunulghan rasxot pilanidin artuq xejliwitilgen qismi heqqide hisawat toluq bérilelmigenliki, zhornal sahipliqlini üstige alghan Osman ghoja oghli heqqide éghir tAlash-tartishlarning otturgha chiqishigha sewep bolmaqta idi. Zhornalgha ajritilghan chiqimning belgilen'gendin artip ketkenliki sewebidin pul menbesi yitishmeslikini keltürüp chiqirip, zhornalning neshri qilinishi aqsashqa bashlaydu. Promété terep, zhornal chiqirishqa yetkidek pul ayrip t m b ge iwertilgenlikini, emma iwertilgen pulni zhornal chiqirishtin bashqa shexsi xirajetler üçün xeshliwetkenliki üçün iqtisadi menbe qiyinchiliqlini keltürüp chiqarghanliqlini tekitliship, uningdin artuq yadrem qilalmaydighanliqlini uqturidu. Maddiy menbelerni namuwapiq ishlargha ishlitip ketkenliki sewebidin zhornal chiqirish ishini aqsitip qoyghanliqi Osman ghoja oghli rehberlikige qarshi küchlük bir öktichiler guruppisining otturgha chiqishigha sewep bolidu. 1929-yilqi qurultaydin buyan zhornal sahibliqidin waz kechmeslik üstide qattiq ching turiwalghan ghoja oghli, kündin-kün'ge artip kitiwatqan bésimgha berdashliq birelmey, 1930-yili mart éyida yéngi Türkistan zhornilining sahibi bolush wezipisidin istipa bérishke mejbor bolidu. Uningdin kéyin échilghan merkezi komitit yighinida, deslepki yillardikige oxshash zhornal rehberlikini ikkige bölüş belgilinidu. Bu yighinda belgilen'gen qarargha asasen, zhornal ghojayinliqigha nasir hekimzade, mes'ol mudirlikige doktor mejdidin delil teyinlinidu.

Merkezi komitit yighinida Osman ghoja oghli zhornal igisi bolush hoquqini tapshurup bérishke maqul kelginige qarimay, kéyin gépidin yéniwélip ghojayinliq wezipisini ötküzüp bérish resmiyetlirini béjirishtin bash tartip turiwalidu. Choqay oghlining bash katip mejdidin delil ependige iwertken xetliri bu mesilige munasiwetlik ishlar heqqide birer chare tépishqa kirishkenlikini körsetmekte:

Istanbuldiki dostimizgha xet yazghan idim, u manga «néme üçün burun manga Osman ghoja mesilisini déming?» dep yéziptu. Bu bizning ichki ishlimiz, u xataliqini tüzitip kiteleydu dep oylighan iduq» dédim. ... gawran hajigha birlishish mesilisi heqqide éytqan iken. Men

«Osman ghoja re'is yaki zhornal ghojayini bolushqa layaqqiti yoq birsi. Bek bolup ketse belki merkeznig Türkiydiki wekilila bolalishi mumkin. Buning shertimu t m b kirim-chiqimlarga munasiwetlik kamiyip ketken qismini toluqlap berginidin keyinla mumkin bolidighan ishtur» dep éyttim. ... yéngidin neshr qilinidighan zhornal üchün, göklapning «xelqqe yüzlendürüş» digen chaqiriqni chiqarghiinidek, bizmu musteqilliq üchün küresh qilmaqtimiz. «yurtimizgha yüzlendürüş» dep atishimiz muwapiq dep qaraymen.

(resim orni)

Osman ghoja oghli t m b ning yash ezaliri bilen birge

Soldin boshlap: Osman ghoja oghli, tewekkül babur, doktor salih erkinqol, zahit özbulaq we mejdidin delil. Istanbul, 1931-yili 27-sintebir. (Ehet Enjan arxiwidin)

(resim orni)

Doxtor salih erkinqol bilen doktor mejdidin delil Türkistanda chiqqan gézitlarni küzetmekte. Istanbul, 1930 (Ehet Enjan arxiwidin)

Melum bolishiche, Osman ghoja oghli zhornal ghojayinliqini ötküzüp bérish ishidin bash tartish éhtimaligha qarshi yéngi bir zhornal chiqirishqa tutush qilghanliqi körülmekte. Digendek, mejdidin delil 1930-yili 10-fiwral künisi Istanbul waliliqigha «yurtqa yüzlinish» digen namda bir zhornal chiqirish teliwi bilen iltimas sunidu. Qarighanda bu urunushlar Osman ghoja oghlini öz pikiride ching turiwélishining paydisi yoqliqigha ishendürüş jehette bir ishqa yarighandek körünmekte idi. Shundaq qilip aridin uzun ötmey ular epliship qalidu hemde zhornalning bashqurush hoquqini nasir hékimzade bilen mejdidin delilge ötküzüp béridu. Yariship qélish shertige asasen, bashmaqalilar burunqigha oxshash yenila Osman endi teripidin teyyarlinidighan bolidu. Shundaq qilip, yéngi Türkistan zhornili sekkiz ay toxtitilghandin keyin 1930-yilining öktebir éyida, 28-sani bilen qaytidin neshri qilinishqa bashlandi. Bu jeryanda zhornalning muqawisidimu zor özgirishler körülüp, “yéngi Türkistan” dégen isim astigha “Türkistan milliy musteqilliq küresh közqarashliri boyiche pa’aliyet qilidighan aylig meymu’e” dégen söz qoshulidu. Keyni muqawisida zhornal ismining astigha fransuz tili bilen “Türkistan milliy qarshiliq körsitish herikitining awazi” dégen sözler

yézilghan idi. Shu waqitqiche mexpi tutushqa tiriship kélín'gen Türkistan milliy ittifaqining yéngi Türkistan zhornili bilen bolghan munasiwiti ene shu shekilde ashikarilan'ghan bolup, buning sewibi u waqitlarda Türkiyide barliqqa kelgen siyasiy özgirishlerge munasiwetlik idi. 1930-yilining awghust éyida AtaTürk köp partiyilik tüzümnü yolgha qoyush qararini alghan bolup, yéqin dosti fethi oqyar yitekchilikdiki erkin jumhuriyet pirqisini qurghuzghan idi. Bu partiye téz arida küchiyip, öktebir éyida ötküzülgen memliketlik saylamda kütkinidinmu artuq awazgha érishidu. Yéngi partiyining qurulishi bilen teng, memliket boyiche lébrallishish we démokratiyilishish jehetide intayin ümidwar bir muhit barliqqa kelmekte idi. T m b rehberlirimu ene shu ümidwarliq muhiti ichide, yéngi Türkistan zhornilining Türkistan milliy ittifaqi herikitining awazi bolidighanliqini ashikare élan qilish pürsiti yétip keldi dep qarar qiliship, zhornal muqawisini özgertishken idi.

1930-yilining otturlirigha kelginide, hizip nami astida bir yerge toplan'ghan yash Türkistanliqlar t m b rehberlikining mutleq üstün hoquqini qolgha keltürüp bolghan weziyette idi. Hizip guruppisining yitekchisi mejdidin delil, t m b ning bash katipliqlik wezipisi bilen birge Türkistan Türk yashlar ittifaqining re'islikinimu üstige alghan idi. Bu ikki teshkilni teng bashqurup kiteleydighan halgha kelgenlikni sewebidin küchlük tesir da'irisi bar birsige aylan'ghan idi. Qurultayda re'isning hoquq da'irisini cheklesh qarari élin'ghandin kéyin, yéngi Türkistan zhornilining sahibi bolush salahitidinmu ayrilip qalghan Osman ghoja oghli bu ehwallardin bekle narazi idi. Shundaq bolghachqa, rehberlik guruppisidiki yashlarning tesir küchini tengshap tutush meqsitide Zeki Welidi Toghan bilen qaytidin yarishish yoligha kirishidu. Yene bir tereptin, öz aldigha bir bashqirt merkezi teshkil qilish siniqida birer netijige érishelmigen Zeki Welidi, Türkistan we Ezerbeyjan bilen tonushush jemiyitiningmu pa'aliyitini dawamlashtUralmas haletke chüshüp qélip, burunqi a'ilisige – yeni t m b ge qayta kirishni oylap yürgen idi. Emma ikki neper sabiq yitekchi teripidin teyyarlan'ghan bu kona uwisigha qaytip kélish herikiti netijisiz tamamlinidu. Yeni, Welidining qaytidin eza bolushigha munasiwetlik Osman ghoja teripidin merkeziy komititqa sunulghan teklipt, «herqandaq bir sewep bilen teshkildin chiqirilghan ezalar peqet umumiy qurultay qarari boyiche qayta teshkil qoynigha qaytip

kéleleydu› deydighan naraziliq pikirliri bilen ret qiliwétildi. Shundaq qilib, Zeki Welidining t m b qoynigha qaytip kélishining barliq yolliri tosulup, Türkistan milliy ittipaqi guruppisi bilen Zeki Welidi Toghanning yolliri qayta bir yerge kilelmes haligha kélidu.

Warshawa-Istanbul-Téhran yolidiki pa’aliyetler

Iran bilen Afghanistan’gha wakaletchiler ümigi iwertilishi hemde bu jaylarda shöbilerni qurup chiqish tekliwi uzundin buyan t m b hel qilishqa toghra kéliwatqan bir mesile idi. Bu döletlarning her ikkisldila nurghun sanda Türkistanliq yashaytti. Eslide t m b heriketlirini aktip qanat yaydurup kéliwatqan künlerdin bashlapla bu rayonlarda teshkilat namida pa’aliyet qilib kéliwatqan adamliri bar idi. Emma bu kishlerni bir teshkil etirapigha yighish, ularni teshkilati bilen zich munasiwet qilib turidighan halgha keltürüsh lazim bolmaqta idi. Bu mesilini muzakire qilghan t m b merkeziy hey’et, u jaylardin yéngi kelgen hemde bu döletlarning her ikkisldila munasiwetliri bolghan abdulla tewekkülni (abdulla tewekkül babur, 1882-yili Tashkentte tughulghan bolup, medrise oqushidin kéyin Tashkent yesewi mektiwide oqutquchiliq qilghan. Milliy pa’aliyetliri sewibidin uruslar teripidin qolgha élinip turmige qamalghan. Kéyin türmidin qéchip chiqip Afghanistan arqiliq Türkiyige bériwélisish üçün heriket qilib yürgen künliride, En’gilyilikler teripidin Hindistanda qolgha élinidu. On aydek qamilip yatqinidin kéyin Afghanistan’gha qayturup béridu. U yerdin Iran arqiliq Türkiyige kéliwalidu. T m b merkeziy komitit ezasi we t m b ning sherq wakaletchiliki qatarliq wezipilerni üstige alidu. Qendilli resetxanisida ishqqa orunliship, nurghunlighan kitaplarni terjime qilidu. 1976-yilining 14-afril künsi, 94 yéshida Istanbulda wapat bolidu. – aptorning izahati) wakaletchi qilib wezipige teyinlesh belgilinidu. T m b ning bu ishi Promété herikitining Istanbuldiki wakaletchiliri teripidinmu yéqindin küzitip kélin’gen idi. T m b merkezi komititining 11-afril künsidiki muzakire yighin xatiriliri bu ehwaldin ochuq melumat bermekte:

Düpchi ependining teliwige asasen sherq wakaletchimiz bolghan tewekkül babur ependi bilen Osman ependi ikkisi bash elchini ziyaret qilishqa barghan idi. Osman ependi bu heqte mundaq deydu:

«düpchi ependining sherq ellirige belgilenishi hemde intixapimiz (tallighinimiz) tewekkül ependi bilen biwaste körüşhüş arzusigha bina'en birlikte barduq. ... Afghanistan bilen Iran heqqide, u jaylarda qilinidighan ishlar heqqide melumat soridi. Meyli tewekkül ependige yaki uning bergen melumatigha bekla memnun bolghanliqini éytip muweppeqiyet tilep, yéqinda jawabini bérídighanliqini éytip bizni xatirjem qildi. Köriwélíshqa bolidiki, bizning dostlirimiz bu mesilige intayin ehmiyet bermekte idi. Qisqisi, intayin yaxshi tesir qaldurup elchixanidin ayrıldıq.

Birer aydek waqit ötkende échilghan bir yighinda, bu nöwet düpche ependi bilen mejdidin delil ependi körüşkenlikini tilgha élip, Warshawadiki merkez bu teklipe utughlar tileydighanliqini, emma bu mesile üchün ayrim pul ajritalmaydighanliqini, shundaq bolghachqa bu pilanning rasxotini imkaniyetning bariche t m b menbeliridin serip qilinishi lazimliqini tekitleshken. Yoqurida ismi tilgha élin'ghan, Polsha elchilik xadimliri arisida Promété teripidin wezipige teyinlen'genliki éhtimalgha bek yéqin bolghan düpche ependining esli ismining nime ikenliki we nime wezipini üstige élip elchixanida ishlewatqanliqini éniqlash imkani bolmidi. T m b ezaliri ottursidiki yézishqan xetlerde, Polshaliq alaqa ornitilghan kishilerge munasiwetlik herxil isimlar tilgha élin'ghan. Bularning ichidiki birsi haji gawran digen kishi idi. Mustapa Choqay oghlining bezi xetliride tüwendikiler yézilghan idi:

Dostlirimiz haji gawranning xewiri bolmay turup héchqandaq bir ish bilen shoghullinmaydighanliqini éytti. Yolda haji gawran bilen körüshtüm.

Dostimiz udshishma, bir qétimlik qatnash weqeside qaza tapqan bolup, uning ornigha Istanbuldiki haji gawranning wakaletchisi düpchi ependi qoyulghan idi.

Bu xetlerdin melum bolishiche Istanbuldiki eng yoquri derijilik mes'ol xadim bolup haji gawran otturgha chiqidu. T m b bilen yaki

kapkaziye komititi bilan munasiwet baghligan kishi bolsa uning mu'awini düpchi endi idi. Bu ismlar rastinla öz isimlirimidi yaki mexpi ismlarmu, késip éytqili bolmaydu. (t m b hey'etliri ottursidiki yézishqan mektüplarda öz ismi bilan atalghan birdin bir polek Promété mes'oli adem kawalsiyzk idi. U kishi 1930-yilliri Polshaning Bérlindiki herbiy meslihetchisi wezipisi bilan turatti. Promété teshkilatining Gérmaniyedikiler bilan munasiwet baghlashqa mes'ol bolghan birsi idi. – aptorning izahati)

T m b ning qobul qilghan qararirigha asasen, teyinlen'gen sherq wakaletchisi üçün wezipisini bildüridighan tonushturush qeghizi bilan birge, t m b ning ghayiliri hem yolgha qoyiwatqan siyasetliri tonushturulghan bir izahat doklati teyyarlan'ghan idi. Shuningdek yene xet alaqlarda ishlitish üçün Iran bilan Afghanistandiki dangliq Türkistanliqlar üçün bir mexpi isim qoyush sistémisimu teyyarlan'ghan idi. Sherq ishliri wakaletchisi abdulla tewekkülning mexpi ismi Türkistan idi. Mupti sedridin'ge tömür, sherip ghoyigha toychi, shirmuhemmet endige shahruh dégendek mexpi ismlar qoyulghan idi.

Yéngidin retke sélishlar netijiside t m b ichide küchlük tesir körsiteleydighan orun'gha érishken mejdidin delil, Yawrupadiki terepler bilan biwaste munasiwet tikleshni arzu qilip kelmekte idi. Bu arzusini ishqa ashurush hemde t m b teripidin yolgha qoyulush pilanlan'ghan layihige yadem telep qilish meqsitide iyon éyida Yawrupagha baridu. Bérlinde yash Türkistan guruppisi bilan söhbetler uyushturghandin kéyin, Mustapa Choqay oghli bilan körüşüp bolup Warshawagha baridu. Türkiyige qaytip kelginidin kéyin ötküzülgen hizip guruppisining 26-iyol künisidiki yighin xatiriliride, mejdidin delil Warshawadiki uchurushushlar heqqide mundaq xatire qaldurghan:

Warshawada wezipige qoyulghan yoquri derijilik mes'ol kishiler bilan ötküzülgen söhbetlerning netijisi tüwendikiche:

- sherq wakaletchilikining pa'aliyetliri üçün qilin'ghan maddiy yadem telepliri mesiliside Téhranda turushluq bash elchixanisigha xet yazidighanliqi uxturuldi;

- yéngi Türkistan bilan yash Türkistan üçün téximu köp pul ajritilishi toghrisidiki telep bilan yash Türkistanning ayliq zhornalgha

özgerilishi hemde uni téximu körkemlik bir shekilde chiqirilishi muzakire qilindi;

- pa'aliyetlirimiz üchün font teshkillesh mesilisi muwapiq körülgen bolsimu, hazirche emelge ashurush imkani yoq;
- taliplirimizning ularning dölitide oqushini qizghin qarshi alidighanliqini bildürüshti;
- Warshawada wakaletchi turghuzush mesilisi, bir qisim xeterni köz tutup bu ishni éhtiyat qilghan halda qobul qilidighan bolushti.

Bulardin melum bolishiche, Promété rehberliki, t m b ning Iran bilen Afghanistan terepliride qilishqa tigishlik ishlargha siyasiy we iqtisadiy yordem qilmaqchi bolghan. Emma bu mesile üchün ayrim bir font teshkil qilish meslihetige unche bek qiziqmighan. Shuningdek yene t m b ning Warshawada resmi bir wakaletxana qorush teliwimu muwapiq körülmigen. Buning sewebi éhtimal Polsha hökümitining Sowétler ittitaqigha qarshi heriketlerni resmi qollap quwetlewatqanliqi yaki ulargha yol körsitiwatqanliqini bilindürüp qoyushtin ensirigenlikidin qoshulmighan bolishi mumkin.

Sherq wakaletchisi peyda qilghan krizis

Sherq wakaletchilikige teyinlen'gen abdulla tewekkül (tursun) may éyining axirlirida erzurum (Türkiyining sherqidiki bir sheher – t) arqiliq Iran'gha ötidu. Téhran bilen meshhette her xil munasiwet baghlash ishliri bilen shoghullan'ghan tursun, iwertken xetliride qilghan pa'aliyetliri heqqide tüwendiki melumatlarni béridu:

1930-yili iyonning 17-künisi haji ataning (bir éhtimalda Irlandiki Promété wakaletchisi yaki bolmisa Polsha bash elchisi közde tutulawatqan bolishi mumkin – aptorning izahati) mu'awini doxtor bilen sözleshken idim. Netijide haji ata dölitige qaytip ketkenliki üchün, uning mu'awini mektüplerni huzuri pochtaqishiga qobul qilmidi. Amalsizliqtin bashqa ishenchilik Dostumni tépip uzun doklatlirimni Téhrandin iwertiwitip meshhette qaytip kettim. ... meshhette teliyim ongdin kélip, 2 ayda pütidighan ishni bir heptldila pütürdüm. Ashxabattin kelgen ikki kishi serhadqa (chégragha) ketken idi. Ichki

tereptin russiye malliridin élip kilelishi üchün ularning qoligha destür (ruxset qeghizi) tutquzup tijaret hey'iti qilip yolgha saldim. Meshhette mufti birge bériship uning bilen birge bolghan idi. 15-sintebirgiche ichki terepke iwertilgen ademlimni saqlimaqta idim.

Tursunning Istanbulgha qaytip kelgindin kéyin t m b merkizi üchün teyyarligan doklati, yoqurqi shifirliq xetni asasi jehettin yiship bireligen idi. 1931-yilining 5-fiwral künisi yézilghan bu doklatqa qarighanda, tursun meshhette ishlewatqan t m b hey'et ezasi müpti sedridin re'islikide sherq yultuzi namida bir shöbe qurup chiqqan idi. Bu shöbining qalghan ezaliri qoqanliq abdukérim ming béshi bilen ana muhemmet, qul ershi bilen berdi tat oghli isimliq Türkmen mujahitliridin idi. Bu shöbe, chégragha yéqin jaydiki Türkmen guruppiliri bilen munasiwet baghlap, Türkmenistan tereplerge ishpiyon yollighan. Bu ishpiyonlirining élip chiqqan melumatliri, yiterlik derijide qUral we pul yardimi kapaletke ige qilin'ghinida Türkmenistan tewesinde bir qozghilang partilitalaydighanliqi toghrisida idi. Shundaq qilip, t m b ning yéngi qurulghan meshhet shöbisi, Iran-Sowét chégra boyidiki Türkmen qebililiri bilen Iran'gha qéchip kilishke mejbor boliwatqan musapirlar ichide pa'aliyetlirini kücheytishke bashlighan idi.

Tursun, bu melumatlar yézilghan doklatini t m b merkizige, bir nusxisini Promété herikitige yol körsitip kéliwatqan Polsha tashqi ishlar ministirlikining sherq ishliri bölümi re'islikige iwertip bergen idi. Otturluqta öz'ara yézishqan xetlarning mezmunidin qarighanda, Irlandiki eng yoquri derijilik Promété mes'olighimu haji ata digen mexpi isim quyulghan idi. Bu mes'ol kishining Polshagha kétip qalghanliqi üchün uning mu'awini hisawidiki elchixana xadimi bu doklatlarni Istanbulgha iwertip bérishge wastichi bolush ishigha qiziqmighan. Bu ehwalda, tursun Türkiye elchixana xadimi bolghan elizade isimlik bir kishi wastichiliqi arqiliq doklatlirini Türkiyige iwerteligen. Buningdin bashqa yene t m b ezaliri ottursida yézishqan xetliridin melum bolishiche, Irlandiki Türkiye elchixanisi wastisi arqiliq qilin'ghan bu ishlar, elchixanida wezipe öteydighan bir qisim kishilerning shexsi teshebbusi boyiche ishqa ashurulghan bolup, t m b ning Irlandiki pa'aliyetliridin Türkiye döliti resmi xewerdar emes idi. U yilliri t m b ning meshhet wakaletchisi bolup turiwatqan mufti sedridin bilen Téhrandiki bash'elchi Mexmut shewket esendal ottursida ta burunqi

waqitlarga, ittihat tereqqiy waqitlirigha uzighan bir munasiwiti bar idi. Shundaq bolghachqa, t m b wakaletchiliri Türkiye bash elchixanisi bilen erkin munasiwet baghlap turidighan shara'itqa ige idi.

Sherq wakaletchisi teripidin iwertilgen doklat t m b merkezi teripidin tetqiq qilinip mundaq qarar chiqirilghan idi:

Meshhette mupti heziretlirining re'islikide teshkillen'gen shobimiz bilen uning ezalirini t m b merkezi qobul qilip testiqlaydu. Emma shöbilerning ayrim ismda atilishigha ruxset qilinmaydighanliqi üçhün, «meshhet shöbisi» dep qobul qilinidu. Shöbining ayliq chiqimi 100 dollar qilip békitilidu.

Shöbe teripidin iwertilgen doklatlardiki «qozghilang bashlash» pilani rayon xarakteride bolidighanliqi hemde zamaniwi qUrallar bilen qUrallan'ghan Rusiye armiyisige qarshi ghelibilik jeng qilish imkaniyiti bolmaydighanliqi üçhün, qaytidin nurghunlighan weten ewlatlirining qurban bolup kitishini keltürüp chiqirishi tebi'iy. Bu türdiki pa'aliyetler peqetla bir front astigha yighilghan sebdashlirimiz (Promété frontining qalghan ezaliri közde tutulmaqta. – aptorning izahati) bilen hemnepes bolghan waqtimizdila andin emelge ashurushqa bolidighan ishlar dep qaraymiz. Shunga, hazirche t m b bundaq heriketke qatnishalmaydu.

Pochta wastiliri mesilisimu muzakire qilin'ghan bolup, hazirche bügün'giche paydiliniwatqan eyni yolning elizade (Türkiye elchixanisi) wastisigha tayinishni dawam qildurush maqullinidu. Eger bu yoldin paydilinish imkaniyiti bolmay qalghinida, unche bek jiddi bolmighan ehwallarda dostlirimizning (Polsha elchixanisi közde tutulmaqta. – aptorning izahati) wastichiliqidin paydilinishqimu bolidu.

Wakaletchimizning Afghanistan'gha qarap yolgha chiqishi üçhün pul yighilghan'ghiche kütüp turishi lazim.

T m b teripidin bashlitilghan Iran herikiti, Promété herikiti noqtisidinmu zor ehmiyetke ige bir ish idi. 1930-yilgha kelgiche Promété herikitining Téhran bilen uning nérisigha uzighan héchqandaq bir herikiti yoq idi. Yene shu yil ichide, Polshaning Téhranda turushluq bash elsis stanislaw hémpél, 2-bölüm bashliqi

polkownik pélzyinskige Türkistan'gha qaritilghan bir heriket pilanining barliqini yézip qaldurghan idi. Polsha-Promété herikiti munaswiwiti eks ettürgen 2-bölüm bilen munasiwetlik siyasiy doklattimu, Istanbuldiki Türkistan milliy ittifaqi kapkaziye musteqilliq komititi bilan birge pa'aliyet qilishqanliqini körsitip kélip, ittifaqning Parizhda turushluq wakaletchisi Mustapa Choqay oghlining Téhrandiki Polsha elchixanisi bilan alaqliliship turidighan bir munasiwet shöbisige ige ikenliki körsitilgen idi.

Emma ishlar t m b ning kütkinidek bolmidi. Eslide t m b ning sherq wakaletchisi tursunning iwertken doklatliri Warshawadikiler arisida küchlük qalaymaqanchiliqni peyda qiliwetken idi. Sowét chégrasi tewesinde qUralliq bir qozghilang chiqirish layihisi, hem tashqi ishlar ministirlikining sherq mesililiri bölümini hem Promété merkizini qattiq ensiritiwetken, yeni uchuqlraq éytqanda ularni bekla chüchitiwetken idi. QUralliq küreshke tayinidighan bir heriketning keynide Polsha hökümitining turiwatqanliqi ashkarilinip qalghinida, Sowétler ittifaqi bilan bolghan munasiwetliri éghir mesililerge düch kélishi mumkin idi. Ene shu seweptin, Mustapa Choqay oghli bilan alaqliliship sherq ishliiri wakaletchisining derhal qaytip kélishini telep qilishti. Choqay oghli bilan t m b merkizi ottursidiki xet-alaqlilar, shuningdek tursunning t m b gha yollighan eng axirqi doklatidin bilishimizche, tursunning qayturup kélinishi heqqidiki Polshaliqlarning teliwige desliwide t m b merkezi unche bek ehmiyet bérishmigen idi. Bu mesle heqqide yazghan bir parche xétide Choqay oghli mundaq dep yazghan idi:

Tursunning haji gawranning tuqqanlirigha (Polsha tashqi ishlar ministirlikining sherq ishlar bölümini dimekchi – aptorning izahati) iwertken doklatining terjimisini tapshurup aldim. Tursun u xétide qozghilang kötürüsh pilanini éniq otturgha qoyghaniken. Dostlar uni qayturup kélishni telep qilishmaqta. Tursunning bizge iwertken doklatliri ulargha iwertilginige oxshimaytti. Uning üstige yoquri emeldiki (wezipidiki) kishining namigha qaritip iwertken iken. Shundaq qilip, tursun bizge xewer yollaydighan birsi emes, belki ulargha xewer yollaydighan birsi bolup qalghan.

Yüz bergen bu ishlargha qarimay, t m b merkezi hey'iti Iran bilan Afghanistan rayonidiki pa'aliyetlirini toxtatmay qanat yaydurush

mesilisi üstide ching turmaqta idi. T m b merkizining bu türdiki ipadisige qarita, Choqay oghli yene bir parche xétide munularni tilgha almaqta idi:

Dostlirimiz “tursun qayturup kélinsun” dep turiwatqinida biz bolmaydu dep turiwalsaq ularning dawamliq yardem qilishini qandaq telep qilalaymiz?

Promété mes’olliri t m b ning tursun mesilisige bundaq sus qarap kélishini körginidin kéyin qaytidin heriketke kélidu. Ular Mustapa Choqay oghligha bésim ishlitip tursunni Parizhgha chaqirtip kélishini telep qilidu. Xéli uzun’ghiche tAlash-tartish qilghandin kéyin, t m b merkizi tüwendikiche qarar maqullap Afghanistan’gha bérish üçün Téhranda saqlap turghan tursun’gha iwertidu:

Merkezge kelgen bir munche xetlerni muzakire qilip tehli qilishqandin kéyin, sherq ishliri wakaletchimiz tursun toghrisida tüwendikiche qarargha keldi:

Sherq murahasimizning ishlesh shekli uninggha bérilgen wezipilerge herqanche muwapiq kelgendek qilsimu, kéyinki waqitlarda herqandaq shekilde bolmisun otturgha qoyghan qozghilang kötürüsh mesilisi hemde bu ishni bekla ochuq ashkare otturgha qoyghanliqi sewebidin weziyetni xewipke qoyghanliqi netijiside, murahasimiz heqqidiki burunqi qarashlirimiz baqi qélishi bilen birlikte, bügünki ishning (her qanche muhim dep qaralghinidimu) bir mezigil üçün texir qilish bilen özining shifa’iy melumat bérishi üçün derhal merkezge qaytip kélishi muwapiq körüldi. Murahasaning qaytip kelginidin kéyin weziyetke qarap heriket qilishi hemde merkezning sherq mesililiri heqqidiki burunqi qararining qaytidin mewqige qoyulishigha (ijra qilinishigha) müttefiqen (birlikte) qarar qilindi. Shunga bu qarargha munasiwetlik bolghanlarga derhal tebligh qilinidu.

Tursun bolsa, t m b merkizi bilen Promété mes’ollirining bundaq ushtumtut özgirip qélishini chüshinelmigen; Netijide ikkilinip qalghan idi. Istanbulgha qaytip kelginidin kéyin yazghan doklatida bu ehwallar heqqide mundaq izahat béridu:

Ishlirim bilen shoghullinip yürgen waqtimda Parizhgha qaytip bérishim telep qilin'ghan shifa'iy bir eMir bilen birlikte t m b merkizidin bir parche xet tapshurup aldim. Nime qilarimni bilelmigenlikim üçün dostlirimizdin chüshendürülishini telep qildim hemde Parizhgha chaqirilishimning sewebinimu soridim. Axirida erzurum arqiliq qaytip keldim.

Agabékow weqesi

Bu jeryanda, t m b ning sherq elliridiki pa'aliyetlirini shekillendürgen bashqa bir ehwal yüz béridu. Gi'orgi agabékow isimliq bir Sowét g p u jasusi En'giliyige panaliq tiligen bolup, bolupmu Türkiye, Iran we Afghanistandiki Sowét jasusluq pa'aliyetliri heqqide tepsili melumat bergen idi. Esli ermen bolghan agabékow, texminen 6 yildin buyan Afghanistan we Irandiki Sowétler ittifaqi mexpi pa'aliyetliride wezipe ötep kelgen bir kishi idi. Bu adem, En'giliye da'irilirining naraziliq bildürgenliki sewebidin qayturup kertilgen Kabolda turushluq bash elchi roskalinkowning ornigha teyinlen'gen Lyonid starkning qol astidiki ademliridin birsi idi. Farsche bilen Türk Lexchilirini intayin yaxshi sözliyeleydighan jasus bolghanliqi sewebidin, asasen alghanda afghan Türkistanidiki muhajirlar bilen Afghanistandiki basmichi yitekchilirige munasiwetlik mesililer heqqide pa'aliyetler bilen shoghullinish wezipesige mes'ol qilin'ghan bir jasus idi. Shimali Afghanistan rayonidiki Türkistanliq muhajirlarning Sowétler ittifaqigha qaytip kétishige, bolupmu Türkmen guruppiliri teripidin qanat yayduruliwatqan qarakül (astraxan eltir körpisi chiqidighan qoy türi – t) etkeschilikini toxtutush hemde اساسliqi kona basmichi guruppilar ottursigha zidiyet sélip Sowét Türkistanigha qarshi pa'aliyet qilishining aldini élish ishi uning aldinqi orundiki wezipilridin idi. Uning kündilik xatrilirigha qarighanda, Afghanistan keng da'irilik bir jasusluq tori qurup chiqqan bolup, Sowétler ittifaqi üçün intayin muweppeqiyetlik pa'aliyetler bilen shoghullinip kelgen iken. Minglighan Türkistanliq muhajirning Sowétlerge qaytip kétishini ishqa ashUralighan iken. Türkistanliq yitekchiler ottursigha zidiyet sélish ishinimu ongushluq emelge ashUralighan iken.

Bir mezigil ötkendin kéyin u Iran'gha iwertilidu. Bu jaylardiki wezipisi kürt we bextiyari qebilirini kelgüside barliqqa kélishi ihtimal bolidighan birer urushta ularni En'giliyiliklerge qarshi teshkillesh idi. Urush jeryanida bu qebililer En'giliye qoshunlirigha arqidin zerbe bérish, En'giliyilikler teripidin ishilitiliwatqan Iran néfit ishlepchiqirish sahelirini weyran qilishni meqset qilatti. Agabékow, Iranda pa'aliyet qilip turghan waqitlirida Téhran bilen déhli ottursida yolgha qoyuliwatqan En'giliye mexsus alaqa ishlini küzitish arqiliq Sowétlerge uchur yetküzüp turidighan bir sistéma qurup chiqqan idi. En'giliyige panaliq tiligendin kéyin déhlide ötküzülgen soraqta shifirliq mexsus xetlerni qandaq échip oqughanliqlirini hemde kéyin yene qandaq qilip bilindürmestin chaplaydighanliqini körsitip ötüş arqiliq bu digenlirini ispatlap bergen idi.

1928-yilining bashlirida, bir mezigil istalinning shexsi asistanlighinimu qilghan boris bazhanow isimlik bir siyasiy biyuru katiwi, Türkmenistan chégrasidin ötüp Irandiki En'giliye organlirigha teslim bolidu. Sowétler ittifaqi qurulghinidin béri qéchip ketken eng yoquri derijilik emeldar hisaplan'ghan bu kishining panaliq tilishi, Moskwa da'irilirini bekla ghezeplendüriwetken bolup, herqandaq bedel tölishidin qet'iy nezer bazhanow öltürilishi kirek dep békitishken idi. Uni öltürüş wezipisini bolsa agabékowgha tapshurghan idi. Agabékow, bu ish üstide heriket qilip yürgen waqtida En'giliyining qahiride turushluq bash elchixanisida ishleydighan bir katipqa ashq bolup qélip, bazhanow qéchip ketkendin bir yérin yil kéyin umu gherp dunyasigha qéchip panaliq tileydu. Soraq qilinish ishliri axirlashqandin kéyin En'giliyige barghan agabékow, jasusluq bilen shoghullinip yürgen waqtigha munasiwetlik xatirilirini « OGPU The Russian Secret Terror» isimlik bir kitapta élan qilidu.

Sabiq chéka xadimi bolghan agabékowning kündilik xatiriside Türkistanliqlargha munasiwetlik bölümlermu bar idi. Bolupmu dangliq Basmichilar yitekchiliridin shir muhemmet beg bilen fuzeyl mexdumlargha munasiwetlik bezi qarashlarmu bar idi. Shuningdek yene Buxara eMiri se'id alimxan'gha da'ir melumatlarmu bar idi. Yash Türkistan zhornilidimu élan qilin'ghan geplerdin qarighanda, aghabékow Afghanistanida wezipe ötewatqan mezgillerde yoqurida

ismi atalghan kishiler bilen munasiwet baghliganlighini éytip kélip tüwendikidek geplerni deydu:

Xewer tépishimizche shir muhemmed ependining qolida basmichiliq dewriliride Hindistan hökümiti bilen tüzüşken yarem élish kilishimining bir nusxisi bolishi lazim idi. Shundaq bolghachqa shirmet qarghu (shirmuhemmed ependining hemmige tonush bolghan leqimi shirmet qarghu idi) bizni bekla qiziqturup kelgen idi. Bu heqte uning bilen uchriship sözlishishke bashliduq. Emma sözlishish jeryanida uningda bundaq bir hüjjetning yoqlighini derhal sezduq. Shundaqtimu ularni (fuzeyl mexdum bilen shirmet qarghuni) qoldin chiqarmay, ular ikkisini Buxara eMirining keynige sélip qoyduq.

Kabolda Afghanistan tashqi ishlar nazaritida ishleydighan, sabiq Türk armiyisi muhapizetchiliridin bolghan Mir'alay hasan ependini g p u da xizmet qilidighan'gha maqul keltüriwalghan idim. U Enwer pasha bilen birge ishligen birsi idi. Afghanistan'gha bériwélip u yerde wezipe tapshuriwalidu. Türkistan basmichilirining köpünchisi uni tonuytti. Shu seweptin Kabolgha kelgenliride uning öyide turishatti. Basmichilardin fuzeyl mexdummu uning öyide turup qalatti. Hasan ependining wastisi bilen awal fuzeyl mexdumni, kéyin yene shirmet qarghunimu ishimizgha séliwalduq.

Aghabékowning digenliridin qarighanda, Sowét da'iriliri shirmuhemmet ependining qolida dep qarighan kilishimname arginalini qolgha chüshürüp Londonda neshri qiliniwatqan zinowyéw xet-cheklirige qarshi kozur qilip paydilinishni pilanlashqan idi. (komintérin ijra'ie komititining re'isi zinowyéwning En'giliye komunistlirigha iwertken bir parche xéti 1924-yilisi London gézitliride élan qilin'ghan idi. Zinowyéw bu xétide En'giliye komunistlirigha weyran qilish xaraktiridiki pa'alietler bilen shoghullinishliri heqqide yolyoruq bergen idi. Bu xetning élan qilin'ghanliqi, En'gilyidiki tunji ishchilar partiyisi hökümitining emeldin qaldurulishigha sewep bolghan idi. Bu weqe sewebidin Sowétler ittifaqi xelqaraliq sehnilerde qattiq tenqitlinishlerge düch kelgen idi. – aptorning izahati) Buxara eMirige munasiwetlik gepler téximu qorqunushluq idi:

1925-yilning otturlirigha kelgende mundaq ikki türlük tekliپ tapshurup alghan idim: birinchi tekliپ Buxara eMirining wekilidin kelgen idi. EMirning bu tekliwide biz bilen yariship qélishqa teyyar ikenlikini bildürmekte idi. Emma buning üçhün mundaq ikki türlük shert qoyulghan idi: birinchi shert, uninggha teka'üt (pinsiye ma'ashi) bérilishi; Ikkinchi sherti bolsa körsetmilik bolsimu Buxaraning kichik bir parchisida eMirlik hakimiyitining qurulusgha maqul bolush teliwi idi. EMir Afghanistan hökümitidin éyigha 14 ming rupiye ma'ash élip turatti. EMir üçhün hakimiyet shertini ret qilip, ma'ash telep qilish mesilisini muzakire qilishtuq.

Ikkinchi tekliپ bolsa fuzeyl mexdumdin kelgen idi. Uning tekliwidimu ya eMirni öltüriwitish yaki bolmisa Sowét tupriqigha ötküziwitish otturgha qoyulghan idi. Men bu ikki türlük tekliپni Moskwagha uqturdum. Kelgen jawapta Moskwaning herqandaq bir shekilde sabiq eMir bilen söhbet qilishqa bolmaydighanliqi, ikkinchi tekliپke nisbeten Moskwaning éniq bir köz qarishi yoqligi, bu mesilige qarita Kaboldiki bash elchining raziliqi boyiche heriket qilishim lazimliqi uqturulghan idi. Bu ishlar üstide bash elchi stark bilen körüshtüm. Umu asasen alghanda bu türdiki pikirge qarshi turmaydighanliqini bildürdi. Emma eMirni taziliwitish üçhün muwapiq bir purset kütüsh lazimliqini uxturdi. Bu ishni Afghanistan bilen bashqa döletler Sowét ittipaqi bilen eng az zidiyetliship qalidighan peytini tallap qilish kéreklighini telep qildi.

Yash Türkistan zhornili bu türdiki gep-sözlerni ret qilish bilenla qalmay, agabékow bilen biwaste alaqliship uning bu digenlirining rastliqini ispatliyalaydighan pakitlirining bar-yoqlighinimu sorishidu. Agabékow buning üçhün héch qandaq bir pakit körsitip birelmeydu. Emma digenliride qet'i ching turiwalidu. Zhornal, bu mesile heqqide bergen mulahizisini munu jümliler bilen axirlashturidu:

Biz heqiqiy Türkistan milletchisi bolghan shir muhemmet endining bu chékachilar teripidin üstige artilghan bohtanlarni ret qilalaydighanliqigha ishinimiz. Qol astida zalimlarga qarshi jeng qilghan minglighan shehitlarning qénimu shir muhemmet endidin bu bohtanlardin qutulushini telep qilidu. Yoqurida shir muhemmet endige digenlirimizni tebi'iki fuzeyl mexdumghimu tekrarlaymiz.

T m b rehberliki bashtin tartipla shir muhemmet endini Buxara eMirige yarem qilib keldi diginidek xata höküm chiqirip kelgen idi. Ene shu seweptin gherpke panaliq tilep ketken ermenlerdin bolghan agabékowning chet'ellerdiki Türkistanliqlar ottursigha zidiyet sélisqha urunushlirigha asanliqche aldinip qalmighan idi. Yüz bergen bu weqelerge qarita t m b ning tutqan yoli, bolupmu shir muhemmet endige oxshash milliy musteqilliq kürishi yitekchiliri alahide yardimige érishken Afghanistan bilen Hindistan qataridiki ellerde, Türkistanliqlarning t m b ge qarita köz qarashlirinimu selibiy tesirge uchiritidu. Uningdin keyinki weziyetning tereqqiyati t m b merkizining bu heqte xata pozitsiyide bolghanliqini ochuq ispatlap beridu.

Agabékow bu munasiwetlerni 1925~1926-yillirida ornattim demekte idi. Afghanistanda bechche'iy saqa hakimiyet üstide turghan 1929~1930-yilliri, her ikkila Basmichilar rehberi Sowétler ittipaqigha qarshi yéngi pa'aliyetlerni teshkilligen kishiler idi. Fuzeyl mexdum, uningdin keyinki waqitlarda öz ismini haji abdulqadirgha özgertip Sherqiy Türkistan musteqilliq kürishige qatnishiwaqtan waqitlarda tungganlar teripidin uruslarga tutup berilidu. Uruslar uni Tashkentke apirip ölüm jazasigha höküm qilib étip tashlaydu. Keyinki waqitlarda élan qilin'ghan En'giliye hüjjetliridimu shir muhemmet endining Sowétler ittipaqigha qarshi urushni dawamlashturush meqsitide qolidin kelidighan pütün charilarni toluq ishqa sélip baqqanliqini körsitidu. Yighip éytqanda, agabékowning digenliri pütünley töhmet sözler ikenliki ispatlan'ghan bolsimu, uning bu töhmetliri peyda qilghan mujimellik, chet'elde milliy Türkistan üchün küresh qiliwatqan kishiler ichide éghir bölünüshlarning kelip chiqishighimu sewepchi boldi déyishke bolidu. Shunisi éniqki, agabékowning érishmekchi bolghinimu del mushundaq bir bölünüshni peyda qiliwétish idi.

Sowét jasusliri Istanbulda

1930-yili dikabir éyida t m b omumiy yüzlük weziyet muhakime qilish yighini ötküzidu. Bu yighinda shu waqitqa kelgiche ijra qilin'ghan pa'aliyetler bilen kelgüside qilishqa tigishlik wezipiler muzakire qilindi:

T m b 1927-yilidin bashlap neshir qiliwatqan ikki metbu'at eparigha tayinip chet döletlerde yashawatqan Türkistanliqlarni asasiy jehettin heriketke keltürelidi déyeleymiz. Shundaq qilip, meyli chet'elde bolsun yaki weten ichide bolsun milliy ghayilarni aktip yolgha qoyup kélelidi. ... shundaqtimu t m b ning qolgha keltürgen bu netijiliri asasiy nezeriye jehettile qolgha keltürülgen netijiler bolup, emeliy ijra'et jehettiki pa'aliyetler bekla az bolup qaldi. Bolupmu meshhed bilen Bérlin shöbilirimiz wasitiside muhim ijra'etlerni ishqa ashUraliduq. ... emeliy ijra'etlirimiz asasen alghanda iqtisadiy imkaniyetlerdin paydilinish اساسida emelge ashurulghan wezipiler déyishimiz mumkin. ... eger maddiy imkaniyetler yéterlik derijide temin qilin'ghinida, t m b Türkistanliqlar yashawatqan barliq döletlerde keng kölemlilik teshkillinish pa'aliyitini ishqa ashUralighan bolatti. Bolupmu Afghanistanidiki teshkillinish ishliri bekla muhim ehmiyetke ige idi. Feyzabad, xanabad, Mazariy sherif we kabul qatarliq sheherlerde shöbilirimizning bolishi pa'aliyetlirimizni küchlük tesir körsiteydighan halgha keltürelishi mumkin idi.

Yighin muzakirisi arqiliq t m b orgini bundin keyinki pa'aliyetliri üchün sherq we gherb elliridin ibaret ikki pa'aliyet sahesining mewjutluqini belgilep chiqidu. Gherbtiki pa'aliyetler asasiy siyasiy we nezeriyilik pa'aliyetlerni اساس qilishi, sherqtiki pa'aliyetler bolsa emeliy heriketlerni اساس qilishi lazimliqi qobul qilindi. Emma hésablash netijiside buning üchün lazimliq pul bekla köp bolup, u künki iqtisadiy imkaniyetlerdin qarighanda bunche köp pulgha kapaletlik qilish xéli teske toxtaydighan ish idi. Démisimu keyin yüz béridighan hadisiler bu pilanlarning ijra qilinishini اساسiy jehettin mumkin bolmaydighan halgha keltürüp qoyidu.

U yilliri Yawrupa wakaletchisi bolup turiwatqan, «yash Türkistan» zhurnalining bash tehriri Mustapa Choqay oghli yazghan maqalilar Polsha (wschod), en'gliye (zhornal of dé royal asi'an sosyéty) we her türlük Fransiye zhornallirida élan qilinmaqta idi. Choqay oghlining özimu London, Parizh, Bérlin we Warshawa qataridiki sheherlerni aylinip ilmiy doklatlar bermekte idi. Bolupmu jeniwediki birleshken milletler merkizide bergen «Türkistandiki milliy mesililer» mawzuluq doklati alahide dagh-dugha peyda qilghan bolup, «la quésshyon natsyunal du Türkistan» dégen téma bilen «la tribun dé jenwe»

zhornilida bésilidu. Shuningdek yene quddusta chaqirilmaqchi bolghan islam qurultiyigha Türkistan wekili süpitide tekliq qilin'ghan idi.

T m b ning bu türdiki pa'aliyetliri Sowétler ittifaqi da'irilirini qattiq sarasimige sélip qoymaqta idi. 1930-yilining axirlirida, Moskwa da'iriliri Istanbuldiki t m b merkizige ishpiyon kirküzüsh pilanini tüzüshke kirishidu. Buning üçhün xojent tajikliridin bolghan elijan sadiq oghli isimlik bir jasusni Türkiyige kirküzidu. Elijan Türkiyige kélip Türkistan Türk yashlar ittifaqi (t t g b, Türkistan Türk yashlar birliki) bilen munasiwet baghlap özini Sowétlerge qarshi jeng qilghan bir mujahit dep tonushturup ularni ishendüridu. Bu adem oqughan bilimlik birsi idi. Yash Türkistan zhorniligha bir qanche parche maqale yézip béridu. Bu maqaliliridin «Özbekistanda kolxozchiliq» mawzuluq bir parchisi «yash Türkistan zhornili» ning 5~6-sanlirida élan qilin'ghan idi. U Türkiyige kélip bir mezgil ötkendin kéyin, Istanbuldiki Türkistanliqlar arisida xéli اساسqa érishelidim dep qarap ikkinchi basquchluq heriketke ötidu. Yeni pütün xiyali herbiy mektepte oqush ikenlikini éytip, t t g b rehberliridin buning üçhün képillik qilip bérishini telep qilidu. Del shu peytlerde Irandiki Türkistanliqlardin kelgen bir qisim xewerler elijan üstide bekla éghir gumanlarni peyda qiliwétidu. Uning Batumdin birge Türkiyige kelgen bir dostining eli ekber dégen yalghan isim qollinip yürgenliki pash bolup qélip elijan üstidiki gumanlar téximu küchiyidu. Istanbuldiki Türkistanliqlarning pash qilishi netijiside 1931-yili martta elijan sadiq oghli Istanbul saqchiliri teripidin qolgha élinidu. Saqchilarning soraq qilishi netijiside, Sowét da'iriliri chat'eldiki Türkistanliqlargha qarita axbarat toplash pa'aliyetliri bilen shoghullinip yürgenlikini, özimu bu ish bilen bu yerge iwertilgenlikini ixrar qilidu. Bu, heqiqetenmu kishini chüchitidighan bir weqe idi.

Eslide Sowét g p u xadimi bolghan 27 yashliq elijan sadiq oghli, 1929-yili Sowétler ittifaqidin Iran'gha ötüp özini Sowét tüzümige qarshi chiqqan mujahitmen dep tonushturup, Irandiki xéli inawetlik bir Türkistanliqning himayisi astigha kiriwalghan iken. Bir mezgil ötkendin kéyin Iran hökümiti bashlatqan "chiketke apitige qarshi turush" herikitige mutexessislik süpiti bilen kiriwalidu. Bu wezipe, uni Iranning barliq chégra boylirigha, Iran xurasani rayonlirida erkin aylinish

hemde meshhet tereplerde yashaydighan Türkistanliqlargha munasiwetlik jasusluq pa'aliyetliri bilen shoghullinish üchün asanliq tughdurup bergeni idi. Elijanning esli wezipisi, pat-pat Sowét chégrasidin bösüp ötüp Sowét organlirigha hujum qilib turawatqan Basmichilar yitekchisi anaqulini yoqutush idi. Elijan bu wezipini emelge ashUralmighinidin kéyin Téhran'gha kirip, u yerde pa'aliyet qilib yürgen yene bir g p u ishpiyoni mehmut ézizxanow bilen birliship pa'aliyet qilib kelgen.

1929-yilisi, Irlandiki Sowét jasusluq torining muhim yitekchiliridin birsi bolghan gyorgi aghabékow En'giliyilikler terepke ötüp ulardin panaliq tileydu. Bu weqe sewibidin, Sowétler ittifaqi aghabékow bilen birge ishligen barliq jasuslarni derhal qayturup kétishken idi. Bu qayturulghanlardin birsi del elijanning bashliqi mehmut ézizxanow idi. Elijan sadıq oghli gerche aghabékow tonimaydighan birsi bolsimu Sowét da'iriliri uni awal tebrizge yötkiwétidu. Aridin uzun ötmey uni yene tiblisni aylandurup Tashkentke iwertishidu.

Bu jeryanda Sowét g p u orgini elijanni Iran'gha iwertishtin waz kéchip Türkiyige iwertish qararigha kélidu. Shundaq qilib, elijan birmezgil Türkistan teweside pa'aliyet qilghinidin kéyin Batum arqiliq Türkiyige kirgüzilidu. Uning tapshurushidin qarighanda, u Türkiyide t m b teshkilatida ishleydighanlarning ehwali, ularning Türkistandiki ala qilishish ponkitlirigha munasiwetlik axbaratlarni yighish, t m b teshkilati ichide pitne-pasat chiqirish qatarliq wezipilerni üstige alghaniken. Eger bu jeryanda Türkiyining herbiy mektepliridin birersige oqughuchi bolup kirip alalighidek bolsa, mexsus Sowét jasusi bolup Türkiyide dawamliq ishpiyonluq qilib turup qélishi mumkin ikenduq. Bunimu qamlashtUralmighinida Bérlin'gha bérıp u yerdiki Türkistanliqlarning melumatini toplash we ularning ichige zidiyet térish ishi bilen shoghullanmaqchi bolghaniken. Türkiyining «jumhuriyet» gézitide bésilghan xewerlerdin qarighanda, elijan sadıq oghli bir mezigil türmige qamalghinidin kéyin men'iy muhakime qarari boyiche chégridin qoghap chiqirilghaniken. Shundaq qilib elijan sadıq oghli pash bolup qolgha élin'ghan idi. Shuninggha qarimay, Sowét da'iriliri Türkiyidiki Türkistanliqlar ichige ishpiyon kirgüzüp ichki zidiyet peyda qilish pa'aliyetlirini hergizmu toxtatmighan idi. Gheliti bir toghra kélip qalghanliqimu qandaq, ishpiyonliqi xéli kéyinki waqitlarda pash

bolidighan mehmut Ayqarlimu asasen shu waqitlarda elijanning mangghan yoligha oxshaydighan yollarni bésip meshhetke kilip, u yerde sedirdinxan müptining ishenchisige irishiwélip uning yénigha kéliwalghan idi.

T m b pa'aliyetlirining söwétler ittipaqida körsetken tesiri

T m b ning dangliq üç ependisi öktebir inqilawi partilighan dewirlerde Sowétlerge qarshi hökümetler teshkil qilghan kishiler idi. Shundaq bolghachqa, ular chet'elge qéchip ketkendin kéyin Sowét rehberliri bilen ularning gézit-zhonnalliri bu üç ependini burju'a milletchiliri, xelq düshmini dep teshwiq qilishqa kirishken idi. Stalin, 1923-yili 10-iyol russiye komunistik partiyisi merkizi komititining 4-sanliq yighinida sözligen «milliy rayon we jumhuriyetlerde ongchiliq we solchiliq» témiliq nutqida Zeki Welidini shiddet bilen tenqitligen idi. Yene shu yighinda Sultan Ghaliyéwghimu hujum qilghan stalin, yighin axirida teyyarlan'ghan xulase doklatida Ghaliyéwgha eksil inqilapchi, weten xa'ini dégen jinayet artilghan idi. Sitalinning körsitishidin qarighanda Ghaliyéw, Welidining wastisi arqiliq xelqara jahan'gir küchlrining yardimi bilen pa'aliyet qilip kéliwatqan basmichiliq heriketliri bilen munasiwet baghlighanmish. Welidi chet'elge qéchip ketkinidin kéyin Sowétler teripidin qolgha élinip öltürülgen Bashqirdistan sabiq dölet mudapiye ministiri Miralay (polkownik derijisidiki herbi ünwan – t) ewhadi ishmurzin'gha Welidopchi dégen jinayet artilghan idi. Buninggha oxshighan jinayet artish hadisiliri xéli köp körülgen idi.

T m b chilar «yéngi Türkistan» zhornilini chiqarghini yetmey, yene «yash Türkistan» zhornilini chiqarghanliqi Sowét da'irilirini bekla parakende qiliwetken idi. Bu zhornalning bash tehriri Mustapa Choqay oghli qoqan muxtariyitining re'isi bolghanliqi üçhün uni Sowét tarixchiliri alla burunla eksil inqilapchi, Sowét düshmini dep élan qilip bolghan idi. Yash Türkistan zhornili neshir qilinshqa bashlighandin kéyin Sowét metbu'atliri buninggha qarshi shiddetlik hujum qozghap, Sowétler tewesidiki öktichiler bilen Sowétlerge narazi kishilerni Choqaychiliq bilen qarilap yoqutushni adet qiliwélishqan idi.

Özbekistan komunistik partiyisining rehberi ekmel ikramow, Semerqentte chaqirilghan Özbekistan ma'arip ishchi-xizmetchiler qurultiyida chet'elde neshri qiliniwatqan Sowétlerge qarshi zhornallarni éghizgha alghinida Choqaychilar dégen bu atalghuni tunji qétim otturgha qoyghan idi. Shuningdin itiwaren, Sowétler ittapaqining herqandaq siyasitige narazi bolghan kishilerni tenqitlesh yaki bésiqturushlarda ularni Choqaychilar dep eyipleydighan boliwélishiti. Mustapa Choqay oghli bir maqalisida bu heqte bir munche misallarni keltürgen idi:

Rehim inam oghli qizil mustemlikichilerning heqiqiy epti beshirisini körüp, ularning Türkistandiki milliy siyasetlirining mustemlikichilikke tayinidighanliqini tonup yétip "Özbekistanda uruslarning rehberlik qilishi hajetsiz" dep otturigha qoyghan idi. Uni derhal Choqaychilar qatarida qarilashti. ...

Sowét hakimiyitining musapir, muhajir bolushqa mejborlash we mustemlikileshtürüsh siyasitige qarshi chiqqan bezi qazaq komunistliri qazaq gézitliride 'partiyé we Sowét organlirida yoshurun Choqaychilar orunlishiwalghan' dep yazmaqta. ...

Semerqent telim terbiye inistituti bilen bayramali téxnikomida oquydighan özbek we Türkmen talipliri Türkistanning Sowét Rusiye mustemlikisige aylاندurulishigha qarshi naraziliq bildürüsh namayishi ötküzüshni qarar qilishqanidi. Sowét gézitliri bu yash Türkistanliqlarghimu Choqaychilar dégen qalpaqni keygüzüshti. ...

Türkistanda tümaylow isimlik bir komunisit riyasetchilikide trotskichilar meydan'gha kélidu. Ular stalinning axmaqane siyasetlirige qarshi küresh qilmaqta idi. Sowét gézitliri ularning naminimu derhal Choqaychilar dep almashturushti. ...

1939-yillarda sotqa tartilghan Basmichilar bilen milletchilerge yarem qilghan dégen bohtan bilen qolgha élin'ghan Özbekistan aliy sot mehkimisining bashliqi sadulla qasimow bilen uning yéqinlirining délolirini sotlighandimu bundaq qalpaq keygüzüshler boldi. Bolupmu qasimowchilarni sotlashta artqan jinayetliridin birsi Choqay oghli gurohidikiler bilen hemkarlashqan, yeni Choqaychiliq qilghan dep

qarilan'ghan idi. Uningdin keyinki yillarda komunist rehberligi ma'arip we sana'et saheliridiki ongushsizliqlarning hemmisini degidek chet'elde pa'aliyet qiliwatqan t m b chilargha artip qoyghan, bolupmu Choqay oghlini buning bash jinayetchisi dep qarilashqan idi. Shundaq qilib, Sowét rehberliri 1940-yillargha kelgiche Türkistan jumhuriyetliride taziliwetmekchi bolghan komunist milliy kadirlargha Choqaychilar yaki Welidopchilar dégen qalpaqlarni keygüzüp yoqutup kelgen idi.

Yene bir tereptin, Sowétler ittifaqi t m b heriketlirige buzghunchilik qilish, rehberlik guruppisi ichige zidiyet selish hemde muhajirettiki Türkistanliqlarning arisigha ittifaqsizliq terish meqsetliride mexsus terbiyelen'gen g p u jasuslirini ishqa salghan idi. Bu jasuslardin beziliri pash bolup tutulghan bolsa, mehmut Ayqarligha oxshighan yene nurghunlighan qabiliyetlik jasuslar Türkistanliqlar ichide aghdurmichilik pa'aliyetlirini nechche yillap dawamlashturghan bolup, Türkistan milliy musteqilliq heriketliri uchün éghir ziyanlarni peyda qilghan idi.

Türkiye ichki siyasitidiki özgirishler we «yéngi Türkistan» zhornilining pichetlinishi

1930-yilining oktebiride Türkiyide kütülmigen bir weqe barliqqa kelidu. T m b ning neshri epkari bolghan «yéngi Türkistan» zhornili bilen Ezerbeyjan milliy heriketining neshri organliridin «odlu yurt» bilen «bildirish» zhornalliri Türkiye jumhuriyiti ministirlar kabéntining qararigha asasen pichetlinidu. Bu hadisiler Türkistanliq muhajirlar arisida partilash xarakterliq tesir peyda qilidu. Türkiye jumhuriyiti hökümiti xelidin béri bu türdiki tashqi Türk zhornallirining Türkiye tewesinde chiqiriliwatqanliqigha narazi bolup kelmekte idi. Shundaqtimu bundaq qattiq tedbir qollinishni héchkim kütügen idi. Bu weqe Türkistanliq muhajirlarni qattiq chüchitiwetkenlikige qarimay Yawrupada chiqiwatqan sirtqi Türk zhornallirida héchqandaq bir izahat bérimey quruq xewer pétiche élan qilinidu. Shundaq bolsimu, chet'elde pa'aliyet qilib keliwatqan Türkistanliq yitekchiler Türkiye bilen bolghan munasiwetlirini qayta oylinishqa mejbur bolidu.

Eslide, Türkistanliq muhajirlar Türkiyini ikkinchi anaweten dep tonup kiliwatqan bolishigha qarimay, barliq Türkistan teshkilatliiri Türkiyini siyasiy merkez qilip tallash jehette unche bek qizghin emes idi. Shundaq bolghachqa Ezerbeyjanliqlar bilen Türkistanliqlarla siyasiy merkezilirini Istanbulda qurup chiqqan bolup, Idil Ural Türklirining zhornili bolghan «milliy yol» bilen Türkistanliqlarning «yash Türkistan» zhornili Bérlinda, Qirim Türklirining «emel» we «donay» dégen zhornalliri rominiyide chiqirilmaqta idi.

Tashqi Türk pa'aliyetchilirining Türkiyide qanat yayduriwatqan pa'aliyetliri Sowét da'irilirini ensiritishke bashlighan idi. Shundaq bolghachqa, Moskwa da'iriliri bu ishlargha naraziliq bildürüp Türkiye hökümitige bésim ishletmekte idi. 1925-yilining béshida Bakuda chaqirilghan tötinchi nöwetlik Sowét qurultiyida tashqi ishlar komissari chichérin “yéqinqi waqitlarda musawatchilarning Türkiyidiki pa'aliyetliri küchiyip kétiwatqanliqini körmektimiz. Biz Türkiye hökümitige nurghun qétim iltimas qilduq, Sowét hökümitige qarshi qanat yayduriliwatqan chidash mumkin bolmaydighan bu tür aghdurmichiliq heriketlirini derhal toxtatsun dep telep qilduq.” dep sözleydu. Öktebir inqilawining 10 yilliqini xatirlesh munasiwiti bilen 1927-yili bir Türkiye hökümet wekiller ömigi Moskwagha qarap ziyaretke atlan'ghinida Türkiye hökümitimu shu künlerde neshri qiliniwatqan birdin-bir tashqi Türk zhornili bolghan «yéngi kapkaziye» zhornilini pichetleydu. Shu waqitta, Türk uchaqlirining 1927-yilqi qurultiyida Türk uchaqlirining pa'aliyet sahesi Türkiye bilen cheklinidu dégen mezmonda tüzitish kirküzülgen nizamname bilen heriket programmisi qobul qilishidu. Shundaq qilip Türk uchaqlirining Türkiye sirtida shöbe qurush we pa'aliyet qilishliri cheklen'gen idi. Shuningdek yene Türk uchaqlirigha eza bolush üçün Türkiye grazhdani bolishi shert qilin'ghan idi. Bu qarar boyiche Türkiye ichi we sirtida yashaydighan Türkiye nopusini alalmighan tashqi Türk pa'aliyetchilirining Türk uchaqlirigha eza bolushimu cheklen'gen idi. Bu xil weziyet astida 1920-yilining béshida zor ümidler bilen Türkiyige kelgen tashqi Türk rehberliridin bekla az qismi siyasiy pa'aliyetlirini qanat yaydurush imkanigha érisheleydu. Sadir meqsudi arsal bilen fu'at toqtardek rehberler Türkiye sirtigha qaritilghan pa'aliyetlerdin asasen özini chetke élishqan idi. Ayaz is'haqi 1927-yilisila Polsha hökümitining tekliwi boyiche Türkiyidin ayrilip Warshawagha yötkilip bérip, Idil Ural milliy merkizining barliq

pa'aliyetlirini Warshawada turup bashqurmaqta idi. Pa'aliyetlirini Türkiyide dawam qiliwatqan mehmet imin resulzade bilen se'id shamildek rehberlermu da'im dégidek siyasiy bésimlarga düch kélip turatti. Mesilen 1929-yilning yaz aylirida kapkaziye komititining bu dangliq ikki rehbirining öyliri siyasiy saqchilarning basturup tekshürüshige uchirap barliq matériyalliri musadire qilin'ghan. Bu weqedin kéyin bu ikki rehbermu ayaz isaqining tutqan yoli boyiche köp ötmey Türkiyidin chiqip kétidu. Yüz bergen bu weqeler Türkiyide turiwatqan merkezlerni Yawrupagha köchürüp kétish mesilisini otturgha chiqarghan idi. Dégendek, Türkistanliq rehberlarning öz'ara yézishqan mektüpliride merkezni Yawrupagha köchürüsh heqqide pat-pat munazire qilishqanliqi körülmekte idi.

1931-yilqi tashqi Türk zhornallirini pichetlesh qarari élinishning tigide asasen alghanda Sowétler ittifaqi bilen bolghan munasiwetlerni yirikleshtürüwalmasliq mesilisi yatmaqta idi. Shundaqtimu Türk uchaqlirini pichetlesh qarari élinish bilen teng otturgha chiqqan Türkiye ichki siyasitidiki özgirishlermu, bu xil cheklimilerge pürset tughdurup bergen déyish mumkin. T m b ning metbu'at orgini bolghan «yéngi Türkistan» zhornili Türkiyining ichki-tashqi siyasatliri heqqide qet'iy türde biterep pozitsiyede turup, bu jehetlerde ün chiqarmasliq pirinsipiga qet'iy ri'aye qilip kéliwatqanliqi heqqide yoqirida toxtilip ötken iduq. Bu heqte körüldighan kichikkine bolsimu birer boshangliq qilish t m b ichide qattiq tAlash-tartishlarning otturgha chiqishigha sewepchi bolatti. Bulargha sélishturghanda ezeri metbu'atliri Türkiye jumhuriyitining ichki siyasitige munasiwetlik xewerler bilen mulahizilirini pat-pat élan qilip turatti. Mesilen alayli, 1930-yili awghustta AtaTürkning telimati bilen bashlan'ghan köp partiyilik tüzümge ötüsh siniqi mesilisi heqqide xéli aktip pozitsiye bilen maqalilar élan qilmaqta idi. «odlu yurt» zhornilining bash tehriri mehmet imin resulzade 1930-yili sintebirde bu heqte tüwendikilerni yazidu:

Re'is jumhur Ghazi pasha heziretlirining muwafakatlari ile fethi bey'efendi teripidin tassis qilin'ghan «erkin jumhuriyet firqasi» ning pa'aliyet sahesige atlinishi ile Türkiye jumhuriyitide yéngi bir dewr échildi. Yeni parlaméntarizm dewri ... inqilap – yene bir türlük atilishi bilen – daxili herp «ichki küresh – t» démektur. Küresh dewrining özige

xas mexsus usul we qanunliri bolghinidek, ichki küreshlarningmu özige xas istisna'i qa'ide we qanunliri bolidu. Bir partiyilik tüzüm ene shu ichki küresh dewrige mexsus bir zörüyettur ...

Yéngidin tughulghan ikkinchi firqaning zuhuru «ortigha chiqishi, körünüshi» bolsa bizge Türkiyede bundin kéyin inqilabning, 'daxili herp' ning toluq ghalibiyet bilen tamamlan'ghanliqini élan qilmaqta. Shundaq, bügündin itibaren Türkiyide jumhuriyet üchün jidel qilish dewri axirliship, jumhuriyet en'enilirini tassis we terbiye «perwish» dewri bashlandi.

Bulardin melum bolghinidek, resulzade bir partiye tüzümi waqtidiki mejborlinishlar üstide toxtilip kélip, heqiqi démokratiye peqet köp partiyilik tüzüm arqiliqla emelge ashidighan bir ish dep yazidu. U yene bu maqalisining arisida Türkiyide téxi heqiqi démokratiye yolgha qoyulmidi dep purutup ötidu. Bügünki künde adettiki bir geptek bilin'gen bu sözler, 1930-yillarning Türkiyiside intayin éghir tenqit ikenlikide gep yoq. Ular erkinlik pirqisining qurulishini qollap quwetleydighan bundaq köz qarashda bu partiye pichetlen'gendin kéyinmu dawamliq ching turidu. «jumhuriyet» gézitining bezi yazghuchiliri teripidin erkinlik partiyisining qurghuchiliridin Exmet agha'oghligha qarshi yézilghan maqalilargha reddiye bérip yézilghan maqale «odlu yurt» zhornilida toluq bésilghan idi.

Buninggha oxshaydighan bezi ishlar Türkiyide bésiliwatqan tashqi Türk zhornallirining pichetlinish qararining chiqirilishigha qoshumche bahane bolup bergendek qilghini bilen, pichetlinishning esli sewebi bashqa idi. Bu türdiki zhornallarning pichetlinish sewebini u yillardiki Türkiye tashqi siyasitidiki özgirish arisidin izdeshke toghra kélidu.

Ghazi Mustapa Kamal pasha (géniral – t) jumhuriyet qurulghan deslepki yillarda milletler bilen dinlar sehnisige aylan'ghan Osmanli impiriyisining külliri arisidin ortaq bir millet peyda qilish üchün tirishchanliq körsitip kelgen idi. Bu meqsetni emelge ashurush üchün paydilan'ghan eng muhim waste millet uqumi idi. Bu meqsetke yétish üchün Osmanlidan ötküziwalghan barliq organ we teshkilatlarni özgertishke kirishken waqitlarda 1912-yilidin béri Osmanlidiki milletchilik éqimlirigha yol körsitip kelgen Türk uchaqliri teshkilatigha

tégish turmaq, uni himaye qilib kücheytishke yarem qilghan idi. Bu teshkilat etirapida pa'aliyet qilib kéliwatqan kishiler jumhuriyet qurulghan deslepki yillarda yolgha qoyulghan millet shekillendürüş jeryani üçün küchlük yaremchi bolghan idi. AtaTürkning yadimige ériship küchiyip barghan Türk uchaqliri teshkilati pütün memliketke kéngiyip, yash Türkiye jumhuriyitining eng janliq teshkilatiridin birsige aylan'ghan idi. Emma 30-yillargha kelgiche Türkiyidiki millet shekillendürüş jeryani asasen axirlashqan idi. Shundin bashlap Türkiyining siyasiy we iqtisadiy pa'aliyetliri sirtqa échilishqa bashlighan idi. Shundaq bolghachqa u waqtidiki Türkiye tashqi munasiwetlerge téximu uchuq halet shekillenmekte idi. Bolupmu shimali xoshnisi bolghan Sowét rusiyisi bilen bolghan munasiwetlerde körünerlik özgirishler otturgha chiqishqa bashlighan bolup, bundaq bir özgirishler Türkiye ichki siyasetlirige tesir körsetmesliki mumkin emes bir ish idi.

Her ikkila dölet gherp impiriyalizimigha qarshi küreshler bilen shoghulliniwatqan deslepki yillardiki öz'ara hemkarlishish weziyiti Türkiye komunistik partiyisining pichetlinishidin bashlap tetürsige özgirip, 1928~1929-yillirigha kelginide, Sowét metbu'atliri Mustapa Kamalni qalaq unsur dep tonushturushqa kirishken idi. Yene shu waqitlarda Türkiyide «yéngi Türkistan», «odlu yurt» we «ezeri-Türk» qataridiki tashqi Türk zhornallirining bésilishigha yol qoyulghanliqi körülmekte idi. Bu zhornallarning ortaq yüzlinishi Sowétler ittifaqi bilen komunizm idiyisige qarshi küresh qilish yolini tutqan idi. Shuningdek, eyni waqitlarda Türkiye metbu'atiridimu shuninggha oxshap kétidighan siyaset ekis ettürülmekte idi.

1929-yilining otturliridin bashlap Türkiye-Rusiye munasiwetliri yéngidin tézlikte yaxshilinishqa bashlaydu. Istanbulda turiwatqan tashqi Türk rehberlirige qarshi bashlitilghan siyasiy bésimlarmu ene shu dewrlerge toghra kelmekte idi. Sowét ittifaqi tashqi soda ishliri mu'awin komissari qaraxanning 1929-yili dékabirda Türkiye ziyaritidin kéyin, 1925-yilidiki Türkiye-Sowét shertnamisini yene ikki yil uzartish üçün kilishim tüzishidu. Kéyinki yili Türkiye tashqi ishlar ministirlikining baqani (ministiri – t) tewpiq rüshti arasning muskwagha qilghan ziyariti netijiside ikki dölet ottursidiki munasiwetler yaxshilinishqa bashlishi bilen teng, Türkiyide pa'aliyet

qilip kéliwatqan Sowétlerge qarshi gurohlar bekirek közge chéliqidighan halgha kélishimu tebi'iy bir ehwal idi. Shundaq bolghachqa u waqitlardiki Sowét metbu'atlarini küzetkinimizde bu türdiki gurohlarning pa'aliyetlirige qattiq hujum qilishlar otturgha chiqqanliqi melum. Netijide 1931-yili litwinowning ziyaritidin keyin bu türdiki pa'aliyetlerge qarshi eng axirqi noqta qoyulghan hésaplandi.

Erkinlik partiyisini qurush siniqi jeryanida jumhuriyet partiyisi bilen hökümet siyasetlirige qarshi körinerlik öktichilik otturgha chiqishqa bashlaydu. Bundaq bir öktichilikni tézginlep tutushqa urun'ghan hökümet, 1931-yili iyondiki qurultayda maqullan'ghan metbu'at qanunigha asasen, yolgha qoyulwatqan siyasetlerni tenqitleydighan gézit-zhornallarni pütünley yaki waqitliq pichetlesh hoquqini qolgha keltüriwalidu. Hökümet, bu qanunni tunji bolup musapir Türklerning metbu'at wastilirini cheklesh üçün ishqa sélip, Türkiye bilen Sowét ittipaqi ottursidiki munasiwetlerge dexli yetküzmekte dégen bahane bilen «yéngi Türkistan», «odlu yurt» we «bildirish» qataridiki zhornallarni pichetleydu. Bu türdiki pichetlinishler Sowét ittipaqi teripidin kelgen teleplerning netijisimu yaki bolmisa Türkiye hökümitining Sowétler ittipaqini xatirjem qilish üçün körsetken bir mertlikining netijisi ikenliki heqqide héchqandaq bir izahat bérilmidi. Emma sewebi nime bolishidin qet'iy nezer, bu türdiki ijra'et arqiliq, Türkiye jumhuriyiti medeniyet jehette Miraschilirimiz dep tonighan Türk dunyasigha qarita siyasiy tesir körsitishlerge yol qoymaydighanliqini ashkare élan qilghan hésaplandi. Bashqiche qilip éytqanda, Türkiye siyasiy menide Türk milletchiliki közqarishini pütünley anadolu bilenla cheklep qalidighanliqini bildürgen idi.

Yéngi Türkistan zhornilining pichetlen'genlik xewiri yash Türkistan zhornilida qilche mulahize qilinmighan halda tüwendikidek addi bir xewer sheklide élan qilinidu:

«yéngi Türkistan» zhornili pichetliwétildi. ... «yéngi Türkistan» zhornili, Türkistan milliy musteqilliq idiyisini, zamaniwiyy Türk közqarashlirini teshwiq qilish bilen birge, Türkistan bilen anadolu Türkliri ottursidiki til we medeniyet birlikige munasiwetlik nurgunlighan xizmetlerni ishlidi.

Bu xewerning keynige qisturulghan “yashisun Türkistan milliy musteqilliqi, yashisun barliq Türkler medeniyet ittifaqligi” dégen jümliler, tehirlerning bu pichetlinishke bolghan közqarishini xulasilighandek menini bermekte idi. T m b rehberliri öz’ara yézishqan xetlerde milliy dawalirini dawamlashturush noqtisidin éghir zerbe dep qarighan bu pichetlinish qararigha qarimay, Türkiyige qarita héchqandaq naraziliq ipadiside bolmighanliqi kishini heyran qalduridu:

Mana bizning béshimizghimu dert keldi. Yéngi Türkistan zhornilimiz pichetlendi. Buningdin düshmenlirimiz yayrap ketken bolsa, dostlirimizning köngli bekla yérim boldi, ... biz ezeli dostimiz dep tonup kéliwatqan, menggu dostimiz bolup qalidighan Türkiye hökümiti yéngi Türkistan zhornilimizni pichetliwetken bolsimu, biz buninggha naraziliq bildürüşkimu heqqimiz yoq. ... mejdidin endi, zhornilimiz pichetlendi dep Türkiye hökümitige yaman közde qarimasliqimiz lazim. Shundaqtimu bu xewer mushtérlirimizge bekla yaman tesir qilidighan boldi-de! «Mustapa Choqay oghlining mejdidin delilge 1931-yili 24-öktebirde yazghan xéti. – Ehet Enjan arxiwidin»

Yene bir xette Türkiyidin kütken ümidler bilen Türkiyining mu’amilisige qarita qursaq köpükliri tüwendikiche tilgha élin’ghan:

Türklükning siyasiy merkizi yoq iken. Buninggha imkaniyiti barliri bundaq bir merkezning bolishini xalimaydiken. Türkiyining siyasiy jehettiki paji’elik ajizliqi mana shu idi. «Mustapa Choqay oghlining mejdidin delilge yazghan 1933-yili 13-iyoldiki xéti. – Ehet Enjan arxiwidin»

Türkistan bilen Ezerbeyjan muhajirliri chiqiriwatqan zhornallirining pichetliwétilgenliki, Sowét da’irilirini bekla xosh qiliwétidu. Shu yilisi Ezerbeyjan komunistik partiyisi teripidin chaqirilghan 20-nöwetlik Baku qurultiyida komunist rehber agha Sultanow bu xoshxewerni qurultaygha mundaq sunmaqta idi:

Musawatchilar chet’elde bizge qarshi küchlük pa’aliyet qilip kelmekte idi. Emma ulargha yéngidin bir zerbe béridi. Istanbulda chiqiriwatqan metbu’atiridin «ezer Türkliri», «odlu yurt» we «bildirish»

qatarliq zhornalliri bilen Türkistan muhajirlirining neshri epkari bolghan «yéngi Türkistan» zhornili pichetliwétildi.

Buning netijiside, t m b ning Türkiyidiki awazi öchürilip, kishilerge tesir körsitip kéliwatqan zhornili pichetliwétilgen idi. Bu xil weziyet astida t m b rehberlik guruppidikiler t m b ning yadremchi teshkilati bolghan Türkistan Türk yashlar ittifaqi (Türkistan Türk genchler birligi – t) bashqurushida yéngidin bir zhornal chiqirish üchün heriket qilishqa kirishken idi. Emma t m b bash sékirtari, t t y i ('t t g b' – t) re'isi doktor mejdidin delilning sun'ghan barliq iltimasliri birer netije bermeyla qalmay, uning sun'ghan iltimaslirigha dölet organliri birer éghiz bolsimu jawap bermey turiwalidu.

Yoqurqi üch parche zhornal pichetlen'gendin kéyin, Türkiyide tashqi Türklerge tewe birmu zhornal qalmaydu. Del shu peyette, Zeki Welidi Toghan dostliri bilen birge 1928-yili qurup chiqqan Türkistan we Ezerbeyjandin xewerdar bolush jemiyitining ezaliri bu ish üchün otturgha chiqidu. 1932-yili yaniwardin bashlap ehmet jappar oghli mes'olliqida «Ezerbeyjan xewerliri» (Ezerbeyjan yurt bilgisi) namida yéngidin bir zhornal chiqishqa bashlaydu. Bu zhornalning tunji sanida, siyaset bilen qilche munasiwiti yoqliqi, pütünley ilmiy xaraktirdiki maqalilargha orun bérilidighanliqini körsitidighan zhornal xadimlirimu bu eskertishning ispati qilin'ghandek körünetti. Yeni bu zhornalning tahrir hey'etliri propissor doktor pu'ad köprülü, propissor doktor Zeki Welidi Toghan, doktor ehmet agha oghli, doktor abduqadir inan we ehmet jappar oghli qatarliq dangliq kishilerdin teshkil tapmaqta idi. «Ezerbeyjan xewerliri» zhornili 1934-yili dikabirghiche neshri qilinip, jem'i 36 san chiqirilidu.

«Yash Türkistan» – «atsiz mejmu'e» ziddiyiti

1932-yili «yash Türkistan» bilen «atsiz mejmu'esi» zhornallirida öz'ara zidiyetlirini ipadileydighan maqalilar bésilishqa bashlaydu. Sirtin qarimaqqa bu weqe xuddi Mustapa Choqay oghli – nihai atsiz sürkilishidek körünsimu, zidiyet eslide Choqay oghli bilen Zeki Welidi ottursidiki zidiyet idi. Üch yil burun Welidining t m b din chiqip kétishi

bilen netijilen'gendek körün'gen bu jidel, bu nöwet zhornallar wastisi bilen qayta bashlan'ghan idi. Bu munazirining otturgha chiqishigha Zeki Welidi yazghan «bügünki Türk éli: Türkistan» dégen kitawi sewepchi bolmaqta idi. Misirda bésiliwatqa bu kitap téxi bazargha sélinmay turupla uning birqism parchiliri Choqay oghlining qoligha yetküzülgen iken. Zeki Welidi bu kitawida 1917-yili qurulghan qoqan aptonomiyisining quruluş jeryanini tonushturup kélip bu aptonomiye hökümitining muweppiqiyetke érishelmeslikining seweblirini tüwendikiche bayan qilghan idi:

Bu weqege qatnashqan wén'giriylilik bir esir, budapishtide manga mundaq bir weqeni sözlep bergen idi: 'Musulmanlar qoqan qel'esidiki 45 neper bolshéwik eskirini qorshaw astigha alghan waqtida qel'e bilen tömüryol istansisini baghlap turidighan télépon simini késiwetmigen idi. Eger u sim yoli késiwétilgen bolsa bu eskerlerni tarmar keltüreligen bolar idi.' Choqay oghli Mustapamu 'qoqan krpustini <qel'eni> 40-50 soldat <esker> ning qolidin tartip alalmiduuq' dep étirap qilghan idi. Hökümetning yene bir ajizliqi shuki, ular maliye ishlirida qoqan mülükdarlirining qoligha qarap qalghanliqi idi. Maliye nazaritining bashqurush hoquqi hökümet naziri bolghan késelmen adwukat islam shahi ehmedowning qolida bolmay uning mu'awini bolghan héynrich syégél isimlik awustriyilik bir yehudining qoligha tapshurulghan idi. Desliwide qoqan soda-sana'etchiler birleshmisining re'isi bolghan bu zat, hökümet ezaliqi ornigha érishiwélip bekla chong nopuzgha irishiwalghan birsi idi. Emma bu kishi maliye ishlirida hökümetning hulini kolashin bashqa héchqandaq ish qilip bermigen birsi idi. Hökümet ezaliri, bolupmu Munewwer qari bankidiki pollarni musadire qilishqa jasaret qilalmighanliqi üchün teberruluq bilen ötüşke mejbur bolghan idi. Teberru ishliridimu yerlik tijarechilerdin bolghan seyit nasir Mir jéildin bashqiliri qiMirmu qilmay jim turiwalghan idi. Qoqan hökümitining üchinchi chong ajizliqi bolsa, tekarür qilin'ghan birer közqarash bilen programmisining yoqlighi idi. Urus mektepliride bilim alghan ziyalilarning mutleq köp qismi bolshiwiklardin narazi bolup, kréniski hökümitige sadıq bolush iradisi boyiche bu hökümetke qatnashqan kishiler idi. Choqay oghli Mustapa élan qilghan eslimiliride, hökümet ezaliqigha saylan'ghan künisimu muxtariyetning élan qilinishigha qoshulmighanliqini, kréniski hökümiti aghdurulghandin kéyinmu bu hökümetning wakaletchisi süpitide ish

qilghanliqini, emma bu heqte héchkimge gépini uxtUralmighanliqini éytidu. Halbuki urus mektepliride bilim almighan qoqanliq Kamal qazi, abitjan we Mir adil her qandaq bir urusni otturgha qisturiwalmasliq kéreklikini, uruslarni qet'iy türde wetendin qoghlap chiqirish lazimliqini hemde xanliq tüzümini élan qilish pikirini otturgha qoyushmaqta idi.

Welidining özi re'islik wezipiside bolghan bir aptonomiye hökümitige bu türde baha bérishi Choqay oghlini bekla renjitken idi. Choqay oghli qursaq köpükini töküp mejdidin delilge yazghan bir parche xétide tüwendikidek bayan qilmaqta idi:

Zeki Welidi özini qaltis chaghlap bekla menmenchilik qilip kétiwatidu. Türkistan herikitini öz etirapidiki kishiler arisldila qanat yaydurushni pilanlap yürüdü. Qoqan muxtariyitini uruslarning qarishi boyichi tonushturiwatidu. 'qoqan hökümiti pütünley mülükdarlarning tizgini astida qalghan' dep na'insapliq bilen baha bermekte. U, bu jümlilerni 1929-yili Tashkentte bésilghan «Orta Asiya Inqilawi» dégen kitapning 'qoqan hökümiti mülükdarlarning tézgini astidiki bir hökümet idi' dégen qurliridin köchürüp alghan iken. ... yash Türkistan zhornilining dékabir sanida bundaq xata tereplirige reddiye bermekchimen.

Mustapa Choqay oghlining jawabi «bir ilmiy yalghanchiliqqa reddiye» dégen téma bilen «yash Türkistan» zhornilining 25-sanidin bashlap uda üç sanda élan qilindi. Choqay oghli bu reddiyiside qoqan muxtariyet hökümitining qaysi xil shara'itlarda qurulghanliqini tonushturup kélip, bu hökümetning Zeki Welidi éytqinidek undaq mülükdarlarning boyunturiqi astidiki bir hökümet bolmastin, pütünley milliy küchler teripidin qurulghan bir hökümet idi dep tonushturidu. Bu maqalilargha bérilgen jawaplar 1932-yil béshida «atsiz mejmu'esi» zhornilida élan qilindi. Reddiye xaraktiridiki bu maqalilarda «yash Türkistan» zhornilining Zeki Welidini tenqitlep toghra qilmidi dep körsitip ötüsh bilen birge, zhornalda sap chaghatay tili ishliilmigenlikimu tenqitlen'gen idi. Bulargha reddiye süpitide Mustapa Choqay oghli «yash Türkistan» zhornilida Zeki Welidi mesilisige yéqin kelmey türüp peqetla til mesilisi üstide izahat bérilgen uzun bir maqale élan qilidu. «atsiz mejmu'esi» zhornilining 12-sanida buninggha qarita bérilgen reddiye maqalisida asasen

alghanda Zeki Welidining kitawidiki közqarashlar tekrarlan'ghan idi. Emma bu maqalining bir yéride bu türdiki munazirilerni téximu kücheytiwétidighan mundaq geplermu bar idi:

Dostimiz bizge bergen jawabida ilmiy bir zhornalni köchmen özbek tili boyiche chiqirish mumkin emes dep éytidu. Eliwette, bizmu bundaq bir telepte bolmiduq. Herhalda Türkistan milliy musteqilligini teshwiq qilidighan bir zhornalning tili sartche «sart: Türkistan teweside sheherlerde olturaqliship sodigerlik bilen shoghullinidighan kishilerni charwuchiliq bilen shoghullinidighan qewimlar sart dep atishidu. Bu kishilerni xelqning en'eniwiwiy adetlirige toluq ehmiyet bermeydighanlar dep qarishi netijiside bu atalghu qismenlikte kemsitish menisinimu ipadilimekte. – aptorning izahati» bolmasliqi kérek idi. ... shuningdek yene dostimiz shunimu inkar qilmasliqi kérekki, Türk irqining istiqbalini tikleydighan, uni qoghdaydighanlar Türkiyining seherliqliri bilen Türkistanning charwuchi qebililiridur.

Bu maqaligha aptor ismi qoyulmighan bolup, uning ornigha peqet k. A dégen ikkila herip yézilghan idi. «yash Türkistan» zhornilidikiler k bilen a heripining abduqadir sulaymanni körsitidu dep chüshiniwalghan idi. Ras dégendek meyli Zeki Welidi Toghan bolsun yaki abduqadir sulayman (inan) bolsun, ularning her ikkisila «atsiz mejmu'esi» zhornilining tehrir hey'etlirige tewe kishiler bolup, zhornalning tunji sanidin bashlapla Türk medeniyiti, Türk tili we Türk tarixigha munasiwetlik maqalilarni yézip turghan idi. Bu perizige asatlan'ghan «yash Türkistan» zhornilidikiler, kéyinki sanda bergen jawab maqalisigha «atsiz mejmu'esi zhornilida k. A herplirining keynige yoshurun'ghan ependige» dégen téma qoyulghan bolup, maqale bekla éghir tillar bilen yézilghan idi:

12-sanda naraziliq bildürüp yazghan maqalingizni oqudum. Maqalidiki uslubingiz bilen tenqit usulingiz toghra bolmaptu. Bundaq maqala Exmet Zekige yaki zhornalgha yaxshi tesir körsitelmeydu. Sizning yalghanchiliqqa tayinip otturgha qoyghanliringiz heqqide kéyinki sanda toxtalmaqchimen. Zeki Welidi ependining ilmiy uydurmilirigha reddiye bérip yazghan maqalilirimni qilche tep tartmay uydurup chiqarghan yalghanliringiz bilen kömelmeysiz. Siz bizning küresh pa'aliyetlirimiz arqiliq Türkiye metbu'atlarini aware qilib

yürishingiz hajetsiz. Méning fransuzche bilen Türkistanche tillarda élan qilghan maqalilirimni Türkiye jama'itige qaysi derijide qarilap tonushturghanliqingiz heqqide kéyinki sanlarda tepsili toxtalmaqchimen.

Shöbhisizki, «atsiz mejmu'esi» zhornili uzun'gha qalmayla bu maqaligha reddiye béridu. Zhornalning 17-sanida «Choqay oghli Mustapa endigige bérilgen axirqi jawabimiz» dégen témida élan qilin'ghan maqalisida jawab bériwatqan adem, ular oylighandek abduqadir endi emes belki pat yéqinda sabiq orun'gha ötidighan Türkiyat institutining assitantliridin Türkiyilik hüsiyin nihal atsiz ikenliki melum bolidu. Shuningdek, Choqay oghlining urusche tilda yézilghan xetliride, uning bezi muhim matéyallirining élan qilinishi abduqadir endi teripidin tosap qoyulghanliqi alahide tekitlep körsitilgen idi.

Metbu'at wastiliri bilen dawamlashqan bu türdiki munaziriler barghansiri küchiyip kétiwatatti. Atsizning «yash Türkistan» zhornili ishlitiwatqan yéziq tilini tenqitliginide ularni közge ilmay mesxire qilghanliqi Türkistanliqlar arisida küchlük naraziliqlarni keltürüp chiqarghan idi. Istanbuldiki Türkistanliq Türk yashlar ittifaqi bu heqte bir yighin échip nihal atsizgha qattiq naraziliq bildürüshti. Shuningdek yene, «yash Türkistan» zhornilining 36-sanida yashlarning naraziliq bildürgenlik xewiri bilen birlikte, t t y i ning yéngi saylan'ghan re'isi doktor salih isma'il (erkinqol) ning aptorliqida «her qoy öz ayighi bilen» dégen témida bir parche obzor élan qilinidu. Yene shu sanda doktor tahir shakirning «nihal endigige général kuropatkindin jawab» dégen mawzuluq bir maqalimu bésilghan idi. Bu maqalidimu Gérmaniyidiki t m b shöbiside yiighin'gha qatnashqan yashlarningmu nihal atsiz yazghan maqalilirigha lenetler oqughanliqi körsitip ötülgén idi. Bu jeryanda «atsiz mejmu'e» zhornilining neshri toxtitilghan bolghachqa, «yash Türkistan» zhornilining kéyinki bir sanida Mustapa Choqay oghlining «merhum atsiz mejmu'esining mudiri nihal endining edepsiz sözlirige jawabim» dégen témida bir parche maqalisi élan qilindi.

U waqitlarda, yash Türkistanchilar bu türdiki ishlarda nihal atsiz Zeki Welidining tézginidin qet'i chiqmay heriket qilmaqta dep qarishatti. Buni ularning öz'ara yézishqan xetliridin ochuq

köriwélisimiz mumkin. Misal alsaq, abduwahap isaq oghli yazghan bir parche xétide “nihalning edepsizlerche yézilghan maqalisini tapshurup aldim. Bu ishlarning keynide choqum Zeki Welidi bar. Bu türdiki hujum qilishlar Türkiye metbu’atlarida élan qilinmighandek qilghini bilen «atsiz mejmu’e» de bésilmaqta. ... biz nihalgaha reddiye bérish ishini oylinip körishimizge toghra kelmekte. ... bizning meqsitimiz nihalning karniyidin paydilinip zehirini pürküp yürgen Zeki Welidining ediwinini bérup qoyishimizgha toghra kelmekte.” dégen gepler yézilghan idi. (abduwahap oktayning Mustapa Choqay oghligha 1933-yili 21-yaniwarda yazghan xéti. – Ehet Enjan arxiwidin) asasen bir yildek dawam qilghan bu tAlash-tartishlar jeryanida Zeki Welidi endi bu jidelge biwaste arlashmighan bolsimu, uning nihay atsizni reddiye maqalilirida paydilinishi üchün matériyal bilen teminlep turghanliqi éniq idi. (bu tAlash-tartishlar jeryanida Choqay oghlining tenqitlirige bérilgen birdin-bir reddiye maqalisi, abduqadir inan teripidin «Ezerbeyjan yurt birliki» zhornilida élan qilin’ghan. Bu maqale qipchaq qewmlirigha munasiwetlik bir maqale idi. – aptorning izahati)

Shu künlerde, 1932- yilning iyol éyida chaqirilghan tunji nöwetlik Türk tarix qurultiyida, muzakirige sélin’ghan resmiy Türk tarix közqarishigha qarshi chiqqan profisor Zeki Welidi Toghan’gha qarita ilmiy saheler bilen siyasiy saheler boyiche keskin tenqitlesh dolquni qozghitilghan idi. Bu munasiwet bilen, atsiz Türk tarix tetqiqat jemiyyitining bash katiwigha bir parche télégramma yollap Zeki Welidini aqlaydu. Buningdin bashqa yene «atsiz mejmu’e» ning 17-sanida bir parche maqale élan qilip bu heqte toxtilip ötidu. Nihal atsiz bu maqalisida darilfonundiki mutleq köp sanliq oqutquchilarning bilim jehette Zeki Welidining qoligha sumu qoyup bérelmeydighanliqini körsitip ötüsh bilen birge, uni tenqit qilghanlarni yiterlik ilmiy tetqiqat qabiliyiti yoq kishiler dep qarilaydu. Bu türdiki tAlash-tartishlar yüz bériwatqan künlerde reshit ghalip endi milliy ma’arip ministirlikining ministiri wezipisige teyinlinidu. Shundaq qilip nihay atsizni Türkiyat inistitutidin chiqirip tashlap, «atsiz mejmu’e» nimu pichetliwétidu. Shundaq qilip nihal atsizning qolida reddiye béreligidek héchqandaq bir sorun qalmaydu. Emma jahil mijeqlik atsiz pütün küchi bilen bu tAlash-tartishni dawamlashturush niyitidin qet’iy waz kechmigen idi. U, «yash Türkistan» zhornili wastiliqida özige qaritilghan axirqi

hujumga reddiye bérish üçün «sart bashliqigha jawap» dégen isimlik bir kitapche bésip tarqitidu.

Atsiz-Choqay oghli sürkilishige Türkiyidiki Türkchiler alahide qiziqqan idi. Emma bu munazirilarning eng qiziq yéri, bu munazire t m b ni bekrek jelip qilghan idi. Bu tAlash-tartishlar Gérmaniyidiki t m b ezaliri ottursida uzundin béri saqlinip kéliwatqan bezi mesililarning ashkarilinishigha sewep bolghan idi. Yoqurida toxtilip ötkinimizdek, «yash Türkistan» zhornili Mustapa Choqay oghli bashchiliqida abduwahap oktay bilen tahir chaghatay qatarliq kishiler mes'olliqida chiqirilmaqta idi. Gérmaniyidiki yash Türkistanchilarning qalghan ezaliri özlirini chetke qéqilghan dep hés qilishmaqta idi. Chetke qéqilghan bu ezalar t m b merkizini heriketke keltürüp bu sahege kirish üçün urunup baqqan bolsimu netijige érishelmigen idi. Mustapa Choqay oghli tahir chaghatayning ilmiy tetqiqat alahdilikige, abduwahap oktayning zhornal chiqirish maharitige bekle qayil idi. Shundaq bolghachqa, qalghanlarning zhornal ishigha arilashmay peqet maqale iwertip turushinila telep qilmaqta idi. Zhornal mesilisidiki bu naraziliqlar ewjige chiqqan peytte atsiz-Choqay oghli majirasi otturgha chiqidu.

«yash Türkistan» zhornilining 36-sanida Gérmaniyidiki yash Türkistanchilar «atsiz mejmu'esi» de élan qilin'ghan maqalilar heqqide naraziliq bildürgenliki, yézilghan maqalilarni qarilighanliqi heqqide naraziliq bildürüş xewiri bésilidu. Bu xewer «yash Türkistan» zhornilini chiqiriwatqan xadimlardan bashqa oqughuchilar ottursida ghulghula peyda qiliwétidu. Bu yashlar xewerning bu shekilde élan qilinishi toghra emes dep qarishatti. Netijide efdal ebusa'it bilen se'id'eli ghoja namida «yash Türkistan» ning bash tehriri Choqay oghligha qaritip bir parche naraziliq bildürüş xéti iwertidu. Bu xette, échilghan yighinning qanunluq emeslikini, shunga t m b ning resmi közqarishi dep qarashqa bolmaydighanliqini, nihai atsizgha naraziliq bildürüş bilen birge, uni qattiq tenqitleshti dep élan qilishqa qet'iy qoshulmaydighanliqi uxturulghan idi. Netijide Gérmaniyidiki yashlar ottursidiki bölünüş ashkare otturgha chiqqan hésaplandi. Bir tereptikiler «yash Türkistan» zhornilidikiler bilen ularni himaye qilidighanlar, yene bir terepte bolsa t m b ning Gérmaniyidiki

rehberlik gurupsidikiler bilan ularni himaye qiliwatqan oqughuchilardin teshkil tapqan ikki guroh otturgha chiqqan idi.

T m b merkizi komititi Gérmaniye shöbisi tewesidiki bu ghulghulilarni tinjitish üchün shunche tirishchanliq körsitip baqqan bolsimu birer netijisi bolmaydu. Axiri, 1933-yili martta qobul qilin'ghan t m b merkizi komitit qarari bilan Gérmaniye shöbisining pa'aliyetliri bir mezigil toxtitildi.

Eslide bu qararning élinishi bilan «yash Türkistan» zhornilini himaye qilidighan gurohtikilerdin bashqa oqughuchilarning Gérmaniyidiki pa'aliyetlirige xatime bérish dégen menigimu ige idi. Chunki bu oqughuchilarning köp qismi ali mektep oqushini püttürgen, Gérmaniye qélip ish tépip ishleshke közi yetmey turiwatqan bir ehwalda idi. Shunga bu oqughuchilar üchün Türkiyige béríp orunliship shu yerlerde ishqa orunlishish eng muwapiq chare bolup qalghan idi. Ular heqiqetenmu bu charidin paydilinip Türkiyige kélip uniwersitit qataridiki her túrlük orunlarga ishqa kirip xizmet qilidu. 1933-yilidin keyin Gérmaniye peqet abduwahap oktay bilan tahir shakir, ularning ayalliri sa'ide oktay (shir'ehmet qizi) bilan sa'adet chaghatay (is'haqi) larla qalghan idi.

Idil Ural Türklirining rehberi ayaz is'haqining qizi bolghan sa'adet is'haqi qizi tahir chaghatay bilan toy qilip, Idil Uralliqarning neshri epkari bolghan «milliy yol» zhornilini bésish we tarqitish bilan meshghul bolidu. T m b ning Promété zhornili wakaletchisi wezipisige teyinlen'gen sabir Ibrahim (Türkistanli) bolsa Parizhda Mustapa Choqay oghlining yénida qalghan idi.

Oqughuchi bolup Gérmaniye barghinidin keyin qalghan oqughuchilar bilan asasen arilashmay yalghuz oqush bilenla bolup ketken Weli Qéyumxanmu, Gérmaniyedin ketmey turup qalghan Türkistanliqlardin biri idi. Milliy Türkistan herikiti ezaliri teripidin bek tonulmighan bu oqughuchi siyasiy sehnide peyda bolidighan 1940-yillarga kelgiche bolghan ariliqta ünini chiqarmay yürivéridu. Shundaq qilip, 30-yillarning otturliridin bashlap Türkistan milliy ittapaqining Yawrupadiki pa'aliyetliri asasi jehettin yash Türkistan gurohidikiler teripidinla qanat yaydurulmaqta déyishke bolidu.

Birinchi nöwetlik Türk tarix qurultiyi we Zeki Welidi Toghanning Türkiyidin ayrilishi

1932-yili iyolda chaqirilghan birinchi nöwetlik Türk tarix qurultiyida otturgha qoyulghan közqarashlar bilen bu heqte qanat yayghan munaziriler, Türkistan mesilisining dangliq kishiliridin biri bolghan Zeki Welidi Toghanning ilmiy tetqiqat pa'aliyetliri bilen siyasiy hayatida zor özgirish peyda qiliwétidu. Shuningdek, bu qurultay AtaTürkning yitekchilikide Türkiye Türkliri bilen Türk dunyasi we Yawrupa ottursidiki munasiwetlerni muqim bir sheklige keltürüş üstide izdinish noqtisidin alghandimu intayin muhim ehmiyetke ige bir ish idi.

Osmanli xarabiliri ichidin zamaniwiyy bir jumhuriyet qurup chiqish qabiliyatini ipadilighen AtaTürk, bir milletning shekillinishide tarixning, dinning we medeniyetning ehmiyatini alahide chüshinip yetken bir adem idi. Türkiye jumhuriyatining menggü yashap qélishi üçhün Osmanli teripidin asasi jehettin sel qarilip kélin'gen Türk millitining kélish menbesi Orta Asiya medeniyetliri bilen Anadolu qedimqi medeniyiti ottursidiki munasiwetlerge oxshash alahdiliklarning otturgha qoyulishi, Türk tili bilen Türk medeniyiti tetqiq qilinishi, shu arqiliq xelqning milliy tarix közqarishini shekillendürüş lazim bolmaqta idi. Bu meqset üçhün Türk tarix we Türk til tetqiqat jemiyetlirini qurghuzghan idi. Dangliq Türk milletchililer yitekchisi bolghan yüsüf aqchura re'is qilip teyinlen'gen Türk tarix jemiyiti qisqa waqit ichidila mekteplerde derslik qilip oqutulidighan töt qisimliq tarix derslik kitabi teyyarlaydu. Keynidinla bu kitaplarda bayan qilin'ghan resmiy tarix qarashlirini tonushturush we uni kéngeytish meqsitide uniwersitet oqutquchiliri bilen tarix oqutquchiliri qatnashqan bir qurultay chaqiridu. 1932-yilining 2~11-iyol künliride Enqere xelq sariyida chaqirilghan bu qurultayning échilish nutqini sözligen ma'arip wekili esat endi, otturgha qoyulghan resmi tarix qarashlirining muhim noqtilirini tüwendikiche xulasilaydu:

Türkler ana yurti bolghan Orta Asiyada yirik tash qUrallar dewrini miladidin burunqi 12000 yilisi tamamlighan bolsa, Yawrupaliqlar bu dewrdin 5000 yil kényinki yilda aran qutulghan. ... siliq tash qUrallar

dewrige toghra kelgen jümudiye (muz) dewrining axirlirida muzlarning érishidin keyin barliqqa kelgen muhim tebi'iy tahawwüller (özgirishler) sewebidin nurghunlighan Türk qebililiri muhajiret yoligha atlinidu. Bu seper arqiliq ular miladidin burunqi 7000 yillar awal déhqanchiliq bilen charwuchiliqni tereqqiy qildurghan bolup, altun, mis, qeley we tömürni keship qilghan Türkler Orta Asiyadin yolgha chiqip barghan yerliride deslepki medeniyetni neshretmish (tarqatqan). Shundaq qilip Asiyada Xitay, Hindistan we muqeddes anadoluda eti, mézopotamiyede sümer, elam we axirida Misir, aqdéngiz (ottura yer déngizi) we rim medeniyetlirining hulini sélip, bügünki künde hemmimiz yüksek medeniyetlirige qayil bolup ulargha egiship méngiwatqan Yawrupaliqlarni u dewrlerde öngkür hayatidin qutqazghan idi.

Qurultay qatnashquchiliri teripidin her jehette qollap quwetlen'gen bu mubalighileshtürülgen tarix közqarishida, miladidin burunqi 7~8 minginchi yillarda Türkler nime üchün Orta Asiyadin köchüşke mejbur boldi dégen su'algha, tarixta Orta Asiyaning merkizige jaylashqan bir ichki déngizning ushshaq köllerge özgirishini keltürüp chiqiridighan uzun'gha sozulghan éghir qurghaqchiliq apitining yüz bérishi sewep bolghan dep jawap bérilgen idi. Bu ichki déngiz muzlarning érishidin barliqqa kelgen bolup, bu déngizning chongliqi hezer (kaspi) déngizi bilen aral déngizini öz ichige alidighan derijide chong bir déngiz idi déyilgen. Bu ichki déngizni quritiwiteligidek dehshetlik bolghan u qurghaqchiq apiti, Türk tarix jemiyyetining bash katiwi reshit ghalipning déyishi boyiche, dunyagha tunji medeniyetning tarqilishini tézlitishke sewep bolghanliqi üchün paydiliq bolghan, emma Orta Asiya üchün éghir apet keltürüp bergen bir tebi'et hadisisi iken. Réshit ghalip doklat jeryanida Zeki Welidi Toghaning bu közqarashqa qoshulmaydighanliqini tilgha élip, unimu öz qarashlirini otturgha qoysun dep sözge tekliq qilidu.

Zeki Welidi Toghan, insaniyet medeniyetlirining hemmisi dégidek qédimqi dewrlerde Orta Asiyadin köchüp chiqqan Türkler teripidin yaritilghan, anadolu bilen uning etirapida qurulghan eti, sümer, elam qatarliq medeniyetlarning qurghuchilirimu yash Türkiye jumhuriyitining tarixiy ejdatliri idi deyidighan bundaq mubalighileshtürülgen tarix közqarishigha qarshi chiqqan birdin bir alim idi. Eslide Welidining naraziliqi bekla addi körün'gen bir noqtini chiqish noqtisi qilmaqta idi.

Toghanning qarishi boyiche, melum bolghan u tarixiy dewrlerde Orta Asiya tewesinde undaq bir qurghaqliq körülgen bolishi mumkin emes, eger shundaq bir qurghaqchilqni bolghan dep qarighinimizdimu xatirlenmigen burunqi dewrlerdila bolishi mumkin. Yéziq tarixi bashlan'ghan dewrlerdin buyan turkistanning nopusi kamiyish turmaq intayin téz sür'ette artqanliqi melum. Yéziq tarixi bashlan'ghan dewrlerdin béri kélímat özgirishi bilen bir waqitta iqtisadi we siyasiy sewepler tüpeylidin zor köch-köchler meydan'gha kelgen, shundaqtimu bu türdiki weqeler bu tarix qarishida körsitilgendek derijide roy bergen emes. Anadolugha qarap Türklerning köchishimu asasen alghanda Orta Asiyada Mongghul hakimiyiti otturgha chiqqan dewrlerde, yeni on birinchi esirlerde otturgha chiqqan déyish mumkin iken.

Zeki Welidining qorqmastin otturgha qoyghan bu qarashliri, resmi tarix qarashlirining asaslirini astin-üstün qiliwetkidek derijide idi. Eger Welidining közqarishini qobul qilishqa toghra kelginide dunyaning ilghar medeniyitining Türkler teripidin yaritilghanliqi bilen sümer, eti qataridiki qewmlerning anadoludiki Türklerning ejdati bolghanliqini hergizmu tilgha alghili bolmas halgha kéletti. Ikki kün'ge yéqin dawam qilghan bu munazirilerdin kéyin, doktor reshit ghalip endi Zeki Welidini éghir tenqitler ichige kömiwétidu. Uning arqidin Zeki Welidining kona reqipliridin bolghan sadir mexsudi arsal sözge chiqip qurghaqliq apiti sewibidin qum astigha kömülüp qalghan bezi sheherlerni tilgha élip körsitip tenqit qilidu. Emma Zeki Welidi gépidin yanmay özining közqarishida ching turup tirkishidu. Bundaq weziyet astida hökümet terep resmi tarix qarishi teripini alghan bolghachqa, pütkül hey'etlerning himayisige érishken doktor réshit ghalip, tenqitini yenimu kücheytip Zeki Welidi Toghanning darulfonundiki oqutquchiliq ornining muwapiq bolghan-bolmighanliqini muzakirige qoyup öz pikirini bayan qilidu. U sözini munu sözler bilen dawamlashturidu:

Arqadashlar «dostlar», shuni epsus bilen tilgha keltürüshke mejburmenki, Zeki Welidi endining darulfonundiki sinipida oqughuchi bolup qalmighinimgha bekle xoshalmen. Biz ewladlirimizning kilechiki üçün büyük dölet ishliqigha teyyarlawatqinimiz, köngül bölíwatqan perzentlirimizning bu türdiki eslidin, yiltizidin xewersiz qaldurilidighan, eng iptida'iy hésap-kitap we

mentiq bilimliridin mehrum qaldrilidighan usullar bilen méngilirini bulghinishigha, muhakime qilish qabilyetlirining buzulishigha hergizmu süküt qilip tUralmaymiz. Türkiye jumhuriyiti darilfununining ders sehnisining bunche melumati tüwen, bunche nachar mitotchilar teripidin ishghal qiliniwélishi mumkin bolidighan bir töwen sewiyilik orun emes (güldras alqish sadaliri uzun'ghiche dawap qildi).

Zeki Welidi Toghan'gha qaritilghan tenqitlerni kücheyp bergen bu notuqtin kéyin sözge chiqqan sadri meqsudi arsalmu, öz nutqini yoquriqigha oxshaydighan sözler bilen axirlashturdi:

Zeki Welidi endi tilgha alghan sheherlerdin héchqaysisining u yerlerde barliqi ispatlanmighan. Zeki Welidi endining bu heqtiki sözlirining héchqaysisi qilchimu asasi yoq sözlerdur. ... uning bu tenqitliri ilmiy bir mesilini aydinglashturup bérishni meqset qilishtin köre, pütünley bashqa bir gherezni meqset qilip otturgha quyghanliqi ochuq ashkarilandi.

Eng axirqi tenqit Türk tarix tetqiqat jemiyyiti ezasi shemseddin gün'altaydin kelgen idi. Shemseddin endi, Zeki Welidi Toghan bilen sadri meqsudi arsal ottursidiki munazirilishishni küzitip olturghinida rusiyidiki inqilap partilashtin awal chaqirilghan pütün Rusiye Musulmanliri qurultiyini ésige alghanliqini éytip kélip, bu ikki kishi shu waqitlardila Türklük mesilisi üstide tAlash-tartish qilip urushup qalghanliqini otturgha qoyidu. Dégendek, shu qétimqi qurultayda sadri mexsudi qatarliq Idil Ural tatarliri téritoriyasiz medeniyet muxtariyiti telep qilish teripide turghan waqtida, Zeki Welidi yéqinliri bilen birge téritoriyalik aptonomiye hoquqini telep qilish teripide turghan idi. Eslide téritoriyasi éniq bolmighan medeniyet jehettiki aptonomiyini telep qilishqa qarighanda téritoriyasi éniq bolghan aptonomiyilik hoquqni telep qilghan Zeki Welidining orni, shu waqittiki weziyette heqitenmu emeliyetke uyghun hésaplinatti. Emma shemsettin gün'altay wekillikidiki qurultay qatnashquchiliri bu türdiki tepsili ishlarghiche tAlash-tartish qilghidek waqitlirimu yoq idi. Gün'altayning tilgha alghan bu axirqi gépi uzun yil burun sadir meqsudi qatarliq Idil-Ural ziyalilirining téritoriyalik aptonomiye teliwide bolghini üchün Zeki Welidi üstide qilghan tenqitlerge pütünley oxshap qalghan idi:

Emma Zeki Welidi endi ufa qurultiyida Türk nomi astidiki Türk ittifaqining quruluşigha birinchi bolup maqul bolmighan bolup, bashqirlarni Türk a'lisidin ayrim tutmaqchi bolghan idi. (epsus, epsus! dégen sadalar yangridi) ... Zeki Welidi endi shu waqtidiki oyunini bu qurultaydimu oynimaqchi bolivatamdu qandaq? Xatirjem bolsun, bu qurultay etirapigha yigilghanlar, qelbide millet dégen yalqun yalinjap turghan kishilerdur. Bu yalqun aldida bashqa herqandaq teklipe we tirishchanliqlar berdashliq birelmeydu. (uzun'gha sozulghan güldras alqishlar yangridi).

Bu munazirilerdin keyin, Zeki Welidi Toghan uchün éytqanda darulfunundiki xizmitini dawamlashturishi mumkin emes idi. Türkiye döli otturgha qoyghan resmiiy tarix neziriyisige qarshi turishi uni tetqiqatchilar arisidila emes belki siyasiy da'ire ichidimu qarshi élinmaydighan ademge aylandurghan idi. Tetqiqat saheside qurultaygha kirip sözge chiqqanlarning doklatirini biwaste anglap turghan AtaTürkmu, Zeki Welidini xalimaptu dégen gep-sözler tarqilishqa bashlaydu. Shundaq qilip, Zeki Welidi qurultay axirlashmay turupla, bir parche xet yézip 8-iyul künisi darulfunundiki wezipesidin istifa bérghenlikini bildüridu. Aridin uzun ötmey, doktorluq oqushi uchün wiena uniwersitetigha kétép qalidu. Welidi, wienada doktorluq oqushini pütürüp awal bonn uniwersitetida, andin gottén'gton uniwersitetida bir mezigil ishleydu. Türkiyige bolsa, AtaTürk wapat bolghandin keyin, yeni 1939-yili qaytip kélidu.

Bu jeryanda, Türk tarix jem'iyiti teripidin otturigha qoyulghan resmiiy Türk tarix közqarshi heqiqetenmu heddidin ziyade mubalighileshtüriwilgen, zorlap kergüzülgen hökümler bilen tolup tashqan bolup, buni ziyalilarning mutleq köp qismi bilidighan ishlar idi. Aridin uzun ötmey, bu türdiki mubalighileshtürülgen tarix közqarashliri özlükidinla untulushqa bashlaydu. Netijide kéchikip bolsimu Zeki Welidining dégenlirining toghra ikenliki testiqlan'ghan boldi. Epsuski, bezi mutexassisler bashtin tartipla bu türdiki tarix qarishining toghra emeslikini éniq bilip tursimu, u künlerdiki siyasiy weziyetke maslishop ünini chiqarmay jim turuwalghan, yene beziliri Zeki Welidining tenqitlirige ishinip turuqluqmu tarix jemiyitining köz qarashlirini qollap quwwetleshken idi. Shundaq kishilerdin birsi, hetta qurultay jeryanida

bu türdiki mubalighileshtürülgen tarix köz qarishigha hergiz maqul bolmaydighan adem dep perez qilin'ghan kishilerdin birsi del fu'at köprülü idi. Köprülü qurultaydin keyin Istanbulgha qaytip kelginide uningdin bezi kishiler, sen néme üçün undaq bimene tarix közqarishigha qarshi chiqmay jim turwalding dep sorighinida, "qandaq qilay, olturghan öyüm manga tewe emes ijarigha élin'ghan öy tursa." dep jawap bergen! Welidining oqughuchisi bolghan tunjer bayqara éytqinidek, eger shu waqittiki tarixchilar AtaTürkni xosh qilimiz dep emes, belki heqiqiy tarixni otturgha qoyghan bolsa, ulugh AtaTürkmu aridin uzun ötmeyla tashliwétidighan bir tarix köz qarishini hergiz testiqlimighan bolatti.

T b m ning Sherqiy Türkistan siyasiti we Yaponiye bilen bolghan munasiwetliri

1930-yillarning béshida dunya küch tengpungluqida zor özgirishler körüldighan deslepki alametler éniq körülüşke bashlighan idi. Bolupmu 1931-yili séntebirde partlighan Xitay-yapon urushi, keynidinla Xitayning shimalida yaponiyining yardimi bilen bir manjuriye dölitining qurulusi Asiyadiki küch tengpungluqini pütünley özgertiwétidu. Bu weqeler yüz bériwatqan 1931-yilining féwral éyida, Sherqiy Türkistanning qumul wilayitide Xitay hakimiyitige qarshi ghoja niyaz haji bilen salih dorgha yétekchilikidiki bir qozghilang partlaydu. Bu qozghilang qisqa waqit ichldila kéngiyip ölke bashliqi jing shujén (jing shurénni démekchi – t) hakimiyitini tewritiwétidu. Netijide Sherqiy Türkistan musteqilliq herikiti bashlinip kétidu. Sherqiy Türkistanliqlar bashlatqan bu küresh, bu rayonlarga qiziqip kéliwatqan Yaponiye qataridiki küchlerning diqqitini özige jelip qilishqa bashlaydu.

Yaponiye, 1900-yillarning béshldila Asiyadiki küch tengpungluqigha tesir körsitidighan dölet süpitide otturigha chiqqan idi. Rusiyining meghlubiyiti bilen netijilen'gen 1904-yilqi yapon-Rusiye urushi charrusiyide meshrutiyet sistémisigha (xanliq-parlamént hakimiyet sistémisi? – t) ötüşni barliqqa keltürgen bolsa, yaponiyinimu bir dunyawu küchke aylandurmaqta idi. Yaponiyining bu ghelibisi, yaponiyidek bir sherq dölitimu asasen sana'etliship bolghan bir gherb

döli üstidin ghelebe qilalaydighanliqini ispatlash nuqtisidin éytqanda intayin muhim ehmiyetke ige bir weqe idi. Rusiye inqilabi dewrliride, Yaponiye sibiriyige esker chiqirip aq uruslar bilen qizillar ottursidiki küreshte aq orus générallirigha yadem qilishqa bashlaydu. Bu hadisiler rusiyige qaram bolup qalghan Türkiy xelqler arisida yaponiyige qarita bir xil yéqinliq tuyghusi peyda qilishqa bashlaydu. Netijide bir qisim Orta Asiya musteqilliq heriket yétekchilirini Yaponiye musteqilliq küreshlirige yadem qilalaydighan eng ishenchilik dölet bolup qélishi mumkin dégen tonushqa keltürgen idi.

Aridin 14 yil ötüp yene shuninggha oxshash bir weziyet qayta yüz béridu. Bu qétim Yaponiye manjuriyini bésiwélip, küch sélishturmisida Xitaydin éship ketken idi. Xitayda yüz bergen bu paydiliq weziyet, Sherqiy Türkistanliqlarning musteqilliq ishenchisini kücheytiwétishi turghan gep. Yene bir tereptin musteqil bir Sherqiy Türkistan, Sowétler teripidin bésiwélin'ghan gherbiy Türkistan jumhuriyetliri üçünmu küchlük yademchi bolidighanliqi muqerrer idi. Yaponiye bilen Rusiye otturisida partlash éhtimali bolghan yéngi urush, Türkistan üçünmu yéngi bir dewrning bashlinishi bolup qalatti.

Bu xil qarashlar t m b rehberlirini mu qiziqturmaqta idi. T m b re'isi Osman ghoja oghli yazghan bir parche xette manjuriyide yüz bergen weqeni kishige ümid béghishlaydighan weqe dep körsitish bilen birge, eger qayta bir qétimliq rus-yapon urushi partlighidek bolsa qandaq heriket qilish kérekliki tehliil qilin'ghan idi. Bu tehliilge qarita Mustapa Choqay oghli mundaq jawap béridu:

Siz otturigha qoyghan bu mesile heqiqetenmu muhim ehmiyetke ige. ... uruslar bilen yaponlar rastinla öz'ara tutushup qalarmu? Dep sorapsiz. ... méningche bolghanda, yaponlarning aldidiki mesile a q sh bilen tutushup qélish mesilisidir. ... eger bundaq bir urush yüz bérip qalghudek bolsa, uruslar qaysi terepke yan bassa shu terep urushta yéngip chiqishi mumkin dep qaraymen. Méningche, rus-yapon urushining partlash éhtimali yoq diyerlik. ... eger bundaq bir urush partilap qalsa biz qandaq qilishimiz kérek? Bizning tudidighan birdin-bir yolimiz, musteqilliq birliksépini teshkillep rusiyige qarshi jeng qilishtin bashqiche bolmasliqi kérek.

Qisqisi, t m b ezaliri, Sherqiy Türkistan musteqilliq kürishini qozghashta choqum yaponiyining yordimini qolgha keltürüş lazim dégen pikirge kelgen idi. Shunga, t m b orgini bu heqte muzakire qilghandin kéyin, 1932-yili öktebirde Türkistan'gha munasiwetlik mesililer toluq bayan qilin'ghan bir parche doklat teyyarlap Yaponiye hökümitige iwertidu. Bu doklatta awal Yaponiye xelqining qolgha keltürgen muweppeqiyetlirini bir qur tilgha élip ötüp, Türk-yapon xelqliri ottursidiki yéqin munasiwetler alahide körsitip ötüngen. Andin 1905-yilqi Rusiye-yapon urushining Türkistan'gha körsetken tesirlirini tonushturup kélip, 1917-yilqi inqilabtin kéyin Türkistanda otturgha chiqqan siyasiy weziyet qisqiche xulasilan'ghan. Bu arida 1920-yili etiyazda Türkistanda qurulghan milliy teshkilat sedridinxan bilen kérem oghli arip ependidin teshkil tapqan bir wekiller ümigini Yaponiye hökümitidin yadem telep qilish üchün tokyogha ewetkenlikini, emma bu hey'et chégradin chiqmay turupla uruslar teripidin qolgha élin'ghanliqi bayan qilin'ghan. Türkistandiki milliy küreshler muweppeqiyetke érishelmigechke, milliy birlik herikitini chet'elde qanat yadurushqa mejbur bolghanliqi tonushturulghan. Andin chet'elde qanat yadurulghan pa'aliyetler tonushturulghan. Axirida t m b orgini bashtin tartip Sherqiy Türkistan mesilisige köngül bölüp kéliwatqanliqi körsitilgen. Türkistan doklatining axirqi qismida t m b ning pilan we telepliri tonushturulghan.

Türkistan milliy birlik merkizi, Sherqiy Türkistan mesililiri bilen shughulliniwatqan waqitlarda, u jaylarning heqiqiy türde tenewwurlishishi (medeniylishishi) bilen milliy ma'arip jehetlerde tereqqiy qildurulushi jehetlerde küch chiqirip kelgen idi. Xitaylarga qarshi siyasiy pa'aliyetlirimiz nezeriyiwiy jehettila cheklinip qélip bekla passip ehwalda iduq. Emma 1931-yili séntebir éyigha kelginide manjuriyide bashlan'ghan yapon-Xitay urushi, bu yil manjuriye musteqil dölet bolup qurulghanliqi t m b ning Sherqiy Türkistan pa'aliyitige bolghan burunqi qarashlirini özgertiwetti. T m b merkizi, Xitaylar düch kelgen bügünki urush weziyiti astida Sherqiy Türkistanda musteqilliqni qolgha keltürüş mesilisi bilen paydiliq shara'itlar üstide tehliil qilish arqiliq, Sherqiy Türkistanningmu musteqil dölet bolup qurulush éhtimali barliqini körüp yettuq. Emma emeliy tejribilirimiz körsetmektiki, qurulghusi bu döletni mustehkemlesh üchün dost döletlarning yordimi shert. Ene shu seweblar tüpeylidin t

m b merkizi irq jehette bir tughqan bolghan peziletlik yapon milliti bilen shewketlik Yaponiye döli, Sherqiy Türkistan mesilisige yéqindin köngül bölüp ulargha yadrem qolini uzartishini ümid qilidu. T m b merkizining bu heqte qanat yadurmaqchi bolghan wezipiliri töwendikilerdin ibarettur:

1. Sherqiy Türkistanda yumran halda turghan milliy we siyasiy musteqilliqqa munasiwetlik közqarashlarni belgilik sewiyige kötürüsh meqsitide Sherqiy Türkistan'gha yéqinraq bir yerde siyasiy gézit we kitabchilar chiqirip tarqitish;

2. Sherqiy Türkistan sheher we nahiyilirige teshwiqat we teshkilatchi ümeklerni ewertip xelqni teshkillep teyyarlash.

Bu meqset üchün dölitingizlarga mushu doklatqa qoshup Sherqiy Türkistan'gha munasiwetlik jughrapiyilik, tarixiy, iqtisadiy we bügünki siyasiy weziyiti umumiy yüzlük tonushturulghan qisqiche matérialnimu birge qoshup Türkistan milliy merkizi namida sizlerge sunushtin özimizni shereplik hés qilimiz. Bu wejedin hörmet bilen salam yollaymen endim. 1932-yili teshrinisaney (noyabir), Istanbul.

Türkistan milliy birliki merkizidin re'is Osman (ghoja oghli)
We katipi mejdidin (delil)

Yaponiye hökümiti, deslepte bu doklatqa héchqandaq ipade bildürmigen bolsimu, 1935-yilining axirlirida bu ishqa Polshamu qiziqishqa bashlighinidin kéyin Yaponiye terep Promété herikiti we t m b teshkili bilen munasiwet ornitishqa bashlaydu.

En'gliye bilen munasiwet baghlash üstide izdinishler

T m b, Sherqiy Türkistan mesilisini yash Türkistan zhornilida chiqidighan maqalilar, Türkistan Türk yashlar birliki teshkilligen yighilishlar we Mustapa Choqay oghlining London, Parizh we Warshawa qatarliq jaylarda sözligen ilmiy doklatliri wastisi arqiliq otturigha qoyush üchün tirishchanliq körsitidu. Yaponiye hökümitidin

yardem telep qilish herikitide birer jawabqa érishelmigen t m b, en'gliyiliklerdin yardem telep qilishqa bashlaydu. T m b rehberliri öz ara yézishqan xetliride, u waqitlardiki ehwallarning t m b ning qandaq köz qarashta ikenlikini chüshendürüp bérídighan intayin muhim yip uchiliri bilen teminlep bermekte. T m b re'isi Osman ghoja oghli bu heqte Mustapa Choqay oghligha yazghan xétide mundaq dep körsetmekte:

Ikki-üch yildin buyan dawam qilip kéliwatqan yapon-Xitay urushi Xitay jahan'girlikining changgili astida qalghan ellerni heriketlendüriwetti. Manjuriyidiki manjular, mongghullar we Türkistanliqlar yaponiyilikler bilen birlikte heriketke atlan'ghanliqi melum. Sherqiy Türkistandimu heriketlinishler körülmekte. ... shu seweptin t m b ikki-üch yildin buyan Sherqiy Türkistan mesilisi bilen ilmiy shekilde shoghullinish jeryanida mundaq xulasige keldi: Sherqiy Türkistanda bir dölet qurup chiqish imkaniyetliri kündin-kün'ge roshenleshmekte. Sherqiy Türkistanliqlar gherbiy Türkistanliqlarning ilghar küchliridin ümid qilishni birdin-bir chiqish yoli dep qarashmaqta. Gherbiy Türkistan Munewwer küchliri dégenlik, t m b dégenliktin ibarettur. Shundaq iken, t m b bügünki künde Türkistanning birdin-bir muhim ümid menbesi hemde siyasiy heriketlerning bashlamchilirigha aylandi déyishke bolidu. ...

Mustapa endim,

Bügün Sherqiy Türkistanning töt dane qoshnisi bar ... Xitay, Sherqiy Türkistan siyasiy musteqilliqi jehette gumran bolghan bir turgha oxshash ehwalgha chüshüp qalmaqta. ... rusiyidiki weziyet bizge melum. ... epsuski Afghanistanda bolsa Sherqiy Türkistan mesilisige yardem qilalighudek birer qUralliq küch yaki hökümet yoq halette turmaqta. Peqet Hindistan-En'gilyila ümid kütüşke bolidighan qoshna dölet halitide turmaqta. Ularda bu ishqa yéqindin qiziqidighan küch-qudret bar. Hindistan yolini échish wezipisini, qérindishim Mustapa endim, t m b sizge wezipe qilip qoymaqta. ... qérindishimiz mejdidin endi Warshawada siz bilen mushu heqte biwaste sözlishish hemde t m b ning bu heqtiki alghan qararlarini sizge yetküzüş üchün aldingizgha ketti.

Shundaq qilip, t m b yétekchiliri bu ishta En'gilyiliklarning aldigha bérip teley sinap béqish qararigha kelgen idi. Démisimu in'glizlar xéli uzun waqittin buyan Sherqiy Türkistandiki weqelerni yéqindin küzitip kéliwatqan idi. Ta 1860-yillirdila bedölet yaqubbeg qurup chiqqan musteqil Sherqiy Türkistan döli biling en'gliye otturisida uchurushushlar bolup ötkén idi. Bu jeryanda Osmanli döli biling munasiwet tikleshni oylighan yaqubbeg, 1873-yili séyit yaqupxan töre isimlik bir kishini stanbulgha ewetken idi. Séyitxan töre Hindistandin ötüp kétiwatqinida En'gilye impériyisi biling Sherqiy Türkistan döli otturidiki munasiwetlerni kücheytish heqqide her túrlük söhbetlerni ötküzgen idi. Uningdin kéyin Istanbulgha yétip barghan séyit yaqub, 1873-yilining 16-iyun künisi Sultan Abdul'eziz teripidin qobul qilididu. Bu qétimlik körüshüshte Sultan Abdul'eziz bedöletke «eMir» unwan biling birge birinchi derijilik unwan'gha xas bolghan qimmatlik tashlar biling bizelgen nishaniy Osman midalinimu qoshup ewetip béridu. Padisha yene Sherqiy Türkistan armiyisige herbiy telim-terbiye bérish üchün töt neper herbi oqutquchini wezipige teyinleydu. Bu eskerlarning barliq rasxotliri biling birge yene alte dane zembirek, 1200 tal miltiq iwertishnimu buyruq qilidu. Séyitxan töre, qaytish yolida Hindistandin in'giliz déplomatlirini birge élip Qeshqerge barididu. Padishahning namiy hümayunini tapshurup alghan bedölet yaqubbeg, özini xelipige tewe eMir dep élan qilip, xelipe namidin xutbe oqutup, xelipe namida pul chiqirishqa bashlaydu.

Kéyinki yilisi yaqupxan hökümiti biling en'gliye impériyisi soda shertnamisi tüzüp imzalishidu. 1876-yilisi Xitay yaqubbeg dölitige qarita bésimini kücheytishke bashlishi biling, Bérítaniye hökümitining béyjingda turushluq bash'elchisi sir tomas wayd otturigha chiqip 1877-yilisi 24-yanwarda en'gliye hökümitining Sherqiy Türkistan biling Xitay otturisida kélishtürmichi bolup bérish teklipini qoyidu. Epsuski uning bu teklipini Hindistan gobirnatiri qobul qilishqa unimaydu. Bedölet yaqubbeg qurup chiqqan bu döletni saqlap qélishta ulugh Bérítaniyining rolining bekla muhim ikenlikini yaxshi biletti. Shundaq bolghachqa Hindistan gobirnatirining maqul körmigenlikige qarimay London'gha bir elchilik ömiki ewetish qararini alidu. Buning üchün yene shu séyit yaqupxan töreni tallaydu. Séyit yaqupxan 1877-yilining béshida London'gha yétip bérip bedewletning Bérítaniye melikisige yazghan xétini tapshurush biling birge, yene en'gliye hökümitining

Sherqiy Türkistan'gha yordam qilishini qolgha keltürüş üchün pa'aliyetlerge kirishidu. Emma shu yilisi may éyida bedölet wapap bolidu. Bu hadise yüz bérip bir qanche ay ötkende, Qeshqerni merkez qilib qurulghan bu musteqil döletni Xitay tajawuzchiliri aghdurup tashlap, Sherqiy Türkistanni pütünley bésiwalidu. Buningdin xewer tapqan séyit yaqupxan töre ilajisiz Sherqiy Türkistan'gha qaytip kétishke mejbur bolidu. Yaqupxan töre u yerdiki ichki qalaymiqanchiliqlardin saqlinish üchün a'ilisini Türkiyige yolgha séliwétidu. Uning oghli yaqupxanzade Izmir tewesige kélip orunlishidu. Yaqupxan töre 1900-yilisi Sherqiy Türkistanda wapap bolidu.

T m b yétekchiliri séyit yaqupxan törining oghli yaqupxanzadini tépip, Sherqiy Türkistan heqqidiki pilanini éytip uni maqul qilidu. Bu heqte muzakirilerdin kéyin Yaponiye hökümitige bergen doklatqa oxshap kétédighan bir doklat teyyarlap chiqishidu. Andin yene yaqupxanzadining namida en'gliye padishahigha ewetish üchün bir parche xetnimu teyyarlashidu. Bu xette yaqupxanzade dadisi seyid yaqupjanning en'gliye melikisi hemde Hindistan impérorachisi wiktoriye dewride Hindistan gobérnatori bilen Sherqiy Türkistan hökümdari bedölet yaqupbeg otturisida siyasiy munasiwetler tiklinishi üchün elchilik qilghanliqini, shu chaghda wéktoriyining qobul qilishigha ériship yoqiri derijilik médal bilen tartuqlan'ghanliqini bayan qilghan idi. Uningdin kéyinki dewrlerdiki Sherqiy Türkistan weziyiti heqqide toxtilip ötkén yaqupxanzade tüwendikilernimu bayan qilib ötidu:

Sherqiy Türkistanda sulh bilen tinchliq ishqa ashurulushi üchün u yerde küchlük bir merkiziy hökümet teshkil qilishni aldinqi shert qilidu dep qaraymen. Xudagha shükür, yénimda sinniy rüsht bilen Kamaletke yetken nizamidin isimlik bir oghlum bar. Bu oghlum dölet teshkiliy apparatliiri heqqide yéterlik bilimge ige. Bizning yene chet'ellerde yétishtürülgen yashlirimizmu yéterlik derijide bar.

Zati shewketma'abliridin insaniy we xoshnidarchiliq munasiwetliiri sewebidin shuni ümid qilimenki, zati dewletleri kona siyasiy yéqin dostlardin bolghanliqimizni közde tutqan halda, Sherqiy Türkistan xelqige in'giliz millitining yordam qollirini sunushlirini dalalet we

hidayet eyligey. Yene bir ish, men bilen oghlum nizamidin ikkimizning birdin-bir arzuymiz we emelge ashurmaqchi bolghinimiz derhal Sherqiy Türkistan'gha qaytip bérip, u yerde xelqimizge xizmet qilmaqtur. Sizlarning bu jehettimu bizge yarem qilishingizlarni xususen telep we istirham qilimen ependim.

T m b merkizi komitétida mashinkida orulghandin kéyin testiqlan'ghan bu mektup, burun teyyar qilin'ghan doklat bilen birge padisha aliyliri hökümitige ewetip béridi. Emma Hindistan chégra boylirida éghir mesililer yüz bérip bash aghriqidin qutulalmaywatqan en'gliye, u tewede birer xewp kélip chiqishi éhtimal bolidighan her qandaq bir ishqa qol tiqishni hergiz xalimaydighan bir ehwalda idi. Shundaq bolghachqa, meyli sunulghan doklatqa bolsun yaki yézilghan xetke bolsun héchqandaq bir jawap kelmidi.

Mejdidin delil Sherqiy Türkistanda

Sherqiy Türkistan musteqilliq heriketlirini teshkil qilish meqsitide Yaponiye bilen en'gliye hökümetliri teripidin yarem kütüş meqsitide qanat yaydurghan bu türdiki pa'aliyetliridin héchqandaq bir emeliy netije chiqiralmighan t m b orgini, qaytidin Polshadin ümidlinip heriket qilidu. Warshawada turiwatqan mejdidin delil we Mustapa Choqay oghli ikkisi Polsha tashqi ishlar ministirlikining sherq ishlirigha mes'ol kishiliri bilen, shuningdek yene Promété merkizi ijra'iye orgini bilenmu körüşüp t m b merkizi komitéting Sherqiy Türkistan'gha munasiwetlik pilanlirini tonushturidu. Emma Polsha bilen Promété heriketining asasiq qarshi turush nishanisi Sowétler ittifaqi idi. Shundaq bolghachqa, Sowét ittifaqi bilen biwaste munasiwetlik bolmighan Sherqiy Türkistan mesilisige qiziqmaydu. Shu seweptin, t m b rehberlikining shunche tirishchanliq körsetkinige qarimay Polsha rehberliri Sherqiy Türkistan layihisige yarem qilmaydu. Endi peqet birla yol qalghan idi: t m b rehberliri Sherqiy Türkistan mesilisini bir terep qilish üçün öz imkanlirigha tayinish qararini alidu. Bu ishqa munasiwetlik t m b merkizi komitéti yighinida bash sékritar mejdidin delil biwaste Sherqiy Türkistan'gha bérip, shu yerde Sherqiy Türkistan musteqilliqi üçün pa'aliyet qilish qararini élishidu. Uningdin

kéyinki ehwallardin qarighanda, eger lazim bolghinida qalghan ezalarningmu Sherqiy Türkistan tewesige bérip pa'aliyet qilishini qarar qilishqan idi.

Mejdidin delil, 1933-yili séntebirde Istanbuldin Hindistan'gha qarap yolgha chiqidu. Bu qétimqi sayahitining meqsitini mexpi tutush, u yerlardiki munasiwetlerni asanlashturush üçün Istanbulda chiqiwatqan «axsham» gézitining muxbirliq wezipisige teyinlinip, muxpirliq kinishkisi éliwalidu. Mejdidin delil 1934-yili péshawur arqiliq Sherqiy Türkistan'gha kiridu. Emma Qeshqerge yétip bérip uzun ötmeyla tungganlar teripidin qolgha élinidu. Sherqiy Türkistanliq général mehmud muhiti Qeshqer shehirini tartip alghan waqitqa kelgiche türmide qamilip yatqan mejdidin delil, mehmud muhiti teripidin türmidin azat qilin'ghandin kéyin üç yilgha yéqin waqit boyiche général mehmud muhiti bilen birge her xil pa'aliyetler bilen shughullinidu. Yeni u Qeshqerdiki birqisim mekteplerde oqush-oqutush ishlirighimu qatnishidu.

Resim orni

Mejdidin delil Sherqiy Türkistanda, Qeshqer, 1937

Bu jeryanda Sherqiy Türkistan tükliri musteqilliq yolida zor derijide ilgirileydu. Ghoja niyaz haji bashchiliqida qurulghan inqilabiy komitétilen waqitliq hökümet netijilik pa'aliyetler élip bérip, döletning bir qismida öz hakimiyitini tikliwalidu. 1933-yili ichide Sherqiy Türkistan Türk-islam jumhuriyatini élan qilidu. Ghoja niyaz haji dölet pirizdénti, sabit damolla bash ministir we muhemmet qasim haji tashqi ishlar ministiri bolup wezipe öteydu. Epsuski bu hökümet tunggan qUralliq küchliri, Xitay hökümiti we Rusiye qataridiki üç chong düshmen küchlirige qarshi urush qilshqa mejbur bolidu. Aqiwette, bir mezigil waqit ötkendin kéyin tungganlar Qeshqerni bésiwalidu. Keynidinla Sowét rusiyisining yardimige tayan'ghan kommunist Xitay ölke bashliqi shéng shisey tungganlar üstidin ghelibe qazinip Sherqiy Türkistan hökümitige bisim qilishqa kirishidu. Bu jeryanda hökümet re'isi bilen hökümet ezaliri otturisida rusiyini talliwélish kérekmu yaki Xitayni talliwélish kérek dégen mesile üstide pikir ixtilapi tughulidu. Bu jeryanda hökümet ezalirini Xitay ölke bashliqi shéng shisey qolgha élip öltüriwétidu. Shundaq qilip Sherqiy Türkistan Türk-islam

jumhuriyiti aghdurulghan hésablinidu. Emma Sherqiy Türkistanliqlar buningliq bilen bash egmeydu. 1937-yilisi abdu niyaz yétekchilikide qaytidin qozghilang partlaydu. Bu qétimqi qozghilangda Qeshqer shehiri qaytidin Sherqiy Türkistanliqlar teripidin tartip élin'ghan waqitlarda gensu tereptimu bir qozghilang partlaydu. Shundaq qilip bu ikki qozghilang birliship kétidu. Bu ehwaldin ürküp ketken Sowétler ittifaqi bu döletke yene bir qétim qUralliq mudaxile qilishqa kiriship, qozghilangchilarni tanka-browning qisimliri bilen kélip basturup tashlaydu. 1938-yilining axirlirigha kelgende qozghilangchilar asasen basturiwétilgen bolup, on minglighan Türkistanliq qirip tashlinidu, yene on minglighan Türkistanliq qolgha élinidu. (Sherqiy Türkistanda qurulghan hökümetler heqqide Eysa Yüsüp alptékinning «Sherqiy Türkistan dawasi» dégen kitabi bilen muhemmet émin bughraning «Sherqiy Türkistanning erkinlik dawasi we Xitay siyasiti» dégen kitabigha, yene andréw forbésning «Enwerjan terjime qilghan» «Sherqiy Türkistan géniralliri» dégen kitabi bilen Baymirza Héytining «Türkistan döletlirining milliy musteqilliq küresh tarixi» dégen kitablirigha qaralsun – aptorning izahati)

Sherqiy Türkistan musteqilliq kürishi ongushsizliqqa uchraydighanliqini mölcherligen mejdidin delil, 1937-yili april éyida Hindistan arqiliq Türkiyige qaytip kéliwalidu.

Türkiyide sirtqi Türk zhurnallirining cheklinishi

1934-yili Sowét ittifaqidin qachqan musapirlargha zulmetlik bir yil bolidu. Bu waqitta Sowétler ittifaqi jemiyyetiy aqwam (birlashken döletler jem'iyiti, milletler jem'iyiti, antanta?) gha resmiy eza qilip qobul qilinidu. Shuningdin bir ay waqit ötkende sirtqi Türk xadimlerini chüchütiwetkidek yene bir weqe yüz béridu. Türkiye jumhuriyiti hökümiti qarar chiqirip t m b ning neshriyat epkar bolghan «yash Türkistan» zhurnili bilen Ezerbeyjan Türklirining neshriyat epkari «istiqlal» zhurnilining Türkiyige kirishini chekliwitidu. «millet» gézitining 1934-yili 7-öktebir sanida bu xewer “hökümitimiz bilen Sowét Rusiye hökümitige qarshi maqalilar bésilghan yash Türkistan mejmu'esining chégradin kirgüzülishi baqanlar (ministirlar) orginining

qarari boyiche cheklendi” dep bésilidu. Döletning organ géziti hésabidiki «jumhuriyet» gézitide bolsa yene shu xewer «yash Türkistan dergisining Türkiye-Rusiye munasiwetlirige dexli yetküziwatqanliqi melum bolghachqa, u dergining dölitimizge kirküzülishi men’iy qilindi» dégen serlewhe bilen élan qilinidu.

Sirtqi Türk xadimlirining Türkiyige we sherq ellirige qaratqan pa’aliyetlirini asasi jehettin toxtitip qoyushqa sewepchi bolidighan bu cheklesh qararining sewepliridin eng muhim bolghini, Sowétler ittitaqining birlashken milletler (döletler) jemiyitige eza bolup kirishi, shuningdek Sowétler ittitaqining Türkiye siyasetide bir özgirish yasaydighanliqi körülüşke bashlishi idi. Muhajirlar zhornallirining neshriyatchiliq pirinsipliri buninggha tesir körsetken yene bir amil idi.

Rusiye, 1934-yilining bashlirida balqan kélishimi imzAlash söhbiti jeryanida orunsiz toqunush chiqirishqa kirishken bolup, kéyin yene her türlü yollardin paydilinip Türkiyige bésim ishlitish siyasetini yürüzgizishke kirishken idi. Bu kilishim bilen Türkiyining üstige alghan mejboriyetler hetta AtaTürknimu oygha sélip qoyghan idi. Shu waqitqiche musteqil siyaset yürüzgizip kéliwatqan Türkiye, tünji qétim xelqaraliq siyasetlerde köp tereplik bir kilishimning terepliridin birsi bolup qétilawatqan idi. Rusiye bolsa Türkiye rehberlik gurupisi bilen yéqin munasiwiti bar bezi kishilerning wastisi arqiliq Türkiyining bëshini aghritidighan xewerlerni yollashqa bashlighan idi. Sowét ittitaqi yitekchiliridin biri bolghan qaraxan, bir qétim yazghuchi falix rifkigha éniq qilip mundaq bir xewerni yollaydu:

Türkiye, yüz bérishi éhtimal bolghan bir nöwetlik jahan’girlik urushida bizge mudapiye sépilimiz bolup wezipe üteydu ya bolmisa bizning hujumgha ötüş noqtimiz bolup xizmet qilidu. Uning bilenmu körüşhüp turimiz, buning bilenmu deydighan gepler, shexsi bisharetler yaki kélishimnamilar bizni qilche ishendürelmeydu. Türkiye bizni biz bilen oxshash tüzümge ötkindila andin xatirjem qilalighan bolidu.

Fahrettin pashagha AtaTürk biwaste halda altayli dégen familini bergenlikini panTürkchilik terghibatining ishariti dep hisaplashqan rusiyilikler, musafir Türk xadimlirigha qilinidighan herqandaq bir

yardemni néme dep bahalaydighanliqi éniqla ish idi. Yene bir tereptin Yawrupada neshir qilinip bésilghan sirtqi Türklerning zhornallirimu Türkiye, Sowétler ittifaqining ijtimaiy tüzümidin yéterlik derijide özini qoghdialmaywatidu, komunizm xewipini toluq hés qilalmaywatidu dep qarishatti. Bu zhornallarda bésiliwatqan maqalilarda, rusiyiliklarning dosluq digenliri aldamchiliqtin bashqa nerse emes dep ispatlashqa tiriship kelmekte idi. Shundaq bolghachqa «yash trkistan» zhurnili Sowétler ittifaqining gézit-zhornallirida bésiliwatqan Türkiyige, Kamalizimgha qarshi maqalilirini misal qilib körsitiship, rusiyiliklarning Türkiyige bolghan qarashlirining qilchimu özgermigenlikini körsitidighan maqalilarni élan qilib kelmekte idi. Rusiye-Türkiye munasiwetliri yaxshi kitiwatqan waqitlarda Choqay oghlining bir parche xétidiki bezi qurlar bundaq psixologiyilik haletni ashkare ipadilimekte idi:

Siz éwertken «jumhuriyet» gézitlirini tapshurup aldim. Sowétler ittifaqining 15 yilliqigha atalghan yunus nadining maqalilirini oqudum. Türkiyilik qérindashlirimiz bolshéwizmni Rusiye tewesi ichldila cheklinip qalghan milliy heriket dep qaraydighandek qilidu. ... ejeba bizning Türkiyilik qérindashlirimiz bolshéwiklar neshir qilghan gézit-zhornallardin xewiri yoqmu qandaq? Ular koministik intérnatsyunaldin xewiri yoq oxshimamdu? Komunistik intérnatsyonal bilen Sowét hökümiti ottursidiki munasiwettin xewiri yoqmu qandaq?

Sowétler ttipaqi gézit-zhornallirida Türkiyige qarshi bésiliwatqan maqalilarni köchürüp bésiwatqan musafir Türk zhornalliri, Türkiye rehberlik gurupisi teripidin kishini anche xoshal qilmaydighan yene bir weqening yüz bérishigimu sewep bolghan idi. Bu maqalilarda yalghuz idiyologiyini esas qilidighan tenqitlerla bolup qalmastin, öz waqtida yene Türkiye hökümitining ijra qiliwatqan siyasiy we iqtisadiy siyasetlirini tenqit qilishi, hetta pat-patla Kamal AtaTürkke, Kamalizimgha qaritilghan tenqitlermu bar idi. Mesilen alayluq, fransuzche bir gézitta Yawrupa elliridiki gézit-zhornallarda Türkiyini Sowétler ittifaqining gumashtisi, tashqi siyasetlirini Sowétler ittifaqining köz qarashliri boyiche tüzüp kéliwatqanliqini körsitidighan maqalilar bésiliwatqanliqini körsitip ötkén «yash Türkistan», bundaq diyish Türkiyige töhmet bolidighanliqini, Türkiye öz menpe'etige mas kélidighan siyaset tüzüp kéliwatqanliqini bayan qilmaqta idi. Sowétler

ittifaqida Turkiye toghrisida yézilghan ikki parche kitap üstide élip béirilghan munaziriler bayan qilin'ghan yene bir maqalida bolsa, Sowét yazghuchilirining Turkiye déhqanliri pomishchiklar bilen döletning éghir baj-siliqliri astida iziliwatmaqta dep tonushturghanliq körsitilgen bolup, bu maqalilarning emeliyetke uyghun emesliki körsitip ötülgén idi. Peqet 1943-yilisila «yash Türkistan» zhurnili shuningha oxshap kétédighan 5 parche maqale élan qilghan idi. Bu türdiki maqalilar, bu türdiki misalgha élinishlar sirtqi Türklerning zhornalliri wastisi arqiliq Türkiyide tarqitilishi, 1930-yillar Türkiyisi üchün hergizmu qobul qilghili bolidighan bir ehwal hisaplanmaytti.

Ene shundaq amillarning tesirige yoluqqan Turkiye hökümiti, bu türdiki zhornallarning chégridin kirishini chekleydu. Shundaq qilip Turkiye chégrasi sirtidiki Türklernimu öz ichige alghan milletchilik qarashliri bilen bolghan munasiwitini üzgenlikini intayin éniq ipadilimekte idi. Mustapa Choqay oghli, «yéqilghanni üstige chiqiwélip desse» dégen mawzuluq maqalisida bu jehettiki közqarashlirini tüwendikiche otturigha qoyup ötmekte idi:

Zadila kütmigen bir waqitta, peqetla oylimighan bir dewrde qattiq bir zerbe yigen bolduq. Turkiye hökümitining 1934-yili 6-öktebir künisi élan qilghan qarari bilen «yash Türkistan» zhurnilining Türkiyige kirishi chekliwitildi. ... Turkiye hökümitining bu qarari özlirini ana wetinige baghlap turiwatqan birdin-bir waste bolup kéliwatqan «yash Türkistan» zhurnilini oqushtin mehrum qaldurulghan Türkiyidiki Türkistanliqlarla emes, belki Türkiyining sirtida turiwétipmu Türkiyini ikkinchi ana wetinimiz dep qarap kéliwatqan Türkistanliqlarning könglinimu qattiq yérim qilidighan bir weqe bolidighanliqi muqerrerdur. Biz Turkiye-Rusiye munasiwitige buzghunchiliq salghidek héch qandaq nerse yazmighan iduq. Emma wetinimizni ishghal qiliwalghan mustemlikichi bilen qérindishimiz bolghan Türkiyining dostluq munasiwet ornatqanliqigha razi bolmay kéliwatqanliqimiznimu héchqachan yoshurup yürmiduq. ... biz Rusiye bolshéwiklirining milliy inqilap bilen Kamalizmgha qarshi yürüzüp kéliwatqan heriketlirini pash qilip kelgen iduq. Bundaq maqalilirimizda natoghra bolghan birmu éghiz gep yoq idi. Yazghan maqalilirimizning hemmiside bolshéwik metbu'at menbelirini éniq eskertip ötkén iduq. Biz, Turkiye-Rusiye dosluq munasiwetlirige qilche yéqin yolimay,

Türkiye inqilawini bolshéwik teshwiqatining ziyankeshlikidin saqlashqila tirishtuq. ... bizge bu qilghanlirimizni héchkim bu silerning qilidighan ishinglar emes dep éytalmaydu. Yaq, bu ishlar bizningmu ishimizdur, shuningdek yene bizningmu milliy menpe'etimizge tewe ishlardur. Chunki Türkiye milliy inqilawi otturigha qoyiwatqan «milliy istiqlal» ghayisi bizningmu ghayimiz hisaplinidu. ... amal qanche, bu éghir zerbini qobul qilib, bu zerbining bizning rohiyitimizge keltürgen yarilirigha chidashliq bérip, öz yolimizgha dawam qilishqa mejbormiz.

Türkiye alghan bu qobul qilishqa bolmaydighan éghir qararigha qarimay, t m b teweside Türkiyige qarita unche bek küchlük naraziliqlar yüz bermigenlikini köriwélsh mumkin. Yoqurida tilgha élin'ghan «yéqilghan'gha bir tépik» mawzuluq maqalining élan qilinishimu bir munche naraziliqlarning peyda bolishigha sewepchi bolidu. Yeni t m b ezalirining köp qismi «yéngi Türkistan» zhurnili pichetlen'gen waqtda ipadiligidek yenila gep qilmay jim turiwélsh tereptari idi. Bu maqalini yazghan Mustapa Choqay oghlimu bir mezigil ötkendin kéyin bu maqalini élan qilghanliqigha püshman qilghanliqini tüwendiki qurlardin köriwélsh mumkin:

«yéqilghan'gha bir tépik» dégen maqalini élan qilmasliq heqqidiki pikirlerge menmu qoshulimen. ... bizning dühshminimiz bilen dost boliwaldi depla Türkiyige aliyip qarashqa heqqimiz yoq. ... emma uruslarning esli siyasetlirini ulargha bildürüp turush ishini dawamlashturishimiz lazim.

«yéngi Türkistan» zhurnili pichetliwitilgendin kéyin, «yash Türkistan» zhurnilining Türkiyige kirgüzülshning cheklinishi, t m b ning Türkiyide qanat yayduriwatqan pa'aliyetlirini éghir tosalghuga uchiratqan bolup, asasen pa'aliyet qilishqa bolmighidek weziyetni shekillendürdi diyishke bolatti. T m b merkizi komitétinin gépi ötidighan ezaliridin biri bolghan mejdidin delil u chaghlarda Sherqiy Türkistanda idi. 1929-yilidin béri t m b ning tashqi munasiwetlirini tiklep, t m b ge munasiwetlik pa'aliyetlerge yitekchilik qilib kelgen bu kishining ornini téxi héchkim toshquzalmighan idi. Bu waqitlarda bir qétimliq qurultay chaqirish éhtiyaji tughulush bilen birge, buning üchün barliq ezalarni bir yerge keltüreligidek birsimu yoq idi. T m b

ning yene bir küchlük tesirge ige ezasi bolghan Mustapa Choqay oghli bolsa Sowétler ittifaqi tewesidin chiqip ketkinidin béri bashqa birer döletning wetendashliqigha ötiwalmay, Fransiyide wetensiz süpitide turiwatqan idi. Shuningdek yene chégradin kirküzülishi cheklen'gen bir zhornalning bash tehriri süpitide Türkiyide chaqirilidighan bir qurultaygha kélip nqatnishish imkaniyitimu yoq idi. T m b re'isi Osman ghoja oghli bilen merkizi komitét otturisida dawamlishop kéliwatqan sürkilishler sewebidin, teshkilat ezaliri Mustapa Choqay oghlining qatnishalmaydighan bir qurultay chaqirishni xalimayitti.

Türkiye hökümitining «yash Türkistan» zhorniligha munasiwetlik cheklesh qarari Türkiye jama'etchilikining Türkistan ammissi teripidin qanat yaydurulup kéliwatqan pa'aliyetlirige bolghan köz qarashliri bilen ularni qollap quwetlesh jehetliridiki pa'aliyetlirigimu yaman tesir körsitidu. Bundaq bir qarar qobul qilin'ghinidin kéyin, Türkistan Türk yashlar ittifaqining qurulghan yilini xatirlesh murasimi bilen, teshkilligen yighinlirigha qatnishidighan Türkiyiliklarning sanimu zor derijide aziyip ketken idi. Saqchilar teripidin nazaret qilinwatqanliqidin guman qiliship t m b mu kamdin-kam yighin achalaydighan ehwalgha chüshüp qalghan idi. Yüz bériwatqan bu hadisiler netijiside, t m b özining pa'aliyetlirini Türkiye teweside turup qanat yaydurush imkaniyetlirining barghansiri aziyip kéliwatqanliqini tonup yétishke bashlaydu.

Yene bir jehettin, Ezerbeyjan milliy herikitining xadimliri Türkiye teweside turiwatqan ezeri tükliri bilen bolghan munasiwetlirini üzüp qoymasliq üçün qolidin kélidighan pütün charilerdin paydilinishqa teyyar idi. Chégradin kirküzüsh cheklen'gen «istiqlal» zhurnilining ornigha «qurtulush» (azatliq) namida bir zhornal chiqirishqa bashlaydu. Bu zhornalning muqawisi mexsus Türkiye üçün her sanida bir xil isimgha özgertilip bésilatti. Shuninggha qarimay uning her bir sani tarqitilghanda rusiyilikler bir qétim naraziliq bildürüp turmaqta idi. Shundaq qilip, ular 1935~1939-yillar ichide nurghun isimlik zhornal tarqatqan hisaplandi. (bu türdiki zhornallar achiq söz, qutlu od, ayding yol, doghru söz, heqiqet, weten sadasi, weten tiliki, milliy atesh, milliy and, qanunlirimiz, ilham buliqi, muqeddes odlar éli, heqning sadasi, tilek, xelq we heriket digendek isimplargha özgertip

bésilip turghan idi. – aptorning izahati) netijide musawatchilar Türkiyige zhornal kirküzüş jehette chiqirilghan cheklimlerdin qutulup, her türlü namlardiki zhornallar Türkiydiki mushtéirilrige tarqitilip turulidu. Buninggha oxshaydighan chare kapkaziyilikler teripidimu ishqa kirishtürilidu. «sévérniy kawkaz» namidiki zhornalning Türkiyige kirküzülüş chekliwetilgendin kéyin, her bir sanini dégidek ayrim isim qoyup básip, yéngi-yéngi adrislar, bir-birige oxshimaydighan aptor isimlerini ishlitip neshri qilghachqa, goya kirküziliwatqan bu zhornallar bir-birsige oxshimaydighan zhornal iken dégen tuyghini peyda qilip Türkiyige cheklimisiz kirküzülmekte idi. (zhornallar tüwendiki isimlar bilen básilghan idi: put swboda, barba, znanya naroda, nasha tsél, dudushchéyé, natsyunalnaya misl, wpéryod, nash kray, golos rodini we priziw. – aptorning izahati)

1936-yilisini t m b teshkilati parchilinishqa bashlighan yil dep qobul qilish mumkin. Shu yilining axirlirida teshkilatning re'isi Osman ghoja oghli tuyuqsizla Afghanistan'gha bérishni qarar qilidu. Uning bu heqte héchqandaq bir chüshendürüş béríp ötmigenliki, t m b merkizi komitétinin herqandaq bir qararigha اساسlanmighanliqidek seweblar tüpeylidin t m b teweside yéngidin munaziriler bashlinip kétidu. Ghoja oghlining bu qétimqi sayahiti bilen uningdin kéyin barliqqa kelgen tesirler kéyinki baplarda tonushturilidu.

Türkistan Türk yashlar ittifaqidin Türk medeniyiti ittifaqigha

Türkistan Türk genchler birliki (Türkistan Türkiy yashlar ittifaqi, t t g b yaki Uyghurche: t t y i) qurulghan 1927-yilidin étibaren Türkiydiki Türkistanliqlarning ijtimaiy we medeniy hemkarliqlirining dawam qilishi, oqughuchilargha yadrem we sirtqi Türkler mesilisini Türkiye jama'etchilikige bildürüş qatarliq mawzular boyiche nurghun xizmetlerni ishligen bir teshkilat hisaplinatti.

Bolupmu «yéngi Türkistan» zhurnilining pichetlinishi we «yash Türkistan» zhurnilining Türkiyige kirküzülüşining chekliwétilginidin kéyin bu teshkilat téximu muhim orun'gha ötkén idi. T m b ashkare pa'aliyet qilalmaydighan bir teshkilat bolghini üçün, barliq siyasiy we

ijtima'iy pa'aliyetler t t y i tashkiloti wastisi orqaliq qanat yaydurup kelin'gen idi. Ittipaqlarning tunji qetimliq re'isi doktor mejdiddin delil, keyinche yene t m b ning bash katipliqlik wezipisini ustige alghan idi. Bu ittipaqlarning ikkinchi nowetlik re'isi doktor salih isma'il (erkinqol) (salih erkinqol, 1906-yili qoqan shehiride tugulghan. 1926-yili Turkiyeye kelip herbiy doxturluqlik kesipige kirip oquydu. Bu jeryanda t m b gha eza bolidu. Yengi Turkistan zhorniligha maqalilar yezip turidu. Shuningdek yene t t y i hey'iti bolupmu saylinidu. 1955-yili herbiylik pinskiyige chiqip Turkistanliqlar hemkarliq jem'iyiti re'islikige saylinidu. Uningdin keyinki yillardimu yene shu wezipilerni ustige elip turidu. 1974-yili 13-dikabirda wapat bolidu. Wapat bolghan kunlergiche bu jemiyyetning re'islik wezipisini otep kelgen. – aptorning izahati) hemde 1935-yili re'islikke saylan'ghan doktor Exmetjan Ibrahim (oktay) (Exmetjan Ibrahim oktay 1900-yili Tashkentte tugulghan. 1922-yili Germaniyeye iwertilgen oqughuchilar bilen oqushqa chiqip, Berlin aliy enjinerlik mektiwini putturgan. Oqughuchilik waqitlirida yash Turkistan guruppsining pa'aliytilirige qatnashidu. 1934-yili Turkiyeye kelip, tebi'iy penler pakultitining gyologiyeye kabi drasigha assistant «yardemchi oqutquchi» bolup qobul qilinidu. Shu yili t t y i re'islikige saylinip, 1940-yilighiche bu wezipini ustige alidu. U yene Turk kultür birlikining re'islikinimu ustige alghan idi. Keyin tebi'iy penler pakultitining profissorliqidin pinskiyige chiqidu. 1981-yili 8- noyabiy kunisi wapat bolidu. – aptorning izahati) qatarliqlarmu t m b merkizi komitetining hey'et ezaliri idi. Shunga, t m b rehberlik guruppsidikiler tashkilot bilen ittipaq bekle ariliship ketken haletni shekillendürüp, bir munche mesililarning otturigha chiqishigha sewep bolawatqanliqini hisapqa eliship, t t y i tashkilotini «Türkistan ijtima'iy milliy uchighi» gha özgertish jehette teyyarliq ishlirigha kirishidu. Emma qanuniy cheklimler tüpeylidin bu pilan emelge ashmay qalidu. «Türkistan milliy heriketliri» dégen kitapning aptori abdulla rejep baysun, bu ittipaqlarning pa'aliytiliri heqqide toxtilip kelip mundaq dep bayan qilidu:

Rusiye istilasigha razi bolmay wetinidin ayrilip tashqi ellerde musafir bolup yashashqa mejbur bolghan Turkistanliqlardin Turkiyeye panaliqlik tilep kelgenlerge az bolsimu maddiy we meniwiyy yardemde bolup kelgen birlik, Turkistanliq yashlarning bilim elish-terbiyilesh jehettiki ishliri bilen jiddiy meshghul bolup kelgen idi. Ular tashkilligen heptilik, ayliq ilmiy doklatlar we achqan kechkoruslar wastisida

medeniyet saheside zor tirishchanliq körsitip kélidu. ... ular yigħqan kitaplar bilen ikki mingdin artuq kitabi bar kütüpxanidin birnimu barliqqa keltüreligen idi.

1933-yilqi pa'aliyet dewride doktor salih erkinqolning tirishchanliqi netijiside birinchi dunya urushi waqtida chuqur'owa teweside düshmen'ge qarshi jengge qatnashqan Türkistanliqlar xatirsi üchün tarsusta bir shéhitler abidisi yasatqan idi. Türkistanliqlar bilen Türkiye tükliri ottursidiki munasiwet nuqtisidin muhim ehmiyetke ige bolghan bu ishning qiziq bir hikayisimu bar idi.

Mekkige bérip hej qilip kéliwatqan Türkistanliq 40 tek haji Türkiye arqiliq yurtigha qaytish yolida chuqur'owagha kelginide birinchi dunya urushi partlap kétidu. Bu hajilar Türkistan'gha qaytip kétishtin waz kéchip xelipilik üchün jengge qatnashmaqchi bolup bu yerlerde qélip qalidu. Osmanli döliti bu urushta yéngilip qalghandin kéyin chuqur'owa tewesi Fransiye teripidin ishghal qiliwélin'ghanda, yerlik xeliq bu tajawuzchilargha qarshi jengge atlinidu. Bu yerde qalghan Türkistanliqlarmu Fransiyiliklerge qarshi bashlan'ghan bu urushqa qatnishidu. Andin kéyin kawaklixan aldinqi sépining qumandani Zeki paltigha iltimas qilghan bu bir gurup Türkistanliqlar resmii Türk eskiri bolup jengge qatnishidu. Bu gurup komandiri hüsnü süllüning eMirede jeng qilidu. Urush jeryanida bu Türkistanliq jengchilerning yitekchiliridin haji yoldashnimu öz ichige alghan 16 neper Türkistanliq jengchi shéhit bolidu. Ghazilarning bir qismi Türkistan'gha qaytip ketken bolup, yene bir qismi Turkiyide turup qalidu. Ene shu shihit bolghan Türkistanliqlar üchün yasatilghan shéhitler abidisi hökümet terep ademliriningmu qatnishishi bilen échilish murasimi ötküzilidu.

Shu dewirde qilin'ghan yene bir ish, adana, tarsus, jeyhan we mersin qatarliq yerlerde turiwatqan Türkistanliqlar t t g b ge eza qilinish ishidur. Chuqur'owa, Osmanli dewridin bashlap Turkiyige köchüp kelgen Türkistanliqlar teripidin alahide talliwalghan yerliridin birsi idi. Bundaq bolishining bir sewebi Türkistanda keng kölemde térilidighan kiwezchilikning chuqur'owadimu térilidighanliqidin bolishi mumkin. Shundaq bolghachqa, peqet tarsusning özdila ikki yerde Türkistan weqpisi bar idi. Bulardin abdulla menjek zawiyesi, hijriye 781-yili tarsusta qurulghan bolup, yerlik ahale ichide bu yer Türkistan

zawiyesi dep tonulup kelinmekte. Bu otengning meqsiti Orta Asiyadin kelidighan Türkistanliqlarning bir nechche kün dem elip tUralishi meqset qilin'ghan. Weqpe ishlitish tizimlikide Orta Asiyadiki 84 sheherning ismi yezilghan bolup, ene shu sheherlerdin kelidighan yolowchilar bu yerde qonup oteleydighanliqini korsitidu.

Yene bir weqsimu tarsusning ulash nahiyisining injir pinari (enjirbulaq) yeneda bolup, beyje sheyix weqpiyesi dep tonulmaqta. Bu otengmu hijriye 782-yilliri bu yerge kelip yerliship qalghan sheyix esseyit abdulghafur isimlik bir Türkistanliq teripidin selin'ghan iken. Bu otengning meqsitimu bu jaygha kelgen Türkistanliq seyyahlar bilen derwishlerge 3 kün muddet bilen qonup otush meqset qilin'ghan idi. Netijide t t y i teshkili bu jaylarda turidighan turkistanliqlar bilen qoyuq munasiwet baghlighan bolup, Turkiyide qanat yayduriliwatqan Türkistan milliy kurishi uchün hesse qoshushlirigha purset tughdurup bergin.

Epsuski, bu türdiki pa'aliyetler iqtisadiy menbe bolmighan qiyin shara'itlar astida bekle qisinchilik ichide qanat yaydurulghan idi. T m b ning mexpi hisawat hüjjetliridin qarighanda, her yilisi t t g b pa'aliyetliri uchün ishlitishke belglik miqtarda pul ayrip turattiken. Shuninggha qarimay t t g b ning iqtisadi peqetla yetishmey kelgen. «yash Türkistan» zhornilida jemiyetning pa'aliyetlirige munasiwetlik bir maqalida maddiy qiyinchiliqlar üstide toxtilip kelip, Turkiyidiki hökümet xadimliri yeterlik derijide yarem bermeywatqanliqini tekitlep korsetken:

Her qaysi ellerde her türlük teshkilatlar mewjut. Bu teshkilatlar döletning her derijilik mes'ul kishiliridin maddiy we meniwiyy yarem elip tUralaydu. Emma Türkistan Türk yashlar ittifaqi ta hazirghiche bashqa ellerde bolghinidek dölet himayisigha erishelmey kelmekte. Shundaq bolghachqa pütün iqtisadiy yaremler bu ittifaqning ezaliri teripidin teminlinip kelinmekte. Bu teshkilatning barliq pa'aliyetliri Türkistanliq yashlarning öz küchige tayinishi arqiliqla wujutqa chiqmaqta.

Ittifaq rehberliri bu qiyinchiligni hel qilish meqsitide 1937-yili 28-awghust künisi jumhurbashqani Ismet inünüge bir parche iltimas

sunup, tashkilotqa maddiy yordam bérishini telep qilidu. Bu iltimas bilen birge tashkilotning aldinqi yilqi kirim-chiqim hisawatirimu qoshumche qilin'ghan idi. Epsuski, bu iltimasqa qarita héchqandaq bir jawap kelmeydu.

(resim orni)

Tarsus shéhitlikidiki Türkistan shéhitliri xatire munarisining yuquq échish murasimi. Tarsus, 1933. (Ehet Enjan arxiwidin)

1937-yilqi qurultayda bash sékritar yaqub elbek (yaqub elbek, 1899-yili Tashkentte tughulghan. Munewer qarining oqughuchiliridin. 1914-yili Turkiyige kélip oqutquchilar mektiwige oqushqa kirip oquydu. 1920-yili oqush püttürüp Türkistan'gha qaytip baridu. Uningdin kéyin, yeni 1923-yili aliy bilim tehsil qilish üchün qaytidin Turkiyige kélidu. Aliy oqutquchiliq uniwersitining fizimat kesipini püttürginidin kéyin Türkistan'gha qaytip kitelmey Turkiyide qélip qendilli liseside oqutquchiliq qilidu. Uningdin kéyin qendilli resetxanisida xizmet qilidu. 1927-yilisi qurulghan t t g b ning qurghuchiliridin birsi bolidu. Eyni waqitida t m b merkizi hey'et ezasimu bolghan. Mejdidin delil Sherqiy Türkistan'gha ketken 5 yil jeryanida t m b ning bash sékritarlik wezipisini üstige alidu. 1964-yili qendilli qizil liseside pinsiyige chiqidu. 1974-yili 10-yanwarda wapat bolidu. – aptorning izahati) teripidin bérilgen doklatta ittipaqning pa'aliyetliri tüwendikiche tonushturulghan:

Ittipaq, qurulghan künidin béri taliplar mesilisi bilen biwaste shoghullinip kelmekte. Mekteplerde yétip oquydighan taliplarning imtihan arqiliq tallinidighanliqi heqqidiki qanun chiqishtin burun tashkilotimizgha telep qilip kelgen oqughuchilarni mektepke orunlashturup kelgen iduq. Deslepte orunlashturulghan 5 neper Türkistanliq oqughuchidin töti bügün anadoluning herqaysi jaylirida bashlan'ghuch mektep oqutquchiliq xizmiti bilen shoghullinip kelmekte. Yene birsi bu yil tenterbiye inistitutini püttürdi. Uningdin kéyin orunlashturulghan taliplirimiz hazirghiche oqushini dawamlashturup kelmekte. ...

Yétip oquydighan mekteplerge jaylashturulghan bu oqughuchilargha bérilidighan iqtisadiy yordem hazirghiche

dawamlaship kelmekte. Hazir aliy mekteplerde 2 neper, lise we oqutquchi yétishtürüş mektepliride 6 neper, herbiy mekteplerde 7 neper we bashqa mekteplerde 4 neper talipimizgha iqtisadi teminat bérip kilinmekte. Qatnap oquydighan ottura we lise (toluq orta) derijilik mekteplerde 5 neper, bashlan'ghuch mektepte bir neper talipimizgha teminat bérimekte. Mektepke qobul qilinish üchün teyyarliq qilip, ittipaq binasida yétip qopidighan taliplirimizgha turmush rasxoti bilen teminleshni üstimizge alghan 4 neper oqughuchinimu birge qoshup hisaplighinimizda, ittipaqning taliplar ishigha qanchilik ehmiyet bérip kéliwatqanliqi éniq otturigha chiqidu. ... Ittipaq, taliplarghila teminat béripla qalmay, naMirat we muhtajliqta qalghan yurtdashlirimizghimu yarem qilishqa tiriship kelmekte.

Ittipaq qurulghan künidin buyan, Türkistan mesilisini teshwiq qilish hemde Türkistanni tonushturush üchün her türlük yighinlarni teshkillep, kechlik sorunlar, sayahetlerni uyushturup kelmekte. Hazir bizning ikki ming parche kitabi bolghan bir kütüpxanimizmu bar boldi. Uyushturulghan ilmiy doklat yighinliri qatnashquchilarning qizghin qarshi élishigha ériship kelmekte. 1935-36-yilining qish aylirida 7 qétim, 1936-37-yilining qish aylirida 12 qétim ilmiy doklat uyushturuldi. Bu ilmiy doklat yighinlirining matéryalliridin bezilirini broshor qilip bésip yurtdashlirimizgha tarqattuq.

Her yilisi Türkistan namida kalindar, Türkistan resimliri bilen xeritisi bésilghan atkirkilarni bésip tarqatmaqtimiz. Shuningdek yene Türkistan eslimiliri namida bir albom chiqirip tarqattuq.

Yoquridiki xizmet doklatida tilgha élin'ghinidin melumki, t t g b teshkilati Türkiyide bilim éliwatqan Türkistanliq yashlarga intayin muhim yademplarni bérip kelgen. Ittipaq teshkili 1935- we 36-yilliq hisawat hüjjetliride xatirlinishidin qarighanda, yighilghan pulning mutleq köp qismini oqughuchilargha teminat, tamaq rasxoti we yol kirasi qilip tarqitip bergenliki melum. Bu türdiki ishlarda 1935-yilqi serp qilin'ghan 440 Türk lirasidin 288 lirasi, 1936-yilqi serp qilin'ghan 682 Türk lirasidin 394 lirasi Türkistanliq oqughuchilargha tarqitip bérilgen.

Ittipaq teripidin uyushturulghan yighinlar bilen ilmiy doklat yighinliri munasiwetlik sahelerde alahide alqishlarga ériship kelgen. 1940-yilighiche Osman ghoja oghli, muherrem feyzi toghay, jappar séyit

Exmet Qirim'er, abdulla zihni soysal, doktor Ibrahim yarqin qatarliq sirtqi Türk yétekchiliri bilen mutexessisler teripidin nurghun qétim ilmiy doklatlar uyushturulghan. 1936~1940-yilliri ichide bérilgen ilmiy doklatlardin 7 qétimliqi ittapaq teripidin broshor qilip bésip tarqitilghan. (t t g b teripidin broshor haligha keltürüp bésip tarqitilghan ilmiy doklatlarning tizimliké tüwendikiche: 1. «Türkistan». «Osman ghoja oghli»; 2. «büyük teMir». «doktor Exmetjan Ibrahim»; 3. «Türkistanning dunya siyasetidiki mewqesi» «muherrem feyzi toghay»; 4. «mefkure we uning kishi we jemiyetke körsitidighan tesiri» «jappar séyit Exmet Qirim'er»; 5. «Türkistanda mal-charwuchilq» «doktor Ibrahim yarqin»; 6. «turani qewmlirining siyasiy tarix asasliri» «muherrem feyzi toghay»; 7. «Türk medeniyet tarixining yüzlinishi» «muherrem feyzi toghay»; 8. «xanliq dewride Qirim tükliri medeniyiti» «doktor abdulla zihni soysal». Adette 16 betlik bésilghan bu broshurlarning beziliride xeritilermu qisturulghan idi. Türkistan Türk yashlar birlikining Türk medeniyet birlikige özgertilishidin kéyin, bu türdiki broshurlar Türk kültür birliki neshri dégen namda tarqitilghan. – aptorning izahati)

Sirtqi Türklerge munasiwetlik pa'aliyetler qattiq cheklime yolgha qoyulup kélín'gen 1930-yillirining Türkiyiside, bunchilik pa'aliyetlermu Türkiyide bu jehettiki intayin zor bir boshluqni toldurghanliq hisaplinatti. U dewrlerde Türkiyining sirtidin kelgen Türkler teripidin qurulup izchil pa'aliyet élip baralighan birdin-bir teshkilat t t g b hisaplinatti. Shu seweptin ularning pa'aliyiti alaqidar sahelerningla qiziqishni qozghap qalghan bolmay, belki dölet organliriningmu diqqitini qozghap turghan. Dunya urushining shepiliri kélip turghan, dunya küch tengpungliqi zor derijide özgirish yasawatqan bir muhitta, 13 yilliq bu teshkilatningmu bu muhittin öz nesiwini almasliqini tesewwur qilish tes, eliwette. 1938-yilisi chiqqan jemiyet qurush qanunigha asasen, Türk dunyasidiki her qaysi jaylarning namini qollinip qurulghan jemiyetler isimlirini özgertishke mejbur qilin'ghan idi. Bu yéngi weziyette, pilakatida Türkistan dégen söz bolghan bir teshkilat, béshigha ish tépiwalghan bir teshkilat hisaplinatti. Shundaq bolghachqa, Türkistan tükliri yashlar ittapaqi mu ismini özgertishke mejbur bolidu.

Bundaq özgirishning yalghuz isim özgertilish bilenla cheklinip qalalmaydighanliqini mölcherleshken t m b rehberliri, yüz bérish

éhtimali bolidighan pewqul'adde weqelerning aldini élish üchün bash qaturushqa kirishidu. Mu mesilige qarita Mustapa Choqay oghli Türkiydiki t m b hey'et ezasi yaqub elbekke mundaq dep yazidu:

Jemiyet <t t g b> ning özgertilishi bir mejboriyettur. Chunki dölet özgertilishni telep qilghan iken, buninggha mejborlaydu. Shundaqtimu yalghuz isim özgertish arqiliq jismini saqlap qalalisaqla meyli idi.

Dölet organlirining teliwige asasen 1940-yilining iyun éyida t t g b qurultay chaqiridu. Bu qurultayda élin'ghan qarargha asasen, Türk kültür birliki dégen yéngi bir teshkilat qurulidu. Bu teshkilatning pa'aliyetliri heqqidiki ishlar ikkinchi dunya urushigha munasiwetlik baplarrda tonushturilidu.

Sherq elliridiki pa'aliyetler

- nege mangding?
- Türkistan'gha.
- u yerge qachan yétip baralaysen?
- xuda özi bilidu. Negiche baralisam shu yergiche méngip baqmamdim.

En'giliyilik bir déplomat frysér-tytlér bilen Afghanistanning jenobi bilen shimalini tutashturidighan salang ötüshme qurulushida ishlewatqan bir ishchi ottursidiki söhbettin. (1932)

1910-yillarning kéyinki yérimidin bashlap Türkistanda yüz bergen weqeler sewebidin Türkistandin qoshniliri Afghanistan, Iran we Sherqiy Türkistan'gha qarap zor kölemlik bir köch-köch weqesi yüz béridu. Bu musapirlar jenobiy Türkistan depmu atilidighan shimaliy Afghanistan bilen Türkmen nopusi zich jaylashqan Irranning xorasan teWelirini asasliq köch noqtisi qilip talliwélishqan idi.

Bu jaylarda yerlishelmigenler yaki u yerlerde turushni xalimighanlar bolsa Hindistan'gha, Erebistanni asas qilghan erep ellirige yaki

bolmisa Türkiyige qarap köchken idi. Bu muhajirlar barghan her qaysi ellerning özige xas shara'itlirigha qarap bir qisim pa'aliyetler bilen shoghullinishqa tirishidu.

Bolshéwiklar inqilawidin kéyinki dewrlerde Iran weziyiti

Iran, Afghanistan'gha oxshash Sowétler ittifaqi bilen biwaste chégradash bir dölet bolghanliqi, chégra boyliridiki ahaling hemmisila dégidek Türklerdin teshkil tapqanliqi qatarliq sewebler tüpeylidin, Türkistan milliy azatliq küreshliri jeryanida intayin muhim orun'gha ige bir dölet hisaplinatti. Afghanistan'gha qarap yüzlen'gen ikki qétimliq zor köch-köch weqeliri arisida üstige chüshken tengponglashturghuchi roligha oxshaydighan weziyet Irandidimu mewjut idi. Türkmenistan téritoriyisi Rusiye qoshunliri teripidin ishghal qiliwélin'ghandin kéyin, yeni 1881-yilisi Rusiye bilen Iran otturisida imzalan'ghan shertnamigha asasen, jenobiy Türkmenistan rayoni Iran chégrasi ichide qaldurulghan idi. Jenobi Türkmenistan rayoni salix'abad-damghan-bexsheher yoli boyiche ta hezer déngizi boylirighiche sozulghan bir siziqning shimalida qalghan 200 ming kilométrchasa kélidighan zéminni öz ichige almaqta idi. Bu bölinish bilen birge köklen we yumut guruplirini asas qilghan halda mehinli, gewarsi, elili, medwanli we inayli qataridiki Türkmen eshiretlirining bir qismi Iran chégrasi ichide qalghan idi. Bender Türkmen, günbediy kawus, kümüshtöpe, hajenepes we aqgal ahale yerliride jenobiy Türkmenistan ahalisining asasiy qismini teshkil qilidighan yumut eshiriti makanlashqan idi. Köklen eshretliri bolsa deshti gürgan, gürgan, bojnurd we köklen qatarliq ahale noqtilirigha tarqalghan idi.

Iran tewesi, 1907-yili tüzülgen pétrburg kilishimige asasen En'giliye bilen Rusiye otturisida tesirda'irilerge bölündi. CharRusiye aghdurulghan waqitta, Rusiye tesiri ajzliship ketken pursetni ghenimet bilgen en'gliye, kilishimni küchidin qaldi dep hisaplaship Iran'gha qarita küchlük bésim ishlitishke kirishken idi. Bu jeryanda En'giliye da'iriliri Iranning memori we herbiy ishlar tüzülüshini retke sélish, ularni tézginlesh hoquqini qolgha kirgüzivalidu. Emma bu kélishim Iran qurultiyi teripidin testiqlanmay ret qilinidu.

Rusiye terep, bolshéwiklar inqilawidin kéyin barliqqa kelgen siyasetlirige asasen qaytidin janlinishqa bashlap, xoshna ellerdiki komunizmgha ma'il küchlerning pa'aliyetlirige yarem qilishqa kirishidu. Shu asasta Iranning Ezerbeyjan rayonidimu bezi pa'aliyetler yüz bérip, tebrizde sheyix muhemmet hiyabani, Téhran hökümitige qarshi isiyani kötüridu. Bu türdiki qalaymaqan weziyetni ghenimet bilgen rusiyilikler hezer déngiz plotini enzeli shehirige iwertishidu. U yerde Téhran'gha qarshi qozghilang kötürgen kichikxan bilen birliship, bu sheherni merkez qilghan halda gilani jumhuriyatini qurup chiqidu. Enzeldiki bu hadise, charRusiye tewesining sirtidiki bir Musulman élide Sowétler ittifaqi peyda qilghan birinchi qétimlik ish bolush jehettin alghanda özgiche bir menige ige idi. Iran hökümitining naraziliq bildürüshlirige pisent qilmighan Sowét da'iriliri "enzeldiki qUralliq küchler bizge tewe küchlerdin emes, ular erkin Ezerbeyjan armiyisining qoshunliridur" dep turiwélishidu.

1921-yilning féwral éyida Iran bilen Rusiye öz'ara bir kilishimname imzalişidu. Bu kilishimnamigha asasen, Rusiye 1881-yilqi kilishimnamige asalinip sizilghan Iran chégrasini qobul qilghan bolidu. Shuninggha qarimay, shu yili iyolda Rusiye qUralliq küchliri qaytidin enzelige basturup kiridu. Eslide Sowét Rusiyesining bundaq zit heriket qilishining tigide Moskwada dawamlisliwatqan hoquq talishish kürishi sewep bolmaqta idi. Yeni stalin, Iranda élip bériwatqan bu heriketni qollap quwetligen bolup, tashqi ishlar komisari chichérin bilen Sowét ittifaqining Téhranda turushluq bash elchisi rudistéynlar Iranda bundaq bir inqilap qozghash üchün téxi shert-shara'it piship yétilmigenlikini körsitip qarshi turmaqta idi. Netijide, bu tAlash-tartishta lénin, chichérin bilen rudéstéyin terepni qollap chiqidu. Shundaq qilip, chichérinning éytishi buyiche "stalinning gilani jumhuriyati" dep nam bérilgen herikiti emeldin qaldurulghan boldi.

1923-yilisi, Iranning dölet mudapiye naziri rizaxan siyasiy özgirish qozghap bash ministirlikni tartip alidu. Ikki yil ötkendin kéyin, Exmet shah che'elde ziyaret qiliwatqan pursettin paydilinip Iran textige chiqiwalidu. Shundaq qilip uzundin buyan Iranni sorap kéliwatqan Türki qénidin bolghan qachar xandanliqi axirlishidu. Riza shah, dölet mudapiye naziri bolup turghan mezgillerde Sowétler ittifaqining pilanlighan gilarn tewekkülchilik herikitini küzitip kéliwatqan bolup,

komunizm xewipining bosoghisigha kélip qalghanliqini sezgen idi. Shu seweptin, hoquqni qoligha algham hamam derhal komunizm tüzümlirige da'ir pa'aliyetlerni bésiqturushqa kirishidu. Awal erkin ishchilar uyushmilirini pichetletdu, sotsyalizmchi teshkilatlarni tarqitiwétidu hemde metbu'atni jimiqturidu. Shundaq qilip komunistlar pa'aliyitini yer astigha köchürüshke mejbur bolidu. Bu jeryanda Iranning xurasan teweside bir yüz béshi (kapitan, shang shyaw – t) ning yétekchilikide Türkmenler qozghilingi partlaydu. Xorasanning bojnurd bilen astarabat sheherlirini asas qilghan bu qétimliq qozghilangning meqsidi, jenobi Türkmenistan tewesi üchün aptonomiye telep qilish idi. Osman axund yétekchilikide birleshken Türkmen eshiretliri bir jumhuriyet qurultiyi teshkillep chiqqan idi. Eger Sowétler da'iriliri teripidin qollap quwetliniwatqan bu qozghilang ghelibe qilip qalghudek bolsa, otturigha chiqidighan xurasan aptonom rayonini bir mezgildin keyin Türkmenistan s s r gha qoshiwitish pilanlan'ghan idi. Sowét da'iriliri Iran hökümitining naraziliq körsitishlirige qarita u yerdiki heriketni Sowétler bilen birliship kétishni oylaydighan Türkmen qebililiri peyda qilghan, shunga bu heriket bilen bizning qilche alaqqimiz yoq dep ching turiwalidu. En'giliyiliklarning körsetken menbelerge qarighanda, meshhettiki g p u re'isi bilen Sowét konsuli bu qétimliq isyan'gha yaremchi bolalmaymiz dep ipade bildürgenliki melum. Shundaq qilip bu qétimqi qozghilang basturiwétilip, salari jeng depmu tonulghan Osman axund bilen hökümet ezaliri Sowét terepke qéchip kétidu.

1927-yilisi, Sowét ittipaqi bilen en'gliye ottursidiki zidiyet küchiyishke bashlaydu. Rusiyilikler En'giliyining Xitaydiki menpe'etlirige ziyam keltürdi dep qarighan en'gilizler rusiyige iqtisadi qamal yürgizishke bashlap, 1927-yili may éyigha kelgende Rusiye bilen bolghan déplomatik munasiwetlirini üzidu. Rusiye, en'gliye bilen bolghan bu zidiyitining axirida birer urushqa sewep bolup qélishidin éhtiyat qilip, özining jenobi chégrasining bixeterlikini kapaletke ige qilish siyasitini yürgüzüshke teyyarlinidu. Bu meqset boyiche 1925-yilining dikabirida Türkiye bilen, 1926-yili awghustta Afghanistan bilen tüzüshken öz'ara tajawuz qilishmasliq kilishimnamisi ichige Irannimu qoshiwélishni oylaydu. Netijide, 1927-yilining öktetbiride Sowétler bu arzusini emelge ashurup, Iran bilenmu öz'ara tajawuz qilishmasliq kilishimini imzalishidu. Shundaq qilip Sowétler ittipaqi gherbi

chégralirininimu bixeter qiliwalidu. Bu ishlarning netijiside, komunizmni kéngéytish nishanisi Xitay bilen ispaniye tereplerge burulidu.

T m b ning Irlandiki pa'aliyetliri

1923-yilining otturlirida haji semi bilen birge Afghanistan'gha ötüp kétip kabulgha kirishliri cheklinip Afghanistandin chiqip kétishi telep qilin'ghan küchmenler gurupsidikilerning sani 49 kishi idi. Bu gurup kishiler terkiwida Türkistandiki basmichiliq heriketlirige qatnashqan Türkiyilik muhapizetchi eskerler bilen Türkistanliq mujahitlarmu bar idi. Ular Afghanistanning hérat shehirige kelginide ularning bir qismi mexpi bir shekilde kabulgha kiriwélisni meqset qilib guruptin ayrilip qalidu. Iran wizisi alalighanlar chégra sheher bolghan meshhetke qarap yolgha chiqidu. Ular Iran'gha kirginidin kéyin haji semi bilen birge bir nechche kishi guruppidin ayrilidu. On ikki kishlik bir gurup kishiler bolsa Türkiyige qarap yolgha chiqidu. Türkistan milliy herikitining aktip ezaliridin sedridin müpti bilen Basmichilar yitekchiliridin turapbeg ikkisi meshhette qalidu. Kéyin bulargha shu waqitta Hindistanda turawatqan sabiq Buxara jumhuriyitining dölet mudapiye naziri abdulxemit aripmu qoshulidu.

Mupty sedridin xan jeditchilik herikitini himaye qilidighan ilghar diniy zatlardin biri bolup, teshkillesh qabiliyiti yoqiri birsi idi. Bu kishi qoqan aptonomiysining pa'aliyetlirige qatnashqan, kéyin Munewwer qarining tekliwi boyiche Tashkentke kélip u yerdiki hökümet xizmetlirige qatnashqan idi. Sabiq Türkiye bayburt nahiye hakimi Yüsüp ziya endi bilen birge ittihat we tereqqiy jemiyyitining Tashkent shöbisini qurup chiqqan idi. Uningdin bashqa yene Orta Asiya Milli Awam Jemiyetler Ittihadining Tashkent shöbisiningmu re'islikini üstige alghan idi. Türkiye armiyisi Bakuni qayturiwalghan künlerde Türkistanning omumiy ehwalini Osmanli rehberlirige tonushturush we buning üçün yarem telep qilish üçün Istanbulgha yolgha sélin'ghan ümek ezaliridin birsimu yene shu müpti sedirdinxan idi. Bu ümek ezaliri Istanbulda telet bilen Enwer pasha, tashqi ishlar naziri nesim endi hemde merkizi omumiy ezaliri qatarliq kishiler bilen uchurshidu. Bu uchurushushlardin kéyin, ittihat we tereqqiy rehberliri

Türkistan weziyitini tonushturush uchün Yawrupagha bir ümek iwertish qararini élishidu. Köprülü fu'ad endi, abduréshit qazi we sedirdinxan müpti qatarliq kishilerni bu üMekke eza qilip békitishken idi. Bu waqitta sedirdinxan müptigimu Osmanli pasporti chiqirilghan idi. Ümek ezaliri shiwitsariyige qarap yolgha chiqqan bolsimu, urush sewibidin yérim yolda Türkiyige qaytip kélishe mejbür bolidu. Bu ishtin kéyin, sedirdin müpti Türkistan'gha qaytip kétip milliy pa'aliyetlirini dawamlashturidu. 1920-yili, Buxarada turushluq komitit merkizining boyriqigha asasen, arip kerimiy we Yüsüp endiler bilen birge En'giliye bilen Yaponiye hökümetlirige Türkistanning ehwalidin melumat bérish wezipisige teyinlinidu. Emma ular Sherqiy Türkistan tewesige ötmekchi bolup yüriginide chékachilar teripidin qolgha élinip ülüm jazasigha höküm qilinidu. Bu chaghda Türkistanda turiwatqan jamal pasha qatarliqlarning küch chiqirishi netijiside sedirdin müptige bérilgen ülüm jazasi qamaq jazasigha yengillitilidu. Türümige qamalghan sedirdin müpti bir mezigil qamaqta yatqandin kéyin bir amalini qilip türmidin qéchip chiqip Basmichilar terepke ötüp kétidu.

Kona chéka xizmetchisi bolghan turap beg Rusiye istixbarat idarisida wezipe ötep yürüen yillarda, t m b bilen Basmichilargha axbarat yetküzüp turatti. Umu 1922-yilining may éyida mamur niyaziylar bilen birge Basmichilar terepke ötüp ketken bolup, u yerde uzun'gha qalmaq qurbéshiliqqa kötürilip Enwer pasha we haji semiyler bilen birge urushqa qatnishidu. Buxara xelq jumhuriyitining dölet mudapiye nazirliqini qilghan abdulxemit arip bolsa, Türkistan milliy herikitining eng aktip yitekchiliridin birsi idi. Hökümet wezipisige teyinlen'gen peytlerde Osmanli herbi telim-terbiyichisi eli riza endini meslihetchisi qilip talliwélip, milliy armiyeye qurup chiqish uchün nurghunlighan ishlarni qilghan idi. Shu seweptin bu kishi uruslar hemmidin yaman köridighan bir ademge aylinip qalidu. Uruslar bir amallarni qilip hökümet ezasi bolup ishlewatqan bu kishini ornidin yötkiwétishningla piyida yürümekte idi. Shunga, aripop Buxara jumhuriyiti hökümiti pütünley uruslarning qoligha ötüp ketkinidin kéyin derhal bir bayanat élan qilip, qol astidiki eskerlirini élip Basmichilargha bérüp qoshulup uruslarga qarshi qUralliq küresh bilen shoghullan'ghan idi.

(resim orni)

Sedirdinxan müpti, meshhed, 1932-yili dikabir – Ehet Enjan arxiwidin

Türkistan milliy azatliq kürishining pütün sepliri boyiche küreshke qatnashqan bu kishiler, chet'elge chiqip ketkendir keyinmu imkan bar wetinige eng yéqin bolghan döletlerge bérip orunlishish, shara'it piship yitilgen hamon qaytidin wetinige qaytip küreshni dawamlashturushni meqset qilib yürishetti. T m b herikiti Yawrupa bilen Türkiyide teshkil qurup pa'aliyet bashlighan waqitlarda, meshhedteki bu gurupning pa'aliyetlirige da'ir ashkarilan'ghan birer melumat yoq. Emma Türkmen dalalirini merkez qilghan hemde Türkistanning ichki qisimlirigha qaritilghan chégradin ötüp basmichiliq heriketliri bilen shoghullinishlarda ularningmu sirtta qalmighanliqi éniq. Meshhedteki En'giliye herbiy wekili wezipisini üstige alghan tompson, eliy riza namidiki bir Türk yitekchilik qiliwatqan 5 kishilik bir gurupning Türkmenler zich olturaqlashqan kümüshtëpe teweside pa'aliyet qilib yürgenliki, bu gurup yene chégradin ütöp zerbe bérish heriketlirigimu qatnashqanliq éhtimali heqqide melumat béridu.

Eyni waqitlarda, Mustapa Kamal Türkiyisining Iran bilen intayin quyuq munasiwet qilib turghanliqi, bolupmu Türkmenler yashaydighan yerlerde bir munche konsulxanilarni achqanliqi melum. Iran Ezerbeyjanining merkizi bolghan tebrizde, shuningdek Iranning Türkmenler rayonidiki xurasanda birdin elchixana échilghan. Shuningdek yene kaspi déngizi qirghiqidiki resht shehiride bir, Iran-Afghanistan-Türkmenistan üç bulungining késishken yéridiki sheher meshhedte birdin konsulxana qurulghan. Bu ehwallardin köriwélishe bolidiki, Türkiye jumhuriyiti xoshna ellerdiki Türk qérindashliri bilen alahide yéqin munasiwet tikleshni arzu qilib yürgenlikining bir pakiti dep qarashqa bolatti. (epsuski, xurasan elchixanisi resmi ishqa kirishtürülmey qalidu, bu yerge teyinlen'gen samiy chölgechen ependimu wezipiside oltUralmaydu; Meshhettiki konsulxanimu 1925-yilidin 1932-yilighiche ochuq bolup, undin keyin umu taqiwétilgen – aptorning izahati) Iran'gha kirgen Türkistanliq milliy heriket xadimliri, bolupmu meshhed shehiridikiler awal mehemed na'il bey bilen, keyin uning ornigha konsul bolup teyinlen'gen heqqi bey (kentli – sheherlik) bilen yéqin alaqe ornitip kélisheken idi.

U waqitlarda Sowétler ittifaqining meshhed konsulxanisi Türkmenistandin bashlinip xorasan bilen Afghanistanlardin ötüp ta Hindistan'ghiche sozulghan yollarni bir-birsige tutashturidighan, belkim eng muhim halqiliridin biri hésaplinatti. Uningdin bashqa yene tebriz, riza'ie, enzeli we meshhet qatarliq sheherlerdiki Sowét konsulxaniliri Téhran bash'elchisining bir tutash bashqurushida bir pütün tor sheklide pa'aliyet qilmaqta idi. Söwétler ittifaqigha qarshi pa'aliyetler bilen shoghullinidighan kishiler Irandiki Türkistanliq muhajirlar bilen Sowét ittifaqi üchün xizmet qilishni xalaydighan baywetchiler Rusiye mexpi istixbarat teshkilatining bekla qiziqidighan türdiki ademler hésaplinatti. En'giliyining u dewrdiki meshhed konsuli g. Wéylér, Sowétler ittifaqining mexpi istixbarat ponkitliri Türkistanliq muhajirlarğa qaritilghan pa'aliyetlirining bekla köp ikenlikini alahide tekitlep körsetken. 1927-yili Iran'gha iwertilgen g p u jasusliri heqqide kéyinki waqitlarda gherpke qéchip kétip panaliq tiligen agabékowning eslimiliride tepsili toxtilip ötkén idi.

U waqitlarda Sowét mexpi ponkitliri keynidin küzitip yürüş üchün trurapbegning péyigha chüshiwalgan iken. 1927-yillirida türapbeg tuyuqsiz ghayip bolidu. Desliwide turapbeg öz ixtiyari bilen söwétler tewesige qaytip ketken bolishi mumkin dep Perez qilin'ghan idi. Emma kéyin melum boldiki, uni urus jasusliri yushurun bulap kétip Tashkentke apiriwalghanliqi, u yerde sotlap ölüm jazasigha hüküm qilghanliqi melum bolidu. Abdulxémit arifmu Türkistan'gha qaytip bérip milliy azatliq kürishini ana wetende turup qanat yaydurushni arzu qilip yüretti. Kéyin chégrada Türkmenistan terepke ötimen dep yüriginide, Sowét chégra mudapiye eskerliri bilen yüz bergen bir qétimliq toqunushta oq tigip shéhit bolidu. 1930-yillargha kirgen waqitlarda, meshhedte t m b jemiyyetining ezaliridin yalghuz sedridin müptila qalghan idi.

Sherqiy ellerde t m b shöbilerini échish üchün iwertilgen abdulla tewekkül (uning mexpi nami tursun) Iran'gha yitip kelginide sherq yultuzi dégen namda t m b ning meshhed shöbisi qurulghan idi. Bu shöbining qurghuchiliri sedirdin mupti, jizaqliq abduLKérim mingbéshi, ana muhemmed, berdi tat'oghli we arish qul qatarliq kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Tursunning t m b merkizige yazghan xet-chekliridin qarighanda bu shöbe qurula-qurulmayla ikki ezasi chégradin ötüp

Türkistan'gha (Türkmenistan tewesige) kirip, u yerde beshinchi qol pa'aliyetliri bilen shoghullan'ghanliqi melum bolmaqta. Bolupmu Abdul Kérim mingbéshi chégra boyigha jaylashqan Latifabad shehirige jaylishiwélip chégradin ötüp heriket qilish pa'aliyetlirini qanat yaduriwetken.

Tursun Türkiyige qaytip ketkinidin kéyin sedridin müpti u yerlerde birmunche pa'aliyetler bilen shoghullan'ghanliqi melum. Sedridin müpti hörmetke sazawer bir dini erbap bolghanliqi üçün, xelq ammisi bilen bekla asan chiqiship munasiwet baghlap kételeytti. Shunga u wetendin kelgen muhajirlar bilen munasiwet baghlap, ularning Iran teweside jaylishishi üçün qolidin kélishiche yadrem qilip kelgen idi. Türkmen teWeliride shekillendürgen torliridin paydilinip «yash Türkistan» zhornilini tarqitish ishlirininu emelge ashurup kelmekte idi. Sedridin müptining iwertken xetliridin qarighanda, zhornalni Türkistanning ichki qisimlirighimu iwertip turghanliqi, weten ichide bu zhornalning tarqilishini ishqa ashUralighanliqi körsitip ötkenlikini bileleymiz. Uning yene Afghanistandin kélip oqush meqsitide Türkiyige bérishni arzu qilghan nurghunlighan oqughuchini Türkiyige yolgha sélishqa yadremleshkenliki melum.

(resim orni)

T m b ning meshhed shöbisini qurghuchilar

1. Sedridinxan müpti; 2. Tewekkül babur; 3. Arish qul; 4. Abdulkérim ming béshi; 5. Ana muhemmet; 6. Berdi tat'oghli. Meshhed, 1930-yili 6-iyol – Ehet Enjan arxiwidin

Iran hökümiti, Sowét ittifaqi bilen tüzüshken shertnamilirigha asasen, 1931-yilidin bashlap Iran tewesige ötkén musapirlarni qattiq tekshürüsh tüzümini yolgha qoyushqa kirishidu. Shu yilining otturlirida sherqi rayonlarga mes'ul kishilirige iwertilgen bir yolyoruq bilen Iran teweside pasporti yoq, pasporti toluq bolmighan, yaki bolmisa pasporti bolghan teghdirdimu Iranda turush wizisi bolmighan kishilerni derhal qolgha élip chégradin chiqirilishi lazimliqi heqqide boyruq chiqirilidu. Belgilimige boy sunmighan musapirlar nedin kelgen bolsa shu döletke qayturiwétish belgilen'gen. Chégradin kirgenlarning qUrallirila musadire qilinip qalmay, ularning barliq nersilirininu musadire qiliship, musapir eskerlerni herbi lagirlargha qamashqa

bashligan idi. Iran da'iriliri, uningdin bashqa yene Iran-Sowét ittipaqi chégrasini boylap sozulghan Türkmen qebilirige tewe olturaqliq yerliridin chégradin 30 kilométir ylaq ichki yerlerge köchürülishi lazim deydighan bir belgilimini yolgha qoyushqa kirishmekte idi. Shu arqiliq chégradin ötüşni tekshürüşke ongayliq yaritishni meqset qilatti. Uningdin bashqa yene Türkmenistan teweside basmichiliq pa'aliyetliri bilen shoghullinip kelgen yitekchiler Iran'gha kirishi hamam ularni derhal Afghanistan terepke mangghuziwétish qararinimu élishidu.

Sedridinxanning yazghan xetliridin melum bolmaqtiki, Iran hökümiti yolgha qoyup kéliwatqan bésimlar shunchilik éghirliship ketkenki, chégradin qéchip ötkén bezi siyasiy qachqunlar nime qilarini bilelmey ganggirap qélip, axiri meshhedteki Sowétler konsuligha kirip, qaytip kétishimizge yol qoysanglar dep iltimas qilishqa mejbür bolushqan. Iran hökümitining bu türdiki qattiq qolluq siyasitini yumshutushni meqset qilghan sedridin müpti, Türk da'irilirini bu ishqa wastichi bolup bérishini ümid qilip heriket qilip baqqan bolsimu qilche paydisi bolmighan. Sedridin müptining yéqin dosti bolghan Téhranda turushluq Türkiye bash'elchisi mehmut shewket esendal 1930-yili sintebirde ornini Türkiyidin yéngidin bash'elchilikke teyinlen'gen xusraw geredege ötküzüp bérip Türkiyige qaytip ketken idi. Müpti, bu yéngi teyinlen'gen bash'elchi bilen biwaste körüshüp derdini uqturushni meqset qilip shunche tiriship baqqan bolsimu, körüshelmigenlikini bilishke bolidu. Özi bilen biwaste körüshüsh imkanigha érishelmigen müpti, husraw geredege Türkistan muhajirlirining ehwali tonushturulghan xetlerni iwertip, ularni qayta tekshürüp chiqish üçün birer mes'ul kishini iwertip tekshürüp béqishini telep qilip nurghun qétip xet yézip baqqan bolsimu, barliq tirishchanliqliri qilche tesir körsitelmey qalghan.

Sedridin müpti yaxshi yitiship chiqqan bilimlik bir dinizat idi. T m b merkizi bilen ezalirigha qaritip yazghan mektüpliride uning eng bek béshini aghritip kéliwatqan bir ish – Iran'gha kéliwatqan muhajirlar ichide qolida qelem toxtighidek birersiningmu yoq bolishidin bekla aghrinidighanliqini körüwélishimiz mumkin. 1932-yili awghust éyida müptini bekla xoshal qilidighan bir ish yüz béridu: behrem Ibrahimow atliq oqughan, yeni müptining déyishi boyiche alghanda 'qolida qelem toxtaydighan bir yash' Türkistandin qéchip chiqip sedridinxan

müptining yénigha kélidu. Semerqentlik bu yash ‘yoqsul’ dégen texellus bilen birmunche nersilerni yazghanliqini éytidu. Sedridin müpti bu yashning tapshurghan terjimehal matériyalini t m b merkizidikilerge iwertip béridu. Behrem Ibrahimuw öz qol yazmisi bilen yézip bergen bu matériyalda özini bir yazghuchi dep tonushturghan idi. 1930-yilisi Türkistan tewesidiki bir qisim yazghuchilar qurup chiqqan «milliy musteqilliq» dégen bir teshkilatqa eza bolghaniken. 1931-yili sintebirde yézip chiqqan bir kitabini neshri qildurush üçün Tashkentke ketken waqtida, aghinilirining qolgha élin’ghanliqi heqqidiki xewerni tapshurup alghan. Shu seweptin öyige qaytmastin derhal Ashxabatqa barghan. Bu etirapta etkeschilik ishliri bilen shoghullinip yürgen bezi Türkmenlarning yardimi bilen chégradin ongushluq qéchip ötüwalghan. Ehmets bu matériyalda kishi isimliri, yer namliri we ay-künlirige munasiwetlik yerlerni aq tashlap ötkén bolup, ularni sedridin müptige éghizche éytip bergen.

Sedridinxan, Türkistan tewesi bilen munasiwet qiliwatqan kishilirining wastisigha tayinip behrem Ibrahimowning qandaq birsi ikenlikini, uning éytip bergen hikayisining rast-yalghanliqini sürüshte qilghuzdi. Axiri uning dégenlirining yalghan emeslikige ishinidu. Emeliyette bundaq bir isimlik bir yazghuchi rastinla bar idi. Umu yoqsul dégen texellustin paydilinip ijadiyet bilen shoghullinatti. Uning bir shi’érlar kitabini neshri qilin’ghan bolup, Türkistandiki bir qisim mexpi teshkilatlar bilenmu munasiwiti bolghan birsi idi. Shundaq qilip, yoqsul, sedridinxan müptining yénida turup ishqa kiriship kétidu. Uzun’gha qalmayla bu kishi müptining barliq ishlirigha yademchilik qilidighan intayin ishenchilik birsige aylinidu. Bu kishi kéyinche müptining maqulliqi bilen ismini mehmud elizade dégen’ge özgertiwalidu. Yene bir mezigil ötkendin kéyin tughulghan yérining namini özige famile qilip qobul qilip kishiler arisida mehmud Ayqarli dep tonulushqa bashlaydu. Eslide behrem Ibrahimow, yaki kéyin ishletken ismi boyiche mehmud Ayqarli dégen bu adem alahide terbiyilen’gen g p o jasusi idi. Sowét g p u orgini bu etirapqa iwertken jasusliridin ezizxanop Iranda, sadıq eliy oghli Istanbulda qolgha chüshkinidin kéyin, behrem Ibrahimow üçün téximu toluq terjimehal yasap chiqirilip puxta asaslar yaritilghandin kéyin uni meshhedke yolgha sélisqan. G p u dikiler meshhedni Türkiye yaki Afghanistanlardinmu eplik yer dep qarighachqa uni Iran’gha iwertishni

qarar qilishqan. Uning üstige bu yerde sedridinxan yalghuz béshigha pa'aliyet qilib yürgini üçhün, uninggha yéqinlishishmu bekla asan idi. Buninggha qarighanda t m b merkizi jaylashqan Istanbul yaki Türkistanliqlar milliy musteqilliq heriketlirige qoshulghan minglighan Türkistanliq turiwatqan Afghanistanida milliy teshkilatlargha suqunup kirish ishi bekla tes bir ish idi. Uning üstige Afghanistandimu teshkilat merkizige biwaste qaraydighan birer resmi shöbisimu yoq bolup, u teshkilge baghlan'ghan bezi kishilerla bir qisim pa'aliyetler bilen shoghullinip kelmekte idi. Qisqisi, mehmut Ayqarli meshhette yiterlik bixeter halgha kéliwalalighan bolup, Türkistan muhajirliri arisida 30 yildin artuq dawamlashturidighan jasusluq pa'aliyitini shundaq qilip yolgha séliwalidu.

Sedridinxan müpti, siyasiy weziyetning özgirishige qarap Irandin chiqip kétishni, mumkin bolsa yéngidin milliy musteqilliq herkitige atliniwatqan Sherqiy Türkistan tereplerge bérishni pilanlimaқта idi. Meshhettiki Türkiye konsuli heqqiy beydin pasportini élip, keshMir arqiliq Qeshqerge ütish pilani boyiche En'giliye konsulxanisidinmu wiza chiqartquziwalidu. Emma Mustapa Choqay oghli Irandiki, bolupmu meshhed shehiridiki Türkistan milliy musteqilliq üçhün qanat yayduriliwatqan küresh noqtisidin alghanda meshhed intayin muhim merkezlerdin biri bolup qalidighanliqini mölcherlimekte idi. Shu seweptin müptining yene bir nechche yil Iranda turup bérishini telep qilidu. Bu telepke asasen, müptimu Qeshqerge bérish pilanidin waz kéchidu. Emma 1932-yilining otturliridin bashlap bu yerdiki siyasiy weziyet tézlikte özgirishke bashlaydu. Meshhed shehiridiki Türkiye konsulxanisini taqiwétish qarari élinish bilen birge (Türkiyining meshhet konsulxanisi 1932-yili 11-iyon künisi taqiwétilgen idi – aptorning izahati), konsol heqqiy beymu Türkiyige qaytip kétidu. Netijide sedridinxan intayin küchlük bir siyasiy yaremchisidin ayrilip qalidu. Öktebir aylirigha kelgende Iran da'iriliri sedridinxan'gha bésim ishlitip uning pa'aliyetlirini chekleshke kirishidu. Iran terep müptining Türkistan muhajirliri üçhün élip barghan pa'aliyetliri bilen bu heqte her türlü yerlerge qilghan murajetliridin bekla xatirjem bolalmay qalghan idi. Shunga uninggha Iranda turush wisisining mudditi toshqandin kéyin qayta uzartip bermeydighanliqini uxturidu. Müpti Türkiye pasporti bilen yürgechke, Iran da'iriliri uni Türkiyilik dep qarishatti. Shunga uning derhal Türkiyige qaytip kétishini telep qilmaqta idi.

Emma müptining Türkiye pasportining mudditimu toshup qéliwatqan bolghachqa, béríp Téhran elchixanisidikilerdin pasport mudditini uzartip bérishini telep qilidu. Emma Téhranda turushluq Türkiye elchixanisidikiler uning hüjjetliride bezi mujimelliklarning barliqini bahane qilip uninggha uzartish heqqide éniq bir nime déyishke unimaydu. Bu jeryanda müptining Türkiyening Iranda turushluq bash'elchisi xüsrew geredege qaritip yazghan mektüplirigimu jawap kelmeydu.

1933-yilimu ishliri ene shundaq éniq ayighi chiqmas ishlar bilen ötti. Müptining Türkiye bash elchisi bilen biwaste körüşhush teleplirimu birer netije bermeydu. Yene bir tereptin Iran da'irilirining uninggha bésim qilishlirimu künsayin küchiyip barmaqta idi. Axiri héch amali qalmighan sedridinxan yil axirghiche Irandin chiqip kétish üchün qet'iy iradige kélidu. Xurasanning herqaysi jayliridiki munasiwetlik kishilirini t m b bilen yash Türkistan guruppisi ottursida biwaste munasiwet qilalaydighan halgha keltürüş üchün bir munche tirishchanliq körsitidu. Shundaq qilip, özi Irandin chiqip ketkinidimu bu yerdiki Türkistanliqlar bilen t m b ning munasiwetlirini üzülmey dawamlashturghili bolidighan weziyet shekillinishini arzu qilghan idi. Bu waqitlarda Türkistanning eng axirqi basmichiliridin ana qul öz qoshunidikiler bilen birge éran chégrisidin ötüp chégra boyidiki bir yerlerde mudapiyide turiwatqan idi. Iran da'iriliri anaquldin qUral tapshurushini telep qilishidu. Iran bilen Sowétler ittifaqi ottursidiki shertnamigha asasen qUral tapshurghinidin kéyin Iranliqlarning özini tutup Sowét terepke tapshurup bérishidin ensirigen ana qul, Iranning qUral tapshurush teliwini qobul qilmaydu. Sedridinxan müpti bundaq qiyin ehwalda qalghan anaqulgha yadem qilip, uni Afghanistandiki tonushlirining wastichiliqida afghan hökümitini maqul keltürüp u terepke ötküziwétidu. Uning bu ishlirimu Iran da'irilirini ghezeplendürüp, uninggha bésim qilishni téximu kücheytishke bahane bolup béridu.

(resim orni)

Sowét ittifaqi tereptin Iran terepke qéchip kelgen Türkmenlerdin bir guruppa. 1932-yilining bashliri – Ehet Enjan arxiwidin)

1934-yili may aylirigha kelgende, sedridinxan müpti bundin kéyin meshhedte dawamliq turiwérimen deydiken Iran hökümiti teripidin qolgha élinishi mumkin dégen bir axbaratni tapshurup alidu. U künlerde uning Hindistan arqiliq Sherqiy Türkistan tereplerge ötüp kétish pursitimu qalmighan idi. Shunga u, 1934-yili 8-iyon künisi kéchide katiwi mehmud Ayqarlinimu birge élip yushurun türde meshhettin chiqip kétidu. Müpti mexpi pa'aliyetchilik tejribisi mol pishqedem partizan bolghanliqi üçün, özining heriketke ötüsh waqti bilen nege baridighanliqi heqqide héchkimge tinmaydu, hetta pilanini özining katiwighimu éytmay, pütün pilanini ichide saqlaydu. Nurghunlighan Türkistanliq yitekchilerning söwét jasusliri teripidin bulap kétilip söwétler ittipaqigha tapshurulawatqan bir weziyet astida, müptining saq-salamet qéchip qutulalishini uning bu sezgürligidin ayrip qarashqa bolmaydu. Müpti ikki künlük seperdin kéyin chégradin bixeter ötüp Afghanistan tewesige kiriwalidu. Afghanistan'gha yétip barghinida hérat walisi teripidin aldigha chiqip kütiwélinish hemde alahide mihman qilip kütiwélinishqa sazawer bolidu. Müpti katibi bilen birge hératta yigirme kündek turghandin kéyin, yolda birge hemra bolidighan bir herbiy emeldarning yol bashlishi bilen Kabolgha qarap yolgha chiqidu.

30-yillardiki Afghanistan weziyiti

Chet döletlerde qanat yayduriliwatqan Türkistan milliy musteqilliq küreshliri üçün éytqanda, Afghanistan meyli chégradashliq noqtisidin yaki uning shimali rayonlirining Türkiylerdin teshkil tapqanliqi noqtisidin bolsun, Türkistanliqlar üçün heqiqetenmu muhim ehmiyetke ige bir el hésaplinatti. Shundaq bolghachqa, Türkistan teweside musteqilliq küreshliri küchlük qanat yaydurulghan dewrlerde Türkistanliq yitekchiler, Basmichilar hemde musapirlar üçün Afghanistan intayin muhim arqa sep bolalaydighan bir yer idi. Qisqa muddet höküm sürgen bolishigha qarimay bechche'iy saqa dewri, Buxaraning sabiq eMiri séyit alimxandin tartip bashqa Türkistanliq küreshchiler bilen Afghandandiki basmichi yitekchiler arisida yéngidin ümidlerning tughulushigha sewep bolghandek qilsimu, uning aqiwiti bekla paji'elik bolidu.

Bechche'iy saqani aghdurup tashlap hoquqni qolgha alghan nadirshah, Afghanistan hakimiyitini toluq tézginige élish yolida heriketke atlinidu. U, iniliridin serdar hashimxanni bash ministir, serdar shah mehmutni dölet mudapiye ministiri we Afghanistan armiyisining bash qumandan qilip teyinleydu. Eng kichik inisi bolghan serdar muhemmet ezizni bolsa Moskwada turushluq elchi qilip iwertidu. Hökümet mehkimisining qalghan on nazariti üchünmu özining yéqin tuqqanliri arisidin tallap wezipige teyinleydu. Uning hökümiti her ikki küchlük tashqi küchtin éhtiyat qilidighan tashqi siyaset yolini tutqan idi. Yeni En'giliye bilen rusiyining din terghibatchilirining pa'aliyetlirini cheklep, hawa armiyiside wezipe öteydighan yaki telim-terbiye béridighan urus eskerlirining hemmisini qayturiwétidu. U yene én'giliz we urus mekteplirini taqatquzush qararini élish bilen birge, Némis, fransoz we Türk mekteplirining échilishigha bir nime démeyidu.

Bu arida, yeni 1929-yilisi Sowét ittipaqining yardimigha tayinip bechche'iy saqa hökümitige qarshi qUralliq küresh bashlatqan Moskwada turushluq sabiq bash elchi ghulam nebi mu Afghanistan'gha qaytip kélidu. Ghulam nebi, hökümetning özini shunche qattiq teptish qilip turghinigha qarimay, nadirshahni aghduriwétish pilani buyiche mexpi heriket qilishqa kirishidu. Emma uzun'gha qalmay uning pilani pash bolup qolgha élinip étip tashlinidu. Ghulam nebining bu siyasiy özgirish pilanini nadirshahning söwétlerge qarshi siyasetliridin narazi bolup yürgen Moskwa da'iriliri perde arqisida turup qollap quwetlep bergenlikidin guman qilghan idi. Ghulam nebining öltürülüş weqesi nadirshahningmu teghdirini belgileydighan bir weqe bolup qalidu. Nebi öltürülüp bir yilgha qalmay, ghulam nebining bir yéqin tuqqini bir qétimliq murasimda nadirshahqa süyiqest qilip uni étip tashlaydu. Nadir shah öltürülgendin kéyin uning ornigha 19 yashliq oghli zahirshah textke olturidu. Bu yéngi padishahning yéshi kichik bolghachqa, hökümetning barliq küchi padishahning taghisi bash ministir serdar hashimxanning qoligha ötkén hésaplidu. Shundaq qilip serdar hashimxan ta wapat bolghan 1946-yilighiche Afghanistanning emeliyettiki hökümdari bolup höküm süridu.

Uzun dawamlishalmighan bechche'iy saqa hökümiti jeryanida we uningdin keyinki Ibrahim laqayning basturulushi jeryanida yüz bergen hadislar nadirshah da'irilirini qattiq qorqutqan idi. Heqiqetenmu shimaldiki xelqler bechche'iy saqa hakimiyitini qizghin himaye qilib uninggha pütün küchi bilen yadem bergen idi. Emma saqa hökümraniqi aghdurulup, keynidinla bashlan'ghan Basmichilar yitekchisi Ibrahim laqayni basturush herikiti jeryanida shimaldiki xelq bu heriketke biterep pozitsiye tutup, hökümetning basturush pa'aliyetlirige yadem qilmay jim turiwélisqan idi. Hetta bedexshan bilen qataghan wilayet xelqliri laqaygha yéqindin yademdemde bolidu.

Bunraq ishlarning qayta tekrarlinip qélishining aldini élish üchün, nadirshah da'iriliri shimali Afghanistan'gha qarita ayrim siyaset tüzüp ijra qilishni pilanlishidu.

Yéngi hökümet, buning üchün aldi bilen Kabul bilen shimaliy Afghanistan ottursidiki qatnash rawanliqigha kapaletlik qilishning bekle muhim ikenlikini tonup yetkenidi. Afghanistanning shimali bilen jenubini igiz hindiqush taghliri tosap turghanliqi üchün, Kaboldin shimaldiki jaylarga qatnash wastilirigha tayinip bérip kélishe üchün qendihar bilen hératlarni aylinip ötüshke, yeni bir hésapta pütün Afghanistanning yérimini dégidek aylinip chiqishqa toghra kéletti. Hindiqush taghliri arisida bir qanche tebi'iy öteng éghizliri bardek qilghini bilen, intayin tik we qar shiwriqanliq bu ötenglerdin zamaniwi qatnash wastilirigha tayinip ötüsh peqetla mumkin emes idi. Bu yoldin at-ulaqliq yaki piyade méngip ötüsh üchünmu nurghunlighan japaliq yollarni bésip ötüshke toghra kéletti. Uning üstige, bu tagh yolliri qishta pütünley qargha kömülüp qalidighan bolghachqa, hergizmu yol tapqili bolmaytti. Shunga bu taghlar yilning asasen yérimida dégidek shimal bilen merkez ottursidiki qatnash alaqisini üzüp tashlimaqa idi. Shimaldiki bunraq éghir joghrapiyilik shara'it Kabul da'irilirining shimalda yüz bergen weqelerni derhal bérip basturush imkaniyetlirini cheklep, u jaylardiki merkizi hökümet tesirini bekle ajizlashturiwetmekte idi. Shunga, nadirshah bu tebi'iy tosalghuni élip tashlash üchün amanullaxan dewirilirdila qurulush bashlighan, emma saqa weqesi sewibidin qurulush yérim yolda toxtap qalghan salang ötkilini yasash layihisini qaytidin ishqa kirishtürüshke küch chiqiridu.

Shundaq qilip, bu öteng yoli rusiyiliklarning yordam qilishi netijiside 1933-yili aran pütüp chiqidu. Axirida, ulugh iskenderdin béri her túrlük herbiy yürüş we her xil soda karwanlirining nechche ming yildin béri ming-bir müshkülatlar bilen méngip kéliwatqan bu qiyin ötkel, bir hésapta qatnash wastiliri bilen mangghili bolidighan halgha keltürülgen idi. Bu yéngi quruluş netijiside, Afghanistanning Türkiler yurti bilen jenubiy Afghanistan biwaste tutashturulghan hésaplandi.

Shimali Afghanistanda ijra qilin'ghan yene bir siyaset, eMir abduraxmanning 1890-yilliri bashlatqan peshtulashturush herikitini qaytidin bashlitish idi. Jenobiy Afghanistandiki peshtu qebililiri sistémiliq türde shimalgha köchürülüşke bashlandi. Shimaliy Afghanistanning yerlik ahalsi bolghan özbek, tajik we Türkmen xelqlirining qolidiki munbet yerler musadire qilinip "nakilin" dep atalghan peshtu köchmenlirige tarqitilishqa kirishildi. Qunduz rayonida yolgha qoyulghan bu türdiki qayta teqsim qilish siyasiti buning tipik bir misali idi. Türkistanning perghane rayoni kiwez térish asas qilin'ghan jaylarning biri hésaplinatti. Shunga, buninggha oxshash hawa kélimati we yer tüzülishige ige bolghan shimaliy Afghanistanning kataghan wilayitimu kiwez térishni asas qilidighan bir jaygha aylan'ghan idi. 1920-yillarning aldinqi yérimida bu rayon'gha kelgen Türkistanliq muhajirlar bu yerlerdimu kiwez térish ishini bashliwetken bolup, uzun'gha qalmay shimaliy Afghanistanni paxta ishlepchiqirish baziliridin biri haligha keltürüşken idi. Eyni waqtida Sowét ittipaqi ichki urush qaynami ichige pétip qalghan, uningdin kéyin yene kopratsiyileshtürüş dolqunigha düch kelgini üchün u tereplerdiki kiwezchilik éghir aqsashqa uchrup, paxta mehsulati bekla töwenlep ketken idi. Bu ehwal, afghan Türkistani üchün bir purset bolup, térighan kiwezlirining paxta mehsulatlirini Sowétler ittipaqigha ikisport qilish imkani yaritilghan idi. Buning üchün Afghanistan da'iriliri Afghanistan milliy bankisining yölishi bilen paxta ishlepchiqirish saheliri boyiche pa'aliyet qilidighan "spinzar" namliq bir shirket qurup pa'aliyet qilishqa kirishidu. Netijide, bu rayon'gha kélip yerleshken Türkistanliq muhajirlar bilen yerlik xelq, bu shirket teminligen yordemge tayinip sazliqlarni qurutup bozyer échip kiwezlikke aylandurghanidi. 1930-yillargha kelginide, Qunduzni asas qilghan kataghan wilayiti Afghanistan igilikige zor iqtisadi hesse qoshidighan paxtichiliq rayonigha aylan'ghan idi. Nadirshahning peshtulashturush

siyasiti yolga quyulghan mezgillerde, bu rayonning barliq étizliqliri yerlik xelqning qolidin her héktarigha (on ming métir chasa, 10 dönüm yaki texminen 15 mo – t) 250 tiyin baha qoyushtek bikarning ornida mejburi sétiwélip peshtu pomishchiklirining qoligha ötküzüp bérilishke bashlaydu.

Peshtulashturush siyasitining yene bir meqsidi, shimaliy Afghanistanning tarixtin buyanqi joghlinip kelgen milliy we medeniyet amillirini yoq qilish, shu arqiliq bu jaylardiki xelqlerni özining ejdatlirini tonimaydighan, özining kilip chiqishini bilmeydighan halgha keltüriwétish tüpki meqset idi. Esebiy peshtu milletchilik xamxiyali ichige pétip qalghan bu yerning walisi géniral wezir muhemmed gülxan muhemende bu siyasetni jan-jehli bilen emelge ashurushqa bel baghlighan idi. Bu wali höküm sürgen mezgillerde bu tewening tarixi simasi bolghan barliq tarixi we arxilogiyilik asare-etiqilerning hemmisini weyran qilip, tajikche yaki Türki-chaghatayche yézilghan pütün qolyazma eserlerni köydüriwétidu. Bolupmu bu yerning tarixi nami bolghan afghan Türkistani dégen isminimu untuldurush üchün heriketke kirishidu. Özbekche yaki tajikche yer namlirini peshtuche namlargha özgertidu. Özbek qebililiridin birsining nami boyiche atalghan qataghan wilayitining isminimu peshtuchigha almashturiwétidu. Bu jaylardiki Türki qénidin bolghan qebililerning nopusini azaytishni meqset qilip, ularning ichide yüz bergen ushshaq-chüshshek zidiyetlerning hemmisini mubalighileshtürüp körsitip, u zidiyetning hel qilish charisi süpitide jidelleshtürüp Türkiy qewmlarni mehelle-mehelle köchürüp jenoptiki chaqnasur, dehne'iy gurru dégendek yerlerge sürgün qilishqa kirishidu.

Bunche éghir bésim astida qalghan afghan Türkistanidiki Basmichilar qoshunlirimu tarqilip kétishke bashlaydu, ular turmushini qamdashning ghémida qalidu. Türkistanliq muhajirlarmu chégra boyidin tartip imamsahip (qizil qel'e), Qunduz, xanabad, baghlan, shibirghan, Meymene, endxoy, Mazari sherp qataridiki sheherlerni asas qilip tarqalghan idi. Qunduz, baghlan, xan'abad qatarliq sheherlerdiki muhajirlarning mutleq köp qismi déhqanchiliq kesipliri bilen shoghullinip kéliwatqan idi. Némislar kélip sélip bergen shéker zawudigha qizilcha térish rayoni qilip baghlan shehiri talliwélin'ghan idi. Qunduz shehiri bolsa kiwez térish merkizi hésaplinatti. Shunga,

bu joylar Türkistanliq muhajirlarni özige jeliq qiliq turidighan joylarga aylan'ghan idi.

Qoshliri bilen birge Afghanistan'gha ötken Türkmen ammisi asasen charwuchiliq pa'aliyetliri bilen shoghullinip kelmekte idi. Bolupmu qaraqul eltir térisi tijariti (Buxaraning qaraqul teweside yétishtürülgenliki üchün bu nam bérilgen uzun büdre yungluq bir qoy türi. Gherpte astraghan dep dang chiqarghan, «ester körpisi? – t» – aptorning izahati) ni bular monopol qiliwalghan idi. Endxoy, Meymene we shibirghan qatarliq sheherlerge orunlashqan Türkmen muhajirliri gilem toqush qataridiki qol hünervençilikini esas qiliq turmushini qamdimaqta idi. Kabul, Mazari sherip qataridiki chong-chong sheherlerde olturaqlashqan Türkistanliq muhajirlar esasliq soda ishleri yaki qol hünervençilik ishlerini esas qiliq pa'aliyet qilmaqta idi.

Nadirxan da'iriliri teripidin yolgha qoyulivatqan bu türdiki éghir bésim we zorawanliq siyasetliri Türkistanliq muhajirlarghila qaritilghan bolmastin, belki shimali Afghanistanning yerlik xelqi hésaplinidighan özbek, tajik we Türkmenlernimu bash kötürelmes halgha keltürüp qoymaqta idi.

Ibrahim laqaygha qaritilghan qUralliq basturush herikiti jeryanida peyda bolghan siyasiy weziyet, Türkistanliq muhajirlarning dangliq erbaqlirinmu bash kötürelmes halgha keltürüp qoyghan idi. Sabiq Buxara eMirige qaritilghan nazaretler kücheytilip, uni etirapidiki ademliridin ayriwétishken idi. Sabiq eMirning Buxaraliq muhajirlar bilen bolghan munasiwetliri eng tüwen derijigiche cheklime astida tutulghan. Uning Hindistan'gha kétish yaki Mekkige hej qilish telepliri ret qilin'ghandin kéyin, özige ayrilghan qishliq sariyi bilen yazliq dachisi ichidin sirtqa chiqalmay sun'iy türme hayati ichide yashimaqta idi. Alimxanning Buxaraliq özbekler bilen bolghan munasiwetlirini taghisi siyitbek inaq qalan (taghabeg) üstige alghan idi. Alimxan, yeni sabiq Buxara eMiri bunche éghir bésim we zirikishlik künlerge berdashliq bérelmidi bolghay, axiri 1934-yili bu dertlerdin blraqta ölüp qutulidu. Uning namizi herbi murasim bilen chüshürülüp yerlikke qoyulidu.

Sabiq Basmichilar yitekchiliridin biri bolghan shir muhemmetbegmu, dölet teripidin teqsim qilib bérilgen qarte'iy char rayonidiki yéride déhqanchiliq ishliri bilen shoghullinip, hökümet béridighan 500 ropiyilik ma'ashigha tayinip turmushini qamdap yüretti. Uning üçün hökümet da'irilirining ruxsiti bolmay turup qoruqidin 6 kilomitir nérisigha ötüshimu cheklen'gen idi. Qalghan Basmichilar yitekchilirimu déhqanchiliq yaki tijaret ishliri qataridiki qolidin kélidighan birer ishqa tayinip künini ötküzüsh üçün helek bolup yürmekte idi. Dölet memorluqi yaki emeldarlar arisida wezipige teyinlineligenler bekla azsanda idi. Bundaqlardin birsi bashwezirlikte «bashministirlik mehkimisinde démekchi bolsa kérek – t»meslihetchi we terjimanliq qiliwatqan mubeshshirxan tarazi idi. Tarazi, Türkistanliq muhajirlar bilen hökümet merkizi ottursidiki munasiwetlerde yademchilik qilip yürmekte idi. U, oghli nesirullani sabiq Buxara eMirining qizi bilen öyligenliki üçün, tarazining eMir yéqinliri bilen bolghan munasiwetlirimu yaman emes hésaplinatti. Undin bashqa, Buxara xelq jumhuriyiti hökümiti dewride hökümet ministirliridin biri bolghan, kéyin Afghanistanda turushluq elchi qilip iwertilgen hashim sayiqmu Afghanistandin ketmigen bolup, hökümetning ma'arip nazaritide meslihetchilik wezispisige teyinlen'gen idi. Afghanistan hökümiti memliket da'iriside siyasiy teshkilatlarga uyushush, neshriyat-teshwiqat pa'alijetliri bilen shoghullinishqa ruxset qilmighanliqi üçün, Türkistanliq mujahitlar bu sahelerdimu herqandaq bir pa'alijet bilen shoghullinimen déyishningmu qilche imkaniyetliri qalmighan idi.

(resim orni)

Afghanistandiki Türkistanliqlardin bir qisim kishiler. Otturda papaxliq öre turghini Basmichilar yitekchisi nurmuhemmetbeg. Kabul, 1926 – Ehet Enjan arxiwidin

1935-yilining bashliridin tartip, Türkistanliq muhajirlar ichide burundin bar bolghan siyasiy terepbazliqlargha ayriliwélisish ishlirimu asasen özpitisi saqlinip dawamlisish kelmekte idi. Eslide Türkistanliq muhajirlar ichide siyasiy túske ige birer guruppilisish ehwallirimu yoq idi. Az sandiki qirghiz muhajirliri Pamir rayonigha jaylashqanliqi üçün, ular bashqilar bilen arilashmay ayrim yashimaqta idi. Ular turiwatqan yerler igiz taghliq yerler bolghachqa, ular her yili aran üç

ayla sirt bilen bérish kilish qilish pursitige ige idi. Shunga, ularni merkizi hökümet bashqurup kitelmeydu déyishke bolatti. Özbek muhajirlar bolsa asasen alghanda esli yurtliri boyiche Buxarayi, ferghanichilar yaki pan'i deryayi (éqinning nérisidin kelgenler) dégendek namlar bilen atalmaqta idi. Siyasiy noqtida bolsa, eMirge mayil bolghanlar, kona qurbéshichilar, tarazining etirapidikiler we t m b tereppazliri qatarliq töt terep kishilerge bölün'gen idi. Sabiq Buxara eMiri terapidikiler eMirning oghli shahzade ümer etirapigha toplan'ghan idi. Türkmen guruppiliri ichidiki eng küchlük tereppaz toplighan kishi neqshibendi teriqitidin ishan xelife isimlik birsi idi.

1930-yillarning kéyinki yérimidin bashlap, dunya miqyasida urush puraqliri küchiywatqan weziyet shekillenmekte idi. Bu waqitlarda Afghanistanida Gérmaniye bilen yaponiyining tesiri künsayin küchiyip bériwatqanliqini köriwélishe bolidu. Bu ikki gurup küchlirining Sowét ittifaqi bilen En'giliyige qarshi qanat yayduridighan pa'aliyetliri, Afghanistanidiki muhajir guruppilar ottursida qaytidin heriketlerning otturgha chiqishigha sewep bolup béridu.

Sedridinxan müptining chette qaldurulushi

Sedirdinxan müpti, mehmut Ayqarli bilen birge 1934-yili iyonning axirliri Kabolgha yétip kélidu. Müptining Mustapa Choqay oghli bilen abdulwahap is'haq oghli ikkisige yazghan xéti shu chaghdiki Afghanistan weziyiti heqqide muhim melumatlarni bermekte:

31- iyon Kabolgha kélip kona-yéngi muhajirlar bilen, 11 yilliq musapirchiliq tartqan dostlirimiz we kesipdashlirimiz bilen körüshtüm. Ularning bezilirining turmush sewiyisi xéli yaxshi iken. Ular asasen alghanda teripingizlerning xizmitige teyyar kishiler iken. Shunga men bu yerge kelginim üçün xoshalmen, xéli ümidlinip qaldim. ...

Memdu shawket (esendal) bey bilen körüshtüm. U bu yerde turushluq Türkiye elchisi iken. Uning bilen paranglashtim ... Türkiyining ehwali bizning meqsetlirimizge unche bek muwapiq kélidighandek körünmeydu. Emma bizge paydiliq bolghan yéri, u

yerge béríp bilim ashurushni arzu qilidighan oqughuchilirimiz üchün purset tughdurup bérish imkaniyiti bardek qilidu. Shunga menmu shawket bey bilen bolghan munasiwitimni peqet shu noqta bilenla cheklep turushqa mejbur boldum.

Bu jümlidin paydilinip bugün yoqsulghimu Türkiyige bérish üchün Türkiye pasporti chiqartquzdum. Eger yol xirajiti üchün maddi imkaniyet tapalisam uni meshhed tereplerge iwertishni oylawatimen. Shunga sizdin teliwim, maddi in'anilarni tézirek iwertip bergen bolsingiz. U meshhedke barghinida sizning meshweretingiz boyiche u yerlerde heriket qilidu. ... bu yerdikilerning mutleq köp qismi burun baghwenchilik, déhqanchilik we qol hünérwenlik kesipliri bilen shoghullinip kelgen kishiler bolghachqa, bu yerge kelgendin kéyinmu yene shu ishliri bilen shoghullanmaqta iken. Ularning beziliri oqush bilenmu meshghul bolmaqta iken. ...

Qeshqerge yolgha chiqishning waqti ötüp ketkenliki üchün, eger maqul körsingizler men bu yil qishni Kabolda ötküzüşni niyet qildim. Bu hepte ichide bu dégenlirimning éniq jawabini mushu hepte ichide bérelishim mumkin. ... ghoja niyaz Qeshqerde musteqilliq xiyalidin waz kéchip muxtariyet qurush yoligha kirishiptudek. Xitay hökümet qumandani Qeshqerge kirip bolghaniken. ... musteqilliq küresh jengchilirining bir qismi Pamir taghlirida turiwétiptu, tashqorghán terepte birer mingdin artuq eskiri bar iken. Uninggha mes'ol bolghan kishining ismi mehmut Yüsüp iken. Bu kishi burun shirmuhemmetning qurbéshiliridin birsi ikenduq, u hazirghiche uninggha ixlas qilghidekmish. ... bu tereplerge iwertilidighan zhornal sanini köpeytip bérishingizlarni ümid qilimen. Iwertilidighan iqtisadni Kabol natsyunal bankisi, Türkistan es'hami (Türkistan chekliri) yoli bilen bizge iwertsingizler tapshurup alalaydikenmen.

Bu jeryanda, yoqsul, yeni mehmut Ayqarli, müptining kishiler bilen alaqlilishish ishlirini bashquridighan, zhornal tarqitishqa mes'ul bolidighan we alaqlilishish ishlirini orunlashturidighan eng yéqin adimi bolup qalghan idi. 1934~1935-yiliri boyiche t m b arisida yézilghan xetlerdin qarighanda, barliq xetler asasen yoqsul wastisi arqiliq yézilghanliqi körülmekte. Müptining iwetken xetliridin birside Türkiyide famile qanuni chiqqanliqi seweplik sedirdin müptigha “ziwechi” dégen

famile, özige “aykarli” dégen familini qoyghanliqi yézilghan. Yene bir parche xétide bolsa “Türkiye bash elchisi yéqında Türkiyige qaytip kétédighan bolghanliqi üçün, bundin kéyin müpti ependige iwertilidighan pulnimu Ayqarli namigha iwertilishi lazimliqi” yézilghan. Bu qurlardin melumki, kona ikki ittihatchi memdu shawket bey bilen sedridinxan müpti qaytidin bir yerge kelgen bolup, esendalmu müptining pa’aliyetlirini iqtisadiy yadrem bilen teminlep turghan. Müpti bilen uning katibi, esendal bash elchining yadrimi bilen yéngi famile élip Türkiye pasportinimu yéngisigha almashturiwélisshqan. Shuningdek yene Türkiye elchixanisidikiler müptining chet’eldikiler bilen bolghan munasiwet baghlishighimu yadrem qilip turghan. T m b ning Yawrupada turushluq wakaletchisi iwertip bergen pul bilen xet-cheklermu Türkiye elchixanisi wastichiliqi arqiliq müptige tégip turghan.

Bu jeryanda, müpti bir tereptin endxoy, aqcha, Mazari sherip we xan’abad qataridiki sheherlerde t m b namida pa’aliyetler bilen shoghullinidighan wakaletchiler tépishqa, yene bir tereptin sabiq Basmichilar yitekchiliri bilen alaqa ornitishqa tirishidu. Shuningdek yene Sherqiy Türkistan’gha munasiwetlik pilaninimu tashlap qoymighan bolup, u tereplerge bérip musteqilliq küreshlirige qatnishishni her da’im arzu qilip kelmekte idi. Shu seweptin yapon elchixanisining mes’ulliri bilen munasiwet tiklep u yerdiki pa’aliyetliri üçün asas tikleshning teyyarliqinimu qilip yürmekte idi.

Yene bir terepte, müpti Irandin ayrilishi bilen teng u yerdiki t m b pa’aliyetlirimu toxtap qélish girdawigha kélip qalghan idi. Mesh’edtin tartip bashqa Iran chégra boyliridiki sheherlerde wezipige qoyulghan wakaletchiliri öz’ara küchlük hemkarliq ornitip kitelmigenliki üçün aktip pa’aliyet qilip kétélmigen idi. Bu ehwallardin xatirjem bolalmighan sedridinxan, bu türdiki hemkarliq ishlirigha Ayqarlini mes’ul qilghinida qaytidin ishlarning yürüshüp kételeydighanliqini oylap uni mesh’etke qayturushni pilanlaydu. Emma Ayqarli müptining bu qararigha peqetla razi emes idi. Chunki Ayqarli Sowétliklarning oylighini boyiche Türkistanliq muhajirlar zich olturaqlashqan jaygha kélip orunlishalighan bolup, bu yerde özining siyasiy munasiwetlirininimu yiterlik derijide tiklep alighanliqini oylimaqta idi. Shundaq bolghachqa, Ayqarli meshhedke qaytip ketse küchlük

pa'aliyet qilidighan bir pursetni goldin chiqirip qoyghan hésaplinatti. Eger müptining teliwige maqul démigini t m b dikilerning uninggha bolghan ishenchisidinmu ayrilip qélishi mumkin idi. Shundaq bolghachqa, Ayqarli awal müptini bu qararidin yandurushqa urunup köridu. Ayqarli, abduwahap oktay bilen tahir chaghatay qataridiki yash Türkistanchilargha xet yézip meshhetke qarighanda Kabolda turup pa'aliyet qilishining téximu paydiliq bolidighanliqini chüshendüridu. Buning üchün müptini maqul keltürüş üchün yadrem qilishlrini telep qilidu. Emma müptimu Ayqarlını meshhetke iwertmise u yerdiki pa'aliyetlerni qaytidin janlandurushqa bolmaydu dep ching turiwalidu.

Sowét tereptikiler üchün birla chare qalghan idi: bir amal qilip sedridinxan müptini qatardin chiqirip tashlap, uning ornigha Ayqarlını tiklesh. Bu pilanni 1935-yili iyonda emelge ashurushqa kirishidu. Shu künlerdiki weziyetni sedridinxan xet arqiliq Mustapa Choqay oghligha tüwendikiche tonushturidu:

Kabolda turup sirttin xewer élip turush bekla qiyinliship ketkenliki üchün Sherqiy Türkistan'gha bériwélishe meqsitide 6-iyon küni tashqi ishlar wazaratidin dostane bérip kélishe üchün wiza telep qilghan idim. Emma tashqi ishlar weziri manga Sowétler hökümiti bizge qattiq bésim qilishqa kirishti dégenni bahane qilip, En'giliye da'irilirige tewe Hindistan terep bilen yolgha chiqishni oylishe körseng dégen meslihetni berdi. Shundaq qilip etisi En'giliye elchixanisigha kirip Hindistan'gha kirish wizisini bersenglar dep iltimas qildim. Elchixanidikiler biz awal yuquridin sorap baqayli, angghiche sen kütüp turghin déyishti. Bu chaghda, yeni 17-iyon küni meni sheher qumandanliqi chaqirtiptu. Ular biwaste ichki ishlar nazaritidin kelgen boyruqqa bina'en ikki kün ichide qoghdighuchi jandarmilarning muhapiziti astida chégridin ötküzülüp meshhedke qayturilidighanliqimni uqturushti. Türkiye elchixanisining musteshari yadrimi bilen Hindistan arqiliq qaytip kétishe teliwimning netijisini kütüşümge ruxset qilishti. Mana bügün En'giliye elchixanisining jawabini kütüp olturmaqtimen. Xuda körsetmisun, Iran'gha qaytip ketsem Iranliqlarning aldida inawitim chüshüpla kétishi mumkin. Bu yerdikilerning déyishidin qarighanda men teshkilat qurup Sowét rusiyisige qarshi heriket qilip yürgidekmishmen. Bu ehwallarni manga

we Türkiye elchixanisining mustesharigha tashqi ishlar nazirliqidin biwaste uqturuptu. ... ylaqbaylarning (yaponlar közde tutulmaqta – aptor) arigha élip kütiwélishimu yaman ish hésaplanmighan bolatti. Emma buning üçün pürsetni qolgha keltürüp bu ishni emelge ashurushimizgha toghra kélidu. ...

Xudagha shükri, hazirche muhemmet üçün méningkidek undaq ensirigidek jiddi bir ehwal yoq. Shundaq bolghachqa uni bu yerde qaldurup sizlarning xizmitingizlarni qilishqa sundum. ... hörmetlik Mustapa ependim, bundin kéyin muhemmet bilen alaqa qilip turishingizni qattiq telep qilimen. ... shunisi éniqki, bundin kéyin söwétler ittitaqigha qarshi heriket qilish pursitimiz qoldin chiqip ketkendek turidu. Birdin-bir ümidimiz, aldimizdiki dewrlerde birer inqilap yaki birer urush partilap qélishni kütüshtin bashqa charimiz qalmidi. ... bu közqarashqa kélip qalghinim üçün, millitimizge “teyyarlinip tur” déyish üçün amal qilishimizgha toghra kélidu. ... shuninggha qarimay putumgha put, qolumgha qol bolup bériwatqan bu yigitni (Ayqarlini) tashlap kétishke mejburmen. Eger siz tereplerde imkaniyitingiz bar bolsa méni Hindistan’gha kirgüzüp qoyushning birer yolini qilip baqqan bolsingiz bekla yaxshi bolatti.

T m b mes’olliri bilen sedirdin müpti ottursida yézishqan xetlerdin melum bolmaqtiki, u kün’giche müptining pa’aliyetliridin qilchimu endishe qilmighan Afghanistan hökümiti, ushtumtutla uning chégradin chiqip kétishini telep qilidighan bolup özgiriwalghan. Müptini Sowétlerge qarshi pa’aliyetler bilen shoghullanding dep qarilap turughluqmu, uning katibi we muhim yademchisi bolghan mehmud Ayqarligha héch néme démigen. Ayqarli kéyin Sowét ittitaqigha qaytip ketkinide élan qilghan kündilik xatiriside bu heqte toxtilip ötkén bolup, sedirdinxan müptini heriketning sirtida qaldurush üçün Afghanistan hökümiti ichidiki Sowétlik dostlirining yardimide qunaq nandin qil tartqandek éhtiyat bilen heriket qilishqanliqini yazidu.

Sedirdin müptining Hindistan arqiliq Sherqiy Türkistan terepke chiqip kétish üçün qilghan tirishchanliqliridin birer netije chiqmaydu. Müpti En’giliye elchixanisining jawabini almay turupla Afghanistan da’irilirining alghan yéngi bir qararigha düch kélidu. Yeni uni Iran’gha yolgha séliwétish qararidin yénip, hérat tereplerge sürgün qiliwétish

qararini élishqan idi. Müpti hératda nezerbent astigha élinidighan bolidu. Shundaq qilip, Sowét mexpi razwitchiklar ponkitining oynighan uyuni ongushluq axirlashqan hésaplandi. Sowét jasusi Ayqarlimu Kabolda t m b ning eng muhim adimi boliwélip, sedirdinxandinmu pütünley qutulup qalghan hésaplandi. Ayqarli bu ishlar heqqide Choqay oghligha tüwendikiche xewer béridu:

Müpti hezritim eng axirqi qétim iwetken xétide bundin keyinki xetni Pishawurdin yazimiz dep éytqan idi. Emma buninggha imkaniyet yar bermey qaldi. Chunki keyni-keynidin kelgen boyruq we eMirler uni Kaboldin ayrilishqa mejborlidi. ... bolshéwiklar jasusluq organliri müptining Kaboldin qoghlinishi üçün qolidin kélidighan pütün charilarni ishqa salghan idi. Hindistan bilen Iran elchixanilirimu uning iltimasigha jawap bermey jim boliwélishiti. Shundaq qilip müpti heziretlirini hératqa sürgün qilish qarari chiqti. Axiri 6-awghustta saqchilarning nazariti astida hératqa surgün qilinip yolgha sélindi. ... shundaq bolghachqa, bundin keyin müpti namigha iwertilidighan xet-chek, zhornal we pullarni méning naminggha iwertkeysizler.

(resim orni)

Sowét jasusi mehmud Ayqarli (solda öre turghini) Basmichilar yitekchisi hemraqul qurbéshi (aldida olturghini) bilen birge, Kabol, 1936-yilining bashlirida – Ehet Enjan arxiwidin

Shundaq qilip, bu küresh meydanı yalghuz Ayqarliningla qoligha qalghan idi. Yeni Türkistan milliy ittifaq herikitining Afghanistan, Iran we Sherqiy Türkistan heriketlirige yitekchilik qilish wezipisi Ayqarlining qoligha qalghan idi. T m b ning wakaletchisi bolawalghan mehmud Ayqarli, müpti sedirdinxan bilen t m b re'isi Mustapa Choqay oghlining kapaletchilikide Türkiye bash elchisi mehmud shawket esendal bilen intayin yéqin munasiwet tiklivalghan idi. Kesipi jasus hésaplinidighan Ayqarli üçün éytqanda, bu türdiki munasiwetlerdin paydilinip bashqa déplomatiyilik guruppilar bilen munasiwet baghlash ishi uning üçün bekla asan ish idi. Dégendek, 1936-yilidin bashlap Yaponiye déplomatiye saheliri ichigimu singip kirishke bashlaydu. Bu jeryanda kona Basmichilar yitekchiliridin biri bolghan hemraqul qurbéshining qizi bilen öyliniwélip ornini téximu chingitiwalidu. Buningdin keyinki wezipisi, Türkistanliq muhajir yitekchilirining ishenchisini qolgha

keltürüş üchün tirishish idi. Esldila u waqitlarda Afghanistanidiki bir qisim Türkistanliq guruppilar t m b yolgha qoyiwatqan küresh pilanigha qayil bolmay yürmekte idi. Bolupmu mubeshshirxan tarazi yitekchilik qilip kéliwatqan guruptikiler t m b ning siyasiti bilen ularning neshriyat epkari bolghan yash Türkistan zhornilini heddidin tashqiri liberal dep qarap, “bismilla dep bashlimighan bir zhornal” dep hésaplashmaqta idi. Yene bir tereptin aghabékowning eslimilirige munasiwetlik yash Türkistan zhornilining burunqi sanlirida élan qilin’ghan maqalilar sewibidin, shirmuhemmet bey qataridiki sabiq qurbéshilirimu t m b gha digendek qizghin mu’amile qilmay kelmekte idi. Ene shundaq sewepler tüpeylidin t m b ning adimi bolup körün’gen Ayqarli üchün bu ikki tereptikilerning her ikkisi bilen birla waqitta yéqin munasiwet tiklep kitishi unche asan’gha toxtaydighan ishlardin emes idi. Bu türdiki ehwallardin toluq xewerdar bolup kéliwatqan Ayqarli, birinchi qedemde her ikkila terepke qoshulmay yürgen yitekchiler bilen yéqinlishish yolini tallivalidu. Bu meqsette Sherqiy Türkistandin Afghanistan’gha kelgen qudrillaxan töre, qasimjan töre qatarliq yitekchiler bilen munasiwet tikleshning yolini axturushqa kirishidu.

«Hökümet’iy ilahiye» urunushliri

Bu jeryanda kütülmigen bir weqe otturgha chiqip, Afghanistan hökümitining muhajirlar siyasitide bir türlük özgirish yasishigha sewepchi bolidu. Bu ish mundaq otturgha chiqidu: Hindistanliq mewlana mensur dégen bir dini zat yitekchilikide Afghanistanida turiwatqan Türkistanliq muhajirlar teshkillinip mexpi siyasiy heriket bashlilitidu. Hindistanliq bir dini zatning Afghanistan’gha kélip söwétler ittapaqigha qarshi heriket teshkil qilishqa urunishi heqiqetenmu gheliti bir ehwal idi. Emma bu ishni Sowét ittapaqi-En’giliye zidiyiti noqtisida turup izahlighinimizda, buni chüshinish unchiwala tesmu emes.

1930-yillarning bashliridin tartip Sowétler ittapaqi Hindistan-Afghanistan chégra boylirida turidighan peshtu qebililiri arisida komunizm teshwiqatini zor küch bilen qanat yaydurushqa kirishken

idi. Shu arqiliq bu tewelerde En'giliyiliklerge qarshi qozghalghan herqandaq bir heriketnimu pütün küchi bilen qollap kelmekte idi. Bu ehwal, En'giliye mustemlikichi da'irilirini qattiq ensiritip kelmekte idi. Mejnun peqir isimlik bir kishining yitekchilikide qozghalghan qozghilang künsayin kéngiyip kétiwatatti. En'giliye da'iriliri Hindistan chégra boylirida bu qozghilanggha taqabil turush üchün derhal éshqa kirishidu. Afghanistan tewesidiki Sowétlerge qarshi guruppilarni teshkillesh pilanimu ene shu tedbirlerning bir terkiwi qismi hésaplinatti.

Mawlana mensur, 1933-yili Afghanistan'gha kélip bu yerdiki Türkistanliq guruppilar bilen zich alaqa ornitishqa kirishidu. Bu kishi bilimlik birsi bolghanliqi üchün, barliq guruppilar uning déginige qayil idi. 1934-yilidin bashlap pa'aliyetlirini bashqiche bir yolgha yiteklep méngishqa bashlaydu. Türkistanliq muhajirlar ichidiki abroyluq kishilerni yénigha yighip komunizmgha qarshi hemde Türkistanning musteqilliqini mexset qilidighan mexpi siyasi teshkil qurushqa tutush qilidu. Qurulghan bu teshkilatqa "hökümet'i ilahiye" dégen namni talliwalidu (bu heriketke qatnashqan kishiler shir muhemmetbegning inisi nur muhemmetbeg, Osman qari, mawlana Exmet'eli, Abdul'eziz qari qatarliq kishlerdin teshkil tapidu – aptorning izahati). Merkizi Kabolda bolghan bu teshkilat bashqa sheherlerdimu ezalirini kéngeytish pa'aliyiti bilen pütün bir yil mexpi shoghullinidu. 1935-yili ichide Sowétlerge qarshi teshwiqat herikitini bashlashqa qarar qilishidu. Emma bu jeryanda Afghanistan saqchiliri bu ehwalni tuyup qélip, mawlana mensurni yéqindin mexpi küzütüshke bashlighan idi. Netijide, Hindistanda basturulup Afghanistanda mexpi tarqitish pilanlan'ghan kitapchilar saqchilar teripidin qolgha chüshürülgendin kéyin bu teshkilat tarqitiwéttilidu. Mawlana mensur bilen bir qatarda bu teshkilatning muhim ezaliri qolgha élinidu. Kéyinche Afghanistan da'iriliri mawlana mensurni Hindistan'gha qoghlap chiqiridu. Afghanistan hökümitining mawlana mensurni qilche sotlimay chégridin qoghlap chiqarghanliqi, bu kishining En'giliye da'iriliri teripidin ishqa qoyulghanliqining éniq ispatı idi. Emma mawlana mensur bilen birge qolgha élin'ghan Türkistanliqlarni bolsa, belgilik muddetler buyiche qamaq jazasigha höküm qilip türmige soliwétishidu. Hökümeti ilahiye weqesidin kéyin, muhajirlar arisidiki ishlarni toluq küzütüp kitelmigenlikini oylighan Afghanistan da'iriliri,

her bir yerdin birerdin muhajirlar wekili tallap chiqish charisini ishqa salmaqchi bolishidu. Shundaq qilip, Afghanistan da'iriliri bu wakaletchiler wastisida Türkistanliq muhajirlar ichide yüz bergen weqelerdin téximu toluq xewer tapalaydighan bolushni meqset qilishidu. Shuningdek bu wakaletchilarge hökümet da'iriliri bilen muhajirlar ottursida wastichiliq rolini oynaydighan hoquqnimu bermekchi idi. Bu ish üçün Kaboldikiler üçün mubeshshirxan tarazini talliwalidu. Emma bu tedbir peqet Kabul bilenla cheklinip qélip, bashqa sheherlerde bundaq bir wezipige teyinlen'genler bolmaydu.

T m b ning Yaponiye bilen munasiwet ornitish tirishchanliqliri

T m b merkizi, 1932-yili Sherqiy Türkistanda milliy musteqilliq heriketlirining bashlinishi bilen teng, Yaponiye hökümitige bir parche melumat bérish doklati sunulghan bolsimu, Yaponiye tereptin bu doklatqa héch qandaq bir jawap kelmeydu. Sedridinxan müpti Kabolgha kélip yaponlar bilen munasiwet tiklesh üçün heriket qilishqa kirishken idi. Kéyin bu munasiwetni Ayqarli dawamlashturghan bolup, bu jeryanda Sherqiy Türkistan'gha munasiwetlik pa'aliyetlerge yarem qilidighanliqi heqqide pikir birlikige kélishidu.

Bu jeryanda Mustapa Choqay oghlimu Parizhdiki yaponiyilik mes'ol kishiler bilen uchurushushning yollirini axturup yüretti. Ayqarli bilen Choqay oghlining bu heqte yézishqan xetliri bu uchurushushlarning qaysi derijige yetkenliki heqqide xéli tepsili melumatlarni bermekte:

Xétingizni tapshurup alghinimdin kéyin, ylraqbaylar (t m b ning ichki qismidiki öz'ara yézishidighan xet-alaqalarda yaponlarga ene shundaq shifir ismi qoyulghan idi – aptor) bilen körüşüp, yazghan xétingizning munasiwetlik qisimliri heqqide ular bilen sözleshtim. Bu heqte ular mundaq dédi: “biz Fransiyidiki qérindashlirimizningmu bizge oxshash heriket qilishini chin qelbimizdin ümid qilimiz. Ularning bu ishqa bek qizghin mu'amile qilmasliqida birer sewep bolishi mumkin dep Perez qilimen. Belkim Fransiye hökümitining Sowét

hökümiti bilen kündin kün'ge yéqinlaship kétiwatqanliqi bizning ehwalimizni qiyin ehwalgha chüshürüp qoyishi mumkin dep oylawatqan bolsa kérek. Uning üstige qishlaq ependim (Fransiyide wezipige teyinlen'gen Yaponiye bash elchixanisidiki meslihetchi yaki herbi wakaletchini közde tutqan bolsa kérek – aptorning izahati) rosiyide turup baqmighan, rosiye toghriliq héchqandaq melumati yoq birsi bolup, u kishi Fransiye üstidila melumatqa ige birsi idi. Shu seweptin bu türdiki ishlargha qiziqmighan bolishi mumkin. Bu mesilini téximu téz otturgha qoyup téximu kengiri xewerdar qilish üchün Mustapa ependini sefiri kebir (bash'elchi) mösyö sato bilen körüshüp béqishini tewisiye qilimen. Chunki sato ependi Moskwa bilen pétrborgda 15 yildek turghan. Menmu u kishi bilen Moskwada ikki yildek birge xizmet qilip baqqanmen. Men etidin bashlap uninggha bu ishlarni tonushturup xet yazimen.

Mustapa ependi Türkistan mesililirige munasiwetlik fransuzche we en'gilizche élan qilghan eserlirini bizge (yeni Kabolgha) iwertip berse, uning eserlirini dölitimizning neshriyat we metbu'atlririda basturushqa tiriship körimen. Bu ish üchün men sizge késip wede bireleymen. Eger Mustapa ependim manjuriye, Polsha yaki bolmisa finlandiyidek birer dölette turiwatqan bolsa idi, biz uning bilen pütünley bashqiche bir türde hemkarlashqan bolattuq. Men Parizhdiki elchimizge yazmaqchi bolghan xétimge bundin kéyin Mustapa ependim xet-cheklirini bizning elchixanigha berse qayturiwetmey qobul qilsanglar dégen gepnimu qisturup qoyimen.”

Sefiri muxter kitada heziretliri gépinig arisida sinkyang ‹Sherqiy Türkistanni démekchi -t› ishlirighimu alahide qiziqidighanliqini qisturup ötti. ... bizning ishlirimizgha qolingizdin kélishiche yadrem qilingiz dep telep qiliwidim, buning üchünmu wede qildi. ... bundin awal késellik sewibidin dölitige qaytip ketken bash katip heziretlirimu “men silerning ishinglarning emelge éshishi üchün hökümütimizge choqum xet yézip uqturimen, xatirjem bolung, Yaponiye xelqi silerni hergiz untumaydu” dégen idi. Qéni körüp baqarmiz. ... ‹1936.5.16›

Ayqarlining Abdulwahap Oktaygha yazghan yene bir parche xétide mundaq déyilgen:

Türkistan'gha ketken üç kishidin hazirghiche birer xewer alalmiduuq. Bu yerdin yolgha sélin'ghan ikki adimimizning Qeshqerge yétip bérip ish bashliwetkenliki heqqide xewer keldi. Men hazir Hindistan'gha orunlishiwélip ular bilen munasiwet baghlap turidighan bir 'ponkit' qurup chiqish üçün tirishmaqtimen.

Ayqarlining iwertken xetliride körsitip ötkén sheyix abdukerim dégen mexpi isimliq kishi choqum Sowétler ittifaqigha qarshi uzun yil jeng qilghan dangliq Basmichilar yitekchisi fuzeyl mexdum bolishi kérek. Bu étiqatliq mujahit yitekchi, özini t m b ning wakaletchisi dep tonutqan mehmut Ayqarli qurup chiqqan atalmish bolshiwizmgha qarshi teshkilatqa qilche ikkilenmeyla eza bolup kirgen idi. U Xitaylarga qarshi jeng qilish üçün Qeshqerge iwertilgenlerdin birsi idi. Uning esli kim ikenlikini Ayqarli tungganlar bilen Qeshqerde turushluq rosiye konsuligha allimuqachan xewer bériwetken. Shunga mextum Sherqiy Türkistan'gha barar-barmay tungganlar bulap apirip Qeshqerdiki rosiye konsulidikilerge tapshurup bergen. Fuzeyil mexdum, Qeshqerdin Sowétler ittifaqigha élip kétilip u yerde soraq qilin'ghandin kéyin étip tashlan'ghan (Türkistani, «yoqalghan weten», 168-bet. Bu weqe Sowét jasusi muhemmet Ayqarlining eslimiliridin tüzülgen «mexsus tapshuruq» namdiki kitaptimu ispatlap körsitilgen – aptorning izahati).

Ayqarli yazghan xetlerde mexpi isimlar bilen yézilghan kishilerning esli kim ikenliki heqqide héchqandaq melumat yoq. Shundaqtimu Ayqarlining bu tür wastilardin paydilinip yene qanchilighan ademlerni Sowétler ittifaqigha tutup bergenlikini k g b arxipliridin bashqa héchqandaq yerdin bilish imkaniyiti bolmisa kérek.

Osman'ghuja oghli Afghanistanda

1937-yilining bashlirida, t m b re'isi Osman ghoja oghli, Sherqiy Türkistanda qurulghan hökümetning dölet mudapiye ministiri bolghan Sultanbek bexdiyir bilen birge Hindistan arqiliq Afghanistan'gha yétip kélidu. Uning bu qétimliq sayahitidin t m b dikilerning héchqandaq xewiri bolmighachqa, bu heqte t m b merkizide bekla köp tAlash-tartishlar yüz béridu. Emma, bu sayahettin Prométédikilerning xewiri barliqi kéyin otturgha chiqidu. Choqay oghli bu sayahet ishi toghriliq

Parizhdiki Yaponiye mes'ulliri sürüshte qilghanliqini, Warshawadiki Promété merkiziningmu bu sayahet özlirige munasiwetlik bir sayahet dep éytqanliqini yazidu.

Osman ghoja oghli bilen Sultanbeg ikkisi awal u waqitlarda qendixargha yötkiwétilgen sedridinxan müptini ziyaret qilidu. Müpti, t m b ichidiki tereppazliqta Choqay'oghli teripide turghan birsi idi. Shundaq bolghachqa, ularning kélishige bek xoshal bolupmu ketmey soghoqlaraq mu'amile qilidu. Kabulgha qarap mangghan ghoja oghli bilen bextiyar, sheherge kélip u yerdiki t m b wakaletchisi mahmut Ayqarli bilen uchurishidu. Osman ghoja oghli bu qétimqi Afghanistan sayahitide bir qanche ishni braqla püttüriwalmaqchi bolghan idi. Bu ishlar arisidiki eng muhim ish Sherqiy Türkistan musteqilliq herikiti üçün yaponiyining yardimini qolgha keltürüş hésaplinatti. Yene bir qilmaqchi bolghan ishi Afghanistandiki Türkistanliq muhajir yitekchilirini bir yerge yighish üçün heriket qilish idi. Osman ghoja oghli eger bu ikki ishni oqushluq pütküziwalalighinida, uning t m b ichidiki orni zor derijide kücheygen bolatti.

Ghoja oghli bilen bextiyar ikkisi mahmut Ayqarli wastichiliqidin paydilinip Kaboldiki yaponiyilik mes'ul kishiler bilen körüşüp, ulardin Sherqiy Türkistan mesiliside yarem qilishlrini telep qilidu. Eger bu mes'ul kishi yarem qilalighan teghdirdé, Sherqiy Türkistanda küchlük qUralliq heriket bashlashqa bolidu dep ishench qilatti. Sultanbeg bextiyar bu ishenchiliri heqqide bir xétida mundaq deydu:

Qolimizda körsetkidek yiterlik hüjjet (pakitlar) barliqigha ishench qilghanliqimiz üçün, ylaqbaylar bilen körüşüp béqish qararigha kelgen iduq. ... xelqimizning orta q menpeti ylaqbaylarning menpetigimu uyghun kélidighanliqini körüp yetken iduq. Bularning yardimige tayinip süyümlük wetinimizning musteqilliqi choqum emelge ashidu dégen qarash boyiche bashqa tereplerning tekliplrini ret qilip ylaqbaylar bilen kélishtuq.

Eslide, yaponlar Sherqiy Türkistan mesilisigimu, Sowétler ittapaqining kelgüsi teghdirige munasiwetlik mesililergimu qiziqip kelmekte idi. Shuninggha qarimay Osman ghoja'oghli-Sultanbek bextiyar ikkisining bu heqtiki tirishchanliqliri netijisiz bolup chiqidu.

Yaponiyilik mes'ul kishiler Sherqiy Türkistanda qozghitilidighan milliy musteqilliq kürishige biwaste yadrem bérish ishigha bek qiziqip ketmeydu.

T m b re'isi Osman ghoja oghlining Kabolgha qilghan ziyariti jeryanida uning bilen birge bolup bergen Ayqarli bu pursettin paydilinip Choqay oghli bilen Osman ghoja oghli ikki guroh ottursidiki zidiyetni téximu kücheytiwétish üçün ghoja oghligha pütün küchi bilen qutratquluq qilishqa kirishken idi. Ayqarli Choqay oghli bilen Abdulwahap oktaylarga iwertken xetliride, ghoja oghli siler üstünglarda bekla nachar geplerni qilip ketti dep, ularni t m b re'isige qarshi atakigha atlinishi üçün küshkürtmekte idi. Mustapa Choqay oghligha yazghan xétide, ghoja oghlini tizginlep yürüş üçün uning Kaboldiki barliq pa'aliyetliride birlikte heriket qilip kéliwatqanliqini éytqan. Ishinishke bolidiki, Ayqarli Kabolda ghoja oghlighimu Choqay oghli we uning yéqinliri üstide küshkürtküchi sözlerni qilip yürgen bolishi éniq. Yene bir terepte, Osman ghoja oghlining t m b gha eza bolmighan Sultanbek bexdiyargha teshkilatqa munasiwetlik melumatlardin xewer béríp turishi, t m b merkizining maqulliqidin ötkezmeyla öz béshimchiliq bilen resmi körüshüsh-söhbetler bilen shoghullinip yürgenliki qatarliq sewepler tüpeylidin teshkilat ezaliri arisida ghoja oghligha naraziliq bildüridighan, uni tenqitlishidighan ishlarmu bash kötergen idi.

1937-yili yaz aylirida, mehmut Ayqarli Sowétler ittipaqi üçün jasusluq qilghan dégen jinayet bilen qolgha élinidu. Shir muhemmet beyning Istanbulda bilim ashuriwatqan ögey oghli ghulam heyder kabulgha barghan waqtida Ayqarlini körüp uning bir Sowét ishpiyoni ikenlikini otturgha qoyup ötken idi. Ayqarlimu ghulam heyder Afghanistan'gha kelmey turupla Choqay oghligha xet yézip, "ghulamning bu tereplerke kélidighanliqi heqqidiki geplerni anglawatimen. Méningche sizler uning bu tereplerge kélishini imkan bar chekligen bolsingizlar, eng yaxshisi uning bu tereplerge kelmigini tüzük" dep telep qilghan. Ayqarli özining sergüzeshtilirini tonushturup yazghan «mexsus tapshuruqlar» dégen kitawida körsitishiche, ghulam heyder uni mahmut Ayqarli dep tonimay, uni mahmut sadiqow dep bilidighanliqini, u yene shu ismi bilen komsimollar mektiwigé oqush üçün ketkenlikini bilettikenduq. Afghanistanda

turushluq bash elchi général fexri pashaning körsitishi bilen herbiy mektepte oqush üçün Türkiyige barghan gholam heyder, shahadet barmighi bolmighanliqi üçün herbiy mektepni pütüzelmey Afghanistan'gha qaytip ketken iken. Emma u Türkiyide turghan mezzilliride mehmut Ayqarlining komsumol mektiwide oqighanliqidin xewer tapqan iken. U Afghanistan'gha kélipla bu ishni Türkistanliq muhim kishiler wastisi arqiliq Afghanistanning hökümet da'irilirige uqturghan.

Mehmut Ayqarli qolgha élinishi bilen teng, Afghanistandiki Sowét jasusluq teshkilatliri derhal jiddi haletke ötüp, Sowétler ittipaqi bilen yéqin ötidighan Afghanistan hökümet xadimliri wastichiliqida Ayqarlini derhal türmidin chiqartquzghan. Shuning bilen birge, Afghanistan mes'ollirining bir uxturushi bilen, héchqandaq gunahi yoq naheq qolgha élin'ghan dep élan qilin'ghan. Shundaq qilip muhajirlar alddila emes belki déplamatik yollardimu Ayqarli aqlan'ghan boliwalidu. Uningdin bashqa yene Türkistanliq muhajirlar ichide Ayqarli Türklerning adimi iken, u yaponiyilikler bilen munasiwet baghliganliqi sewebidin qolgha élin'ghan deydighan gep tarqilidu. Aqiwet Ayqarli qoyup bérligendin kéyinmu pa'aliyetlirini tosalghusiz dawamlashtUralaydighan shara'itqa ige boliwalghan. Shunche küchlük teshwiqatlar bolup turiwatqan bolsimu, eMirni himaye qilidighan tereptiki kishiler kona Basmichilar yitekchiliri bilen tarazining etirapidiki Türkistanliq guruppilar Ayqarligha bolghan gumanliridin zadila waz kéchishmey, uning bilen bolghan munasiwetlerni barghansiri azaytishqa tirishqan. Hératqa sürgün qilinip herikettin chette qaldurulghan sedridin müpti bolsa, bu weqelerni mehmutqa ziyankeshlik qilish herikiti dep qarap, uninggha bolghan ishenchisini zadila yoqatmaydu. Uning üstige Parizh bilen Bérlin Kaboldin bekla ylraq bolghachqa, Mustapa Choqay oghli qatarliq t m b guruppidiki kishilermu sedirdin müptining tesirige uchirap Ayqarlini axirghiche himaye qilishqa ching turidu. Bu otturluqta sedridin müpti qendihar shehirige yökiliwalghan idi. U yerde saqchilarning nazaritidin qutulup qalghanliqigha qarimay, uning bu sheherdin sirtqa chiqishi yenila cheklen'gen idi. Müpti shunche qattiq bésimlarga hemde yashinip qalghanliqigha qarimay özini Türkistan pa'aliyetlirige pütünley atiwetken idi. Müpti 1939-yili Choqay oghligha yazghan bir parche xétide mundaq dep yazidu:

Irlandiki dostlirim bilen alaqem üzülüp qaldi. Shunga u terepler bilen siz alaqe ornitip turghan bolsingiz dep tileymen. Shunche keng da'iride teshkillep chiqqan guruppilirimiz tarqilip ketmise bolatti.

1930-yillarning axirlirigha kelgiche dunya urushining puraqliri küchiyishke bashlighan idi. Küchlük döletler ottursidiki gurohlashishmu éniq körülüşke bashlighan idi. Urush toghrisidiki gep-sözler köpeygensiri, mustemlike bolup qalghan milletlarning wakaletchiliri arisida musteqilliq üçün ümidlinishlermu qaytidin janlinishqa bashlaydu. Urush bilen teng yüz bergen ehwallar ikkinchi dunya urushi qisimida tonushturilidu.

Hindistandiki Türkistanliqlar we ularning pa'aliyetliri

En'giliyiliklarning mustemlikisi bolghan Hindistan, Sherqiy Türkistan bilen biwaste chégridash bolishi hemde Afghanistanning sirt bilen alaqilishishidiki bir éghiz bolush alahdiliki bilen, Türkistanliq muhajirlarning talliwalghan döletlirining béshida turatti. Afghanistanin Hindistan terepke ötkenler üçün Pishawur, Sherqiy Türkistandin ötkenler üçün bolsa srinagar bilen amritsar sheherliri muhajir etriti teshkil qilinidighan sheherler hésaplinatti. Déhli, bombay we Karachi qatarliq sheherler bolsa asasliqij tijaretechiler köp orunlishidighan sheherler idi.

(resim orni)

Türkistan muhajirlar ittifaqi qurultiyigha qatnashqan Türkistanliqlardin bir qisim kishiler. Hindistan-pishawor. 1934-yili 20-yaniwar – Ehet Enjan arxiwi

Hindistanda qurulghan tunji Türkistanliqlar teshkilati 1929-yili Pishawurda qurulghan «enjümeni sa'adet Buxara we Türkistan» idi. Mewlewi Abdulqadir Ependi bilen Mawlana Ömerxan Teripidin qurulghan bu jemiyyet desliwide pa'aliyetlirini gheyri resmi bir shekilde qanat yaydurghan bolghachqa, unche bek tesir körsitip kitelmigen idi. Shundaqtimu bu jemiyyetning pa'al heriketke kilelmeslikining eng

muhim sewebi yenila u yerdikilerning eMirchiler we Türkistanchilar dep bir-birsi bilen chiqishalmaydighan ikki gurohqa bölinip kétishi idi. Sabiq Buxara eMiri tereptarlirining yitekchilikini Yawrupagha béríp milletler jemiyitige Buxara eMirlikige munasiwetlik doklat sun'ghan Yüsüpbay muqimbay üstige élip Pishawurda küchlük tesirge ige bolghan, eMir tereptarliri uning etirapigha merkezleshken idi. T m b ning Afghanistan bilen Hindistandiki asasliq wezipiliridin birsi del bu türdiki Türkistanliqlar arisidiki gurohwarzliqlargha xatime bérish üchün tutush qilishtin ibaret idi. Yash Türkistan zhornilida Choqay oggli namida élan qilin'ghan bir parche bashmaqalida «Türkistan we buxramu yaki biwaste Türkistanmu» dégen su'alning munazirisini qozghidi. Maqalida, Türkistanning bir pütünlük ikenliki, Buxara, Xiwe, ... dégendek bölüp-parchilap qarashqa bolmaydighanliqi tekitlegen idi.

(resim orni)

Enjümeni ittihadi muhajirini Buxara we Türkistan jemiyiti ezaliri. Déhli, 1934-yili 31-dikabir – Ehet Enjan arxiwidin

1933-yili bu jemiyet üchün bir burulush noqtisi bolghan yil idi. Hindistan-Afghanistan chégra boylirida turidighan qebililer arisida keng kölemlik komunizm teshwiqati qanat yéyish bilen birge, u yerlerde En'giliye mustemlikichilirining bashqurushigha qarshi heriket qozghilidu. Bir qisim jaylarda Yawrupa gézitliridimu orun alalighidek derijide qozghilanglar yüz bergen idi. Bolupmu 'mejnun péqir' isimdiki bir yitekchi etirapigha yighilghan bir heriket künsayin kéngiyip tereqqiy qilishqa bashlghan idi. Awghanistan bilen En'giliye terep bu qozghilangni basturush üchün hemkarliship heriket qilish qararigha kélidu. Hindi-en'giliz da'iriliri herbi küchlerdin paydilinip qozghilangni basturushqa atlinish bilen bir qatarda ijtimai'y xarakterliq aldini élish tedbiririnimu ishqa kirishtürmekte bolup, komunizm mesilisini eng yaxshi bilidighan terep hésawida Türkistan muhajirlirining bu ishqa kirishtürülishini telep qilishqan idi. Bu ishqa munasiwetlik yolgha qoyulghan ishlar jemiyet yitekchiliridin séyid abdulla tashkendining maqalisida töwendikiche bayan qilinidu:

Bu yilning noyabir éyida 8 kishilik bir hey'et teshkil qilindi. Hindistan-Afghanistan chégra boylirida En'giliye hakimiyiti astidiki 2

milyon 750 ming nopusluq chégra boyi qebililiri bilen musteqil 850 ming etirapidiki qalghan qebililer yashimaqta idi. Bu qebilining (qebililarning) beziliri bolshéwiklarning teshwiqatigha ishinip “bolshéwiklar islamni qollaydu, pütün dunyadiki Musulmanlarni qutquzush ishi bolshéwiklarning qolidin kélidu” deydighan xata qarashlarga ishinip qalghan. Qurulghan bu hey’et bu qebililer ichidiki xata közqarashlarni mu’esir neshriyat we pakitlar arqiliq chüshendürüshke kirishti.

En’giliye hakimiyiti tewesidiki qebililer ichide 4 ay, musteqil qebililer ichide bolsa 2 ay bolup jem’iy 6 ay dawamlashqan pa’aliyetler jeryanida komunizm toghrisida doklatlar bérildi; Faris, urdu we peshtu tilliri boyiche neshri qilin’ghan kitap we broshurlar tarqitildi. Bu pa’aliyetlerdin kéyin bu tewediki qebile yitekchilirini toplap yighinlar uyushturuldi. Uningdin kéyniki waqitlarda, bolupmu hebiburaxman el bagheri ependining tirishchanliqliri netijiside Türkistan mesililirimu yerlik gézitlarda élan qilinip, «yash Türkistan» da élan qilin’ghan bezi maqalilar urdu tiligha terjime qilinip Hindistan jama’etchiliki arisida tonushturuldi.

(resim orni)

Misirdiki Türkistan jemiyyiti ezaliridin bir qisim kishiler. Qahire, 1936-yili noyabir – Ehet Enjan arxiwidin

1934-yilqi qurultayda jemiyyetning nami «Türkistan muhajirliri ittifaqi» dégen’ge özgertilip, buxraliq baylardin törequlbay saldurghan binagha köchüp kiridu. Bu qurultaygha, yéngi qurulghan Sherqiy Türkistan jumhuriyitining wekili doktor Mustapa eli ependimu qatnashqan idi. Shunga umu söz élip qurulghan Sherqiy Türkistan hökümiti heqqide melumat bérüp ötidu. Jemiyyetning namini özgertish bilen birge uning nizamnamisighimu tüzitish kirküzülgen idi. Tüzütülgen bu yéngi jemiyyet nizamnamisida Türkistanliqlar ottursidiki ittifaqliq we teng baraberlikni saqlash, kembeghel, igichaqisiz we yitimlarga yadrem qilish dégendek ghayilar bilen birge sheri’et belgileri chüshendürüsh arqiliq dini terbiyini kücheytish, komunizm dunya qarishigha qarshi hemde bu idiyining peyda qilghan mez’heplirige qarshi küresh qilish dégendek maddilarmu mexsus belgilen’gen. Bu jemiyyetke eza bolushning eng muhim shertliridin

dindar bolush, milletchi bolush hemde muhajir bolishi körsitip ötülgén. Bu nizamnaming eng axirqi maddisida jemiyyetning resmi tili Türkistan Türkchisidur dep tekitlen'gen bolup, barliq xet-alaqilar we nutuqlar bu til boyiche bolishi kérek dep békitilgen. Jemiyyet re'islikige qoqan tewesidin kelgen mujahitlardin narbetjan töre saylinidu.

Jemiyyet, binadin birni ijarige élip, muhajirlar medrisisi dégen namda bir mektep échip oqush bashlitidu. Bu mektepning mes'olliqigha hebiburaxman el bagheri ependi teyinlinidu. Ishlep yürgen Türkistanliqlargha bilim bérishni asasi meqset qilip échilghan bu mektepte jem'iy 3 sinip bar idi. Birinchi sinipta sawadini chiqirish ögütilgen bolup, qalghan siniplarda Türkche, farische, orduche we én'glizche tillar oqutilatti. Jemiyyet aktip pa'aliyyet qilip kélishi hemde jemiyyet ismidiki "Buxara" sözining élip tashlan'ghanliqi eMir tereptarlirining inkasini qozghaydu. Jemiyyetning eng aktip bashqurghuchiliridin abduraxman ependige Yüsüpbay muqimbayning bir hujum qilish weqesi körülgen bolsimu, qalghan ezalarning qattiq qarshiliq körsitishi netijiside bu türdiki zerbe bérishler toxtap qalidu. Pishawur shehiri Afghanistan bilen Hindistan ottursidiki eng muhim éghiz hésaplinatti. Shundaq bolghachqa, Pishawurdiki jemiyyet Afghanistandiki muhajirlar üchünmu bayanatchi bolup xizmet qilmaqta idi. Bu jemiyyet özining aktip pa'aliyyetlirini ta 1940-yillarghiche dawamlashturidu.

1930-yillardin kéyin déhli bilen bombay shehiridimu Türkistanliq muhajirlar jemiyyetliri qurulghan idi. Déhli'diki enjümeni ittihadı muhajirin Buxara we Türkistanning 500 dek ezasi bolghan idi. Hindi alimliri bilen zich munasiwet baghlap kelgen bu teshklilat, Türkistan mesililiri bilen bolshiwikchiliq mesililiri heqqide nurghun qétim doklat we yighinlar uyushturghan idi. Hindi ulimalar jemiyyetning re'isi mewlana mupti muhemmet ghayitulla ependi jemiyyet pa'aliyyetlirige yol körsitish ishlirigha aktipliq bilen yadem qilip kelgen idi. Bu chaghlarda, jemiyyet Pishawurdikige oxshash muhajirlar mektiwidin birni achqan idi. Bu mektep 1930-yilliridin bashlap «sada'i muhajirin» (muhajirlar awazi – aptorning izahati) namida bir zhornal chiqirishqa kirishidu. Bu zhornal, hemme betlirini farische, orduche we Türkiyye tillarda bolup 3 xil nusxada bésip tarqatmaqta idi. Bu mejmu'ening chiqirilishi ikki yildek dawamlashidu. Epsuski bu zhornalning qaysi

mesililerni esas qilib we qanche san neshri qilin'ghanliqi heqqide héchqandaq melumatqa érishkili bolmide. Bu zhornal neshridin toxtighandin kéyin, yeni 1938-yili, déhli jemiyyetining re'isi azam hashimiyning tirishchanliqi bilen «terjiman» namida yéngidin bir zhornalni chiqirishqa bashlighan idi. Bu qétimqisida, oxshash bir zhornalni üç xil tilda bésishning ornigha oxshash maqalilarni birla zhornal ichide herxil tillar boyiche bésish usuli talliwélin'ghan idi. 1939-yilining mart éyighiche 11 san chiqirilghan bu zhornal ikkinchi dunya urushining partilishi sewebidin neshridin toxtitilidu.

Bombaydiki jemiyyet bolsa, déhlikiki teshkilatning bir uzantisi bolup qurulghan bir jemiyyet idi. 1934-yilisi «delil el muhajirin» namida bir broshur bésip tarqatqan bolup, ularmu «Türkistan qayghusi» namida bir zhornal neshri qilishni pilanlashqan bolsimu, buni emelge ashUralmay qalidu.

Urush yéqinlashmaqta

... biz Türki eller milletchilirining 10-12 yil bu dost ellerde qurup chiqqan yéngiche milliy hujrilirimiz, milliy musteqilliq üçün küresh qilish merkezlirimiz Léxistan «Polsha» bilen birge yénip kül bolmaqta idi. Bizmu Léx «polek» soldatliri «eskerliri», Léx Munewwer kishilirige oxshash ikkinchi qétim qurup chiqqan hayatliq we pa'aliyet merkizimizni tashlap chiqip, yene bir qétim muhajir bolup musapirchiliqning qarangghuluqlirida yltraqta pildirlap turghan bir mesh'elni közlep yolgha chiqqan iduq.

– Promété yitekchiliridin ayaz isaqining «Léxistandin ayrilish» dégen maqalisidin

Ermen mesilisi we uning Promété teshkilatigha körsetken tesirliri

«Promété teshkilatining qurulmisi» dégen paragrapta körsitilginidek, Ermeniye muhajirlirining ademliri “bizning musteqilliq kürishimiz rosiyige emes belki Türkiyige qarshi heriket qilish bolishi

kérek” likini, bu ishta bir pikirge kilelignidila andin qalghan muhajir guruppsidiki kishiler bilen birge heriket qilalaydighanliqini otturgha qoyushup, «kapkaziye azatliq komititi» gha eza bolushtin bash tartqan, buning netijiside Promété teshkilatighimu resmi eza bolup qatnashmighan idi. Shundaq bolishigha qarimay, Promété ichidikiler ermenler kelgüside qurulusi mumkin bolghan kapkaziye konfidratsiyisi qurulusigha qatnashish éhtimalini közde tutup ular bilen bolghan munasiwetni pütünley üziwetmey saqlashqa tirishmaqta idi. Bolupmu groziyilikler ermen muhajirliri bilen Promété munasiwitini tiklesh üchün aktip qollighuchiliq rolini oynap kelmekte idi. Dégendek, Promété zhornilining rehberliki teripidin Parizhda échilghan barliq yighinlirigha Ermeniye wekillirininimu tekliq qilip qatnashturmaqta, ularning uyushturghan pa’aliyetliri Promété zhornilida bésilmaqta idi. Türkiy guruppidikiler bolsa kapkaziye konfidratsiyisi noqtisida ermenlerni Prométége qatnashturushning muhim emiyiti barliqini qobul qilish bilen birge, Ermeniye muhajirlirining Türkiyige qarshi büyük Ermeniye qurush xamxialigha bérilip kétishliridinmu qattiq naraziliqini bildürüp kelmekte idi.

Del shu peytlerde, zaréwandning (z we a nalbandiyan ismining aldinqi qismini birleshtürüp zaréwand leqimini otturgha chiqirishqan – aptorning izahati) rosche neshri qilin’ghan «Türkiye we panturanizm» namliq kitawi, Promété zhornal bashqurghuchiliri terkiwidiki goziyilikler bilen Türkiy guruptikiler ottursida éghir bohran yüz bérishige sewepchi bolidu. Eslide bu kitab, 1926-yilisi Parizhda ermen tilida bésilghan bolup, intayin küchlük eks sada peyda qilghan idi. Eslide, 1929-yiligha kelgende Sowétler ittifaqida stalin qozghighan tazilash heriketliri türanchiliq mesilisini otturgha chiqarghan idi. Stalin da’iriliri kompartiye ichidiki riqabetchilirini eksil’inqilapchilar, jahan’girlar üchün ketmen chépush dégendek jinayetlerni artip tazilashqa kirishkende Türkiy guruptiki kishilerge munasiwetlik tazilashlarda panturanchiliq, panTürkisizmchiliq we Türkiye jasusliq dégendek uqumlardin paydilan’ghan idi.

Dangliq tatar komunisti Ghaliyéwni tazilash herikiti axirlashqan, Türkistanliq milletchi xadimlar tazilash meqset qilin’ghan qasimopchilar délosidiki qarilashlarmu 1928-yilida yoqurqidek uqumlar boyiche qarilan’ghan idi. Panturanizm bilen panTürkisizm

uqumliri Sowétler ittifaqi teripidin ene shundaq dawrang qilinish haligha keltüriliwatqan bir dewr bolghan 1930-yilining bashlirida, rosiye muhajirlirining yitekchiliridin biri bolghan kérénski, chiqiriwatqan «dni» zhornilida zaréwandning yoqurida tilgha élin'ghan kitawini ros tiligha terjime qilib «türtsya i panturanizm» dégen mawzu bilen élan qilghan idi. Bu kitap, ermenlarning eqidisi boyiche panturanizm közqarashliri tehliil qilin'ghan bolup, Türkiyining tashqi siyasetini teshkil qilghan asasi chüshenchilerdin birining panturanizm ikenlikini otturgha qoymaқта idi.

Zaréwandning qarishi boyiche, Türkiye jumhuriyiti dunya xelqi üchün intayin xewplik bir közqarash hésaplinidighan panturanizm qarishini rawajlandurup, kapkaziyyidin tartip kaspi déngizining nérci qirghiqidiki Türkistannimu öz ichige alghan barliq Türkiy rayonlarni ishghal qilib, chégrasini ta mongghuliyigiche kéngeytishni pilanlighanmish. Bundaq bir ehwal yüz bérip qalghidek bolsa, kapkaziye elliri püdep chongaytilghan bu milletchilikning tunji qurbani bolushi muqerrermish. Shunga, dunya xelqi bu xewptin xewerdar bolishi, bu xewptin saqlinish tedbirlirini hazirdin bashlap élip, Türkiyining panturanizm xiyallirigha asasen tüzülgen siyasetlerni ijra qilishigha tosalghu bolishi kérek dep terghip qilin'ghan.

Mesilining bu shekilge keltürölüp Yawrupaliqlargha tonitilishi, Sowét ittifaqida yüz bergen tazilashlarni Yawrupa jama'etchilikige tonutush üchün pütün küchini serp qilib kéliwatqan Türkiy gurupilirining qattiq gheziwini qozghighan idi. Shunga ular bu ishqa derhal reddiye béridu. Mehemmet imin resulzade bilen Mustapa Choqay oghli ikkisi Promété zhornilida zaréwandning kitawini tenqit qilghan birer parchidin maqale élan qilidu. Choqay oghli yazghan «turan döliiti mesilisi» dégen mawzuluq uzun maqalisida Mustapa Kamal Türkiyisining turanchiliq bilen qilche munasiwiti yoqliqini, kapkaziyyidin Türkistan'ghiche sozulghan Türkiy rayonlarni Türkiye ishghal qiliwalmaqchi deydighan qarashning uchigha chiqqan axmaqane qarash ikenlikini, pan turanizm bilen panTürkisizm dégendek uqumlarni rosiye da'iriliri ichki siyasetliride öz menpetini közlep uydurup chiqqan bir uqum ikenlikini, bu türdiki uqumlar Sowét tewesidiki Türkiy milletliridin bolghan muhim kishilerni tazilashning bir bahanisi qiliniwatqanliqini emiliy misallar arqiliq körsitip, Mustapa

Kamal Türkiyasining asasi dölet siyasetini munu sözler bilen yighinchalap körsitidu: “ni panturanizm, ni panTürkisizm, mays simplémént turkyusizm, woyl lé mot d’ordre dé la turkyé kontéporhyin” (Türkiye ne pantüranizm ne Türkisizm yolida maqta. Ularning talliwalghan yoli – peqetla Türkchilik yolidur. Mana bu, hazirqi zaman Türkiyasining talliwalghan ijtimaiy tüzümini eng ixcham chüshendürüp bérighan jümlidur. – aptorning izahati). Choqay oggli yene «dni» zhorniligha qaritip bir parche xet yézip, zaréwandni yalghanchi, gep tarqatquchi dep eyipleymdu.

Mehemmet imin resulzade bolsa, Istanbuldin iwertken maqalisida bir tereptin zaréwandning kitawini tenqitligen bolsa, yene bir tereptin «dni» zhornilida ermenlerge yan bésip maqale yazghan kérénski bilen kondkaryanning bayanlirigha reddiye bergen idi.

Maqalisida ermenlarning xata yolda kétiwatqanliqini tekitligen resulzade, eger ular hushini tépiwalmaydiken, ermenlarning béshigha yéngi-yéngi balayi apetler yaghidighanliqinimu körsitip ötkén idi. Rosulzade bu maqalisini az körüp, ros tilidimu ayrim bir parche résalini qoshup élan qilidu.

Shundaq qilip, ermen sepsetichiliri bilen Prométédiki Türkiy guruppilar ottursida bir qétimliq qelem kürishi meydan’gha kelgen idi. Muhajirdiki urus metbu’atining aldinqi qatardiki zhornalliridin bolghan kérénskining «dni» dégen zhornili bilen milyukowning «poslédinya nowosti» dégen zhornili ermen aptorlirining öz közqarashlirini bayan qiliwélishi üçün yadrem qilmaqta idi. Shundaq bolghachqa, «poslédinya nowosti» ning 19-yaniwar sanida xatisop isimliq bir aptor ulugh Ermeniye dégen bir témini otturgha chiqirip, ermenlarning Türkiyidin zémin telep qilish mesilisini otturgha qoyidu. Kondkaryan dégen yene bir aptormu zaréwandning kitawidin neqil keltürüp Prométéchilerni Türkiye bilen hemkarlishishqa urunmaqta dep tenqit qilidu. Shundaq qilip, ermen aptorlar yene shu «dni» zhorniligha maqale yézish pursitidin paydilinip Promété terkiwidiki Türkiy guruppilirigha qarshi yene bir qétimliq hujumni bashliwétidu. Prométédiki Türkiy yitekchilirining Türkiyining kurdlargha tutqan siyasetini tenqit qilmasliqini bahane qiliship mehemed imin

rezulzadini, Mustapa Choqay oghlini we ayaz isaqiyni Türkiye hökümitige sétilghan ishpiyon dep élan qilishidu.

Choqay oghli bilen rezulzade ikkisi bu türdiki maqale we qarilashlarga Promété zhornilidin paydilinip reddiye bérishni telep qilghan bolsimu, bash tehrir gwazawa qatarliq bir qisim grozinlar bu türdiki maqalilar kelgüside qurulmaqchi bolghan kapkaziye konpédiratsiyisi közqarashlirigha ziyaliq deydighan qarashta ching turiwalghan idi. Shunga, gwazawa Promété ezaliri qatnashqan mexsus bir qétimliq yighinda bu mesile üstide qattiq tenqitlep kélip, ermenlerge qarshi yézilidighan maqalilargha qet'iy yol qoyalmaydighanliqini ochuq ipadileydu (Mustapa Choqay oghli, bu mesilini gwarzawaning ismini atimay turup tenqitlep yüzghan bir parche maqalisini «yash Türkistan» zhornilidimu élan qilghan idi. Choqay oghli ermen mesilisi üstide toxtalghan bir maqalisida mundaq dep yazidu: “bizge Ermeniyelik pa’aliyetchiler intayin semimiy ikenlikini, ular tutqan siyasetlerde rosiyige qarita menpi, Türkiyige qarita muspet özgirish qilishqanliqigha ishinidighanliqini éytishqan grozinlar bilen shimaliy kapkaziylilik kishiler bolghan idi. Bu kishiler, bizni ermenlarning milliy siyasetliridiki bu türlük özgirish qilishqanliqini bugün’giche bilinmey kéliwatqanliqigha Ezerbeyjan musawatchiliri yolgha qoyup kéliwatqan siyasetler sewepchi bolivatqanliqighimu ishendürmekchi bolushti.” ... emma t m b yitekchiliri arisidiki bir qisim kishilarning bu heqtiki mesililer üstide yézishqan xet-alaqilirida bu mesile üstide intayin tepsili toxtilin’ghan. ... – aptorning izahati) rezulzade bilen Choqay oghli ikkisi bu türdiki qarashlarga naraziliqini ipadilighen bolsimu, ularning bu ish heqqidiki naraziliqliri grozin zhornal bashqurghuchilirigha qilche tesir körsitelmeydu. Shundaq qilip, kéyinki yillarda Promété zhornilida Ermeniye mesilisige munasiwetlik bu aptorlarning yazghan herqandaq bir maqalisini uchratqili bolmaydu. Peqet 1933-yili (76-sanning 4-7-betlirige qaralsun. – aptorning izahati) Mir yaqub yazghan «ermenler mesilisi» dégen mawzuluq maqalisining bir bölümi bésilghan bolup, dawami kéyinki sanlarda bérilidighanliqi eskertilgen bolishigha qarimay, bu maqalining axiri nime üçündür bésilmighan. Yene bir jehette Promété zhornilida ermenler mesilisi heqqide maqale yazalmighan Choqay oghli «yash Türkistan» ning kéyinki üç sanida bu heqtiki közqarashlirini uda élan qiliwalidu.

Türkistan-kapkaziye-Ukra'ina dostluq jemiyyitining qurulushi

Promété zhornili bilan Promété herikitining Parizh tashkiloti ichidiki groziyiliklarning üstünlüki, Türkistanliqlarni öz ichige alghan barliq Türkiy gurupplirining, hetta Ukra'inaliqlarningmu küchlük naraziliqini qozghimaqta idi. Groziyilik musapirlar Fransiye bilan shiwitsariyidiki küchlük ornigha tayinip zhornal bashqurush hoquqigha öz tesirini körsitiship, Promété herikitining Parizhdiki pa'aliyetlirige yitekchilik qilidighan birdin-bir küchke ayliniwalghan idi.

Eslide, zhornal bashqurghuchiliri bilan Türkistan milliy ittifaq tashkiloti ottursidiki bu zidiyet bu zhornal neshri qilinishqa bashlighan deslepki künlerdila bashlan'ghan idi. 1927-yilisdila zhornal rehberi qilip belgilen'gen groziyilik gwazawa bilen, bu zhornalning lahiyisige mes'ul bolghan joséf kastagnning sabiq Buxara eMiri ottursidiki munasiwetliri, hemde t m b ezalirining yazghan bir qisim maqalilirini bésishni xalimay kelgenlikliri Mustapa Choqay oghli qatarliq t m b rehberlikining barliq ezalirining küchlük naraziliqini qozghighan idi. Bu ixtilaplar keyinki yillardimu hel qilinmighan, hetta bu türdiki ixtilaplar téximu küchiyip ketken idi. 1931-yili Mustapa Choqay oghli t m b bash sékritari mejdidin delilge bu heqte mundaq dep yazghan idi:

Promété zhornili kapkaz guruppsidikilerning qoligha tapshurulghan bolghachqa, shularning neshri epkari bolup qaldi. Ukra'in bilen Türkistan bu yerde destixanning qoshumche yimekliri ornigha chüshüp qalmaqta. Eger biz bu organda aktip orun'gha érishtürülmeydighan bolsaq, men bu Promété deydighan tashkilotin chiqip kétimen.

Mustapa Choqay oghlining yazghan bu jümliliridin melum bolishiche, zhornal bashqurghuchiliridin yalghuz Türkistanliqlarla narazi bolup qalmastin belki Ukra'inaliqlarningmu yiterlik derijide özlirigimu wekillik qilalmidi dep narazi bolup kelgenlikini köriwélsh mumkin. Yene birer yil ötkendin keyin yazghan bir parche xétide Choqay oghli bu zhornalni yene mundaq teriplimekte idi:

Epsuski, Promété zhornili biz oylighinimizdek Promété sépini ipadiliyelmey kelmekte. Emma eslide bu küresh sépi rusiyidin qutulushni telep qilip kéliwatqan Ukra'ina, Qirim, Türkistan, kapkaziye elliri, Idil-Ural qataridikilerni öz ichige alghan bir teshkil hésaplinatti. Emma bu zhornal resmi bir kapkaziye komititining zhornili haligha keltürölüp neshri qilinmaqta.

Waqitning ötishige egiship bundaq ehwalär tüzilish uyaqta tursun, eksiche yildin-yilgha éghirliship barmaqta idi. Ermenler mesilisi otturigha quyulghan künlerdin itiwaren groziyilik bashqurghuchilarning bu mesilidiki ipadisi herqaysi terepler ottursidiki ixtilapni téximu kücheytiwetken bolghachqa, bu ishni bashqa yol bilen hel qilishning charisini izdinish mesilisini otturgha chiqarghan idi. Netijide, 1933-yilining otturlirigha kelgende buning üçünmu bir chare tépilidu. Yeni, groziyiliklarning tesirini eng tüwen derijige chüshirishke bolidighan tarmaq teshkildin birni qurup chiqish pilani otturgha qoyulidu. Promété merkiziningmu testiqidin ötküzülgen bu tedbir, 1934-yilining bashlirida ishqa kirishtürölüşke bashlinip Türkistan, kapkaziye we Ukra'ina dostluq jemiyiti qurulidu. Merkizi Parizhda turidighan bu teshkilatning re'islikige ukra'inliq aléksandr shulgin, yaremchiligige Türkistanliq Mustapa Choqay oghli, katipliqigha Ezerbeyjanliq abbas elibeyli teyinlinidu. Bu komitit, Ukra'ina, Ezerbeyjan, shimaliy kapkaziye we Türkistan heriketlirining re'isliri pexri eza bolup qatnashturulghan 11 kishilik rehberlik guruppidin teshkil tapidu. Uningdin bashqa, birsi Promété rehberliridin bolush sherti bilen merkezdin teyinlen'gen ikki ezamu bu teshkilge qatnishidu (Ezerbeyjan milliy komititidin ikki neper, shimaliy kapkaziyiliklerdin ikki neper, groziyiliklerdin ikki neper bolup jem'i 11 neper ezasi bar idi).

Bu dostluq guruppsi qurulghan künidin itiwaren «Ixotél sawantés» salonlirida Promété zhornili bashqurghuchilirining uyushturghinidek yighin we ilmiy doklat yighinlirini uyushturushqa bashlaydu. Milliy heriketlarning musteqilliq xatire künliri yaki özining yilliq xatire künliri bu jemiyet teweside xatirlinip turilatti.

1935-yili 20-may kuni mutu'alite salonida uyushturulghan Polsha dahisi maréshal Pilsudskini eslesh yighini bu dostluq jemiyyitining ene shu türdiki pa'aliyetlirining bir misali idi.

Bir hésapta kichik bir Promété teshkilati dep qarashqa bolidighan bu dostluq jemiyyitige Idil-Ural we Qirim milliy heriketlirining kirgüzülmesliki bek qiziq idi. Choqay oghlining «yash Türkistan» da élan qilghan bir parche maqalisidin melum bolishiche, Idil-Ural heriketining yitekchisi ayaz isaqi bilen Qirim milliy heriketining yitekchisi jappar séyit Exmet Qirim'er bu dostluq jemiyyitige eza bolush üchün iltimas qilghan bolsimu, komitittiki bir qisim ezalar qoshulmasliqi sewebidin bu iltimaslar ésip qoyulghan. Bu ehwaldin isaq qattiq narazi bolidu, melum waqit ötkendin kéyin Idil-Ural heriketining bu yitekchisi «yéngi milliy yol» zhornilida bu dostluq jemiyyitini Promété teshkilatigha qarshi qurulghan bir teshkilat dep höküm qilidu.

Sowét ittipaqining milletler jem'iyitige eza bolishi

1934-yili, Sowétler ittipaqi ishghaliyiti astidiki milletlarning xelq'ara pa'aliyetlirige qattiq tesir körsitidighan bir ish otturgha chiqidu. 18-sintebir künisi Sowétler ittipaqi «jem'iyetiy aqwam» (xelqara milletler jem'iyiti – aptorning izahati) gha eza dölet qilib qobul qilinidu. Bu hadise, 1917-yili bolshéwiklar inqilawidin béri xelq'ara sehnilerde qarshi turup kelin'gen Sowét tüzümini qanunluq dep tonighanliq hemde bu tüzümning menggülüklikini testiqlighanliq hésaplinatti. Bolupmu Sowét tüzümining waqitliq bir hadise ikenliki, bu sistémining pat yéqinda choqum yimirilip kétidighanliqigha bolghan ishench asasen yoqalghan hésaplinatti. Bu ishning téximu muhim yéri, bundin kéyin milliy heriket pa'aliyetlirining pa'aliyet sorunliri körikerlik aziyip kétishidin bisharet béretti. Derweqe, héchqandaq bir dölet pewqul'adde sewep körsetmey turup milletler jem'iyitige eza yene bir döletke qarshi qanat yaydurilidighan birer pa'aliyetke ashkare otturgha chiqip yadrem qilalmaytti. Mundaq éytqanda, Sowét ittipaqining milletler jem'iyitige eza qilib qobul qilinishi bilen teng, musapirlar herikiti bilen ularning xadimliri bu jem'iyetke eza bolghan

bir döletning bir pütünlükige qarshi küresh qilidighan bölgünchilik heriket we bölgünchi dahi haligha chüshüp qalghan hésaplinatti.

Yoqurida tilgha élin'ghan bu pirinsiplar, bolupmu Promété herikitini uyushturup kéliwatqan milliy xadimlarghila qaritilghan hésaplanmaqta idi. Bu ishtin kéyin, Promété sahési boyiche bashlitilghan bir qisim pa'aliyetler burunqidek aktip tesir körsitish rolini yoqatqan idi. Buninggha tipik misal qilip 1928-yili Parizhda qurulghan kapkaziye musteqilliq jemiyyitini bir konfidratsiye herikitige aylandurush layihisini körsitip ötishimiz mumkin. 1933-yili boyiche Polshaliq profissor juliyan makowski اساسini layihilep chiqqan bu pılan, 1934-yili 14-iyol künisi bruksélde élan qilin'ghan bir xulase dokladigha اساسen kapkaziye konfidratsiyisi dégen nam bilen ishqa kirishtürülmekte idi (bu konfidratsiyini qurup chiqish hüjjetini Ezerbeyjan'gha wakaliten mehmet imin resulzade bilen eli merdan topchibéshi, shimaliy kapkaziye wakaliten m. Giréy sunch, I. Chulik, t. Chaqmaq, groziyige wakaliten bolsa noy jOrdaniya bilen akaki chenkeleli qatarliq kishiler qol qoyushqan idi. – aptorning izahati). Siyasiy jehette Ezerbeyjan, Groziye we shimaliy kapkaziye qatarliq jaylarni öz ichige alghan bu konfidratsiye bir komissarliq teripidin bashqurulup, eza bolghan döletlarning esker chiqirishi bilen birla merkezge qaraydighan konfidratsiye armiyisi qurulishi pilanlan'ghan idi. Melum muddettin kéyin Ermeniye wakaletchilirimu bu layihige kirküzülishi pilanlan'ghan idi. Bu organ 1935-yili teshkil qilin'ghan bir qétimliq yighinda kapkaziye musteqilliq komititi ornini yéngi qurulghan kapkaziye konfidratsiyisi shurasigha ötküzüp bergende qilsimu, Sowét ittipaqining milletler jem'iyitige eza qilip qobul qilinishi bilen teng, bu lahiyining xelqaraliq yademler bilen uning ishqa kirishtürülüş imkaniyyitini اساسen yoq déyerlik haletke chüshürüp qoyghan idi (mehmet imin resulzade, ikkinchi dunya urushi arpisida, yeni 1940-yili, ermen wekilliriningmu bu teshkilatqa kirgenlikini körsitip ötidu. – aptorning izahati).

Sowétlerge qarshi heriketning milliy xadimliri milletler jem'iyitining qararlirigha qarita héchqandaq ish qolidin kelmeytti. Shundaqtimu qolidin kélidighan birdin-bir hönirini otturgha qoyiwélishti: jeniwediki milletler jem'iyitining merkizi orginigha bir parche naraziliq bildürüş xétini tapshurushti. Bu xette Sowétler teripidin yolgha quyulawatqan

bésimlar bilen zulumlar tonushturulghan bolup, Sowét tüzümining bir démokratiye dühmini ikenliki körsitip ötülgen idi. Bu xette yene Sowétler ittapaqining, qol astidiki qul qilin'ghan milletler namida söz qilish hoquqining yoqligi alahide tekitlep körsitilgen. Bu naraziliq xéti, siler eza qilip qobul qilghan dölet ene shundaq bir dölettur dep tamamlinidu (1934-yil 18-sintebir küni, jemiyetning 15-asambil re'isi mösyö sandyérgé tapshurulghan bu naraziliq xétige Ezerbeyjanliq Mir yaqup mehtiyéw, Ukra'inaliq a. Shulgin, Türkistanliq m. Choqay oghli qatarliqlar qol qoyghan idi. – aptorning izahati).

Maréshal Pilsudskining wapati

Promété herikitining idiyiwiy اساسchisi we eng chong siyasiy, maliye yaremchisi maréshal Pilsudski 1935-yili 12-may küni wapati bolidu. Pilsudski ömirining axirqi yillirida Yawrupada bash kötürüp chiqqan Natsitizmning Polshagha keltüridighan balayi-apetlerni aldin'ala mölcherleydu hemde buning üchün tégishlik tedbirlerni élish chaqiriqini chiqarghan idi. Gérmaniyide Natsitlar partiyisi hakimiyet üstige chiqqandin kéyin, hitlér wérsay shertnamilirini chörüp tashlap qUrallinish musabiqisini bashlighan waqtida Fransiyige Gérmaniye bilen ittapaqdashliq qurup chiqish heqqide bir teklip sunidu. Fransiye bu teklipni qobul qilmighandin kéyin, hitlér bilen 10 yilliq öz'ara tajawuz qilishmasliq kilishimini tüzüshke mejbur bolidu. Bu waqitta hitlér yene bir dühmininimu ésidin chiqarmighan bolup, bu dühmini Sowétler ittapaqi idi. Hitlér bu dühmini bilenmu bir kilishim tüzüshüp, Polsha bilen Sowétler ittapaqi ottursida öz'ara tajawuz qilishmasliq kélishimining mudditini 1945-yilghiche uzartiwalghan idi.

Musapir wekiller ümekliri bélwédér sariyida Pilsudskining miyitini ziyaret qilшти. Kapkaziye musapirliri 1935-yili 14-may küni Warshawadiki bir qétimliq yighinida “kapkaziye ömiki namida maréshalning tawutigha milliy bayriqigha simowul qilin'ghan kümüş renglik bir gülchembirek qoyulidu” dep békitishken idi. Maréshalning tawuti 17-may küni krakowgha élip méngilghanda teshkillen'gen depine murasimida Promété guruppilirining wekilliri özlirining milliy bayraqilirini kötürüshüp murasim sépigha qoshulghan idi. 20-may

küni, kapkaziye, Türkistan we Ukra'ina dostluq jemiyyitining teshebbusi bilen Parizhda keng kölemlik Pilsudskini eslesh murasimi ötküzilidu. Buningdin üç kün ötkendin keyin shuninggha oxshash bir murasim Warshawadiki sherq inistitutining yighin zalliridimu ötküzüldi.

Bu waqitta Promété zhornilidimu Pilsudskigha munasiwetlik nurghunlighan maqalilar élan qilinidu. Shuningdek yene Promété zhornilining 1935-yili may éyida chiqirilghan 102-sanimu pütünley Pilsudskige atilidu (Promété zhornilining Pilsudskigha atalghan sanida uning hayati we depin qilish murasimi tonushturulghandin keyin, Groziye, Ezerbeyjan, shimaliy kapkaziye we Ukra'ina milliy heriketliri namida gwazawa, Mir yaqub, j. Chulik we a. Shulginlarning birerdin maqalisi bérilgen idi. – aptorning izahati). Türkistan milliy ittipaqining wakaletchisi Choqay oghlining Pilsudski üchün «yash Türkistan» zhornilida élan qilghan maqalisidiki töwende stata keltürülgen bir abzas, Sowétlerge qarshi barliq musapirlar herikitining héssiyati bilen közqarashlirini ipadilep bermekte idi:

Chunki u, «Pilsudski», öz xelqining azatliqi üchün küresh qilghan jengchiler arisidiki eng dangliq ülgé bolupla qalmastin, Pilsudski, pütün dunya miqyasida rosiye jahan'girlikining boyunturiqi astidin qutulush üchün küresh qiliwatqan milletlarning tirishchanliqlirigha körsetken chongqur hörmitini qilche yushurmay ashkare ipadiliyeligen birdin-bir dölet rehberi idi. Pilsudski, Sowét rosiyisi bilen shertname tüzgen waqtida Sowét rosiyisining chégrasi ichide qalghan tupraqlargha qarita hökümet yaki teshkilat namida heq telep dawasi qiliwatqan guruppilarni wetinige kirküzmeslik heqqidiki maddisini shertname arginali ichige kirküzülshige uchuq-ashkare qarshi chiqqan bir dölet bashliqidur.

1935-yilining yaz aylirida, Pilsudskining jesidini xatire sariyigha köchürüsh yüzisidin yene bir qétimliq dölet murasimi ötküzüldi. Kapkaziye musapirlar sahesidikiler Polshaliqlarning ulugh dahisi maréshal Pilsudskigha bolghan hörmét bildürüsh burjini ötesh meqsitide barliq guruppilarningmu krakowgha bérishi lazim deydighan bir qarar maqullishidu. Ezerbeyjan, shimaliy kapkaziye we Groziye guruppilirining wekillirige wekil bolup ezertékin, baytughan we imnadze, kapkaziye konfidratsiyisi shurasi «qurultiyi» teripidin

iwertilgen kapkaziye tupisini élip xatire sariyi qebrisi üchün yasalghan yerge tökishidu. Andin qebre sariyining xatirisige töwendiki jumlini yazidu:

Öz azatliqi yolida küresh qiliwatqan kapkaziye (Ezerbeyjan, gruziye we shimaliy kapkaziye) ewlatliridin Léxistanning ulugh qurghuchisi hem re'isige ...

Promété wakaletchilirining Pilsudskigha munasiwetlik yilini xatirlesh yighiniliri Gérmaniye Polshani ishghal qiliwalghan yilighiche ötküzüp turuldi. Yene bir jehette, Pilsudskining wapatidin kéyin uning wezipisini tapshuriwalghan re'is ignati mossiski bilen tashqi ishlar ministiri polkownik bék, Polshaning Promété teshkilatigha béríp kelgen yardimini burunqidek dawamlashturidu.

Koministik internatsyunal qararliri we Yawrupa sotsyalizmidiki özgirishler

Sowétler ittitaqining milletler jemiyyitige eza bolghanliqi üstidiki munaziriler téxi toxtimighan bir ehwalda, yeni, 1935-yili komintérin (koministik internatsyunal – aptorning izahati) 7-nöwetlik qurultiyini chaqirip, komunistik internatsyunalning birinchi orundiki wezipisi qilip fashizimning meghlobiyitini qolgha keltürüshtur dep élan qilidu. Shundaq qilip, koministlar bundin kéyin motédil sotsyalistlar we libral sahesidiki küchler bilen birliship fashizmgha qarshi xelq seplirini teshkil qilishqa yol qoyghan idi. Bu özgirish Sowétler ittitaqining tashqi siyasitide tüpki bir özgirish yasighanliqining ipadisi idi.

Koministik internatsyunal qurulghan künlerdin béri motédil sotsyalistlar komunizmgha qarshi unsurlar dep qobul qilip kelin'gen bolup, undaqlarni partiye teshkilatiridin taziliwétish telep qilinatti. Hetta komintérinning 1928-yili chaqirilghan 6-nöwetlik qurultiyida stalin otturgha chiqip téximu solchil bir yolni otturgha qoyup, motldil sotsyalistlarni ishchilar sinipining birinchi nomurluq dühmini dep élan qilghan idi.

Komintérinning 7-nöwetlik qurultiyida qobul qilin'ghan qararlar boyiche Yawrupadiki kommunisttik partiyiler sotsyalist partiyilerga qarita bir septe turup hemkarlishish pozitsiyiside bolidu. Hetta Gërmaniyide wéymar jumhuriyitini aghdurup tashlash herikiti jeryanida Natsitlar bilen öz'ara hemkarliship heriket qilishqan idi. Emma Natsitlar hökümetni ötküziwélipla kompartiyini tarqitiwétip, komunizmni birinchi nomurluq dühmen dep élan qilishqan idi.

Komintérinning 7-nöwetlik qurultiyi alghan qarar bilen birge, Sowét tashqi siyasiti jehette yolgha qoyghan özgirishler derhal emeliyleshtürüshke bashlinidu. Fransiyide kommunistlar partiyisi motldil sotsyalistalar bilen hemkarliq ornitip xelq fronti hökümitining teshkilige qétilidu. Shundaq qilib, Yawrupadiki démokratik ellerde shu waqitqa kelgiche hemming aldida turidighan komunizm dühmenligi bilen Sowétler ittitaqidin qorqush tuyghuliri ornigha fashizmgha qarshi turush qarashliri almashturulghan, komunizmchilar fashizmgha qarshi birlikseping eng muhim amili haligha aylan'ghan idi. Bu türdiki özgirishler asasi jehettin sotsyal démokratik xususiyetke ige bolghan Promété guruppisigha eza teshkilatlarning Yawrupadiki tutqan ornigha qattiq tesir körsitidu. Sowétler ittitaqining milletler jemiyitige eza bolghinidin kéyin Yawrupa ellirining resmi yardemliridin mehrum qalghan Promété teshkilati, komintérin qararliridin kéyin bolsa, motldil sotsyalistchilar muhitidimu chetke qéqilishqa bashlan'ghan idi. Komintérin qararliri bilen Sowétler ittitaqining tashqi siyasitidiki özgirishler bilen teng, Prométéchiler Yawrupadiki eng muhim ittitaqdashliri bolup kéliwatqan sotsyal démokratik teshkilatlarning qollap quwetlishidinmu ayrilip qalidu.

Yüz bergen bu hadisilardin kéyin, Yawrupa elliridiki komunizmgha qarshi heriketler chékidin ashqan ongchil unsurlarning qoligha qalghan weziyet barliqqa kelgen idi. Shundaq qilib, özining mewjut bolup turush sewebi bilen birdin-bir orta q noqtisi Sowétler ittitaqigha hemde komunizmgha qarshi turush bolghan Prométéchiler teshkilatliiri bilen Yawrupadiki radikal ongchil unsurlar ottursida her ikkila terep chin qelbidin taza xalap ketmeydighan bir septe turush weziyiti shekillinishke bashlaydu. Dégendek, u yillardiki Promété zhornalliri inchikilik bilen tehliil qilin'ghinida, zhornalgha bésilghan chühendürüshlerde Fransiye ongchilirining zhornalliridin élin'ghan

nurghunlighan statilarni uchratqili bolidu. Téximu muhim bolghini, Promété zhornilida Fransiye ongchilirigha wekillik qilidighan bir qisim maqalilar élan qilinishqa bashlan'ghan idi. Bu waqitta bir qisim musapirlarmu «zhé sys partowt» qa oxshash ongchilargha tewe zhornallarda maqale élan qilishqa bashlighanliqimu körülmekte idi.

Rosiyige qaram qilin'ghan Türkiy eller birlikséping qurulishi

Promété teshkilati terkiwide yiterlik derijide tesirge érishelmeywatqanliqidin renjip yürgen tashqi Türkiy yitekchiliri, uzundin béri Türkiy qénidin bolghan teshkilatlarnila yighip bir front teshkil qilish mesilisi üstide tAlash-tartish qilip kelmekte idi. Bundaq bir sep teshkillesh panTürkisizm bohtanlirigha qélishi mumkinlikini, bundaq bir tenqitke qélish yene kélip Türkiye noqtisida qiyinchiliq peyda qilishi mumkinlikini oylishop, bir qisim yitekchiler desliwide bundaq bir teshkillinishtin özini chetke élish pozitsiyiside bolghan idi. Emma Sowétler ittifaqining «jemiyet'i aqwam» gha qobul qilinishidin kéyin Türkiyining Yawrupada bésiliwatqan musapirlar zhornallirini Türkiye tewesige kirishini chekliginige oxshash heriket qollan'ghanliqi, barliq Türkiy qénigha mensüp musapir teshkilatirini ortaq menpe'et etirapigha birleshtürüshning bekla muhim bir ish ikenlikini tonutushqa bashlighan idi.

Wekiller, 1936-yili apiril éyida Parizhda yighiliship yighin achidu. Bu yighin'gha Idil-Uralgha wakaleten ayaz isaqi, shimaliy kapkaziyege wakaleten mehemet giray bilen Mir yaqub mextiyéw, Ezerbeyjan'gha wakaleten mehemet imin resulzade bilen Mustapa wekili, Qirimgha wakaleten jappar siyit Exmet Qirim'er, Türkistan'gha wakaleten bolsa Choqay oghli qatnashqan idi.

17-aprilda bashlan'ghan bu yighin, ayrim-ayrim muzakire qilishlar bilen birge 26-apirilghiche dawamlashidu. Yighin axirsida «rosiyige qaram qilin'ghan Türkiy eller birliksépi» namida ortaq bir teshkilat qurup chiqish qarari élinidu. Bu birliksepning re'islikige jappar séyit Exmet Qirim'er teyinlinidu. Bu kishiler öz waqtida yene Qirim bilen

Türkistanighimu wekillik qilmaqta idi. Ezerbeyjan'gha mehemet imin rosolzade, shimali kapkaziye mehemet giray we Idil-Uralgha bolsa ayaz isaqi wakaletlik qilidighan bolidu.

Yighin axirida 6 maddiliq bir ortaq qarar teyyarlaship hemme birlikte qol qoyishidu. Bu qarargha asasen, barliq guruppilar bir-birsining musteqilligini étrap qiliship, bu jehette bir-birsige yardemleshidighanliqi körsitip ötüngen (1-madda); Birliksepke munasiwetlik mesililer muddet bilen chaqirilidighan yighinlirida muzakire qilinidighan bolghan. Birliksepning hemkarliqliri merkizi organdila emes, belki barliq tughunda teshkilatlarning asas qatlamlirighiche omumlashturilidu. Herqaysi teshkilatlarning epkarliri bashqa teshkilatlar bilen ularning qanat yayduridighan pa'aliyetliri heqqide öz'ara xewerlendürüp turilishi kérek. Shuning bilen birge, birliksep yene Promété teshkilatini kücheytish üchün tirishchanliq körsitidu (4-madda); Kapkaziye konfidratsiyisi muwapiq körülgen bolup, herqaysi guruptikiler bu organning xizmetlirini qollaydu (5-madda).

(resim orni)

Rusiyege qaram qilin'ghan Türkiy eller birliksépi yighinigha qatnashqan yitekchiler

Aldinqi ret sol tereptin: Mir yaqup mextiyéw, jappar siyit Exmet Qirim'er, ayaz isaqi, mehemet imin rosolzade; Keynide öre turghanlar soldin: Mustapa Choqay oghli, mehemet giray, Mustapa wekili.

Parizh, 1936. – Ehet Enjan arxiwidin

Bu birliksepning teshkil qilinishi, Sowétler ittifaqi qurulghandin buyan bu döletke we komunizm idiyisige qarshi küresh qilip kéliwatqan Türkiy érqidin bolghan teshkilatlarning tunji qétim bir étnik asasqa tayinip teshkilatlinish yoligha kirgenliki noqtisidin élip éytqanda heqiqetenmu muhim bir ish idi. Ular bu qilghanliridin Sowétler da'irisining topilang chiqirip dawrang qilishidighanliqigha qet'i ishinetti. Shuningdek yene bundaq bir teshkilatqa uyushush Yawrupa elliriningmu soghuq mu'amile qilishigha düch kélidighanliqi éniq idi. Shunga, bu yighin we uning qararliri mexpi saqlan'ghan, hetta Promété herkitining yitekchiliridinmu sir tutulghan idi.

«Promété» zhornilini qaytidin tertipke sélish

1937-yilning kirishi bilan, Promété zhorniligha munasiwetlik körülgen mesililer herqaysi ezalarni bekla aware qilip kéliwatqan bir ishqa aylan'ghan idi. Yoqurida tonushturulghinidek, rosiyige qaram qilin'ghan Türkiy eller birliksépining qurulus yighinida bu heqtiki mesililer otturgha qoyup ötülgén bolup, Promété zhornilini qaytidin tertipke sélish lazim deydighan orta q xulasigha kélin'gen idi. Eslide, Türkistanliqlar bilen Promété zhornilining tehrirati ottursidiki zidiyetler bu zhornal neshri qilinishqa bashlighan deslepki yillardila bashlan'ghan déyishke bolatti.

1935-yilgha kelginide, Mustapa Choqay oghlini bu zhornalning muqawisidiki Türkistan dégen sözni chiqirip tashlanglar dep telep qilghidek derijigimu keltürgen idi. Del bu ishta Mustapa Choqay oghlining tirishchanliqlirigha qoshulmighan t m b merkizimu bu ishqa arilashqan idi. T m b re'isi Osman ghoja oghli yazghan bir parche xétide Yawrupa wakaletchisi Mustapa Choqay oghlining bu pikiri qattiq tenqit qilin'ghan idi:

1935. 6. 24 küni yazghan xétingizni tapshurup aldim. Emma sizdin zadila kütmigen bir sözni qilghanliqingizni yézipsiz: “tünügün Prométége xet yézip, mejmu'ening muqawisidiki Türkistan dégen sözni élip tashlanglar dep telep qildim” depsiz. Bu ishingizgha qarita sebdashlirimiz heqliq rewishte “bir wakaletchimizning wezipisi pewqul'adde bir ishlarda qandaqlarchisigha merkezdin birer boyruq yaki yolyoruq almay turup bundaq bir qarar élishqa yol qoyalishi mumkin” déyiship ketti.

Texminen ikki yildek waqittin béri siz Prométége birmu maqale yézip baqmidingiz. Bu heqte siz körsetken bahanilargha asasinip bizmu gep qilmay jim yüriwergen iduq. Hetta bezi saqlan'ghan mesililerde siz terep bolup sizni qoghdap kelgen iduq. Bizgimu melum bolmaqtiki, bu otturluqta choqum bir gunahkar terepning barliqi éniq. Emma gunahkar terep hergizmu mejmu'e bolalmaydu. Bu ishtiki xataliq sadir qiliwatqan kishi u zhornalda xizmet qilidighan birer kishila bolishi mumkin (gwazawani démekchi. – aptorning izahati). Shunisi ayanki, pitning achchiqida chapanni otqa tashlighili bolmaydu <bu

verde esli arginalda: bürgining achchiqida yotqanni yaqqili bolmas, dep élin'ghan. -t>. Bundaq asanla boldi qilish toghra emes. Kéreklik yerlerge mezkür mejmu'ening muqawisidiki Türkistan sözini chiqirip tashlimasliqi heqqide xewer bérildi. Sizmu hazirche bu heqte bir nime démey jim bolung. Bu ishni chongaytip ching turiwélishtoghra emes.

Bu zhornal tehrirati heqqide qiyin ehwalda turiwatqanlardin yalghuz Türkistan guruppidikilarla emes idi. Yalghuz goroziyiliklarningla bu zhornalni bashqurush ishida bekla muhim orunda turiwélisididin qalghan Türkiy teshkilatirimu qiyin künlerde qalghan idi. Shunga, Promété zhornili heqqidiki bu mesile rosiyige qaram qilin'ghan Türki eller birliksépi yighinidin kéyin t m b merkizige yollighan xette, Promété zhornilini qaytidin tertipke salghandin kéyin andin neshri qilinishi heqqide Warshawagha bésim qilish tekitlep körsitilgen idi. Emma Promété zhornili tehriratining qayta retke sélinish ishi buningdin narazi boliwatqan Türkiy teshkilatirining tirishchanliqidin emes, belki 1937-yili fiwralda bu zhornalda bésilghan bir maqale sewebidin özligidin yüz béridu.

Promété zhornilining 133-sanida élan qilin'ghan bir maqalida Türkiye bilen Groziye ottursidiki chégralarni békitten qars shertnamisi bilen bu shertnamigha asasen qayta sizilghan Türkiye-Groziye chégrasi munazire qilin'ghan bolup, Türkiye chégraliri ichide qalghan ardaxan bilen uning etirapidiki bezi jaylarning groziyige tewe yerler ikenliki otturgha qoyulghan idi. Promété tewesidiki Türkiy guruppidikiler bu maqaligha qattiq naraziliq bildürüşidu. «yash Türkistan» zhornili bu mesilige alahide sezgür pozitsiye tutqan bolup, t m b ning Promété zhornili bilen bolghan munasiwetlirini ret qilish derijisige bérp yetken idi:

Prométéning 133- (ayliq) sanida Türkiye bilen kapkaziye chégraliri heqqide élan qilin'ghan bir qarar sewebidin, Türkistanliq kitabxanlirimiz teripidin “muqawisida Türkistan ismi yézilghan Promété mejmu'esi üchün t m b (Türkistan milliy birliki, yeni Türkistan milliy ittitaqini démekchi) yaki bolmisa bir qisim Türkistanliqlar buninggha mes'ol bolalamdu?” digendek su'allarni bérishmekte. Biz buninggha töwendikiche jawab bérimiz:

Promété mejmu'esi üchün meyli t m b bolsun, yaki herqandaq bir Türkistanliq mes'oliyetni hergizmu üstige almaydu. Eslide kapkaziylklarning neshr epkari bolghan Promété mejmu'esige Türkistanliqlar 1934-yili yaniwar éyidin buyan qoshulmay kelgen idi.

Ras dégendek, Promété zhornilida Türkistan wakaletchiliri teripidin yézilghan eng axirqi maqale, Sherqiy Türkistandiki weqelerge munasiwetlik yézilghan bir parche maqale bilen axirlashqan idi. Jan'ay texellusi bilen élan qilin'ghan bu maqalidin kéyin ta 133-san'gha kelgiche Türkistan milliy ittifaqi namida birmu maqale yoq idi. Maréshal Pilsudski üchün chiqirilghan 102- we Ezerbeyjanning sabiq qurultay mudiri eli merdan topchibéshi üchün chiqirilghan nékrologiye sani (96-sani) dimu t m b namida yézilghan birermu maqale yoq idi. Shuningdek yene Promété zhornilining axirqi qismida élan qilinip, shu aying weqeliri tonushturulghan «kronichyu» bölümide 1932-yilidin bashlap Türkistan üchün orun bérilmigenlikimu diqqet qilishqa tigishlik bir hadise idi.

Groziyining Türkiyidin zémin telep qilishqa munasiwetlik chiqqan maqale Warshawadiki Promété tewesidikiler arisidimu partilash xarakterliq tesir yaratqan idi. Prométédek Sowétke qarshi bir epkarda Sowétler ittifaqigha tewe bir döletning menpe'etini qollaydighan bir maqalining élan qilinishi heqiqetenmu nomus qilghidek bir ish bolghan idi.

Shuningdek yene, Promété teshkilati Polsha teripidin qollap quwetlinip kélin'genliki hemmige melum bir ish bolghachqa, bu teshkilatning organ epkari bolghan bir zhornalda Türkiye chégralirini munazirige qoyush ishi Türkiye bilen Polshani öz'ara zidiyetke sélip qoyush hésaplinatti. Bundaq bir ish Polsha hökümiti eng kéyin otturgha qoyushi mumkin bolidighan ishlarning birila bolalishi mumkin idi.

Bu jeryanda, Türkistan, Ezerbeyjan we shimaliy kapkaziye teshkilatliqi Promété merkizige xet yézip zhornal tehrirati bilen gwazawagha naraziliq bildürishidu; Shuningdek yene, eger rehberlik ornida özgirish qilinmaydiken Promété herkiti bilen bolghan munasiwetlerni qaytidin közdin küchirishke mejbur ikenlikini uqturidu.

Yüz bergen bu hadisiler sewebidin Promété zhornilining neshri qilinishi waqitliq toxtitilip, bu zhornal neshri qiliniwatqan künden buyanqi zhornal tehrirlikini üstige élip kéliwatqan grozin gwazawa wezipisidn qaldurilidu.

Uningdin kéyin, yeni 1938-yili dikabirdin bashlap Ukra'inaning sabiq tashqi ishlar ministiri bolghan witali shulgin tehrirlikide «la réwu dé Promété» nami bilen bu zhornal qaytidin neshri qilinishqa bashlinidu. Bu chaghda zhornal tehrirati qaytidin retke sélin'ghan bolup, grozinlarni asas qilghan zhornal rehberlik guruppisi özgeritilidu. T m b yéngidin chiqqan zhornal bilen uning tehrirat guruppisining qayta teshkillinishidin razi bolushqan idi. Bu yéngi zhornalning neshri qilin'ghanliqini «yash Türkistan» da tüwendikiche uqturup ötidu:

Rosiye asaritidin azat bolush üçün milliy mujadile bériwatqan roslardin bashqa millet xelqlirining milliy dawasi bilen milliy hoquqlirini qoghdash, bu jehettiki teshwiqatlar bilen shoghullinishni meqset qilip neshri qilinishqa bashlighan bu fransuzche mejmu'ening sirtqi körünishi bilen uning mezmunliri her türdiki kitabxanlarni razi qilalighidek süpetke ige. ... mejmu'ede Türkistan, Ezerbeyjan we Ukra'inagha munasiwetlik melumatlar asi orunni igellimekte. ... «la réwu dé Promété» qosh ayliq zhornal bolup neshri qilinidu.

Bu yéngi zhornalda heqiqetenmu Türkistan bilen Ezerbeyjanning orni kücheytilgenliki melum bolmaqta idi. Zhornalning birinchi sanIdila Türkistan'gha munasiwetlik üç parche maqale we ikki parche xewer bérilgen idi. Zhornalning uningdin kéyinki sanliridimu Türkistan'gha munasiwetlik maqalilarning élan qilinip turushi t m b bilen bu yéngi zhornal ottursidiki munasiwetlerning xoshallinarliq derijide dawam qilghanliqini ipadilimekte idi. Eslide, tahir shakirning «yash Türkistan» zhornilida élan qilghinidek, Promété fronti heqiqetenmu bir mejburiyetning mehsuli idi. Prométéni teshkil qilghan teshkilatlar öz aldigha Sowétler ittipaqigha qarshi küreshni qanat yaydurup kételigidek küchke ige emes idi. Shu seweptin bu front eslide shara'itning teqqezzasidin bashqa bir ish emes idi.

T m b diki özgirishler

1938-yilning bashlirida Sherqiy Türkistandin Türkiyige qaytip kelgen doktor mejdidin delil qaytidin t m b bash sékretarlıq wezipisini üstige alghan bolup, bu teshkilatni qaytidin janlandurush üchün heriketke atlan'ghan idi. Kéyinki yillarda otturgha chiqqan paydisiz weziyet tüpeylidin t m b teshkilati zor derijide ajizlap ketken idi. Teshkilat ichki qisimda ikki gurohqa bölünüp ketken, bu gurohlar ottursidiki közqarash oxshimaslıqi intayin éghir derijide ixtilaplarni peyda qilmaqta idi. Teshkilat re'isi Osman ghoja oghli bilen Türkistan Türk yashlar ittapaqining re'isi bolghan Exmetjan okay (Ibrahim) ikkisi birinchi gurohtikilerge yitekchilik qilmaqta idi. T m b merkizi komitit ezalirining köp qismining himayisige érishken ikkinchi gurohning béshida bolsa Yawrupa wakaletchisi Mustapa Choqay oghli bilen t m b bash sékritari mejdidin delil ikkisi turatti.

Bu xil ixtilaplar t m b pa'aliyetliri bilen ularning bashqa organlar bilen bolghan resmiy munasiwetlirigimu tesir körsetmekte idi. Osman ghoja oghli t m b ning xewiri bolmay turup we testiqlini almay turup öz aldigha pa'aliyet qiliwatidu deydighan qarashlar, qalghan ezalarni yéngidin rehberlik guruppisi teshkillesh xiyaligha keltürgen idi. Bu ehwallar öz'ara yézishqan xet-cheklerde töwendikiche ekis etmekte idi:

Men bundin ikki yildek awal uzaqbaylar bilen (yaponlar közde tutulmaqta. – aptorning izahati) körüşüp ene shu mesile heqqide sözlshiwatqan idim. Kaboldiki kishiler bilenmu munasiwet qurushqa kirishken idim. Emma del shu peypte aldingha re'is bilen Sultanbay mesilisi chiqip kelgen idi. Birsining t m b re'isi bolishi, yene birsining Sherqiy Türkistan wakaletchi dégen namlarda otturgha chiqishi ishni bashqa tereplerge buriwetken idi. Méning heqqimde digen gepliri (buni uzaqbaylardin anglidim) sewebidin esli démekchi bolghinimni qoyup turushqa mejbur bolghan idim. ...

Sherqiy Türkistan öz küchige tayinip ghelibe qazinalmaydighanliqi éniq. Buning üchün choqum tashqi yardem bolishi kérek. Muhidi endi (Sherqiy Türkistan musteqilliq kürishning yitekchiliridin général

mehmut muhidi. – aptorning izahati) bilan bu heqte sözlishop baqsaq demekchimen. ... emma méni Türkiye tewesige kirishimge ruxset qilmaydighanliqi üçhün, Türkiyidin bashqa bir yerde körishishimizge toghra kelmekte. ...

Re'is qarar qilmastinla qaytip ketkechke, dostlirimiz shunche muhim bir ishni Némishke bizge uxturmidinglar déyishti. Men ulargha bundaq bir qarar élin'ghan ish yoq digen bolsam, ular t m b ning ichki qismida ixtilap bar iken dep bu teshkilimizge anche bek ehmiyet bérip ketmesliki mumkin idi. Eger bundaq bir qarar élin'ghan désem, uningdin xewirim bolmidi déyishi mumkin. (Mustapa Choqay oghlining mejdidin delilge qaritip yazghan xéti. 1938. 5. 13. – aptorning izahati)

Qurultay chaqirish mesilisi aldimizda turmaqta. Sizni Istanbuldin qatnashidighanlar bilan körüshüp baqsingiz demekchimen. ... qatnashmaydighanlar bolsa, özige wakaletchi qilip birsini iwertishsun. ... méningche bolghanda Sherqiy Türkistanliqlardinmu 2-3 kishini bu qurultaygha qatnashturulghan bolsa yaxshi bolatti dep qaraymen. Shundaq bolghanda Sherqiy Türkistan mesilisige munasiwetlik birer heriket qilish meydanini otturgha qoyalishimiz mumkin. Bu kishiler üçhün mehmut muhiti bilan uning yéqini bolghan xoten eMiri qataridiki déplomatiyige yéqin kishilerdin bolghini muwapiqlraq dep qaraymen (Mustapa Choqay oghlining mejdidin delilge iwertken xéti, 1938. 7. 4. – aptorning izahati).

Men Warshawada biz bilen birge Sherqiy Türkistanliq yitekchiler qatnashidighan bir qurultay chaqirish qarishini otturgha qoymaqtimen. ... eger bu pikirim qobul qilinsa (bu yaz axirlirida yaki kiler yili etiyazlarda chaqirilidighan bolsa) sizge xewer qilimen (Mustapa Choqay oghlining mejdidin delilge yazghan xéti, 1938. 10. 27. – aptorning izahati).

Muhajir yitekchilirining Türkiyidin chiqirilishi

1938-yilining otturlirigha kelgende, Türkiye hökümiti Türkiyide turiwatqan sirtqi Türkiy yitekchilirige tutqan siyasetini qaytidin

chingitishqa kirishken idi. Desliwede, bu yitekchilerdin siyasiy pa'aliyetlerge qet'i qiziqmaymen deydighan bir parche wedename yézip bérishini telep qilishqan idi. Ezerbeyjan milliy herikitining yitekchisi bolghan mehemet imin rosulzade, Mirza bala we kapkaziyilik yitekchi se'it shamillar Türkiyidin xéli burunla chiqip kétishken bolup, Polshagha bérıp pa'aliyetlirini dawamlashturmaqta idi. Türkiyide turiwatqan sirtqi Türki yitekchilirige qarita yürgüzülgen bésimler pütün yaz ayliri boyiche kündin-kün'ge küchiyip dawam qilmaqta idi. Axiri, sintebir aylirida Türkiye jumhuriyiti qurulghinidin buyan körülüp baqmighan musapir guruppilirigha munasiwetlik eng qattiq siyasetni yolgha quyushqa kirishidu: Türkiye hökümiti bir qisim musapir yitekchilirini Türkiye wetendashliqidin chiqirip chégridin qoghlap chiqirish qararini alidu. 1938-yilning 24-sintebir künisidiki hökümetning «mexsus gézit» de (Türkiye hökümitining qanun-qarar we bashqa belgilimilirini élan qilidighan broshur sheklidiki hökümetning mexsus géziti. – t) hökümetning töwendikiche qarari élan qilinidu:

Wetimiz teweside bashqa bir dölet nami üchün, dostimiz bolghan bir döletke qarshi teshwiqatlar bilen shoghullinish, inqilawiy teshkilat qurush, bashqa bir dölet üchün istixbarat pa'aliyiti bilen shoghullinish meqsitide wetimizni bir baza qilip paydilanmaqchi bolawatqanliqi melum bolghan ömer oghli elixan kanteMir, mehmet oghli xelil gün'gören «künkörge», shimendifer «poyiz» ishlirida gurup bashliqi bolghan Mir'eli, abbas oghli seper quli, Mir'eli talip oghli mehemet tughay, Türkistan sabiq re'is jumhuri Osman ghoja oghli, kazim oghli abbas we Osman kupalar Türkiye wetendashliqidin chiqirildi; Dahiliye «ichki ishlar» wekillikining 1938.9.5. Künki we 7746-nomurluq tekliwige asasen 1312-nomurluq qanunning 11-maddisigha bina'en ijra wekilliri hey'iti teripidin 1938.9.6. Küni testiqlan'ghan (tömür ghoja oghli teripidin élan qilin'ghan «yéngiliq heriketliri we inqilap jeryanida Osman ghoja» mawzuluq maqalisida Osman ghoja oghlining Türkiyidin chiqirip tashlan'ghanliqigha munasiwetlik töwendikiche mulahize qilin'ghan: Osman ghoning Türkiyidin chiqiriwétilishi heqqidiki Moskwaning bésimlirigha Türkiye jumhurre'isi Mustapa Kamal AtaTürk iren qilip ketmes idi. Emma AtaTürkning wapatidin kéyin, yéngi jumhurre'isi Ismet in'önü dewride Moskwaning siyasi bésimliri aqiwitide Osman ghoidin Türkiyidin chiqip kétishi telep

qilindi. Osman ghoja 1939-yilning bashlirida awal Polshagha bériwalidu. Andin Iran'gha kétidu. «Türkistanda yéngiliq heriketliri we inqilaplar, 1900-1924» 29-bet.

Meyli resmi hüjjetlerge yaki t m b yitekchiliri ottursidiki yézishqan xet-cheklerge asasanmayli, tömür ghoja oghlining bu heqte qilghan bu türdiki mulahizisining toghra bolmighanliqi melum bolidu. Chunki Osman ghoja oghli bilen bir qatarda nurghunlighan musapir yitekchiler Türkiye wetendashliqidin chiqirilishqa munasiwetlik qarar, AtaTürk dewride ichki ishlar wekili shükri qayaning otturgha qoyghan tekliwige asasen jalal bayar hökümiti teripidin élin'ghan bir qarar idi. Qarar élin'ghan kün 1938-yili 6-sintebir küni idi. Osman ghoja oghli Bérlindin Mustapa Choqay oghligha iwertken Türkiyidin bashqa bir döletke chiqip kétishke mejbur bolghanliqi heqqide yazghan xétide 1938.9.21 dégen chisila yéziqliq idi. Bashqiche éytqanda, hökümet qarar qila-qilmayla yoqurida tilgha élin'ghan kishiler chégradin chiqiriwétilgen déyishke bolidu. Hökümet qararnamisi bu qarar élinishtin 18 kün kéyin, yeni 24-sintebir küni «resmi gézit» ta élan qilin'ghan démektur. Shöbihe yoqki, bu qarar élin'ghan künlerde AtaTürk késel bolup axirqi künlirini yashimaqta idi. Shunga bu peytlerde AtaTürkning bu türdiki hökümet qarariridin qanchilikidin xewiri barliqi heqqide birnime demek tes. Emma, bu qarar AtaTürk jumhurre'isi bolup turiwatqan dewrde élin'ghan qarar bolup, bu qararning élinishi bilen Ismet in'önüning qilche munasiwiti yoq. Osman ghoja oghlining Türkiye teWelikidin chiqirilish künlirimu 1939-yilning kirishlirida bolmastin, belki 1938-yili sintebir éyining otturlirigha toghra kélidu. – aptorning izahati)

Jalal bayar hökümiti bashqa bir dölet paydisigha pa'aliyet qilghan dep qarilghan bu musapir yitekchilirini qolgha élish, sotqa bérish qataridiki heriketlerde bolmastin, ularni wetendashliqtin chiqirip chégridin chiqiriwétish bilen kupaye qilidu. Ministirlar mehkimisining alghan qararida ismi atalmighan emma shularning paydisi üchün pa'aliyetler bilen shoghullan'ghan déyilgendiki dölet, Polsha bilen uning ittitaqdishi bolup hésaplaniwatqan En'giliye bolup, ziyinigha pa'aliyet qilindi déyilgendiki dölet bolsa Sowétler ittitaqi idi. Wetendashliqtin chiqirilghan kishilerning teshkilat qurush bilen shoghullandi dégini bolsa pütünley uydurma gep idi. Bu kishilerning

ottursidiki birdin bir alahldilik, ularning hemmisila musapir Türkilerdin bolishi hemde özlirining milliy musteqilliq herikiti da'iriside siyasiy pa'aliyetler bilan shoghullinip kiliwatqanliqi idi. Ular herqandaq bir dölet paydisi üçhün axbarat toplash pa'aliyiti bilan qet'i shoghullanmighan idi. Eger bundaq birer pa'aliyet bilan shoghullan'ghanliqi heqqide qilche bir paket bolsa idi, bu kishilerni qolgha élip sotqa bérishke toghra kéletti. Emma buning ornigha ularni ministirlar qarari boyiche wetendashliqtin chiqirip chégradin qoghlap chiqirish yoli talliwélin'ghan. Hökümetning bu qilghinining özila ularning artqan gunahlirining héchqandaq ispatqa tayanmighanliqini, bu heqte qobul qilin'ghan qarar pütünley siyasiy gherezlik bir qarar ikenlikini körsitip béridu. Eger mehemet imin rosulzade, Zeki Welidi Toghan, ayaz isaqi, jappar siyit Exmet Qirim'er, siyit shamil, Mirza bala qataridiki qalghan musapir yitekchiliri her türlük sewepler tüpeylidin xéli burunla Türkiyidin chiqip ketmigen bolsa idi, ularmu choqum bu tizimlikte bolishi mumkin, ularmu wetendashliqtin chiqirilghan, chégridin qoghlap chiqirilghan aqiwetke duchar bolghan bolatti.

Xulasilighinimizda, bu qararlar netijiside t m b re'isi Osman ghoja oghlinimu öz ichige alghan musapir yitekchiler yene bir qétim Türkiyidin ayrilishqa mejbur bolghan idi. Bu jeryanda, Osman ghoja oghli bilan birge Afghanistan'gha bérıp pa'aliyet qilghan Sultanbek bextiyarmu Türkiyidin qoghlap chiqirilip Erebistan'gha yolgha sélin'ghan idi. Bu ehwallardin kéyin, Bérlin'ge qarap yolgha chiqqan Osman ghoja oghli kona dosti we reqibi bolghan Choqay oghligha xet arqiliq mundaq deydu:

Méni Türkistan musteqilliq kürishining dolqunliri éqitip-éqitip axiri Bérlin'gha ekilip tashlidi. Men eslide xéli waqittin béri "Yawrupa merkezlirini ziyaret qilghach siz bilen biwaste körüshüp uzun yildin béri arimizda saqlinip kéliwatqan xapichilirimizgha xatime bergen bolsam" dep oylap yürettim. Mana bugün, bu urush dolqunliri méni bu arzuyimgha yetküzdi etimalim, mana sizgimu barghansiri yéqinlap kelmektimen. Xuda boyrighan bolsa pat arida körüshüsh ümidi bilen.

Choqay oghlining bergen jawabi sel tikenlikirek bolghini bilen, yenila yariship qélish üçhün qizghin pozitsiye bildürmekte idi:

Sizning Bérlin'gha qarap mejbori sayahetke chiqqanliqingiz toghriliq mejdidin ependi manga xewer qilip xet yazghan iken. U yerge yétip barghanliqingiznimu manga tahir uqturghan idi. ... turiwatqan dölet (Türkiyini közde tutmaqta. – aptordin) tin ayrilishingizgha sewep bolghan siyasiy sewepler tüpeylidin ikkimiz toluq alaqiliship kételmey qalghan iduq. ... otturimizdiki joghrapiyilik ariliqning yltraqliqi sewebidin otturimizdiki zidiyetni téximu kücheytishni arzu qilip yüridighanlarmu az emes idi. ... xudayim bu qétimqi sayahitingizdin yaxshi netijilerning qolgha kélishi üchün asanliq ata qilghay. Bügünkidek siyasiy muhit barliqqa kelgenliki üchün sizni ziyaret qilish üchün Bérlin'gha qarap atlinishim méning shereplik wezipem hésaplinidu. ... sizge her qandaq bir yadrem bérish üchün her da'im teyyarmen.

Teghdirning ajayip karamiti Zeki Welidi Toghannimu 1932-yili iyol éyida chaqirilghan Türk tarix qurultiyida döletning u künlerdiki resmi tarix ilmiy qarishigha qarshi turdung dégen bahane bilen, darilfonun «Istanbul uniwersititining burunqi shekli – t» diki wezipisidin ayrilip Türkiyidin chiqip kétishke mejburlan'ghan idi («siyasiy merkez – Türkiye» dégen babqa qaralsun. – aptorning izahati). Shundaq qilip, 1930-yillar axirlishiwatqan künlerde t m b ning bu dangliq tarixchisimu Osman ghoja oghliningidek bir teghdirni bashtin kechürgen idi.

Yüz bergen bu hadisiler shuni körsetmektiki, bundin kéyin Türkiyini merkez qilghan bir siyasiy pa'aliyetni qanat yaydurush imkaniyiti endi qalmighan idi. Shu seweptin , t m b merkizi komititi Istanbulda eng axirqi bir qétimliq yighinini échip, teshkilat merkizini imkaniyetning bariche qisqa waqit ichide Yawrupada muwapiq kélidighan birer merkezge köchürüp kétish qara qilinidu. T m b ning achqochluq adimi bolghan mejdidin delil 1938-yilining dikabirida Bérlin'ge yétip baridu. Mejjididin delil, shara'itlar yar berginiche Bérlinda turup qélishni pilanlimaқта idi. Shundaq qilip, Bérlin bundin kéyinki t m b ning yéngi merkizi qilip talliwélin'ghan idi.

1939-yilqi Bérlin qurultiyi we Choqay'oghli re'islik dewri

Bu waqitlarda, Yawrupa qit'esi ikkinchi dunya urushigha qarap téz sür'ette ilgirimekte idi. Natsistlarning awustriyidin bashlighan, keynidinla Chéxslowakiyini bésiwélish bilen dawamlashqan ishghaliyet heriketliri Yawrupani qattiq sarasime sélip qoymaқта idi. Ene shundaq jiddi ehwal astida t m b rehberliri Bérlinda bir qurultay chaqirish üçün jiddi teyyarliq qilishqa kiriship kétidu. Bu qurultaygha shu waqitlarda Istanbulda turiwatqan Sherqiy Türkistanliq rehberlerdin biri bolghan général Mexmut muhidinimu tekliq qilishqan idi. Warshawada turiwatqan Osman ghoja oghli bolsa merkizi komititning himayisidin pütünley mehrum bolup qalghanliqi üçün, herqandaq bir qurultay chaqirishning hajiti qalmighanliqini, eger qurultay chaqirishqa toghra kelginidimu bu ishni peqet öziningla qarar qilish hoquqigha ige ikenlikini sözlep yüretti. U yene Choqay oghli bilen mejdidin delilni Warshawagha kelsun dep telep qilip, t m b tughi astida birlikte pa'aliyet qilimiz, buningdin bashqa yol tutushinglarga yol qoymaymen dep, özidin bashqa kishiler teripidin teshkil qilinidighan pa'aliyetlerni toghra körmeydighanliqida ching turup kelmekte idi. Emma Choqay oghli bilen mejdidin delil ikkisi bu qurultayni échishta ching turush bilen bir waqitta, qurultayda Osman ghoja oghlini teshkildin chiqirip tashlashtimu ching turmaqta idi. Shuning üçün ghoja oghlining telep qilghinigha qarimay uning bilen körüshüsh üçün Warshawagha barmaydu. Eksiche qurultayni 1939-yili etiyazlarda chaqirish üçün deslepki teyyarliq ishlerini püttürüp bolup ghoja oghlini Bérlin'ge tekliq qilishidu. Ghoja oghli bolsa, özi qatnashmaydighan bir qurultayning qanunluq hésaplanmaydighanliqini, Choqay-delil ikkisi uning ruxsitini almay turup bir qétimliq qurultay chaqirishqa urunup yürgenlikini, shu seweptin bundaq bir qurultaygha qatnashmaydighanliqini éytidu.

Re'is Osman ghoja oghli qatnashmighanliqigha qarimay, t m b ning eng axirqi nöwetlik qurultiyi 1939-yili 24-mart künisi Bérlinde chaqirilidu. Zamanisining qiyin shara'iti tosalghuluq qilishi tüpeylidin, bu qurultaygha bekla az eza qatnashalighan bolup, Yawrupa sirtida turidighan ezalar wakaletchilirinila qatnashtUralaydu (1939-yilliq Bérlin qurultiyigha qatnashalighan ezalar tüwendikiler idi: Mustapa

Choqay oghli, tahir chaghatay, mejididin delil, sabir Türkistanliq we abduwahap oktay. Türkiye bilen Afghanistanidiki ezalar wakaletchi iwertidu. – aptorning izahati). Birinchi qétimliq yighinda t m b ning omumi ehwalı közdin köchürilgendin keyin, teshkilatni qaytidin retlep chiqish, re'is saylimi ötküzüş, Türkistan Türki yashlar ittifaqi, yéngi bayraq mesilisi we Sherqiy Türkistan mesilisi qataridiki mezmonlarni qurultay küntertiwige qoyush belgulinidu. 10-afirilghiche dawamlashqan qurultay jeryanida 5 qétimliq yighin échilghan bolup, bu jeryanda töwendikiche qararlar qobul qilinidu:

Türkiyidiki siyasi shara'it muwapiq kelmigenliki sewebidin, bundin keyin Istanbulni merkez qilish imkaniyiti qalmidi. Shundaq bolghachqa, ehwalgha qarap teshkilat merkizi ya Bérlinda ya bolmisa Parizhda tursun dep belgulinidu.

Sabiq re'isni, teshkilat tüzümlirige boy sunmaydighan ish-heriketler bilen shoghullinip kelgenliki sewebidin t m b gha bekla köp ziyanlarni keltürdi dep tenqit qilip, uni merkizi komitittin chiqiriwétishni awazgha qoyup birdek maqullashti. Qurultay qararigha asasen, Osman endim hoquq da'irisidin halqip teshkilat namida munasiwet baghlap, teshkilatimiz tonimaydighan kishilerni merkizi komitit ezasi dep tonushturup yürgen, siyasiy xarakterliq sayahetlerge chiqqan hemde eng muhimi kapkaziye teshkilatleri bilen birlikte bashqa bir dölet paydisi üçün pa'aliyetler bilen shoghullan'ghan dep qarilinidu (Türkiye jumhuriyiti ministirlar kabinitining 1938. 9. 6 künidiki qararini közde tutmaqta. – aptorning izahati). Osman endi bilen birge Türkiyidin qoghlap chiqirilghan bashqa kishler bu qarilinishqa naraziliq bildürgen bolsimu, Osman endi bu qarilinishlarga héchqandaq ipade bildürmeydu. Shundaq qilip, t m b ning adettiki bir ezasi bolush süpitini saqlap qalalishi üçünmu Türkiye hökümitining qarilashlirigha jawap berginidin keyin andin mumkin bolidighan halgha keltürülgen idi. Bu qararlardin keyin, Osman endining qilghan-etkenliridin t m b mes'ul emes dégen qarar qobul qilinidu.

Yene bir qétimliq yighinida, t m b teshkilat ezalirini qaytidin közdin köchürüp chiqish qarari qilinidu. Rehberlik guruppisi hemkarliq اساسida pa'aliyet qilishi kérek dégen pirinsipni békitiship, re'iske pewqul'adde ehwallardila alahide hoquq béridighanliqi belgulinidu. T m b re'islikige Mustapa Choqay oghli teyinlinidu.

Sherqiy Türkistan mesilisi közdin köchürülgen yene bir qétimlik yighinda, her ikki Türkistan tewesi ortaq pa'aliyet qilishi kérek dégen belgilimini chiqiriship, Sherqiy we gherbiy Türkistan yitekchiliridin teshkil tapidighan bir omumiy Türkistan merkizi qurup chiqish qarari élinidu.

Istanbuldiki Türkistan Türkiy yashlar ittifaqining pa'aliyetlerini peqet ilmiy we ijtimai'y xarakteridiki pa'aliyetler bilenla cheklesh lazimligi, siyasiy pa'aliyetlerge qet'iy ariliship qalmasliqi hemde t m b bilen bolghan munasiwiti bir türlük himaye astida turush munasiwiti bilenla cheklinishi qobul qilinidu.

Qurultay yighinlirida, her türlük menbelerde tilgha élin'ghan Mustapa Choqay oghlining bir mason «yehudiy» teshkilatigha eza bolghanliqi heqqidiki gep-sözler Mustapa Choqay oghlining shexsiyitigila emes, belki t m b ge qaritilghan bir türlük tetür teshwiqat dep békitilidu.

Qurultay, Türkistan milliy bayriqini bügünki shara'itqa asasen qaytidin layihilinishi lazim dep qarar qilidu. Qobul qilin'ghan bayraq boyining teng yérimi tömürning bayriqida bolghan toq qizil renglik, qalghan yérimi Sherqiy Türkistan bayrighining uchuq hawarengde bolishi lazim dep belgilen'gen. Ottursida Türkistanning simowuli bolghan ay-yultuz qoyulghan.

1939-yilqi qurultayning eng axrqi qétimlik yighinida Mustapa Choqay oghli, mejdidin delil we tahir chaghatay qatarliq üç kishilik bir waqitliq ijra'iyé komititi saylinip, bu organ Sherqiy we gherbiy Türkistan yitekchiliri bilen munasiwet tiklep, eng qisqa waqit ichide bir qétimlik qurultay chaqirish heqqide qarar qobul qilinidu.

Bérnin qurultiyi bir tereptin t m b de tüpki özgirishlerni barliqqa keltürgen bolsa, yene bir tereptin nurgunlighan mujmelliklerning peyda bolishighimu sewepchi bolidu. Osman ghojigha oxshaydighan tarixi bir shexsning chetke qiqilishi hemde merkezning Yawrupagha yötkilishi kéyinche Türkistanliqlar zich olturaqlashqan rayonlar bilen bolghan alaqilarning aziyip kétishige sewepchi bolidu. Sherqiy Türkistan mesililirinimu öz ichige alidighan bir qisim qararlarning

qobul qilin'ghanliqigha qarimay, Sherqiy Türkistanda küresh qiliwatqan yitekchiler bilen yiterlik derijide munasiwet tiklep kitelmigenlikimu melum. T m b ezaliri yéngidin qobul qilishqan bayraq arqiliq Sherqiy we gherbi Türkistanni birleshtüridighan bir ortaq simowul barliqqa keltürüshni oylighan idi. Emma, t m b 1939-yilqi qurultiyidin kéyin xelq ammisidin barghansiri ayrilip qalidighan, kündin kün'ge kichiklep ketken bir cheklik kadrlar teshkilati haligha özgirishke bashlaydu.

Gérmaniye-Yaponiye sépi saheside Sowét musapirliri we Promété

Birinchi dunya urushidin bashlan'ghan yillar belki Gérmaniye üchün tarixniki eng dawalghushluq ötken yillar hésaplansa kérek, bu jeryanda otturgha chiqqan iqtisadiy we siyasiy bohranlar 1933-yillirida Natsitlar partiyisini (n s d a p – milliy sotsyalizim Gérmaniye ishchilar partiyisi – aptorning izahati) hakimiyet üstige chiqarghan idi. Bu türdiki bir weziyet Sowétke qarshi küreshlirini Bérlinda qanat yaydurup kéliwatqan musapirlar herikiti üchün intayin muhim ehmiyetke ige. Burunqi baplarda bayan qilin'ghinidek, Türkistanliqlarning «yash Türkistan» mejmu'esi, Idil-Ural Türklirining «yéngi milli yol» zhornili, Ezerbeyjanliqlarning «qurtulush» «azatliq» zhornili hemde heyder bammatt guruppisining «kawkaz» zhornili qatarliq zhornallar Bérlinde neshri qilinmaqta idi. Natsitlar hakimiyet béshigha chiqqan waqitlarda, Sowétke qarshi xaraktirdiki bu neshri eparliri bilen musapir guruppirigha qarita nisbeten biterep pozitsiye tutup, ularning neshriyat pirinsiplirigha qarita herqandaq bir tesir körsitish yaki bésim qilish herikiti bilen shoghullanmighan idi.

Natsitlar hakimiyet üstige chiqip uzun'gha qalmay, Sowétler ittifaqigha munasiwatlik pa'aliyetler bilen shoghullinidighan organlarni tassis qilishqa kirishken idi. Desliwide, Bérlin uniwersitétigah qaraydighan, 1887-yili qurulghan, sherq tilliri dersliri ötülidighan séminar für oriéntalisch sprachén namidiki mektepning ismini awsland-hoshkol dégen isimgha, yeni chet döletlerni ögünüsh ali mektiwi dégen mektepke özgertishidu. Bu mektepke qaraydighan

yene bir rusland inistitut (rosiye tetqiqat inistituti – aptorning izahati) ni qurup chiqishidu. Bu inistitutqa Sowétler ittifaqi heqqide, shu sewepik bu ittifaq tewesidiki barliq milletlerge munasiwetlik ilmiy we siyasiy xaraktirdiki pa’aliyetler bilen shoghullinish wezipisi tapshurulghan idi. Bu inistitutning rehberlikige dangliq sherq ishlar alimi profissor fon mendé teyinlen’gen idi. Bu inistitutta, Sowétler ittifaqidiki umumiy we yerlik metbu’atlarning hemmisi kúndilik kúzitilip, milletler bilen munasiwetlik ijtimaiy, siyasiy we démografik melumatlar toplanip arxiplashturulup heptilik doklatlar teyyarlinip turilatti (Exmet tömür, 1936-yili bu inistitutta xizmet qiliwatqinida Sowétler ittifaqining Türki xelqler saheliridin kelgen «Bashqirdistan» «ufa», «komunist» «Baku», «Özbekistan» «Tashkent», «sotsyalistik Tataristan» «Qazan» qataridiki gézit-zhornallar tetqiq qilinip heptilik doklatlarni teyyarliganliqini sözlep bergen. –aptorning izahati).

Natsitlarning Sowétler ittifaqi we uning teWelikidiki milletlerge munasiwetlik pa’aliyetler bilen shoghullinidighan yine bir muhim organ – Natsitlar partiyisige biwaste qaraydighan tashqi siyaset kabinti, yeni a p a (awssénpolitischis amt – aptorning izahati) idi. Rosénbérg bashquridighan bu bölümde Sowétler ittifaqidiki xelqler bilen munasiwetlik pa’aliyetler, rosénbérgning yéqin dosti léybrandt mes’olliqida ishleytti.

U waqitlarda Gérmaniyidiki musapirlargha biwaste munasiwetlik yine bir teshkilat – Gérmaniye bixeterlik teshkilati idi. Bu orun, girmaniyidiki musapir guruppilirini tézginlep turush, lazim bolghinida ulardin paydilinsh üchün alaqlilishish bölümliri tassis qilin’ghan idi.

Musapir nopusining köp bolghanliqi sewebidin urus, okra’in, grozin we ermen musapirlirigha munasiwetlik ayrim ishxanilarmu tassis qilin’ghan bolup, shu döletlerdin kelgen bezi musapirlar bu ishxanilarda ishqa élin’ghan idi. Bulargha sélishturghanda, belkim sani bekle az bolghanliqidin bolsa kérek, Türkistanliqlar, tatarlar yaki bolmisa Ezerbeyjanlargha munasiwetlik héchbir ishxana tassis qilinmighan idi.

Bu ishxanilarning tesis qilinishi bilen birge, Sowétler ittifaqini bilidighan, Sowét milletlirige munasiwetlik témilarda

mutexassisleshen hemde bu heqte til bilidighan kishilergimu éhtiyajliq bolmaqta idi. Bu telepni peqetla Gérmaniyide turiwatqan musapirlar arisidinla hel qilalishi mumkin idi. Shu seweptin Natsitlar partiyisige eza bolghan bezi grozin musapirlar intayin muhim orunlarga ishqa élin'ghan idi. Mesilen 1938-yili profissor fon mendéni n s d a p ning tashqi siyaset bölümige mes'ul qilib teyinligendin kéyin, uning ornigha grozin musapiri bolghan profissor mixa'il Exmeteli dégen kishi qoyulghan. Uning tuqqini sabiq Groziye jumhuriyitining Gérmaniyide turushluq elchisi lado Exmetelimu kapkaziye alaqilishish ishxanisigha mes'ol qilin'ghan idi. Yene bir grozin musapir bolghan alkisandir nikoradzé dégen kishi rosénbérngning a p a sidiki intayin muhim bir adimi bolghan idi.

Yoqurida tonushturulghan orunlar her türlük témilarda doklatlar teyyarlash, terjime qildurush qataridiki ishlar üchün nurghun kesipi xadimgha éhtiyajliq idi. Bu meqsette siyasi alahldiliki yoq nurghun musapir, bolupmu fon mendé, léybbrandt bilen munasiwetlik bolghan bu orunlarda xizmet qilmaqta idi. Türkistanda tughulup ösken Idil-Ural Türkliridin bolghan idris oqushining bir qismini Gérmaniyide tamamlighan bolup, birinchi dunya urushi jeryanida Bérlin etirapidiki urush esirliri üchün qurulghan wünstorf Musulmanlar lagirida dini we ijtimai'y ishlar mes'oli bolup xizmet qilghan iken. Sowétler ittipaqigha qaytip barghinidin kéyin, Buxara xelq jumhuriyiti teripidin Gérmaniyige iwertilgen oqughuchilargha mes'ol qilib qayta Bérlin'ge iwertilgendin kéyin qaytip ketmey Gérmaniyide qélip qalghan iken. Orta Asiya Türki shiwiliri, Türkiye Türkchisi bilen bir qatarda Némische, fransuzche we erep tillirini bilidiken. Shunga u, sherq xelqlirige munasiwetlik Némis organliri üchün éytqanda kam uchraydighan muhim adem hésaplinatti (idris, hitlérning «küresh yolum» dégen kitawini faris tilgha terjime qilghan. Urush yillirida m t b k üchün ishlesh arzusi bolghan bolsimu Weli Qéyumxan ruxset qilmighan. Urush axirlashqinida Gérmaniya qéchip chiqip se'udi Erebistan'gha bériwalghandin kéyin, u yerde padishahning xizmitide bolghan. Bir meqsette waqit ötkendin kéyin Gérmaniyige qaytip bérip, amérikiliqlar qurghan bolshéwizmgha qarshi mu'esselerde ishleydu. Ömürining kéyinki yillirini wén'giriye ötküzüp, axiri shu yerde wapat bolidu. – aptorning izahati). Idil-Uralliq Türkiye grazhdani Exmet tömür bilen Türkistanliq Weli Qéyumxan'gha oxshash bir qisim kishilermu qaysi

bir orunlarda xizmet qilish bilan birge, fon mendé yaki léybbrandtqa oxshash mes'ol kishilarning teliwi buyiche öz kesipi sahelirige alaquadar ishlardin doklatlarni teyyarlap bérish ishliri bilenmu shoghullanmaqta idi (mühlén: léybbrandt bilan ötküzgen söhbitide, uning Weli Qéyumxan manga asaslíqi Orta Asiyadiki Sowétlarning déhqanchiliq ishlirigha munasiwetlik doklatlarni teyyarlap béretti dep körsitidu. – aptorning izahati).

Natsitlar hakimiyet béshigha chiqqan yillardin bashlap Yawrupada pa'aliyet qilip kelgen Sowét ittifaqigha qarshi musapirlarni siyasiy tereppazliqi we munasiwet qilish shekilliri boyiche mundaq ikki gurupqa ayrish mumkin: birinchi türdikiler yeni shöbhisiz eng küchlük orun'gha igiliri Promété guruppisigha tewe kishiler hésaplinatti. Bu guruppini teshkil qilghan musapirlar asasen alghanda lébral démokratichi yaki bolmisa sotsyal démokratichi kishiler ikenliki melum. Bu heriket Polshaning yardimi bilen teshkillinip élip bériliwatqanliqi seweplik, adette Fransiyé-En'giliye sépigha yéqin kélidighan meydanini ipadileshmekte idi. Bolupmu Fransiyé, qismenlikte En'giliye 1920-yilliri Sowétlardin kelgen bu musapirlarning qurup chiqqan musapirdiki hökümetlirige yadrem qilip kelmekte idi (groziyilik sotsyalistlar qurup chiqqan noyé jOrdaniya re'islikidiki musapir hökümiti 1930-yillarghiche Fransiyé, En'giliye we bélgiyilikler teripidin resmi étrap qilin'ghan idi. – aptorning izahati). 1935-yilisi Sowétler ittifaqi jemiyet'i akwamgha qobul qilinishi bilen, bu guruplar qattiq zerbige uchrighan bolupla qalmay, siyasiy jehetlerdimu tüpki burulushlarning körülishinimu keltürüp chiqqarghan idi.

Yene bir tereptin, Sowét musapirliri Yawrupada pa'aliyet qilishqa kirishkinidin kéyin, Prométéni teshkil qilghan guruppilargha qarshi turudighan reqip guruppilarmu körülüşke bashlighan idi. Bular bir bolsa Sowét ittifaqi otturgha chiqishtin burunla öz wetenliride eslidinla bar reqiplarning bügünki uzantisi idi, yaki bolmisa Yawrupagha kelgendin kéyinki pa'aliyetler jeryanida otturgha chiqqan ixtilaplar sewebidin peyda bolghan reqipler hésaplinatti. Bundaq parchilinish kapkaziyilikler arisida bekla köp közge chéliqatti. Nyo jOrdaniyan gurohigha qarshi bir qisim grozinlar milletchi spridon kédyá etirapigha yighilip guroh teshkil qilishqan idi. Yene bir reqip yitekchi bolsa, groziyining sabiq Bérlin elchisi lado Exmeteli gurohi idi.

Bulargha oxshash yene Promété terkiwidiki shamil gurohigha qarshi turidighan shimaliy kapkaziylilikler sabiq shimali kapkaziylilik ministir heyder bammattning etirapigha yighilishqan idi. Musawatchilar arisidiki parchilinishmu reqip yitekchi qilip yene sabiq ministir bolghan xas mehemmetni talliwélishqan idi.

Promété teshkilati terkiwide bolghan guruppilarning siyasi ornigha qarap, Gérmaniyide hakimiyet üstige chiqqan Natsit da'iriliri bular bilen héchbir munasiwet qurmayla qalmay, ularning reqiplirige yadem qilishtek bir siyasi yolni talliwélishqan idi. Emma heyder bammatt bashchiliqidiki barliq reqiblarning pa'aliyetlirige yademde bolidu. Eslidinla öz wetinidiki chaghlarda Sowétler ittipaqi jahan'girlikige qarshi jeng qilip yürüp Yawrupagha chiqwalghan Prométéchi yitekchilermu, komunizmgha bekla oxshap kitiwatqan yene bir id'ologiyeye hésaplan'ghan fashizmgha, uninggha wakalatlik qiliwatqan Natsitlar bilen munasiwet tikleshke peqetla qiziqmighan idi. Hetta purset tapsila natsisizmni tenqitleshke teyyar idi.

Bammatt, 1934-yilidin bashlap Gérmaniye, Italiye we Yaponiye sépidin alghan yademge tayinip «kawkaz» deydighan bir zhornal chiqirishqa bashlaydu. «kawkaz», pirinsip jehette Prométége, libralizmgha hemde démokratiyige qarshi idi. Kapkaziye guruppidikilarning qarishi boyiche, dunyani anarxizm bilen qalaymaqanchiliqtin qutquzup chiqalaydighan birdin-bir tüzüm – milliy sotsyalizm yoli, yeni fashizm yoli deydighan qarashta idi. Uning Prométéchiler bilen bolghan birdin-bir ortaq noqtisi – Sowét ittipaqigha bolghan öchmenliki idi.

Natsit Gérmaniyisi bilen Prométéchiler guruppisi ottursidiki barliq zidlishishlarga qarimay, Némislar bu guruptiki bezi ezalarni Gérmaniyide turup qélishigha, zhornal neshri qilish ishlirigha qarshi turmighan idi. Gérmaniye da'irilirining bundaq pozitsiyide bolishigha ularning Sowét dühmenliki sewep bolmaqta idi. Emma ulargha bundaq mu'amile qilish bek uzun dawam qilalmaydu. Gérmaniye-Sowét ittipaqi dostluq shertnamisining imzalinishi bilen bu türdiki munasiwetler pütünley astin-üstün bolup kétidu.

Yene bir jehettin Promété merkizi orginining Yawrupada pa'aliyet qilib kéliwatqan démokratiyige yéqin, emma fashizmge öch ipadiliri asyada özgergenliki, emma bu yerde bolsa Sowétler ittifaqigha dühmenlik qilish sépldila turiwatqanliqi körüldü.

Ylraq sherqning qudretlik küchi bolghan Yaponiye, 1905-yilqi ros-yapon urushida ghelibe qilghandin kéyin saxalin arilining jenobini tartiwalghan bolup, shu arqiliq charrosiye bilen biwaste chégridash bolup qalghan idi. 1915-yili qUralliq tehdit sélip yürüp manjuriyide imtiyazliq orun'gha érishiwélip, rosiye bilen bolghan chégridashliqi téximu kéngeytilgen idi. Bolshéwiklar inqilawida yüz bergen ichki urush jeryanida, yaponlar char padishani himaye qilidighan aq urus générallirigha yan bésip, ularni esker we qUral-yaraq jehettin yölep turidu. Bu jeryanda bolshéwiklarga qarshi küresh qilib, kéyin Sowétler ittifaqidin qéchip chiqqan birmunche musapir manjuriyige kiriwalidu. Bulardin xéli köp kishi yaponiyige bériwalidu. Tokyoda Sowéttin qéchip chiqqan xéli köp Idil-Uralliq Türkiyer turatti. Ular, musapirlar etritidin birni qurup chiqishqan idi. Yaponiye da'irilirimu bu kishilerge bekla qizghin mu'amile qilib kelmekte idi.

1927-yili Warshawagha ötüp, Idil-Ural musteqilliq komititini teshkillep chiqqan ayaz isaqi, 1933-yilining axirlirida tokyogha baridu. 1934-yilining fiwral éyida yaponiyide turiwatqan tatarlarning birinchi nöwetlik kichik qurultiyini chaqiridu. Bu jeryanda padishah xiroshitoning iniliridin shahzade chichibu bilen körüshüp, Idil-Ural mesilisini tonushturidu. Kéyin yene Yaponiye tézginlep turghan manjuriyige barghan isaqi, 1935-yilining fiwral éyida Yaponiye, Xitay, koriye we manjuriye qatarliq jaylarda yashaydighan 17 tatar jemiyitining wekiller ömigidikiler bilen ylraq sherq pütün tatarlar qurultiyini chaqiridu. Qurultaydin kéyin mukden «modEnjangni dése kérek? -t» shehiride milliy medeniyet merkizidin birni quridu. U yerde yene «milliy bayraq» namida heptilik gézitmu chiqirishqa bashlaydu. Yaponiye hökümiti ayaz isaqi ishqa ashurghan bu pa'aliyetlerge bashtin tartip qizghin mu'amile qilib yadrem qilidu. Idil-Ural Türklirining yaponiyidiki yene bir pa'aliyiti bolsa, «Yaponiye muxbiri» dégen zhornal chiqirishi idi. Abdulhey qurbaneli isimliq Idil-Uralliq birsi teripidin errep herpliri bilen Türkiche chiqirilghan bu mejmu'e, 1931-yili

afrildin boshlap neshri qilinshqa boshlaghan bolup, neshri jeryanida Yaponiye hökümiti teripidin yardemge ériship turghan.

Yaponiye, 1931-yili manjuriye tewesidin Xitaygha hujum qilidu, manjuriyidimu manjugo ‹manjuriye döli - t› dégen bir qorchaq hökümet teshkil qilidu. Xelqaraliq bésimning küchiyip kétishi sewebidin 1933-yili milletler jemiyiti teshkilatidin chiqip kétidu. 1937-yilgha kelgende Xitayning xéli chong bir parchisini bésiwalghan idi. Bu jeryanda 30-yillarning béshidin tartip Sherqiy Türkistanda Xitay hakimiyitige qarshi qozghilanglar partilashqa boshlaydu. Türkistan milli ittipaq herikiti Sherqiy Türkistanning musteqilliqi üçün orta q dühmini Xitaygha qarshi turushigha yardem telep qilish üçün yaponiyige ümid baghlashqa boshlaydu. Ötken bablarda tonushturulghinidek, Yaponiye hökümitige bir tonushturush dokladi (mémorandum) sunidu. Parizh bilen Kaboldiki Yaponiye bash elchiliri wastisi arqiliq biwaste alaqlishish yolliri axturilidu.

Epsuski, Mustapa Choqay oghlining Parizhda, ghoja oghli-bextiyar ikkisining Kabolda körsetken tirishchanliqliri kütken netijini bermey, Yaponiye terep Sherqiy Türkistanda qozghimaqchi bolghan milli musteqilliq kürishige biwaste yardem qilish ishgha bek qiziqip ketmeydu.

1937-yili yaponlar Promété teshkilati bilen biwaste resmi munasiwet tikligen yilliri idi. Polshaning tashqi ishlar ministirlikining arxiplirida bu mesile heqqide mundaq baha bérilgen:

1937-yili, yaponlar en'eniwi éhtiyatkarliqini bir terepke chörüp tashlap, tunji qétim, 'heriket' bilen munasiwet tikligen idi. Hazirgha kelgiche tatar (Idil-Ural) we Türkistan milli heriketlirige bir qisim yardemlerni bergen bolishigha qarimay, kapkaziyilikler bilen héchqandaq munasiwet qilishmidi.

Yene shu Polsha hüjjetlirige asasan'ghanda, yaponlar Promété guruppisigha tewe ellerde qilishqa tigishlik pa'aliyetlerge yardem qilish tekliwde bolghandek qilsimu, Polshaliq mes'ol kishi ridz smigli bu tekliwni ret qilghan. Emma xarbinda turushluq Polsha wakaletchisi stsnislaw pélége, Yaponiye da'irilirini renjtidighan ish qilmasliqini,

munasiwetlerni mustehkemlesh üchün tirishchanliq körsitishi lazimliq heqqide yolyoruq bergen. Uningdin keyin, ikki dölet ottursida ötküzülgen söhbetler netijiside, tokyo bilen Warshawadiki elchixanilarda Promété herkitige mes'ul bolidighan we heriketlerni maslishop heriketke atlandurushqa mes'ul herbi meslihetchilikler qurulishi qarar qiliniidu. Polshaning hüjjetliridin qarighanda, yaponlar Sowét ittipaqini 5 jumhuriyetke parchilashqa da'ir bir lahiye tüzüp chiqqan. Bu pilan'gha asasen Ukra'ina jumhuriyiti, ulugh mongghuliye (ichki we tashqi mongghuliye, buryat rayoni we bayqalning sirtidiki rayonlar), yaqutistan, ulugh Türkistan (sherqi we gherbiy Türkistan, wolga tatar rayonlri) we sibiriye ittipaq jumhuriyetliri shekillinishi kérek idi. Xitayni toluq ishghal qilip bolghandin keyin ishqa ashurush éhtimali bolghan bu pilandin qarighanda, yaponlar Sowétlerdin bölünüp chiqidighan milletler mesilisige qizghin mu'amile qilip kelgenlikini körsetmekte. Emma urushtin keyin Yaponiye pilanini asta-asta özgertishke bashlap, Sowétler ittipaqini parchilashning ornigha sherqi jenobi Asiyagha kengiyish yolini tallap alidu.

Polshaning ishghal qilinishi we Promété herikitining aqiwéti

1939-yilining 24-awghust künisi, Natsitlar bilen bolshéwiklar ottursida bir shertname tüzülgenliki heqqidiki xewer dunyaning üstige chaqmaq chüshkendek pütün dunyani zil-zilige séliwitidu. Bu xewer, Polshaning yoqulush künlirining bashlan'ghanliqidin dérek bermekte idi. Chunki, Gérmaniye-Sowét ittipaqi öz'ara tajawuz qilishmasliq shertnamisining bir tarmiqi hésawida qol quyulghan mexpi kilishim boyiche Polsha, finlandiye we baltiq elliri Sowét ittipaqi bilen Gérmaniye ottursidiki tesirda'irilirige asasen bölüshiwélinidighan bolghan idi. Buning netijiside, Pilsudskining aldin qilin'ghan perizi yene bir qétim ispatlinip Polsha ikki küchlük xoshniliri teripidin qaytidin bölüshiwélishning siyasi asasi tiklen'gen boldi. Gérmaniye-Sowét dostluq shertnamisining imzalinishi bilen teng, Gérmaniyide pa'aliyet qiliwatqan söwétlerge qarshi barliq heriket we metbu'at pa'aliyetliri chekliwétilidu. Shundaq qilip, 10 yildin buyan Bérlinda bésiliwatqan «yash Türkistan» zhornili eng axirqi 116-117-sanliq awghust nusxisi

bilen hayatini axirlashturidu. Bu cheklime Promété sahesidikiler üçünla chiqirilghan bir cheklime bolup qalmay, qurulghan künidin buyan Gérmaniyini terep tutush neshriyat pirinsipida ching turup kéliwatqan «kawkaz» qatarliq zhornallarmu bu cheklimidin öz nésiwisini alghan idi.

1939-yili sintebirning béshida Gérmaniye qoshunliri Polshagha kiridu. Bu weqedin ikki kün kéyin En'giliye bilen Fransiye ikkisi Gérmaniyige qarshi urush élan qilidu. Shundaq qilip, ikkinchi dunya urushi resmi bashlan'ghan hésaplandi. Aridin uzun ötmey Sowét ittipaqimu Polshani ishghal qilish herikitige atlinidu. Promété herikitining yaratqan we bu heriketni qollap quwetlep kelgen Pilsudskining aldin perez qilghinidek, wetini Gérmaniye bilen rosiye teripidin yene bir qétim bésiwélinip bölüshiwélinidu. Natsitlar Gérmaniyisi, bésiwalghan bashqa jaylarda ijra qilghinidek Polshadimu Sowétler ittipaqigha qarshi xaraktirdiki her qandaq bir heriket yaki neshriyatchiliq pa'aliyetlerni cheklesh qararini ijra qilishqa kirishidu.

Yüz bergen bu tür xeterlik weziyet astida, Polsha hökümiti Promété yitekchilirini qilche kéchiktürmey chetke chiqiriwétish qararini alidu. 6-sintebir küni bir yerge yighilghan Promété ezalirini mayor dombrowski hemraliqida brést litowsk terepke yolgha salidu. Ularning pilani rominiyige bériwélish idi. Yolgha chiqqan bu bir Türküm kishiler ichide Promété ittipaqi re'isi okra'inaliq profissor roman smal stottski, Ezerbeyjan milli merkez re'isi mehmet imin rosulzade, ezalardin Mirza baba bilen eli ezertékin, Idil-Ural milli merkez rehberi ayaz is'haqi, shimali kapkaziye herikitining yitekchiliridin se'it shamil bilen eza bilatti, Qirim milli merkez re'isi edige Qirimal bilen Groziye milli herikitidin imnayidszi qatarliq kishiler bar idi. Türkistan milli ittipaqining re'isi Osman ghoja oghli bolsa, uningdin ikki heptidek burun Iran'gha yolgha sélinighan idi.

Bu bir Türküm kishiler rominiye chégrisigha qarap yolgha chiqqandin kéyin, smal stottski brést litowskidiki tuqqanlirining qéshigha bériwélish üçün toptin ayrilip yolda qélip qalidu. Qalghan kishiler nurghunlighan xeterlerni bashtin kechürüp axiri rominiyige bériwalidu. Mehmet imin rosulzade buxarista qalidu. Ayaz is'haqi, se'it shamil, Mirza baba we edige Qirimal qatarliq kishiler Türkiye

terepke qarap seper qilidu. Sherq inistitutining mudiri w. Bonzhkowski bolsa isira'ilgha kétiwalidu. Polshada qalghan smal stotksimu bir mezigil ötkendin kéyin a q sh gha kétiwalidu. Shundaq qilib, Promété herikitining barliq yoquri derijilik yitekchiliri Polshadin ayrilip bolidu. Ayaz is'haqi Polshadin ayrilishning shu peytidiki héssiyatlarini töwendikiche ipadiligen idi:

Siler bilen bizlarning erkinlikimiz üçün, shu'arimiz bilen bayrighimiz etirapida wetinimizdin we qérindash ellerdin qoghlandi qilin'ghan biz Türki milletchilerni toplan bir yerge yig'han Léxistan, ot yalqun ichide yanmaqta, weyran bolmaqta, qanlar ichide bughulmaqta, köz yéshi ichide ingirimaqta we qan yig'hlmaqta. ... biz Türki ellerning milletchiliri 10-12 yildek bu dostimiz bolghan dölette tikligen yéngi milliy mesh'ellirimiz, qurghan milli mujadile merkezlirimiz Léxistan bilan birge küyüp kül bolmaqta idi. Bizmu Léx eskerliridek, Léx awan'gartliridek ikkinchi qétim qurup chiqqan hayatliq we pa'aliyet merkezlirimizni tashlap, yene bir qétimliq muhajir musapirchiliqigha, qarangghululuq ichidiki namelum bir yerlerge qarap seper qilduq.

Polsha hökümet ezaliri wetini ishghal qilin'ghandin kéyin Parizhgha bériwélip, wladyslaw skorski re'islikide bir sürgündiki hökümet qurup chiqidu. Gérmaniye qoshunliri Polsha ishghalidin kéyin Fransiyige hujum bashlighanda, bu hökümet 1940-yili iyonda En'giliyige bériwalidu. Polsha ghezisini bilen arxp matériyallirimu bu hökümetning nazariti astida En'giliyige toshup kétilidu. Shundaq qilib, körünüshte bolsimu Promété merkizi London'gha köchürülgen hésaplandi (Idil-Uralliq eli éqish, 2002yilisi élan qilghan «isimde qalghanlar – eslimiler» isimliq kitawida «91-bet» ayaz is'haqi Warshawadin ayrilghandin kéyin Polsha hökümet xadimliri bilan birge rominiye arqiliq awal Parizhgha, u yerdin yene London'gha bériwalghanliqini, 1940-yili Türkiyige qaytip kelgenlikini bayan qilghan. Emma bu melumatlar ayaz is'haqining «Léxistandin ayrilish» mawzuluq maqalisida «emel mejmu'esi, 1984. 140-san» bayan qilghanlirigha oxshimay qalghan. Ayaz is'haqi bu maqalisida Polshadin ayrilghandin kéyin rominiye arqiliq Türkiyige kéliwalghanliqini bayan qilghan idi. Türkiyige kelgendin kéyin

En'giliyige barghan-barmighanliqi heqqide héchqandaq melomat yoq. – aptorning izahati).

Yene bir tereptin, Prométéchiler Parizhda bésilghan «la réwu dé Promété» zhornilida Polshaning ishghal qilin'ghanliqigha naraziliq bildürüş arqiliq Fransiye bilen En'giliye teripide turghanliqini ipadileshken idi. Bu zhornalda maqala élan qilghan barliq musapir yitekchiliri bilen her qaysi öz wetendashlirini Gérmaniye-Sowétler ittifaqi hemkarliqigha qarshi ittifaqlashishqa chaqirghan idi (Némis-urus ittifaqigha qarshi birliksep tüzüş heqqide chaqiriq chiqarghan yitekchiler munu kishiler idi: nöw jOrdaniya, Mustapa Choqay oghli, Mir yaqub mextiyéw we aléksandr shulgin. – aptorning izahati). Chet'eldiki Groziye hökümet re'isi nöw jOrdaniya, 1940-yili fiwralda sabiq Groziye parlamint ezalirigha qilghan bir nutqida Gérmaniyige bolghan hés-tuyghilirini mundaq otturgha qoyidu:

Milletlarning erkinlikini xalighanche yoq qiliwatqan bir Némis döliti, groziyining erkinlikini qaytidin eslige keltürüş ishigimu hergiz yaremchi bolalmaydu. Bizning teghdirimiz, meyli burun yaki бүgün bolsun, bashqilarning erkinlikige hörmet qilishta ching tUralaydighan démokratik küchlergila baghliq.

Jordaniyaning bu sözi, Groziye dégen isimning ornigha Sowétlarning asariti astida qalghan xalighan bir milletning ismini qoyup ishlitishke bolidighan, Sowét musapirlirigha ortaq héssiyatlar ipadilen'gen bir söz idi. Yoqurida ismi atalghan zhornalning eng axirqi sanida fashizim bilen komunizmning her ikkisinila bir türlük koléra wabasi dep tonushturup kélip, Yawrupaliqlarni her ikkila eqidige qarshi turushqa chaqirghan idi. 1940-yilining may éyida Fransiyaningmu ishghal qilinishi netijiside bu zhornalmu öz hayatini axirlashturidu (bu zhornal, 1940-yilining april éyida eng axirqi sani 8-9 sanlirini chiqirip toxtaydu. – aptorning izahati).

Promété teshkilatining barliq yitekchiliri Polshadin ayrilghinidin kéyin, Némis da'irili ajayip qiziq bir ish qilidu. Natsitlar partiyisining tashqi munasiwetler bölümiki Polshada ishghal qilin'ghan rayonlarning omumi waliliqigha teyinlen'gen franktin, Promété teshkilatini tarqitiwetmeslikini, uni siyasi jehette tertipke salghandin

kéyin birer jemiyyet qatarida qoghdap qélishini telep qilidu. Digendek, Némis bixeterlik teshkilati bolghan s d ning 1939-yil 25-öktebirde chiqarghan bir uqturishida, bu teshkilatning yerlik shöbilirining pa'aliyyetlirini dawamlashturushigha ruxset qilinidighanliqi uqturulghan.

Ularning bundaq qilishtiki meqsidi, éhtimal Gérmaniye ishghaliyyetchiler hakimiyiti bilen Polsha ziyaliliri hemde Promété teshkilatining töwendiki xadimliri bilen bolghan munasiwetlerni saqlap qélip, bu teshkilatni Némis ghayiliri üçün xizmet qilidighan bir teshkilatqa aylاندurushni oylighan bolishi mumkin.

Urush dewride Türkiydikilernimu öz ichige alghan halda her qaysi ellerge tarqilip ketken Promété herikitining bir qisim yitekchiliri londodiki Polsha hökümiti bilen bolghan munasiwetlirini dawamlashturidu. Mesilen mehmet imin rosulzade Polshadin ayrilghinidin kéyin buxaris arqiliq Parizhgha bériwélip, u yerdiki sürgündiki hökümet xadimliri bilen birge Fransiye ishghal qilin'ghan künlergiche shu yerde turup pa'aliyyet qilidu. Fransiye ishghal qilinishidin kéyin buxarisqa qaytip kélidu (rosulzade, ta urushning axirqi dewrlirigiche Türkiyining rominiyide turushluq bash elchisi hemdulla supu tengri'öwerning qéshida, yeni buxarista turidu. Urushning axirqi waqitlirida bolshéwik qoshunliri rominiyige yéqinlap kélishi bilen u yerdin Gérmaniyege ötüp, u yerde amérika ishghaliyyetchi qoshunliridin panaliq tileydu. 1947-yilisi Türkiyige qaytip kélidu. – aptorning izahati).

Yawrupada yaki Türkiyide qélip qalghan musafir yitekchiliri shunche qiyin shara'itlarga qarimay Londondiki sürgündiki hökümet bilen munasiwet qilip turghanliqi melum. Mesilen, Idil-Ural herikiti yitekchiliridin eli éqish, ayaz is'haqi bilen birlikte Polsha hökümiti bilen bolghan munasiwetlirini ta 1944-yillarghiche dawamlashturup kelgenlikini bayan qilmaqta. Yene bir terepte, Qirimliq yitekchi jappar séyid Exmet Qirimer Gérmaniyege Polshani ishghal qilishigha ochuq naraziliq bildürgenliki üçün, Türkiydiki Gérmaniye bash elchisi fon papén uni skorski (chet'elde qurulghan Polsha hökümitining re'isi. – aptorning izahati) üçün jasusluq qilmaqta dep qarilaydu.

Polshaning ishghal qilinishidin keyinki Türkistan milliy ittifaqi

Awghust éyida imzalan'ghan molotop-ribbéntrop shertnamisi Prométéning barliq ezalirini chüchitiwetkinidek, Türkistan milliy ittifaqi xadimlirini mu qattiq chüchitiwetken idi. Chunki, shuningdin téxi yérim yil awalqi mart éyida chaqirilghan t m b qurultiyida teshkilat merkizini Bérlin'gha yótkesh heqqide qarar qobul qilin'ghan, mejdidin delilnimu öz ichige alghan bir munche yitekchiler Gërmaniyige bériwalghan idi. 1939-yilining axirlirigha kelgiche tarix chaqi téximu téz aylinishqa bashlap, Yawrupada yüz bergen bu jiddichilikler tüpeylidin, t m b qurultiyida qobul qilin'ghan qararlarning héchqaysisini ijra qilish imkaniyiti bolmaydighan bir siyasi weziyet shekillenmekte idi.

(resim orni)

T m b chilar urush partilashning aldida Gërmaniyide. Bérlin, 1939.
– Ehet Enjan arxiwidin

Choqay oghli, 1939-yilining otturliridila yawropadiki bu urush aqiwitide qizil sheytanlar (uruslar közde tutulmaqta. – aptor) küchiyip kétidighandek qilidu, dégen perizini otturgha qoyghan idi. Endiki ish, t m b merkizini köchürüp barghidek bashqa bir dölet tépishqa toghra kelmekte idi. Shu seweptin, Choqay oghli shu yili iyon éyining otturlirida mejdidin delilge qaritip yazghan xétida munularni deydu:

Siyasi weziyet aldimizgha yene 'köchüsh' mesilisini tirep quyidighanliqi heqqide tahir bilen oktay ikkisige éytqan idim. ... bizni qobul qilidighan birer Yawrupa döliti tépilarmu? Nime bolsa bolsun, bu ish kündin-kün'ge muhim mesile bolup aldimizda turmaqta.

Awghustning otturlirida, Osman ghoja oghli baghdattqa qarap yolgha chiqidighanliqini bildüridu. Choqay oghligha yazghan xétide, u yerlerde bezi heriketlerni pilanlawatqanliqini ima qilip körsitidu:

Bu kéche teyyare bilen <ayroplan bilen> baghdattqa qarap uchmaqchi bolivatimen. ... qonup ötighan birinchi biket gritsiyining pire dégen yéri bolup, ikkinchi biket pelestinning sida dégen yéri. U

yerde Léxistan «Polsha» teyyarisidin En'giliye teyyarisigha almishidikenmiz. Shundaq qilib baghdatqa qarap uchidikenmiz. ... baghdatqa barghinimda sizge xet yazarmen. ...

Dostlirimdin anghinimgha qarighanda Némislar sizge wiza bérish ishida müshkülat chiqarghaniken. Fransuzlar wiza üçün mangimu qiyinchiliq tughdurdi. Shundaq qilib bizning Yawrupada uchrishishimizgha qlsmet bolmidi. Ümidwarmenki, pat yéqinda mubarek wetinimizde yaki bolmisa wetinimizning chégralirigha yéqinlraq birer yerde körüshüp qalarmiz.

Barghansiri küchiyip kétiwatqan Némis xewipi hemde Sowétlerning Gérmaniye bilen yéqinliship kétiwatqanliqi, En'giliyilikler bilen Polshaliqlarni zich hemkarliship bir septe turush halitige keltürgen idi. Yéqinda partilash aldida turiwatqan dunya urushi mezigilide ottura sherq, Iran we Afghanistan qataridiki eller qudretlik dunya küchlrining tutushup qalidighan sehnisige aylinip qalidighandek körünetti. Shunga ular, Promété herikitining mensüplirini bu rayon'gha orunlashturush üçün heriket qilishmaqta idi. Ghoja oghlining Iran'gha yolgha sélinishimu shu meqset üçün idi.

Yawrupada otturgha chiqqan bu xil weziyet bilen bir qatarda, t m b yitekchilirining ehwalimu künden-kün'ge qiyinlashmaqta idi. Mustapa Choqay oghlining Türkiyige iwertken xetliride bu weziyet uchuq bayan qilinmaqta idi:

Gérmaniye chégra éghizlirini taqashqa kirishti. Ya bir xet, ya bir amanet iwertelmes halgha chüshüp qaldim ... tahir, mejdidin, batu we Exmetjanlar bilen bolghan alaqem üzülüp qaldi. ... Osman ghoja oghli Warshawadin baghdatqa, u yerdin yene Iran'gha kétiptu. Bu heqte manga xet yazghan iken. ... pat yéqinda wetende yaki weten'ge yéqin bir yerlerde körishermiz dep yéziptu. ... ayaz ependining tokyodin yazghan xétini tapshurup aldim. Musa jarulla tokyogha bériwaptu. ... zhornalni Parizhgha köchürüp bérishni oyliswiatimen. Emma Parizhda errep herpliri bilen zhornal basturghili bolidighan birer metbe yoq. ... Türkiye biz üçün eng muwapiq jay bolghini bilen, ular bizning u yerde pa'aliyet qilishimizni chekliwetti. ... Misirni oylap

baqtim, emma u yer biz zadila bilmeydighan yat bir yer hésaplinidu. Dostlirim bilen sözlishop baqtim. Téxiche birer jawapqa érishelmidim.

Yawrupada bundaq weziyet shekilliniwatqan bir mezigilde, t m b ning sabiq re'isi Zeki Welidi Toghanning ehwalidimu özgirish körülshke bashlaydu. AtaTürkning wapatidin kéyin, uning hayat waqitlirida chetke qéqilghan bir qisim siyasetchiler bilen bezi rehberler qaytidin wezipe öteshke tekliq qilin'ghan idi. Uzun'ghiche chet'elde turup qalghan reqiqlerdin doktor riza nur Türkiyige qaytip barghan idi. Bundaq weziyettin xewer tapqan Zeki Welidi, 1939-yili 1-may küni jumhurbashqani «pirizdént» Ismet in'önü, dölet mudapiye bashqani fewzi chaqmaq we ma'arip wekili hasan eli yüjellerge ayrim-ayrim xet yézip, Türkiyige qaytip kétish niyitining barliqini, Türkiye uniwersititlirining birerside ishlep qélsh arzusi barliqini éytqan. Welidining bu teliwi uzun'gha qalmaq testiqlinip, Istanbul uniwersititining edebiyat pakultiti Türk tarix dersige mes'ol qilip teyinlinidu. Shundaq qilip, Zeki Welidi Toghan ikkinchi dunya urushi partilighan 1939-yilining 1-sintebir künisi Gërmaniyidin chiqwalidu.

T m b ning qalghan ezalirining ehwalimu bulardin tula bek perq qilmaytti. Abduwahap oktay, ayali se'ide xanim, Exmetjan oktay we batu qarabay qatarliqlar Gërmaniye Polshagha hujum qilishtin sel awal Türkiyige kéliwalghan idi. Öz pa'aliyetlirini dawamlashturushqa bolidighan muwapiq birer dölet paytexti tapalishidin ümidini üzgen t m b chilarning Gërmaniyidin chiqishta eng arqida qalghan ezaliridin mejdidin delil bilen tahir chaghataylarmu shu yol bilen 1940-yilining bashlirida Türkiyige bériwalidu.

Shundaq qilip, xuddi 1920-yillardikige oxshash, Mustapa Choqay oghli Yawrupada yene tikendek yalghuz qalidu. Choqay oghlining Türkiyide turiwatqan t m b ezalirigha yazghan eng axirqi xetlirining biriside yézilghan munu qurlar uning intayin perishan rohi halettini ochuq körsitip bermekte:

Bü dewrlerde biz Türkistanliqlarning qolida qilchimu bir déplomatik purset yoqliqini köriwélshqa bolidu. ... uzundin béri ichimde saqlap kéliwatqan bezi sirlirimni sizlerge ashkarilimaqchimen. Uzundin béri qanat yaydurup kéliwatqan bu herikitimizning bir qismi tamamlandi

déyishke bolar. Ete kün'ge 13. Yeni xurapi kishiler qet'iy yaxshi körmeydighan bir kün. ... bizge yarem qilidighanlarni peqetla yoq depmu éyalmisammu, ... sewir qilip ümit ichide kütmehtimen. Xuda boyrisa, birerpaydiliq ehwal körülgidek qilsa, körüshüsh üchün sizlerni bu yerge chaQirimen. ... shu chaghda weziyetni bashtin axiri bir qur muhakime qilip chiqishimiz üchün purset bolup qalar. ... hazirche sizlerge deydighan geplirim shunchilik. ... besh waqit namizinglarda du'a qilghaysiler. ... buningliq bilenla shunche uzun yildin béri shoghullinip kéliwatqan herikitimizning chiqish yoli qalmidi dep qarisaq bolmas.

Choqay oghli, Parizhda bir tereptin özining kilechiki heqqide qarangghu künlerge teyyarliq qilip turghanliqini ipadilise, yene bir tereptin Fransiyilikler bilen yaponiyiliklerdin ümit kütüp munasiwet baghlashning yollirini axturupmu yürgen. Bu jeryanda, Polshani ishghal qilghandin kéyin norwigiye, daniye qatarliq ellerni ishghal qilishqa atlan'ghan Gérmaniye, may éyining béshida yölünüşini jenub terepke burap gollandiye bilen béligiyini qiynalmayla bésip ötüp Fransiye tewesige ayaq basqan idi. 16 iyon künisi Fransiye terep urush toxtitish teliwini qoyup Gérmaniyige teslim bolidu. Shundin étibaren, Choqay oghli üchün bu weziyetni küzütüp bikar olturushtin bashqa qilidighan ish qalmighandek körünetti. Radi'ogha miqtek qadilip olturup London radiyosidin quliqini üzmeý tashqi dunya xewerlirini bilishke tirishatti. Yene bezi dostlirining wastichiliqigha tayinip t m b ezaliri bilen alaqa baghlashqimu urunmaqta idi.

(resim orni)

Mustapa Choqay oghlining milliy kütüpxana kartuchkisi – Ehet Enjan arxiwidin

(resim orni)

Ikkinchi dunya urushi partlighan künlerde Choqay oghlining a'ilisige bérilgen ashliq kinishkisi, 1941-yili 30-mart – Ehet Enjan arxiwidin

Mustapa Choqay oghli, 1941-yilining april éyida profissor mendéning tekliwige bina'en Gérmaniyige bérip a p a ning bezi mes'ul kishiliri bilen körüshidu. Gérmaniye sepiridin qaytip ayaligha éytqanliridin qarighanda, Némis mes'ul xadimliri uningdin Sowétler

ittipaqi heqqide uchur telep qilghanken. Yeni eger bir urush chiqip qalghidek bolsa, qizil armiyeye terkiwidiki Türkistanliq eskerler qandaq qilishi mumkinliki heqqide Choqay oghlining pikirini sorighanmish. Choqay oghli ular bilen körüshüp bolup Parizhgha qaytip ketken. Emma aridin uzun ötmey, qayta Gërmaniyige chaqirtilidu. Uning shu kilishi qayta Parizhgha menggu qaytalmas bolup kélishi bolup qalidu. Pütün jahanni qaplighan urush boranliri uni esirler lagirlirigha, chin qelbidin söyüdighan ana wetinidin kelgen yurtdashliridin teshkil tapqan esirler lagirigha sörep mangmaqta idi.

Üchinchi Bap

Ikkinchi Dunya Urushi Yillirida

Ularning wezipisi ikki impiriye otturida oyniliwatqan shaxmat oyunida péchka bolup yem bolush idi. Mana bu, ularni kütiwatqan paji'elik aqiwet.

– sir olaf karoyéning «Sowét impériyisi» dégen kitawidin

Küchlük döletler ottursidiki urushining péchkiliri

Barbarossa herikitining bashlinishi

1941-yili 6-ayning 22-küni etigen sa'et 3 tin 15 minut ötkende, hitlér dunya tarixidiki eng chong qUralliq urushlardin birsi bolghan barbarossa herikitini bashlash boyruqini chüshiridu. Donay

deryasining qara déngizgha quyulidighan éghizidin bashlap ta baltiq déngiz qirghaqlirighiche sozulghan 1600 kilométirliq uzun sep boyiche, 600 ming dane matorluq waste bilen 3 milyon 200 minggha yéqin eskerdin teshkil tapqan 146 diwiziyilik Gérmaniye armiyisi tuyuqsiz hujum qilib Sowétler ittifaqi chigrasidin bösüp ötidu. Féld marishal rittér fon lép qumandanliqidiki shimaliy urush sépi topkorpus armiyisi baltiq rayonidiki Sowét armiyisini tarmar qilib lénin'gradni ishghal qilish wezipisini üstige alidu. 400 kilométir uzunluqtiki urush sépige yéyilghan merkizi urush sépi topkorpus armiyisige féld marishal fon bok qumandanliq qilidu. Gudéri'anning mashinilashqan qisimliri bilen késsérningning hawa armiyé küchi arqiliq kücheytilgen merkizi urush sépi topkorpus qisimliri brést-wilna-smolénskarni ishghal qilish wezipisini üstige alidu. Féld marishal fon awndstéd qumandanliqidiki jenobiy urush sépi topkorpus armiyisi bolsa dinyépir deryasidin kichip ötüp kiyéwni ishghal qilish wezipisini üstige alghan idi. Bu üç topkorpus qisimliri bu wezipini orundighandin keyinki pilan boyiche qisquch shekillik hujum bilen ilgirlep, Sowétler ittifaqining yürigi bolghan Moskwani igellimekchi bolidu. Barbarossa herikitining axirqi nishani Sowétler ittifaqini shimaldin jenopqa qarap otturdin ikkige bölüp turidighan shimaliy muz okyanning aq déngiz qirghiqidiki arxan'gél'ski shehiridin ta wolga deryasining hezer déngizi (kaspi) gha quyulush éghizigha jaylashqan astraxan shehirigiche sozulghan bir tüz siziqning gherbiy qismini igellesh idi.

Sowét chigrasidin chaqmaq tizligide bösüp ötkén Gérmaniye korpusliri aldida Rusiye qoshunliri put tirep tUralmay tire-pireng bolup tarmar bolidu. Awghust bilen séntebir aylirida igellinish pilanlan'ghan stalin'grad bilen lénin'gradtin bashqa barliq yerler asasi jehettin bésiwélinidu. Del shu peyitte, Gérmaniye armiyisi ushtumtut pilanini özgertip hujum qilish nishanini Moskwagha qaritip, Moskwaning bosoghisighiche yétip baridu. Emma noyabir éyidin bashlap 'marishal zimistan qish' bilen 'géniral patqaqliq' otturigha chiqqachqa, Gérmaniye armiyisi shimaliy urush sépide lénin'grad, merkiziy urush sépida Moskwa we jenobiy urush sépida bolsa stalin'grad otturisida sozulghan uzun sep boyiche tosulup qimir qilalmay turup qalidu. 1942-yilgha kirgende, urush sépi asasen kapkaziye terepliridiki qismen ilgirleshler bilen cheklinip, groziyining shimaliy chigralirighiche bolghan jaylar bésip élinidu.

Gérmaniyining irqchilik qarishi we sherq ishliri ministirligining qurulushi

Barbarossa herikitining bashlinishidin sel awal, yeni 17-iyol künisi, ishghal qilish pılanlan'ghan yerlarning puxralirini bashqurush tüzümining layihisini tüzüsh meqsitide sherq ishliri ministirligi (ostministéryum) qurulup, bu ministirlikke afréd rozénbérq mes'ol qilip teyinlen'gen idi. Bu ministirlik siyasiy, memoriy we iqtisadiy bölümdin ibaret üç qisimdin teshkil tapqan idi. Rozénbérqning kona dosliridin léybrandt mes'olliqidiki siyasiy bölüm, öz ichide yene üç shöbe bölümge ayrilghan idi. Omumiy siyasiy ishlar bölümü biwaste brawutigamgha, Ukra'ina bölümü wilxélm kinkélin'ge, kapkaziye bölümü bolsa profissor fon mendége tapshurulghan idi. Türklerge munasiwetlik eng muhim bölüm ene shu mendé mes'ul bolghan bölüm idi. Bu bölümge munasiwetlik qUralliq qisim herikitige asasen bir Némis géniral senmujang mes'ol qilin'ghan idi. Bu sahelerde tazilashqa tigishlik unsurlarni tazilash hemde bixeterlikke munasiwetlik ishlar himlérning qol astidiki jasusluqqa qarshi axbarat bölümige, yeni s s chilar bilen s d chilar qoshonigha bérilgen idi.

Némislarning, Sowétler ittifaqida islawayanlar bilen uruslardin bashqa milletlarni bashqurushqa munasiwetlik siyasetlirini éniq chüshinish üçün, Natsitlar bilen Némis hakimiyitining milliy mesililer heqqidiki közqarashliridin tepsili xewer tépishimizgha toghra kélidu.

Natsitizm idiyisi boyiche alghanda, sherq mesililiri mundaq ikki asasiy pirinsip boyiche bir terep qilinidu: birinchi pirinsip, bu eng muhim pirinsiplardin birsi bolup, hitlérning eng muhim közqarashliridin birsi bolghan "hayatliq makani" köz qarishi, yeni lébénsrawmni asasiy ölchem qilidu. Gérmaniyining sherqide yashaydighan uruslarnimu öz ichige alghan barliq milletlarning aliy Némis irqi (!) aldida turghan orni mana mushu köz qarashning ikkinchi muhim mezmonini shekillendüridu.

Adolf hitlér, özining «küresh yolum» dégen kitawida Gérmaniyining nopus sanigha mas kelmeydighan yer zémini üstide toxtilip kélip, bir milletning musteqil mewjut bolup tUralishidiki eng muhim shert,

yéterlik miqtarda hayatliq makan'gha ige bolush-bolmasliqigha baghliq, dep tekitlen'gen. Bundaq hayatliq makan shertini, peqet Sowétler ittifaqi parchilinishtin otturigha chiqidighan uruslar igelliwalghan yerlerni Gërmaniye tartiwélishi arqiliqla kapaletke ige qilinishi mumkin dep qaralghan.

Natsitizmning irqchiliq nezeriyisi boyiche alghanda, baltiq milletliri (Istoniyilik, litwiylilik we litwaniyilikler) aliy Némis irqigha mensüp bolmighini bilen, ular Némislashtürülush imkanigha ige milletler katigoriyisige mensüp xelq hésaplinidiken; Ukra'ina, bili Rusiye we Rusiye qatarliq ellerde yashaydighan islamiyanlar bolsa pes irqqa mensüp milletler dep qaralghan. Kapkaziye milletlirige baha bérishte yoqurqigha tüptin oxshamaydighan baha otturigha qoyulghan. Ermenler yehudiylargha yéqin millet dep bahalan'ghan. Ulargha sélishturghanda grozinlar aliy irqqa mensüp ademler qatarida qarilip, Némis hakimiyiti astigha ötküzüshke bolidighan kapkaziylilikler ichidiki eng etiwarliq millet hésaplinidiken.

Natsitlarning irq derijisige اساسlan'ghanda, Asiyaliqlar qatarida Türklermu pes irqqa mensüp, yeni untérménsh dep hisaplinatti. Natsitizm nezeriyichiliri, Sowétler ittifaqi teweside yashaydighan islamiyanlar bilen bashqa milletlarning perqlirige bek ehmiyet bermey, ularning hemmisini yighip yögep mongghul depla qarawergen. Némislarning, Türki qewmlerge oxshaydighan Sowét sistémisi ichide yashaydighan Asiyaliq qewimlerge bolghan qarashlirigha eng chong tesir körsetken amel, hitlérning bolshéwizmning barliqqa kilishi bilen, Sowétler ittifaqining qurulusi heqqidiki mesililer üstide yürüzgen mulahiziliri idi. Hitlérning qarishiche, Sowétler ittifaqining asasi gewdisi islamiyan we mongghullardin terkip tapqan bolup, uning bash qismi yehudiylardin teshkil tapidiken. Shundaq qaralghachqa, Sowétler ittifaqi tewesidiki yoqutulushqa tigishlik اساسliq dushman urus milliti bolmastin, belki bolshéwik idiyisi bolishi kérek iken. Uruslar, yeni islamiyanlar Asiyagha qistilip qalghan waqitlarda, pes irq hisaplinidighan Asiyaliqlar Sowétler ittifaqining Yawrupa qismigha köchüp kilip makanlashqan waqitlirida uruslarga bolshéwikchiliq dunya qarishini singdürüshke bashlighanmish.

Qisqisi, hitlér bolshéwizmni Asiyaliq irqqlar peyda qilghan bir balayi-apet dep hisapligan. Hitlér, 1941-yilning dikabir éyida richstag (Gérmaniye parlaménti) da sözligen bir nutqida “eger bolshéwiklar bu urushta ghelibe qilip qalghudek bolsa, tinchliq shertlirini uruslar emes, belki mongghullar bilen tatarlar tüzüp otturigha qoyidighanliqi muqerrer iken. Eger bundaq bir ehwal yüz berginide, pütkül Yawrupaliq bilen Yawrupa medeniyiti intayin éghir balayi apetke düchar bolidu” dep höküm chiqarghidek derijide bu xil közqarashqa ishinidighanliqini bildürgen. Uningche bolghanda, islawiyan irqi aldan’ghan bir irqmish. Mundaq étqanda körünüshte Némislargha oxshaydighan aq sériq tenlik, kök közlük islawiyan irqi, qara chachliq we bughday önglük mongghul alwastiliri teripidin qaymuqturiwitilgen hemde ularning qénini bulghiwetkenmish.

Netijide, hitlér özining bimene irq közqarashlirigha asasinip trotski, kaminéw we zinowyéw qataridiki yehudiy qénidin bolghan inqilap rehberlirige shu dewrlerde komunizm idiyisi bilen menidash halgha keltürülgen grozin qénidin bolghan stalinni, shuningdek yene ötmüş yillarda hitlér arzulighandinmu küchlük impiriyilerni qurup chiqalighan iqtidarliq atilla, chinggizxan qataridiki Asiyaliq dahilarnimu qoshiwalghan. Shundaq qilip, urush yéngi bashlan’ghan waqitlardila mexpi boyruq chüshürüp kompartiye komissarlirini, yehudiylarni we Asiyaliqlarni tazilash herikiti bashlan’ghan idi. Ene shu bu boyruqqa asasen, yüz minglighan tatar tükliri bilen Türkistanliqlar pes Asiyaliqlar dep qarilip qirip tashlan’ghan idi. Bu boyruqning Asiyaliqlargha munasiwetlik mezmonlar, ming bir müshkülatlar bilen urushning ikkinchi yilida, yeni 1942-yilning 12-séntebir künisige kelgendila andin emeldin qaldurulghanliqi bezi hüjjetlerdin ispatlanmaqta. 1942-yili s s (és-ischilar) ning özgertish-terbiyilesh bölümi teripidin tüzülüp tarqitilghan «dér untérménsh» dégen kitapchida, atilla bilen chinggizxandek dahilar yitekchiligidiki pes irqqlarning Yawrupa milletlirige qilghan wehshilikliri (!) tonushturulush bilenla qalmay, bu xil irqqlargha munasiwetlik birmunche sawatlarmu qoshumche qilin’ghan idi. Némis teshwiqat organliri ta urush axirlashqan künlergiche bolshéwikchilikning asasi nezeriye menbesini Asiyaliqlardin kelgen, yeni mongghullardin kelgen deydighan bimene qarishidin waz kechmigen idi.

Natsitlar hakimiyati teripidin sherq ministirlikige mes'ol qilin'ghan alfréd rozénbérq eslide istoniyide tughulghan bir Némis idi. U, hitlér we bashqa Natsitlarga bek oxshap ketmeydighan millet közqarashqa ige birsi idi. Uning qarishiche, Gérmaniyining eng xeterlik dühmini Rusiye iken. Uningche bolghanda, milletler adette mundaq üç xil tipqa bölünidiken: birinchi tiptikiler bashqilargha yitekchilik qilish we yéngiliqlarni keship qilish iqtidarigha ige yitekchi milletlerdin teshkil tapidiken. Buninggha tipik wekil qilip Némis irqini körsitidu; Ijadiyet bilen keship qilish iqtidari bolmighan, emma bar nersilerni saqlap dawamlashturup kelgüsi nesillerge Miras qilip qaldUralaydighan milletler bolsa ikkinchi tebiqidiki milletlerge kiridiken. Türklerni ene shu tipqa mensüp irq dep qarighan; Bar nersilerni buzup weyran qiliwitidighan milletler bolsa üçinchi tipqa mensüp irq bolup, bundaq irqlargha orus, yehudiy, sigan qataridiki milletler misal qilin'ghan. Shundaq qilip, Némislar Sowétler ittipaqi tewesidiki urustin bashqa milletlarning hemmini birla türge ayriwetmey, ularni öz alahldiliklirige qarap qaytidin türlerge ayrish, shuningdek yene bu milletlarning bu türler ichidiki mewqesini toniwélishigha yadem qilinishi kérek dep qarighan. Shu arqiliq Rusiye bilen Gérmaniye otturisida memoriy jehette Gérmaniyige ita'et qilidighan bir bagh qurup chiqish imkanini yaritishqa urun'ghan. Ajayip sirliq teghdir, rozénbérqning Gérmaniye üçün ümid qilghan bundaq bir mudapiye qorghini qurush pursitini ikkinchi dunya urushi axirlashqinida Sowétler ittipaqigha ata qilghan idi.

Milliy ishlar ministirligi yéngidin quruliwatqan waqitlarda, kelgüsi pilanlarni teyyarlawatqan rozénbérq, Sowétler ittipaqini xerite üstide Ukra'ina, biliRusiye, baltiq tewesi, Qirim, kapkaziye, don wadisi we Türkistan qatarliq 7 parchigha bölüş layihisini otturgha qoyup, qalghan yerlerde büyük Rusiye qurushni pilanini otturgha qoyghan. Derweqe, bu layihide Gérmaniyining bu jaylarning hemmisinila ishghal qiliwélishi shert deyidighan bir pilanimu yoq idi. Rozénbérq, Gérmaniyining biwaste ishghal qiliwélishigha tigishlik yerlarning pilanini tüzüp chiqish üçün réych komissriyati dégen organda 4 tarmaq bölüm qurup chiqqan idi. Bu bölümler baltiq elliri bilen bilirusiyinimu öz ichige alghan halda ustland bölümi bilen Ukra'ina, Moskwa we kapkaziye bölümlerdin teshkil tapmaqta idi. Emma Natsitlar partiyisi ichide unche bek tesiri bolmighan rozénbérqning

uruslardin bashqa milletlerge ayrim-ayrim mu'amile qilish kérek deydighan bu pilani, bashqa Natsitlarni bek qiziqturup kitelmeydu. Shundaq bolghachqa, 1941-yilisi ichide ishghal qilin'ghan yerlerde beribir hitlérning közqarashliri اساسida siyaset belgülenmekte idi.

Natsitlar partiyisi rehberlik guruppisining sirtida qaldurulup adettiki memoriy kadir bolup ishlep yürgen yene bir guroh kishiler, bashqa bir türlük közqarash boyiche heriket qilmaqta idi. Milliy ishlar ministirligining tüwen derijilik memoriy xizmetchiliridin teshkil tapqan memori xadimlar, tashqi ishlar ministirligi teweside xizmet qilidighan diplomatlar, akadémiklar we bir qisim herbilerdin teshkil tapqan bu guroh kishiler millet mesiliside xiyaliy aliy irq sepsetiliri boyiche mu'amile qilmastin emeliyetni chiqish qilghan halda mu'amile qilinishi kérek dep qarishatti. Bu kishilerning bir qismi bolshéwiklar hakimiyiti aghdurulsun, uning ornigha démokratik bir Rusiye qurulsun, bundaq bir Rusiye bilen Gérmaniyimu inaq xoshnidarchiliq munasiwet tiklishi kirek dep qarishatti. Yene bir qisim kishiler bolsa Gérmaniye, uruslardin bashqa milletlerge yadrem bérish arqiliq ularni öz milliy menlikige irishtürush lazim; Bu shekilde yéngidin qurulidighan döletler biz üçhün bixeterlik qorghhan bolush rolini oynaydighan, rusiyining kingeymichilik qilishini chekleydighan, Gérmaniye terepke qarap kingiyishige tosalghu bolalaydighan weziyetni barliqqa keltüreleydu dep hisaplashatti.

Rushenki, Gérmaniye armiyisi keyni-keynidin ghelibe qilip chaqmaq tézligide algha ilgirlewatqan bir peytte, bu tür qarashniki kishiler öz pikirlirini otturigha qoyush pursitige zadila érishelmeydu. Emma urush bir izda toxtap qalghan weziyet shekillinishke bashlap, Gérmaniye urush mashinisi tesir küchini yoqutushqa bashlighan künlerde, yoqurqidek qarashlar resmi otturigha qoyulup, bu tür ishlar ijra qilinishqa bashlinidu. Gérmaniye urush sepliride chékinish weziyitining shekillinishige egiship uruslardin bashqa milletlerge yadrem bérilish kérek deydighan qarashlarni himaye qilidighan pikirlermu küchiyishke bashlaydu. Profissor géhardt fon mendé, profissor hans koch, profissor tyodor obérlandér, déplomat otto brawtigam we géniral oskar fon nyédérmayér qataridiki kishiler ene shu xil pikirdiki kishilerning tipik wekilliridin idi.

Rusiye aldinqi sépidin Gérmaniye esirler lagirighiche

Sowétler ittifaqi qilche teyyarliqsiz bir peyitte omumiy yüzlük hujumgha uchurighan künlerde, aldinqi sepke aldirap-tinep nechche milyon kishilik esker yökeshke kirishken idi. Bu eskerlarning mutleq köp qismi yiterlik herbiy telim-terbiye körmigen, shuningdek qUral-yaraq, oq-dora jehettimu bekla yitersiz ehwalda idi. Bundaq chéchilangghu bir armiyige tayinip Gérmaniye armiyisini yéngish turmaq, hetta düshmen hujumini astilitishtinmu ümid kütkili bolmaytti. Digendek, urushning deslepki aylirida Rusiye urush sepliri shundaq téz tarmar bolup ketken idiki, qisqighine bir nechche ay ichldila shunche köp düshmen eskirini esirge alidighanliqini Némis géniralliri zadila perez qilishmighan idi. Yalghuz kiyéwge qilin'ghan hujumdila 5 Sowét topkorpusi tarmar qilinip 665 mingdin artuq esker esirge élin'ghan idi. Hujum shiddet bilen dawam qiliwatqan deslepki 4~5 ay ichide el bolghan urush esirlirining sani 3 milyondin éship ketken bolup, bu san sherq urush sépidiki Némis esker sanining yighindisigha teng dégidek idi.

Urush esirlirining xéli köp qismi urus bolmighan bashqa milletlerge mensüp Sowét herbiliridin teshkil tapmaqta idi. Bu esirler Polsha bilen Gérmaniyidiki esirler lagirigha haydap keltürölüp qamilidu. Bu jeryanda yüz minglighan esir yollarda ölüp-qirilip tügeydu. Esirler lagirigha saq yétip kileligenler bolsa intayin éghir qiyin-qistaqlargha élinidu. Aliy irq (!) wekilliri urushning desliwide qolgha keltürgen bunche zor ghalibiyetning mestligide pes irq dep qaralghan esirlerge qarita adem qélipidin chiqqan wehshilikler bilen mu'amile qilidu. Qisqa waqit ichldila shunche köp düshmen eskiri esirge chüshken, shuningdek bunche köp esirni bir terep qilishqa qilchimu teyyarliqi bolmighanliqi üçün, esirlerni orunlashturushta bekla köp qiyinchiliqlargha düch kélidu. Némislar üçün, urush esirlirige munasiwetlik jeniwe shertnamisini bir chetke qayrip qoyup, esirlerni qilche kari bolmay ach-yalingachliqta lagirlarda ölüp tügeshke tashliwétish – bu qiyinchiliqlardin qutulushning birdin-bir charisi idi.

Resmiy Némis hüjjetliridin qarighanda, pütün urush jeryanida Sherqiy urush sépida esirge élin'ghan Sowét eskerlirining sani jem'i 5

milyon 162 ming neperge yetken bolup, bu esirlarning 1 milyon 981 ming nepiri esirler lagirida qirilib tügigen; Esirlerni yökesh jeryanida ölgenler bilen yoqap ketken esker saninimu qoshup hisaplighanda, ölgen esirlarning omumiy sani 3 milyondin artuq idi. Ölmey saq qalghan esirlarning 818 minggha yéqin qismi herxil yallanma esker polklirida léjyonér süpitide aldinqi seplerge iwertilgen yaki arqa seplerde Sowétler ittifaqigha qarshi ishlar üçün ishilitilgen. Uningdinmu éship qalghanlar sherq ishchiliri qatarida emgek lagirlirida éghir ishlarda ishilitilgen.

1941-yili 9-awghust künisi chüshke yéqin esirge chüshtüm. ... ikki kün ötkende texminen ikki yüzdek urush esiri bilen birge krowgrad lagirigha iwertildim. ... öktebirning birinchi heptiside minglighan urush esiri qatarida krowgradtin uman lagirigha köchürüldüq. U yerdiki esir sanini éniq bilelmisemmu, perizimche nechche ming artuq ikenliki éniq idi. ... hemmimiz ach qursaq bolupla qalmay, yérimidin köpirekimizning uchisida tüzügirek kiyim-kichekmu yoq yalang kiyimlerde iduq. Töt etirapimiz Némis qUralliq eskerliri teripidin qorshalghan, yamghur arilash qar-shiwrighan ichide yerlerde ömilep-tirmiship dégidek sörilüp aran mangattuq. ... on ming esirdin aran üç mingimiz uman esirler lagirigha tirik baraliduq. Mangghidek majali qalmay qoshunning keynide sörilip qalghanlarni keynidin yalap kiliwatqan aptomatliq Némis eskerliri shu yerdila dümbisini nishanlap turup étip tashlaytti. Ölgenlarning jesetliri bezide tupa-danggalliqa, yene beziliri tizdin ashqan patqaqliq yollarda tashlinip qalghan idi. ...

Öktebir éyining axirghiche tinmay yaqqan qar barliq kepilirimizni, chégra tosaqlirini we ötme-töshük bolup ketken lapaslirimizni appaq qar astigha pürkiwetken idi. ... ümidlirini téxi toluq yoqatmighan esirler ölgen sebdashlirining jesetlirini kepiliridin chiqirip chighir yolning nérisidiki tüzlükke kötek tizghandek üsti-üstilep tizip chiqatti. Ölgenler künsayin köpeymekte idi. Kéchiliri yénimda yatqan eskerning ölükmu yaki tirik ikenligini bilelmeyttim. Her küni seherde héliqi chighir yol boyidiki jesettin kötürilgen tam yéngi qoshulghan jesetler bilen barghansiri igizlimekte idi.

Uruqlap kétishimge achliq qoshulup ménimu ölüm wehimisi qorqutmaqta idi. Lagirdiki esirler arisida perq qilin'ghan yehudiylarni

Némis eskerliri sel nérisidiki döngning keynige apiripla étip tashlishini anglap turattuq. QUral tutqan Némis eskerlirini körsem shu haman közlirim qarangghuliship kitetti. ... ichimdin “men yehudiy emes” dep warqirghim kilip kitetti. Emma ünümni chiqiralighidek küchüm qalmighachqa, awazim boghuzumdila ghingildap yoqap kitetti.

Bu abzaslar, esirler lagirigha qamilip u yerde biwaste yashighan dangliq sha’ir chinggiz taghchining kündilik xatirisidin élini. Tüwendiki abzas bolsa bu esirler lagirida esirlerni tallap ayrish ishi bilen shoghullan’ghan Mustapa Choqay oghlining, Parizhda turiwatqan ayaligha yézip yoshurun iwertken bir mektubidin élini:

Ulargha: choqum yardem qilimen, dep wede qilattim. Emma ulargha teselli bérish üchünla shundaq yalghan sözlimekte idim. Endi ularning köriwatqan bu azapligigha berdashliq bergidek küchümü qalmidi. Tünigün 35 ademni ölüm jazasidin qutquzup qalghan idim. Emma ularni bir azgal ichige solap qoyushti. Bu künler öktebir kirgen künler bolup, süngektin ötidighan qattiq soghoq, ularning uchisida yazliq kiyimdin bashqa hichnimisi yoqla emes, hetta hemmisi dégidek yérim yalingach. Ular wujudini qar-yamghurdin saqlighidek kichik bir dalda yasash üchün tirnaqliri bilen topini qizip orek kolashqa tirishatti. Ulargha xuddi itqa tashlighandek nan tashlap béretti, ichidighan’gha sumu bermeydu. ... bu xeq (Némislarni démekchi – aptor) haywandinmu ötüp ketken yawuz birnimiler iken. ... bu künlerde rohi jehette qanchilik tügiship kitiwatqanlighimni perez qilghansen belkim, ... hetta bezide, bu ishlarni közüm körmisun dep özemni öltüriwélip blraqqa qutulup kiteychu digendin bashqini eqlimge keltürmey qalimen. ...

Choqay oghli, tekshürüshtin saqlan’ghili bolmaydighan bundaq xetlerde, lagirdiki ehwallar bilen Némislarning esirlerge tutqan mu’amililiri heqqide toxtilishtin özini qachurghan halda Türkistanliq esirlerge munasiwetlik melumatlarnimu bérp ötken:

Awghust éyining axirliridin bashlap esirler lagirini ziyaret qilish ishigha kirishken iduq. Biz noyabirning bashlirighiche bir munche lagirni ziyaret qilip kelduq. Bu jeryanda on minglighan yurtdashlirim bilen uchirishish pursitige irishken idim.

Esirge chüshken Türkistanliqlar mundaq ikki türge ayrilatti: ularning bir qismi urush esiri bolghan qizil armiyе eskerliri, yeni heqiqiy menisi bilen urush esirliri idi; Yene bir qismi bolsa Sowétlerge qarshi heriket qilghan hemde bu ishlargha munasiwetlik emeliy heriketliri üchün Sowét sotchiiliri teripidin mustelzim (tigishlik) yildin qamaq jazalirigha höküm qilinip, Sowét hökümiti teripidin aldinqi seplerdiki mejbori emgek lagirlirigha iwertilgen Türkistanliqlar, yeni puxra esirler idi. ... barliq esirler lagirida, bolupmu prostkén, suwalka, déba, débika, popégin qatarliq Türkistanliq esirler yighilghan lagirlardiki Türkistanliqlar méni bir körüpla tonidi. ... bu esirler meyli méning sexsi ehwalim heqqide bolsun, meyli men wekillik qiliwatqan hemde uning mes'oli bolush sheripige nayil bolghan milliy heriket (t b m) pa'aliyitim bilen bu teshkilatimizgha qarshi turush üchün Sowétler ittifaqining yürgüzgen rehimsiz qarshi heriket pa'aliyetlirini unutmighan iken. ...

Türkistanliq urush esirliri urush bashlinishtin sel awal qizil armiyе qoshunlirigha eskerlikke élin'ghan yashlar iken. Bularning arisida esirge chüshüshtin bir nechche hepte awalla bu sepke élin'ghanlar bolghinigha oxshash, ikki yil burun bu sepke élin'ghanlarmu bar iken. Ularning mutleq köp qismi umumiy yüzlük seperwerlik élanidin kéyin eskerlikke élin'ghanlar idi. ... bularning onda toqquzi miltiq étishnimu bilmeydighan yashlar idi. Türkistanliq qizil eskerlerning mutleq köp qismi herbiy wezipilirini haruwikeshlik, yüger-yitimchilik, ashpezlik, iskilatlarda xizmetchilik qilish qataridiki ishlar bilen otküzgen iken. Ularning ichidiki xéli köp kishiler: “bizler bir yérim yilliq waqit ichide bir qétim bolsimu qolimizgha qUral élip baqmighan tursaq, bizni qandaqmu esker digili bolsun”, diyishetti. ... urush bashlinishi bilen umumiy seperwerlik élani boyiche herbilikke élin'ghan bu eskerler orta we aliy mektep oqughuchiliri qatarliqlardin terkip tapqan idi. ... bir qisim Türkistanliq esir eskerler özilirining béshidin ötkenlerni sözlep kilip mundaq diyishti: “pidagogika inistitutida oqughuchi bolghan bir sinip sawaghdashlardin 15 aghine bar iduq. 6-ayning 26-künisi (urush bashlinip 4 kün ötkende) sinip mes'olimiz sinipqa kirip keldi. U bizge qarap retke tizilip herbiy idarining boyruqini kütishimiz kirekligini uqturdi. Bir sa'et ötkendin kéyin bizni udul poyiz istansisigha élip bérip derhal wagonlarga chiqirip herbiy telim-terbiye bérish üchün

namelum bir terepke qarap élip méngishti. Bizni nege élip kitiwatqanliqini bilelmiduq. Samara shehirige kelginimizde bizge herbiy kiyim we qUral tarqitip berdi. Xarkowgha yitip kelginimizde qolimizdiki qUrallarni yighiwélishi. ... bir nechche kün ötkendin kéyin bizni qaytidin poyiz bilen ormanliq bir yerge élip bérishiti. Bu yerde bizge 3 künlük herbiy telim-terbiye bérishiti. Tötinchi künisi komandirimizning qéchip ketkenligi, bizmu Némis qisimlirining qorshawigha chüshüp qalghanliqimizni bilduq. Shu yerde, yolda bizge qoshuliwalghan eskerler qoshulup bir qanche yüz Türkistanliq bir yerge yighiliship, hemmimiz birlikte el bolush qararigha kilishtuq.” ... Némis ayrupilanliri tarqatqan uxturushlarda Türkistanliqlarning teslim bolishi toghriliq ishendürerlik gepler bekla köp idi.

Asiyaliq urush esirlirining ehwali heqiqetenmu éghir idi. Irq derijisi rétide islawiyanlardinmu tüwen'ge tizilghanliqi hemde bolshiwézm apitining Asiyaliqlar teripidin peyda qilin'ghanlighi heqqidiki Natsit étiqadi sewebidin, Musulman-Türk esirlerge munasiwetlik bu xil köz qarash omumiy yüzlük qirghinchiliq qilish menisige aylan'ghan idi. Buninggha qoshulup, bolupmu urushning deslepki waqitlirida nurghun sandiki Musulman esirlerning sünnet qilin'ghanliqigha qarap, ularni yehudiy dep ayrip qolgha chüshken haman derhal étip öltürilmekte idi. Kéyinki urush jeryani boyiche milliy Türkistan birlik komitétinin aktip ezasi bolghan doktor Baymirza Héytining esirge chüshken waqita béshigha kelgenler, bu türdiki ishlarning jeryanini intayin éniq körsetmekte:

Urush bashlinip on kündeke waqit ötkende, béliRusiyede yadarlinip Némislargha esirge chüshtüm. Bizni nahayiti chong bir lagirgha apirip qamashti. Bir qanche kündin kéyin s s chilar ikenligi éniq bezi ofitsérlar esirlerni tekshürüsh ishini bashlap bizni türlerge ayrishqa kirishti. Ularning bizni niméshke ayriwatqanlighini chüshenmigen iduq. Emma birinchi küni ayrilghan 150~160 tek ademning mutleq köp qismi Türk qewimliridin bolghan Musulman esirler idi. Ular bu esirlerni derhal lagirning sirtigha apirip özlirige ora kolatquzup, shu yerdila étip öltürüp özi qazghan orilargha kömiwétishti. Etisi nöwet bizge kelgen idi. Ménimu shu qatardikilerge ayrighanlirida öltürilidighanliqimni hés qildim. Urusche bilidighan bir terjiman wastisi arqiliq ofitsérlerdin ikki reket namaz ötiwélishti telep qildim. Ular

desliwide méning néme telep qiliwatqinimni uqalmidi. Men buning bir dini ibadet ikenligini chüshendürganimdin keyin ular manga ruxset qilishti. Men namaz oquwatqinimda ular manga qarap diqqet bilen küzitishke bashlidi. Men namazimni ötep bolghinimda ofitsér yénimgha kélip méning qaysi din'gha étiqat qilidighanliqimni soridi. Men uninggha Musulman Türkliridin dep jawap berdim. Yeni sen yehudiy emesmiding dep soriwidi, yaq, biz yehudiy emes dep jawap berdim. U mendin siler Musulman turup yene néme üchün sünnet qildurisiler dep soriwidi, men uninggha, sünnet qilinish Musulmanliqning asasiq shertliridin birsi, shu seweptin qaysi millettin bolishidin qet'iy nezer, barliq Musulmanlar sünnet qilduridu dep chüshendürdüm. U ofitsér yénidiki yene bir Némis we héliqi terjiman bilen bir haza bir nimiler dep sözleshkendin keyin manga bir néme démeyla qamchisi bilen dümbemge urup aldida turghan esirlerning yénigha bérp turishimni isharet qildi. Shu ishtin keyin ular esirlerni ayrish ishini toxtatti. Bizmu bu jeryanda Némislarning yehudilarni yoqitish siyasitini yolgha qoyiwatqanliqini, yehudilarni ayrish üchün esirlerning sünnet qilip-qilinmighanliqigha qarap ayriydighanliqini bilgen iduq. Eger bu ishni desliwldila bileligen bolsaq, belkim yehudi dep qarilip öltüriwétilgen shunche adimimiz saq qalarkenduq. Shu künlerdin bunche uzun waqit ötken bolsimu, u ishni eslisem hazirghiche könglüm buzulidu. Ikki reket namaz qilimen dep telep qilishim özemning hayat qélishighila sewepchi bolup qalmay, shuningdin keyin yehudiy dep öltürüldighan nurghunlighan esir yurtdashlirimning hayatini saqlap qélishqa seweb bolghanidi (doktor Baymirza Héyti bilen ötküzgen shexsi söhbet – aptorning izahati).

Pütün aldinqi sep boyiche nurghun qétim tekrarlan'ghan bu türdiki weqeler, Gérmaniye armiyeye qumandanliqi teripidin perq qilinidu, shundin keyin sherq misitirliki bilen birge muzakire qilin'ghandin keyin, yehudiylardin bashqa Musulmanlarningmu sünnet qilidighanliqi heqqide chesniche yasan'ghan ishpiyonliri bilen herbi istixbarat bölümliri (s d we s s tikiler) ge resmi uxturush qilinidu. Shunche tirishchanliq körsitilishlerge qarimay, esirlerning top-top öltürülüş weqeliri yenila toxtimay dawam qilip turidu. Barbarossa herikitining deslepki aylirida esirge chüshüp Polshaning chénstoxaw lagirigha yollinip, qish mewsümliri boyiche u lagirda tutup turiliwatqan 30 ming etirapidiki Türkistanliq urush esiridin aran ikki mingdekla

adem saq qalghanliqi, bu weqening dawam qilip turghanliqigha bir misal bolidu. Bu lagirda esirlerni ayrishqa qatnashqan Weli Qéyumxan bilen, u waqitlarda bu lagirda esir qilip tutulghan doktor Baymirza Héytimu bu sanliq melumatlarning toghra ikenlikini éytidu:

Biz yéngi kelgen waqitlarda bu lagirda 32 ming neper yurtdéshimiz bar idi. Bizningkilerni tallap ayrip bolghiche bolghan ariliqta (dikabir éyi boyiche), bu sanning aran yérimila saq qalghan idi. 1942-yilining yaniwar éyida bu ademlirimizdin aranla ikki mingdek kishi tirik qalidu (Qéyumxan, «Mustapa Choqay oghlini esleymen», «milliy Türkistan» zhornili <1951> 70-71-san, 22-bet. Doktor Baymirza Héyti, 1941-yilining axirliri chénstoxaw lagirida 36 mingdek Türkistanliq esir yighilghanliqini, buning 33 mingdeki 1942-yilining kirishi qish boyi achliq, késellik we soghoqtin ölüp ketkenlikini bayan qilidu. Tirik qalghanlar arisidin 265 tek Türkistanliq pida'iliqqa tallan'ghan. Qalghanliri bekla éghir késel yaki yardar bolghanliqi üchün lagirda qaldurulghan. – aptorning izahati).

Sherq ishlar ministirlikining ministiri rosénbérg bir qétimliq sözide bezi lagirlarda tutup turiliwatqan Türkistanliq ikenliki éniqlan'ghan yüz mingdek urush esiridin aran alte mingdek kishiningla tirik qalghanliqini éytidu. Démek, urush jeryanida esirge chüshken her yüz Türkistanliq eskerdin aran besh nepirila tirik qalghan bolup, bu sanliq melumatlar opche qirghinchiliq yürgüzülgenlikini toluq ispatlap bermekte idi. Emma bu nisbet islawayanlar bilen xristiyan kapkaziyilik eslerde yérimidinmu az idi.

Urush esirliri komisiyilirining qurulushi

1941-yilining iyol aylirida urush esirlirini millitige qarap ayrish qarari chiqirilidu. Sherq ishliri ministirliki bu ishni üstige alalaydighan orunlarni sürüshte qilish we muzakire qilish arqiliq bu ishqa layiq bir qisim kishilerni tépip bir yerge yighishqa kirishidu. Bu kishilerdin teshkillinidighan arilashma komissiye esirler lagirini tekshürüsh, esirlerni ayrish we téximu muwapiq lagirlargha yökesh dégendek ishlargha mes'ol qilinidu. Esirler ichidiki Türki irqidin bolghan esirler

asasen Türkistanliq urush esirliridin terkip tapmaqta idi. Türkistanliqlarning ishlirigha mes'ul qilib Weli Qéyumxan chaqirtilghan idi. Shu künlerde yene Mustapa Choqay oghlini Parizhdin chaqirtip kélish üçünmu yol méngiliwatqan idi. San jehette ikkinchi orunda turidighan Idil-Ural Türklirini ayrish üçün Türkiye jumhuriyiti teripidin Gérmانيyige iwertilip Türkilogiye we pelsepe kesipide mutexessislik üçün bilim ashurghan Exmet tömür teklip qilinidu. Eslide özimu bir Idil-Ural Türkiliridin bolghan tömür, bu ishning öz millitidin bolghan kishiler bilen munasiwet qilishning bir yaxshi pursitiken dep tonup bu wezipini qobul qilidu.

Ezerbeyjanliq urush esirlirini ayrish ishigha mehemmet toghay, ermenlerni ayrish ishigha xarutinyan aka-ukilar, groziyilikler üçün togonidzé, hemde shimali kapkaziyilikler üçün elixan qantömür chaqirtilghan idi. Bu komissiyining mes'olliqigha n s d a p din, yeni Natsitlar partiyisi s a bataliyonidin geybél dégen bir Némis tallinidu. Shunga, bu arilashma komissiyeye yéngi qurulghan waqitlirida ostministryumning geybél komissiyisi dégen namda atalghan idi.

Bu arilashma komissiyeye (tekshürüş ömigi –t) ezaliri 1941-yili awghust éyidin itibaren esirler lagirlirini aylinip tekshürüp tizimlash ishigha kirishidu. Aldi bilen 27- we 28-awghust künliri xannowér etirapidiki bérgén-bélsén dégen lagir bilen oyérbké lagiri tekshürüldü. Tekshürüş ömigining ezaliri öz millitidin bolghan esirlerning tizimlikini chiqirip retke tizip chiqidu. Mustapa Choqay oghli bilen Weli Qéyumxan ikkisi barliq Türkistanliq guruppidiki esirlerni (özbek, qazaq, qirghiz, Türkmen, tajik, Uyghur we qaraqalpaq) ayrip chiqish ishigha mes'ul idi. Idil-Ural Türklirini ayrishqa mes'ul bolghan Exmet tömür bolsa sani téximu az bolghan bashqirt, chuwash we fin guruppiliridikilernimu qoshumche qilib jedwel tüzüp tizimlashqa kirishken idi. Tekshürüş ömigi ikkinchi qétimda 6-sintebirdin tartip 25-sintebirgiche sherqi pRusiye rayonidiki 7 lagirni tekshürüp chiqidu (bular torn, prostkén, suwalki, shirwind, métzikén, pogegeén we ébénrodé qatarliq lagirlarni öz ichige almaqta. – aptorning izahati). Üchinchi qétimda téximu yltraqta bolghan Polsha bilen ukra'indiki lagirlar tekshürülgen bolup, bu qétimqi tekshürüş ishi 38 kün dawamlashidu.

Bu tekshürüş ishi noyabirning axirlirigha kelginide jem'i 15 lagirdiki esirler milliti, yéshi, bilim sewiyisi, kesipi we ünwanliri boyiche mexsus tekshürülüp jedwelleshtürülgen idi.

Üchinchi qétimqi tekshürüshtin kéyin, Idil-Ural Türkilirini ayrish wezipisige Exmet tömürning ornigha abduraxman shafi almas teyinlinidu. Exmet tömür, Türkiyide herbilikke chaqirilghanliqini bu almishishqa bahane qilip körsetken bolsimu, bu ishtin kéyinki xéli uzun'ghiche Exmet tömürning Gérmaniyidin ketmigenliki esli sewep undaq emeslikini körsetmekte.

Bu arilashma tekshürüş ömigining ezalirini tepsili küzetkinimizde, tömürdin bashqa barliq ezalar musapirlardin teshkil tapqanliqini köriwélishe bolidu. Tömür, Idil-Uralliq bolush bilen birge, yene Türkiye jumhuriyitining wetendishi hésaplinatti. Shundaq bolghachqa, bu almashturush ishining esli sewebi, sherq ishliri ministirlikining Türkiye wetendishi bolghan bir kishining bu tekshürüş hey'itining ezasi bolishidin ensirigenliki asasi sewep bolishi mumkin dep perez qilishqa bolidu.

Urush esirler komissiyisi 1941-yili sintebirde, urush esirlirini zawut yaki déhqanchiliq meydanlirida ishchi küchi qilip ishlitish tekliwini béridu. Emma Gérmaniye da'iriliri bunche köp urush esirlirini muhim ishlepchiqirish orunlirida ishlitishte bixeter bashqurush qiyin bolidighanliqini bahane qiliship bu teklipni ret qilidu. Yene bir tereptin urush esirliri komissiyilirining muweppeqiyetlik pa'aliyet qilalishi bilen, Türkistanliqlarnimu öz ichige alghan barliq urush esirlirining teghdiri bu urushning tereqqiyatigha baghliq déyish mumkin idi. Dégendek, aridin uzun ötmeyla urush esirlirini arqa seplerdila emes hetta aldingi seplerdimu paydilinish qarari chiqidu. Bu qarardin kéyin, esirlerni birla tekshürüş ümikige tayinip türlerge ayrip tügetkili bolmaydighanliqi otturgha qoyulidu. Aridin uzun ötmey urush esirler tekshürüş ömigining sanini 30 gha, bu ömeklerde ishleydighan adem saninimu 600 ge köpeytip béridu.

Mustapa Choqay oghlining wapati

T m b re'isi Mustapa Choqay oghli, barbarossa herikiti bashlitilgan künisi Fransiyide qolgha élinip Parizh etrapidiki kompéygn namidiki bir lagirgha qamalghan idi (kompéygn dégen jay, Parizhning shimaligha jaylashqan bir mehele. Burun herbi doxturxana qilib ishilitilgen bu yerni, Némislar chégra simliri bilen qorshap siyasiy mehbuslarni qamaydighan türme qiliwélisqan. – aptorning izahati). Bu lagirda bir heptidek qamilip yatqan Choqay oghli, profissor mendéning yol méngishi, Bérlin'gha kélip urush esirler mesilisi bilen shoghullinisen dégen shert bilen qoyup bérilgen idi. Choqay oghlining özi dégen ehwallargha asasan'ghanda, desliwide uningdin esirlerge qaritilidighan radi'o nutqi sözlesh telep qilin'ghan. Emma u urush esirliri bilen yüzturane körüshüsh, ularning ehwalini biwaste igellesh lazimligini oylap, radi'oda notuq sözlesh tekliwini qobul qilmighan idi. Choqay oghli kéyin yazghan bir parche maqalisida mundaq dep yazidu:

Wetinimizning bügünki emili ehwalini bilen xelqimizning rohi ehwalini bilishimiz üchün urush esirliri bilen biwaste munasiwet baghlash eng muwapiq chare hésaplinatti. Bizni ghemge qoyiwatqan, wijdanimiz chidimay bizni hayajanlandurup kétiwatqan aldinqi sep bayanlirida tonushturulghan yoqurdikidek ishlardin toluq melumatqa érishishimiz üchünmu esir qérindashlirimiz bilen biwaste yüz körüshishimizge toghra kéletti.

Parizhdin ayrilish aldida Némis bashqumandanliq shitabining ruxsitini élip urush esiri bolup qalghan yurtdashlirimiz bilen körüshüp sözlishish zörür dep éytqan idim. Bu heqtiki tiligimni közde tutup bizge bundaq bir purset yaritip bergenliki üchün ulargha minnetdar ikenlikimni bildürmekchimen.

Mustapa Choqay oghli bu ish birer aydek waqit ichldila tügeydighan ish bolsa kérek dep perez qilib Bérlin'gha kélidu. Awghusttin bashlap Weli Qéyumxan bilen birge esirler tekshürüsh ömigide ishleshke kirishidu. Weli Qéyumxan u waqitlarda Choqay

oghlining yordamchisi süpitide terjimanliq qilib yürmekte idi. Epsuski, intayin qiyin shara'itlar astida dawam qiliwatqan esir ayrish ishi Mustapa Choqay oghlining teghdirini belgileydighan bir ishqa aylinip qalidu.

Choqay oghli, esirler lagirini tekshürüş ishigha atlinish aldida esirler norimal lagirlargha orunlashturulup, muwapiq mu'amile qiliniwatsa kérek dep oylichan idi. Shunga Türkistanliq urush esir lagirliridiki ehwallargha qiziqish ornigha Sowétler ittipaqining tüzümliri ularni milletchilik éngidin qanchilik yltraqlashtUralighanliqi, chet döletlerde qanat yayduriliwatqan Türkistan milli mujadililer heqqide xewirining bar-yoqliqi, eger xewiri bolsa bu heriketlerge qandaq qaraydighanliqi qatardiki su'allargha jawap élishqa aldirap kétiwatqan idi. Emma lagirlarda intayin qorqunushluq menzirilerge düch kélidu. Lagirlardiki esirler adem qélipidin chiqqan wehshi usullar bilen intayin paji'elik halette bashquruliwatqanliqini köridu. Esirlerning mutleq köp qismi soghoqta, acharchiliqta we yuqumluq késelliklerdin qirilmaqta idi. Tirik qalghanlirimu kichikkine bir ishni bahane qilib öltürülmekte idi. Choqay oghli, esirler lagiri tekshürüşhidin kéyin Qéyumxan wastisi bilen Némis mes'ollirigha yézip tapshurghan doklatida bu menzirilerdin qattiq chüchigenlikini, bu ishlarni tüzitish üchün béshigha herqandaq éghir bala kélishidin qet'iy nezer jiddi heriketke kirishidighanliqini qattiq renjigen halda mundaq bayan qilidu:

Siler Némislar, özenlarni Yawrupaning eng medeniyetlik we eng insaniy peziletlik milliti dep tonushturup yürettinglar. Eger silerning pezilitinglar men öz közüm bilen körgen eshu paji'elik menzire bilen ipadilidighan bolsa, menmu ene shu esirlerning béshigha kelgen paji'e, apet we rehimsizlerche yoqutulushlarning silergimu nésip bolishini chin dilimdin tileymen. Siler Némislar 20-esirde yashap turughluq, 13-esirde chinggizxanning qilghanliridinmu wehshi eskiliklarni qiliwatisiler. Siler Némislar özenlarni medeniyetlik, peziletlik bir millet dep tilgha élishinglarga hergiz heqqinglar yoq!

Choqay oghli yene, bu yazghan doklatining intayin jesur mezmunlar bilen tolghanliqini éytqan s s ofitsérighimu intayin keskin qilip: eger ölüm jazasigha mehküm qilip étip öltürmekchi bolsanglar yaki dargha ésip öltürmekchi bolsanglar mana men teyyarmen, bu

türdiki medeniyetlik (!) dep qaralghan bir millet arisida yashighandin ölginim yaxshi, dep jawap béridu.

Mustapa Choqay oghli, bu 3 ay jeryanida 15 esirler lagirini tükshürüp chiqip onminglighan Türkistanliqning qisqiche ehwalini retlep chiqqan idi. Choqay oghlining rohi haliti lagirlarda körgen paji'elik menzirilerdin éghir zerbe yigen bolup, uning nérwiliri qattiq buzulushqa bashlaydu. Shundin kéyin uning mijejimu özgirip kündin-kün'ge tirikke bolup kétidu. U intayin harghin, rohi chüshkün, bekla tersa bolup qalghan idi. Yene bir tereptin ezra'ilmu uninggha yéqinliship kelmekte idi. Shu waqitlarni Choqay oghli bilen birge béshidin ötküzgen shimali kapkaziylilik elixan qantömür, Mustapa Choqay oghlini ölümge qistap kelgen ishlarni töwendikiche bayan qilidu:

1941-yilining noyabir éyining axirlirida Mustapa endi bilen birge ost-ministriumgha kirginimizde, chénistoxawdiki lagirlarğa nurghunlighan Türkistanliq, kapkaziylilik qatarliq esirler keltürülgenlikini, shunga milliy tekshürüş ömeklirining u jaylarga derhal atlinishi lazimliyini bizge her waqit asanliq tughdurup bériwatqan fon mendé xewerdar qildi. Bu gepni anglighan Mustapa endim manga burulup “qéni emise, derhal yolgha chiqayli, u lagir méni bekla qiziqturawatidu, u yernimu körüp baqmamduq, körüp kelgendin kéyin yolimizgha rawan bolarmiz. Biz rastinla bekla charchap kettuq” dédi-de, ménimu birge bérishimni ching turup telep qildi. Etisi poyizgha olturup chénstoxawgha qarap yürüp kettuq (tekshürüş ömigidikiler ömek bashliqi h. Geybél bilen w. Zetyér; Türkistanliqlardin Mustapa endi Choqay oghli, Weli Qéyumxan; Ezerbeyjanliqlardin m. Toghay, telet almamiti; Ermenlerdin xarutiniyan; Idil-Urallliqlardin shafi almas; Grozinlardin togonidzé bilen shimali kapkaziyliliklerdin a. Qantömür, baturbek Ghazi qatarliq ezalardin teshkil tapmaqta idi. – aptorning izahati).

Etisi, doxturlar chénstoxaw lagirigha kelgen tekshürüş ömigidikilerge, esirler bedinidin mochin bilen tirip eynek probirkilar ichige qachilan'ghan pitlarni körsitip turup esirler ichide tibilis bilen dizintiriye qatarliq yuqumluq késelliklerni yuqturiwalghan bekla köp ikenlikini, shunga éhtiyat qilishliri lazimliyini éytidu. Tekshürüş

ömididikiler derhal ishqa kiriship kétidu. Bu heqte yene shu qantömürning bayanlirigha murajet qilimiz:

Mustapa endi yénimdiki bir üstelde olturghan idi. Teyyarliqimizni püttürüp, qéni bashlayli déyishimiz bilen teng, Némislar yüzlerche esirni zalgha yalap élip kirishti. Mustapa endi bérilgen agahlandurush, késellik yuqup qélislargha qilche perwa qilmay Türkistanliq esir yurtdashlirini qobul qilishqa kiriship kétidu. Bu arida diweylisip turghan, pitlap ketken birmunche esir bedenlirini gartilditip tatilashqiniche qizghin nutuq sözlewatqan Mustapa endining etirapigha olishiwalghan idi. Bu ehwalgha qarap menmu nechche qétim béríp Mustapa endige özingizgimu diqqet qiling, késel yuqup qalmisun dep jikiligen bolsammu qulaq salmidi.

Shu küni ish tügigendin kéyin, késellik yuqup qalghan-qalmighanliqini bélishe üçün tekshürüsh ömididikilerning hemmisini karantin qilib ayrim bir binada 12 kün küzitip tutti. Axirqi dyagnozda héch biride késel yuqturghanliq alamiti chiqmighanliqi üçün Bérin'ge qaytishqa ruxset qilinidi. Qantömür shu qétimliq Bérin'ge qaytish sepirini bayan qilib kélip mundaq deydu:

Eger ras bolsa, Mustapa endim bu ishlardin ikki kün burun béshim aghrim bolalmaywatimen dep qaxshap bergen idi. Bu waqitta menmu özemni dégendek saq hésaplap kitelmey turattim. Shuninggha qarimastin biz yenila poyizgha olturup Bérin'gha qarap yolgha chiqtuq. Poyiz bölümide Mustapa endim otturda, men Qéyumxan ikkimiz ikki yénida olturduq. Poyiz qozghalghandin kéyin uzun ötmey Mustapa endim bash aghriqi bilen qizitmisini örlep kitiwatqanliqini éytip, su ichmekchi bolidu ... 1941-yili 22-dikabir küni seherde Bérinning spandaw poyiz istansigha yétip kelduq. Mustapa endining késili küchiyip bekla éghirlisip kitiwatatti. Shunga Weli Qéyumxan uni derhal doxturxanigha apirip balnisqa yatquzdi. Menmu öyümge béripla késelliktin orun tutup yétip qalдим. Dizintiriye késilini yuqturiwalghan ikenmen. Bu weqe 1941-yili 22-dikabirda yüz bergen idi. Shuningdin besh kün kéyin, yeni 1941-yili 27-dikabirda Mustapa endim wapat boldi. Bu xewerni manga Qéyumxan téléponda hönggirep yighlap turup yetküzdi.

Weli Qéyumxan, Choqay oghlining wapat bolghanliq xewirini t m b ning qalghan ezalirigha yetküzüş üchün yazghan xétide, musibet xewirini tüwendikidek bayan qilghan idi:

Mustapa endim 1941-yili 27-dikabir küni sa'et 18 din 20 minot ötkende wapat boldi. Mustapa endining kütülmigende ushtumtut wapat bolishi méni we barliq dostlirimizni éghir musibet ichide qaldurdi. Biz bu chaqqiche qolimizdin kélidighan ishlarning hemmisini qilip kelgen iduq. Kéche-kündüz tinmay ishlep emelge ashurghili bolidighan barliq pilanlirimizni teyyarlap chiqqan iduq. Men burun iwertken xetlirimdimu sizlerge bildürginimdek qilidighan ishlirimiz téxi bekla köp idi. Bashqa ishlargha qarighanda Türkistanliq urush esirler lagirlirini aylinip yürüp ularning kimliklirini éniqlap chiqip jedwelleshtürüş, ular üchün imkaniyetning bérice ishlirini asanlashturup bérish ishliri bekla japaliq ishlar bolup, bu heqte xet arqiliq tepsili toxtilishim muwapiq kelmeydu. ... yalghuz men özemla 70 mingdin artuq Türkistanliq urush esirliri bilen körüshüp ularni tizimlap chiqtim. Bu esirlerning yérimidin köpireki oqutquchi, injinér, doxtur we tetqiqatchi qataridiki ilghar ademler iken. Mustapa endi shunche köp ghururluq ilmi kishilirimizning barliqi we ular bilen körüsheligenlikidin bekla xoshal idi. ...

1941-yili 27-nuyabir küni, chénstoxawgha bérup u yerdiki Türkistanliq urush esirliri bilen körüshken iduq. U yerdikilerde tifos xewipi körülgenliki üchün hemmimiz karantin qilinish üchün shu yerde 15 kün küzitish astigha élinduq. 21-dikabir küni Bérlin'ge qaytqaniduq. Bu yerge kelginimizde Mustapa endining qizitmisini örleshke bashlidi. Shunga derhal doxturxanigha apardim. Doxturxanida shunche estayldil dawalighanliqigha qarimay qizitmisini 40 gradustin chüshmey turiwalghan idi. Pütün ishlirimni bir chetke tashlap qoyup her küni uning yénigha bérup olturattim. Söhbetlishettuq. Mustapa endim manga bundin kéyin Türkistan'gha da'ir ishlarni qandaq qanat yaydurush kérekliki heqqide éghizche we yazma sheklide wesiyet qaldurup turdi. 25-dikabir küni uni yoqlap barghinimda körünüşide qilche bir xewip yoqtekle qilghan idi. 27-dikabir seherdimu ehwalini yaxshi körün'gen bolsimu qizitmisini yene örlep qalghan idi. Némis dostlirimiz wastisi bilen ayalini Bérlin'gha chaqirtip kelgen idim. Chüshtin kéyin ehwalini éghirlishishqa bashlap, sa'et 18

din 20 minot ötkende téxi hushini yoqatmay turupla menggülik uyqisigha gherq boldi. ...

Shundaq oylaymenki, bizning teghdirimiz qurban bérish bilenla ötidighan oxshaydu. Mushu tapta eng muhim bir adimimizdin ayrilip qalghanliqimiz biz üçhün eng éghir paji'e idi. ... yerlikke qoyushqa a'it tigishlik ishlar bijirilip, 1942-yili 2-yaniwar künisi Mustapa ependim layiq bolghan dagh-dughilar bilen menggülik yérige yolgha sélindi.

Mustapa Choqay oghlining wapati tüpeylidin chet'ellerde Türkistan üçhün küresh qiliwatqan musapirlar herikiti intayin muhim bir yitekchisidin ayrilip qalghan idi. Shundaq qilip, sherq urush sépida esirge chüshken Türkistanliqlargha munasiwetlik ishlarni bijirish ishliri pütünley Weli Qéyumxan'gha qalghan idi.

(resim orni)

Mustapa Choqay oghli wapatining élani. Jinaza namizi 1942-yili 2-yaniwar küni ötküzilidighanliqi uxturush qilin'ghan. – Ehet Enjan arxiwi

Mustapa Choqay oghlining ölüm sewebi kéyinki yillargha kelgende, bolupmu Sowét teshwiqat saheliride töhmet qilishqa paydilinidighan pakit süpitide ishlitilidighan riwayetke aylinip qalidu. Yeni Mustapa Choqay oghli késellik sewebidin emes belki zeharlep öltürülgen dégen gepler tarqilip yürüşke bashlaydu. Sowétler ittipaqi yimirilip parchilan'ghandin kéyinmu bu mesile Türkistan jumhuriyetliridiki yaki Türkiyidiki bir qisim aptorlar teripidin qaytidin otturgha qoyulghan idi. Shundaq bolghachqa, bezi pakitlarni qaytidin muhakime qilip chiqishning ziyini yoq.

Awal, Mustapa Choqay oghlining qaysi késellikni yuqturiwalghanliqi üstide toxtilish kérek. Némis tili bilen Türk tilida tifo bilen tifos (bularning birsi kizik, yene birsi qizilmu qandaq? Bilelmidim. – terjiman) késellikining atilishida bir qalaymaqanchiliq saqlanmaqta (Choqay oghlining terjimehaligha munasiwetlik bir kitapta, Choqay oghlining tifo késilidin wapat bolghanliqini perez qilish arqiliq toghra bolmighan muhakimiler yürgüzülgen. U kitapta, Choqay oghlida körülgen késellik alametlirining tifo késilide körülidighan alametlerge

mas kelmeydighanliqini, shu seweptin zeharlep öltürülgen bolishi mumkin dégen xulasini chiqirishqa urun'ghanliqi körülmekte «abdulwahap qara, «Türkistan yalquni», 278-279-betler». Emma Mustapa Choqay oghli tifos sewebidin wapat bolghan. Bu ikki türlük késellikning kilinkiliq alametliri bir-birsige peqetla oxshimaydu dégidek. – aptordin). Türkiyede tifo dep atiliwatqan, su yaki éghiz arqiliq yiyilidighan paskina yimekliklerdin yuqturilghan késellik Némis tilida «typxus» dep atilidu. Buning tetürsiche pit wastisi bilen yuqidighan, Türkchide tifos dep atilidighan dagh shekillendüridighan késellikni Némislar «fléktypxus» yaki «flékfiébér» dep atishidu (tifos yeni dagh peyda qilidighan késellikning én'gilizche yene bir xil atilishi “jayil féwér”, yeni türme qizitmisi bolup, bu késelge giriptar bolghuchi qattiq bash aghriqi, isitmisi bekla örlep kitish, ushshaq qanashlar körüldighan alahldilikke ige. Bu késellikning yuqumlandurghuchisi wirusqa oxshaydighan, pittin yuqidighan rikétsia prowazékidur. Adette 10-14 künlük yitilish dewridin kéyin késellik körülüşke bashlaydighanliqi üchün, bundaq késeldin guman qilin'ghinida 15 künlük karantin qilip küzitishke yatquzulidu. DawAlash üchün baldur perq qilin'ghanda yoquri quyuqluqta tétrasiklin we kloramfénikol qataridiki antibyotiklarni bérishke bolidu. Epsuski, miditsinada tunji qétim keship bolghan pénsilin dégen anti biyotikmu xéli burunla flémिंग teripidin bayan qilin'ghan bolishigha qarimay, 1941-yilining axirlirigha kelginIdila andin i. B. Chayn bilen sebdashliri ayrip chiqalighan. Andin 1944-yiligha kelginIdila omumi yüzlük ishlitishke bashlan'ghan. Mustapa Choqay oghli wapat bolghan künlerde miditsina saheside téxi anti biyotlardin paydilinish yolgha qoyulmighanliqi üchün, xuddi bashqa yuqumluq késelliklerde körülginidek tifos yuqumluq késilidimu ölüm nisbiti bekla yoquri bolup kelgen idi. Miditsinada shunche zor tereqqiyatlarning bolishigha qarimay, 1977-yillardimu tifos késili yuqturghan késeller arisida yéshi 50 tin ashqanlarning ölüş nisbiti 60 pirsentlerge yetken. – aptorning izahati). Bérindiki shönébérg-wiktoriye doxturxanisining bergen melumatidin qarighanda Mustapa Choqay oghlining ölüm sewebi flékfiébér (daghliq xumma), yeni tifos idi. Meyli Mustapa Choqay oghlining ayaligha iwertilgen xette bolsun yaki arilashma tekshürüş ömigining ezasi elixan qantömürning yoqurida neqil qilin'ghan eslimiliride bolsun chenstoxaw lagirida tifos wabasi tarqilip ketkenliki éniq körsitilmekte. U lagirlardin saq qutulup chiqalighan urush esirliri

yazghan eslimilerge qarighanda, eng köp körüldighan, karantin astida tutulidighan késellerning tifos ikenliki melum bolmaqta (Mustapa Choqay oghli ayaligha chénstoxawdin iwertken eng axirqi artkitkisida lagirda daghliq xumma wabasi peyda bolghanliqini yazghan. – aptorning izahati).

(resim orni)

Mustapa Choqay oghli üçün Bérlin-shönébérgtiki wiktoriye doxturxanisi teripidin chiqirilghan ölüm sewebi heqqidiki doklad. Choqay oghlining tifos «daghliq xumma» sewebidin 1941-yili 27-dikabirda jan üzgenlikini körsetmekte.

Shu waqitlardiki weqelerni béshidin kechürgen, Choqay oghlining wapatigha munasiwetlik melumatlarni körüshke küchi yétidighan elixan qantömür, abduraxman shafi almas we mehmet imin rosulzade qatarliqlar eslimiliride yaki yazghan maqalilirida Mustapa Choqay oghlining tifos késili sewebidin wapat bolghanliqini körsetmekte (Mustapa Choqay oghlining terjimehali heqqide yézilghan «Türkistan yalquni» dégen kitapta “Choqay oghli bilen yéqin yürgen kishiler uning zeherlep öltürülgenliki heqqidiki qarashlarga birdek qoshulush bilen bir waqitta, uni kim öltürgenliki mesilide bir pikirge kélelmigen.” dep éniq baha bérilgen) (281-bet). Buning üçün urush esiri hemze abdullin bilen elixan qantömürning éytqanlirini menbe qilip körsitip ötkén (290-bet). Emma elixan qantömür qatiridiki eyni waqitta neq meydanda bolghan barliq shahitlar Choqay oghlining tifos sewebidin wapat bolghanliqini tilgha élishqan idi (bu heqte elixan qantömür yazghan «milli Türkistan» ning 99-sandiki maqalisining 25-26-betlirige; Abdiraxman shafi almas yazghan Exmet tömürdin statika keltürgen «Gérmaniyide 60 yil» dégen kitawining 160-betlirige; Mehmet imin rosulzadining «merhum Choqay oghligha» «Türkistan milli herikiti we Mustapa Choqay» 52-betlerge qaralsun. Hemze abdullin qataridiki Sowétler ittipaqigha qaytip ketken urush esirliri bolsa eyni waqtida Choqay oghlining yénida bolmighanliqigha oxshash, soghuq urush dewriliride chet’eldiki Türkistan üçün qanat yaydurulghan küreshlerge qarita qarilash xarakteridiki teshwiqatlar bilen meshghul bolushqa mejbur bolghanlar hésaplinatti. Sowétler ittipaqida bu mesilige munasiwetlik yézilghan barliq maqalilarda Sowét jasusi Mexmut Ayqarlining tarqitip

yürginige oxshash k g b teripidin tarqitilgan yalghan matériyallardin paydilinilatti.). T m b ning eng axirqi bashliqi tahir chaghatayning 1950-yillarda élan qilghan maqalilirida Mustapa Choqay oghlining tifos késilidin wapat bolghanliqini éytqan (a. Oktay, «Türkistan milli herikiti we Mustapa Choqay» 40-bet. <y. T. Imzasi tahir chaghatay ishlitip kelgen bir munche texellusliridin biri> mu yuqurqilarning déginidek 1951-1953-yillirida Weli Qéyumxan re'islikidiki milli Türkistan ittipaq komititigha qarshi küresh qilghan Türk éli komititining neshri epkari «Türk éli» zhornilida Choqay oghli heqqide her túrlük maqalilar élan qilin'ghan bolup, Choqay oghligha atap mexsus bir sanmu chiqarghan. U maqalilarning héch qaysisida Choqay oghlining zerherlep óltürülgenliki heqqide birer gep yoq.). Shuninggha oxshash, Mustapa Choqay oghlining repiqisi mariye yakowléwna Choqay oghli xanim teripidin teyyarlan'ghan tunji eslimiler kitawidimu Mustapa Choqay oghlining waba késilidin wapat bolghanliqi körsitilgen idi (mariya Choqay oghli xanim: «Choqay oghli heqqide repiqisining éytqanliri», 115-bet. Mariya Choqay oghlining yene oxshimighan waqitlarda yézip chiqqan ikki parche eslimiler kitawimu élan qilin'ghan. Bu kitaplarning birinchisi 1958-yilisi, yene birsi bolsa 1963-yilisi yézilghan. Kéyinche, yeni 1970-yili bu ikki kitap birleshtürülüp «Choqay oghli heqqide repiqisining éytqanliri» dégen namda birla eslime kitawi qilip neshri qilin'ghan. Estayldil oquydighan kitapxan bu kitapning 115-bétide “eslimilirimning axirsi” dégen tima bilen 120-betkiche bolghan ariliqta urushtin kéyinki eslimilirining yézilghanliqini, shundaq qilip, birinchi kitawining tamamlan'ghanliqini, uningdin kéyin “1939-yilqi dunya urushi dewriliride” dégen mawzu bilen qaytidin keynige yénip esleydighanliqini perq qilalishi mumkin. Shuningdek 1963-yili élan qilin'ghan ikkinchi eslime kitawining nami «1939~1944 dunya urushi yilliridiki Parizh eslimilirim» bolup, kitapning bash terepliride “méning yoldushum qandaq birsi idi” dégen mawzu bilen Mustapa Choqay oghlining qisqiche terjimehali, siyasetchi Mustapa Choqay oghli dégendek bir bap yézilghan. Birinchi eslimisidin besh yil waqit ötkendin kéyin yézilghan ikkinchi eslimisini qoshup élan qilghan bu ikki eslime kitawi, birleshtürülüp élan qilinish waqtida yoqurdiki mezmunlar chiqirip tashlan'ghan bolup, 1939-yilidin kéyinki eslime qismi birinchi qismigha qoshiwtilgen. Birinchi kitawida yoldishining waba késili sewebidin wapat bolghanliqini <115-bet> yazghan mariya Choqay oghli xanimi, ikkinchi kitawida Mustapa Choqay oghlining

zeherlep öltürülgenliki heqqidiki xewerni 1960-yilisi ismini esliyelmigen bir Türkistanliq xet arqiliq bildürülgenlikini, bu xewerni tahir chaghataymu bu heqtda toxtalghan kitapchisida otturgha qoyup ötkenlikini körsitip ötken «163-bet». Bashqiche éytqanda, mariya Choqay oghli xanim 1958-yili yazghan tunji kitawida meyli yoldishining ölümige munasiwetlik geplerge, meyli Weli Qéyumxan heqqidiki héch qandaq bir gepke orun bermey yazghan bolsa, Ayqarli bashlap bergen Sowét teshwiqatliri boliwatqan yillarda, yeni 1963-yili yazghan ikkinchi kitawida bu teshwiqat muhitigha mas kélidighan bir weziyetni teswirligen. Epsuski, abdulwahap oktay bilen tahir chaghatay ikkisi bu ikki kitapni bir kitap qilip bésilghan nusxisini mariya Choqay oghli xanimi wapat bolghandin ikki yil kéyin goya birla eslime kitap yézip qaldurulghandek élan qilishqan idi. Bir menide bu eslimiler Weli Qéyumxan gurohi ottursida élip bérilghan munaziriler üchün paydiliniqlighandek körünmekte. Mende her ikkila kitapning abdulwahap oktay teripidin teyyarlan'ghan esli arginal nusxiliri saqlanmaqta – «Ehet Enjan arxiwi» – aptorning izahati).

1957-yili, Sowét teshwiqat wastiliri ishqa kiriship Mustapa Choqay oghli zeherlep öltürülgen deydighan geplerni peyda qilishqan idi. Yigirme ikki yildek Iran, Afghanistan we Pakistan qataridiki ellerde turiwatqan Türkistanliqlar arisida Sowét jasusi bolup ishligen Mexmut Ayqarli, 1954-yili Sowétler ittifaqigha qaytip ketkinidin kéyin «murajet» (1957), «xa'inlarning desiseliri» (1960), «weten satquchlarning tutqan yolliri» (1960) dégendek namlarda kitapchilar we nurghunlighan maqalilarni élan qilghan idi. Ayqarli yazghan bu kitaplirida Mustapa Choqay oghlining Weli Qéyumxan teliwige asasen Némislar teripidin zeherlep öltürülgenliki heqqidiki uydurmilarni otturgha chiqarghan idi. Mexmut Ayqarli özining bu yalghan geplirini yene bir yalghan gep bilen ispatlashqa urun'ghan bolup, bu weqeni uninggha 1953-yili Pakistan'gha ziyaretke kelgen doktor Baymirza Héyti éytip bergenlikini otturgha qoyidu (doktor Baymirza Héyti, Ayqarli dégen geplerning birsimu ras gep emeslikini, Mustapa Choqay oghli tifos késili tüpeylidin wapat bolghanliqini, Ayqarli otturgha chiqarghan zeherlep öltürülgen dégen geplerning qilche asasi bolmighan pütünley quruq gep ikenlikini, u Ayqarli bilen bu heqte birer éghizmu paranglashmighanliqini éytidu «Baymirza Héyti bilen söhbetler». Buningdin bashqa, Ayqarli kitawida Türkistan milli

ittipaq komititining Mustapa Choqay oghli bilan Weli Qéyumxan birliship qurup chiqqan teshkilat dégenlirimu, Choqay oghlining 1942-yilqi wapatigha munasiwetlik toqulmilirigha oxshash yalghan gepler idi. «chaghatay, «Türkistan azatliq herikitige munasiwetlik weqelerdin sehniler» 18-bet.» – aptorning izahati).

Kishini epsuslanduridighini, chet'ellerdiki Türkistan milli küresh heriketlirini parchilash meqset qilin'ghan bu türdiki k g b teshwiqatliiri heqiqetenmu meqsidige yetken bolup, t m b ning eng axirqi re'isi tahir chaghatay, Weli Qéyumxan gurohining pa'aliyetlirini tenqitlesh meqsitide 1959-yili yazghan «Türkistan azatliq herikitige munasiwetlik hadisilerdin sehniler» namliq kitawida emeliyet bilen qilche munasiwiti bolmighan bu quruq geplerni qilche tehliil qilmay öz piti izahat qilip béridu. Aridin bir mezigil ötkende, urush jeryanida m t b k da ishlep kéyin Sowét ittippaqigha qaytip ketken Sultan qari, Moskwa radyosida sözligen sözi bilen yene shu heqte toxtilip qayta tekrarlighan nutuqining bir qismini bir parche xet sheklige özgertip chet'elde turiwatqan Türkistanliqlargha iwertip béridu. Bu quruq gepler kéyinche mariya Choqay oghli xanim 1963-yili yézip chiqqan ikkinchi eslimiler kitawighimu kirgüzüldu (mariya Choqay oghli xanimmu yazghan kitawida bu heqtiki geplerni ismini ésige keltürelmigen bir Türkistanliq teripidin yézilghan xette körgenlikini yazidu. «163-bet» – aptorning izahati). Sowét jasusi Mexmut Ayqarli wastisida bashlitilghan k g b ning bu tür pa'aliyetliri 1960-yillar boyiche urushtin kéyinki waqitlarda Sowétler ittippaqigha qaytip ketken nurghunlighan urush esirli wastisi arqiliq dawamlashturilidu (bu heqte ziya se'idning «tarix tilgha keldi», se'id kerimowning «ömchük», Sultan qarining «qedirlik Türkistanliq buraderlirimiz we yashlirimiz», jumabek aqtarghanowning «xa'inlarga ishenmenglar», hemze abdullinning «Mustapa bilen maghjan turan elining dana sözliri», jériq shakibayéwning «büyük Türkistan chüshi», rehim hesenowning «büyük turan» dégendek nurghunlighan eserler, romanlar yézildi. Mustapa Choqay oghli wapat bolghanda esirler lagirida turiwatqan, hetta Gérmaniyinimu körüp baqmighan bu kishiler goya bu ishning neq üstide turghan ademdek weqeliklerni, adem isimlirini we weqe yüz bergen künlerni özi xalighanche toqup chiqiship, chet'elde dawam qilghan Türkistan üchün qanat yayduriliwatqan küreshlerni parchilash meqset qilin'ghan Sowét teshwiqatigha hemnepes bolup

bérishmekte idi. Epsuski, bu türdiki teshwiq qilish meqsitide élan qilin'ghan yalghan-yawdaq nersiler chet'eldiki Türkistan üchün küresh qiliwatqan kishiler teripidinmu neqil qilip ishilitilgen, hetta pakit matériyali süpide paydiliniqlan, shu asasta hadisilerni muhakime qilish we bahAlashlarmu otturgha chiqqan idi. – aptorning izahati).

Milliy lézhyonlarning qurulushi

Urush téz arida tamamlinidu dep ishen'gen hitlér, Sowétlerge qarshi heriket qilish jeryanida ishghal qilinidighan yerlerdiki yerlik xelq bilen qolgha chüshüridighan esirlerge qarita mundaq buyruq chüshüridu:

Ishghal qilin'ghan yerlerde Némislardin bashqa héchqandaq ademge qUral tutquzmasliqimiz kérek. Bu ish alahide diqqet qilishqa tégishlik bir ish. Bu türdiki kishilerning qUralliq küchliridin paydilinishimiz desliwide bizge bekla yardimi tégidighan yaxshi ishtek bilinishi mumkin. Emma bundaq qarash pütünley xata. Bu küchler künlerning biride choqum bizge qarshi jeng qilishi mumkin. Shunga, biz Némislardin bashqa héchqandaq birsining qUral tutishigha ruxset qilmasliqimiz lazim. Slawyanlar, Chéxlar, urus kazakliri weyaki ukra'inlarni hergizmu qUrallandurmasliqimiz kérek.

Shöbhisizki, bu gepler hergiz ali irq qarashigha asasen otturgha qoyulghan bolishi natayin. Buning esli sewebi, ishghal qilinidighan yerlarning bir bölümi kelgüside yerliklerdin boshitilip Némislarni yerleshtürüsh rayonigha aylandurush pilanlan'ghanliqi, shuningdek urush jeryanida Némislar bilen bir septe turup jeng qilidighan milletler axirqi ghelibini qolgha keltürginidin kéyin ularmu kélip destirxanning bir burjikige qistiliwélisni telep qilish éhtimalining tughulishidin ensirigenlikidin bashqa nerse emes. Bu türdiki qarashtin bashqa yene, Gérmaniye armiyisining qumandanlirimu urush esirlirini aldinqi seplerde jeng qilidighan qisimlarga özgertip paydilinish mesilisige qattiq qarshi turup kelgen idi.

1941-yilning küz ayliridin keyin, rosiyige qarshi qozghitilgan bu urush mölcherlen'ginidek unche pat tügimeydighan weziyet körülüşke bashlaydu. Gérmaniye buningdin bashqa seplerdimu urush qiliwatqanliqi üçhün, kamayghan eskerlerini toluqlaydighan menbe mesiliside heqiqetenmu qiyin ehwalgha düch kelmekte idi. Bu jeryanda sherq ishlar ministirliki tewesidiki bir qisim rehberler bilen puxra axbarat teshkilati (s d, yeni sichérxéytsdiynst – aptorning izahati) urus esirliridin paydilinish mesilisini otturgha qoymaqta idi. 1941-yilning öktebiride, général keytél qish aylirida Sowét esirliridin yol yasash ishlerida paydilinish heqqide hitlerni maqul keltüridu.

Eslide, birinchi dunya urushi dewriliride buninggha oxshaydighan ish bolghan idi. Rosiye aldinqi sépida esirge élin'ghan Musulman Türklerni Bérlin etrapidiki wünstorf lagirigha yighqan. Bir mezigil ötkendin keyin, bu esirlerni Gérmaniye bilen bir septe urush qiliwatqan Türkiye armiyisi ichide jengge sélish layihisi otturgha qoyulidu. Bu layihe Türkiye da'iriliri teripidin maqullan'ghandin keyin, rosiye Türkiliri arisidiki dangliq kishilerdin biri bolghan qazi abduréshit Ibrahimni Gérmaniyige iwertidu. Qazi, özi neshri qilghan «el jihad» géziti wastisi bilen pida'ilarni tizimgha élip Asiya bataliyoni namida bir herbi qisim teshkil qilghan. Birer mingdek eskerdin teshkil tapqan bu qisim, 1916-yilning may aylirida Istanbulgha yötkep kélinidu. U yerdin Iraq urush sépigha iwertilgen bu Asiya bataliyoni urush tügigen künlergiche Osmanli armiyisi terkiwide wezipe ötep kelgen idi.

Asiya batoliyoni ishidin toluq xewiri bar fon mendé, Musulman Türk dunyasi bilen Sowétler ittapaqinila yaxshi bilidighan birsi bolupla qalmay, buxil urush esirliridin teshkil qilinidighan herbi qisimlarni ongushluq türde paydilinishqa bolidighanliqigha ishinidighan birsi idi. Uning üstige, Türki urush esirliridin Sowétlerge qarshi urush sepliride paydilinish ishini Türkiye mes'ullirimu pat-patla tilgha élip kelmekte idi. Bash elchi xüsraw gerede, yéngidin wezipige teyinlen'gen musteshar Kamal nijat endini tonushturush üçhün 1941-yili 20-awghust küni sherqi prusiyidiki bash qumandanliq shitabigha bérip Gérmaniye tashqi ishlar ministiri ribéntrop bilen körüşkinide, Türki irqidin bolghan Rusiye esirliridin paydilinish mesilisini otturgha qoyghanliqini tüwendikiche bayan qilidu:

Rusiyidiki biz bilen bir qandin bolghan qérindashlirimizning Sowét istibdatidin azat qilinishi biz üçün rohi medet bolidighanliqini dep kélip, Gérmaniye bashlighan bu ulugh urushta Gérmaniya ibaret bu dostimiz qolgha chüshürgen esirler arisidiki Türkiylerni roslardin ayrip chiqish lazimliyini alahide meslihet qildim, bu qérindashlirimizdin xewerchilik we yol bashlighuchi qatardiki ishlarda ishlietishinglar mumkin dep eskertip öttüm, Yawrupagha panaliq tilep kelgen rosiye Türkiylerning siyasi jehette dangliq kishilirini chaqirtip kélip bu esirler bilen uchrashurushning paydisi bolidighanliqini chüshendürgen idim.

Iranda uzun yillar wezipe ötigen bash'elchi gerede kapkaziye bilen ottura Asiya Türkiylirige da'ir melumati bar birsi bolup, birqisim muhajir Türki yitekchiliri bilenmu tonushatti. Xusraw gerede tashqi ishlar musteshari wéyzsakér bilen ötközgen söhbette bu heqtiki mesililerni otturgha qoyüp ötkén:

Men bu qan qérindashlirimizni esirler lagiridin azat qilip, ulardin paydilinish ishini mexsus we gheyri resmi shekilde qolgha élip ishleshni milli we wijdani bir qerzim dep tonighan idim. ... Gérmaniyaning, siyasi joghrapiye noqtisida asasiq dühminimiz hésaplinidighan rosiyige qarshi urushta ghelibe Qazan'ghanliqi wetinimizde intayin küchlük hayajan peyda qilwetkenlikini bildürdüm. Rosiyidiki Musulmanlar jaylashqan rayonlarni xeritide körsitip turup izahat bergen idim. ... bu esirlerdin paydilinishliri kéreklikini shexsi namimda we mexsus yusunda tewisiye qilghan idim. Amérikiliqlar chiqarghan mexpi hüjjetler toplimidiki matériyallarni körüp, bash katipning bu söhbitimizni tepsili türde ribéntropqa yetküzgenlikidin xewer taptim. U waqitlarda kapkaziye xelqlirini tengpungluq saqlaydighan dölet sheklide birleshtürüsh mumkinlikini, hezer déngizining sherqide musteqil Türkistan bilen mongghuliye döliti qurush mumkinlikini körsitip ötkénlikim bu eserni oqughinimdin kéyinla andin ésimge keldi.

Bash elchi geredening öz aldigha gheyri resmi yol bilen yetküzdüm dep éytqan bu qarashlarni Gérmaniya da'iriliri estayldil mu'amile qilip muzakire qilishqan. Belkim bu qarashlarni Türkiye hökümitining Türki irqidin bolghan urush esirilirini qandaq bir terep qilish kérekliki toghrisidiki ümidliri dep mexsus muzakire qilishqan. Gerede yene,

Gérmaniye tashqi ishlar ministirliki katiwigha paydilinishqa bolidighan muhim ademler qatarida Yawrupada musapir bolup turup qalghan Türkistanliq Mustapa Choqay oghli bilen groziyilik chenkéli qataridiki yitekchilerning tiziminimu bérip qoyghan (eslide u waqitta Mustapa Choqay oghli Gérmaniyige keltürülgen waqitlar bolup, urush esirlirini ayrish ömikide ishlewattatti. – aptorning izahati).

Bu ishlar bolawatqan sintebir aylirigha kelgende, Gérmaniyige kelgen nuri qillighil pashamu tashqi ishlar ministirliki siyasi bashqarma bashliqi woyrman bilen körüshüp söhbetliship turghan. Bu körüshüshlerde nuri pasha uninggha Gérmaniyining Türkler yashaydighan jaylar siyasiti bilen Türki irqidin bolghan urush esirlirige munasiwetlik yürgüzilidighan siyasetliri heqqide bir qisim meslihetlerni bérip ötkén. Woyrmanning tashqi ishlar ministirliki mustesharigha sun'ghan doklatidin qarighanda, qillighil pashaning arzuliri bilen woyrmanning bu heqtiki bahasi tüwendikiche yézilghan:

Türki irqidikiler, bolupmu barliq Musulman urush esirliri ayrip chiqip, ularni birinchi dunya urushi jeryanida wünstorf etrapida qurulghan lagirgha oxshap kétidighan mexsus lagirgha yighish lazim. Andin bu esirler arisidin pan turanchiliq herikiti üçün mexsus bir jenggiywar qoshun qurup chiqishqa bolamdu-bolmamdu, tetqiq qilinishi lazim.

O k w (Gérmaniye qUralliq küchler bash qumandanliq shitawi. – aptorning izahati) urush esirlirini bashqurush bashqarma mudirlikidin élin'ghan melumatlardin qarighanda, ichki ishlar ministiri rosénbérq bu türdiki bir telepni o k w gha yollap bolghaniken. Hazirqi ehwalda o k w bundaq bir ayrish ishgha yitishelmeydighanliqi éniq. Buninggha qoshulup qoli sel boshighandin kéyin Rusiye urush esirlirini milli we irqi teWelikige qarap ayrish ishini bashlimaqchiken. O k w da'iriliri tashqi ishlar ministirlikining teliwige imkan qeder emel qilishqa tiriship, étnik Türk we Musulman rosiye urush esirlirini ayrip chiqish ishini bashliyalishini mölcherleshke bolidu. Bu ishni o k é dikiler bilen resmi muzakire qilish üçün boyruq kélishini kütmekte. Bu ishni emelge ashurush üçün bir qanche ay waqit kütüşke toghra kélidighanliqi éniq. ...

Nuri pasha, pan turanchilik herikitide biwaste rol oynashni telep qilmaqta. Nuri pasha, Musulman we Türk irqiridin bolghan urush esirliri üchün qurulidighan lagirlar qurulghinidin keyin, bu tereptiki adem küchini tallash we teshkillesh ishlirigha bir amalini qilip qatnishishqa tirishidighanliqini oylimaqta. Bu ishlarni Türkiye hökümitining yushurunche bir shekilde qollap quwetlishi asasida ishqa ashurup kétidighanliqini Perez qilidiken. Bu ishtimu awal o k w bilen biwaste munasiwiti bolmighan bir tür pikir almashturushqa tutush qilish arqiliq ruxset berilishini kütmekte. ... shuningdek yene, nuri pasha Berlinda pan turanchiliq teshwiqatini qanat yaydurush üchün merkezdin birni qurup chiqish tekliwini otturgha qoymaqta. Bu merkezde özi we bashqa sebdashliri birlikte pa'aliyet qilidighanliqini éytidu. Bu ish, hazirche qoyup turuldi.

Nuri pasha yene tashqi ishlar ministirlikining musteshari baron érnist wéyzshakér bilenmu körüşken bolup, kapkaziyliliklerge munasiwetlik mesililerde ulargha meslihetchilik qilip béreleydighanliqini éytqan.

Del shu peytte, Türkiye iwertken ikki Türkiyilik général, yeni Türkiye herbi akadémiyisi qumandani général eli fu'at erden bilen pinsiyige chiqqan général hüsnü erkilet ikkisi sherq urush seplirini ziyaret qilish meqsidi bilen Germaniyige yétip kélidu (Weli Qéyumxan, bu ikki généralning Némislar teripidin ziyaretke teklip qilinshida nuri qillighil pashaning wastichiliq rol oynighanliqini éytidu. Emma fon papénning yézishqan xetliride ziyaret qilish tekliwini Türkiye hökümiti teripidin otturgha qoyulghanliqi, ziyaret qilishqa iwertilidighan kishilernimu yene Türkiye hökümiti békitkenlikini éniq otturgha qoymaqta. – aptorning izahati). Erkilet pasha, «jumhuriyet» gézitide urushning stratigiyilik we téxnikiliq jehetlerge munasiwetlik maqalilarni élan qilip kéliwatqan birsi bolush bilen birge, yene tipik Némisperes birsi qatarida tonulmaqta idi. Bu ikki général ötküzgen söhbetler jeryanida, Türki esirlerdin herbi qoshun teshkil qilip, Sowétler qolidin tartip élin'ghan yerlerde ishqa sélishqa bolidighanliqi heqqidiki pikiririni Némis rehberlirige yetküzidu. Sherqi urush seplirini ziyaret qilip qaytashida, yene Berlin'gha kélip hitlér bilenmu körüşhidu. Weli Qéyumxan, bu généralar otturgha qoyghan tewisiyilerge Némis

da'iriliri qiziqip qalghanliqini, bu heqte qarar qobul qilish ishining tézleshtürülishige túrtke bolup bergenlikini éytidu.

Netijide, 1941-yilining öktebir éyigha kelginide qizil armiyidin esirge chüshken eskerlerni aldinqi sepler bilen arqa seplerde ishlitishke munasiwetlik teyyarliq ishliri bashlan'ghan idi. Bu pikirni emelge ashurush imkaniyitining qanchilik ikenlikini sinaq qilish meqsitide, 1941-yili öktebirde "Asiyaliqlar" namida 30~40 tek Türkistanliqtin teshkil tapqan kichik bir qoshun teshkil qilindi. Bu bir gurup esirdin paydilinish siniqi netijilik tamamlinishidin kéyin bu layihini himaye qilidighanlarni gheyretke keltürgenidi. Fon mendé bashchiliqidiki sherq ishliri ministirlikidiki mes'ul xadimlar esirlerni milletler boyiche ayrim-ayrim léjyon haligha keltürüp teshkillep chiqip, Némislar bilen birlikte Sowét ittipaqi qoshunlirigha qarshi urushqa sélish lazim dégen telepni otturgha qoyidu. Shundaq qilip profissor fon mendéning bu heqtiki tirishchanliqliri netije bérip, sherq ishliri ministiri rosébbérgningmu bu ishni qollap quwetlishi qolgha keltürilidu.

Rosénbérq, urush esirliridin herbi qisim teshkillesh pılanini 1941-yili 22-dikabir künisi hitlérgha sunidu. Bu tekliq layihisi kütkinidin burun, yeni shu künisila hitlérning testiqlishi bilen küchke ige qilinidi. Gérmaniye armiyisi qumandanliqi 1941-yili 30-dikabir küni élan qilghan boyruqigha bina'en, Sowét esirliridin herbi qisim teshkil qilish ishi bashlinidu. Desliwide Ukra'inaliqlar, baltiq elliri, bilirosiye we uruslardin teshkil qilin'ghan qisimlarga «sherq bataliyoni» dep, qalghan qisimlarga bolsa «Asiya bataliyonliri» dep nam bérilidu. Aridin uzun ötmeyla, bu tür qisimlar teshkil qilghan millitige qarap atilishqa bashlinidu.

30-dikabir boyruqi boyiche ermenler bilen groziyilikler üchün ayrim-ayrim léjyon, Türkistanliq esirler bilen kapkaziylilik isirlerge birla léjyon qurulidu dep belgilen'gen idi (Türkistanish-kawkazish-muhemmedinish léjyon. – aptorning izahati). Emma aridin birer ay ötkendin kéyin alghan yene bir qarar boyiche Türkistan-kapkaziye-Musulman léjyoni dégen bu qisim Türkistan léjyoni, kapkaziye Musulman léjyoni we Türkistanliq urush esirliridin teshkil qilin'ghan 450-bataliyon qataridiki üç túrlük léjyon'gha ayrilidu.

450-bataliyon peqetla istixbarat meqsitide qurulghan bir qoshun idi. Hökümet istixbarat teshkilatining ishghal qilin'ghan jaylarda we Sowét arqa sepliride ishqa sélinidighan yerlik kishilerge éhtiyaji bolup turmaqta idi. Bu ish üchün iqtidarliq we bilimlik urush esirlirini tallap mexsus lagirlarda yétishtürgendin kéyin, her türlük meqsetler üchün paydilinish pilanlan'ghanidi. Shunga, s d teshkilati öktebir ayliridin bashlapla bu pilanini ishqa kirishtürüş üchün baltiq elliri esirliridin mexsus istixbarat etiretlirini teshkillep chiqqan idi. Buningdek ishni Türki esirler arisidimu yolgha qoyush meqsitide, poltawa rayonidiki esirler lagiridin 700 dek saghlam esir tallinip, yitishtürüş üchün silézyagha apiridu. U yerde mexsus terbiye körgen bu eskerlerdin ikki bataliyon teshkil qilishidu. Türk-tatarlardin teshkillen'gen 450-Türkiler bataliyoni Türk dunyasini puxta bilidighan andériyas mayér-madérning kapkaziyiliklerdin teshkil qilin'ghan bérgman bataliyonimu tyodor öbérlándérning qumandanliqigha tapshurilidu.

Bu waqitlarda yene Idil Uralliq urush esirliridin “wolga tatar léjyoni” teshkil qilin'ghan bolup, bu léjyonda fin urush esirlirimu bar idi. 1942-yilining yaz aylirida élin'ghan yéngi bir qarar boyiche kapkaziyé Musulman léjyonini Ezerbeyjan léjyoni we shimali kapkaziyilikler léjyoni dep ikki qisimgha bölidu. Shundaq qilip, barliq milli guruppilar ayrim-ayrim teshkillen'gen hésaplandi. Bu waqitta bu léjyonlarga pida'i yétishtürüp bérédighan esir ayrish hey'etlirining sanimu 30 gha köpeytilgenidi. Némislarning bu heqtiki qarashlirini xostlér mundaq bahalaydu:

Türki urush esirlirini Sowétlerge qarshi paydilinish heqqidiki pikir Némis armiyé qumandanliq shitabidikiler teripidin bekla asan qobul qilindi. ... bu ishning Némis armiyisige paydisi bolidighanliqini ipadileshti. Ularning bundaq qarashla bolishigha Natsitlarmu qarshi turmidi. Démisimu Türkilerning Sowét ittapaqi teweside yashaydighan jaylar 3-Gérmaniye impiriyisining ishghal qilinidighan pilan sirtida qalidighan jaylar hésaplinatti. ... armiyidikiler bolsa bu qisimlar Sowét urush sépida jeng qiliwatqan Türki qisimlarga küchlük teshwiqat qilish rolini oynaydu dep qarishatti. Shuningdek yene ishghal qilin'ghan yerlerdiki xelqni hemkarliq ornitishi üchünmu asanliq tughdurup bérédighan boldi dep qarashmaqta idi.

Jenggiwarliqi yoq yaremchi qisimlarni teshkillesh mesilisi bek köp tAlash tartish qilinmayla hel bolghanidi. “hilfshwiliq” dep nam bérilgen yaremchi qisimlar biwaste jengge qatnashmaydighan, arqa sep ishlerida ishliwidighan pida’ilardin teshkil tapatti. Ular adette ishghal qilin’ghan jaylardiki xelq arisidin yaki urush esirliri arisidin tallinidighan bolidu. Bu qarar derhal ishqa kirishtürilidu. Yaremchi qisimlarni teshkil qilidighan bu türdiki guruppigha qatnashqanlarning sani éniq melum bolmisimu, bundaqlarning sani urushning otturlirigha kelginide birer milyon etirapigha yetkenliki mölcherlenmekte.

Herbi qisimlarda millitige qarap léjyonlar teshkil qilinishi, bu léjyonlar bilen Némis qisimliri ottursidiki munasiwetlerni tertipke salalaydighan milli organlarni teshkillesh zörüriyitimu otturgha chiqiridu. U waqitqa kelgiche urush esirlirini ayrish ishgha mes’ul bolivatqan urush esirlirini ayrish arilashma hey’etliri bundaq bir ishqa uyghun kelmeytti. Shu seweptin, Sowét xelq kishiliri we pida’i léjyonlarga mes’ul bolidighan alaqlilishish bashqarmiliri (mittélstéller – aptorning izahati) ni qurup chiqish qarari élinidu. Birinchi bolup Türkistan alaqlilishish bashqarmisi qurulghan idi. Némislar bu ishni Türkistanliqlardin bashlighanliqi tesadipen otturgha chiqqan emes. Buning aldinqi sewepliridin birsi, urush esirler arisidiki eng chong guruppini Türkistanliqlar teshkil qilatti. Emma Türkistan rayonining Némislarning ishghal qilidighan pilani tewesige kirmeydighanliqi, buning eng muhim seweplerdin biri hésaplinatti. Yene bir tereptin Némis da’iriliri urush yéngi bashlan’ghan waqitlarda ishghal qiliwalghan Qirim tewesi üchün buningdek bir bashqarma qurup chiqishqa peqetla qiziqmighan idi.

Deslepki waqitlarda wastichi rol oynash we alaqa ornitish wezipisini ötep kelgen bu türdiki bashqarmilar, 1943-yillirida awal toshushqa mes’ul bashqarmilargha, uningdin kéyin yene milli wakaletxanilargha özgeritilidu. Türkistan alaqlilishish bashqarmisining mes’olliqigha Weli Qéyumxan teyinlinidu. Ezerbeyjan bashqarmisigha fetxali ependi, Idil Ural bashqarmisigha elixan qantömür we Groziye bashqarmisigha sipiridyon kédy teyinlinidu. Bulardin bashqa yene baltiq elliri bilen Ukra’inalar üchünmu birerdin alaqlilishish bashqarmiliri qurulidu.

1942-yilning qish ayliridiki rosiyige hujum qilish herikiti emiliyiti, Sowétler ittifaqiga qarshi urushta ghelibe qazinish uchün barliq imkaniyetlerdin toluq paydilanmay bolmaydighanliqi ochuq otturgha chiqarmaqta idi. Bolupmu tashqi ishlar ministirlikige qaraydighan xadimlar bilen profissor mendé qataridiki sherq ishliri ministirlikining mutexessisliri Sowét düshmini bolghan milletlarning urush esirliridinla paydilinip qalmay, musapirdiki siyasi xadimlardanmu paydilanmay bolmaydighanliqini oylimaqta idi. Bu türdiki siyasi xadimlar Sowét ittifaqi tewesidiki öz teWelikliride Moskwagha qarshi pa'aliyetlerni teshkilliyelishi mumkin dep qarimaqta idi. Buning uchün, urushtin burunqi dewrlerde Promété herikiti ichide aktip rol oynighan bolshéwikchilikke qarshi xadimlar we ularning yitekchiliri bilen sözlishish charisini tépishqa kirishish bolishi kéreklikinimu hés qilishmaqta idi. Milli léjyonlarning teshkil qilinishidin kéyinki peytlerde Gérmانيye tashqi ishlar ministirlikini bilen ostministiriyum zallirida bu türdiki qarashlar barghansiri köpiyishke bashlaydu.

Tashqi Türki yitekchiliri bilen alaqa ornitish

Ishghal qilin'ghan yerlarning puxralirini bashqurush ishlirigha mesul ministir rosénbérq, urush esirlirini Sowétler ittifaqiga qarshi jenglerde paydilinish, buning uchun qUralliq qisimlarni qurup chiqish layihisini bashtin tartipla qollap kelmekte idi. Emma u, bésiwalghan yerlerde siyasi mu'esselelarning qurulishigha, shuningdek u yerlarning musapir yitekchiliri bilen siyasi meqsetlerde körüshüshke qarshi idi. Hetta u, milliy lizhyonlar (chetellik pidayi herbi qisimliri) bilen Némis armiyisi ottursida munasiwet tikleshni meqset qilip qurulghan alaqlishish bölümliriningmu aldinqi sepke alaqidar teshkili ishlirigha biwaste arlishiwalmasliqi kéreklikini oylaytti. Bu bölümler, peqet wetenliri Némislar teripidin ishghal qilin'ghinidin kéyinla andin paliyetke kirishishi kéreklikini, ular öz paliyetlirini wetinide qurulidighan Némis puxralirini bashqurush organliri bilen hemkarlishish bilenla cheklinishi lazimliyini oylaytti. Chunki u, ishghal qilin'ghan Sowét tupraqlirining toluq mustemlike qilinishigha toluq ishinetti. 1917-yilidin buyan Sowétler ittifaqiga qarshi küresh qilip kéliwatqan siyasi yitekchilerdin bundaq bir meqset uchün xizmet

qilishqa razi bolishidin ümid kütüş esla mumkin bolmaydighan bir ish idi. Hetta buning del eksiche, muhajirettikiler wetinide bundaq bir tüzüm qurulushqa tosalghuluq qilish üçün heriketke atlinishi mumkin idi. Ene shu seweblar tüpeylidin, rosénbérg bu türdiki musapir yitekchiliri bilen munasiwet baghlashqa qarshi turup kelmekte idi. Rosénbérgning eksiche, Gérmaniye bilen sherq urush sépi sharayitlirini, Sowétler ittapaqining yushurun küchlirini emeliy bir shekilde bahalaydighan ostministériyum mutexessliri, shuningdek bu mesililerge munasiwetlik tashqi ishlar ministirlikining déplumatliri chet’eldiki musapir yitekchiler bilen alaqa ornitishqa mejbur ikenlikini tonup yetmekte idi. Bundaq qarastikilerning pikiri buyiche alghanda, Sowétler ittapaqi ishghal qilinip bolghandin kéyin, uruslardin bashqa milletlerge öz yurtlirida aptonomiyilik hoquq bérilidighanliqi, shu asasta Sowétler ittapaqi bölünüp Gérmaniyaning mustemlikiler gewdisi halitige keltürülishini toghra tépishatti.

Bu ishta sherq ishliri ministirlikining teshkili ishlirigha mes’ul eng muhim adem hésaplinidighan profissor fon mendé bu ishlarni emilileshtürüş ishlirida hel qilghuch pikirlerni otturgha qoyup kiliwatqan birsi idi. Mendé Natsitlar partiysisige eza bolmighini bilen, Sowétler ittapaqi tewesidiki milli ishlar mesililiride héchkim ret qilalmaydighan mutexessis hésaplinatti. Profissor mendé, shu künlergiche chet döletlerde pa’aliyet qilip kéliwatqan Sowétke qarshi yitekchiler bilen yéqin munasiwet baghlap kelmekte idi. Uni desliwide ostministriyumning kapkaziye-Türkistan bölümining bölüm bashliqliqigha teyinleshken bolup, kéyinki waqitlarda, 1943-yilisi qurulghan chet’ellik qewmler bashqarmisining mes’ulliqigha teyinlinidu. Shundaq qilip, Gérmaniyaning Sowétler ittapaqidiki milli ishlargha munasiwetlik élinidighan qararlargha küchlük tesir körsiteligidek, yitekchilik qilalighidek salahiyetke érishidu.

Yene bir tereptin, Némis tashqi ishlar ministirlikimu musapir yitekchiliri bilen hemkarliq ornitilishi lazim dep qaraytti. Ministirliq, Sowét rosiyisidin tartip élinidighan jaylar bilen bolghan munasiwetlerni tertipke sélishni meqset qilip qol astida bir ishxana qurup chiqqan idi. Barbarossa herikiti bashlinip bir hepte waqit ötkén 1941-yilining 28-iyon künisi, ministirlik tewesinde rosiye komititi deydighan bir organ qurulghan bolup, bu komititqa gyorg groskopf mes’ul qilip teyinlinidu.

Burun Moskwada turushluq bash elchi bolghan kont shulénburgmu bu komititining ezaliridin birsi idi. Yéqin'ghiche Sowétler ittifaqining herqaysi jaylirida (Moskwa, tibilis qatarliq jaylarda) uzun yil wezipe ötesh jeryanida Sowétler ittifaqini yaxshi bilidighan bash elchi shulénburg, tashqi ishlar ministirliki teweside rosiyige munasiwetlik pa'aliyetlerni teshkillesh ishliqirigha mes'ul qilin'ghan idi. Otto brawtigam deydighan yene tejribilik déplomat bolsa, 1923-yilidin kéyin Baku we tibilislarda konsul bolup turghan, kapkaziye xelqlirini biwaste tonuydighan birsi idi. Wérnér otto fon héntig digen kishi komisiyining kapkaziye xelqlirige we Türkistan tewesige mes'ul ezasi idi. Héntig, déplomatliq hayatini Istanbul, Téhran we pékin (béyjing – t) qatarliq jaylarda wezipe ötesh arqiliq bashlighan, pars tilini bilidighan birsi idi. U, birinchi dunya urushi partilighan waqitlarda pida'iy bolup sherqi urush sépidiki jenglerge qatnashqan idi. Undin kéyin, héntig Afghanistanni Gérmaniye terep bolup urushqa qatnishishini qolgha keltürüş üchün qurulghan hey'etke déplomatik xadim süpitide qatniship, musheqqetlik bir seperdin kéyin Türkiye bilen Iran arqiliq Afghanistan'gha bériwalghan idi. Shunga u, bu jaylar bilen bu yerlarning xelqini yaxshi bilidighan birsi hésaplinatti. Ikkinchi dunya urushi partilighandin kéyin uninggha tatarlar, kapkaziylilikler we Türkistanliqlar mesilisini tetqiq qilish wezipisi tapshurulidu. Héntig, alimjan idrisqa qizil armiyidiki Türki qénidin bolghan herbilerge xitap qilish meqset qilin'ghan broshurlarni yézip chiqish wezipisini tapshuridu. Shundaq qilip awal sherqi Türklerge, andin kapkaziyliliklerge qaritilghan brushorlar teyyarlinidu. Héntig yene tashqi Türki yitekchiliri bilen, nuri qillighil pashadek Türkiydiki Türkchilik bilen shoghullinidighan sahelerge küchlük tesir körsitip kéliwatqan kishiler bilenmu alaqsisi bar idi.

Profissor fon mendé bashchiliqidiki yuquri mertiwilik kishiler hésaplinidighan mutexassis we déplomat gurohidikiler Türk-Musulman ammisi bilen munasiwetni kücheytish arqiliq Sowétler ittifaqini Asiya teweside qiyin ehwalgha chüshürüp qoyushqa bolidu dep qarishatti. Bu meqsetni közde tutup musapir yitekchilernila emes belki Türkiyini bu ishqa arilashurush lazim dep qarishatti. Général eli fu'at erden bilen hüsnü erkilet ikkisini Gérmaniyige tekliq qilishmu bu pilanning bir terkiwi qismi hésaplinatti. Otto fon héntig, bu ikki

généralgha barliq ziyaretiliride hemra bolup birlikte aylinip ularni mihman qilghan idi.

Adlon yighini

Rosénbérgh bilen és-éschilar shunche xalimighanliqigha qarimay germaniye tashqi ishlar ministirliki Fransiye, rominiye we Türkiye qatarliq ellerde turiwatqan musapir yitekchiliri bilen munasiwet tiklesh mesilisinde yenila ortaq pikir birlikige kélidu. 1942-yilning baharida, shu yilning may éyi otturlirida Bérinda bir qétimliq yighin chaqirish qararigha kélididu. Bu yighinni teshkileshke munasiwetlik ishlargha bash'elchi shulénburg mes'ol qilinidu. Bu yighin, Bérindiki adlon mihmanxanisida chaqirilidighan bolghachqa, adlon yighini dep nam alidu. Bu yighin'gha Ezerbeyjan herikitidin musawat yitekchisi mehmet imin rosulzade, Promété jornilida uzun yil shimali kapkaziye wakaletchilikini qilip kelgen Mir yaqub mehtiyéw, resulzadining reqipliridin sabiq ministir hilal xas mehmet we sebdashliridin fu'at eMirjan qatarliq kishiler teklip qilin'ghan idi (muxlén kitawida "shulénburg nime üchün Prométége tewe musawatchilarni bu yighin'gha teklip qilmighanliqini chüshinelmidim" dep yazghan. Emma, musawat yitekchisi resulzade Prométéning qurghuchiliridin birsi idi. Mir yaqub mehtiyewmu dangliq Prométéchilerdin birsi idi. – aptorning izahati). Shimali kapkaziye yitekchilerdin séyit shamil (ülküsal, séyit shamilning 11-mayda Istanbuldin Bérin'gha yétip barghanliqini bayan qilghan. – aptorning izahati), kawkaz gurohiga ikki neper dangliq kishi heyder bammatt bilen elixan qantömür wakaletlik qilip kelgen idi. Groziyelik yitekchilerdin milletchi démokratlar yitekchisi spindiyan kédiya, tétri gyorgi herikitining qurghuchiliridin profissor mixayil téréteyli bilen zurab awAlashwili qatarliq kishilermu yighinda bar idi (adlon yighinigha chaqirilghan bashqa groziyelik yitekchilerdin wachnadzé, shahzade bagratiyon, polkownik shalwa maglakéldzé qatarliq kishilermu bar idi. – aptorning izahati). Bu yighin'gha Türkistanliqlargha wakaliten Weli Qéyumxan qatnashqan idi. Némislar ishghal qiliwalghan Qirim tewesining yitekchilirini bu yighin'gha resmi türde teklip qilinmaydu. Shuninggha qarimay, Qirimliq yitekchi jappar séyit Exmet Qirimer

yéqin sebdashliridin edige Qirimal bilen mustejip ölküsal ikkisini Bérlin'gha iwertidu (Némislarning bu yighin'gha jappar séyit Exmet Qirimerni tekliq qilmighanliqining sewebi, fon papénning Qirimerni "skorskichi" dep tonuydighanliqidin bolghan. Yeni, Qirimerni fon papén xalimighachqa bu yighin'gha tekliq qilmighan. Edige Qirimal bilen mustejip ölküsal 1941-yili dikabirda Bérlin'gha yétip kelgen bolup, ular ikkisi shu kilishi bilen germaniyide 7 aydek turup qalidu. Ular adlon yighini mezhgilide Bérlinde turiwatqan bolsimu, Gérmaniye da'iriliri ularni yighin'gha tekliq qilmaydu, emma ular bilen biwaste körüshüp turidu. – aptorning izahati). Istanbuldin adlon yighinigha tekliq qilin'ghanlar arisida Zeki Welidi Toghanmu bar idi. Emma, Zeki Welidi Toghan dölet mudapiye ministiri fewzi chaqmaq bilen tashqi ishlar musteshari numan menemenchi'oghli ikkisige biwaste iltimas qilghan bolishigha qarimay Türkiyidin sirtqa chiqish wizisi alalmighachqa, adlon yighin'gha qatnishalmaydu. Idil-Ural herikiti yitekchisi ayaz isaqi bolsa Gérmaniyaning Türkiyide turushluq bash elchixanisi teripidin adlon yighinigha tekliq qilin'ghanliqigha qarimay, Idil-Ural musteqilliqi mesilisi resmi élan qilinmighiche bundaq bir yighin'gha qatnishalmaydighanliqi uqturulghan. Yighin mezhgilliride Bérlinda yürgen nuri killigil pashaning bu yighin'gha resmi yusunda qatnashqan-qatnashmighanliqi éniq emes (apiril éyining otturlirida fon mendéning mustejip ölküsalgha "nuri pasha bilen bolghan barliq munasiwetlirimizni toxtattuq. Shunga siznimu bögündin bashlap uning bilen körüshmeslikingizni tekliq qilimen" dep éytqanliqi melum. Shu seweptin nuri pasha bu yighin'gha qatnashmighan bolishi mumkin. – aptorning izahati). Shundaqtimu yighin üchün Bérlin'ge kelgen yitekchiler bilen her türlüq uchrishishlarda ijra qilinmaqchi bolghan stratigiyiler üstide tekliq pikirlirini bergenliki melum. Adlon yighinigha qanche neper musapir yitekchisi tekliq qilin'ghanliqi, yighin'gha tekliq qilin'ghanlardin qanche kishining kélip yighin'gha qatnashqanliqi heqqide éniq melumat bolmisimu, bu yighin'gha 50 etrapida adem qatnashqanliqi heqqide melumatlar bar. Gérmaniye tashqi ishlar ministirlikide ishlewatqan alimjan idrisi, shimali kapkaziylilik Exmet tömür we Ezerbeyjanliq hilal münshimu adlon yighinining teyyarliq ishliqigha qatnashqan (alimjan idrisi, 1922-yili Buxara hökümiti teripidin iwertilgen oqughuchilargha mes'ul bolup Gérmaniyege kélip turup qalghan birsi idi. Bu heqtiki melumatlar aldinqi baplarda bayan qilindi. ... Exmet tömür u waqitlarda Gérmaniyege pelsepe we

Türklogiye jehette bilim éliwatqan Türkiye grajdanliqigha ötken Idil-Uralliq idi. U, 1941-yilining axirqi künlirigiche esir ayrish ömigide ishleydu. Hilal münshi bolsa, birinchi dunya urushidin keyin Gërmaniyige bériwélip olturaqliship qalghan bolup, u yerde bir Némis ayal bilen toy qilip shu yerde turup qalghan Ezerbeyjan Türkiliridin idi. U, ikkinchi dunya urushidin keyinki yillarda En'giliyilikler bilen birge pa'aliyet qilip kelgen Ezerbeyjan guruppisining bashliqi bolup ishligen. Yene bir muddet waqit ötkendin keyin Gërmaniyaning Enqerede turushluq bash'elchixanisida xizmet qilidu. – aptorning izahati).

Adlon yighini Némislar aldinqi septiki urushta üstünlükke ige bolup turiwatqan mezgillerde chaqirilghan bir yighin bolup, yighin'gha qatnashqan sabiq Promété yitekchilirining siyasi telepliri bilen Gërmaniye sherq siyasitining tüpki pirinsipliri ottursida intayin zor ixtilaplar mewjut idi. Shu seweptin, bu yighin héch bir emeli netijini qolgha keltürelmey tarqilip kétidu. Gërmaniye tashqi ishlar sahesidiki sözliship mesile hel qilishqa mayil kishilerning tirishchanliqliri Natsitlar yitekchilirining qattiq qolluq qarashlirini özgertishke qurubi yetmeydu. Rosénburg bilen himlér bashchiliqidiki Natsitlar rehberliki musapir yitekchiliri bilen söhbet ötküzmekchi bolsaq, ularni özliri bilen teng orun'gha qoyghanliq bolup qalidu dep oylaytti. U künlérde intayin küchiyip ketken Gërmaniye bu tür siyasi teshkilatlargha emes belki boyruqqa ita'et qilidighan kishilerge éhtiyajliq halette turatti. Rosiye komititining meslihetchisi ditmanning tashqi ishlar ministirliki siyasi bölüm kadiri tipélskichke yazghan bir parche xétide, Gërmaniye terepning bu mesilige bolghan közqarashlirini intayin éniq ipadilep bermekte. U xetning اساسliq rohi töwendikiche:

1. ishghal qilin'ghan sherq rayon mesililiri ministirlikide sözligen nutuqliridin ministir rosénburgning Gërmaniye hamiliqi astida musteqil kafkaz döletliri qurush pilanigha qoshulmaydighanliqini hés qildim. ... Emma ötken künlérde ministir rosénburg fúhrér (hitlér) ge sunulmaqchi bolghan kapkaz rayonining kelgüsidiki siyasi tüzülishige munasiwetlik keng da'irilik bir doklat teyyarlap chiqqan, ... Bu doklatning kapkazlarda Gërmaniyige mensüp puxralar hakimiyitini qurup chiqish tereptari ikenlikidin xewerdar boldum. Emma kapkazlardiki Némislargha mensüp puxralar tüzümining eng

yuquri wakaletchisi, burunmu muhakime qilin'ghinidek, impiriye hey'iti (reych komisiyisi, yeni Gérmaniye hökümiti komisiyisi – aptorning izahati) ning nami ornigha na'ipliq (statdaltér – aptorning izahati), uning qol astida (Groziye, Ezerbeyjan, ermenistan we shimali kapkaziyiler) wakaletchiliri üchün omumi ümek (général béwollmachtigté – aptorning izahati) namini qollinish pılanlan'ghan iken.

2. Qirim tatarliri mesilisige kelsek, bilishimche ulargha eslidinla musteqilliq bérish niyetliri yoq iken. Hetta bundin üç hepte awalghichila Qirim tatarlirini Qirim tewesidin haydap chiqirip bu yerni pütünley Némis yérige aylandurush pilani bar ikenduq. Emma bu ishni ijra qilish jehette bir munche téxnikiq qiyinchilarni hel qilip kétishke közi yetmigeckhe, bu pilan hazirche tashlap qoyulghaniken. Pérékopning shimalida Ukra'ining bir qisim yerliri bilen bir qatarda Qirimni gawlétiyér frawénféldke qaraydighan bir bash sékritar bashquridighan bolghan.

3. Bérlindiki kapkaz köchmenlirining dangliq wekillirining renjishliri yéqin künlerdin buyan xélila küchiyip kétiwatidu. Bu renjishning sewebi, bash'elchi fon shulénburgning gawlétiyér méyéрге iwertken, tashqi ishlar ishxanisining hüjjetliridiki köchmenlerdin turghan yerlirini muwapiq paydilinish kérek dégen telepliri ministir rosénbérgning ret qiliwétishidin körüş kérek. Ofissérlar meslihetlirining eksiche, ministir rosénbérg köchmenler arisidin bir nechchila kishini ishghal qilin'ghan sherq rayonlar mesilisi ministirlikidiki meslihetchilik wezipilirige teyin qilish qararini alghan. Köchmenler, bu meslihetning emili netijisi qatarida ishghal qilin'ghan sherq rayonlar mesilisi ministirlikining kadirliq derjisige ériship qalidighanliqini közde tutup bu ishni ret qilishidu. ... Bolupmu ezeriler bekla xapa. Ular, bundin kéyin Gérmaniyyide özlirige muwapiq kélidighan birer pa'aliyet soruni tapalmighanliqi üchün derhal Türkiyige qaytip kétishni telep qilishti. Ularning bu teliwini nurghun xizmet ishlep yürüp aran yandUralidim. Bu köchmenler bundaq jiddi bir peyitte Türkiyige qaytip kétishi

Türkiye xelqi arisida éghir naraziliqlarni peyda qiliwitidighanliqi éniq idi.

Bulardin melumki, kapkaziydiki yerler memori jehettinla békitip bolunmay, hetta rehberlik guruppilirimu alimuqachan teyinlep bolghan rosénbérq üchün éytqanda, u yerlardiki xelqlerge tesir körsiteleydighanliqi éniq musapir yitekchiliri birer menpet peyda qilalmaydighan kishilerla bolup qalmastin, eksiche mesile chiqiridighan kishiler dep qaralghan idi. Yene bir tereptin öz millitining bir dewrini yaratqan mehmet imin rosulzade, séyit shamil qataridiki yitekchiler üchün éytqanda Némis rehberliki bilen kélishegili bolidighan kilishimlirining aldinqi sherti “wetinining musteqilligini étrap qilish” bolishi kérek idi. Bundaq bir shertke qarita alférd rosénbérq ulargha ostministriyumda meslihetchilik qilip berse kupaye dégen teklipnile bérelishi mumkin idi. Tebi’iki, ular bundaq bir teklipni derhal ret qiliwétishti. Rosulzade, bu tür weqeler bilen musapir yitekchilirining meslige bolghan qarashlirini töwendikiche bayan qilidu:

Sowétler ittifaqidiki milli mesililer talihi harp (urush teliyi) ke tesir körsitelmigidek bir küch ikenliki melum bolidu. Gérmaniye xarjiyisi (tashqi ishlar) ge mensüp bolghan bir qisim yoquri derijilik kadrlarning (graf fon shulénburg) teshebbusi boyiche kapkaziye musapirlirining siyasi simaliridin bir qismi Bérlin’ge teklip qilindi. Bu kishilarning kapkaziye heqqidiki muhakimilirige murajet qilindi.

Ezerbeyjan, .Ermeniye, Groziye we shimali kapkaziye jumhuriyetlirige mensüp bolghan bu hey’etler wakaletlik qiliwatqan teshkilati bilen xelqining pikir we teleplirini, tapshurghan doklatlirida bayan qilip ötüshiti. Bu dokladda milli musteqilliq qarashlirida qet’i ching turulghan. Shuning bilen birge yene, kapkaziye ittifaqi qarishinimu ispatlap körsitishken idi. ... Yuqurida ismi atalghan graf fon shulénburg wastisi bilen tashqi ishlar ministirlikige tapshurulghan bu wesiqide kapkaziye milletlirining charizimgha qarshi turghinidek bolshiwizimghimu qarshi élip bérilghan milli musteqilliq kürishining pütün jeryanliri teswirlinip, kapkaziylilikler pirinsip qilghan milli ghayiler toluq tepsilatliiri boyichi bayan qilin’ghandin kéyin mundaq déyishmekte:

“bu ghayilerning ishqa ashurulishi, kapkaziye wekillirining hés qilishiche, siyasi joghrapiyilik alahdiliklirini közde tutqan halda töt jumhuriyetning ittifaqdashliqi sheklide birlishishige baghliq. Shu seweptin kapkaziyyilik milletliri intayin jiddi heriket qilishqa mejbur bolmaqta.”

Kapkaziyyilik wekillerning bu telep we arzuliri fuhrér qarargahi teripidin ret qilindi. Bu mesile tashqi ishlar ministirlikidin “ostministériyum” dep atilidighan sherqte ishghal qilin’ghan döletler ministirlikige ötküzüp bérildi. Rosénbérq mes’ul bolivatqan bu ministirlik bu ishni muwapiq hel qilish usuligha toghra kelmeydighan shekilde bashqurushqa urun’ghan idi. Musteqilliq we milli hoquq dégen nersiler bu ministirlik tilgha alidighan ishlardin emes idi. Ularning wezipisi éniq bir wede bérish emes, belki esirge chüshken qizil armiyeye eskerliridin milli léjyon teshkillep chiqip bu qisimlarni wérmacht üchün tebi’i yardemchi küch qilip paydilishtinla ibaret idi. Bu meqsette léjyonlar arisidin biwaste tallap chiqilghan birsi teshkil qilin’ghan léjyonlar bilen wérmacht ottursida munasiwet tiklesh wezipisini orundishi kérek idi. Bu munasiwet baghlighuchilar milli musteqilliq we démokratiye illetliridin tazilan’ghan bolushi pilanlan’ghan idi.

Adlon yighini muweppiqiyetke érishelmigenlikige qarimay, Gérmaniye tashqi ishlar ministirliki rosulzade bilen shamilgha oxshash yitekchilerni Bérlinde yene bir mezigil turup bérishige maqul keltürüp, körüshüshler yene bir mezigil dawamlashqan. Eslide u waqitlarda Némis da’iriliri adlon yighinigha qatnashmighan musapir yitekchiler bilenmu munasiwet qilishni toxtatmighan idi. Bolupmu Türkiyide turiwatqan tashqi Türkiler yitekchilirige qarita alahide yéqinliq körsitip kelmekte idi. Idil-Ural herikiti bashlamchiliridin eli aqish bu mesilige munasiwetlik tüwendikilerni yazghan idi:

1942-yilining iyol éyida, qaysi küni ikenliki éniq isimde qalmaptu, bir küni ayaz endim méni öyige tekliq qildi. Üyide Gérmaniyining Enqerede turushluq bash elchixanisining ikki neper yoquri derijilik mes’olimu bar ikenduq. Ayaz endim ularning deydighan geplirini ménimu anglap baqsun démekchi dédi. Bu mes’ul kishiler Gérmaniye

armiyisi bilen birge pa'aliyet qilidighan "Idil-Ural léjyonliri" teshkillimekchi bolivatqanliqini éytti. Idil-Ural musteqilliq komititining re'isi bolghan ayaz ependige birlikte ishlisek dep teklipti. Ayaz ependi bu teklipti üçün mundaq üç shertni otturgha qoydi: birinchi shert, Idil-Ural döliti üçün huquqi kapalet bérilsun; Ikkinchi shert teshkil qilinmaqchi bolghan Ijyonning héchkimge béqinmaydighan musteqil herbi shitabi bolsun; Üchinchi shert, Idil-Ural döliti üçün öz aldigha musteqil bir ali sot mehkimisi qurulsun.

Némislar bu üç shertni qobul qilishqa unimidi. Shundaq qilip ular kilishelmidi.

Nechche ay dawamlashqan sözlishishke qarimay, Gérmaniye hökümiti kapkaziyyining, yaki bolmisa Ezerbeyjanning musteqilliqini étrap qilishqa da'ir birer hüjjet otturgha chiqirish ishigha yéqin kelmigenliki üçün, Promété yitekchiliri üçün Gérmaniyidin chiqip kétishtin bashqa birer yol qalmighan idi. Mehemmet imin rosulzade buxaristqa (muxlér kitawida mehemmet imin rosulzadining Istanbulgha qaytip ketkenlikini yazghan. Emma rosulzade pütün urush jeryanida turup qalmaqchi bolghan buxaristqa qaytip ketken idi. Urush axirlashay dégen waqitlarda Gérmaniyige kiridu, andin 1947-yili Türkiyige qaytip baridu. – aptorning izahati), séyit shamil Istanbulgha, heyder bammat shiwitsariyige, spiridon kédiya bolsa Parizhgha qaytidu. Bu waqitta Qirimliq mustejip ölküsalmu Némislar Qirimgha iwertiwetmisun dep ensirep Türkiyige qaytip kétidu. Emma bulardin perqliq bolghini, edige Qirimal, Gérmaniyide qélip Qirimliq urush esirlirige munasiwetlik pa'aliyetlirini dawamlashturidu.

Aqiwette, Némislar üçün xuddi rosulzadining körsitip ötkinidek özliri tüzgen shertler buyiche musteqilliq teliwini otturgha qoymaydighan yéngi bir yitekchi yaritishtin bashqa chare qalmighan idi. Shundaq qilip, aridin uzun ötmeyla köp qismi esirge chüshken eskerlerdin teshkil tapqan jama'etchilik arisida héchkim bilmeydighan yéngi xadimlarni tallap chiqiship, Némislarning teliwige mas kélidighan milli teshkilat qurush herikitini bashliwétidu.

Yene bir jehettin alghanda, adlon yighini Sowétler ittifaqidin tartip élinidighan jaylarga munasiwetlik siyasi ijra'et jehetlerde tashqi ishlar

ministirlikini pütünley septin chiqirip tashlashning burulush noqtisi bolup qalghan idi. Adlon yighinidin keyin, rosénbérg özining hoquq da'irisige mensüp bolghan ishlargha arlishiwaldi dégeni bahane qilip tashqi ishlar ministirliki üstidin hitlérgha erz qilidu. Bu erzde tashqi ishlar teWelikide qurulghan rosiye komititini emeldin qaldurush kéreklik telep qilin'ghan idi. Hitlér bu telepni qobul qilmayla qalmastin, ishghal qilin'ghan Sowét yerliridiki barliq herbi ishlarni Gérmaniye armiyisi bilen sherq ishliri ministirliki hemkarliship bashquridighanliqini, puxralar ishlirining mes'oliyiti bilen hoquqining pütünley sherq ishliri ministirliqigha mensüp bolidighanliqini békitidu. Bu qarar bilen birge yene ishghal qilin'ghan yerlarning sirtqi wakaletchilikini qilish wezipsisidin bashqa hoquqi qalmighan tashqi ishlar ministirliki, bir hésapta héchqandaq ishqa arilashturulmay chette qaldurulghan idi.

Weli Qéyumxanning otturgha chiqishi

Ikkinchi dunya urushi jeryanida Türkistan mesililiri etirapida yüz bergen hadisiler Gérmaniyige oqughuchi bolup kélip keyin yene Gérmaniyide turup qalghan Weli Qéyumxan dégen bir Türkistanliqni aldigha chiqiridu. 1942-yilidin bashlap Gérmaniye urush sepliride jeng qilghan Türkistan léjyoni bilen Türkistan mesililirining siyasi teripige yitekchilik qilip kelgen Türkistan milli ittifaq komititi (t m b k, yeni Türkistan milli birlik komititining qisqartilmisi) ni Weli Qéyumxan qurup chiqqan we özi rehberlik qilip kelmekte idi. Mundaq éytqanda, ikkinchi dunya urushi boyiche Türkistan namida qanat yaydurulghan pa'aliyetler bir menide Weli Qéyumxanning nami bilen ataldi déyishkimu bolidu. Shu seweptin, bu siyasi shexske munasiwetlik ishlarni tepsili tonushturup ötüshke toghra kélidu.

Qéyumxanning, Gérmaniyige kélishtin burun we Gérmaniyige kelgendin keyinki dewrlirining qisqiche bayanini öz aghzidin anglap baqayli:

Men Tashkentning pichaqchi meheliside dunyagha kelgen idim. Baliliq chaghlirimmu ene shu mehelide ötkén idi. Kona tüzümidiki

mektepnı püttürginimdin kéyin, nawayi namidiki mektepke kirip oqidim. U yerde méni yétishtürgen oqutquchilardin birsi pitrat ependim idi. Bilim élish üchün méning bilen birge Gérmaniyige kélip oqushini püttürüp Tashkentke qaytip kétip profissorluq qilghan, kéyin öltüriwétilgen settar jappar bilen bir mektepte oqughan idim. Kéyin, abdurawop pitratning teliwige bina'en Tashkenttin Buxaragha bardim. Uning ishxanisida ghulam ayup we Exmet shükür ikkisi bilen tonushtum. Pitrat bizge wezipe tapshurdi. Buxara pasporti chiqartip 1921-yili se'id'eli mu'alim bilen birge yolgha chiqtuq. Uruslar méni Moskwada tutup qaldi. Kéyin peyzulla mu'alim Gérmaniyige kétiwétip ménimu birge élip mangdi. Gérmaniyige barghandin kéyin peyzulla mu'alim méni yéza igilik ottura téxnikomigha oqushqa kirgüzüp qoydi. 1925-yili yéza igilik ali mektiwide kirip oqidim. U chaghdiki medeniyet ministiri batudin bir télégramma tapshurup aldim. U chaghda Semerqentte bir sot mehkimisi bizni ölüm jazasigha hüküm qilishqan iken. Télégrammada "weten'ge qaytma" dégen birla éghiz gep yézighan idi. Shundaq qilip Türkistan'gha qaytip ketmeslik qararigha kelgen idim. Bu arida Gérmaniye dölitining qanunigha asasen ikki yildek déhqanchiliq meydanida ishlidim. 1928-yili ali mektepnı püttürdüm. 1930-yili siyaset uniwersitétighe kirip oqidim. Tirishchan bir oqughuchi hésaplinattim. Mektepnı püttürginimdin kéyin doktorluq désirtatsiyisi yaqilidim. Men désirtatsiye maqalem üchün "14-esirdin bögün'ge kelgiche Türkistan medeniyiti" dégen témini talliwalghan idim. Men désirtatsiye maqalemde "u chaghlarda Türkistan medeniyitige erap we pars medeniyiti tesir körsitelmigen iken, bögünki kündiki urus medeniyitimu öz tesirini yuqtUralmaydu" deydighan asasi qarashni otturgha qoyghan idim. Bu jeryanda fon mendéning alahide yardimige érishkenidim. 1936-yili doktorluq désirtatsiyem maqullandi. Uningdin kéyin kéysér wilhélm inistitutining tapshuruqi boyiche Türkistan kiwezchiliki heqqide ilmi tetqiqat bilen shoghullandim. Bu ishim ikki yil dawam qildi. Netijide, yazghanlirim ikki qisimliq bir kitap qilip neshri qilindi.

Bu jeryanda xelqaraliq muxbirlar jemiyyitige eza boldum, hemde adMiral trötté mes'ulliqida neshri qiliniwatqan "yéqin sherq" dégen zhornalda "arslanbay" dégen texellusta bash tehrir bolup ishlidim. Tehriratta her qaysi ellerdin kelgen xadimlar bar bolup, ular bilen yumulaq joza munazirilirini uyushturup turattim. Bu yighilish,

medeniёт ministirlikining ruxsiti we yordimige tayinip uyushturulidighan yighilish idi. Eslide joruilimizmu ene shu yighilishlarda otturgha qoyulghan nutuqlarni élan qilishni meqset qilib qurulghan bir zhornal hésaplinatti. Uningdin bashqa yene yazghan maqalilirim Némische gézitlardimu élan qilinip turatti (1991-yili 17-23 yaniwar künliride düseldorfda Weli Qéyumxan bilen ötküzgen shexsi söhbet xatirsidin. – aptorning izahati(.

1922~1933-yillar arisida Gérmaniyidiki Türkistanliq oqughuchilar teripidin qanat yaydurulghan ijtimai, medeni we qismen siyasi xaraktirdiki pa'aliyetlerde Weli Qéyumxan ismining peqetla körülmesliki heqiqetenmu heyran qalarliq bir ish. Bu kitap aptori, buning sewebini Qéyumxanning özidin sorighinida, u buninggha mundaq dep jawap bergen idi:

Men u waqitlarda Türkistanliqlar talliwalghan siyasi yoligha qoshulmayttim. ... Chet döletler bilen bolghan munasiwetlerde medeniёт pa'aliyetlirini asas qilghan halda pa'liyet qilish lazim dep qarayttim. ... Exmetjan Ibrahim (okay), biz bilen birge ishligin déginide “men awal mektepni pütküziwalay, andin yene siyasetnimu öginishim kérek, shu chaghdila bu ishlargha arilishalishim mumkin” dep jawap bergen idim.

T m b ning Gérmaniye shöbisi «yash Türkistan» ning bash katipliqini üstige alghan Ibrahim yarqin bu heqte mundaq deydu:

Weli Qéyumxan bolsa, Buxaradin kelgen bala oqughuchilar arisidiki biri idi. Uning bilen settar jappar ikkisi ataghliq pitratning oqughuchiliridin iken. Pitrat, Buxara xelq jumhuriyitide tashqi ishlar naziri wezipsisige teyinlen'ginidin kéyin, ular ikkisini Buxaragha chaqirtip kélip Gérmaniyige iwertilidighan oqughuchilar tizimigha kirgüzüp qoyghaniken. Gérmaniyide turiwatqan waqitlirimizda Qéyumxan bilen bek ariliship ketmeyttuq. Uning eng yéqin dosti settar jappar idi. Settar japparni Sowétler paydilinip yürüdu dep guman qilishattuq. Shunga biz settar bilen munasiwet qilishtin özimizni chetke élip yürettuq. Shuninggha qarimay, settar jappar biz bilen arilishiip ötüsh üchün urunup yüretti. Emma Weli qéyumda bundaq bir ghem yoq idi. Qéyum héch bir oqughuchi bilen arilashmaydu dégidek

yalghuz yüretti. U settar jappar bilen dawamliq ariliship öttimu qandaq, xewirim yoq. Weli qéyum Türkistan milli heriket pa'aliyetlirige qatniship yüridighanlar bilen, yeni bizdekler bilen zadila munasiwet qilmighan idi. Sizge melum, t m b dégen bir mexpi teshkilat, shunga, t m b gha eza bolmaqchi bolghan birsi intayin inchike tekshürülüşlerdin ötküziletti. Weli qéyum bu qatardiki birsi hésaplanmaytti. Men Türkiyige qaytip ketkinimde, tahir bilen Abdulwahap ikkisi Gérmaniyide qélip zhornal chiqirish ishlerini dawam qildi. U yillarda Weli qéyumning u dostlirimiz bilen birer munasiwette bolghanliqi heqqidimu héchqandaq gep anglimidim. Men Weli qéyumni körgen waqtim aridin xéli uzun waqit ötkendiki bir ish, yeni ikkinchi dunya urushi yillirida Türkiyige kelginide körüşken idim.

U yilliridiki t m b doklatliri bilen ezalar ara yézishqan xet-cheklerni tehliil qilish arqiliqmu uning héchkim bilen arilashmay yalghuz ötkenlikini ispatlash mumkin. «yash Türkistan» jornilining Bérlindiki mes'oli habduwahap oktay Parizhda turiwatqan Mustapa Choqay oghligha Gérmaniyide ali mektep püttürgen Türkistanliq oqughuchilar bilen hazirmu oqushini dawamlashturiwatqan oqughuchilarning tizimlikini iwertip bergen bolup, bu tizimliktimu Weli qéyum dégen isim közge chéliqmaytti. Bu melumatlarga asasan'ghanda, Weli qéyum Gérmaniyige kelginidin kéyin bashqa Türkistanliq oqughuchilar bilen peqetla munasiwet qilishmighanliqini köriwélishe mumkin. Uning yéqin dosti bolghan settar japparning sawaghdashliri arisida guman'gha qalghanliqimu, eslidinla bek köp arilashmay yürgen qéyumni bashqa Türkistanliq oqughuchilardin téximu ylaqlashturiwetken bolishi mumkin.

1933-yilining axirlirida yash Türkistan zhornilini chiqiriwatqan guruptiki oqughuchilardin bashqilarning hemmisi Gérmaniyidin kétép qalghan bolup, yalghuz Weli Qéyumxanla Gérmaniyide qalghan oqughuchi hésaplinatti. Qéyumxan, özi mes'ul bolghan «yéqin sherq» zhornili teweside uyushturilidighan yighilishlarga Abdulwahap oktay bilen tahir chaghatay ikkisininimu bir qétimdin qatniship sözge chiqqanliqini éytidu. Emma ismi atalghan t m b ezasi bolghan bu ikkiylen her türlük xet-chekliride yaki bolmisa kéyinki waqitlarda élan qilishqan maqaliliridimu bundaq bir gepni uchratqili bolmaydu. Shuningdek yene, Weli Qéyumxan bilen Mustapa Choqay oghli

ikkisiningmu 1939-yilgha kelginIdila andin tonushqanliqi éniq. Habduwahap oktay bilen tahir chaghatay qataridiki yéqin sebdashliri teripidin yaxshi tonulghan bir ademni ular bilen yéqin otidighan Mustapa Choqay oghlining shu chaqqiche tonimasliqi heqiqetenmu heyran qalarliq bir ish.

Weli Qéyumxan, özini milli sotsyalizm partiyisige eza bolghanliqi üchün Türkistan milli ittifaqi yaki yash Türkistan guruppisi qanat yaydurup kéliwatqan siyasi pa'aliyetlerge qatnashmay kelgen, deydighan geplerni qet'i ret qilidu. Shuninggha qarimay, meyli uning bilen ötközgen söhbet jeryanida bolup ötköz geplerdin yaki uning kéyinki waqitlarda tutqan yolidin qarighandimu, "xochshulé für politik" uniwersitétide siyaset kesipini oqup yürgen waqitlirida Gérmaniyide tesiri künsayin éship bériwatqan natsyonal sotsiyalizm idiyisidin xewer tapqanliqi éniq. Ibrahim yarqinmu u dewrlerde Weli Qéyumxan Natsitlar tereptari bolghan bezi zhornallargha maqale iwertip turghanliqini, hetta shundaq zhornallardin bir-ikki parchini uningdin élip saqlap yürgenlikini, emma kéyin u zhornallarni yoqutup qoyghanliqini éytqaniken. Shuninggha qarimastin Weli Qéyumxanni natsyonal sotsyalizm partiyisige eza bolghan, bu partiye ichide biwaste xizmet qilghan deydighan geplerning héch birsi ispatlanmidi. Buxara xelq jumhuriyiti aghduriwétilginige qarimay yenila bu jumhuriyetning pasporti bilen yürgen Weli Qéyumxan, kéyinche dunya grajdanliqigha ötiwalghan. Ikkinchi dunya urushi jeryanida uninggha déplomat dégen salahiyet bérilip mexsus pasportmu bérilgen. Ta wapat bolghan künigiche Gérmaniye grajdanliqigha ötmigen bir ademni milli sotsyalizm partiyisining ezasi idi déyish unche bek mentiqigha uyghun bolmisa kérek. Shundaqtimu bu partiye ichide tesirge ige bolghan fon mendé bilen léybrandt qataridiki kishiler bilenmu yéqin ariliship ötközlik ras. Bolupmu léybrandt, Weli Qéyumxan'gha Türkistanning siyasi, iqtisadi we yéza igilikige a'it mesililerde matériyal toplash we bu heqte doklat teyyarlash wezipilirinimu tapshurghaniken.

(resim orni)

Weli Qéyumxan, 1942-yili

Hitlérning boyruqi buyiche Sowétler ittifaqigha qarshi qozghitilghan bir urush, Parizh meheliirining nogént dégen bir bulungida yashawatqan t m b re'isi Mustapa Choqay oghli üchün hayatining yéngi bir dewrige aylinip qalghinigha oxshash, Bérlinde yashawatqan Weli Qéyumxanning hayati üchünmu bir burulush noqtisi bolup qalghan idi. Urush partilash bilen teng shekillen'gen weziyet bu ikki ademning bir yerde uchriship qélishigha, yéqin arliship ötishige sewepchi bolidu. Weli Qéyumxan shu waqtlarni eslep mundaq deydu:

Léxstan (Polsha) urushi partilighan waqitta Mustapa Choqay oghlining ehwali bekla nachar ikenduq. Men 1939-yili bérip uning bilen körüshtüm. Shu chaghda men uni Bérlindiki sherq inistitutigha ishqa kirgüzüp qoyghan idim. Choqay oghli bu inistitutta pat-pat ilmi doklat sözlep turatti yaki ilmi tetqiqat ishlirigha qatniship turatti. Shu arqiliq uninggha aylig ma'ash békitilgen idi. Mangimu bir qisim nersilerni yézip iwertip turghanidi. Profissor fon mendé uni bekla hörmet qilatti. Urush partilap etisi géstapochilar méni tutup türmige qamashti. Gérmaniye tashqi ishlar ministirlikining mes'ulliri méni türmidin chiqiriwaldi. Bu waqtlarda Mustapa Choqay oghliningmu Parizhda qolgha élin'ghanliqidin xewer taptim. Profissor mendé bilen léybrandt ikkisining yardimi bilen Parizhgha bérip Choqay oghlini türmidin chiqiriwaldim. Ukra'ining sabiq tashqi ishlar ministiri shulginmu türmide ikenduq. Uningghimu yadem qildim.

Mustapa Choqay oghlining repiqisi yazghan eslimiler kitawidinmu Weli Qéyumxanning dégenlirining rasliqini köriwélishe bolidu. Mariye Choqay oghlining déyishiche, 1939-yilining küz aylirida Gérmaniyidiki melum bir zhornalda ishleydighan Buxaraliq bir özbek bala Fransiyidiki ularning öyige kelgende Mustapa Choqay oghligha profissor mendéning bir teklipini tapshurghan. Shundin kéyin Mustapa Choqay oghli pat-pat Bérlin'gha bérip turidighan bolghan. Rosiyige qarshi urush bashlan'ghandin kéyin Choqay oghlini Gérmaniyige élip mangghan waqtida ayaligha yazghan bir parche xétide mundaq jümliler yézilghan:

Qéyumxan her da'im méning bilen birge yürmekte. Qéyumxan, bu yil etiyazda nogénttiki öyimizge barghan bala shu. Men uning wastisi

bilen Türkistanliq esirlerge bériliwatqan jazalarni yumshitishni telep qilib Némislargha murajet qildim.

1941-yili awghust éyidin bashlap Choqay oghli bilen Qéyumxan ikkisi, lagirlardiki urush esirlirini milliti boyiche ayrishni meqset qilib qurulghan arilashma esir tekshürüş ümekliride ishleshke kirishidu. Bu lagirlarda waba bilen ölüm yaMirap ketken idi. Mustapa Choqay oghli 1941-yilning dikabir éyida tifoz késilini yuqturiwélip uzun'gha qalmay wapat bolidu. Bu hadise Weli Qéyumxanning salahitinimu özgertiwétidu. Undin burunqi Weli Qéyumxan, hemme étrap qilidighan siyasi nopuzgha ige Choqay oghlining yénida adettiki bir terjiman bolup ishlewatqan hemde Choqay oghli bilen Némis mes'ul kishiliri ottursida wastichiliq qilib yürgen birsi depla tonilatti. Tunji körüshüshte profissor fon mendéning Qirimliqyitekchilerdin mustejip ölküsalgha dégenliri Némis mes'ul kishilirining Choqay oghligha we Türkistan mesililirige bolghan qarashlirini éniq otturgha qoyghan idi:

Türkistan zémini keng, bayliqi mol we nopusimu milyonlarga barghan adimi köp bir el. Sizlarning Qirimingizlar uninggha qarighanda yéri kichik, nopusimu az bir yer. Biz Türkistan'gha ene shu seweptin ehmiyet béríp kelmektimiz. Shu seweptin sizning ehwaligiz Choqay oghlining ehwalidin perqliq bolishi kérek. Bizler sizlerni peqet hörmet qilimiz, xalas.

Bu söhbette Weli Qéyumxan ismining peqetla tilgha élinmighanliqi, Némis rehberliri bilen fon mendéning Türkistan mesiliside Mustapa Choqay oghlini munasiwet qilidighan birdin-bir hoquqluq adem dep qobul qilidighanliqini körsetmekte idi. Choqay oghlining wapatidin kéyin bolsa, Türkistanliq urush esirlirige munasiwetlik ishlarni bashqurush wezipisi pütünley Qéyumxanning qoligha qalghan idi. Netijide, bu musibet Qéyumxanning yolini pütünley özgertiwetken bolup, shuningdin bashlap u bir siyasi salahiyetke érishkenidi.

Weli Qéyumxan, özining siyasi jehette aldinqi orunda bolup körünishini ene shu waqittin bashlap otturgha qoyushqa bashlaydu. Suwalki, ebenrodé we shiwéréyin esirler lagirigha barghan Qéyumxan, bu yerlerdiki Türkistanliq esirlerning nachar ehwalini körsitip ötüp, ularning shara'itlirini yaxshilash meqsitide Gérmaniye

da'irilirige naraziliq túsini alghan doklat sunushqa jasaret qilalighan tunji kishi hésaplinatti. Burundin tartip tonushidighan léybrandtning sherq ishliri ministirliki siyasi bashqarma bashliqliqigha teyinlen'genliki, yene shu ministirlikning kapkaziye we Türkistan bashqarmisining bashqarma bashliqi bolghan profissor mendé bilen ottursidiki dostane munasiwetler Weli Qéyumxanni bashqa millet wakaletchilirige qarighanda téximu üstün bir orun'gha ige qilghan idi. Shuningdek yene, Gérmaniyining ishghal qilish siyasi pilani terkiwide Türkistan tewesi bolmighanliqi, Türkistan léjyonining qurulishi, Türkistan'gha munasiwetlik milli hey'et teshkil qilinishini zor derijide asanlashturup bérighan yene bir amil bolup qalghan idi.

Weli Qéyumxanning tesirini ashurup bérighan yene bir ehwal, 1942-yili may éyida Sowét düshmini bolghan milletler yitekchiliri bilen ötküzülgen adlon yighinida otturgha chiqqan idi. Bu yighin'gha teyyarliq qilish peytliride Weli Qéyumxan tashqi ishlar ministirliki mes'uli bolghan bash elchi shulénburgning teliwige bina'en, sabiq musapir yitekchiliri bilen munasiwet baghlash ishligirigha mes'ul qilip teyinlinidu. Bu ish üçhün Parizhgha barghan Weli Qéyumxan, Parizhdiki sabiq Prométéchilar yitekchiliri bilen bir-birlep körüshüp ularning bir qismini Bérlin'ge bérishigha qayil qilghan idi. Adlon yighini meyli Gérmaniye da'irilirining yaki Bérlin'ge chaqirilghan musapir yitekchiliri kütkenek netije birelmigen bolsimu, sabiq musapir yitekchilerning Némislar bilen birlikte pa'aliyet qilishni xalimasliqi, otturgha chiqidighan yéngi siyasi kishilerning heriket qilish sahesini zor derijide kingeytish pursitini tughdurghan idi. Yighindin burunqi teyyarliq ishligirida zor netije yaratqan Weli Qéyumxan'gha adlon yighini yéngi bir yol échip bergen idi. Endi u, Némis mes'ullirimu étirap qilidighan siyasi salahiyetke ige birsi hésaplinatti. Uninggha déplomat salahiyet bérilgen, mexsus bir tUralghu bina teqsim qilin'ghan idi.

Türkistan milli hey'itining qurulushi

Weli Qéyumxan, 1942-yilining kirishidin tartip arilashma esir ayrish hey'iti ornigha, her qaysi milletler üçhün ayrim-ayrim milli hey'etlerni

qurup chiqish üchün tirishidu. Uning tirishchanliqliri deslepki bir nechche ay ichldila öz miwisini bérishke bashlap, may aylirida Türkistan hey'itini qurush teliwi testiqlinidu. Shundaq qilip, Türkistan léjyoni bilen, Gérmaniye armiyisi we hökümet da'iriliri ottursidiki munasiwetlerge yitekchilik qilidighan siyasi teshkildin birsi otturgha chiqidu. Türkistan milli hey'iti kéyinki waqitlarda qurulidighan Türkistan milli komititiningmu deslepki basquchi bolup, eger muweppiqiyetlik ish élip baralisa bu ikkinchi basquchluq ishmü emelge ashurulush pursitige érisheligen bolatti.

Türkistan hey'iti, 1942-yili 15-iyondin bashlap léjyondiki eskerler üchün «milli Türkistan» namida bir zhornal chiqirishqa bashlaydu. Choqay oghlining «yash Türkistan» nigha oxshitip bash maqalisigha «bizning yolimiz» dégen at qoyulghan bolup, zhornalning bash bétige “Türkistan milli azatliqi üchün küresh qilidighan zhornal” dégen söz yézilghan idi. Maqalida “mangidighan yolimiz ejdatlarning yoli, ghayimiz Türkistan musteqilliqi” dep izahat bérilgen idi.

«milliy Türkistan» jornilining ghoyayini bilen bash tehriri Weli Qéyumxan idi. Türkistandiki her bir Türk qewimidin ikkidin kishi tallinip tehrirat guruppisi teshkil qilinidu. Zhornal tili üchün barliq qewimlar chüshineleydighan bir til süpitide chaghatay tili tallinidu. Til tallash heqqide bir parche maqale yazghan hökümet wakaletchisi, Türklog johannés bénzing, erkin Türkistanning yéziq tili birla xil bolishi kérek, bu til milliy Türkistanning yéziq tili bolup kelgen chaghataychidor dep yazidu. Shu arqiliq qewimler ottursidiki shiwe perqi sewebidin ixtilap chiqishining aldini élishqa tirishilghan. Shuninggha qarimay, zhornalda pat-pat qazaq shiwisi bilen tajik tilida maqalilar élan qilinip turghanliqi, ottur yol dep talliwélin'ghan bu charini hemme kishi qobul qilip kitelmigenliki körülmekte idi. 1942-yili boyiche dawam qilghan teshkillinish jeryanida Weli Qéyumxanning birdin-bir mes'ul kishi bolghanliqi körülmekte. Uningdin bashqa barliq hey'et ezaliri esirge chüshken Türkistanliqlardin teshkil tapqan idi.

Qéyumxan, bir tereptin Némis mes'ollirini siyasi organdin birni qurup chiqish üchün qayil qilishqa tirishqan bolsa, yene bir tereptin özi üchün tebi'i bir lidér simasi yaratish üchünmu tirishqan. Esirge chüshken Türkistanliqlar uni, Némislar teripidin bir yerge

yigihwélin'ghan kishiler topining yitekchisila emes belki chet'elde Türkistan üchün küresh qiliwatqan küchlerning aktip yitekchisi dep tonishi intayin muhim ehmiyetke ige bir ish hésaplinatti. Qisqa muddetlik bolsimu Choqay oghlidek Sowétler ittifaqining ichi-sirtida yashaydighan Türkistanliqlar yaxshi tonuydighan dahisi bilen birge xizmet qilghan birsi bolghanliqi, uni bu jehette hemme étrap qilidighan bir orun'gha ige qilghan idi. Emma Weli qeyumxan'gha bunchilik abroy yiterlik hésaplanmaytti. U, buningdinmu artuq abroy telep qilmaqta idi. «milliy Türkistan» jornilida özi biwaste qelemge alghan bir maqalida mundaq dep bayan qilidu:

Eger bugün Türkistanliqlar shunche yaxshi ehwalgha kileligen bolsa, shuningdek ularni Gérmaniye hökümiti hörmet qilip kéliwatqan bolsa, bu ehwal bikardinla peyda bolghan yaki tuyuqsizla otturgha chiqip qalghan ehwal bolmastin, bizning bu yerde 20 yilliq küresh qilghanliqimizning netijisidir.

«milliy Türkistan» jornilida élan qilin'ghan yene bir maqalida, bu ornini téximu puxtilash üchün tirishqanliqi körüliidu:

Mustapa Choqay oghli Fransiyide pa'aliyet qilip yürgen waqitlarda Weli Qéyumxanmu Türkistan mesililirige munasiwetlik ishlar bilen Gérmaniyyide pa'aliyet qilip kelgen idi. Ularning her ikkisi birla ghayini meqset qilidu: Türkistan musteqilliqi. Sowét-Gérmaniye urushi partilighandin kéyin Weli Qéyumxan Parizhgha bérip Mustapa Choqay oghlini Bérlin'gha élip kélip öz yénigha éliwaldi. Ular bir-birsi bilen qol tutushup ishlidi. ... Mustapa Choqay oghli sakiratta yatqan waqtida, Weli Qéyumxan'gha: “aldingizda sizni intayin éghir künler kütmekte, yalghuz qaldingiz. Türkistanning barliq ishlirini sizge amanet qildim. Esirler lagirida Türkistanliq yashlar mewjutla bolidiken, Türkistan choqum azat bolidu” dep wesiyet qaldurghan idi.

Yoqurdiki qurlardin shuni ochuq köriwélishqa boliduki, Weli Qéyumxan bashlighan bu heriketni 1920-yilliridin béri chet'elde qanat yaydurup kélin'gen Türkistan milli herikitining dawami dep tonulushqa alahide tirishchanliq körsetken. Barliq ezaliri Türkiyyide turiwatqan t m b ning hoquqluq orgini teripidin étrap qilinmasliqi we ularning qollap quwetlishige érishelmigenliki üchün, bu herikitini ular yürüzgen

herikitining dawami dep tonutushta Mustapa Choqay oghlining inawitidin paydilinishni meqset qilmaqta idi. Eger Weli Qéyumxan Choqay oghlining Miraschisi dep qobul qilin'ghinida, tebi'iy halda lidér dep tonulidighanliqi bir muqerrerlik idi. Bundaq bir derijige érisheliginide, yalghuz urush esirliriningla emes eyni waqtida yene chet'eldiki barliq Türkistanliqlarning qollap quwetlishige érishelishimu anche teske toxtimighan bolatti.

Türkistan lézhyoni

Esirler téxi tünügün, belkim бүгүн seherde esirler lagiridin chiqirilib bu yerge élip kélinishi éniq idi. Ularning beziliri yérim yalingach, yalingayaq bolup, ornidimu aranla tUralaydighan helette idi. Héchqaysidin ses-sada chiqmaytti. ... sir uzun'gha qalmay ashikarilandi.

Türkistan armiyisi dégendek gepler quliqimgha kirgendek qildi. Shundaq bir peytte, hetta özemmu sezmetin qelbimde yatqan tuyghulirimni hés qilmaqta idim, ene shu peytlerde, qarangghuluqtin parildap körünüşke bashlighan ajayip bir körünüş köz aldimda chaqnimaqta: Türkistan armiyisi ... yashliq ömrümde héchqachan tilgha alalmay kelgen atalghu, ussuzluqtin qurup yérilip ketken lewlimdin ettir güldek püreklep échilmaqta ... dem élishqa toxtighan yerlerde achliq, harghinliq ichide yatqan bashqa Türkistanliqlarmu orunliridin irghip turup yük mashinimizgha atlap chiqmaqta idi. ...

Ésimde qélishiche, kün parlighan april seherliridin biride biz olturghan qara mashina Warshawadin ottuz kilométrdek sherqi jenubidiki lézhyonowo shehirige yétip keldi. Biz we keynimizdin yétip kelgen qara mashinidiki esirler qatar ketken akatsiye derexliri ichidin késip ötkén topiliq yolgha chüshüp yighilduq. Otturluqta ikki qewetlik qumandanliq shitap binasi, uning etrapida taxtaydin qurulghan yataq öyler köründi. Bu yer, öz waqtida Polsha armiyisige tewe qarargahlardin birsi ikenduq. Mana emdi bu yer Türkistan lézhyonérlirining qarargahi idi. ... bu bizning burulush noqtimiz idi. Bu yerde méning üçhün hayatimdiki yéngi bir yol bashlan'ghan idi. Bu

yolda méni némilerning kütiwatqanliqini bilmeyttim. ... shuninggha qarimay bu yerde bolalighinim üchün bekla razi idim. Héch bolmighanda bundin kéyin yalghuz béshimgha yol axturup yürüshtin qutulghan idim. ... endi men ölümdin qutulup qalghan idim. Endi méning hayatim menilik ötüşke bashlaytti. ...

Biz hemmimiz kiyimlirimizni sélip pakiz yuyunduq, kona Sowét herbi kiyimlirimizni otqa tashlap, uchimizgha yéngi Némis herbi kiyimlirini kiyishtuq. ... hemmimiz kélip sep bolup tizilduq. Yash bir qazaq sap ros tili bilen bundin kéyin esirliktin qutulghanliqimizni, Türkistan lézhyonér sépida ikenlikimizni, bundin kéyin Türkistanning azatliqi üchün jeng qilidighanliqimizni uqturdi. ...

“men özemni yenila bir esir dep hés qilattim.

Uman esirler lagirining sirtida, qursiqim toq, shuninggha qarimay beribir bir esir idim.

Peqet qelbimla hör idi.

Hör rohimni shat qilishning yolini axturup tépishtin bashqa méning üchün héchqandaq bir ishning qimmiti yoq idi.”

Chénggiz taghchining yoqurda neqil qilin’ghan eslimiliride éytilghinidek, on minglighan urush esirlirining ümit nuri hésaplinidighan Türkistan lézhyonliri 1942-yili yaniwar éyida qurulidu. Bu qoshun asaslighi özbek, Türkmen, qazaq, qirghiz, qaraqalpaq we tajik qatarliq qewimlerge mensüp urush esirliridin teshkil tapqan idi. Shuningdek yene öz millitige tewe milli lézhyon teshkil qilinmighan Qirim we Idil-Uralliq urush esirlirimu Türkistan lézhyonigha iwertilmekte idi. Bu qisimlar, yeni yoqurida tilgha élin’ghan bu milli lézhyonlar desliwide général oskar fon nyédérmayér qumandanliqi astidiki 162-diwiziyning qarmiqa qurulmaqta idi.

Nyédeermayér, birinchi dunya urushi mezgilliride Türkiye bilen éranda turghan, andin Afghanistan’gha iwertilgen Némis hey’itining herbi mes’olliqini üstige alghan birsi idi. Nyédeermayér, shu waqitlarda En’gilyiliklerge esir chüshüp hezer déngizidiki nargin ariligha qamalghan, bolshéwiklar inqilawi dewride u yerdin qoyiwétilip yurtigha qayturulghan tejribilik bir esker idi. U, sherq elliride ishligen xizmetliri sewebidin kayzér wélxélm teripidin qehrimanliq ordini bilen

tartuqlan'ghan bolup, Türki qewimlerini biwaste tonuydighan birsi hésaplanatti.

Herqaysi lagirlarda urush esirlirige, eger xalisanglar Türkistan lézhyonigha qatnishinglar dep terghip qilin'ghachqa, pida'i bolidighanlar bu yerge yollanmaqta idi. Lézhyonérlerdin abdiraxman kasanli (abdiraxman kasanli, 1942-yili Némislargha esir chüshken. Kéyin Türkistan lézhyonigha qatniship Polsha, yogslawiye, wén'giriye we awustriye qatarliq ellerde urushqa qatnishidu. Urush axirlashiwatqan künlerde Italiyide En'giliyiliklerge esir chüshidu. Urush axirlashqandin kéyin, bir muddet Gérmaniyide turup qalidu. 1949-yili Türkiyige kéliwélip nazilligha orunlishidu. 1975-yili nazilli kiwezchilik tetqiqat orginida pinsiyige chiqidu. Bu kitap yéziliwatqan waqitlardimu yenila shu nazillida turmaqta idi. – aptorning izahati) öz eslimiside lézhyonérlikke qoshulush jeryanini mundaq bayan qilidu:

Bizdin 120 ming esker esirge chüshken idi. Bizni bir yerge yighdi. Sekkiz sotka kiche-kündüz tizilip yol yürduq. Ichidighan'gha su, yeydighan'gha nan yoq, yamghur tinmay quyuliwatqan, yamghur astida yétip, yamghurda yol yürettuq. Ukra'ina dégen bekla kengiri, payansiz ketken bir yer iken. Yol boyida mal-charwilarning tiziki bilen bulghinip ketken kölchekler uchrup qalatti. Biz ussighanda shu sulardin ichettuq. ... axiri tikenlik sim torliri bilen qorshalghan chong bir lagirgha yétip kelduq. U yerde hemme millet ademliri bar idi. ... lagirda arimizdin yehudilarni axturushti. ... bizning balilarning köp qismini yehudiy ikensen dep öltüriwétishti. Ichimizde rosiyide uniwersitétta oqighan özbek balilarmu bar idi. Ular bérrip komandirlargha bizning yehudiy emeslikimizni éytti. Shundaq qilip ölümdin qutulup qalduq. ... lagirdiki shulardin birsi bolghan Weli Qéyumxan deydighan birsi kélip: men silerni bu lagirdin qutqazghili keldim, qaysinglar bu esirler lagiridin qutulup chiqishni xalaysiler? Dep soridi. Biz uninggha, hemmimiz xalaymiz dep jawap berduq. Endi bizning aldimizda ikkila yol qalghan idi: ya ölüp tügishimiz kérek, ya bolmisa qutulishimiz kérek. Hemmimiz jénimizni saqlap qélish yolini tallashtuq. ... ular bizni bashqa bir lagirgha élip bardu. Biz u yerde üç aydek waqit turup qalduq. Némis armiyisi ichide Türkistan qisimi qurulghaniken. Yenilirimizge “alla biz bilen” dégen belgilerni taqiduq.

Buningdin melumki, Türkistanliq esirge chüshken eskerlerge nisbeten ülümdin qutulushning birdin-bir yoli Türkistan lézhyonigha pida'i bolup qétilish idi. Esir hey'etliri lagirlarni aylinip yürüp esirler bilen sözlishop, ularning arisidin ixtiyar qilghanlarni tallashqa kirishken idi. Emma milyonlighan esir yighilghan bir muhitta esirler bilen birdin-birdin körüshüp pida'ilarni tallap chiqish asan emes idi. Shundin kéyin Gérmaniye herbi qumandanliqining esir herbilerni aldinqi seplerde urushqa sélish ishining omumlishishigha egiship pida'i bolushning shertler pütünley emeldin qaldurilidu. Kiyéwdiki bir esirler lagirida turghan Türkistan lézhyonéri bolghan alim rabatliqning eslimiliri mejburi eskerlikke élishning tipik ülgisini körsitip bermekte (Türkistan lézhyonéri bolghan rabatliq, rosiye, rominiye we normandiye aldinqi sepliride urushqa qatnashqan. 1949-yili Türkiyige kélip aydin'gha olturaqlashqan. – aptorning izahati):

Kiyéwdiki bir esirler lagirida turiwatqinimda u yerde 20 mingdek esir bar idi. ... künde 20-30 kishi achliqtin ölüp turatti. Pitmu bekla köp idi. Xuda saqlidi, bizmu aman qalduq. ...

1942-yili 25-fiwral künisi bir Némis oféssiri bilen bir puxra terjiman keldi. “qaysinglar muhemmedi, Musulman bolsanglar qolunglarni körürünglar” dédi. Qorqqanlar qolini kötermidi. Méningdek qormaydighanlar qolini köterdi. ... bu lagirdiki 20-25 mingdek esir arisidin üç mingdek Musulman ayrilip chiqtuq. Bizni tömüryol istansigha apirip qizil renglik bir poyizgha oltarghuzup 400 kilométr ylaqtiki rawli deydighan bir sheherge élip kélishti. U yerde kona bir urus qarargahini teyyarlashqaniken. Rosiye herbi kiyimlimizni sélip tashliduq. Monchigha chüshüp yuyunduq, Némis herbi formilirini, betinkilirini kiyishtuq. Shundaq qilip Némis herbisige aylanduq. ... bizni Türkistan pida'iliri dep atashti. Ong yéngimizgha yumulaq qilip tikilgen “alla biz bilen” dégen yeng belgisini qadiduq. Shu yerde herbi telim-terbiye körduq. Andin kéyin bizni rosiyining bir shehirige apirip tashlashti. ... shundaq qilip u yerde jengge kirip kettuq.

Türkistan lézhyonide her birside 4 tin woziwot (pey, – t) bolghan 5 rotidin teshkil tapmaqta idi. Bu yerge keltürülgen esirler ikki heptigiche toyghiche tamaq yep eslige kelgendin kéyin telim terbiye

bashlinatti. Bundaq herbi telim terbiye mudditi adette ikki aydek dawam qilatti. Telim terbiyasini püttürgen eskerler ayrim-ayrim guruppilargha bölünüp Gérmaniye aldinqi sepliridiki her qaysi qumandanliq shitaplrigha ötküzüp bériletti. Andin ularning ornigha yene yéngidin tallan'ghan esirler herbi telim terbiyige keltürületti. Deslepki waqitlarda telim-terbiye körgen eskerler köpünche hallarda tömür yollarni yaki qUral iskilatlrini qoghdashqa oxshash amanliqni saqlashqa da'ir ishlirigha qoyulatti. 1942-yilning yaz aylirigha kelgende Ukra'ina bilen Polshadek ishghal qilin'ghan jaylarda partizanliq heriketliri köpiyip kétip amanliq saqlash küchliri yétishmey qalghachqa, Türkistan lézhyonérlirini bu jaylarga yötkep kélip ishlitilishke bashlaydu. Ikki qétimliq biwaste jengge sélin'ghan Türkistan lézhyonining birinche bataliyoni 1942-yili 3-may künisi qizil partizanlar bilen urushush üçhün Polshaning bryansk ormanliqlirigha iwertilgen idi. Tapshurulghan wezipini muweppeqiyetlik orundighanliqi üçhün, shu yilning otturliridin bashlap Türkistan lézhyonlrini barliq aldinqi seplerge iwertidighan boldi.

Milli Türkistan ittipaq komititining qurulushi we Türkistan lézhyonlirining tereqqiyati

Weli Qéyumxan, tiriship yürüp axiri Türkistan namida pa'aliyet qilish hoquqigha ige siyasi komitit qurup chiqish heqqide Némis da'irilirini qayil qilidu. Qéyumxan, bu komititni qurush jeryanida sherq ishliri ministirliki bilen mundaq üçhün asasi pirinsip üstide kélishkenlikini éytidu: birinchidin, Türkistan'gha qaritilghan barliq siyasi pa'aliyetler komititning tizginide bolishi kérek; Ikkinchidin, quruliwatqan Türkistan lizhyonimu komititning nazaritini qobul qilishi, lézhyonérlar Némis eskerliri bilen teng hoquqlardin behrimen bolishi kérek; Axirqi bir ish, iqtisadi jehette komitit bilen lizhyonlarning barliq éhtiyajliri Gérmaniye hökümiti teripidin teminlinishi, Türkistan musteqilliqini qolgha keltürginidin kéyin bu qerzler tölindighan bolishi kérek.

«milli Türkistan» jornilining 1942-yil noyabir sanida milliy Türkistan ittipaq komititi (m t b k, milli Türkistan birliki komutiti) qurulghanliqi élan qilinidu. Teshkili ishlirigha bu komitit mes'ul bolidighan Türkistan

lézhyonimu «Türkistan milli küresh ittifaqi» dep atilidu. Weli Qéyumxan, himlérge yazghan bir parche xétide bu komititning resmi qurulush tarixini 1942-yili 14-noyabir dep körsetken. 21 kishilik bu komititta re'istin bashqa yene bir bash katip, herbilik, telim-terbiye, bilim, edebiyat, neshriyat, axbarat, sehiye, din qatarliq saheler boyiche bölüm bashliqliri bilen mu'awin bölüm bashliqi qatarliq kishilermu bar idi. Komititning qurulghanliqini élan qilish bilen birge, töwendikiche bir uxturushmu birlikte élan qilin'ghan idi. Bu uqturush tepsili közdin köchürilginide, rehberlik qilish bilen lidérlik qilish jehette intayin éniq belgimiler qoyulghanliqini köriwélishe bolidu:

Bu komitit Türkistan'gha munasiwetlik (bügünki we kilechehtiki) barliq siyasi ishlargha rehberlik qilidu we Türkistan milli küresh ittifaqigha yitekchilik qilidu. Türkistan milli ittifaq komititi, Türkistan milli hökümitining اساسini teshkil qilidu. Komititning qurulushi birdin-bir rehber pirinsipige اساسlan'ghan bolup, bu rehber, komitit re'isi we pütün Türkistanliqlarning lidéri bolghan Weli Qéyumxandur. Türkistan'gha munasiwetlik (bügün we kelgüsidiki) barliq ishlar Weli Qéyumxanning bashqurushida bolidu.

Uxturushning axirida bu belgilimiler Gérmaniye hökümiti teripidin testiqlan'ghanliqi körsitilgen. Kéyinki yillarda éghir zidiyetler we tAlash-tartishlarga sewep bolidighan birdin-bir rehber – fyurér pirinsipi, qéyimxanning diyishidin qarighanda yalghuz Gérmaniyidiki pa'aliyetler bilenla cheklinip qalmaytti. «milli Türkistan» mejmu'esidiki su'al-jawap sheklidiki bir maqalida bir lézhyonérning “kilechekte Türkistanning tüzümi qandaq bolidu?” dégen su'aligha “Türkistanmu birdin-bir rehber pirinsipi boyiche bashqurulidu. Belkim rehberning etrapida meslihetchiler bolishi mumkin” dégen jawap bérilgen bolup, birdin-bir rehber pirinsipigha qarshi chiqqanlarga qet'iy yol qoyulmaydu dep bayan qilin'ghan.

Bu komitit bilen birge yene Türkistan milli in'ane toplash sanduqimu qurulghan. Türkistan lézhyonigha qatnashqan her bir eskerning ayliq ma'ashidin 1 mark, töwen derijilik ofissérlerdin 2 mark, yuquri derijilik ofissérlardin bolsa 5-15 mark (réychsmark) etrapida yadrem puli bu sanduq üçün tutup qélinatti. Komitit qurulghanliqi élan qilin'ghan milli Türkistan nüshasida lézhyon qumandani ming béshi (mayor)

érnékning bu sanduqni qollap quwetlep yazghan bir parche maqalisimu élan qilin'ghan idi. Her ayda bu usul bilen yighilghan pul m t b k ning pa'aliyetliri üchün ishlitilgen. Shundaq qilip, Gérmaniye hökümitining biwaste yardimi bolmay turupmu komititning mewjutluqi kapaletke ige qilin'ghan.

1942-yili dikabir éyida, Weli Qéyumxan 4 heptilik Türkiye ziyaritigha atlinidu. Uning bu ziyariti Gérmaniyining Türkiyide turushluq bash elchisi fon papénning teliwige asasen orunlashturulghan idi. Papén, bash elchi shulénburgqa Qéyumxanning Türkiyige kélip Türkiye rehberliri bilen körüshüp lézhyon toghriliq ulargha melumat bérishining paydiliq bolidighanliqini éytqan. Éhtimal, Türkiye siyasi sahesige Gérmaniyining sherq ishlar siyasetliride Türki qewmdikilerge muhim emili pakit qatarida körsitishni meqset qilghan bolishi mumkin. Némislar bu waqitlarda Türkiye yolgha qoyup kéliwatqan bitereplik siyasetini özlirining paydisigha özgeritish üchün pütün charilarni ishqa silishqa kirishken idi. Türkiye tewesinde paydiliq weziyet yaritish üchün Weli Qéyumxanning qoligha léybrandtning imzasi bar Türkistanning musteqilliqini étrap qilghanliqini körsitidighan bir parche matérialnimu tutqazghan idi. Qéyumxan, bu ziyaret jeryanida Türkiye bash qumandanliq shitabi we xewipsizlik orgini mes'olliri bilen körüshüp chiqidu. Uningdin bashqa yene Mustapa Choqay oghlining yéqin dostliridin kona t m b chilar bilenmu birge söhbet ötküzidu. Weli Qéyumxan Türkiyidin qaytashida Gérmaniye rehberliki teripidin déplomat dégen ünwan bérilip, muddetsiz déplomat pasporti bérilidu (Weli Qéyumxan, 1991-yiliqi shexsi körüshüshte, adlon yighinigha teyyarliq qilish waqtliridila Weli Qéyumxan'gha déplomat pasporti bérilgenlikini, her türlük uchrushushlarning hemmisila déplomatiye derijiside bolghanliqini éytidu. Türkiye ziyaritidin kéyin, uning meyli pasporti bolsun, meyli déplomat orni bolsun muddetsiz qilip özgeritilgenlikini tekitleydu. – aptorning izahati).

Aldinqi seplerde Türkistan lézhyonliri

Milli Türkistan ittifaq komititi (m t b k) resmi qurulghan künidin bashlap, Türkistan lézhyonimu bu komititning herbi tarmiqi haligha kelgen idi. Shu seweptin, lézhyonda yolgha qoyulghan usullar bilen ishli tilge belgiler bu qarashni gewdilendürgidek halgha keltürüp qayta tüzüp chiqilidu. Lizhyon qumandanliqigha mes’ul mingbéshi xoptman érnék, uningdin kéyin uning ornigha teyinlen’gen mingbéshi obérst mollérmu komititning pa’aliyetlirige küchlük yademchi bolup, m t b k ning lézhyonlarga körsitidighan tesirini kücheytish meqset qilin’ghan tedbirler üstide tirishchanliq körsetmekte idi.

Lézhyonlarga iwertilidighan eskerlerni tallash ishi m t b k gha baghliq ishlar bolup, pütünley Türkistanliqlardin teshkil tapqan bir munche ümekler teripidin tallinatti. Herbi telim-terbiyesini pütürgen urush esirliri, öz milli bayraqliri astida, qur’an aldida, qélichlirini chapiraz qilip tutqan halda ikkidin-ikkidin bolup qesem qilishatti; Shundaq qilip resmi jengchi bolghan hésaplinatti. Komitit teripidin lézhyon üçün layihilen’gen bayraq Mustapa Choqay oghli teripidin otturgha qoyulup, t m b ning 1939-yilqi qurultiyida testiqlan’ghan bayraqning del özi idi. Yeni yérimi qizil, yérimi hawareng köküsh renglik bolup, ottursida ay-yultuzi bar idi. Emma groziyilikler bilen ermen milli komititliri ay-yultuzni pan Türkisizmge küshkürtkichi simowulluq roli bar dep naraziliq bildürüp turiwélidighu. Bu türdiki naraziliqlarni Némis da’irilirimu qollap bergenliki seweplik ay-yultuz ornigha yay bilen oq resimi almashturulghan.

(resim orni)

Türkistan lézhyonérliri ishletken yeng belgisi, herbi bayraq we esker belgiliri

Özbekler bilen Türkmenlerdin bolghan eskerlerge taqilidighan “alla biz bilen” xetlik yenglik

Qazaq we qirghiz eskerlerge taqilidighan “tengri biz ménén” xetlik yenglik

Qolgha taqilidighan Türkistan lézhyonining herbi belgisi

Türkistan lézhyon herbi bayriqi

Türkistanliq dangliq sha'ir abdulxemit sulayman cholpaning «güzel perghane» dégen shiéri «güzel Türkistan» dep özgeritilip milli marsh qilip qobul qilin'ghan (bu shiéning milli marsh qilip ishlitilgen nusxisi tüwendikiche idi:

Güzel Türkistan sen'ge ne boldi,
Sebep waqitsiz güllering soldi,
Ah güllering soldi.

Chimenler berbad, qushlar hem peryat,
Hemmesi maxzun bolmesmidir shad,
Ah bolmesmidir shad.

Bilmem ne üchün qushlar uchmaz baghcheleringde,
Ah baghcheleringde.

Birligimizning teprenmez taghi,
Ümidlerimizning sönmez chiraghi,
Ah Türkistan baghi.

Qozghal xelqim yéter shunche jewri jepalar,
Ah jewri jepalar.

Ah bayraghingni qelbim oyghansin,
Qulligh, esaret barchesi yansin.

Qur yengi dewlet, yawlar utansin,
Ösip Türkistan qedring kötersin,
Ah qedring kötersin.

Yayrap yashnap öz wetenning gül baghlarinde,
Ah gül baghlarinde. – aptorning izahati).

Türkistanliq jengchilerning herbi formilirigha mexsus belgilermu qadalghan idi. Sol yéngi üstide bir meschit resimi etrapida “allah biz bilen” dégen xetler yézilghan. Qazaq we qirghiz eskerlerning herbi kiyimliride bolsa bu xetler “tengri biz ménén” dep yézilghan idi.

Yaqisidiki renglik siziq üstidiki ay-yultuz, bu eskerning Türkistan lézhyonigha tewe jengchi ikenlikini ipadileytti.

«ulugh Gérmaniye radi'osi» (gros déutsh rundfunk – aptorning izahati) tewesidimu milli lézhyonlar üçhün mexsus bölümler qurulghan idi. Bu bölümlerdin birsi Türkistan'gha tewe bolup, Türkistanliq lézhyonérlerge qaritip anglitish béretti. Radiyo anglitish Türkistan marshi chélinip bashlinidu, andin herbilerge munasiwetlik, din'gha munasiwetlik we medeniyetke munasiwetlik témilar boyiche söhbetler uyushturilatti. Shuningdek yene naxsha-muzikilar béreletti, xewerler béreletti. Eng chong lézhyon qisimi Türkistan lézhyonu bolghanliqi üçhün eng uzun anglitishmu bu bölümning ishi idi. Shuningdek yene, Gérmaniye Sowétler ittifaqigha qarita xelqaraliq sewiyide teshwiqatlarnimu qilatti, Türkistan komititining bir qisim ezalirimu bu bölümge orunlashturulghan idi. Bu anglitishlarning mezmonlirini goybbélsning yitekchilikidiki teshwiqat teshkilati belgilep béretti.

(resim orni)

Türkistan lézhyon qisimliridin birige bayraq tapshurush murasimidin bir körünüş. 1943

(resim orni)

Türkistanliq lézhyonérлар herbi paratta

Lézhyondiki telim-terbiye jeryanida eskerlerge Némis tili ögütishmu ching tutulghan idi. Némis xelqini téximu toluq tonush, shu arqiliq gheyretlendürüşni meqset qilip eskerlerni guruppilar boyiche pat-pat Bérlin qataridiki merkezi chong sheherlerge apirip sayahet qildurup kéletti. Yene bir tereptin milli komititlarning pa'aliyetlirini pütünley milli lézhyonlar da'iriside cheklep tutushqimu alahide tirishilghan bolup, Gérmaniye jama'etchilikige qarita xewer bérish ishliirigha qet'i yol qoyulmaytti. Shuninggha qarimay lézhyonérlerge qaritilghan siyasi teshwiqat pa'aliyetliri küchlük yademege ériship turatti. Shunga, milli Türkistan komititi lézhyon qisimliri ichide yaki qisimdin ayrilip aldingi sepke ketken milli lézhyonérler arisida teshwiqat pa'aliyetlirini keng kölemde qanat yaydurup kelmekte idi. Bu tür teshwiqatlarda milli musteqilliqqa munasiwetlik mesililer asasi téma qilinatti. Yeni toluq

musteqilliqqa érishish ishi Sowétler ittifaqining urushta yéngilishi, bolshévikchilik bilan urus showénizmning gumran qilinishi arqiliqla qolgha keltürüşke bolidighan bir ish deydighan közqarash alahide tekitlinip teshwiq qilinatti. Jengchilerge singdürülidighan yene bir asasi idiye, Türkistanning bölünmes pütünlük qarishi bolup, herqandaq bir shara'it astida qewimchilik tereppazliqigha qet'i yol qoymasliq heqqide küchlük teshwiqat qanat yaydurulghan idi. Anglitishlardimu bolshévikchilik bilan urus showénizmigha qarshi küresh qilish herikiti küchlük teshwiq qilinip, Némislar bilen birge qatnishiwatqan bu urushning esli ghayisiningmu Türkistan musteqilliqi üchün deydighan qarash gewdilik teshwiq qilinmaqta idi:

Türkistanliq yigitirimizning milli héssiyat küchi Némis dostlirimiznimu heyran qaldurmaqta. Biz Türkistan jengchiliri özimizning milli herikiti arqiliq Sowétler ittifaqi hökümitini tüp yiltizidin qumurup tashlash üchün qUrallanduq. Némis akilirimiz bilen birge Sowétke qarshi jeng qilimiz, Türkistanda milli musteqilliq bayriqimizni qadash ghayisi üchün jengge atlanduq.

Türkistandin minglarche kilométr yltraqtiki Gérmaniye urush sepliride élip bériliwatqan bu urushning meqsitini mentiqiliq bir اساسqa érishtürüşke mejbur idi. Jengchiler öz-özige “bu urushning Türkistan bilen nime munasiwiti bar?” yaki “méning bu yerlerde nime ishim bar?” dégendek su'allarning imkan qeder otturgha chiqmasliqi üchün tirishchanliq körsitiletti. Shuning üchün, yoqurda déyilgendek qarashlarning urush jeryani boyiche barliq anglitishlarda qayta-qayta tekrarlinip kelgenliki melum.

Milli komitit qurulghandin kéyin Türkistan lézhyonining da'irisi bilen, bu yerde telim alghandin kéyin aldinqi seplerge yolgha sélin'ghan qisimlarning sanimu zor derijide artmaqta idi. 1942-yilining may éyidin awal keltürülgen eskerler ushshaq etretlerni اساس qilghan, shuningdek adette arqa sep amanliq saqlash ishliirighila qoyup kélín'gen bolsa, uningdin kéyinki dewrlerde keltürülgen eskerler chong-chong qisim halida biwaste aldinqi seplerge urush qilish üchün yolgha sélin'ghan. Bu etretlarning her birside 130~150 tin esker 4 tin kichik etretlerge ayrilip urushqa sélin'ghan bolup, ofissérliri bilen qoshulup mexsus xizmetlerge teyinlen'genler bilen birlikte 750 kishilik qisimlar halitide

yolgha sélinmaqta idi. Her bir etiretning yoquri derijilik ofissér shitati bilen esker sanining 15 pirsent qismini Némislar teshkil qilatti.

Urush jeryanida aldinqi seplerde urushqa qatnashqan Türkistan qisimlirining sani bilen ularning qaysi urush sepliride jeng qilghanliqini éniq bilgili bolmide. Féld maréshal manstéynning qumandanliqi astidiki jenobi yülünüş armiyisige munasiwetlik élan qilin'ghan bir boyruqtiki armiyige mensüp sherq lézhyonlar tizimlikige qarighinimizda, merkizi shitap guruppisida 1- we 4-nomurluq brownik qisimlirida, bu urush sépige qarashliq 6-korpus terkiwide nurghun sanda Türkistan qisimliri wezipe ötigenliki melum.

Doktor Baymirza Héytining bergen melumatlirigha asasen, 1944-yilgha kelginide Gérmaniye sépige iwertilgen Türkistanliq esker sani 180 ming kishi etirapida dep mölcherlesh mumkin (181 ming 402 neper). Undin bashqa yene, Némis herbi kiyimide yüridighan emma ishchi qatarida ishlitilgen 85 ming etrapida Türkistanliqningmu barliqi melum. 180 ming kishilik urushqa qatnashturulghan esker ichide Türkistanliq ofissér sani aran 87 neper iken. Bularning 13 nepiri milli komititqa, 51 nepiri Gérmaniye bash qumandanliqigha we 23 nepiri bolsa és éschilar (s s) teshkilatigha mensüp kishiler iken (karoy: «mustemlike qilin'ghan zéminlar» 346-bet. Emma doktor Baymirza Héyti Türkistanliq ofissér sanining buningdin xéli köp ikenlikini éytqan bolsimu, bu heqte éniq bir sanliq melumat bérelmide).

Türkistan lézhyonigha keltürülüp telim-terbiye bérilgendin kéyin aldinqi sepke iwertilgen qisimlar, pütkül urush jeryanida Sowétler ittipaqi küchlirige qarshi intayin qattiq jenglerge qatnashqan. Stalin'grad urushida üç Türkistan bataliyoni eng axirqi bir adimi qalghichi jeng qilip axiri hemmisi qirilip tügigenliki melum. Lézhyonning 450-bataliyoni 1942-yilining may aylirida Ukra'naning jampol rayonidiki urushlarda özidin nechche hesse küchlük düshmen qisimlirini tarmar keltüriwiteligen idi. Bu urushta, bu batalyonda aranla 2 neper Némis ofisséri bar bolup, jem'i esker chiqimimu peqet 28 neper bilenla cheklen'geniken. Xarkow etirapidiki yene bir Türkistan bataliyonimu urus qisimlirining qorshawi ichide qalghinida düshmen sépini yérip qorshawdin qutulup chiqip turughluq, qorshaw yéride qalghan intayin yaxshi köridighan Némis qumandanining jesidini

qayturup chiqimiz dep qayta dushman arisigha bérishqa jasaret qilalighidek qehrimanliqning tipik ülgisini körsetkenliki melum. Shu qétimlik aldinqi sep doklatini körgen hitlérmu, Musulman Türklerning jeng qilish maharitige qol qoyushqa mejbur bolghaniken.

(resim orni)

T m b k re'isi Weli Qéyumxan Türkistan lézhyonida wezipe ötewatqan Türkistanliq ofissérlar bilen birge. 1943-yili öktebir

Némislar, urush jeryanida Sowét arqa seplirige qarita buzghunchilik pa'aliyetliri bilenmu shoghullinatti. Bu pa'aliyetlarning meqsidi, Türkistan lézhyonidin tallinip jasusluqqa qarshi razwitchik qilib yétishtürülgen ishpyonlirini dushman arqa seplirige parashot arqiliq tashlap paydilinish idi. Bu meqsette, 1941-yilining may éyida, yeni barbarossa herikiti bashlanmay turup, «walli-1» namida mexsus axbarat bölümi teshkil qilin'ghan idi. Bu bölümde yétishtürülgen mexsus terbiyilen'gen ishpiyonlar Sowétler ittapaqini ichki qisimda turup yiMirip tashlash meqsitide arqa seplerde pa'aliyet qilishi, buzghunchilik ishliri bilen shoghullinishi we milletler ottursida öchmenlik qozghash üchün küshkürtküchilik bilen shoghullinishi pılanlan'ghan idi.

1942-yilining yaz aylirida kapkaziye rayoni Némislar qoligha ötishi netijiside, bu yerdiki ayrodromlardin bu meqsetler üchün paydilinish shara'itini yaritilghan idi. Shunga Qirimliq müstejip ülküsal, ikkinchi dunya urushi dewrige munasiwetlik kündilik xatirliride, Bérlinde tonushup qalghan bir Türkistanliqning éytip bergenlirini töwendikiche neqil keltüridu:

Men bir özbek. Tashkenttinmen. Ismim Osmanbeg, 28 yashqa kirdim. Türkistanning dangliq kishiliridin Munewwer qarining inisi rustem qarining oghli bolimen. Bolshéwiklar 1933-yili atamni öltüriwetti. Qizil armiyide zapas teghmen (jünwéy yaki jongwéygha teng kelse kérek? Eng tüwen ofissér türü. – t) bolup urushqa iwertilgen idim. Bir heptidin kéyin wyazmada aptomobil bilen ikki neper Türk, üç neper urusni birge élip qéchip Némislargha el bolduq. Mana bügün re'isimiz Weli Qéyumxanning lézhyonidiki bir jengchimen. Bu künlerde, méni dümbemge parashot we radyo-

télégrap piyomnikni baghlap ayroplan bilen rosiye hawa tewesige apirip tashlmaqchi. Men bu terepke u yerdiki ehwallardin melumat yollaymen, purset tapalisam Özbekistan'gha bériwélip buzghunchiliq teshwiqati bilen shoghullinishqa tirishimen.

Yene shu yillarda zadi qanche kishi ikenlikini éniqlashqa peqetla mumkin bolmighan, emma 12 din artuq kishidin teshkil tapqanliq mólcherlen'gen bir etret, yalghan hüjjetler bilen Türkistanning her qaysi yerlirige mexpi kirgüzülgen iken. Bu kishiler Türkistandiki yer'asti teshkilatlar ichige kirip, Tashkent, almuta, düshenbe qatarliq sheherlerde pa'aliyet qilidiken. Bu jasuslar kapkaziyidiki Némis mes'ul xadimliri bilen simsiz télégraf alaqsisi ornutup, qilghan ishliridin ularni xewerdar qilip yéngi tapshuruqlarni élip turidiken. Béléruyide turiwatqa Türkistanliq général Mir qasim bu guruptikilerning pa'aliyetlirini pash qilishni tosap turiwatqan eng muhim birsi idi. Urushta Sowét terepning üstünlükke érishkenliki muqimliship qalghan 1944-yilliri, arqa septe pa'aliyet qiliwatqan bu guruplar otturluqtin ghayip bolishidu. Elixan agha'oghli yitekchilikidiki bir gurup Qazaqistan tewesige iwertilgenliki, qizil armiye qisimlirining qoligha chüshüp öltürülgenliki heqqidiki bezi xewerler 1960-yillardiki komunist metbu'atlriridimu élan qilin'ghan idi.

Weli Qéyumxan, bu heqte éniq birer san we isim bérelmigen bolsimu, Türkistanda pa'aliyet qilish üchün nurghun sanda gurupplilar yétishtürülgenlikini, kéyin bu guruppilar kapkaziyidiki meydanlardin uchqan ayroplanlar bilen arqa seplerge parashot bilen tashlan'ghanliqining ras ish ikenlikini éytidu. Weli Qéyumxan yene urush axirlishish waqitlirigha kelginide bu guruppidikilerning hemmisige turiwatqan yerliringlarda izinglarni yoqutiwétinglar dégen boyruq bérilgenlikini éytidu.

Ene shu türdiki dastan xaraktéridiki utuqlirigha qarimay, Némislar Musulman Türki guruppilargha nisbeten izchil ishenmey kelgen. Türkistan lézhyonida yaki aldinqi seplerdiki qisimlarda wezipe ötewatqan Némis eskerliri Türkistanliq ofissérlarning boyruqlirini anglimaytti. Ularni közge ilmaytti we teng derijilik ünwandikiler ichidiki Türkistanliqlargha qarita ikki xil mu'amile qilishattiken. Türki qisimlirigha tarqitilghan qUrallar asasen alghanda Sowétlerdin olja

élin'ghan qUrallar bolup, Gérmaniyide ishlen'gen qUrallargha sélishturghanda süpiti tüwen idi. Bulardinmu yamini komunizmning esli menbesi Asiyaliqlar dep qaraydighan Natsitlar nezeriyisi hélighiche emeldin qalmighan bolup, és-és guruppiliri bu nezeriye boyiche ish qilishatti. Bu türdiki kemsitilishler, urushning káyinki yillirida sherq urush sépidiki uruslardin bashqa milletlarning eskerliri arisida herbiliktin qéchishlarning artishigha sewep bolmaqta idi.

Bu jeryanda urushning ghalipliri orun almashturup, birqisim urush sepliride Némislar chékinishke bashlaydu. Némis qumandanliri, Sowét seplirige ötüp kétishidin qorqup bashqa milletlardin teshkil tapqan lézhyonlarni gherp urush seplirige yötkep ishlitishning téximu bixeter bolidighanliqini oylashqa bashlaydu. Dégendek, 1943-yilining etiyaz aylirida milli lézhyonlarni Fransiye bilen Italiye tereplerge yötkesh qarari chiqirilidu. Shu arqiliq Sowét teshwiqatining lézhyonlarga tesir körsitishidin saqlanmaqchi bolghan. Herbi telim-terbiye alghan lézhyonlarning gherp urush sépige yötkiwétilishi, bolshéwizm bilen Sowétlerni aghdurup tashlash arzusidiki sherq urush sépida jeng qiliwatqan eskerler arisida idiywi qalaymaqanchiliqlar otturgha chiqishigha bashlaydu. Bu idiywi qalaymaqanchiliqtin saqlinish üçün, gézit- zhornallarda bu heqte küchlük teshwiqat qanat yaydurulidu. Milli Türkistan jornilining 1943-yili fiwral sanida Qéyumxan yazghan bir bash maqalisida eskerlerge qarita mundaq dep xitap qilidu:

Uruslarning dosti hésaplan'ghan jahan'gir döletler bizni yoqutush üçün urush qilmaqta. Biz buni yaxshi bilimiz. Ular yene kélip Türkistan düshmenliri hésaplinidu. Türkistan düshmenlirige qarita öchmenlikimiz zeherdinmu küchlük, qélichtinmu ötkür.

Bu zhornalning yene bir sanida, bu mesile téiimu éniq otturgha qoyulghan:

Biz nede bolsaq bolayli, kim bilen urushsaq urishayli, bularning hemmisi Türkistan musteqilliqi üçündür. Qedirlik Türkistanliq eskerler, meyli Fransiyide, meyli Italiyide, meyli sherq urush sépida bolghin, qolungdiki qUralingni mehkem tut. Türkistanni musteqil qilish

üchün heriketke atlan. Némis dühmenliri bizningmu dühminimiz, tarixi dühminimizni yoqutayli!

Kéyinki yillarda, Weli Qéyumxan Türkistan lézhyoni bilen bezi qisimlarning gherp urush sépigha yökesh ishi uning teliwige asasen ishqa ashurghanliqini éytidu. Buning sewebi urush sepliride esirge chühshidighan Türkistanliqlar uruslarning qoligha emes ittitaqdash döletler qoligha esirge chühshse téximu yaxshilraq bolidu dep oylighanlidin bolghanliqini éytidu. Ras démisimu, Némis sepliride jengge qatnashqan Sowét grajdanliri uruslar teripidin qara fashistlar dep qarilip, qolgha chühshken yéride derhal étip tashlanmaqta idi. Weli Qéyumxanning bundaq izahlirigha qarimay, milli lézhyonlarning urush sépini almashturushigha oxshash bundaq stratigiyilik we yoquri derijilik orundin kélidighan bir qarar, her qandaq bir milli komitit re'isining tesiri netijiside élin'ghanliqigha ishinish heqiqetenmu tes. Bundaq sep almashturush ishining Gérmaniye armiyisi rehberlirining stratigiyilik endishiliri sewebidin otturgha chiqqanliqigha ishinish téximu mentiqiliqtek bilinmekte. Buning sewebi nime bolishidin qet'i nezer, bundaq bir qarar élinishidin kéyin, Türkistan qisimliri her ikkila urush sépida jeng qilishqa bashlaydu.

(resim orni)

M t b k re'isi Weli Qéyumxan sherq lézhyonliri bashqumandani général w. Héygéndorf bilen bille

(resim orni)

Weli Qéyumxan tömür bataliyon komandiri mayor xawptman ernk bilen bille

1943-yilqi weziyet

1943-yili, m t b k üchün intayin netijilik, emma öz waqtida yene her türlü mesililer otturgha chiqishqa bashlighan bir yil idi. Sherq aldingi urush sépi bundin kéyin dawamliq algha ilgirlesh imkaniyitidin mehrum bolup qalghanliqi éniq otturgha chiqqanla bolmay, hetta nurghun seplerde keynige chékinish weziyitimu barliqqa kelgen idi.

Netijide, ishghal qilish pılanlan'ghan rayonlarda yolgha qoyulidighan hakimiyet tüzümining qaysi shekilde bolishi lazimligi heqqidiki munaziriler Gërmaniye da'irilirining kündilik muzakirilirida asasi jehettin untulup qéliwatatti. Bundaq bir weziyet, ostministiriyum bilen ministir rozénbérghning tesirining kündin-kün'ge tüwenlep kéliwatqanliqidinmu direk béretti. Desliwide milli komititlarning siyasilishishige qet'i qarshi chiqip kelgen rozénbérghmu endilikte fon mendéning ulargha téximu köp erkinlik bérilishi heqqidiki pikirlirige qoshulidighan birsige aylanmaqta idi.

U waqtqiche milli komititlarning pa'aliyetliri öz lézhyonliri da'irisi bilenla cheklinip kéli'n'gen idi. Komititlar özlirige qaraydighan hey'etler wastisigha tayinip urush esirlirini sherq ishchiliri yaki lézhyon jengchisi dep ayrip bérishqila mes'ul bolup kelgen idi. Kéyin öz lézhyonliri da'irisi ichide ulargha telim-terbiye bérıp jengge teyyarlash ishliirighimu mes'ol bolidighan qilindi. Burun herbi telim élip bolup aldinqi seplerge yolgha sélin'ghandin kéyin, bu qisimlar bilen milli komititlar ottursida héchqandaq munasiwet qalmaytti. Jengchiler Némis qisimlirigha ötküzüp bérilgen künidin bashlap milli komititlar bu lézhyon qisimliri bilen herqandaq munasiwette bolishigha qet'i yol qoyulmighan idi. Shu yili yaz aylirida qobul qilin'ghan bir qarar boyiche, milli komititlarga qaraydighan teshwiqatchilargha aldinqi seplerdiki qisimlar arsigha bérıp öz milli qisimlirida pa'aliyet qilishigha yol qoyushidu. Shundaq qilip, jengchilerni rohi jehettin righbetlendürüş arqiliq urushta téximu köp netije yaritishini telep qilishqa bashlaydu. Bu qarar bilen birge yene, milli komititlar Némis armiyisi urush qiliwatqan barliq aldinqi seplerde öz wetendashlirigha qaritilghan pa'aliyetler bilen shoghullinish hoquqini qolgha keltürgen hésaplandi.

Bu qarar ijra qilinishi bilen teng, m t b k buning üçün lazimlig bekla köp adem küchige éhtiyaji tughulidu. Aldinqi seplerde tarqaq jaylashqan on minglighan Türkistanliq eskerlerge qaritilghan siyasi pa'aliyetlerni qanat yaydurush üçün bekla köp teshwiqat xadimigha éhtiyajliq bolmaqta idi. M t b k bunche küp teshwiqat xadim ornini toluqlash üçün potsdam shehiride bir korus échip nurghun miqtarda Türkistanliq eskerni bu ish üçün terbiyileshke bashlaydu. Bu kurus jeryanida korsantlarga "Gërmaniye bilen biz, azatliq dégen néme,

Türkistan tarixi, bugünkü urushning kelip chiqish sevebliri, Türkistan xelqi we yehudiylar, Germaniyaning ijtimai siyasetliri, Germaniyaning zemin yitishmeslik mesililiri, xelqimizning otmüshte we bugün qanat yaydurup kelawatqan küreshlirining sevepliri, lézhionlardiki teshwiqatchilarning wezipiliri” dégendek témilar boyiche her túrlük liksiyiler sözlinetti. Teshwiqat terbiyasining muhim noqtisini Némislar yolgha qoyup kelawatqan siyasetlarning toghra ikenliki, urush qozghighan terep Germaniye emesliki, yehudilarning bu urushning partilishida oynighan roli, Germaniye-Türkistan munasiwetliri dégendek mesililergé qaratqan idi. Shuningdek yene teshwiqatchi namzatlirigha: Türkistan lézhioni üchün éytqanda tüpki meqset Türkistan musteqilliq teshwiqatini qanat yaydurush ikenliki chüshendürülmekte idi. Bu lézhionlar kelgüside Türkistan milli armiyasining yadrosini teshkil qilidighanliqi közqarishi teshwiq qilinmaqta idi.

Bu jeryanda, milli komitit ostministiriyumning yardimige tayinip neshri qiliwatqan «milli Türkistan» zhorniligha qoshumche qilip, armiyé ali qumandanliqi (o k w) bilen birlikte heptilik bir gézit chiqirishqimu kirishkenidi. Bu gézitqa «yéngi Türkistan» dep at qoyulghanidi. Qéyumxan, Türkistan milli ittipaq teshkilatining chet’elde (Türkiyide – aptorning izahati) chiqarghan tünji zhornilining ismini bu gézitke qoyush arqiliq, ö yitekchilik qiliwatqan bu heriketni – t m b herkitining dawami hésaplinidu, deydighan tesiratni peyda qilish oyida bolghan bolishi mumkin. Bu gézit jem’i töt betlik bolup, asasen alghanda urush xewerlirini bérish bilen meshghul idi. Bu gézitning tunji sani 1943-yili 3-mart küni chiqqan bolup, ta urush tügigen kün’giche neshrdin toxtimaydu.

Weli Qéyumxan, etrapidiki 30 dek yaremchiliridin teshkil tapqan m t b k ge tayinip bashqa milli komititlarga qarighanda körünerlik pa’aliyetler bilen shoghullinip kelgen idi. Komitit yene edebiyat bölümi teripidin «milli edebiyat» deydighan, asasliqi medeniyet ishliqigha munasiwetlik yene bir neshri epkarinimu qurup chiqqan bolup, bu zhornal yilda 5 san chiqiridu. Bulardin bashqa yene, herxil témilarda kitap we broshurlarnimu bésip tarqitidu (Weli Qéyumxan bilen m t b k teripidin urush mezgilide bir gézit, ikki zhornal we 28 kitap chiqarghan. «milli Türkistan» zhornilida: 1942-yili 15-iyondin bashlap

her ayda ikki san chiqirip turghan. Her san 80 ming nusxidin bésilghan. Bu zhornal urush tügigendin keyinki bir mezgillergiche dawamliq chiqirilghan bolup, uning eng axirqi sani 1975-yili 134-a dégen san bilen chiqqan. «milli edebiyat» zhornili bolsa 1943-yili yil béshidin tartip ailiq zhornal bolup chiqirilghan. «yéngi Türkistan» géziti 1942-1945-yilliri ichide Türkistan lézhyoni teripidin heptilik chiqip turghan. «Türkistan mesililiri» «Weli Qéyumxan», «Türkistan tarixi» «Baymirza Héyti», «Hindistan inqilapchiliri» «abdurawop pitirat», «abay», «ulugh timuri», «abiley», «manas», «jawin'gérding kündilik deptiri», «mextum quli», «yérim qaldi» «bet Némis», «méning tuyghularim» «m. Roshen», «yürek tolqunlari» «xoshnud, shiér kitawi», «ölgenler» «q. Qorqit», «tolqun jiri», «tuhpe» «masrur, shiér lar kitawi», «Qéyumxan» «kollitip yazghan», «qurban» «m. Roshen, roman», «kök tepe» «kurnan», «Qéyumxan kim?» «ah jan», «Weli Qéyumxan maqalilar toplimi» «2 tom», «Özbekistan grammatikisi» «a. Fon gaba'in», «qan» «abdulla, tarixi roman», «béliqchi qizi» «m. Roshen, sehne esiri», «sayran» «Némis bed, roman» qatarliq kitaplar chiqirilghan. Bu kitaplar milli birlik komititining ilmi-edebi bölümi teripidin teyyarlan'ghan. – aptorning izahati). Ular bu teshwiqat qUrallirining hemmisini biwaste Türkistan'gha munasiwetlik mesililergé béghishlighan bolup, urushtin qalsa, xelqaraliq siyasetlerge munasiwetlik témilar üstide bekla az toxtalghan. Urush jeryanida bésilghan «milli Türkistan» zhornilida hemde «yéngi Türkistan» gézitida Türkiyige munasiwetlik peqet bir parchila maqale bésilghanliqi melum. Bu maqalide Türkiyining urush jeryanidiki bitereplik siyaseti himaye qilin'ghan bolup, ularni a q sh bilen En'giliyige oxshash jahan'gir küchlerning aldam xaltisigha chüshüp ketmesliki tekitlen'gen.

(resim orni)

Némis urush sepliride jeng qilghan Türkistanliq jengchiler üchün neshri qilin'ghan «yéngi Türkistan» géziti, 1944-yili 5-yaniwar

Weli Qéyumxan, bu bu pa'aliyetlirining hemmisidila profisor fon mendéning küchlük yardimige érishkenlikini éytidu. Eyni dewrdiki shara'itlar közde tutulghinida, Qéyumxan bilen uning guruppidiki kishiler heqiqetenmu aktip pa'aliyet qilip kelgenlikini köriwélissha bolidu. 1943-yilidiki shara'itlar astida ikki zhornal we bir gézit

chiqiralighanliqi, ishletken ademlirining hemmisini özi talliyalighanliqi m t b k din bashqa héchbir komititta körülmigen bir ehwal idi. Komitit yolgha qoyghan hemkarliq sanduqi layihisige tayinip xéli muhim maddi erkinlikke érishwalghan idi. Profisor fon mendéningmu yardimi qoshulup, on besh etrapida Türkistanliq her türlük Gérmaniye ali mekteplirige oqushqa kirgüzülgen. M t b k ezasi bolghan hüseyin ikramxan öz eslimiliride 1944-yili komititqa eza bolup kirgen waqtida 4 neper her türlük kesipler boyiche dotsént, 3 neper miditsina doxturi, 3 neper sha'ir we yene bir qanche kishi muxpirliq kesipi bilen shoghullinidighan 34 kishining komititta xizmet qiliwatqanliqini körsitip ötidu. Weli Qéyumxanning shexsi tesiri bilen Némislarning bashqa yerliklerge qarighanda Türkistanliqlargha téximu köpirek biterep pozitsiye tutqanliqi tüpeylidin milli Türkistan ittipaq komititini pütkül urush dewri boyiche Gérmaniyide pa'aliyet qilip kéliwatqan musapirlar herikiti ichidiki eng küchlük we eng teshkilchan organ déyishke bolidu.

Milli Türkistan ittipaq komititi ichide öktichilik

Bu organning kéngiyip küchiyishige egiship bezi mesililermu otturgha chiqishqa bashlaydu. Komitit pa'aliyetliri bir-birsidin ylaq, oxshimighan urush seplirige tarqalghan Türkistan qoshunliri sahesi boyiche qanat yayduruliwatqanliqi, shunga öz'ara ala qilishish jehetlerde her türlük qiyinchiliqlarni keltürüp chiqirishtek sewebler tüpeylidin bu qisdimlarni bir qolluq tézginlep tutushmu qiyinliship ketken idi. Ezerbeyjandin bashqa Türki qewimlerden kelgen barliq eskerlarning hemmisi Türkistan léyjonlirigha yollinip turghanliqimu yoquriqi qiyinchiliqlargha yéngi qiyinchiliqlarning qoshulushini keltürüp chiqarmaqta idi. Bolupmu Idil Ural Türkiliri, Qirimliqlar we qazaq Türkiliri öz milli komititlirini qurup chiqishni telep qilishmaqta idi. Shundaq qilip, 1943-yilining béshida qazaq Türkiliridin karés qanatbay we Idil Ural Türkiliridin Exmet tömür qatarliq kishiler Gérmaniye tashqi ishlar ministiri ribéntropqa, sherq ishliri ministiri rosénbérgke we és-éschilar lidéri himmlérge iltimas sunup, Qazaqistan bilen Idil Ural rayonliridin kelgenlerni bir yerge yighip öz aldigha musteqil bir komitit qurup chiqish kérek deydighan telepni otturgha qoyushidu (mühlén, «kirist bilen qizil yultuz ottursida» 95-bet

we yene «milli Türkistan» ning 79-san 16-betliride Exmet tömürning eslimiliride bu heqte peqetla toxtalmighan. – aptorning izahati). Ular bu jehettiki telepliri bilen birge, Weli Qéyumxan toghriliqmu nurghunlighan qarilash pikirlirini teng otturgha qoyushidu. Shuningdek yene milli komititning Türkistan’gha wekillik qilalmaydighanliqinimu otturgha qoyushqan idi. Ular, komitit bilen léyjonlarni birdin-bir rehber pirinsipi boyiche bashqurup kéliwatqan Weli Qéyumxanning özbek bolghanliqi sewebidin bu komitit özbeklerning bashqurushigha chüshüp qéliwatqanliqi, özbeklerge alahide imtiyazlarni bériwatqanliqidek bir qatar gunahlarni artishqan idi. Hökmüranliq qilish bilen rehberlik ishlirini birla kishi qolgha kirgüziwalidighan her qandaq bir sistémida körülginidek, m t b k terkiwidimu öktichilik bash kötürüp chiqip, bu öktichiler kündin kün’ge küchiyip barmaqta idi.

Ularning bu türdiki öktichilik pa’aliyetliri és-éschilarning qollap quwetlinishige érishkenliki éniq. Emma u waqitlarda yiterlik derijide küchini körsitip kéliwatqan Qéyumxandek birsige qaritilidighan birer heriket choqum Némis organliridiki birer kishining yaki bir qanche kishining küchlük himayisi bolmay turup uni yéngip chiqish hergizmu mumkin emes idi. Sherq ishliri ministirliki bu tür ishlarning bar-yoqliqini tekshürüp körüsh, shu arqiliq birer qarar chiqirish meqsitide profissor fon mendé yitekchilikide bir tekshürüsh guruppisi teshkil qilidu. Bu arida öktichiler herikitige munasiwetlik pa’aliyetler «milli Türkistan» jornilidimu özini körsitishke bashlighan idi. «Türkistan xelqi we komunizm» dégen témiliq bir maqalida Qéyumxan mundaq dep yazidu:

Bizler bu yerde Türkistan erkinliki üchün qoligha qUral alghan jengchiler hésaplinimiz. Shundaq iken, ichimizdiki pitne-pasat tériydighan kishilerge hergizmu yochuq qaldurmasliqimiz kérek. Eger bundaq pitne-pasat tériydighan heriketler körülgidekla bolidiken, buzghunchilar, gep tapchilar, töhmetxorlar we insapsizlar arimizda peyda bolidighanla bolidiken, istiqbalimiz éghir künlerge muptala bolidu dégen gep. Shunga, hemme adem özige tapshurulghan wezipini orundashtin bashqa ishlargha arilashmasliqi kérek. Shu chaghdila xelqimiz aldida numusta qalmighan bolimiz.

Bu bir abzas söz bilen bölgüchilik qilghuchilar heqqide léyjondiki eskerler bilen siyasi kadirlargha agahlandurush bergen Weli Qéyumxan, özini burun jahan'gir döletler bilen munasiwet baghlap kelgen deydighan bohtanlarga qarshi töwendikiche jawap béridu:

Men démokratchi, libralist we kapitalizim yolida mangghan deydighan undaq eller bilen héchqachan munasiwet baghlap baqmidim. Undaq döletlerge izchil qarshi ikenlikimni bildürüp keldim, shuningdek undaq döletler bilen munasiwet qilip kéliwatqan birersi bilenmu ariliship baqmidim. Méning bu dégenlirimning rast ikenlikini бүгүнкү күндүкү hemme adem éniq bilidu dep qaraymen.

Yene bir terepte, Türkistan lijyonining komandiri mayor «ming béshi – t» hoptman érnékmü bu munazirigha qétilghan bolup, u, Türkistan komititigha qarshi pa'aliyet qiliwatqanlarni mundaq dep agahlanduridu:

Men sizning qandaq birsi ikenlikingiznimü sürüshte qilip olturmaymen. Men peqet “sen Türkistan üchün néme ishlarni qilip bireliding” depla soraymen. Qazaq, qirghiz, özbek wahakkazamusen dep sorap yürmeymen. Men peqet “Türkistanliqmusen?” depla soraymen. Türkistanliqla bolidikensen, sen méning Dostum hésaplinisen.

Bulardin shuni köriwélishe boliduki, Gérmaniye armiyiside Türkistanni bir pütün el dep qobul qilidighanliqi, qewmler boyiche pa'aliyet qilishqa yol qoymaydighanliqi éniq idi. Eng muhimi, özini Türkistanliqmen dep éytalmaydighanlarni dostimiz emes dep qaraydighanliqi körsitilmekte. Qewimlar boyiche siyaset bilen shoghullinishni oylaydighanlar düshmen dep qarilidighanliqi uchuq eskertilgen. 1943-yilining bashlirida, Bérlinde uyushturulghan Türkistan kechliki merikiside Gérmaniye armiyisige wakaliten hoptman érnék, tashqi ishlar ministirliki namida bash elchi shulénburg hemde sherq ishlar ministirliki namida ijtimai ishlar bölüm bashliqi léybrandt qatarliq kishilerning bolishi, bu organlarning hemmisila dégidek Weli Qéyumxan bilen Türkistan komititini toluq yülep kéliwatqanliqini bildüretti.

Bundaq üç orunning himayisini arqa tirek qilghan Weli Qéyumxandek birsigé qarshi öktichilik qilidighanlar meyli és-éschilarni arqa tirek qilishqan bolishidin qet'iy nezer, ularning Qéyumxanni yéngelishini perez qilish hergiz mumkin emes idi. Dégendek, fon mendé mes'ulliqida qurulghan tekshürüş guruppisi Weli Qéyumxan'gha artilghan barliq qarilashlarni asassiz dep qarap, mexsus 'qazaq-Idil Ural komititi' deydighan bir organning qurulushigha hajet yoq dégen xulasini chiqiridu.

1943-yili öktebir éyida ostministiriyum, Gérmaniye armiyé bash qumandanliqi (o k w), és-éschilar, és-d qatarliq organlarning ortaq maqulliqi bilen milli komititlarni milli wakaletchi orun derijisige kütürüş qarari qobul qilinidu. Bundaq bir qararning qobul qilinishi siyasi jehette bekla muhim ehmiyetke ige bir ish bolup, bundin kéyin Gérmaniye hökümiti barliq milli komititlarni öz wetinining siyasi wekilliri dep qobul qilghanliqini körsetmekte idi. Bu ishlar eslide profissor fon mendéning otturgha qoyghan "her bir millet özining aptonomiyilik qurumigha ige bolishi lazim" deydighan qarishigha asaslan'ghan idi. Bundaq bir karar qobul qilin'ghandin kéyin, Türkistan milli wakaletchilikige Weli Qéyumxanni re'is, doktor bay Mirza Héytini mu'awin re'is dep resmi testiqlighan hésaplandi.

És-éschilarning turanchiliq meydani we sherqi Türk qewimler qisimi

1943-yili etiyaz aylirining axirliri buyiche Némislarning sherq siyasetliride rozénbérngning tesiri barghansiri ajizlashqa bashlighanliqini köriwélis mumkin. Küchlük bésimler netijiside, uning yéqin dosti léybrandt sherq ishlar ministirlikining siyasi bölüm mes'ulliqidin qaldurulup, uning ornigha és-éschilar générali bergérni teyinleshke mejbur bolishidu. Milli siyaset jehette Gérmaniye organliri ichide zor pikir ixtilapliri otturgha chiqishqa bashlighan bolup, aldinqi seplerdiki chékinish weqelirining körülishege egiship és-éschilar teshkilining tesiri körinerlik derijide küchiyishke bashlaydu.

Uzun'gha qalmay, és-éschilar teshkilati öz teweside birlashme Türkiy qewimler küchi teshkillesh layhisini tüzüp ishqa kirishidu. Bu

layihe, dangliq Türkülog kléynowning assitanti doktor réynyér olzsha dégen birsining esiri idi. Olzsha, millet mesilisige Natsitizm idiyisige tüptin zit bir uslup bilen qaraydighan birsi bolup, bolshéwikchilikni ajizlitishning birdin-bir küchi – Türkiy qewimler küchini qurup chiqishtur, dégen'ge qet'i ishinetti. Uningche bolghanda, rim impiriyisining yimirilishidin buyan dölet qUralaydighan we bu qurulghan döletni saqlap qalalaydighan qudretke ige ikkila irq bar bolup, buning birsi Némis irqi, yene birsi turanlardur dep qaraytti. Olzsha, bolshéwikchilikni peqet ene shu ikki irq birliship heriket qilghindila andin meghlup qilghili bolidu dep hésaplaytti. U, és-éschilar rehberlerini, bolupmu himlérni bu türdiki qarashlirigha qayil qiliwalghan idi. Bundaq bir siyasi qarashqa muwapiq kélidighan organdin birni qurup chiqish üchün lazim bolidighan barliq testiqlarni qolgha keltürüp, buninggha munasiwetlik és-éschilarni drésdéndiki merkizige yighip pa'aliyitini bashliwétidu.

Némis da'iliri, Türk ittapaqi dégen bundaq qarashni özliri üchün her waqit éghir tehdit peyda qilidu dep qarap kéliwatqan bir ehwalda, bundaq zor bir özgirish qilghanliqi heqiqetenmu heyran qalarliq ehwal idi. Natsitlarning bu pilanida, Sowét ittapaqi parchilan'ghandin kényinki hujum qilish nishan qilip Türkiye tallap élin'ghan idi. Mundaq éytqanda, eger pilanlan'ghan nishanlarni qolgha kirgüzüş ishleri emelge éship bolghanda, kelgüside Türk dunyasining birdin-bir musteqil döliti bolghan Türkiye bilen toqunushup qélishtin saqlinish mumkin emes dégenlik idi. Bundaq bir ehwalda, eger toqunush yüz bermidi dégendimu, biterep tashqi siyaset yürüzüp kéliwatqan Türkiye, ittapaqdashlar sépige qétilip urushqa qatnishish éhtimali bekle küchlük idi. Bundaq bir ehwalda, Némislar üchün urush qiliwatqan Türkiy eskerlarning kim teripide turup urush qilish mesilide Gérmaniye éniq bir nime diyelmeytti. 1941-1943-yillar ichide bu guruplarning bir yerge yighilishigha yaki birlashken siyasi pa'aliyetler bilen shoghullinishigha ruxset qilmay kelgenlikinimu, shuninggha oxshap kétédighan ishenchisizlikning netijisi déyish mumkin idi. Emma, 1943-yilida Türkiye bilen biwaste toqunushup qélish éhtimali yoqalghan déyish mumkin. Heqiqetenmu bu künlerde Némislar pütün sep boyiche chékinishke ötkén weziyet astida turmaqta idi. Bundaq bir shara'itta, Némis urush sépidiki Türki

qewimlar arisida turanchiliq hilisini ishqa sélishning qorqqidek yéri qalmighan déyishke bolatti.

Ulzsha, buning üchün awal bir herbi qoshun qurup chiqish lazim, dep qaraydu. Bu ishqa eng muwapiq kishi 450-batalyon komandiri mayér madér idi. Bu peytlerde Türkistan léjyonida tesiri küchlük komandirlardin biri bolghan madér bilen Weli Qéyumxan uzundin béri kilishelmey kelmekte idi. Mayér, Türkistan komititigha qarshi ikenlikini her pursette tilgha élip kéliwatqan birsi idi. Aqiwette, Türkistan léjyonining eng küchlük qoshunliridin birsi hésaplinidighan 450-bataliyon komandiri kapitan mayér madér bilen birge waffén és-és (és-éschilarning eskiri qaniti – aptorning izahati) qa ötküzüp bérilidu. Bu bataliyon «taburning – t» qayta retlinip we esker sani köpeytilip polk «alay – t» derijisige kötürilidu. Bundaq özgeritilish qalghan Türki qewm qoshunliridimu körülidu. Yeni her milli qisimlar üchün ikki bataliyonluq polklar teshkil qilinidu. Andin Türkistan, Ezerbeyjan, Qirim we Idil Ural «wolga-Ural – t» polkliri bir yerge keltürülüp Némis bash qumandanliqigha béqinmay biwaste és-éschilargha qaraydighan sherq Türk qewimler qoshuni teshkillinidu. Bu qisimning esker sani yiterlik bolmighachqa, sherqi Türk qewimler qisimliri bilen uninggha tewe polklar, 1944-yilighiche urush qilish qisimi ornida ishliilmestin siyasi teshwiqat qoshuni süpitide paydilinilghan idi. Bu herbi qisimgha yaremchilik qilish meqsitide siyasi xarakterliq bir teshkili organ qurush zörüriyitimu otturgha chiqqanidi. Bu meqsette yene bir Türkistan pa'aliyet orgini teshkil qilinidu. Weli Qéyumxan bilen chiqishalmighanliqi sewebidin Türkistan komititidin chiqiriwétilgen ezalar bu organning hulini shekillendürüshke bashlaydu.

És-éschilarning bu tür pa'aliyetliri Weli Qéyumxan bilen m t b k ning qattiq naraziliqini qozghaydu. Qéyumxan, Némis rehberliri arisida we «milli Türkistan» jornilida buninggha qarshi heriket bashlaydu:

M t b k, qebiliwazliqqa hergiz yol qoyalmaydu. ... kimiki bundaq bir siyasi yolda méngip qebiliwazliqni terhip qilishqa urunidiken, u kishi ta bügün'giche bolshéwikchilikning tesiridin qutulalmighan birsi hésaplinidu. Bu türdiki kishilerni arimizdin tazilap chiqiriwétishimiz kérek. Undaq kishiler bizning milli mewjudiyitimizni yiMirish,

yoqutushni özligige meqset qilishqan kishilerhésaplinidu. ... undaq kishilerni Türkistanliqlargha ziyani keltüridighan mikroplar dep qaraymiz.

Weli Qéyumxanning bu ishqa qarshi élip barghan barliq heriketlirige qarimay, olzsha bilen madér ikkisi bu ishqa kiriship xéli körinerlik ilgirleshlerni qolgha keltüridu. Netijide, és-éschilar teweside musteqil bir siyasi we eskiri teshkilatlinishni barliqqa keltürivalidu. Shundaqtimu, ular bu xil arzusini ishqa ashUralishi üçün Türkistan léjyonidek 180 ming eskerge tesir körsiteleydighan küchlük teshkilat haligha kéliwélishe lazimliqini yaxshi biletti. Hazirche ular teshkil qilghan sherq quwwitidiki esker sani aran alte ming neperge yetken bolup, teleptin bekla yltraq idi. Qalghan milletlarning komititliri bekla ajiz, ularning léjyonigha qaraydighan esker sanimu bekla az idi. Shundaq bolghachqa, bu ikkisining aldida turghan birdin-bir tosalghu – Weli Qéyumxan idi. Eger bu kishini ujuqturiwiteliginide, könglige pükken san'gha yétish bekla asan bolatti. Bu meqsette, Türkistan mesiliside gépi ötidighan birdin-bir organning m t b k la bolishi toghra emes, bu ishta sherq quwwitigimu orun qaldurush kéreklikini tilgha élip Némis mes'ulliri arisida bu heqte siyasi pa'aliyet qilishqa kirishidu. Shuninggha qarimay, léybrandtning ornigha sherq ishliri ministirliki siyasi bölüm mes'ulliqigha teyinlen'gen bergér, bir és-éschilar générali bolishigha qarimay yenila Weli Qéyumxan terepte turup Türkistan mesiliside birdin-bir murajet qilinidighan orun, bu ishlargha mes'ol bolup kéliwatqan Weli Qéyumxanla bolishi kérek deydighan bir qararni élan qilidu. Shöbhsizki, bundaq bir qararning chiqirilishida fon mendé alahide rol oynighanliqi éniq. Resmi qarar qilin'ghan bu belgilime barliq öktichilik heriketlirini jimitipla qoyidu. Shuningdek, bu qarar, Weli Qéyumxan we uning teshkili üçün ta urush tügigen künlergiche ornini saqlashta küchlük asas bolup béridu.

Bu ishlardin kéyin, olzshamu waqitinche keynige chékinip turush kéreklikini hés qilidu. Netijide, umu Qéyumxan bilen yarishishqa mejburi bolidu. Shundaq qilib, olzsha gurohi Weli Qéyumxanning Türkistan mesililiride birdin-bir mes'ul kishi hésaplinidighanliqini qobul qilishidu. Buninggha jawaben Weli Qéyumxanmu és-éschilar terkiwide qurulghan Türkistan polklirigha yadrem qilish wedisini béridu. És-és Türkistan polkining polk komandirliqigha Türkistan

léyjonining eng dangliq komandirliridin biri ghulam alimni teyinlishidu. Sabiq qizil armiyе chawushi bolghan gholam alim, Türkistan léyjonigha qétilghandin kéyin tömür kirist midalidin tartip Némis armiyisi teweside bérilidighan barliq midallargha érishken birsi bolup, polkownik unwanigha érishken qabiliyetlik jengchi hésaplinatti.

Meyli olizsha yaki madér bolsun, birinchi meydan élishishta yéqilghinigha qarimay asanliqche boldi qilidighan kishilerdin emes idi. Qéyumxanmu m t b k de we léyjonda pütün tizginlerni öz qolida ching tutup kelmekte idi. Shundaqtimu aldinqi seplerde köpligen qumandanlarning qoligha chéchilip ketken yüzligen Türkistan herbi qisimlirini tézginlep tUralishimu asan ish emes idi. Shunga, bir mezigil ötkendin kéyin bu herbi qisimlar ichide Türkistan milli hökümiti dégen imza bilen m t b k we Qéyumxan'gha qarshi uxturushlar tarqilishqa bashlaydu. Ezerbeyjan Türkiliridin sulaymanow bilen qirghiz Türkiliridin hasan abdullayéw yitekchilikidiki bir qisim kishiler teshkilligen bu türdiki pa'alietlerge mayér madérmu astiritin yadem qilip kelmekte idi. 1944-yilining mart éyida bu tür pa'alietlerni yenimu bir baldaq yoquri kötürüp, abdullayéw-sulaymanow gurohidikiler Qéyumxanni ujuqturiwétish üçün Bérlin'gha süyiqestchidin birni yolgha sélididu. Emma u waqitlarda Weli Qéyumxan Bérlinda yoq bolupla qalmaq, bu süyiqest planidinmu aldin-ala xewer tapqanidi. «milli Türkistan» jornilida bu weqe tüwendikidek bayan qilin'ghan:

Mayér madér, 1942-yillirida adettiki bir bataliyon komandiri idi. U, uxlimay chüsh köridighan birsi bolghachqa, Türkistan mesililirige da'ir ishlar bilen shoghullinish xiyaligha kelgen idi. Emma biz uni uning hemraliri bilen qoshup derhal bu ishtin ylaqlashturduq. Shundaq qilip, madérmu jim turmay és-éschilar bilen kiliship milli heriketler bilen qilche munasiwiti bolmighan kishilerni yénigha tartip, özining xam xiyalini emelge ashurush yoligha kirishti. ... mayér madérchilar Weli Qéyumxanni öltürüsh üçün nechche qétimlap süyiqest planlashqan idi. 1943-yili jizaqliq jorabayéwni Weli Qéyumxan'gha süyiqest qilish üçün yolgha salidu. Emma bu kishi Weli Qéyumxanni körishi bilen hemmige iqrar bolup teslim bolidu.

Bu weqe pash bolghandin kéyin, abdullayéw bilen sulaymanowlarni öz ichige alghan 6 neper süyiqestchi o k w teripidin derhal qolgha

élinip étip tashlinidu. Shundaq qilip, bu ishta madérning xam xiyaligha ishinip qalghanlar buning bedilini janliri bilen töleydu. Uningdin kéyin mayér madérningmu ölüm jazasigha höküm qilin'ghanliqi heqqide gepler tarqilip yürgen bolsimu, uning öltürülgenliki héchqachan ispatlanmaydu (muhlén, «kirist bilen qizil yultuz ottursida», 97-bet. Undin bashqa yene, Qéyumxan bilen ötküzülgen söbette Qéyumxanmu mayér madér qolgha élinip ölüm jazasigha höküm qilin'ghanliqini éytidu. – aptorning izahati). Bu ikki ademdin biri bolghan réynyér olzshamu ghelite bir teghdirge düch kelgenliki melum: olzsha, ta urush tügigen künlergiche drésténdiki és-éschilar merkizide ishligen bolup, kéyin Sowétler ittifaqigha panaliq tilep kétip qalghan. Uning bu qilghini, u eslide bir Sowét jasusimidi deydighan gumanni peyda qilidu. Weli Qéyumxan bu heqte mundaq deydu:

1943-yilisi komititimizgha burhanop dégen bir esir kélidu. Bu kishi özini 1923-yili Gérmaniyige iwertilip, 3 yil oqup qayturup kétilgen bala oqughuchilardin birimen dep tonutidu. Men uni bir körüshtila dégendek ishench qilip qilip kitelmidim. Shunga uninggha héchqandaq bir wezipe bermidim. Emma u kishi dérsdén'ge bérip olzshaning qéshida ishleshke bashlighan. Kéyin u yene olzshanimu aldap yürüp rosiyige élip ketkeniken. Shunga, eslide olzsha urus jasusi emes, emma bekla xam xiyal qilidighan bir adem idi. Shunga u, borhanopqa aldinip Sowét terepke élip kétildighanliqini xiyalighimu keltürmigen.

Général Wlasow we Rusiye azatliq armiyé layihisi

Himlér, shu yilliri és-éschilar qol astida pa'aliyet qilidighan intayin keng da'irilik bir heriket pilanini emelge ashurush üchün tutush qilidu. Himlérning bu pilani, asasi jehettin bolshéwikchilikke qarshi közqarashlar asasigha qurulghan bir heriket pilani idi. Uning bu pilanida pan islamchiliq bilen Türk ittifaqi deydighan nezeriyilermu qoshumche xizmet qilidighan ügiler qatarida ishqa kirishtüriletti. Uning bu pilanini ishqa ashurushqa kéreklik bolghan rolchilarnimu asasi jehettin teyyar déyishke bolatti. Bu rolchilardin eng muhim birsi, sabiq qizil armiyé générali wlasow deydighan bir kishi idi. Ular bu kishini

Némislar bilan birlaship bolshévik rusiyisige qarshi jeng qilishqa maqul qiliwalghan. Wlasow, eslide kona char Rusiye armiyiside ofissér bolup wezipe ötigen bir herbi bolghanliqi üçün, uni bolshéwiklarga urush qilish mesiliside qayil qilishmu unche bek qiyin emes idi. Shundaqtimu, bundaq bir ishta barliq Sowét urush esirliri méning qumandanliqim astida bolishi kérek dégen telepni shert qilip turiwalghan. Buning üçün, awal barliq générallarga qumandanliq qilidighan bir siyasi komitit qurulusi, shu asasta Rusiye urush esirliridin teshkil tapqan Rusiye azatliq armiyisini qurup chiqishqa toghra kéletti. Andin her qaysi milletlerge tewe léjyonlar bilan milli komititlar, bolshéwiklerge qarshi közqarash اساسida wlasow re'islikidiki komititqa tapshurulishi lazim idi. Bu waqitta, En'giliyige qarshi urushup dang chiqarghan quddus müptisi el haj imin hüseyinnimu Gérmaniyige élip kélisghen bolup, uninggha drésdénda bir imam yitishtürüsh mektiwi qurup bérilgen idi. Bu imamlardin paydilinip, bolshévik rusiyisige qarshi urush qilidighan Musulman qisimlar bilan hemkarliq ornitish meqset qilin'ghan idi.

Bu pilan otturgha qoyulishi bilen teng, milli komitit yitekchiliri arisida qattiq naraziliq peyda bolidu (tashqi ishlar ministirliki sherq ishlar bölümining mudiri otto brawtigam, 1968-yilisi élan qilghan bir eslimiside, és-éschilar bilan wlasow ottursida kilishim tüzülishi bilen teng, Ukra'ina milli herikitining yitekchisi xétman skorupatski, urus kazaklirining générali krasnow bilen m t b k re'isi Weli Qéyumxan bashchiliqidiki barliq milli teshkilatlar bu layihige qet'i qarshi ikenlikini bildürgenlikini yazidu. Bu aptor yene tashqi ishlar ministirlikining bundaq bir layihini qollimaydighanliqinimu alahide tekitlep körsetken. ... – aptorning izahati). Herqaysi milli yitekchiler bir urus généralining yitekchiliki astida teshkil qilinidighan bir organ'gha béqinmaydighanliqini otturgha qoyushqan idi. Wlasow pilani yéngidin muzakire qiliniwatqan peytlerdila «milli Türkistan» jornili buninggha qarshi bir jama'et pikiri peyda qilishqa tutushqan idi:

Biz Rusiye-bolshévik jahan'girliki we bu döletning dostliri bilan birlikte pa'aliyet qilish dégendek geplerni qet'i qobul qilalmaymiz. ...yash Türkistanliqlar arisida bundaq bir hemkarliqqa maqul deydighan héchkim yoq.

Otturgha chiqqan bu tür naraziliqlargha qarimay, bu pilanni otturgha qoyiwatqanlar bu pilanni ishqa kirishtürüş üchün qet'i iradige kelgen idi. Aridin uzun ötmey urus bolmighan milletlarning léyjonliri ichide Rusiye azatliq armiyisi terkiwige qoshulup kétishliri heqqide jiddi teshwiqatlar qanat yaydurulidu. Bundaq bir weziyetke qarita m t b k dikilermu öz pozitsiyisini ipadileshken bolup, ular özlirining neshriyat eparigha tayinip buninggha qarshi hujumgha ötidu:

Yawrupada yashaydighan yaki esirge chüshken uruslar, öz wekillirini Türkistanliq yashlar turghan chédirlargha iwertip milli musteqilliq siyasetimiz bilen milli ittipaqimizgha qarshi turidighan geplerni tarqitishqa kirishmekte. Bizning ulargha bérédighan jawabimiz: biz Türkistan musteqilliqi üchün jeng qilmaqtimiz. Bizning Gérmaniye teripide turup urushqa qatnishiawatqanliqimizning sewebi ene shu musteqilliq üchündur.

Bizde inténatsyonalizmchiliq deydighan alahldilik yoq. Shu seweptin bizde inténatsyonalliq jahan'girlik közqarishi bolmighanliq üchün r o a ning urus tupriqi üchün élip bériwatqan kürishigimu qarshi chiqmaymiz. Eger wasow öz küchige, özining uruslirigha tayinip öz xelqini we tupriqini bolshéwiklardin azat qilalighinida, buni emelge ashUralisa, bu ularning öz xelqi üchün yaxshi bir ish qilip bergini hésaplinidu. ... r o a niqawi arqisigha yushurunup yürgen kishiler bar bolghinida we bu kishiler Türkistan eskerlirini azdurushqa urun'ghinida, hetta Türkistanliqlarning bilikige taqalghan «allah biz bilen» dégen yeng belgisini chiqartquzup uning ornigha r o a belgisini taqanglar deydiken, ... bundaq dégüchiler bolshéwik jasusliri hésaplinidu.

«milli Türkistan» bash maqalilirida ekis etken bu tür qarashlar bilen m t b k, yalghuz bolshéwiklergila qarshi turup kelgen bolmay, Rusiye jahan'girlikigimu qarshi turup kelgenlikini ochuq otturgha qoyiwatqanliqini köriwélisshqa bolidu. Shuningdek yene bu bash maqalilarning qurlirida bundaq bir siyasetni himaye qilidighan Türkistanliqlarghimu eskertish bérilgen. Profissor mendéning kényinki yillarda ipadiligindek, komititlarning ortaq arzuliri peqet bolshéwiklardinla emes belki urus hakimiyitidinmu qutulushni telep

qilish idi. Öz millitining toluq musteqilliqi üçün urush qiliwatqan bu kishiler bir urus généralining boyriqi astigha kirip qalmasliqi kérek idi. Eslide bu mesilide Némis généraliri ottursidimu birer ortaq közqarashning yoqliqi melum bolmaqta idi. Jenobi sep korpuslar qumandani féldmarishal mannstéyinning déplomat driksén'ge yazghan bir parche xétide bu heqtiki oxshimighan qarashlirini éniq otturgha qoyup ötken idi:

Uruslar bilen bashqa millet xelqlirining bolshéwiklarga qarshi keng kölemlik heriketke atlinishi néme dégen yaxshi ehwal. Emma ulargha ortaq bir nishanni körsitip bérish asan ish emes. Undaqlarning menpe'et toqunushi öz ichidimu chigishliship ketken bolup, xéli waqittin béri bizning menpe'etlirimizgimu zit bolup kelmekte. Bölgünchilik qilishqa urunushlirini burunla otturgha qoyushup, eng muhimi bésiwélin'ghan yerlerde öz ghayilirini ishqa ashurush üçün teyyarliq qiliwatqanliqi éniq.

Bu hadisilerning körülshige qarimay, és-éschilar rehberliki bu heqtiki qarishida ching turidu we bu heqte urunushlirini toxtatmay dawam qilip baridu. Weli Qéyumxan bu layihige eng küchlük qarshi turup kéliwatqanliqi üçün, uninggha bolghan siyasi básimmu kündin kün'ge kücheymekte idi.

Türkistan milli hökümitining qurulushi

1944-yili Gérmaniye üçün éytqanda yimirilish yoligha qarap tézlikte ilgirlewatqanliqi, urushta pütün sepler boyiche yéngiliwatqanliqi muqimliship qalghan bir yil idi. Shundin bashlap Némis rehberlirining ghaliplarche körenglik qilishliri bilen kilishimge qet'i yéqin yolimasliqtek iradiliri yoqulushqa bashlighan bolup, uning ornini aldigha kelgen pütün pursetlerdin paydilinishni, yariship qélishni arzu qilidighan közqarashlar dessimekte idi. Shundaq bolghachqa, milli komititlar téximu erkin pa'aliyet qilalaydighan pürsetke érishidu. Bundaq bir muhit ichide özining siyasi اساسini puxtiliwélishni oylighan m t b k, 8~10-iyol künliri üç künlük bir qurultay chaqirish qararini alidu.

Qurultay yéri üchün wiyéna tallinidu. Bu qurultaygha aldinqi septiki qisimlardin, Türkistan lijonliridin hemde m t b k din saylan'ghan 537 neper hey'et eza qatnashqan bolup, qurultaygha jem'i 36 parche layihe sunulidu. Weli Qéyumxan échilish nutqida qurultayni «milli qurultay» dep teripleymdu. Qurultay boyiche wlasow komititini étrap qilmasliq, uninggha qatnashqanlarni weten xa'ini dep hésaplash hemde Rusiye jahan'girlikining herqandaq bir türige qarshi turidighanliqini körsitidighan qararlar qobul qilinidu. Shuningdek yene uruslarning Türkistanni bir qanche jumhuriyetlerge parchiliwétish siyasiti ret qilinip, peqet birla we erkin Türkistan bolishi qobul qilin'ghan, yeni qurulghan Türkistan jumhuriyetliri qobul qilinmaydighanliqi tekitlen'gen idi. Türkistanda yéngidin qurulidighan dölet – erkin iqtisadi tüzümni yolgha qoyghan medeniyetlik tüzüm bilen bashqurulidighan we dini erkinlik qataridiki asasliq pirinsiplargha asalinidighan bir tüzüm qobul qilinidu. Hakimiyet tartip élin'ghandin kéyin Türkistanda kompartiye cheklinidighan bolidu. Qurultay özini qoqan we Alash Orda hökümetliri bilen 1922-yilqi Türkistan Türk Musulmanliri qurultiyidin kéyinki tötinchi qétimliq qurultay dep qobul qilishidu.

Birdin-bir namzat körsitish pirinsipi boyiche élip béirilghan saylamdin kéyin, Weli Qéyumxan qaytidin re'islikke saylinidu. Re'is teripidin körsitilgen 13 kishi komitit ezaliqigha saylinip, ulardin 7 nepiri bashqarma bashliqi qilip teyinlinidu. Bu kishiler doktor bay Mirza Héyti, doktor se'it kérimi, ergesh shirmet, settar almanbek, a. Zawkiyy, roshenbek we aytbay qatarliqlar idi. Buningdin bashqa yene 70 kishilik bir milli qurultay teshkil qilinidu. Shundaq qilip, chet'elde tunji qétimliq bir Türkistan hökümiti we Türkistan qurultiyi qurulghan hésaplandi. Adolf hitlérning qurultayni télégraf yollap tebrikligenliki we Weli Qéyumxan'gha bir midaliyon teghdim qilghanliqi Gérmaniye rehberlikining étrap qilinishigha érishkenlikini körsitish jehette muhim ehmiyetke ige idi.

1945-yilining 24-mart künisi ostministriyum, milli Türkistan ittifaq komititini «waqitliq Türkistan milli hökümiti» dep étrap qilghanliqini élan qilidu. Türkistan léyjonimu resmi türde «Türkistan milli armiyisi» dep qobul qilinidu. Bu arida, qalghan milletlarning wakaletchilirimu milli komitit sewiyisige kötürülgen idi. Milli hökümet salahitige

érishken m t b k ge yene Gérmaniye we ittipaqdashliri bilen déplomatik munasiwet qurush hoquqimu bérilgen idi. Ikkinchi dunya urushi boyiche Némislar bilan birge jeng qilghan milletlerdin peqet milli Türkistan ittipaqi komititighila milli hökümet derijisi bérilgenliki, bu qararning bekla kéchikip qobul qilin'ghanliqi üchün birer emeli qimmitining yoqliqini hésapqa almighanda, chet'elde resmi qobul qilin'ghan birdin-bir Türkistan hökümiti bolush noqtisidin alghanda, bu hökümet heqiqetenmu muhim tarixi ehmiyetke ige bir hökümet hésaplinidu.

Muqerrer aqiwet

1944-yilining 14-noyabir künisi, wlasowning Rusiye xelq azatliq komititi (k o n r, komité osbowozhénaya narodo rossi) qurulghanliqi élan qilinidu. Shuning bilen yene bu komititqa qarashliq Rusiye urush esirliri we sherq ishchiliridin teshkil tapqan «rosiye azatliq armiyisi» (r o a, ruskaya oswoditel néya armiya) mu qurulghan idi. És-éschilar lidéri himlér, sherq ishliri ministiri rosénbérgni qistap yürüp özining layhisini qobul qilduriwélip, pilanini emelge ashurush üchün heriketke atlan'ghanidi. Shundaq qilip, himlér bilen rosénbérg ikkisi wlasow bilen kélisip resmi hüjjet sheklide toxtamname tüzüp chiqidu. Élan qilin'ghan bu toxtamnamining asasliq pirinsipliri tüwendikiche idi:

Rosiyini bolshéwiklar qolidin tartip alghandin kéyin rosiye bir musteqil dölet bolup otturgha chiqidu, dölet rehberlirini xelq saylaydu. 1939-yilidin burunqi rosiye chégrisi küchke ige qilinidu, ... Qirim öz'aldigha musteqil bir rayon haligha keltürülidu, urus kazaklirighimu eng kamida siyasi musteqilliq bérilidu; Uruslardin bashqa xelqlerge eng kamida medeniy aptonomiy bérilidu.

Himlérning bu pilani boyiche alghanda, Türkistan, Idil Ural we Qirim komititliri sherqi Türk shurasini, Ezerbeyjan, shimali kapkaziye, Groziye we Ermeniye qataridiki komititlar bolsa kapkaz shurasini teshkil qilidighan, kéyinche bu ikki shura birleshtürülüp bir pütün fidral rayon sheklide k o n r gha qoshuwétilmekchi.

Emma, bundaq bir qarargha Weli Qéyumxan bashchiliqidiki barliq komitit yitekchiliri qet'i qarshi chiqidu. Weli Qéyumxan, wasow komititi bilen bolghan munasiwetlirini, ular ottursida yüz bergen sürkilishlerni tunushturup kélip mundaq deydu:

És-éschilar yitekchiliri bizni wasow bilen körüşüp sözlishop béqishimiz kéreklikini éytti. Men, Groziye wakaletchisi kédiya we yene bir géstapo emeldari bilen birge wasowlarning merkizige bardim. U yerdiki zal ichi uruslar bilen liq tolghan iken. Biz ichige kirduq. Kédiya bérip wasow bilen qol éliship körüshti. Men uning bilen qol élishmidim. Wasow bizge özining pilanini tonushturup nurghun geplerni qildi. Wasowgha tewe esker sani bekla az idi. Shunga u bizning eskerlirimizdinmu paydilanmaqchi boliwatqaniken. Men uning gépi tügigendin kéyin söz élip dédim: “biz sizning bu komititingizni étrap qilmaymiz. Shundaq iken, bizning sizler bilen hemkarliship birlikte pa'aliyet qilishimiz mumkin emes.” grozin kédiyamu men dégendek geplerni qilghandin kéyin, u yerdin qaytip chiqtuq. ... etisi, men yardarlar turiwatqan bir merkezi lagirni ziyaret qilip kélishe kétiwatqinimda, udulimizdin kéliwatqan bir qaramashina kélip men olturghan pikapni pesttiki hanggha urup chüshiriwetti. Men bu süyiqesttin yardarlinip bir ay balnista dawalandim. Perizimche bu weqeni géstapo pilanlighan bolishi mumkin idi. Ular, méningdin qutulsila özlirining pilanini tosalghusiz ishqa ashUralaymiz dep oylashsa kérek. Léjyondiki jengchilirimiz “eger bizni wasowgha qoshulup kétinglar dep zorlaydighan bolsanglar, u chaghda bizmu silerge qarshi jeng qilimiz” dep ching turghachqa, Némislarmu bu niyitidin yandı. Némislar, otturluqta wasow pilani yolgha quyuliwatqan bolsimu bizni öz ixtiyarimizgha qoyup berdi. Emma és-éschilar tewesidiki ghulam alim komandirliqidiki Türkistan polkini wasowning teshkilatigha qaraydighan qilishqan idi. Bu ehwal eskerlirimiz arisida bekla qattiq ghul-ghula peyda qiliwetti. Shundaq qilip nurghun eskerler ghulam alimning eskerliri bilen birlisip partizanliq qilishqa kirishidu.

Ras dégendek, bir urus généralining qumandanliqi astida turup jeng qilish, urustin bashqa milletlerge tewe eskerler üchün bekla éghir ish idi. És-éschilar rehberliki bu türdiki axmaqane belgilimide ching turiwélishe sewebidin, és-éschilar teshkilati tewesidiki Türkistanliq

eskerlerdin 900 dek esker Sowétler terepke ötüp kétidu. Bu türdiki ötüp kétishler ichidiki eng muhimliridin biri waffén és-éstiki Türk polki komandiri bilen urush qehrimani ghularm alimning 200 dek eskiri bilen Chéxslowakiyidiki komunistlar partizanlirigha qoshulup kétish weqesi hésaplinidu (karoy, «ishghal qilin'ghan zéminlar», 346-bet. Patrik fon muhlén, «kirist bilen qizil yultuz ottursida» dégen esiride bu reqemni 400-500 etrapida dep körsetken. – aptorning izahati). M t b k re'is wekili doktor Baymirza Héyti bu weqeni tüwendikiche sözlep berdi:

Wlasowning Rusiye xelq azatliq komititi resmi qurulishi bilen teng, és-éschilar tewesidiki qisimlarnimu wlasow komititigha qaraydighan qilghan idi. Bu ehwal, ros bolmighan milletlarning, bolupmu Türkistanliq eskerlarning küchlük naraziliqini qozghighan idi. U waqitlarda Chéxslowakiyide komunistlar partizanlirigha qarshi jeng qiliwatqan polkownik ghulam alim méni yénigha chaqiritti. Dikabirning otturlirida, yeni k o n r ning qurulishidin birer aydek waqit ötkén bir waqitlarda ghulam alim turghan miyawa shehirige bardim. Sözlishish jeryanida ular, eger wlasowning qomandanliqigha ötüş heqqidiki boyruq emeldin qaldurulmaydiken, qozghilang kötürümiz déyishti. Axirida méning bérip mes'ul kishiler bilen eng axirqi bir qétim ularning teliwini yetküzüp béqishimni qarar qilishti. Buninggha oxshaydighan qiyinchiliq Ezerbeyjanliq eskerlerdimu bar idi. Ezerbeyjan komititining re'isi fetxali ependi bilen birge sherq ishliri ministirlikining mes'uli, és-éschilar générali bergérning qéshigha bérip ehwalni éyttuq. Emma bergér bu qarardin waz kechkili bolmaydighanliqini éytti. Bergen pikiririning héchqandaq paydisi bolmighanliqi üçün, ghulam alim Némislar bilen toqunushup, bir munche Némis eskirini öltürüp, qumandanliqidiki bir qisim eskerlirini élip partizanlar qoshunigha bérip qétilidu.

Bu weqe, és-éschilarning barliq pılanlirini astin-üstün qiliwétidu. Shundaq qilip wlasow yitekchilikide bolshéwiklarga qarshi bir birleshme armiyé teshkil qilish layihisi éghir zerbige uchiraydu (ghulam alim urush axirlashqanda Sowét ittipaqigha qaytip ketken bolup, Enjan shehiride néfit téxnikomining mektep mudiri bolup xizmet qilidu. Soghuq urush yillirida radi'olarda teshwiqat nutuqliri sözlep yürüdü. Baymirza Héyti ghulam alimni 1961-yilisi Londonda

uchratqanliqini éytidu. Général wlasow bolsa uruslar teripidin qolgha élinip Moskwagha élip kétilip, weten xa'ini dégen jinayet bilen sotlinip ölüm jazasi bérilip étip tashlinidu. – aptorning izahati).

1945-yilining afiril künliri, urush ayaghlisishqa az qalghan künlerde m t b k üchün kütülmigen bir weqe yüz béridu. Qarés qanat bay (qarés qanat bay 1911-yili Qazaqistanda toghulghan. Méniralogiye injénéri bolup Qazaqistan we tatarstanlarda ishligen. Ikkinchi dunya urushi mezhgilliride Némislargha esirge chüshüp Türkistan léyjonigha qétilidu. M t b k ning sékirtarliqini ishleydu. Kéyinche komitittin chiqip kétip Türk éli gurohini teshkil qilidu. – aptorning izahati) bashchiliqida öktichi bir gurup m t b k din chiqip kétip Türkistan shurasini quridu. Bu shuraning re'islikige qarés qanat bay, mu'awinigha Exmet ömerjan teyinlinidu. Bu gurupning qalghan hey'etliri hesen qayghin, esimbat gheyreti we rehim burhanzade qatarliqlardin teshkil tapqanidi. Bu shura qurulup uzun ötmey wlasow yitekchilikidiki Rusiye xelqlirini azat qilish teshkilatigha qoshulup kétidu. Emma bu künlerde urush axirlishiwatqan künler bolup, Némis hakimiyiti pütünley yimiriliwatqan bir waqitlar idi. Shunga, ularning wlasowchilargha qoshulup kétish qarari pütünley ataqta qoshulushtin artuq birer menige ige emes idi.

Urush axirqi künlerge kélip qalghanidi. Milli komititlarning yitekchiliri bashqa döletlerge qéchip kétishning koyida idi. Némis da'irilirimu ulargha qilche tosalghuluq qilishmaydu, hetta ularning chetke chiqishliri üchün lazim bolghan barliq tonushturushlarni tel qilip yardemde bolidu. Ezerbeyjan komititining re'isi fetxali ependi Misirgha, shimali kapkaz komititi yitekchisi elixan qantömür bilen Groziye komititining re'isi kédiya shiwitsariyige yolgha séliwétilgenidi. Weli Qéyumxan bolsa, komitit hey'itidiki dostliri bilen birge nime künni körse birlikte körüş iradisigha kelgenliki üchün, Gérmaniyidin héch yerge ketmeydighanliqini éytip, Gérmaniyidin chiqip kétishi heqqidiki barliq tekliplerni ret qilidu.

Urushning axirlisishi we nurnberg sotida

Gérmaniye teslim bolushtin bir ay awal, yeni urush Bérlin kochilirida dawamlishiwatqan künlerde, bir qisim m t b k ezaliri Türkistanliq

léyjonlar teripidin muhapizet qiliniwatqan maryénbad bazirida (u yer bügün Chéx chégrasi ichide qalghan bolup, u yerge maryénska lazna dep nam bérilgen. – aptorning izahati) uchrishish üchün Bérlindin ayrilidu. Yene bir gurup kishiler Italiyige, 162-Türkistan tümeni (diwiziyisi – t) turiwatqan jaylarga iwertilidu (hüseyin ikram, se'id kériimi, rozi nezerler bu gurufta idi. – aptorning izahati). Buningdin sel awal m t b k gha qarshi öktichilik bayriqini kötürüp teshkildin chiqip ketken, kéyin Türkistan shurasini qurghan öktichi gurup ezaliri bolsa shtutgart terepke qarap yolgha chiqqanidi (qares qanat bay, ömer Exmetjan, Ehet selimi qatarliqlar). Maryénbad bazirini merkez qilip talliwélishitiki esasliq sewep, bu yerdiki Némis qoshonlirining qomandani général wérnér we sheher qumandani mayor héypélning m t b k bilen yéqin munasiwiti bolghan herbilerdin bolghanliqi idi. Weli Qéyumxan, mu'awini doktor Baymirza Héyti bilen birge bu sheherge bériwalidu. Bu sheher baziri amérika bilen rosiye armiyisi ishghal qilghan yerlarning késishken noqtisigha jaylashqan yer idi. May éyining deslepki künliride rosiye qoshunliri bu yerge 14 kilométrdek yéqin kélip qalghan bolup, Chéx qizillar partizanliri her tereptin hujum qilip turmaqta idi. 5-may küni amérika qoshunliri bu jayni ishghal qilidu. Weli Qéyumxan amérika qoshunlirining qumandanigha we s i s (kontér intélligéns korpus, jasusluqqa qarshi axbarat qisimi) mes'ulining aldigha bérip m t b k teshkilati bilen uning siyasi orni heqqide melumat béridu. S i s mes'uli bolghan kishining kona kapkaziyilik köchmen bolghan bir amérikiliqning oghli bolishi Qéyumxanning doklatigha qulaq sélishi üchün heqiqetenmu bir teley hésaplinatti. Bu jeryanda iwertilgen komititqa munasiwetlik melumatlar amérika armiyisi qumandanliq shitabi teripidin muhakime qilinip éyzinxawérning imzasi bilen Qéyumxanning qolgha élinishi heqqidiki boyruq chüshürilidu. Shundaq qilip, 22-may küni Weli Qéyumxan m t b k ezaliri we yene bir qisim herbi mes'ol kishiler (texminen 120 dek kishi) bilen birge qolgha élinidu. Maryénbad sheher etrapidiki Türkistanliq eskerler bolsa yük poyizlirigha oltarghuzulup rusiyilik mes'ul kishilerge tapshurup bérilish üchün Sowétlerning ishghal qiliwalghan pragagha iwertilishke teyyar qilin'ghan idi. Qolgha élin'ghan m t b k ezalirining qolida Gérmaniye testiqlighan muhajirliq tonushturushliri bar bolup, ular puxra xizmetchiler dep körsitilgen idi. Shunga ular heqqide biwaste qolgha élish boyriqimu yoq idi. Weli Qéyumxan qolgha élinish waqtida éhtiyat

üchün nazaret astida tutup turulmaqta idi. Weli Qéyumxanning teliwi, shuningdek s i s mes'ulining ijabi tirishchanliq körsitishi netijiside komitit ezaliri Gërmaniyige qaytishi üchün ruxset qilinip qoyup bérilidu.

Komitit ezaliri këtishi bilen teng, général eyzinxawér teripidin qol qoyulghan yene bir boyruq kélip, Weli Qéyumxanni rosiyiliklerge ötküzüp bérish telep qilin'ghan idi. Del shu peytte, Chéx partizanliri Weli Qéyumxan nazaret astida tutup turulghan jaygha bir qétimlik süyiqestlik hujum qozghaydu. Meghlobiyet bilen axirlashqan bu süyiqestlik hujum eslide Qéyumxanning ölümdin qutulup qélishigha sewep bolghan bir weqe idi. Shu weqedin kéyin, amérikiliqlar Qéyumxanni uruslarga ötküzüp bérish niyitidin waz kéchip, ularni awal pilsen shehirige, kéyin yene nyurénbérq shehirige élip kétidu. Shundaq qilip, Weli Qéyumxanning ikki yildek dawamlashidighan soraqqa tartilish, sotlinish we türmide yétish dewri bashlinidu.

Ittipaqdashlar ottursida tüzülgen yalta kilishimige asasen, urush tügigendin kéyin her bir dölet özining wetendashlirini qayturup alidighan bolishi kérek idi. Shu seweptin, Fransiye, Italiye qatarliq döletlerde ittipaqdash döletler armiyisige el bolghan barliq Sowét wetendashliri Türküm-Türkümlep Sowét ittipaqigha qayturulmaqta idi. Bu qayturulghan Sowét yurtdashliri wetinige bara-barmayla ujuqturiwétilidu. Jénini saqlap qalalighan intayin az bir qisimliri 20-25 yildin késilip sibiriyege sürgün'ge heydiletti. Bundaq jazalash bilen on minglihan Türkistanliq öltürilidilidu. Dachyaw etirapida qayturulush üchün bir öygegha qamalghan 30 dek Türkistanliq ofissér rusiyiliklarning qoligha tirik chüshüp qalmasliq üchün özlirini köydürüp öliwélishidek weqeler bu tür tragidiyilerning paji'elik ülgilirini namayen qilmaqta idi. 1943-yili sherqi frontin Italiye urush sépige yökkelgen 162-Türkistan diwiziyisi amérika qoshunlirigha el bolghan idi. Teslim bolghan bu diwiziyining mutleq köp qismi paraxotlar bilen déngiz yoli arqiliq toshulup Sowétler ittipaqigha qayturulidu (bu urush esirlirini toshup mangghan paraxotlar Türkiyining chanaq qel'e we Istanbul boghazliridin ötüp kétéwatqanlirida bir qisim esirler paraxottin atlap qéchishqa urun'ghan bolsimu, Türkiye da'iriliri teripidin qayta tutulup uruslarga ötküzüp bérilidu. – aptorning izahati).

Chare ishlitip Gérmaniyide qoyup bérilish pursitige érisheligenlarningmu béshida herda'im owlinish xewipi bar idi. Barliq Némis sheherliride amérika, En'giliye, Fransiye we Rusiye herbiliridin teshkil tapqan töttin-töttin teshkil qilin'ghan guruppilar herbi mashiniliq sheher ichini qézip yürishetti. Ular qara chashliq sherq ademlirini körngenla yéride tutiwélishatti. Bu usul bilen qolgha chüshken kona Sowét wetendashliri derhal urus herbilirige tapshurup bériletti. Ene shu yolda tutulup qalghan Exmetjan ömerxan bilen Sultan murattin ibaret ikki neper m t b k ezasi özlirini Türkiye Türkliridin ikenlikige ishendürüp yürüp aran jénini saqlap qalalighanlardin idi.

M t b k mu'awin re'isi Baymirza Héyti bilen bir qisim ezalar nyurénbérg arqiliq miyunxén'gha, Weli Qéyumxanning yénigha kéliwélishqan idi. Ular miyunxéndiki herbi qachqunlirigha yadrem qilish lagirlirida bir mezigil yashaydu. Razaq baqi, burhanidin qasim we qadirbek qataridiki komitit ezaliri ulardek teleylik emes idi. Ular Sowét eskerlirining qoligha chüshüp öltürüldü. Bu arida m t b k ezaliri Türkiye bash qumandanliq shitawining 8-amérika armiyisi teweside turiwatqan wakaletchi yüzbéshi «kapitan» ixsan ünésan bilen ala qiliship Türkistan léyjoni ofissér-eskerlirining Türkiye teripidin ötküziwélinishi üçün iltimas sunilidu. Ünésan bu iltimasni m t b k teripidin bérilgen tizimlik bilen birge Enqerege iwertken bolsimu, Enqere hökümiti tereptin héchqandaq bir tiwish chiqmaydu.

Urush axirliship bir mezigil waqit ötkendin kéyin, Sowétler ittifaqi ishghal qiliwalghan ellerde ulargha béqinidighan qorchaq hökümetler tikleydighanliqi ashkare otturgha chiqishqa bashlaydu. Démek uruslar komunizmni Yawrupagha kéngéyitish niyitide idi.

Bu waqitta eyzinxawér élan qilghan yene bir boyruq bilen tutulghan Sowét wetendashlirining Sowétlerge qayturulushigha munasiwetlik belgilimining ijra qilinishi toxtitilidu. Emma bu boyruq élan qilinishtin burun yüzminglighan esir Sowétler terepke qayturup bolun'ghan idi. Bu weqelerdin kéyin, Gérmaniyining gherplikler teripidin ishghal qilin'ghan qisimlirida 6-7 mingdek Türki irqidin bolghan urush esirliri saqlinip qalghan. Bulardin birer mingdeki Türkistanliq bolup, ularning arisida m t b k ezalirimu bar idi.

1941-yilidin bashlap qolgha chüshken 400000 ming etirapidiki Türkistanliq urush esirlirining teghdirini, milli Türkistan ittifaqi komitit ezasi érgesh shirmet resmi türde mundaq xulasilaydu:

Urush jeryanida Némislar teripige ötüp ketken yaki ulargha esirge chüshkenlarning ichide bizning yurtdashlirimizdin 400 ming etrapida adem bar idi. Esirler lagérlirida Némislar teripidin ach qaldurulup öltürülgenler, yehudikensen, mongghulkensen yaki komunistkensen dep öltürülgenler bilen her türlük késellikler bilen ölgenlerni qoshup hésaplighinimizda 90~100 mingdek qérindishimiz ölüp ketti. Bu lagirlardin chiqirilghan birer yüz mingdek qérindishimizning qoligha qUral tutquzulup esker qilindi. Qalghan 200 mingdeki urush sepliride sherq ishchisi namida ishlitildi. Gherp urush sépi échilishigha kelgiche bizning qérindashlirimiz sherq urush sepliride Sowét ittifaqigha qarshi jengge qatnashti. Gherp frontining échilishi bilen teng, milli komitit her türlük bahanilarni körsitip yürüp eskerlirimizdin 70-75 mingdekini gherbi seplerge yötkiwalidu. Gherpke yötkiwélisimizdiki meqset, urushta esirge chüshidighan qérindashlirimiz Sowétler qoligha emes gherp ittibaqdashlirining qoligha esir chüshishini meqset qilish idi. ... bu eskerlirimizning köp qismi Italiye we Fransiyige orunlashturulghanidi. ... urush axirlashqinida u qérindashlirimizni uruslarga ötküzüp bérishke bashlidi. ... biz buni tosap qalalmiduq. Shundaq qilip gherp seplerdin 70 mingdek qérindishimiz mejburi türde rusiyige ötküzüp bérildi. Urush tügigendin kéyin, biz Gérmaniyining bolung-puchqaqlirida yoshurunup yürgen qérindashlirimizni qaytidin tépip yighishqa kirishtuq. Netijide, pütkül Yawrupada saq qalghan qérindashlirimizning sani aranla birer mingdek bolup chiqti.

Xulase qilghinimizda, urush boyiche 300 ming etrapida Türkistanliq léyjon yaki sherq ishchisi qilinip Némislar üchün aldinqi seplerde urushqa sélin'ghanliqi yaki ishqa sélin'ghanliqi melum. Bularning mutleq köp qismi sherq we gherp urush sepliride jénidin ayrildi. Ulardin qalghanlar birer ming kishini hésapqa almighanda hemmisi dégidek Sowétlerge qayturuldi. 4 yil dawamlashqan Gérmaniye-Rusiye urushi Türkistanliqlargha yalghuz Némis tereptila 400000 jan'gha toghra kelgen. Rusiye teripide qanchilik qérindishimizning chiqim bolghanliqi heqqide éniq melumat bolmisimu, bu chiqimning

yoqurqi sandin köp üstün ikenliki muqerrer. Tarixtin béri, bu Türkiler belkim özining ghojayini bolmighan bashqa bir ghojayinlar üçhün tünji qétim jan tikip xizmet qilishti. Shuningdek özliri bilen qilche munasiwiti bolmighan bir urushning her ikkila sépide qirilip tügidi. Yazghuchi olaf karyoning éytqinidek: ularning wezipiliri ikki impiriye ottursida oynilidighan shaxmat taxtisi üstide péchka bolup bérish idi. Mana bu – urush sepliridiki Türkistanliqlarning paji’elik tradigiyisi.

Urush dewride Türkiye

Bundaq gepler üçhün mes’uliyetni üstümge élishtin men hergizmu qorqmaymen. Méning öz üstümge chüshken mes’oliyetni bija keltürüshümge héchkim tosalghuluq qilalmaydu. Méning muqeddes étiqatlimdin birsimu del shu Türk ittifaqligini qurup chiqishtur. Bu mesililerde men peqet xelqimning epkaridinla qorqimen.

–Zeki Welidi Toghan

1944-yili 7-sintebir, Türkchilik-turanchiligni sotlash mehkimisdiki özini aqlash nutqidin

Türkiye, urush bashlinishtin burunla ittifaqdash döletler yaki mihwer (oq merkizi – t) döletlarning biz terepte turup urushqa qatnash dep siyasi we herbi jehetlerdin qattiq bésim qilishigha düch kéliwatqan bir dölet idi. 1939-yili 19- ötebir künisi, Fransiye, Türkiye we En’giliye ottursida üç tereplik bir kilishim tüzüldü. Urush bashlinip bir yilgha qalmayla Némislar balqanlarni ishghal qiliwalidu. Keynidinla bulghariye 1941-yili mart éyida oq merkizi döletler sépigha qoshulup kétidu. Shundaq qilip, Némis qoshunliri Türkiye chégrasigha kélip taqalghan hésaplandi. Bu waqitta Iran, Sowétler ittifaqi bilen En’giliye teripidin ishghal qiliwélinidu. Süriyidimu Némislar bilen birlikte pa’aliyet qiliwatqan Fransiye wisi hakimiyiti mewjut idi. Iraqtta bolsa, Némislargha mayil réshit eli re’islikidiki bir ofissérlar gurohi hakimiyetni tartip alghan idi. Netijide, Türkiyining yérimi Sowétler ittifaqi bilen En’giliye igelliwalghan yerlarning qorshawida, qalghan

yérimi bolsa Némis tesiri astida qalghan bir ot chembiriki échige qapsilip qalghan weziyet astida idi.

1941-yilining iyon ayliri Türkiye üçün éytqanda, urushning kilechek teghdiri belgilinip bolghan bir dewr hésaplinatti. Némis tashqi ishlar ministiri ribéntrop Türkiyini esker we urush matériyallarini ötküzidighan köwrük süpitide paydilinish niyitide Türkiyige bésim ishlitishke kirishmekte idi. Bü künlerde Gérmaniye mundaq ikki yol éghizida turatti: awal Türkiyini bésiwélip Yawrupa-Asiya boghuzini qolgha kirküziwélish kérekmu yaki xélidin béri teyyarliq qilip kéliwatqan barbarossa herikitini bashlap Sowétler ittifaqi bilen küch sinishish kérekmu? Eger ikkinchi xil yol talliwélin'ghinida, Türkiyige qarshi urushni Sowétler ittifaqini meghlop qilghandin kéyin'ge qaldurushqa toghri kiletti. Bu heqte Gérmaniye bash qumandanliq shitawining qumandani haldér 1940-yili 24-noyabir künisi yazghan kündilik xatirisige, eger Türkiye terepke qarap ilgirlesh qarari élin'ghinida, rosiyige qaritilidighan heriket pilanini hazirche qoyup turushqa toghra kélidu dep yazghan idi.

Hitlér bolsa, bu mesile heqqidiki qararini xéli burunla békitip bolghandek körünetti. Sowét tashqi ishlar ministiri molotop bilen ötküzgen söhbitide, Sowét terep hitlérgha Istanbul boghuzi (bosborus boghuzi – t) bilen chanaqqel'e boghuzi (dardanél boghuzi – t) da Sowét herbi bazisini qurush, otturasherqni Sowét tesir da'irisi qilip bikitish dégendek teleplerni qoyghanidi.

Emma hitlér bolsa lébénstrawum namidiki hayatliq sahesi dep qarighan rayonlarni, yaki bolmisa stratigiyilik muhim ehmiyetke ige Türkiye boghazirini we yaki néfit bayliqi kömülgen ottura sherqni hergizmu Sowétler ittifaqigha tashlap bérish niyiti yoq idi. Bundaq bir xewp astida, deslepki hujum nishanisi qilip Sowétler ittifaqini talliwalidu. Bu jeryanda Türkiye nishanini bir chetke qoyup turushqa toghra kéletti. Hitlér bolsa, molotop Bérlindin ayrilip 3 hepte ötkendin kéyin, yeni 1941-yili yaniwarda barbarossa herikitining teyyarliqlirini bashlash boyruqini chüshüridu.

Bu ishlardin kéyin, Gérmaniyaning Türkiyide turushluq bash elchisi fon papén qataridiki Némis da'iriliri Türkiyige munasiwetlik siyasetlirini

imkaniyetning bariche ittifaqdashlardan yilq tutush arqiliq Türkiyini urushning sirtida qaldurushtin ibaret pılan اساسida qayta retke sélishta bashlaydu. Papén, Türkiyining 50 diwiziyilik herbi küchini biterep halette tutup turush zörür, buning üchün déplomatiyilik yollar bilen heriket qilishimiz kérek dep qaraytti. Shundaq qilib, Türkiye bilen élip bérilghan söhbetler 1941-yilning 18-iyonighiche dawam qilib, shu küni Türkiye-Gérmaniye dostluq we öz'ara tajawuz qilishmasliq shertnamisining imzalinishi netijiside, Türkiye bilen bolghan söhbetler tamamlan'ghan hésaplandi. Bu shertnamigha اساسen urush sépining jenubiy qanitining bixeterlikini kapaletke ige qiliwalghan hitlér, pütün diqqitini hayatliq sahesi dep qarighan rayonlar üstidiki Sowétler ittifaqigha merkezleshtüridu. Shundaq qilib, Türkiye bilen shertname imzalinip birer heptimu ötmey, yene 22-iyon seherde barbarossa herikitini bashlash boyruqi chüshürilidu.

Türkiye, özige intayin éghir tehdit sélip kéliwatqan bu ikki chong küchning bir-birsi bilen tutushup qélishi netijiside xélila aram tépip qalghan idi. Shu waqitlarda En'giliye bash elchisi teyyarlighan bir doklatta, Türkiye tashqi ishlar ministiri saraj'oghlining buningdin bekla xoshal ikenliki bayan qilin'ghan idi. Xuddi shuningdek, maréshal fewzi chaqmaqmu En'giliye elchixanisining herbi wekilige Gérmaniye, Sowétler ittifaqigha qarshi urushda öz küchini xoritip bolghay dep arzu qilidighanliqini, eger Gérmaniye terep rossiyini téz arida meghlop qiliwitip qalsa, Gérmaniyining kéyinki hujum qilish nishanisi choqum Türkiye bolidu dep éniq eskertip éytqaniken.

Urush dewrliride Türkchülük éqimliri we Türkiye-Gérmaniye munasiwetliri

Gérmaniye armiyisining Sowétler ittifaqi tupraqliridiki hujumlirining téz ilgirlep méngishi muhajirettiki Türki yitekchiliri arisldila qattiq hayajan peyda qiliwetken bolmay, belki Türkiydiki Türkchi saheliridikilernimu küchlük hayajan'gha séliwitidu. Ular bu weziyettin bekla xoshal idi. Sowét ittifaqi parchilinip ketkidekla bolidiken, u yerdiki rosiye mustemlikisi astida qalghan Türki rayonlarda musteqil döletler qurulusi mumkin deydighan bir ümid hemmini

hayajanlandurmaqta idi. Némislar birinchi yilida Qirimni bösüp ötüp kapkaziyege yétip baridu. Némislar ishghal qilghan rayonlarda qandaqlraq bir siyaset yürgüzüp hakimiyet tikleydighanliqi, bu rayonlarning kelgüsi istiqbalining qandaq bolidighanliqi Türkiye da'irilirimu qiziqturmaqta idi. Gérmaniyidiki Türkiye elchisi hüseyin gerede, Némis mes'ulliri bilen körüşkinide urush esirliri bilen ishghal qilin'ghan Türkler yurtlirigha qarita qandaq mu'amile qilishliri kéreklik heqqide öz pikirlirini éniq otturgha qoyghanidi. Geredening wéyzshakér we ribintrop bilen ötküzgen söhbetliri Némis hüjjetliridin nahayiti éniq körünüp turatti:

(Türkiyining Gérmaniye turushluq – t) bash elchi, kapkaziye xelqlirini birer tengpongluq rolini oynaydighan dölet sheklige keltürülüp bir yerge yighish kérek dep iytti. Shuningdek Hezer (Kaspi – t) déngizining sherqidiki yerlerdimu musteqil turan döliti qurushqa bolidighanliqini ima qildi.

Bash elchi gerede, 20 kün ötkendin kéyin ribintrop bilen ötküzgen bir qétimliq söhbette bolsa, burunqisidek unchiwala éniq gep qilmighanliqi bilinmekte:

Türkiyining kapkaziye chégrasigha yéqin yerlerde hemde hezer déngizining sherqide yashaydighan Türkiler heqqide sorighan su'alimgha geredening bergen jawabida, Türkiye hökümiti öz chégraliri sirtidiki yerlerdin héchqandaq bir tamasining yoqliqini, héch bolmighanda bu bir hökümet siyaseti ikenlikini éytidu. Uning déyishiche, turanchiliq közqarishi bugün Türkiyide bir éqim haligha kileligen emes. ... En'giliye eger bir kapkaz urush sépi échish arzusida bolghinida, Türkiye hökümiti buninggha qandaq pozitsiyide bolidu dep sorighinimda, Türkiye bundaq bir heriketni qollap quwetlishi mumkin dep aylandurup jawaplarni bérdi. ... Bérlin'ge qaytashida hér wéyzishakir bilen ötküzgen ikkinchi qétimliq söhbitidimu Türkiye bu yerlerdin héchqandaq bir teliwi yoqliqini qaytilap éytti.

Bu waqitta bash elchi fon papén, Némis tashqi ishlar ministirlikige yollighan bir parche matérialida, Türkiyidiki tashqi Türkler mesilisige munasiwetlik kishiler we bu sahedikiler heqqide keng da'irilik

melumatlarni bergen idi. Bu heqte Istanbul xelq wekili shükri yéngibaghche, Enwer pashaning inisi nuri qillighil pasha, profisor Zeki Welidi Toghan, Exmet se'id ghappar (Qirim'er), Kabolda turushluq bash elchi Mexmut shewket esendal, musawatchilar lidéri mehemmet imin résulzade we uning mu'awini Mirza bala qataridiki kishilerni tilgha alghan. Matériyalning axirida papén ishenchilik adem dep körsetken bir kishi (Hüsnü Emir Erkilet – aptorning izahati) teripidin otturgha qoyulghan bir teklipnimu qoshumche qilghan:

Némislar sherqi jenubi Türkiyide imkaniyetning bariche küchlük bir dölet qurup chiqish, wastiliq yollar bilen uruslarni izchil türde nazaret qilip turushqa alahide ehmiyet bérishi kérek. Ukra'ina bu ish üçhün muwapiq emes. Ukra'inlar slawiyani bolup, herqandaq bir shara'itta bulghar yaki sirplargha oxshash Rusiye bilen ortaqlan bolghan tarixini ésigé élishliri mumkin. Shunga Türkiye üçhün bundaq bir weziyetni peqetla perez qilalmaymiz.

Bulardin melum bolghinidek, Türkiye, meyli herbi rehberler bolsun yaki bash elchisi wastisigha tayinip bolsun, chégra sirtidiki weziyettin héchqandaq nersini ümid qilmaydighanliqni resmi dölet siyasiti qilip kelgenlikini tekitligendek qilghini bilen, gheyri resmi shekilde kapkaziye bilen Türkistan rayonlirida Némislar qandaq qilishliri kérekliki toghriliq meslihet bérup kéliwatqan idi. Némislar, Türkiyining bu türdiki mu'amililirini ularning kapkaziye bilen Türkistanda Türki döletlirining qurulusigha da'ir ishlargha bekla qiziqip kelmekte dep chüshinidighanliqi éniq. Dégendek bu hadisilarni umumiy yüzlük muhakime qilip chiqqan ribintrop, papén'gha yollighan bir parche télégrammisida Türklerning xélidin béri bésiqip qalghandek körün'gen jahan'girlik arzularini qaytidin qozghashqa tirishishimiz lazim dep éytidu:

Gérmaniye-Rusiye urushi dawamlashiwatqan, rusiye keynige chékinip, Némislar ularning qoshunliridiki Türkistanliq Türkilerdin bir qismini esirge chüshergen 1941-yilidiki bir waqitlar idi. Bir künisi doktor hasan ferit jansüyer méning bilen körüshkili kiriptu. U, Zeki Welidi Toghan ikki neper dosti bilen kélip yardemleshish jemiyyetidin birni qurush toghriliq méning bilen körüshmekchi ikenlikini éytti. Ular bilen körishish üçhün waqit belgilep berdim. Belgilen'gen künisi Zeki

Welidi bilen Exmet Qarataghliq ikkisi yénigha bir ayal kishinimu birge élip qéshimgha kirdi. ... ularning manga sun'ghan iltimasida "Némislarning qoligha esirge chüshken Türkistanliq irqdashlirining Gérmaniyide bekla qiyin ehwalda turiwatqanliqi heqqide toxtilip kélip, ulargha yarem qilmaqchi boliwatqanliqini; Buning üçün bu yerde turidighan yéqin tonushliri arisida yarem puli toplash üçün jemiyyettin birni qurup chiqish niyitige kelgenlikini otturgha qoyushti. Ular biz tereptin ene shundaq bir yademplishish jemiyyetidin birni qurup chiqishlirigha ruxset bérishimizni telep qilishti. Men ularning qurmaqchi boliwatqan bu jemiyyetining siyaset bilen az-tula chétishliqi barliqini hés qilghanliqim üçün, ulargha bu heqte hökümitimiz bilen körüshüp andin jawap bersem dep éyttim. Déginim boyiche, ularning bu tür teliwini hökümetke éyttim. Hökümet manga, ularning bundaq bir telepte bolishi heqiqeten esirler üçün paydiliq bolidighanliqi éniq, shundaqtimu bizning irqdashlirimizgha xewp keltürüp chiqirish éhtimalining barliqinimu közde tutqinimizda, bundaq bir yarem jemiyyetining qurulusigha yol qoyalmaymiz dégen jawapni bérishiti.

Tigi Qirimliq, pinsiyige chiqqan général hem yazghuchi hüsnü erkilet bilen herbi mektepler qumandani eli pu'at erden ikkisining sherq urush sépige qilghan ziyartini ene shu nuqtidin muhakime qilishqa toghra kélidu. 1941-yilning 30-sintebir künidiki fon groté imzasidiki bir mexpi doklatta, bu ikki généralning ziyaretlirining qandaq pilanlinip orunlashturulghanliqi heqqide éniq melumatlar bérilgen. Bu ziyaret tekliwi Türkiye tereptin otturgha qoyulghanidi:

Türkler xéli waqit burun elchixane herbiy meslihet wakaletchimiz wastisi arqiliq réych bash qumandanliq shitawidin ikki neper herbiy yazghuchining sherq urush sépini körüp kélishini telep qilghan idi. ... bashqumandanliq shitap qumandanining maqulliqi bilen hazirghiche gézit muxpirliqini qilip kéliwatqan, Némislarni himaye qilidighan xewer we maqaliliri bilen tonulghan ikki neper Türkiye générali, yeni hüsnü erkilet bilen eli ixsan sabis ikkisi 1-sintebirdin itibaren sherq frontini ziyaret qilip kélishke tekliq qilin'ghan idi. Bu qétimqi közdin köchürüş pa'aliyiti shu kün'ge kelgiche bashqumandanliq shitabi teshwiqat bölümi bilen tashqi ishlar ministirliki neshriyatchiliq biyrusi hemkarliqida pütünley neshriyatchiliq we teshwiqat témisi süpitide emelge ashurulghan idi.

Emma Türkiye hökümiti axirqi künlerde général eli ixsan sabisning ornigha shu künlerde herbi akadémiye qumandani wezipisini üstige alghan eli fu'at (erden) ni körsetti. Général fu'at, stratigiye we taktika jehette Türkiyining eng muhim générali dep tonulghan birsi. Bundaq adem almashturush netijiside bu ziyaret, bekla chong we eng muhimi siyasiy menige ige bir ziyaret bolushqa qarap özgermekte idi. 253-qétimlik we 29-sintebir künide iwertilgen télégramma arqiliq bash elchimiz fon papénmu bu heqte toxtalghan idi. Shu seweptin bashqumandanliq shitab qumandani bilen armiyé bash qumandanliq shitabi yoli bilen fuhrérge bir tonushturush doklati bérilish bilen birge, fu'atning ziyariti paydiliq bir ziyaret bolidu dep qarishini otturgha qoyghan.

Ziyaret waqti herbi ishlar sewebidin bir hepte aldigha sürülgen. Bash'elchi fon papén bu Türklerni bash qumandanliq shitapta qobul qilish we Fransiye urush meydanlirini közdin köchürüş deydighan mesile mewjut emeslikini, bu ishtin elchimiz rittérni xewerdar qilip qoysaq dep telep qilghan.

Eli ixsan sabis burun Gérmaniye oqughan bolup, birinchi armiyé qumandani wezipisini ötigen, kéyinki waqitlarda Ismet Inönü bilen kilishelmigenliki üçün pinsiyige chiqwalghan bir général idi. U, «teswiri efkar» gézitining ixtiyari muxbiri, shuningdek yene Némis tilida chiqidighan «Türkish post» gézitining bash tehriri bolup ishlimekte idi. Desliwide erkilet pasha bilen birlikte Gérmaniye urush frontini közdin köchürüş sayahitige chiqish teklip qilin'ghan bolsimu, kéyin ornigha erden pasha belgilen'gen. Erden pasha, herbi mektepler qumandani wezipisidiki birsi bolup, emili wezipe ötep kéliwatqan bir général idi. Bu kishining sabis ornigha almashturulghanliqi, Gérmaniye-rosiye fronti ziyaritini gézitlarda ixtiyari muxbirlig qilip kéliwatqan ikki neper pinsiyige chiqwalghan herbining sayahiti bolushtin halqip, Türkiye armiyisi bilen Gérmaniye armiyisi ottursidiki resmi munasiwet sewiyisige kötürülgenlikini köriwélishe bolidu. Général erden, 1941-yili öktebir éyidiki Gérmaniye ziyaritidin xéli waqit burun barbarossa herikitining deslepki künliride Gérmaniye bash elchisi fon papén'gha kapkaziyide Türki xelqliri yashaydighan yerlerde tengpongluq rolini oynaydighan bir

munche Türki döletlerni qurup chiqishni himaye qilidighanliqini otturgha qoyghan bir kishi idi.

Général erden, sherq urush fronti ziyaritidin kéyin Bérlinde Gérmaniye rehberliri bilen ilip barghan körüşhüş jeryanidimu bu pikirini qayta tekrarlighan. Gérmaniye tashqi ishlar musteshari (yardemchisi – t) wéyzishakérning ribintropqa sun’ghan doklatida bu körüşhüşke munasiwetlik melumatlar tepsili bayan qilin’ghan. Bu melumatlarga qarighanda bu générallarning ziyaretlirini, Némis mes’ulliri bilen uchrushushlarda Türki irqidiki urush esirliridin paydilinish heqqidiki pikirlarning otturgha chiqishi bilen kapkaziyening kelgüsi teghdirige munasiwetlik meslihetlerning, Türkiye hökümitining xewiri bolmay we uning maqulliqi bolmay turup shekillen’gen dep qarash emeliyetke uyghun kelmeydu. Dégendek ular Türkiyige qaytip kelginidin kéyin général erden, tashqi ishlar ministiri saraj’oghi we bashqumandan fewzi chaqmaqmu qatnashqan bir qétimlik yighinda, jumhur re’is Ismet İnönüge tepsili melumat bérishken. Gérmaniye bash’elchisi papén bergen melumatlardin qarighanda, bu yighin jem’i 6 sa’et dawam qilghan bolup, shuningdin qarighanda Ismet İnönü bu qétimqi ziyaretke heqiqetenmu alahide ehmiyet bergenlikini körsitidu.

Général erkilet Türkiyige qaytip kelgandin kéyin Qirimliq lidér jappar siyit Exmet Qirimerning maqulliqini élip, Qirim milliy herikitining dangliq kishiliridin ediger Qirimal bilen mustejip ülküsal ikkisini Gérmaniyige yolgha sélishning yolini qilishqa kirishidu. Bu ikki dangliq Qirimliq Türkni Gérmaniyige iwertish ishgha Türkchi sahedikilerla köngül bölüp qalmastin, hetta tashqi ishlar ministiri saraj’oghlimu biwaste köngül bölüşke bashlighan. 1941-yili sintebir éyining béshida Enqerege kelgen Qirimliq lidér jappar siyit Exmetning tirishchanliq körsitishini we uningdin kéyinki yüz bergen ishlarni mustejip ülküsal tüwendikiche bayan qilidu:

Jappar Qirimer sintebirning bashlirida Enqerege kélidu. Qirimer, tashqi ishlar ministiri shükür saraji’oghli we Gérmaniye bash elchisi fon papén ikkisi bilen körüşhüp bizning Bérlin’gha bérishimiz heqqide sözliship asasi jehettin ortaq pikirge kélishidu. ... Gérmaniye konsulxanisigha bérip kélishimiz üçün 25 künde waqit ketti. Bu jeryanda jappar Qirimer endi we uning sebdashliri bilen uchrushup turghan iduq. Enwer pashaning inisi nuri pasha bilen h. Hüsnü erkilet

pasha bilenmu arilap körüşüp turattuq. Söhbetlerimiz اساسliq Bérindiki heriket sahilirimiz, pa'aliyetlerimiz üstide bolghan idi. Shuningdek yene, eger Qirimgha baralighinimizda u yerdiki qérindashlerimiz bilen birge qilidighan ishlar bilen programmilerimiz heqqidimu köp toxtalghan iduq.

Bu waqitta, erkilet pasha, Gérmaniyidiki ziyariti jeryanida ularni kütiwalghan bash elchi fon xéntig bilen sözleshkinide bu ikki kishidin Qirimda paydilinishqa bolidighanliqi heqqide melumat bergen:

Yéqinda wiza alghan mustejip fazil bilen edige Kamal (Qirimal) din ibaret ikki ependi sizning bilen körüşkili kélidu. Ular Qirimda Némislargha yardemliship ishleydu. Shuningdek yene ular Qirim Türkilirige yardemlishish ishlerighimu mes'ul qilinlghan. Profisor idris (alimjan idris – aptorning izahati) qa bu heqte xet yazdim, shuningdek uninggha yazghanlirimning hemmisini sizge terjime qilip bérishini iltimas qildim. Mustejip dégen kishi adwukat hem yazghuchi birsi. Burun bir sotchi idi. Edigermu yoquri melumatliq yash birsi. Ularning her ikkilisila Qirimda (esli Qirimliq démekchi bolsa kérek – aptordin). Ularning her ikkisila ishenchilik kishiler. Men sizdin ularning her ikkisinila Qirimgha iwertishingizni, ulardin Qirimda Türk-Némis ortaq menpe'etliri üchün paydilinishingizni telep qilimen. Ular Némische bilmigini bilen, ruschini yaxshi sözlischeleydu. Ularmu uzun'gha qalmayla Némischini ögüniwélishi mumkin.

Bu tirishchanliqlar netijiside, edige Qirimal bilen mustejip ülküsal ikkisi 1941-yili noyabirda Gérmaniyige bérıp Qirimgha munasiwetlik uchurushush we pa'aliyetler bilen shoghullinishqa bashlaydu. Bu jeryanda fon papén Gérmaniyige yollighan melumatlardin qarighanda, Türkiye rehberliki bilen Gérmaniye bash elchixanisi ottursida tashqi Türkiler lidérlirige munasiwetlik uchurushushlarning dawam qilip kelgenliki melum.

Bügün mürsel Baku méning yénimgha ziyaretke kélip marishal chaqmaq bilen keng da'irilik bir söhbet ötküzgenlikini éytti. Maréshal, uninggha bu mesilige chétilidighan puxralargha munasiwetlik kishilerni waqitni uzatmastin Gérmaniyige sayahet qilish üchün ruxset bérilgenlikini éytqan. Ofissérlar mesiliside hazirche turup tursaq

deydighan qarashda iken. Türkiye armiyiside u yerni yaxshi bilidighan nurghunlighan kona kapkaziylilik, bolupmu ezeri ofissérlar mewjut. Eger pa'aliyetler yaxshi yolgha sélin'ghidek bolsa, zörür tépilsa ularnimu yurtigha bérip kélishige ruxset qilmaqchiken.

Bu xette körsitilgen puxra kishiler dégini Gérmaniye tashqi ishlar ministirliki Rusiye komisiyisining tirishchanliqi bilen Bérlinde musapir lidérlirini bir yerge keltürüş meqsitide chaqirilghan adlon yighini üchün chaqirilghan kishiler közde tutulghan bolishi mumkin. Chunki, bash elchi shulénburg musapir yitekchilirining tekliptomamirini 1942-yilining apiril aylirida iwertken. Emma yighin'gha qatnishishlirini arzu qilishqan herbi kishilerning kimler ikenliki heqqide éniq bir izahat bérimigen.

Sarach'oghli we dölet Türkchülük

Türkiye bash ministiri repiq saydam wapat bolghandin kéyin, 1942-yili iyul éyida shükrü saraj'oghli hökümet teshkil qilip, 5-awghust künisi Türkiye ali xelq qurultiyi (Türkiye büyük millet mejlisi – t) da yéngi hökümet üchün maqullash awazigha qoyulidu. Bash ministir saraj'oghli sun'ghan hökümet programmisida shu kün'giche peqetla körülmigen kishini jelip qilarliq yéngiche chüshendürüşler idi. Saraj'oghli qurultay sehnisidin Türkchülük heqqide izahat bérip, Türkiye jumhuriyiti hökümiti bu uqumni qandaq chüshinidighanliqini, yighin xatirisige xatirlinish shekli boyiche tüwendikidek bayan qilidu:

Dostlar,

Nöwette düch kéliwatqan ötkünchi qiyinchiliqlar üstide toxtalghinimizdin kéyin, endi her da'im küchliniwatqan we héchqachan özgermeydighan imanımız, mewjutluqımız üstidimu azlraq toxtilip ötishimiz kérek dep qaraymen.

Dostlar,

Bizning irqimiz Türk. Biz Türkchülerimiz, biz menggü Türkchilerdin bolup qalimiz. (qurultay zalida apirin sanga! dégen sadalar bilen teng güldüras alqishlar yangraydu). Bizning üchün türükchülük uqumi

qénimizghila munasiwetlik ish bolup qalmay, eng kamida shuningchilik wijdani we medeniyet mesilisi bolishi kérek dep qaraymen (apirin dégen sadalar bilen teng güdüras alqishlar yangridi). Biz ajizlap baridighan yaki ajizlashturidighan Türkchülerdin emesimiz. Biz küchiyip baridighan we köcheytidighan Türkchülerdinmiz. Biz her zaman mana bu yölünüş boyiche heriket qilishimiz kérek.

Urush hélighiche Némislarning ghalibiyiti bilen ilgirlewatqan, Sowétler tézgini astidiki bir qisim Türkiler rayoni Némislarning qoligha ötiwatqan bir dewrde, bundaq bir notuqning ichki-tashqi jama'etchilik arisida qaysi xil inkaslarni qozghaydighanliqini chüshünüş tes emes idi. Bu waqitta Türkiye hökümet da'iriliri 1930-yillarda Türkchülük zhornallirini taqiwetkenliki heqqidiki selibi mu'amililirimu bir chetke qayrip qoyup, dangliq Türkchüler teripidin qozghitilghan zhornalni eslige keltürüş jehettiki heriketlergimu yol qoymaqta idi.

Bundaq bir siyasetning tebi'iy netijisi süpitide 1940~1942-yilliri arisida «chinar tüwide», «kök böri», «tengri tagh», «bozqurt», «ergeneqon», «Türk yurti», «Orxun», «qopuz», «Türk sazi» we «Türk ghayisi» dégendek Türkchülük zhornallar chiqishqa bashlaydu. Bu dewr boyiche bu zhornallardin peqet birsila, yeni «bozqurt» jornilining birla sani cheklinip yighiwélindi. Bu zhornalning 11-sanini yighiwélishta, Türkiye bilen bir qatarda Sowétler ittifaqi, Xitay, Afghanistan, Iran we Iraqtiki Türkiyeler yashaydighan yerlerni toluq körsitip béridighan xeritidin birsining muqawa resimi qilip bésilghanliqi bahane qilip körsitilgenidi.

Eng muhimi, hakimiyet üstide turawatqan jumhuriyet xelq partiyisining dangliq kishiliridin sabiq adalet ministiri Mexmut eset bozqurt bilen kéyinki waqitlarda yéza'igilik ministirlikige teyinlinidighan shewket réshit xatip'oghli qataridiki siyasetchiler «bozqurt», «chinar tüwide» we «kök böri» qataridiki zhornallarda maqalilar élan qilghanliqimu, buning muhim seweplerdin biri idi. Türkche metbu'atlarda tesiri küchlük, hemde tirajimu yoquri bolghan «jumhuriyet» gézitining bash tehriri nadir nadi dégen kishi Némisperes kishi dep tonulghan birsi idi. Yene bir tesiri keng gézit «teswiri efkar» mu Némisperes maqalilarni élan qilip kelmekte idi. Hüsnu éMir erkilet bilen eli ihsan sabisqa oxshash bir qisim pinsiyige

chiqqan générallar, kündilik metbu'atlarda Gérmaniyining urush stratigiylirini maxtaydighan maqalilarni élan qilib kelmekte idi. Sabis yene Gérmaniye hökümitining yardimige tayinip chiqiriliwatqan «Türkish post» gézitiningmu bash tehrirlikini qilmaqta idi. Birla partiye hakimiyet sorap kéliwatqan bir dölette yoquriqidek ehwallargha yol qoyup kéliwatqanliqi, hökümetning wastiliq shekilde bu türdiki ishlarni qollap kéliwatqanliqidin dérek béretti. Bundaq bir weziyet astida Türkiye bash ministirining qurultay échilish nutqida bu türdiki sözlerni sözlishi, Türkchülük sahelerde qelbidiki arzu-ümitlirini himaye qilidighan bir hökümet siyasiti yolgha qoyulmaqta dégen tesiratni peyda qilghan idi.

Fon papén, shuningdin 20 kündeq waqit ötkendin kéyin, yéngi Türkiye bash ministirini tunji qétim ziyaret qildi. Saraj'oghli bundin awal tashqi ishlar ministiri bolup wezipe ötigen birsi bolghanliqi üçhün, papén yaxshi tonuytti. Papén, yéngi bash ministir bilen körüşüshtin kéyin, Gérmaniye tashqi ishlar ministirlikige « Türkiye yéngi bash ministirining Türkiye azsanliq milletliri bilen rusiyining kelgüsi teghdiri heqqidiki qarashliri» dégen témiliq bir doklat yollaydu. Bu doklat, heqiqetenmu qiziqarliq bir doklat idi:

Yéngidin bash ministirliqqa teyinlen'gen saraj'oghli ependige bügün tunji qétimliq ziyaritimni qildim. Türkiyining omumi ehwali heqqidiki hökümetning qarashlirini bilip béqish üçhün, körüşüshte men uningdin tünügün numandin telep qilghinimdek Rusiye mesilisi heqqidiki qarashlirini soridim. Bash ministir manga bu mesilide bir Türk we bir bash ministir bolush süpiti bilen jawap bérighanliqini éytti.

Bir Türk bolush süpiti bilen rusiyining yimirilishini bekla arzu qilidighanliqini, bu arzuning Türkler nechche esirdin béri xiyal qilib kelgen bir arzu ikenlikini, eger bu ishni führér ishqa ashUralisa intayin chong bir dewr yaratqanliq bolidighanliqini éytti. Héchqandaq bir Türkiyilik, hetta En'giliyeperes bolghan yalchin (tashqi ishlar ministiri numan menemenchi'oghilini démekchi. – aptorning izahati) mu bu heqte uningdin bashqiche pikirde bolmaydighanliqi éniq. Türkiyining irqi kürishige sadig ikenlikini otturgha qoyush waqtidimu bu arzusini egitip otturgha qoyghanidi. ...

Bu yéngi bash ministir, fúhrérning azsanliq millet rayonlirining kelgúsidiki orni heqqidiki pilanidin xewiri yoq idi. Bu rayonlarning nopusining mutleq kóp qismi Türki irqigha mensüp kishilerdin teshkil tapqanliqi üchün, Türkiyining bu rayondiki mesililerni hel qilinish ehwaligha alahide qiziqip kéliwatqanliqi heqliq bir qiziqish dep qarilishi kérek. Bash ministir, söhbet arisida méning burun éytqan fúhrérimizning yolyoruqigha asasen bash jumhur (pirizdént) gha yéngi Yawrupada Türkiyining sherqi jenupta qudretlik qorghhanliq rol oynaydighanliqini, buninggha asasen ruslashturulghan yerlerdiki Türki irqi amillirining itibargha élinishi kérekliki heqqide éytqanlirimni eskertip ötti. U jaylardiki ziyalilar – eger u yerlerde shundaq ziyalilar hélimu bar dep qaralghinida – ular bir bolsa bolshiwéklerge bash éqip bolghanliqi yaki bolmisa bolshéwiklar teripidin yoqutulghanliqi muqerrer idi. Shundaq bolghanliqi üchün, bu ellerdiki yash ewlatlarning bir qismini Gérmaniye uniwersitétlirigha, yene bir qismini bolsa Türkiyidiki uniwersitétlargha iwertish; Shundaq qilghanda bu yash ewlatlar kilechekte bu ikki amil arisida küchlük tesirge ige hemkarliq ornitishqa kapaletlik qilidighan küchke aylinalaydu.

Gérmaniye, bu ellerdin belgilik miqtarda köchmenlerni ularning pikirlirini qobul qildurush we xizmetliridin paydilinush üchün impiriyige chaqirip kelgen idi (musapir lidérliri bilen ötküzülgen adlon yighinini kózde tutmaqta. – aptorning izahati). Bu kishilerning beziliri Türki azsanliq milletliri turidighan ellerge musteqilliq bérlimeydighanliqi, bu yerler Némis da'iriliri bilen Némis saqchilirining bashqurushidiki döletlerge ayrilidighan boldi dseydighan ishenchi bilen öz yurtlirigha qaytishqan idi. Türkiye bash ministiri, bu heqte fúhrérning ene shundaq bir pilani barliqigha ishinetti. Eger Rusiye pat yéqinda pütünley meghlop qilin'ghidek bolsa, urus bolmighan azsanliqlar jaylashqan bu eller bizningdin erkinlik we qaytidin qurushni ümid qilidighanliqini köreleyttuq. Biz ularning bundaq bir ümitte bolishini heqiqetenmu quruq qaldurmasliqimiz kérek idi. Undaq bolmighanda, bu azsanliq milletler bizni armanda qoyushi mumkin dep éytti. Bu yerge kelgiche bash ministir bir Türk bolush süpiti bilen sözlidi. U bir bash ministir süpitide rusiyidiki azsanliq milletlirige qaritilidighan qirghinchiliq üchün herqandaq bir ushshaq ishlarni bahane

qiliwélislarghimu yol qoymasliqi, özining bir wezipisi ikenlikini otturgha qoyup ötti. ...

Söhbet jeryanida bash ministirning yoqurqidek pikirlirini ochuq otturgha qoyghanliqi üçhün men uninggha rexmitimni bildürüş bilen birge, qolgha keltürgen jaylarni tereqqi qildurush bilen u yerlerni bashqurush ishlirida Türkiye bilen bolghan hemkarliqlarni qandaq yolgha qoyushimiz kéreklikini, yaki bolmisa Türkiye menpe'etlirige qaysi derijide ehmiyet bérilishi kérek dep soridim. Xuddi tünügün numanning körsitip ötkinidek, saraj'oghlimu zörür tépilghinida emeli mesililerni mexpi shekilde méning bilen körüşhüp turush yaki bolmisa bu heqtiki mesililer üstide körüşhüshidighan üçinchi bir ademni belgileshke bolidighanliqinimu otturgha qoyup ötti. Bash ministirning bu dégenliridin shuni chüshendimki, u, rusiyidiki, bolupmu kapkaziydiki weziyetni birmu-bir küzitip kéliwatqanliqini, bu jehetlerde Gérmaniye bilen yéqin munasiwetni saqlashni arzu qilidighanliqini ipadilidi.

Papén bu uchrushushta otturgha qoyulghan mesililerni shu waqitlarda Türkiyide ziyaret qiliwatqan profissor mendé we köchmenler guruppsidikilergé munasiwetlik yene bir Némis mes'uli bolghan zimmérman bilen birge olturup tehliil qilishqan. Andin mundaq xulasigha kelgen:

Türkiyilikler, eger Némis dölitining her qaysi saheliridiki azsanliq milletlarning aktip hemkarliqi kapaletke ige qilin'ghinida we bu jehette yétishtürülginide, – tebi'iki bundaq bir Némis rohi, iqtisadi we herbi jehettiki awan'gartliq qélipi teweside bolishi kérek – urus mesililiri üçhün hel qilghuch tedbir bolalaydighanliqigha ishinishke boliduki, menmu buninggha pütünley qoshulimen. Bu heqte aldimizdiki ülgilerge اساسlinip (bu yerde Yaponiye ülgisi közde tutulidu) kapkaziye we kaspi «ezer» déngizining nérisidiki ellerning herqaysisida körünüshte hoquq yerlikke wekillik qilidighan kishilerni tépishqa tirishchanliq körsitishimiz kérek. Saylan'ghan bu awan'gart kishiler bilen birlikte mes'oliyetni üstige alalaydighan Némis rehberlikimu bolghini yaxshi. Ular keynide turup meslihetchilerdek körünüş bilen birge, emeliyette bashlamchiliq qilidighan, qarar qilidighan mes'oliyetni üstige alghan adem ornida wezipe ötishi kérek.

Bu bölümning terkiwide yerlik kishilarningmu yiterlik derijide yoquri derijilik rehberlik orun'gha ige qilinishi lazim. Hazirmu mewjut bolup turghan azsanliq milletlerdin teshkil tapqan léjyonlar, bu etraptiki herxil jaylardiki qUralliq küchlerni teshkil qilidighan qabiliyetlik yadro küch bolalaydu. Körünüshte bolsimu qUralliq küchler bilen saqchi teshkilatleri mumkin bolghan jaylarda yerlikler teripidin teshkil qilinishi kérek.

Her yer üchün bashlamchi bolalaydighan yerlik kishilerni tallash mesiliside numan we saraj'oghli heqqide dégenlirimdin kéyin éytqinimdek, her da'im tesir qilalaydighan Türkiye da'irisidiki kishilarning pikirlirini tapalaymen. Bu usul bilen yéngi siyasi organlar heqqide ortaq menpetdarliq noqtilirini tépip chiqalishimiz mumkin.

Bu teklip boyiche, u yerlerde rusiyining Ukra'ina we ishghal qilin'ghan bashqa rayonlirida teshkil qilidighan Némis hökümet we hakimiyet sheklige tüptin oxshimaydighan bir shekil alidighanliqini körsitidu. Shundaqtimu kapkaziyning nérisidiki yerler bilen hezer déngizi nérisidiki ellerge munasiwetlik teklipimge qoshumche qilip, bu jaylarda diqqet qilishimizgha tigishlik birinchi derijilik muhim orunda turidighan tashqi siyaset mesilisimu barliqini tekitlep ötmekchimen. Türkiyining yardimi bolmay, ulargha ortaq bolghan muhemmed dinigha étiqat qilidighan amillarning hemmisini bir yerge keltürüp hemkarlashmay turup, bu döletlerni Némis saqchilirining küchigila tayinip qolda tutup tUralishimiz we u yerlerni bashqUralishimizmu mumkin. Bolmisa, Türkiye yéngi Yawrupa ittipaqining sirtida qaldurulghan hésaplinidu. Bundaq bir kemtük tüzülme, özining yitersizlikini derhal otturgha chiqiridighanliqi éniq. Ghalip Némis qoshunliri kapkaziyyidin peske qarap yürüş qilishi bilen teng, bu ellerde yéngi hakimiyet amilliri derhal ishqa kirishtürülishi shert bolghanliqi üchün, führérimiz bu mesilide burun belgiligen siyasi qarashliri da'iriside bir qarargha kélishi lazim bolmaqta.

Papénning bu yazghanliridin qarighanda, u özini hitlérning bu heqtiki qarash we pilanlirigha tesir körsitelishi mumkinlikini oylaydighanliqi chiqip turatti. Natsit hökümiti bolsa, ishghal qiliwalghan rayonlarni mustemlikisi qiliwélishe qararigha allimu qachan kélip bolghan idi. Ular Sowétlerge qul bolup qalghan milletlerge

erkinlik ata qilish yaki Türkiyini bu tür ishlarga birlikte arilashturush deydighan gepler ularning xyalighimu kirip chiqmaytti. Shundaq bolghachqa, Rusiye fronti yéngi bashlan'ghinIdila Némis mes'ul kishiliri ichide öz'ara yézishqan xet-chekliride bu halet bekla éniq ipadilinip turatti.

Enwer pashaning inisi, karxana ghoyayini nuri qillighil pasha 1941-yili sintebir aylirida léypzig soda yermenkisige qatnishishni bahane qilip Gérmaniyige barghinida, tashqi ishlar ministirliki meslihetchisi wéyzshakér bilen hemde siyasi bölüm mudiri woyérmanlar bilen körüshidu. Nuri pasha özining bu qétimqi körüshüshning Türkiye hökümitining xewiri bar bir körüshüsh ikenlikini éytip kélip, Gérmaniyige kélishtin burun bash ministir refiq saydam bilen körüshüp uninggha melumat bergenlikini éytidu. Bu körüshüshtin kéyin woyirman tashqi ishlar ministiri ribintéropqa bir doklat sunup, bu körüshüsh heqqide tepsili melumat béridu. Bu doklatta Gérmaniye ishghal qilghan rayonlar, Türkiye hökümitining birqisim telepliri we Türki irqidin bolghan esirlerge munasiwetlik közqarash-arzuliri ochuq otturgha qoyulidu.

Woyirmanning diyishiche, nuri pasha Türki irqidiki esirlerni ayrim lagirlargha toplan teshkillep chiqish lazimliqi, ulargha telim-terbiye bérip Sowétlerge qarshi paydilinish lazimliqi, Türkiy xelqler yashaydighan rayonlardiki hakimiyet (Qirim, kapkaziye qataridiki jaylarni démekchi) yerlik Türki xelqlerge yaki Musulmanlarga tapshurup bérilishi, Bérlinde öziningmu yardemde bolush xiyalida bolghan bir teshwiqat merkizi qurup chiqmaqchi bolawatqanliqi dégendek bir qatar teklip-teleplerni otturgha qoyghan iken. Woyirman yene Türkiydiki Türkchiler Türkiye chégrasi sirtida yashaydighan Türki xelqliri üçün musteqil döletler qurup chiqilsa deydighan telepliri barliqini éytip kélip, bolupmu aghdurup tashlinidighan Sowétler ittifaqi üstige qurulidighan bu döletler Türkiye teripidin dexli-tereruzgha uchrimaldighanliqini, emma Türkiyidin siyasi yolyoruq élishni telep qilish arzulirining barliqi heqqide tehli qilin'ghan. Bu déyilgen jaylar Ezerbeyjan, daghistan, Tataristan, Türkistan, eyni waqtida Xitay ishghaliyiti astida turup Sowétlerning tesiri astida turiwatqan sherqi Türkistan qatarliq yerlerni közde tutmaqta idi. Shuningdek yene Irlandiki, musul bilen kerkük qatarliq jaylardiki Türkiler yashaydighan

jaylarmu tesir da'irisi tewesige kirish éhtimalliqi tonushturulghan. AtaTürkning bir qisim chégralarni qayta retke sélinish arzusida bolghinidin tashqiri, Türkiyining bügünki chégraliri ichide qélishi kérek dep qaralghan tashqi siyasetlirige munasiwetlik mesililerde woyirman otturgha qoyghan naraziliqqa qarita, nuri pasha AtaTürkning bundaq bir siyasetni Sowét ittipaqi dewride otturgha chiqqan emeli ehwalgha qarap ensirep otturgha qoyghanliqini bayan qilghan. Sowétler ittipaqining yimirilish weziyiti shekillen'ginide bundaq bir ensireshningmu emeldin qalidighanliqi körsitilgen. Shuningdek yene Türkiye eslidinla yéngi zémin qolgha keltürüş üchün emes, belki yéngi Türki döletlirining quruluşini arzu qilidighanliqini körsitip ötkén. Woyirman tilgha alghan bu jaylar bilen rusiyining 19-esirlerde Türkistan we kapkaziye ishghaliyitini körsitidighan ikki parche xeritimu teyyarlan'ghan bolup, bu xeritiler doklatqa qoshumche qilin'ghan. Bu doklatta, muhim bolghan noqta siyasi bölüm mudirining bu mesililerge munasiwetlik yürgüzgen tehlilliri idi. Doklatta woyirman mundaq deydu:

Türkiyining hemrasi bolup qalidighan yéngi Türki irqidin teshkil qilidighan döletlarning quruluşini bashqa türde bahAlashqimu bolidu. ... Türkiyining musul rayonini qolgha keltürüş pilanini toghra chühensekmu, özimizning néfit menpe'etimizni közde tutqinimizda, ularning bu xiyalini hergizmu gheyretlendürüp qoymasliqimiz shert. Shuningdek, buning ornigha Batum bilen Bakuni Türklerge tutquzup qoyushni hergizmu xiyal qilishqa bolmaydu.

Qalghan noqtilargha kelsek, perez qilishimche kapkaziye tewesi we Türki xelqliri arlash yashaydighan wolga-Ural ottursidiki yerler bilen hezer déngizining sherqide yashaydighan Türkistan tewesi ottursida éniq perqler bardek qilidu. Sowétler ittipaqi urushta yéngilghandin kéyin, kona rosiye impiriya'sining bipayan zéminliri chet'el tesiri astida qalmastin Némis tesir da'irisi ichige qoshiwétilishi lazim bolidu. Kapkaziye sirtidiki hemde wolga bilen Urallar ottursidiki jaylarda Türkiye bilen siyasi ittipaq qurushqa mumkin bolsimu, buning netijiside ularning munasiwetliri shöbhisizki pütkül yerlerge ahale köchürüş we u yerlerni öz yénigha tartishqa urunidighan Türkiye siyasetidiki özgirishlerge qarap heriket qilidighan döletlerni

shekillendürüş bizning menpe'etlirimizge zit kélidighanliqi éniq. Emma Türkistanning ehwali bulargha peqetla oxshimaydiken.

Eger Rusiye tluq ajizlashturulghinida En'giliyilikler Hindistanda dawamliq turiwergidek bolsa, En'giliye jahan'girliki Türkistan-sibiriye tömüryoli arqiliq sirtqa qismen bolsimu échiwétishke bolidighan, iqtisadi jehette istiqpali parlaq (kiwezchilik) bu rayonlarni choqum qolgha keltürüşke urunidighanliqi éniq. Bu rayonlar joghrapiyilik orun jehetidiki sewepler tüpeylidindimu kelgüside Gérmaniyining tesir da'irisige kirelmey qélishi mumkin. Shu seweptin, perizimche bu jaylarda Türkiye bilen ittipaq tüzishidighan étnik Türkiy döletler qurushni teshwiq qilishimizgha toghra kélidu.

Bu mulahizilerdin melum bolghinidek, Gérmaniye, ishghal qilidighan bu jaylarga musteqilliq yaki bolmisa aptonomiye bérishni peqetla xiyaligha keltürüşmigen idi. Eslidinla Sowétler ittipaqining ishghal qilinishi axirlashqidek bolsa, ishghal qilinish nöwiti Türkiyige kéletti. Ene shu sewepler tüpeylidin papénning bu mesilige tutqan pozitsiyisi Bérlin da'iriliri arisida qattiq ekis tesir peyda qiliwitidu. Bir mezgil ötkendin kéyin, tashqi ishlar ministiri ribintrop, papén'ge mundaq bir boyruqni iwertidu:

26-we 28-awghust künliri iwertken doklatingizdin melum bolishiche, Türkiye dölet rehberliri bilen ötküzgen eng axirqi uchrushushingizda kapkaziye bilen sabiq Sowét rosiyisi teWelikide yashaydighan Türki qewimlardin bolghan xelqler heqqidiki Türkiye menpe'etlirige munasiwetlik mesililer qayta-qayta muzakire qilin'ghaniken, Türkiye bu mesililerning hel qilinishigha qarita qandaqlraq yaremchi bolishi mesililiri tAlash-tartish qilin'ghaniken. Meyli numan endi yaki saraj'oghli bolmisun, bu ish sewebidin bu heqte Türkiyining menpe'etlirini otturgha qoyup, meyli yushurun bolsun yaki üçünchi bir kishini waste qilish yoli bilen bolsun bizge bu jehette yarem qilalaydighanliqi heqqidiki teklipliridin bisharet bergen iken, Türkiye ashkare bitereplikini dawamlashturushqa tirishchanliq körsitishi bilen birge, özlirining teleplirimum otturgha qoyushqan iken.

Hazirche Türkiye hökümiti bilen bu mesililer üstide sözlishishning qilche paydisi yoq. Del eksiche, bu türdiki körüşhushler bundaq

mesililarning bir terep qilinshigha yaman tesir körsitip qoyishi mumkin. Shuningdek yene, Turkiyige bu heqtiki arzu we teleplirini bizge yetküzüş pursitini yaritip bérishingizghimu éhtiyajliq emes. Shunisi éniqki, bu jehettiki Türkiye menpe'etliri, Turkiyining urushqaq döletlerge munasiwetlik asasi siyasi pozitsiyilirini bizning paydimizgha özgerteligidek küchke ige emes.

Shundaq bolghachqa, bu mesililer heqqide ular bilen körüshüp yürmeslikingizni, eger Turkiyilikler özliri bu heqtiki mesililerni otturgha qoyghidek bolsa imkaniyetning bariche éhtiyatchanliq bilen jawap bérishke tirishishingizni ütünimen.

Bu boyruq, papénning Sowétlerdiki Türki rayonlirigha munasiwetlik pa'aliyetlirini toxtitishqa sewep bolghan. Eslide, ribintrop bu mesililarning Türkiye tashqi siyasitige körsitidighan tesiri üstide qilghan tehlliri heqiqetenmu toghra idi. Türkiye hökümiti Némislarning Türk rayonlirida yolgha qoymaqchi boliwatqan siyasetlirige qarap özining siyasi pozitsiyisini özgertipmu ketmeytti. Démisimu Türkiye hökümitining asasiq siyasiti, nimila bolsa bolsun özlirining bitereplik siyasitide ching turush hemde bu urushqa qatnashmasliq pirinsipi asasiq qurulghan idi. Turkiyide turiwatqan En'giliye bash elchixanisi teripidin teyyarlan'ghan, foréygn ofisning jenobi ishxana mes'uli g. L. Kluttun tehllil qilib chiqqan 1942-yili 22-iyun künidiki «Türkiyining zémin telepliri» mawzuluq doklatida, Türkiye hökümitining bu heqtiki siyasetlirini nahayiti ixcham xulasilap chiqqan:

Türkiyide turanchiliq bekla omumlashqan bolup, bu idiyige eng yéqin kishiler Iran bilen Sowétler ittapaqida bu qarashni kéngeyish rohida yitishtürülmekte. Emma bu heriket asasi jehettin yer'asti pa'aliyet túsini alghan bolup, mexsus da'irilerning yademege érishelmigendek körünidu. Shuninggha qarimay yenila hökümet bu heriketni bésiqturush üçün toluq tirishchanliq körsetmeywatqanliqi éniq.

Türkiye hökümet da'iriliri, tashqi siyasette bolghinidek ichki siyasetliridimu motldil siyaset yürüzishke tirishqan bolup, chékidin ashqan siyaset qollinishqa yol qoymay kelmekte idi. Mesilen,

Némisperesliki bilen tonulghan Türkiyining Gérmaniyide turushluq bash elchisi xusraw gerede, 1942-yilining 23-afiril künisi Türkler klobida ötküzülgen bir qétimlik yighilishta Sowétler ittifaqini közde tutqan halda Türklerning wehshi tarixi düshminining aqiwette meghlobiyetke yüz tutiwatqanliqini ipadileydighan bir nutuq sözleydu. Uning bu bahasigha hökümet terep qattiq naraziliqini ipadileydu. Yeni Türkiye-Gérmaniye munasiwetliride shunche muweppeqiyetlik déplomatiye yolgha qoyup kéliwatqan geredeni wezipisidin élip tashlap, uning ornigha saffet ériqan (ariqan) ni bash elchi qilip teyinlishidu. Eslide Türkiye da'iriliri Sowétler ittifaqining meghlobiyetidin ichidin xoshal bolup yürgen bolsimu, buningdek héssiyatlrini yoshurun tutup kelmekte idi. Yene bir tereptin Türkiyini urushqa sörep kélish jehettiki Némislarning bésimini yenggillitish, Sowétlerdin kéyin hujum qilish nöwitining Türkiyige kélishi éhtialini eng azgha chüshürüsh üçünmu Némislarni küshkürtmeydighan bir siyaset yürüzüshke tirishchanliq körsetmekte idi. Türkiye tashqi siyasetlirdila emes, belki ichki siyasetliridimu urushning tereqqiyatigha ching baghlinip heriket qéliwatqan idi.

Weli Qéyumxanning Türkiye ziyariti

Weli Qéyumxan, 1942-yilining dékabir éyida Gérmaniyining Türkiyide turushluq bash elchisi fon papénning teliwige bina'en Türkiyige kélidu. U yillarda Némis qoshunliri don wadisi bilen shimali kapkaziyni ishghal qilip, Groziye bilen Ezerbeyjan chégrisigha kélip taqashqan idi. Némislar nöwette, Ezerbeyjan néfit menbelirini qolgha keltürüshni meqset qilmaqta idi. Fon papén, Weli Qéyumxandin Türkiye mes'ulliri bilen körüshüp chiqishini hemde ulargha m t b k bilen léyjonlar heqqide melumat bérishini telep qilmaqta idi. Emma Weli Qéyumxan bolsa, Türkiye yitekchiliri bilen bolghan munasiwetlerni öz meqsidi üçün paydilinish niyitide idi. U yene Türkiyidiki t m b ezaliri we bashqa tashqi Türk qewimliri bilen munasiwet tikleshnimu meqset qilmaqta idi. Weli Qéyumxan, shu waqittiki Türkiye ziyariti üstide toxtilip kélip mundaq deydu:

Istanbulgha kélip awal milli bixeterlik teshkilat mes'ulliri bilen körüshtüm. Némislar puxrache kéyin'gen milli léjyon eskerlerini Türkiye arqiliq kapkaziye tereplerge kirküziwétishni niyet qilishiwatqanliqini éyttim. Emma bundaq bir ishqa Türkiye mes'ulliri bek qiziqmaydighandek qilatti. Ularning déyishiche, bu ish ashkariliniq qalsa Türkiye urushqa qatnishish xewipi tughulidighanliqidin ensireydiken. Emma men Némis qoshunlirining sherq urush sépide, bolupmu stalin'grad aldida toxtap qalghanliqigha qarap Némislar bu urushta yéngilip qalarmu qandaq dep ensireshke bashlighan idim. U waqitlarda léjyonda 100 mingdin artuq Türkistanliq esker, 70 mingdek ishchi bar idi. Men eslide, Némislar bu urushta yéngilip qalghidek bolsam bu esker we ishchilarni Türkiyige keltüriwélishe imkaniyitining bar-yoqliqini bilmekchi idim. Men ular bilen körüshüsh jeryanida Türkiye da'irilirining bundaq bir ishqa qandaq qaraydighanliqini bilishke tirishtim. Bu ishqa Türkiye da'iriliri éniq bir nime dimey gep yorghilitip turiwélishti. Yene bir ishnimu ulargha uchuq éyttim: eger Némislar Türkiyige qarshi biwaste urush qilmaqchi bolidiken, Türkistanliq eskerler hergiz Gérmaniye teripide turup urush qilmaydu.

Türkiye mes'ulliri nime üchüdu Ukra'ina teshkilatiri bilen alaqilishish teliwini otturgha qoyushti. Bu telepke bina'en menmu derhal Gérmaniyige télépon qilip stéchkoni Türkiyige iwertinglar dep telep qildim. Stéčko bilen général béndéré chet'elde Ukra'ina milli hökümitini qurup chiqishqan idi. Stéčko Istanbulgha yétip kélishi bilen teng, derhal uni Enqerege élip bardim. Enqerege béripla stéchkoni milli bixeterlik teshkilatigha apirip mudir ishxanisigha kirküzüp qoyup chiqip kettim. Ular nimiler déyishkenlikini bilmidim. Kéyin stéchkodin nime heqqide sözleshkenlikinimu sorimidim. Türkiye, birinchi dunya urushidin kéyin qurulghan Ukra'ina hökümitini birinchi bolup étrap qilghan dölet bolghachqa, ular bekla asan dostane shekilde söhbetke kiriship ketkenidi. Fon papén bizning bu türdiki munasiwetlirimiz heqqide bek zighirlap sorap yürmidi. Bizning dégenlirimizni toluq qobul qilip, bek chuqchilap yürmidi. Perizimche, papén Türkiyining urushqa qatnishishini bek xalap ketmeydighandek qilatti. ...

Istanbulda Türkistanliq ziyaliylar bilenmu körüshtüm. Ular bilen nuri pashaning öyide körüshkenidim. U yerde Zeki Welidi, Osman ghoja

oghli, heyderbeg, Exmetjan okay, tahir chaghatay, abduwahap oktay qatarliq kishiler bar idi. Ular, sabiq t m b chilar siyasi merkizi Turkiyide turiwersun, bu heriketning yadrusini biz teshkil qilayli dep telep qilishti. Men ulargha bundaq bir imkaniyetning yoqliqini éyttim. ... bir-ikki kün ötkendin kéyin «Türki medeniyetler ittipaqi» dégen bir yerde yighin échilidighan bolup, yighinda mendin bir notuq sözlep bérishni telep qilishti. Nuri pashagha “men pan Türkisizm dégendek qarashlarni qollimaymen” diwidim, “undaq bolsa u yighin’gha sen qatnashmisangmu bolghidek” dédi.

Weli Qéyumxan, Turkiyidiki resmi yaki gheyri resmi körüshüshlerde kütken meqsidige yitelmey Gérmaniyige qaytip kétidu. Qéyumxan, Turkiyidiki körüshüshlerde t m b guruppidikiler bilen yolgha quyulidighan stiratigiylar mesilide bir pikirge kilelmigen bolsimu, ular bilen dawamliq munasiwet qilip turushni niyet qilghan idi. Dégendek, kéyinki waqitlarda «milli Türkistan» jornilida élan qilghan bezi maqaliliri we özining biwaste éytip bergenliridin qarighanda, kona t m b chilar bilen bolghan alaqisini ta urush tügigiche üzmigen. Uning üchün m t b k basturghan gézit-zhornallarning Turkiyidiki Türkistanliqlar ottursida tonushturulushi, tarqitilishi bek muhim ehmiyetke ige hésaplinatti. Weli Qéyumxan bu jehette t m b chilarning körsetken yardemliri bilen munasiwetlerni toxtitip qoymay dawamlashturghanliqini tonushturup kélip mundaq deydu:

M t b k teripidin neshri qilduriliwatqan «milli Türkistan» bilen qalghan zhornallar Gérmaniye déplomatiyilik pasolkiliri bilen birge Turkiyige iwertiletti. U yerde bu zhornallarni abduwahap oktay tapshuriwélip tarqitatti.

Weli Qéyumxan, t m b ezaliridin abduwahap oktay wapat bolghinida «milli Türkistan» jornilida élan qilghan bir maqalisida mundaq dep yazidu:

Urush mezgilliridimu munasiwetlerimiz intayin semimi idi we zich alaqe qilip turattuq. ... rehmetlik urush dewrliride Bérlin’gha kélip musteqilliq yolida birge pa’aliyet qilishni bekla arzu qilghan idi. Hetta uning bilen tahir chaghatay ikkisining resmiyetlirini ötep bu ishni

emelge ashurushni pilanlashqaniduq. Nimishqidu ular Bérlin'ge kélip pa'alijet qilishqa purset chiqiralmidi.

Sabiq t m b chilardin Ibrahim yarqin bolsa, bu ishlarni pütünley bashqiche bir shekilde bayan qilidu. Weli Qéyumxan bilen ottursidiki kilishelmeslikler pirinsipal mesililer üstide roy bergen bolup, urush axirlashqan künlergiche bundaq kilishelmeslikler dawam qilip kelgenlikini éytidu:

Weli Qéyumxan Türkiyige kelginide biz bilen körüshüp, biznu milli heriketlerge qatnishishimizni telep qildi. Emma biz we tahir chaghatay qataridiki t m b ezaliri, Gérmaniyining Sowét tesir da'irisi astida turghan Türki qewimlar yashaydighan jaylar heqqidiki siyasetlirini toghra körmigen iduq. U waqitlarda Gérmaniye Qirimni tartip alghini bilen u yerdiki Türkilerge musteqilliqini bermigen idi. Ukra'inani, baltiq ellirininimu tartip élip u yerlernimu özining mustemlikisige aylanduriwélisqanidi. Tahir bularni otturgha qoyiwidi Qéyumxan Némislarning Türkistan'gha azatliq (erkinlik) bérighanliqini, buning üchün Némislar wede bérishkenlikini éytti. Démisimu uning qolida Némislar Türkistanni musteqil dölet dep tonighanliqi heqqide, bilmidim qaysi birsi teripidin imzalan'ghan bir qeghizimu bardek qilatti. Shundaqtimu biz yenila qayil bolmiduq. Qéyumxanning bu teliwini qobul qilishmiduq. Zeki Welidi bu ishlargha bekle hewes qilghan idi. Emma sewibini bilmidim, uning bu arzusi ishqa ashmidi (Ibrahim yarqin bilen ötküzülgen shexsi söhbettin. – aptorning izahati).

Weli Qéyumxanmu, Zeki Welidi Toghan bu ishqa heqiqetenmu bekle qiziqqanliqini éytidu:

Zeki Welidi m t b k bilen Léjyon mesilisige bekle qiziqqanidi. Türkistan mesiliside biz bilen birlikte pa'alijet qilishni arzu qilatti. Men Gérmaniyige qaytqinimdin kéyin, yeni 1943-yilisi, Welidimu nuri pashaning yardimi bilen Bérlin'ge keldi. Bu arida ittitaqdash küchlrining bombardimani bashlinip ketkenidi. Weziyet bekle xeterlik idi. Shunga uzun turmayla qaytip kétishke mejbur bolidu. Urush tügigende méning bilen birge heriket qilishni tekliq qilghanidi. Emma men unimidim. Méning bilen hemkarlishish ishi pütmigeckhe, axiri

bizdin ayrilip Türk éli dégen guruppidiki qanatbay bilen qayghunlarning pa'aliyetlirige yaremchi boldi.

Eslide, Zeki Welidi Toghan esirlerge yarem qilish jemiyyitini qurush ishigha ruxset qilinmighan peytlerde, yeni 1941-yilisi, Gérmaniyige bériwélisish üchün tiriship körgen bolsimu munasiwetlik orunlarning maqulliqini alalmighan idi. Uningdin kéyin, yeni 1943-yilisi, Gérmaniyige bérish pursitige irishidu. Gérmaniye bash elchisi fon papén bilen nuri qillighil pasha ikkisining yadimige tayinip qolgha keltürgen ziyaret pursiti bilen sahipxanliqni tashqi ishlar ministirliki Rusiye shöbisi östige alghan idi. Méhman kütiwalghuchisi yenila shu fon xénting dégen kishi idi. Bu heqte Toghan özining eslimiliride, pütünley bashqa bir seweptin Natsitlarning méhmini bolup Bérlin'ge barghanliqini éytidu:

Urushtin kéyin, Bérlinde adlon méhmanxanisida Natsitlarning méhmini bolup turiwatqinimda nerse-kéreklirim bilen yazghan nersilirimning yataqtin chiqip ketken waqitlirimda axturulghanliqini sezdim. Shunga barliq hüjjetlirimni shu waqitlarda Bérlinda turushluq bash elchimiz bolghan saffet ériqan ependige tapshurup, “bu nersilerni Istanbulgha özeng yolgha séliwitersen” dep tashlap ketken idim.

Welidi yene özining eslimiliride bu dölet heqqide hemde Gérmaniyidiki uchrushushlarga munasiwetlik bashqa héchqandaq melumat bermigen. Welidi bu qétimqi ziyariti jeryanida, Weli Qéyumxan bilen qaytidin uchrashqan bolsimu, ular yenila birer pikir birlikige kilelmigechke Türkiyige qaytip kétishke mejbur bolghaniken.

Qéyumxan Türkiyige kelgen waqitlarda Türkistan milli ittifaq (t m b) ezaliri 10-dikabir künide Istanbulda yighilip, Mustapa Choqay oghlining wapatidin kéyinki rehberlik guruppisini qaytidin teshkillep chiqishqan. Abduwahap oktay, Choqay oghlining wapati we uningdin kéyinki weziyetni Choqay oghlining repiqisige yazghan bir parche xétide tüwendikidek bayan qilidu:

Mustapa ependining wapati resmi yollardin sel kéchikip bolsimu bizge yétip keldi. Bu shum xewerni anglighandin kéyin barliq t m b

ezalirini chaqirdim. Shu waqitlarning Türkiyisidiki nazuk weziyetke qarimay 3 kün ichide Istanbulgha yighilip bolduq. Hemmimizni qattiq chüchitiwetken we éghir qayghugha chömdürgen bu shum xewer, shu künlérde intayin muhim bir aparatsiye üstide yatqan mejdidin épendidinla sir tutulghanidi. Bu teziye xewiri bir mezigil bu yerdiki Türkistanliqlarghimu uxturulmighinidek, metbu'atqimu élan bérilmidi.

...

1942-yilining 10-dikabir küni échilghan omumiy yighinda Mustapa Choqayning wapati sewibidin otturgha chiqqan boshluq muzakire qilinip, axirida merhumning ong qoli hésaplinidighan doktor tahir chaghatayning riyasetchilikide besh kishilik merkizi hey'et saylandi. Shuningdek, bundin kéyin ishlar burunqi yoli boyiche dawamlashturulidighanliqi qarar qilindi.

1943-yilining yaniwar éyida, uzun yil t m b bash sékirtarliq wezipisini ötep kéliwatqan mejdidin delil, dawaliniwatqan heybeli arili sanatoriyside wapat bolidu. Mustapa Choqay oghlining wapatidin kéyin iradilik, küresh shija'iti urghup turghan bu kishidinmu ayrilip qélis netijiside, t m b pa'aliyetliri zor derijide aqsashqa bashlap, teshkilatmu jim-jitliq ichige chöküp qalidu.

Türk medeniyetler ittifaqidin émin'önü xelq hujrisighiche

Türkistan Türk yashlar ittifaqining Türk medeniyet jemiyyetige özgeritilish ishliri, hökümetning yéngi chiqarghan jemiyyet qurush qanunigha muwapiqlashturulup 1940-yilining yaz aylirida pütürilidu. 7-iyolda chaqirilghan qurultayda t t y i ning eng axirqi bashliqi Exmetjan oqay, Gérmaniyidin Türkiyige qaytip kelgen t m b guruppsidikiler bilen qattiq zitliship qalidu. Bu yerde, AtaTürkning wapatidin kéyin Türkiyige qaytip kelgen Zeki Welidi Toghan bu qurultay esnasida uzundin buyan özi qarshi turup kéliwatqan t m b guruppsidikiler bilen birlikte heriket qilghini qiziq ish idi. Ikki terep ottursida yüz bergen qattiq tAlash-tartishlar netijiside, saylam élip bérish toxtutulup, qurultaymu kéyin'ge qaldurulidu.

21-iyul künisi ötküzülgen ikkinchi qétimliq yighinda, tahir chaghatay bilen Zeki Welidi Toghan ikkisi himaye qilghan gurup yéngilip, t t y i ning sabiq bashliqi Exmetjan oqay Türk medeniyet jemiyyitige bashliq bolup saylinidu. Ijra'ye komititi ilham alghu, muhiddin sart, Exmet paxta we Exmet ichmekli qataridiki kishilerdin teshkil tapidu. Qurultaydin 5 ay waqit ötkendin kéyin Exmet ichmeklining istipa bérishi sewebidin boshighan orun'gha toluqlap saylindighan namzatlardin mejdidin delil bilen yaqup elbék ikkisi bu wezipini qobul qilishtin bash tartidu. Bu ehwal, t b m chilar bilen Türkistan Türk yashlar ittifaqi ichidiki munasiwetlerning kéyinki waqitlarda éghir derijide buzulghanliqini körsetmekte idi. Bu qurultay bilen bir qatarda 1927-yilidin buyan mewjutluqini saqlap kéliwatqan t t y i ning qanuni mewjutluqighimu xatime bérilgen hésaplandi.

Yéngidin qurulghan Türk medeniyet ittifaqining 43 maddiliq nizamnamisida jemiyyetning meqsetliri töwendikiche belgilen'gen idi:

(resim orni)

Türk medeniyet ittifaqining 1940-yilqi qurultiyidin kéyin tartilghan resim. Soldin birinchi kishi mejdidin delil, tötinchi kishi Zeki Welidi Toghan we uning yénidikisi Exmetjan oqay.

Istanbul 1940. 07. 07

Türki irqidin bolghan, yltraq wilayetliridin kelgen, yademege muhtaj bolghan bekla namrat, yétim we késelchan kishilerge, oqughuchi we shuninggha oxshighanlarga maddi we meniwi yademe qilishni kapaletke ige qilish bilen birge, büyük Türk medeniyitining kéngéytilishi we tereqqiyati üchün pa'aliyet körsitidu. (2-madda) ... ittifaq ichide milli hemkarliq we xeyrxahliq asas qilinidu. (3-madda) ... ittifaq qet'i türde siyasi ishlargha arilashmaydu we siyasetke waste bolmaydu. (4-madda) 5-maddida, Türk irqidin bolghan, a'ile ezalirining birersi héchqandaq bir rewishte yat irqtikiler bilen baghlanmighan 18 yéshini toldurghan herqaysi Türk qewimidin bolghan kishi bu ittifaqqa eza bolalaydu dep körsitip ötken. Döletning qattiq tekshürüshidin ötken nizamnamining bu maddisi shu künlerdiki dölet hakimiyitining irqlar mesilisidiki inchikilikini eks ettürgen déyishkimu bolatti. U waqitlarda, ittifaq xuddi burunqidek medeni xaraktérdiki pa'aliyetlirini qanat yaydurup kélidu. Bu türdiki ishlen'gen

pa'aliyetlerdin peqet birla hüjjet bar bolup, doktor abdulla zihni soysal teripidin «xanliq dewride Qirim Türk medeniyiti» dégen témidiki ilmiy doklat yighinida tarqitilghan broshordin ibaret idi. Burun, t t y i merkizi bolghan Sultan Exmet Buxara tekke binasida pa'aliyet qilip kelgen ittifaq, 1941-yili 30-noyabir künisi ikkinchi nöwetlik qurultiyini chaqirghan bolup, Exmetjan oqay qaytidin re'islikke saylinidu.

1942-yilisi Türk medeniyetler ittifaqi teshkilide yéngidin özgirishler bolidu. Türk dunyasigha munasiwetlik barliq kishiler bilen organlar Türk medeniyetler ittifaqi etirapigha toplanishi netijiside, bu ittifaq bir menide bir pütün merkezi organ haligha özgertilgen idi. Shundaqtimu bundaq birlishish rastinla chin yürektin teshkil qilin'ghan bir birlishish ikenlikige bir nime démek qiyin. Idil-Ural herikiti yitekchiliridin bolghan eli éqish, Türk medeniyetler ittifaqi heqqide tüwendikidek melumatlarni bermekte:

1927-yilisi Istanbulda qurulghan Türkistan Türk yashlar ittifaqi teshkilati, hökümetning agahlandurushigha asasen 1940-yili chaqirghan qurultiyining namini «Türk medeniyetler ittifaqi» dégen'ge özgertidu. Jemiyetning tüzülmisi ittifaqdash teshkilat sheklide bolup, Idil Ural, Türkistan, kapkaziye ittifaqi, Ezerbeyjan we Qirim jemiyetlirining birleshtürülüşidin shekillen'gen bu merkez, biz yashlarning milli roh bilen ytishtürülüşimizge alahide zor tohpisi bolghanidi. Bu merkezde her yili 3 qétim chong kechlik pa'aliyiti uyushturulup, her türlük ilmi doklat we yighinlar ötküzülüp turatti. Ayaz isaqi bu merkez qurulmisi astida üç ay muddet ichide her qétim 75 minottin 9 qétim ilmi doklat bergen idi.

Türk dunyasidin kelgen kishiler bilen ulardin teshkillen'gen organlarning birla merkezge qaraydighan halda bashqurulushi, hökümet terepning herqaysi guruppidiki kishilerni tézginlishini bekla asanlashturup bermekte idi. Enwer pashaning inisi nuri pasha (qillighil) ning tirishchanliq körsitishi netijiside, chaghal'oghli dégen yerdiki kona bir méhmansaray Türk medeniyetler ittifaqigha bérilgen bolup, uning her bir hujrisigha birdin jemiyetni orunlashturush sheklide jaylashturulghan idi. Uningdin keyinki yili, ittifaq merkizi t t y i ning burunqi binasigha, yeni Sultan Exmet jamisi yénidiki Buxara tekkesige köchürüldü.

Türk medeniyetler ittifaqi, 1942-yilning iyul éyidin bashlap «Türk ghayisi» namida bir ayliq zhornal chiqirishqa bashlaydu. Mes'ul muherrirlikige dangliq alim Exmet jappar oghli teyinlen'gen bu zhornalning kirish sözide «Türk ghayisi» ning eng chong wezipiliridin birsi, her türük rayonlarga bölün'gen barliq irqdashlarni öz'ara tonushturush we öz ara tonushushtin ibaret bolishi kérek dep yézilghan idi. Profissor fu'at köprülü (köwrüklük -t), Exmet jafer oghli (jappar oghli), muherrem feyzi toghay, qadirjan qafli qataridiki Türk dunyasining dangliq kishiliri bu zhornalda maqalilar élan qilmaqta idi. Kündilik siyasi weziyetke qilche yéqin yolimay, pütünley ilmi xaraktéridiki maqalilar bésilip turatti. Her sanigha Türk dunyasining herqaysi rayonlirigha munasiwetlik bir parche maqale bésilidighan shekilde retke sélin'ghan idi. Shundaq qilip Türk dunyasining medeniyetler ittifaqi közqarishigha tayan'ghan neshriyatchiliq qa'idisi otturgha quyulghanidi. Yeni bir menide isma'il gaspirallining "tilda, pikirde, ishta birlik" dégen dangliq shu'arining pikir birliki sahési emelge ashurulghan hésaplinatti.

Epsuski, Türk medeniyetler ittifaqining bu tür pa'aliyetlirining ümri uzun'gha baralmaydu. Urushta Sowétler ittifaqining kücheygenliki sewebidin, Türkiye hökümitining Türkchilik gézit-zhornalirigha, Türkchilik teshkilatirigha we bu türdiki éqimlarga bolghan közqarishimu özgirishke, bu türdiki pa'aliyetlerge bolghan qizghinliqimu aziyishqa bashlaydu. Bir mezigil waqit ötkendin kéyin, hökümet tereptin biwaste shekillen'gen Türkchilik-turanchiliq heriketliri bilen bir qatarda Türk medeniyetliri ittifaqimu tarqitiwétilidu. Ittifaqning tarqitiwétilishi heqqide eli aqish eslimiliride mundaq dep yazidu:

U waqitlarda, bizning Türk medeniyetler ittifaqi merkizimizde Türkistan we Idil-Ural shöbilirining bekla aktip pa'aliyet qilip ketkenliki seweblik, Enqerediki Sowét bash elchixanisidikilerning diqqitini özige jeliq qiliwalidu. Netijide may éyida dewrning jumhur re'isi Ismet Inönüge qaritilghan bésimlarning küchiyishi netijiside pichetliwétildi. Shundaq qilip, 3 yil jeryanida aktip pa'aliyet körsitip kéliwatqan ittifaqdashliq túsini alghan merkizimizdin mehrum bolup qalduq. U dewrlerde Zeki Welidimu öz ichige alghan türanchilar qolgha élinidi.

Tarqitiwétilgen Türk medeniyetler ittifaqining barliq mal-mülki émlönü xelq hujrisigha ötküzüp bérilidu. Shundaq qilip, Türk medeniyetler ittifaqi gewdisini teshkil qilghan Türkiyidiki Türkistanliqlarning milli pa'aliyetliride intayin muhim rol oynap kéliwatqan Türkistan Türk yashlar ittifaqimu mewjutluqigha resmi xatime bérilidu.

Türkiye ichki siyasitidiki özgirishler we Türkchilik zhornallirining pichetlinishi

1942-yilining axirliridin itibaren Gërmaniye qoshunlirining Sowét ittifaqi tewesidiki heriketliri asasen bir izda toxtap qalghan weziyet shekillinip, Némis qoshunliri stalin'grad aldida intayin éghir meghlobiyetke uchraydu. Urushning Sowétler ittifaqigha paydiliq bolup özgirish isharetliri körülüşke bashlishi bilen teng, shu künlergiche milletchi éqimdikilerge qarita nisbeten yol qoyush pozitsiyiside bolup kéliwatqan Türkiye hökümiti bu pozitsiyisini asta-asta özgertishke bashlaydu. 1943-yilining yaniwar éyida, sel awal hasan ferit jansüyer mes'olliqida qaytidin bésilishqa bashlan'ghan «Türk yurti» dégen zhornal pichetlinidu. Uning keynidinla pichetlinish nöwiti Türk medeniyetler ittifaqining organ jornili bolghan «Türk ghayisi» jorniligha kélidu. Türkchilik éqimining dangliq yitekchiliridin biri bolghan nihal atsizning «Türk sazliiri» dégen sinaq jornili téxi endila ikki san chiqirilishi bilen pichetlinishke düch kélidu. Yene bir Türkchi zhornal «kök böri» mu pichetlinish aqiwitige muptala bolidu. Riza nur teripidin 1942-yilining may éyida neshri qilinishqa bashlan'ghan «tengri tagh» jornili bolsa, nurning sintebir éyida wapat bolishi bilen teng özligidin metbu'at sahesidin chékin'gen hésaplandi. Shundaq qilip, 1941-yilining awghust éyidin béri Orxan Seyfi Orxun teripidin heptilik neshri qiliniwatqan «chinar tüwide» dégen jornilidin bashqa barliq Türkchilik zhornalliri pichetlen'gen hésaplandi.

Yüz bergen bu weqelerge qarimay, Sowétler ittifaqi Türkiye hökümitining Türkchilik metbu'atliri bilen Türkchilik éqimlirigha qarshi bu türdiki pozitsiyisini intayin xoshalliq bilen qarshi élip kelgen bolsimu, bu jehettiki her bir weqeni resmi we gheyri resmi yollardin

paydilinip naraziliq bildürüşnimu hergiz toxtatmaydu. Sowétler ittapaqining qarishiche, pan turanchiliq xarakterini alghan bu türdiki barliq pa'aliyetler ulargha qarshi pa'aliyet hésaplinidiken, bu türdiki heriketlerge Némis hökümiti biwaste yaki wastiliq shekilde yadrem qilip kelmektimishken. Sowétler ittapaqi qiyin ehwalgha chüshüp qélishi bilen bu türdiki agahlandurushlar Türkiye da'irilirighimu tesir qilishqa bashlighan idi. Idil-Ural milli merkizining yitekchiliridin eli éqishning eslimiliride xatirlen'gen tüwendiki sözler Sowétler ittapaqidin kéliwatqan naraziliq we bu naraziliqlargha munasiwetlik Türkiye da'irilirining ipadiliri heqqide körsitishke bolidighan tipik misal bolup hésaplinidu:

Türk medeniyetler ittapaqi pichetlinishtin bir qanche ay awal, bir qétimliq tansa kéchiliki orunlashturmaqchi bolghan iduq. Bir partiye hakimiyet üstide bolup turghanliqi üçün, saqchi idarisidin ruxset élish ornigha partiye mupettishliridin ruxset élishqa mejbur iduq. Bir Dostum bilen birge xelq partiyisi mupettishi su'at xeyri ügüpluning yénigha kirduq. Umu bu tansa kéchilikige ruxset qilmidi. Buninggha "Rusiye bash elchisi bizni chaqirip azarlaydiken, bundaq bir xewipke köz yumalmaymen, biz ulardin éhtiyat qilishimiz kérek" dep bahane körsetti.

Urushning aqiwiti Sowétlerning paydisigha bolup netijilidighanliqi körülüşke bashlishi bilen, Türkiydiki solchilar janlinishqa bashlaydu. Iyul aylirida Istanbul uniwersitétinin oqughuchiliri ottursida «eng chong xeter» mawzuluq bir biroshur tarqilidu. Bu broshurda pan Türkchilik éqimliri tenqit qilin'ghan bolup, bu éqimdikilerning keynide chet'el küchliri barliqi yézilghan idi. Bu broshurda yézilishiche, pan Türkchilik éqimining wekilliri Türkiyini ishghal qilishqa teyyarlan'ghan Némis fashistliri bilen hemkarliq ornatqanmish; En'giliye-Sowét rusiyisige qarshi siyaset yürgüzmektimish; Ularning gherizi Türkiyining bitereplikige buzghunchiliq qilish, Türkiyini Gérmaniye teripide turup urushqa sörep kirish ikenmish. Broshurda yene, bu tür heriketlerning bashlamchiliri dep qaralghan Zeki Welidi Toghan, ayaz isaqi, memtimin rézulzade, muherrem feyzi toghay we Exmet jappar oghli qartarliq tashqi Türk lidérliri bashlighan pa'aliyetler netijiside Türkiye tashqi siyasiti ziyan'gha uchrup kéliwatqanmish. Broshurda, bu tür heriketlerni qollap quwetlep kelgen eli ihsan sabis bilen hüseyin

hüsnü erkilet qataridiki yashlar, méyami safa, nihâl atsiz, yüsüf ziya Ortach we Orxan Seyfi Orxun qataridiki Türkchilik yazghuchilirimu tenqitlen'gen. Bu yazghuchilar teripidin chiqiriliwatqan «Bozqurt», «Kök Böri», «Chinar Tüwide» qataridiki zhornallar ziyanliq metbu'atlar dep tonushturulghan.

Siyasi saqchilar, uzun'gha qalmaq «eng chong xeter» mawzuluq bu broshurning aptorini tépip chiqqan. Bu broshurni Istanbul sheherlik hökümitining kadiriridin faris erkmen yézip tarqatqanliqi heqqide gepler tarqilidu. Bu weqe xélila küchlük dawrang peyda qiliwétidu. Bolupmu bu broshurning uruschigha terjime qilinip Sowétler ittapaqining resmi organ géziti «prawda» gézitida bésilishi, bu weqening xarakterini xéli zor derijide özgertiwétidu. Netijide bir qeder shiddetlik munazirilerning qozghulishigha sewepchi bolidu. Bu broshur bilen, uningda yézilghan mezmunlar t b m m (Türkiye büyük millet mejlisi, yeni Türkiye ali xelq qurultiyi – t) diki muzakirilerdimu otturgha chüshidu. J x p (jumhuriyet xelq partiyisi – t) bash sékritari jewat kérim injedayi, qurultay sehniside bu broshurda tilgha élin'ghan qarashlarni qattiq tenqitlep kélip, hökümet azaliridin bu déyilgen xeter emeliyette barmu-yoq dep soraydu.

Hökümetke wakaleten bu su'algha jawap bérish üchün sehnige chiqqan tashqi ishlar ministiri numan menemenchi oghli, Türkchilikning Türkiye jumhuriyitining hazirqi chégraliri sirtida yashaydighan Türklerge peqet bexit we parawanliq tileshe bilenla cheklinidighanliqini tekitlep körsitidu. Türkiyede pan Türkist deydighan bir éqim mewjut emeslikinimu tilgha alghan menemenchi oghli, bash ministir saraj oghlining éytqinidek, biz Türklerdinmiz, Türkchilerdinmiz dégen sözler bilen nutqini tamamlaydu.

Shöbihsizki, bu tür hadisiler Türkiyidiki chet'ellik déplomatlarningmu alahide diqqitini jelip qilghan idi. Türkchilik éqimlar we faris erkmen teripidin bésip tarqitilghan broshurgha qarita eyni waqtidiki a q sh ning Türkiyide turushluq bash elchisi lawérins stéynxard weziyetni xéli éniq ekis ettürgen bahada bolidu:

Pan Türkisizm bilen chékidin ashqan Natsitizm heriketlirining yitekchiliri zorawanchiliq közqarashlirigha jahilliq bilen ching turup

ishinidighan oq merkizi küchlirining himayichiliri hésaplinidu. Emma ularning tesirini unchiwala bek mubalighe qiliwétishningmu hajiti yoq. Chunki Türkiye jama'etchiliki arisida bashqa ellerde yashawatqan Türkiy irqidin bolghanlarga qarita norimal bir hewes bardek qilghini bilen, meyli hökümet teweside bolsun yaki jama'etchilik arisida bolsun, kingeymichilik qarashlirini himaye qilidighan ehwallarni uchratqili bolmaydu. Sirtta yashaydighan Türkilerning xalisa Türkiyige kéliwélip Türkiye wetendashliqigha ötiwélishini qollap kelgen bolsimu, bular chégralirini kingeytish türidiki bir istekning ipadisi hésaplanmaydu.

Enqerede hökümet bilen teshwiqat saheliride shunchiwala küchlük naraziliq qozghighan, hetta tashqi ishlar ministirining qurultay sehnisige chiqip sözlishige seweb bolghan bu broshur, solchi tereplerdin, bolupmu ular teripidin iqtisadi yarem qilinmighan dep qaralghandimu, bu tür bir broshurni Sowét da'iriliri teripidin yazghuzghanliqi heqqidiki gepler otturluqta tarqilip yürmekte. Buning ispati qilip bu kitapchining rawan bir tilda uruschigha terjime qilinip prawda gézitige köchürüp bésilghanliqini delil qilip körsitishmekte. Metbu'at tehriratidiki bir mes'ul kishining pikirige asasan'ghinimizda, bu broshurning aptori bahAlashlarda körsitilginidek zekériya sert'el bolmastin, belki, yene shu kishining qabiliyetlik we solchilargha téximu yéqin bolghan xanimi sebixe sert'el (qattiqqol – t) ikenliki melum. Shuni eslitip ötüsh zörürki, bu broshurni keng da'iride tarqitip jama'etchilikning diqqitini qozghighan orun, eslide sert'el xanim neshri qilip kéliwatqan «tang» gézitudur.

Bu weqelerning aqiwitide faris erkmen qolgha élinidu, Türkchiler bilen komunizm tereptarliri ottursida kelgüside bashlinidighan keng kölemlik küreshning deslepki isharetliridin biri bolup qalidighan bu hadise, shuningdin kéyin bir bulunggha tashlap qoyulidu (faris erkmen, 1946-yiliy t k p bash sékritari doktor shefiq hüsnü deghmer bilen birge qaytidin qolgha élinip 3 yilliq qamaq jazasigha hküm qilinidu. – aptorning izahati).

1944-yiligha kelginide, Némislarning urushta meghlop bolidighanliqi éniqliship qalghan, téximu muhimi urushtin kéyinki küch sélishturmisida Sowétlerning eng muhim hel qilghuch küch bolup

qalidighanliqi körülüşke bashlighan idi. Shundaq bolghachqa, urush jeryanida tashqi küch tengpongluq weziyitige muwapiq yol tallap kelgen, shuninggha mas ichki siyaset belgeilep kéliwatqan Türkiye hökümiti üçün, munasiwet jehette yéngi mesililerning otturgha chiqishidin saqlinalishi mumkin emes idi. Shunga, hökümet, urush qaysi yüzlinishke qarap kétiwatqanliqi belgilerinip bolghan 1943-yilining axirliridin bashlap tashqi Türklerge munasiwetlik teshkilatlar pa'aliyetlirini cheklesh we Türkchilik zhornallirini piychetleshke tutush qilidu. Shundaqtimu, urush yéngi bashlan'ghan waqitlardiki Gérmaniyige yéqinchiliq qilghanliq siyasetlirining izlirini toluq süpürüp tashliyalishi üçün keskin burulush yasap, nurghun xizmet ishlisige toghra kiletti.

3-may weqesi, Zeki Welidi Toghanning qolgha élinishi

1944-yilining mart éyida, nihai atsizning «Orxun» jornilida bash ministir saraj oghligha qaritip yézilghan bir parche xéti wastisida bashlighan bir qatar hadisiler, atsiz we sabahidin elining shexsiyitige munasiwetlik milletchiler-komunistlar zidiyiti haligha özgirip kétidu. Sabahidin eli, atsizni sotqa erz qilidu, 3-may küni sot küni qilip békitilgen bolsimu, sottin burun komunizmgha qarshi namayishlar bolup ötidu. Buning keynidinla qolgha élinish bashlinidu. Qolgha élin'ghanlar ichide Zeki Welidi Toghanmu bar idi. 14-may küni Zeki Welidining öyige kelgen 1-shöbe mudiri Zeki ependi bilen amanliq ishlar mes'uli xemit ozan, Zeki Welididin bir kilishimnamining orginalini tapshurushni telep qilip turiwalidu. Bundaq bir kilishimnamidin xewiri yoqliqini bildürgen Zeki Welidining öyi axturulidu. Saqchilar uning öyidin héchnerse tapalmighanliqigha qarimay, Welidini yenila qolgha élishidu. Ularning diyishiche, Türkchilerning dangliq kishiliri öz ichide bir kilishim tüzüşkenmish.

Bu qétimqi qolgha élinishning da'irisi bilen bu qolgha élinishning xarakterini, hasan eli yüjel re'islikidiki bir komissiye qarar qilishqan idi. 3-may hadisiliridin kéyin teshkil qilin'ghan bu komissiye, jama'et tertiwige buzghunchiliq qilish meqset qilin'ghan bu weqeler pan Türkchi idiyisini himaye qilidighan bezi kishiler teripidin küshkürtilgenliki mölcherlen'gen idi. Bu komisiye teripidin

teyyarlarn'ghan mexsus doklatlarda, bu kishiler teripidin chiqirilghan her türlü gézit-zhornallarni pichetlesh, chiqarghuchilarni qolgha élish tekliwi béirilgen idi. Shuningdek yene, qolgha élinishi lazim dep qaralghan 47 kishilik bir tizimlik tüzüp chiqirilghanidi. Bu tizimlikte Zeki Welidi Toghan, jappar siyit Exmet Qirim'er, abduqadir inan, Exmet jappar oghli qataridiki tashqi Türk irqidin bolghan alimlar, nihâl atsiz, peyami safa, qadirjan kapliq, Orxan shayiq kökyay, remzi oghuz erq, rexa oghuz Türkqan, hüseyin namiq orqun, hasan ferit jansewer, nurulla barimen, muzapper erish, seyit bilgich qataridiki dangliq Türkchiler, hüsnü erkilet, alparslan Türkesh, fethi tewet oghli qataridiki pinsiyige chiqqan yaki wezipe üstidiki eskerlermu bar idi. Bu doklat ichki ishlar ministirlik teripidin Istanbul herbi halet qumandanliqigha iwertilgen bolup, bu tizimlikte ismi yézilghanlardin 23 nepiri qolgha élinidu. Uningdin kéyinki yillarda hasan eli yüjel re'islikide Enqere walisi newzat tangdoghan, fatix rifqi atay we yene bezi dölet kadirliri teripidin teyyarlarn'ghan tizimlikteki 47 neper kishining hemmisiningla qolgha élinmasliqida, jumhuriyet xelq partiyisining bash sékritari Mexmut shewket esendalning körsetken tirishchanliqliri rol oynighanliqi melum bolidu. Bu mesilide semet agha oghli munularni yazidu:

Nihâl atsizning maqaliliri bilen bashlan'ghan 19-may tinitishliri heqiqetenmu térrorluq tüsini yaratqan idi. Shu dewrning sodiyiliri "bu kishilerning esli ghayisi bizni aghdurup tashlash" dep qariship, az-tula milletchi dep tonulghan hemme ademni türmige qamash niyitige kelgen küni, esendal buninggha qarshi sekrep otturgha chiqidu. "menmu bir milletchimen, qolgha élishni qarar qilishqan bolsanglar awal méni qolgha élinglar" deydu. Uning derwishlerche mijezip, rohani mingisidin, tejribilik bolup piship ketken temtirimeslikidin bundaq sekrep chiqidighanliqini perez qilishmighanlar desliwide heyran qélishqan, andin aqiwiti weten menpe'eti üchünla emes belki özliri üchünmu ziyaniq bolidighan bu türdiki qararliridin yéniwélisqan.

Shundaq qilip, birdin bir ortaq alahldiliki, Türkchi zhornallargha maqale yazghanliq, Türk tarixi bilen Türk medeniyiti saheside ilmi doklatlar bergenlik we bu heqte kitaplar yazghanliqi üchünla qolgha élinmaqchi bolghan abduqadir inan, peymi safa, semet agha oghli,

Exmet jappar oghli, muherrem feyzi toghay, nighmet aqdes qur'at, ziyayidin fexri findik oghli, nihát semi banarli, Osman turan, mukrimin xélil yinanch qatarliq alim we edebiyatchilar esendalning qarshiliq körsitishi netijiside qolgha élinishtin qutulup qalidu. Tizimlikte ismi yoqliqigha qarimay qolgha élin'ghanlarmu bar idi. Mesilen, pinsiyige chiqqan général eli ihsan sabisni hökümetning tashqi siyasitini tenqit qilish xaraktirdiki imzasiz xetlerni iwertken bir gurup ofitsérlarning wakaletchisi dep körsitiship, hökümetni tenqitligichiler qatarida qolgha élishqan idi.

(resim orni)

Irqchiliq we turanchiliq qildi dégen jinayetler bilen qolgha élin'ghanliq xewiri bésilghan 1944-yili 19-may künki «jumhuriyet» gézitidin bir bet

(«hüriyet» 1944-yili 19-may bash bet padwal üsti serlewhe:

«shehirimizde otturgha chiqirilghan mexpi jemiyyet»

«irqchiliq we turanchiliq ghayisi üchün tüzümge xilap heriketler bilen shoghullan'ghanlar: nihál atsiz, Zeki Welidi, doktor hasan ferid jansewerler bilen rexa oghuzning Istanbuldiki öyliride tépilghan hüjjetler, bu wetende ziyanlıq pa'aliyetlerning esli mahiyitini otturgha chiqardi»

(bu bette Zeki Welidi, nihál atsiz we doktor ferid jansewerning ayrim-ayrim resimliriimu bésilghan –t)

18-may küni neshri qilin'ghan hökümet uqturushida, hökümetning hasan eli yüjel re'islikide teyyarlan'ghan doklatqa pütünley qoshulidighanliqini, 3-may weqelirini adettiki bir namayish dep hésaplimaydighanliqini, buning del eksiche bu namayishlarning döletni aghdurup tashlashni meqset qilghan bir buzghunchiliq xaraktiridiki heriket dep bahAlashni telep qilidighanliqini otturgha qoyghan:

Nihál atsizni himaye qilip otturgha chiqqan qalaymaqanchiliqlar sewebidin nazaret astigha élinishi zörür bezi kishiler üstide chiqirilghan matériyallar peyda qilghan gumanlar sewebidin, nihál atsiz, rexa oghuz Türkqan we Zeki Welidi bilen doktor hasan ferit jansöyerning Istanbuldiki öyi, hemde bir qisim yéqin dostliriningmu

öyliri Istanbul örfi idare qumandanliqi teripidin axturlghan bolup, qolgha chüshken hüjjetler tekshürüshtin ötküzüldi.

Bu hüjjetlarning tekshürülishi netijisi we pakitlardin qarighanda teshkilati asasiye qanunimizda belgilen'gen asaslargha xilap halda, irqchiliq we turanchiliq ghayilirini ümid qilishqanliqi; Kéyinki waqitlarda bu jehettiki pa'aliyetlirini jiddileshtürgenliki, bu yolda teshkilatlan'ghanliqi, shertnamilar imzAlashqanliqi ispatlan'ghan bu kishilarning teshkilati asasiye qanuni bilen mu'esses bügünki tüzümimizge we yurtdashlirimizning heqiqi milletchilik tuyghulirigha xilap umdeleri we bu umdelerge érishish üchün mexpi jemiyetler, pa'aliyet programmiliri, teshkilat we teshwiqat organliri, hetta heriketlirini mexpi tutushqa mexsus shifir we parollirimu chiqqan.

Emma heqiqi zerbe, etisi küni ijra qilinidu. Milli ghojayin (Türkiye millitining mustebiti, birdin-bir ghojayini dégen'ge yéqin menilerde – t) Inönü bu mesilini özi biwaste qolgha élip xulase chiqarmaqchi bolidu. Inönü, 19-may bayrimi munasiwiti bilen sözligen nutqini asasen dégidek turanchiliq mesilisi üstige merkezleshtürgenidi. U nutqini “biz bir Türk milletchisi bolsaqmu, wetenimiz tewesinde irqchiliq pirinsiplirigha düshmen hésaplinimiz” dégen sözler bilen bashlaydu. Andin, burun ziyan keltürgen bir qanche weqelerni misal qilip kélip, jumhuriyetke wetenperwer grajdan yétishtürüp chiqish pirinsipliri üstide toxtilidu. Nutqining otturlirida yene turanchiliq mesilisige qaytip, uni Sowétler ittapaqi bilen bolghan munasiwetlerge baghlap bekla qiziq bir munasiwet qurup chiqidu:

Turanchiliq qarashlarmu kéyinki waqitlarda otturgha chiqqan ziyanliq we késellik alametlirining bir ipadisi hésaplinidu. Bu jehettin jumhuriyitimizni yaxshi chüshinishimizge toghra kelmekte. Milli azatliq herikitimiz axirlashqan künlerde, biz peqet Sowétler ittapaqi bilenla dost iduq. U künlerde barliq qoshnilirimiz burunqi düshmenlik xatirlirining héchqaysini peqetla ésidin chiqirishmighan idi. Qoshnilirimizning hemmisi dégidek, eger Türkiye azlaqla küchliniwalghidek bolsa jahankezdi, urush-majirachi siyaset ichige pétip qalidu dégen qarashni eqlidin zadila chiqarmighan idi. ... impiriyidin axirqi dewrlerde bölünüp chiqqan qoshnilirimiz bilen

dostane we semimi qoshnidarchiliq shertlirige kapaletlik qilishimiz, xelqimizning bexit-sa'aditining zörüri sherti déyishke bolidu.

Shunisi éniqki, milli siyasetimiz weten sirtida tewekkülchilik sayahet yollirini axturush xiyalidin pütünley ylaqta. Esli muhim bolghinimu bundaq bir siyaset mejburiyet اساسida barliqqa kelgen bir siyaset bolmastin, belki bu bir chüshenche, bir itiqat dep tonulishi lazim. ...

Turanchilar, Türkiye xelqini barliq qoshniliri bilen qutulghusiz düshmenleshtürüşning bir tilsimi haligha kélishti. Shunga, bunche eqilsiz, bunche wijdansiz pitnichilarning tezwirlirige Türkiye xelqining muqeddiratini tartquzup qoymasliq üçün eliwettiki jumhuriyetning barliq tedbirlirini ishqa sélishimizqa mejburmiz.

Shundaq qilip, Ismet İnönü Türkiye chégraliri sirtidiki Türkilerning mewjutluqigha qiziqmaydighanliqini, bu jaylarga munasiwetlik izdinishlarning turanchilar peyda qiliwatqan ishlar ikenlikini körsitip ötüsh bilen birge, Türkiye-Sowét ittipaqi munasiwitige buzghunchiliq qilishni meqset qilishqan Türkchi-turanchililarni qet'i tazilash iradisigha kelgenlikini tekitlimekte idi. Nutqining kényinki qisimliri bolsa, Türkiye jama'etchilikige qaritilghanidi. Turanchilar, Türkiye jumhuriyitini aghdurup tashlash üçün teshkillen'genliki we buning üçün süyiqest pilanlighanliqliri heqqidiki perezlerni otturgha qoyup ötidu:

Endi men wetendashlirimdin mundaq ikki mesile üstide eqilliride jawap teyyarlishini telep qilimen: irqchilar bilen turanchilar mexpi pilan we mexpi teshkilatlrigha tayinip heriket qilmaqchi bolghan. Nime üçün? Qan qérindashliri ottursida hilimikir pilanlash xiyalliri wetinimiz teweside ishqa asharmu? Yene kélip sherq we gherptiki döletlerni yushurun turan jemiyetlirining küchige tayinip tarmar keltürelishi mumkinmu? Bundaq ishlar peqet döletning qanunliri, asasi organliri depsende qilin'ghandin kényinla andin bashlinidighan ishlardur. Mana hazir, biz shirin sözler bilen niqaplan'ghan qarashlar astida biwaste jumhuriyitimiz, ali xelq qurultiyimizning mewjudluqigha qarshi teshebbuslar otturgha chiqiriliwatqanliqini körmektimiz.

Wetendashlardin sorighan ikkinchi su'aligha bérilgen jawabta, turanchilar bilen tashqi gheyri küchler arisida munasiwet barliqini körsitip ötkén bolup, turanchilar bilen bir qatarda pütün sepler boyiche yimiriliwatqan Gérmانيyini wastiliq bir shekilde bu ishning jawapkari dep körsetmekte:

Wetendashlirimdin ikkinchi su'alimni soraymen: dunyadiki hadisilerning bügünki ehwalidin qarighinimizda, Türkiyining irqchi we turanchi bolishi kérek dep dawa qilidighanlar qaysi milletke payda keltürmekchi, kimlarning meqsidige paydiliq? Türkiye xelqige bala-qaza we apet tériydighan bu türdiki qarashlarning emelge ashurulishini ümid qilghanlar Türkiye xelqige qilche payda keltürmeydighanliqi éniq. Bundaq heriketler peqet chet'elliklergila payda keltürelishi mumkin. Süyüqestchiler chet'elliklerge bilip turup xizmet qilip bériwatamdu-qandaq? Chet'ellikler bu süyüqestchilerni tizginlesh üchün ular bilen yéqin munasiwet tikligenmu qandaq? Bu su'allargha bügünche éniq jawap bérelmeymiz.

Milli ghojayin, nutqini sot mehkimilirini bashquridighan sodiye we pirkreatorlarga bergen uchur hésawidiki sözler bilen axirlashturidu. Chet döletler bilen munasiwiti barliqini ispatlash imkaniyiti bolmighandimu, bu kishiler beribir ziyaliq kishiler, sotlinip jazagha tartilishqa tigishlik kishiler dep jinayetchi qatarida aldin höküm chiqirilghan idi:

Emma chet'ellik üchün xizmet körsitish gherizi we bu heqtiki chet'elliklerge yéqinliqini hergiz pash qilalmighinimizdimu, ularning qilmaqchi bolghan heriketlirining Türkiye xelqige, Türkiye dölitige ziyaliq keltüridighanliqi, buningdin peqet chet'elliklerla paydilinalaydighanliqining özila qilche pakit telep qilmaydighan bir heqiqettur. ... shuninggha qet'i ishininglarki, wetinimiz bundaq yéngi süyüqestchilerge qarshi özini toluq mudapiye qilalaydighan küchke ige.

Milli ghojayin peyda qilghan bu türdiki siyasi kélimat tüpeylidin, qolgha élin'ghanlar xéli uzun mezigliche soraqqa tartilip, nechche aylap qiyin-qistaqqa élindi. Saqchilar élip barghan soraqlarda "tawutluq" jaza usulidin paydilan'ghanliqi budewrdiki jazalashlarning

tipik bir misali bolup tarixqa yézilghan idi. Bu jeryanda Inönüning nutqida ipadilen'gen qarashlar barliq dölet organlirigha resmi matériyal süpitide tarqitilghan. Bu matériyallarni 1944~1945-yilidin itiwaren mekteplerning ders programmilirighimu kirküzülüsh telep qilin'ghan idi. Bu hadisiler yüz bergendin kéyin, gumandarlar pütün jemiyet aldida sotqa bérilmey turupla jinayetchiler qatarida mu'amilige uchraydu.

Türkchilik-turanchiliq üçün échilghan sotlar

Soraq ishliri sintebir éyighiche dawamlishop, gumandarlar 7-sintebir künisi tunji qétimliq sotqa chiqirilidu. Teyyarlan'ghan délo, Zeki Welidi Toghani gumandarlar arisida birinchi nomurluq jinayet bilen sotlinidighan bu déloning achquchluq unsuri qilip körsitilgenidi. Gumandarlardin Zeki Welidi Toghan bilen rexa oghuz Türkqan ikkisi hökümetni aghdurush üçün süyiqest pilanlighuchilar qatarida eyiplinidu. Qarilighuchining déyishiche Welidi Türkiye qanunida terip bérilgen, chégraliri belgilen'gen millet uqumi bilen milletchilik éniqlimisini ret qilmaqta iken. 1941-yili bashlan'ghan Rusiye-Gérmaniye urushi jeryanida chékidin ashqan qizghinliqtin eqlini yoqatqan we öz mewqesinimu ésidin chiqirip Gérmaniyige bérilip pa'aliyetlirini bashlash üçün kéreklik ruxsetni qolgha keltürüsh meqsitide Enqerege barghan bolsimu, uning bu pa'aliyiti ret qilin'ghan. Bundaq bir ehwalgha düch kelgendin kéyin Exmet qarataghliq we ayali nuriman qarataghliqlar bilen uchrashqan, bu shikayetnamida ular shu chaghda mundaq ishlarni qilghan dep yézilghan:

Gérmaniye bilen birlikte rusiyige qarshi derhal hujumgha atlanmay, ulugh Türk ittifaqining qurulushi üçün xizmet qilidighan tarixi pursetni qoldin bérilip qoydi dep tenqitleshken hökümitimizni aghdurup tashlash meqsitide mexpi jemiyettin birni qurush qarari élishqan. Nuriman qarataghliqning teqsim (taksim, Istanbuldiki bir awat meydan, tarixta sheher ichige su texsimlesh noqtisi bolghachqa shu isim bérilgen bir yer – t) diki a'ililik binasida re'is profissor Zeki Welidi Toghan, Exmet qarataghliq, nuriman qarataghliq, rexa oghuz

Türkqan, jihat sawashwer, nurulla barimen we heywitullalar bilen yighin échip, yaman gherezlik ghayilirini yoquriqida otturgha qoyulghan Türk ittipaqigha tosalghuluq qildi, tarixi pursetni qoldin bérip qoydi dep bahAlashqan hökümitimizni aghdurup tashlash üchün birleshkenliki, eng axirqi bir adimi qalghiche bu ghayisi üchün küresh qilishqa da'ir Zeki Welidi Toghan aldida Türkistan bayriqi, Türkiye bayriqi, qur'an we tapancha tutup qesem bérishkenliki, ... melum boldi. Mexpi jemiyetning tunji pa'alijet esiri süpitide emelijette Gérmaniyidiki Türkistanliq urush esirlirini teshkillesh, pa'alijetke atlandurush ishliridin ulargha xewer yetküzüsh meqsitide, zahiren Istanbulda Türkistanliqlargha yadem jemiyiti namida bir jemiyet qurushni qarar qilishqan, bu meqsetler üchün mute'etadit nurghun qétim yighin achqanliqi ispatlandi.

Qarilighuchi qazim alöch, bu shikayetler bilen razi bolup qalmaq, sot mehkimisining birinchi sot künldila biz bularni sotqa xa'inlar we qatillar dep sunmaqtimiz diyeligidek aldindin höküm chiqirish derijisigiche barghan. Dölet re'isi biwaste bashlap bergen bu éghir bésim qilish siyasetlirining yolgha qoyulishigha qarimay Zeki Welidi Toghanmu héchqandaq bir bésim uni bash egdürelmeydu dep ochuq otturgha qoyghidek jasaritini namayen qilmaqta idi. Qarilighuji teripidin otturgha qoyulawatqan barliq eyiplesh we suraqirigha qarita tarixi kishiligi we salahitige uyghun jawaplarni béridu:

Men, Sowét ittipaqi bilen Xitay jahan'girlikining changgilidin qutulup chiqip Türkiyige panaliq tilep kelgen tashqi Türk qewim kishiliri arisida ortaq bir pikir birliki tiklenmigenlikini uzundin béri küzitip kelgenidim. Beziler hezer déngizining nérisidin tartip seddichin sépiligiche bolghan jaylardiki Türki qérindashlirimizni qebile perqige qarimastin qoghdap kelmektimiz déyishse, yene beziler Urallarda, kapkazlarda we Ezerbeyjanda yashaydighan irqdashlirimizghila étiwar bilen qarishimiz kérek dep qarimaqta. Uning üstige u jaylarga munasiwetlik yurtwazliqtek bir bölgünchilikmu éniq bash kötürüp chiqmaqta. Men bu türdiki közqarashlarning ziyarliq ikenlikini chüshendürüshke tirishchanliq körsitip keldim.

Yene bir küni shu nuriman xanimning yoldishi we baliliri turiwatqan saray öyliridin biride tuyuqsiz u yerge kélip qalghan rexa oghuz

Türkqan, nurulla barimen we dostlirining qéshida yene bu gepler tishildi. Bu héchqachan mexpi jemiyyet yighini emes idi. Herda'im narazi bolup kéliwatqan pikirlirimizni muzakire qilib olturattuq. Biz hemmimiz Sowétler bilen Xitaylarning changgilida qalghan irqdashlirimiz ottursida birlik eqidisi peyda bolsiken dep arzu qilishattuq.

Bu arzuyumni hemmila yerde sözlep yürdüm. Eger xalisingiz sizgimu bu heqtiki arzulirimni qayta sözlep bérey. Bundaq gepler üchün mes'uliyetni üstümge élishtin men hergizmu qorqmaymen. Üstümge chüshken bu mes'uliyetni bija keltürüshümge héchkim tosalghuluq qilalmaydu. Méning muqeddes étiqatlimdin birsimu del shu Türk ittifaqligini qurup chiqishtur. Bu mesililerde men peqet xelqimning epkaridinla qorqimen. Men qarilighuchi éytqandek undaq mexpi pa'aliyetlerge héchqachan yéqin yolimidim. ... Gérmaniyidiki Türkistanliqlargha yardem qilish ghayimizdinmu walining xewiri bar. Bu ishtimu héchqandaq yaman niyitimiz yoq.

Biz Türkistanliq esir Türk qérindashlirimizgha yardem bérish wedisini bergeniduq. Hökümitimizni qiyin ehwalgha chüshürüp qoymasliq üchün meqsitimizni yoquri derijilik orun mes'ullirigha ochuq éytqaniduq. Bu qilghanlirimizning neri mexpi heriket qilghanliq bolidiken? Dölet bilen hökümetni aghdurup tashlashqa niyet qilghan diyildi. Bu tür bohtanlarning hemmisini qet'i ret qilimen.

Sot, 1945-yili 29-martqiche dawam qildi. Netijide profissor Zeki Welidi Toghan bilen yazghuchi nihai atsiz ikkisini 10 yildin qamaq jazasigha höküm qilishti. Qalghan qolgha élin'ghan kishilermu her xil yillar boyiche qamaq jazasigha höküm qilindi. Jawapkarlar ichidin peqet Zeki Welidi Toghan'ghila hökümetni aghdurush suyqesti bilen shoghullan'ghan dégen jinayet artilghanidi. Qalghan jawapkarlar bolsa mexpi teshkilat qurughan (rexa oghuz Türkqan bilen yéqinliri), weyranchiliq peyda qilghan teshwiqatlar bilen shoghullan'ghan (nihai atsiz we yéqinliri) hemde 3-may weqesige qatnashqan dégendek jinayetler artilidu. Bu guruptikilerdin bashqilargha, yeni shuninggha oxshash jinayettin qarilinip qolgha élin'ghan pinsyonér général eli ihsan sabisqimu ikki yil sekkiz ayliq qamaq jazasi bérildi. Sotqa

tartilghan jawapkarlar hökümnamigha naraziliq bildürgenliki üçün, délo herbi sotqa ötküzüp bérildi.

Orgénéral (Türkiye déngiz-hawa armiyiside bir yultuzluq généralni tugh général, bizdiki général mayor, shawjang; Ikki yultuzluq généralni tüm général, yeni tümen générali, yaki diwiziye générali, général litinant, jongjang; Üch yultuzluqini korgénéral, yeni kol'ordu générali, yaki korpus générali, général polkownik, shangjang; Töt yultuzluqini orgénéral, yeni ordu yaki armiyeye générali, dajang dep ataydu. Déngiz armiyiside barliq général ismi adMiralgha özgireydu. Uningdin keyinkilerde, albay – alay komandirliq derijisi, yeni polkownik, shangshaw; Yarbay – yaremchi polkownik meniside, podpolkownik, jongshaw; Mingbashi – mingbéshi, mayor, shawshaw –t) eli fu'at erden re'islikidiki herbi sot mehkimisi, 1-nomurluq herbi halet sot mehkimisi biterep bolmidi dep qarap hökümni ret qilip, 2-herbi halet sot mehkimisi bu déloni qaytidin körüp chiqsun dep qarar chiqiridu. Bu jeryanda ikkinchi dunya urushi tügigen bolup, shu kün'giche qamaqta turiwatqan jawapkarlar 1945-yili 26-noyabirda, yeni texminen 15 aydin keyin qoyup bérilidu.

1946-yili qaytidin bashlighan sot, 8 aydin keyin qarilashlar asassiz dep höküm chiqiridu. Sot mehkimiliri meyli Welidining yaki Türkistan ziyinigha ishlen'gen qarilashlarni ispatlaydighan héchqandaq bir delil yoqligi, Welidining pa'aliyetliri Sowétlarning yimirilishi we Türki xelqlerning musteqil bolghinida ulargha qaysi jehetlerde yarem bérilishi kéreklikini tetqiq qilish bilen cheklen'gen dep höküm chiqirilghanidi. Iriqchiliq bilen shoghullandi dep qarilan'ghan qalghan jawapkarlarga bolsa ularning bu heqtiki ipadiliri asasi qanunda belgilen'gen wetendashliq uqumlrigha zit kelmeydu dégen höküm chiqirildi. Mundaqsigha éytqanda, sot mehkimisi qarilan'ghuchilar sotlinish jeryanida ching turup özini aqlashliri, Türkchilik bilen shoghullinishning asasi qanun'gha zit kelmeydighanliqi, Türkchilik üçün tirishchanliq körsitishliri künsayin küchiyip kétiwatqan komunizm xewipige qarshi bir ipade dep özini aqlashliri himaye qilin'ghan hésaplendi. Sot mehkimisining hökümidiki tüwendiki jümliler heqiqetenmu qiziq idi:

Uzun'gha sozulghan tehlillerdin kéyin, özini aqlashta déyilginidek hökümetni aghdurup tashlash niyetlirining yoqligi, mentiqi jehettinmu bundaq bir imkaniyetning yoqligi heqqidiki pakitlar, wali doktor lutpi qirdarnimu öz ichige alghan shahitlarning ispat sözliridin we mektuplardin melum bolidu. Shundaq qilip, milli ghaye üçün küresh qilin'ghan dégendek mujmel sewepler körsitilip Zeki Welidi bilen uning dostlirini qoyup bérish hökümi chiqirildi.

Shundaq qilip, biwaste hökümet terep mexsus sehnige élip chiqqan bu oyun meghlobiyet bilen axirlashqan hésaplandi.

Siyasi tariximizda Türkchilik-turanchiliq délosi dep nam bérilgen bu weqede, tarixta tunji qétim bir dölet öz milliti heqqidiki bir közqarashni sotqa bérıp jazalashqa urun'ghan idi. «Türkchilik» dégen bu uqumni bir matérial ornida paydilinishqa urunmighan bolsa idi, belki bu délo adettiki bir weqe qataridin orun alghan, belki héchqandaq bir iz qaldurmastin tézla untulup kétilishi mumkin idi. Emma milli ghoyayin rehberliki, Sowétlarning könglige yéqishni meqset qilip ichki jehette yalghan gunahkar peyda qilish oyuni wastisida Türkchilik uqumidin paydilan'ghan, shuningdek bu tür délolalar xelqaraliq túske keltürülgen, téximu muhimi, jawapkarlar bilen birge Türkchilik uqumlrinimu qoshup sotlap jazalimaqchi bolun'ghan idi. Türkchilikni sotlashtin kélip chiqqan bu délo sewebidin, Türkiyidiki ijtimai' uqum we éniqlimilarmu éghir tesirge uchraydu. Bu tür siyasi we idiywi késellikning tesiride Türkiye ziyaliliri, Türkiye dölet kadirliri we yéngidin yitiliwatqan ewlatlar bu késelliktin uzun'ghiche qutulalmaydu. Hetta (komunizmning – t) sherqi lagiri tarqilip ketken künlergichimu Türk milletchiligi bilen Türk irqchiligi teng menidiki uqum dep qaraldi.

Yene bir tereptin, bu ishning eng échinshliq teripi, belkim Sowéttin ürküş tesirlirini azaytish meqsitide milli ghoyayin teripidin siyasiyleshtürülgen bu délo netijiside, Sowétlar, Türkiyige bolghan mu'amiliside azlraq bolsimu yumshaq mu'amilide bolmighanliqi bolsa kérek. Eslidinla Sowét teshwiqat orunliri ta bashtin tartipla Türkchilik-turanchiliq dawalirini pütünley köz boyamchiliq dep bahAlashqanidi. Tashqi ishlar ministiri molotop, 1945-yili 19-mart künisi 1925-yilqi Türkiye-Sowét shertnamisining ijra qilinish waqtini qayta uzartmaydighanliqini éytqan idi. 3 aydek waqit ötkendin kéyin, yeni

1945-yili 7-iyun künisi sélim sarper bilen körüşken molotop, éghizche bir nota tapshuridu. Bu nota bilen Sowét ittifaqi qarsh bilen ardaxanni (Türkiyining sherqi shimalidiki ikki wilayiti – t) özlirige tashlap bérilishini telep qilghan bolup, Türkiye boghazlirini Türkiyilikler öz aldigha mudapiye qilip kételmeydighanliqini bahane qilip, boghazlarda ortaq herbi baza qurushnimu telep qilidu. Milli ghojayin biwaste rol alghan Türkchilerge zerbe bérish jehette oynalghan bu oyun, epsuski, Sowétlerge qilchimu kar qilmighan idi. Netijide, Türklük-turanchiliq délosi arqiliq Türkchiler bilen ularning tereptarliri hemde Türkchilik qarashlar, Türkiye jumhuriyiti bilen chong küchler ottursidiki küch tengpungliqi oyunida bozek ornida oynitilghan hésaplandi. Bir menide, ular qilche bedelsiz qurbanliq qilip rosiyiliklerge tutup bérilgen hésaplinatti.

Sowétler ittifaqigha ötküzüp bérilgen siyasi musapirlar

Ismet İnönü dewridiki tashqi Türk siyasetidiki özgirishler téxi axirlashmighan bir waqitlar idi. 1945-yilining iyon éyida hökümet alghan bir qarargha asasen, urush jeryanida her türlük yollar bilen Türkiyige panaliq tilep kelgen 195 neper orta Asiyaliq musapir Türk Sowétler ittifaqigha tapshurup bérilidu. Bu paji'ening hésawini sorash meqsitide tékirtagh xelq wekili shawket mojan 1951-yilisi eyni waqtidiki bash ministérdin éghizche tepsili chüshendürüşni telep qilip yighin'gha sun'ghan tekliplayihisi, Türkiye ali xelq qurultiyida otturda oqup ötülgen hemde resmi yighin xatirsidimu xatirlen'gen. Shawket ependining bash ministirge qaritip sorighan “Türkiyige panaliq tilep kirgen Türk irqidin bolghan musapirlar Sowétlerge tapshurup bérilgenmu-bérilmigen? Eger tapshurup bérilgen bolsa bu weqe qandaq shara'it astida yüz bergen?” dep sorighan su'aligha, öz waqtidiki adalet ministiri ruqneddin nasu oghli mundaq dep jawap bergen:

Ikkinchi dunya urushining bashlinishidin tartip wetinimizge her qaysi dölet muhajirliridin teshkil tapqan herbiler panaliq tilep kelgen, biterep dölet bolghanliqimiz üçün bu eskerler urush axirlashqan'gha qeder yozghatta qurulghan lagirda tutup turulghanidi.

1945-yili 23-iyul kuni Germaniya bilan Yaponiyaga qarshi urush eʼlon qilishimiz sababidan, ittifoqdashlarimizdan biri boʻlgan Sovet Rossiya oʻz taʼlimidan boʻlgan bu askar qoʻshinlarini qaytarib berishimizni talab qildi. Shu sababdan tashqi ishlar ministirligi bosh ministirlikka yozgan 1945.05.22 kuni tezkiroside Germaniya bilan Yaponiyaga qarshi urush eʼlon qilganlikimizdan keyin wetinimizga panaliq talab kelgan ittifoqdashlarimiz taʼlimidagi askarlar nazoratida qaytarilishi muvaffiq boʻladiganligini taklif qildi. Bu hali ministirlikimiz terpidan tekshirilgan, ittifoq boʻlgan 1945-yili may va 3-2563 nomli qaror boʻyicha "Germaniya yoki Yaponiya va yoki har ikkisi bilan urush qilgan davlatlar qoʻshin boʻlgan, wetinimizda turib qolgan qoʻshinlardan faqat harbi boʻlgan kishilar qaytarib berilishi kerak" deb qaror qilindi. Bu qaror boʻyicha, Endigiki Sovet bosh elchixonasi bilan birga koʻzdan kechirilganidan keyin topshirilgan bir nota boʻyicha, 237 Sovet harbi qoʻshinidan 195 kishi faqat 1945.08.06 kuni tashqariga qaytarib berilgan edi. Ammo Sovet ittifoqi tomonidan, rusiyaga panaliq talab bergan bir ofisimiz bilan ikki kishi qoʻshinini, nedilini talab bergan bahana bilan qaytarib bermaganligi, shu sababdan shartnomaga xiloflik qilganligi sababidan yoʻlga qoʻyilgan birinchi Turkum askarlarining yoʻlda qolib ketgan bir qanchisining qoʻshin qolganlarini qaytarib berish rejasidan vazirlik kechgan edi.

Shundan keyin bosh ministirlikning taʼlimi bilan tashqi ishlar ministiri, ichki ishlar va milliy mudofaa ministirligining vakillaridan tashkil qilinʻgan komissiyada tayyorlanʻgan doklat, ministirlar mehmatisining 1947.09.01 kuni yigʻinida muzakira qilinib, komissiya doklatiga asosan ish qilish muvaffiq deb koʻrildi. Shundaq qilib yozgan lagirini tarqitib, panaliq talabchilarning wetinimizda turib qolishini talab qilganlardan Turkiya tomonidan boʻlganlarini wetendashliqqa qaytarib berish maqul koʻrildi.

Keyin, Enver anar (Enver qaziyev) bilan qadim boshqaruvchi (adem qoʻshin boshqaruvchi) nomidagi qizil armiya sobiq ofislaridan ikkisiningmu Sovet Rossiya tomonidan qaytarib berilgan yoʻqurida deyilgan 195 kishi tashkildan barliqi maʼlum boʻldi.

Adalet ministiri bergen bu hökümet terep jawabi, su'al sorughuchi xelq wekilini toluq qayil qilalmaydu. Tékirtagh xelq wekili mojan qurultayda söz élip qilghan sözide, bu weqening bashqa tereplirini otturigha qoyidu:

Hörmetlik dostlar, men huzurungizlarda otturgha qoyghan bu weqeler waqti ötken adettiki ishlardin emes. Ziyini bugün'giche dawam qilip kéliwatqan tarixiy mes'oliyetlirimizdin biri bolghan bu ishni 9-nöwetlik xelq qurultiyi huzurida otturgha qoymisAQ bekla éghir jinayet ishligen hésaplinimiz. Shunga bu mesilini bu yerde otturigha qoymaqtimen. Epsuski, u qétimqi weqe héchqachan adalet ministiri yoqurida bayan qilghinidek undaq yüz bergen emes. Méni bekla epsuslandurghan noqtimu del shu idi. ...

Ular hergizmu yoqurida bayan qilin'ghinidek undaq nazaret astida tutulwatqan eskerlerdin emes idi. Biz bu noqtigha yene bir qétim köz yügürtüp chiqishimiz zörür dep telep qilimen: u kishiler herbimidi, nazaret astida tutulwatqan kishilermidi yaki siyasi musapirmidi? Bizning bilishimizche herbi musapir dégen'ge ayrupilanliri buzulup qélip dölitimiz tewesige qon'ghan yaki birer musademede chégralirimiz ichige kirishke mejbur bolghan, herbi orunlirimiz teripidin nazaret astigha élin'ghan kishilernila herbi musapir dep qaraymiz. Emma birer eqide sewebidin jénini élip qéchip chégrayimizgha kélip panaliq tiligen kishilerni bolsa siyasi musapir dep qarishimiz lazim idi.

Bu kishiler arisida dölitimiz bilen qilche munasiwiti bolmighan, Fransiyidiki lagirlardin paraxotqa qachilinip élip méngilghan, arnawut köyi (Istanbul boghizi boyidiki heshemetlik bir mehele, alban kenti dégen menide – t) udulidin ötüp kétiwatqinida jénini tikip paraxottin sekrigendin kéyin béliqchilirimiz teripidin qutquziwélin'ghan, andin bizdin panaliq tiligen kishilermu bar idi. Bu kishiler siyasi musapir bolmay nime?

Hörmetlik Dostum sözide, Enwer bilen adem dégen ikki neper ezeri ziyalisini tilgha élip ötti. U ikkisi eslide bizge yaxshi tonush bolghan Konya (Türkiyining kichik asya qit'esining otturlirigha jaylashqan bir sheher – t) xelq wekili ziyat ependining qérindashliri idi. Xéli burunqi

waqitlarda Rusiye armiyiside ofissér bolup xizmet qilghan bolsimu, emma u ikkisi öz xelqini ésidin chiqarmighan, komunizm eqidisini qobul qilishmay Gérmaniyige qéchip ketken, Gérmaniyige bérip u yerde uzun yil turup qélishqan. Kéyin dölitimizge kélip yurtluqlirining yénigha, yeni ziyat ependining öyi etirapigha bérip panalan'ghan kishiler idi. Emma nomus qilin'ghidek bir weqe, ular bir küni turiwatqan öyliridin qolgha élinip, silerni Enqerege apirimiz dep aldap saqchi mes'oli eli riza chégra boyigha yalap apirip, roslargha qurbanliq qilip tutup bergen.

Bu xelqning tarixida, peqet birla musapir qayturulghan. Shiwitsiye padishasi sharl üçün jeng qilghan shereplik bir qehriman weqesidek hadisiler bekla köp. Emma siyasi musapirlarni bir qushxanigha yollighandek tapshurup bérighan nomus qilinarliq, köngül yérin qilidighan numusluq hadise zadila körülüp baqmighan idi (barikalla! dégen sadalar yangridi).

Ibni se'ud boy egmigen, musapirlarni bermigen idi. Emma bizdiki bir dewr kishiler tariximizgha bu daghni qaldurdi. Bizningkiler musapirlarni tapshurup bérishiti yoldashlar (toghra déding! dégen sadalar yangridi).

Milli ghojayin hökümmiti Sowétler terepke tapshurup bergen Türki irqidiki musapirlarning aqiwetliri, Gérmaniyide ittipaqdash küchler teripidin Sowétlerge tapshurup bergen kishilerning teghdiridin qilche perqsiz idi.

Yene Afghanistananda

Afghanistandiki Sowétke qarshi pa'aliyetler

Gérmaniye-Rusiye urushi bashlan'ghan barbarossa herikitining deslepki basquchlirida, roslarning keyni-keynidin meghlob bolup keynige chékiniwatqanliqi Afghanistandiki Türkistanliqlarni qattiq xoshal qiliwetken idi. Ulardiki kömülüp qalghan ümidler qaytidin janlinip, Sowétler choqum yimirilidighan boldi, Türkistan

musteqilliqining éhtimali qaytidin tughulidighan boldi dep oylimaqta idi. Desliwide shirmuhemmedbeg qartaridiki Basmichilar yitekchiliri shimali Afghanistanning herqaysi sheheirliride qishliq uyqisigha kirip qalghan teshkilatlarni qaytidin uyghutushqa kirishidu. U yilliri özbek muhajirliri Afghanistanning her qaysi sheherlirige chéchilip ketken idi.

Türkmenler bolsa köpünche chong-chong guruppilar boyiche birge turatti. Kabolda turushluq Gérmaniye ottura derijilik elchisi pilgérning melumatliridin qarighanda, shimali Afghanistanning Türkmenler turghan yerliride 11 mingdek qUralliq Türkmen barliqi melum. Héch bir hökümet tézginliyelmey kéliwatqan Pamir rayonida qanchilik Türkistanliq yashawatqanliqini éniqlash imkaniyiti yoq idi.

Barbarossa herikiti bashlinip 6 heptidek waqit ötkendin kéyin, Bérlin da'iriliri Kaboldiki Gérmaniyining ottura derijilik elchisi pilgérge Sowétke qarshi guruppilar bilen munasiwet baghlash wezipisini tapshuridu. Eslide Kabolda turushluq Gérmaniye déplomatik emeldari, elchixana herbi mutexessisi mayor (ming béshi) shchénk, 1936-yilidin buyan shimali Afghanistandiki guruppilar bilen munasiwitini saqlap kéliwatqan idi. Bolupmu Sowét-Afghanistan chégrasigha yéqin jaylarda turiwatqan Türkmenler, özbekler we bir qisim aq uruslar arisida pa'aliyet qilip kéliwatqanidi. U yilliri, Afghanistanda Sowétke qarshi gurup dep asasliqi Türkistanliq guruppilar közde tutulatti.

Türkiye bilen yaponiyining déplomatik emeldarliri Türkistanliq guruppilar bilen bekla qoyuq munasiwet ornitishqan idi. Pilgér, 1941-yilining awghust éyida Bérlin'gha yollighan bir doklatida, eMir tereppazliri, Basmichilar yitekchiliri hemde bir qisim sodigerler yushurun teshkilliniwatqanliqi, bu türdiki guruppilar Sowétler ittipaqi teweside yüz bergen qalaymaqanchiliqlardin paydilinip Türkistan tewesining musteqilliqi üçün küresh qiliwatqanliqi bayan qilin'ghan bolup, Gérmaniyining beshinchi qol pa'aliyetliri üçün bu türdiki guruppilar bilen munasiwet baghlash paydiliq bolidighanliqi üstide toxtalghan idi. Pilgér tekitlep ötkén yene bir ish, bu jaylarda pa'aliyet qiliwatqan guruppilarning Türkiyidiki Sowétke qarshi sahelerge béqinmastiin pa'aliyet qilip kéliwatqanliqi heqqidiki melumatliri idi. Shundaq qilip, ular Kaboldiki Türkistanliqlar bilen munasiwet ornitish yollirini axturushqa kirishkenidi.

Eslide, Gérmaniye bilen Yaponiye, Italiye ottursida imzalan'ghan 1940-yil 27-sintebir künki Bérlin shertnamisigha asasen, Gérmaniye bilen Italiye ikkisi sherqi Asiyadiki ishlarda her türlük pa'aliyetlerge Yaponiye mes'ul bolidu dep békitishkenidi. Buning üchün yaponiyimu Yawrupadiki ishlarni bu ikki dölet öz üstige alidighanliqigha maqul kelgen idi. Bu shertnamigha asasen barliq Asiya elliri teweside 3 oq merkizi döletliri ottursida bir axbarat hemkarliqi ishqa ashurulidighan bolghanidi. Shuninggha qarimay, shertname imzalinip aridin bir yilmu waqit ötmestin, yeni 1941-yilining apiril éyida Yaponiye terep Sowétler ittifaqi bilen bitereplik shertnamisini imzalighanliqi Bérlin da'irilirini qattiq renjitkenidi. Endi yaponiyini alaqqade qilish nöwiti hitlérda idi. Barbarossa herikitini yaponlar zadila kütmigen bolup, bundin kéyin Sowétler ittifaqi bilen tüzüshken shertnamigha sadıq qélısh-qalmaslıq mesilide yaponlar uzun'ghiche ikkilinip qalidu. Hökümet teshkil qilghan konoyé kabinti sibiriye pilanini bir chetke qayrip qoyup, jenobi Asiyagha yürüş qilish qararini alidu. Netijide, oq merkizi döletler ottursidiki ittifaqliqumu asta-asta ajizlishishqa bashlayidu.

Shundaq bolghachqa, Afghanistandiki Gérmaniye déplomatiye emeldarlirining yaponiyilikler achqan yolda méngishni xalimasliqinimu chüshinish qiyin emes idi. Uningdin bashqa yene, bu ikki döletning bu etrapta pilanlighan pilanlirimu bir-birsidin perqlinishqa bashlighan idi. Yaponiyilikler sherqi Türkistan weziyitige bekirek qiziqmaqta idi. Manjuriyide qurghan qorchaq manchu ku dölitini (manjuriye dölitini démekchi -t) ni mudapiye qélısh arqılıq Xitaygha yürüziwatqan bésimlarni kücheytish niyitide idi. Buning eksiche, Gérmaniye hökümitining qiziqidighini mundaq ikki yünülüşke qaritilghanidi: jenubiy Afghanistan chégra boyliridiki qebililerni teshkillep En'giliye-Hindistan hakimiyitige qarshi topilang qozghashni meqset qilghan idi; Shimali Afghanistan teweside bolsa asasiq nishan amu deryasining nérisida, yeni Türkistanda qalaymaqanchiliq peyda qilip Sowétler küchining bir qismini bu tereplerge qaydurushni meqset qilish idi. Gérmaniyaning ishghaliyet pilanigha asalan'ghanda, kapkaziye bilen Qirimga oxshaydighan Türki irqigha tewe rayonlarni toluq türde Gérmaniyaning bashqurushi astigha élip, u jaylarni Gérmaniye mustemlikisige aylandurushni meqset qilmaqta idi.

Shu seweptin, Gérmaniye üchün Türkistan tewesi unche bek muhim hésaplanmaytti. Shundaq bolghachqa, Gérmaniye hökümitining meyli Türkistan teweside yaki etraptiki jaylarda Türkistan musteqilliqi üchün pa'aliyet qiliwatqan guruppilargha yadrem qilish mesilaside héchqandaq bir pilani yoq idi. Undin bashqa yene Gérmaniye da'iriliri kelgüside Sowétler ittitaqining ichki qisimlirida buzghunchiliq heriket teshkilleshni meqset qiliwatqanliqi üchün, bundaq ishlar üchün bu tür guruppilar bilen munasiwet qilishda Türkiye yaki Yaponiye qatarliqlarning teyyar imkaniyetliridin paydilinishnimu xalimay kelgen bolup, öz aldigha ayrim yol tutushni eng bixeter yol dep qarishatti.

Pilgérning doklatidin qarighanda, shimali Afghanistani asas qilidighan pa'aliyetlerde mundaq اساسliq ikki qiyinchiliq bar idi: uning birsi, 1930-yilliridin buyanqi on yil mabeynide chégraning Sowét teripi qattiq tézginlinilgenliki idi. Bu ehwal, Sowétler terepke singip kirish ishini bekla qiyinlashturiwitetti. Yene bir qiyin mesile, Afghanistan hökümiti peyda qilghan müshkülchilikler idi. Afghanistan da'iriliri chégra boyliridin tartip barliq sheherlerdiki Sowétke qarshi pa'aliyetlerni izchil nazaret astigha élip kelmekte idi. Eslide buninggha oxshap kétédighan ishlar En'giliyige qarshi küchlerni tézginlesh jehettimu körülmekte idi. Afghanistan hökümiti özini meyli Sowét ittitaqi bilen bolsun yaki En'giliye bilen bolsun zitlashturup qoyushqa sewep bolidighan herqandaq bir heriketning peyda bolishigha yol qoymasliq üchün qolidin kélidighan pütün charilarni ishqa sélish iradisige kelgen idi. Pilgér, shimali Afghanistan tewesidiki weziyetning téximu nazuk ikenlikini, bu jaylardiki Türkiler ottursida Afghanistandin bölünüp chiqish arzulirini küshkürtüshke yaraydighan éqimlar otturgha chiqqindila andin ulardin ümit kütüshke bolidighanliqini otturgha qoyghan. 18-iyul künisi yollighan doklatida Afghanistanda yashaydighan Türkiler (özbek we Türkmenler) ning Afghanistan saqchiliri teripidin qattiq nazaret astigha élin'ghanliqini alahide tekitlep ötkén.

Sowét ishpiyoni Ayqarli yene sehnide

Afghanistanda Gérmaniye elchixana mes'ulliri birinchi bolup munasiwet baghligan kishisi yene shu Mexmut Ayqarli idi. Ayqarli eslimiliride, uning bilen Gérmaniye elchixanisi namidin tunji qétim munasiwet baghligan kishi in'gé berke dégen birsi idi dep yazidu. In'gé berkening yoldishi Kabol uniwersititide baktriyologiyeye mutexessisi bolghan zühtü berké isimlik bir profissor Türk doxturi idi; Bu wastichi arqiliq tunji qétimliq munasiwet baghlan'ghinidin kéyin, resmi alaqilishish üçün Hindistanda turushluq Gérmaniye elchixanisida 20 yildek déplomatiye emeldari bolup ishligen stérn isimlik bir herbi déplomat bilen yüz béshi (kapitan, shangwi) déyzt dégen yene bir mes'ul kishimu otturgha chiqti, dep yazidu. Gérmaniye ottura derijilik elchi pilgérning doklati bilen Mexmut Ayqarlining eslimilirini öz'ara sélishturghinimizda, ming béshi (mayor, shawshaw) shchénk bilen stérn namidiki ofissérlarning eslide bir kishi ikenliki otturgha chiqidu. Shchénk, wezipsisining mexpiyitetliki üçün öziye stérn dep at qoywalghan.

1941-yili sintebirde Ayqarli bilen Gérmaniye elchixanisi ottursidiki munasiwetler resmi bashlinidu. Ayqarlining herqaysi sheherlerde turidighan munasiwet baghlughuchi kishiliridin teshkil tapqan bir teshkilati bar bolup, Gérmaniye elchixanisigha Sowét ittapaqi, shimali Afghanistan we sherqi Türkistan heqqide melumatlar bilen teminleshni üstige alghan idi. Buning hésawigha Gérmaniye elchixanisi Ayqarlini Afghanistan saqchiliridin qoghdash we maddi yardem qilidighan'gha kélididu. Shundaq qilip, Sowét ishpiyoni bolghan Ayqarli hitlér Gérmaniya'sining Afghanistandiki eng küchlük we eng ishenchilik ishpiyoni bolivalidu. Emma, aridin birer aydek waqit ötkendin kéyin bezi ishlarda Gérmaniye elchixanisining pa'aliyetliri éghir qiyinchiliqlargha düch kélishke bashlaydu.

1941-yilining küz waqitlirida En'giliye bilen Sowétler ittapaqi Iranni ikki tereptin bésip kirip ishghal qilivalidu. Netijide, ittapaqdash küchler biwaste xoshna halgha kéliwalidu. Bu ikki ittapaqdash dölet, Afghanistanda Gérmaniye bilen Italiyining tesirini toluq süpürüp tashlashqa bel baghlaydu. Chunki u waqitlarda ularning her ikkisila bashqa-bashqa frontlarda Némislar bilen urushiwatqan döletler

bolghachqa, Sowét ittipaqi Türkistanda, En'gilyilikler bolsa Hindistanda birer mesile peayda bolishini hergizmu xalimaytti. Shundaq bolghachqa, ular 1941-yili 11-öktebir künisi ortaq bir qarar qobul qilib oq merkizi döletlirining Afghanistanda turiwatqan déplomatik emeldarlardin bashqa barliq grajdanlirini Afghanistandin derhal chiqip kétishlirini, bolmisa tégishlik tedbir qollinidighanliqini élan qilidu. Afghanistan hökümiti bolsa, en'eniwi bitereplikide qet'i ching turush niyitide idi. Shundaq bolghachqa, etisi Afghanistan ministirlar kabiniti yighin échip bu heqtiki mesililerni muzakire qilishidu. Yighinda élin'ghan hökümet qarari 18-öktebir künisi élan qilinidu. Netijide, Afghanistan hökümiti Gérmaniye bilen Italiyidek yltraqtiki doslirini xosh qilish ornigha, En'giliye bilen Sowét ittipaqidek küchlük tamxoshnilirini razi qilishning Afghanistan menpe'etlirige téximu uyghun bolidighanliqini ipadiligenidi. Shundaq qilib, elchixana xadimliridin bashqa barliq Némis we Italiyan meslihetchiliri, téxnik xadimliri we oqutquchilar ikki hepte ichide Afghanistandin chiqip ketsun dep uqturush qilidu. Bundaq bir qarar élin'ghandin kéyin, Afghanistan teweside elchixanida ishleydighan 10 neper ademdin bashqa birmu Gérmaniyilik qalmaydu. Buninggha qarimay, Gérmaniye bilen Italiye déplomatik emeldarliri urush weziyiti oq merkizi döletlerge paydisiz bolup özgiriwatqanliqi muqimliship qalghan waqitlarchiche Afghanistandiki Sowét bilen En'giliyige qarshi pa'aliyetlirini bir künmu toxtatmay dawamlashturidu.

Mexmut Ayqarli, 1942-yilining etiyaz aylirighiche Gérmaniye elchixanisidikilerge Sowétler ittipaqi bilen sherqi Türkistan'gha munasiwetlik melumatlarni bérıp turidu. Emma bu waqitqa kelgende, Gérmaniye elchixanisidikiler Ayqarlining özliri üchünla ishleydighan birsi emes, belki yene Türkiye bilen Sowétlergimu xizmet qilib yüridighan birsi ikenlikidin guman qilishqa bashlighan idi. Shunga, 1942-yilining may éyidin bashlap bashqa munasiwet baghlash yolliri üstide izdinishke kirishidu. Del shu peytlerde, yeni shu yilining iyun éyida Mexmut Ayqarli Afghanistan da'iriliri teripidin yene bir qétim qolgha élinidu. Afghan hökümiti, Ayqarlını Türkiye bilen Gérmaniye üchün jasusluq pa'aliyetliri bilen shoghullan'ghan dégen jinayet bilen qolgha alidu. Emma Sowét ittipaqi terepning Ayqarlını qolgha élinishtin qutquzup qélish heqqide héchqandaq heriket qilmay jim turiwalghanliqi qiziq idi. Bolmisa eyini shu Ayqarli 1936-yili tunji qétim

qolgha élin'ghinida, bolshéwiklar Afghanistan hökümiti terkiwidiki Sowétperes kishilerni heriketke keltürüp, Ayqarli xata qolgha élinip qalghan dégen bir hökümet bayanati élan qilip qoyup bérilishige kapaletlik qilishqanidi. Emma bu qétimqisida Sowétler ittifaqi qiziq bir taktik ishlipti, özining jasusi bolghan Ayqarlini bashqa döletler üçün jasusluq pa'aliyetliri bilen shoghullan'ghan dep qolgha élinishigha we sotlinip qamaq jazesigha mehküm qilinishigha qarita qilche heriket qilmay jim yétiwalidu. Shundaq qilip, Ayqarli urush axirlashqan künigiche Afghanistan türmiside urush tügigende qaytidin Sowét hökümiti üçün jasusluq qilish pursitini kütüp yushurnup yatidu.

Mexpi heriket paroli – xansa

Barbarossa herikiti bashlan'ghan deslepki waqitlarda Gérmaniye armiyisining keyni-keynidin ghelibe qilip algha ilgirishi, barliq Sowét frontlirining téz sür'et bilen yimirilishi Afghanistandiki Türkistanliq yitekchiler arisida Sowét ittifaqining parchilinip kétédighanliqigha bolghan ishenchilirini kücheytivetkenidi. Bundaq weziyet, Türkistanning pat yéqinda musteqilliqini qolgha keltüreleydu deydighan ümidni peyda qilghanidi. Bolupmu mubeshshirxan tarazi, tézlikte bir siyasi teshkilatqa uyushup derhal pa'aliyet bashlashni telep qilidu. 1941-yilining axirlirigha yéqin, mubeshshirxan yitekchilikide Basmichilar yitekchiliri bilen eMir tereptarliri bir yerge kélip mexpi bir siyasi teshkilat qurup chiqish qararini élishidu. Bu teshkilatqa «la merkeziyet'i hökümet'i Türkistan» dégen nam bérilidu. Bir hökümet teshkil qilishni meqset qilghan bu teshkilatqa axirqi Buxara eMiri bolghan se'id alimxanning oghli shahzade ömerxan re'is qilip teyinlinidu. Wezirlik orni mubeshshirxan tarazining oghli, sabiq Buxara eMirining küyoghli nesirullaxan'gha bérilidu. Sabiq Basmichilar yitekchisi bolghan shir muhemmetbeg bolsa, herbi ishlargha mes'ul qilip békitilidu. Maliye wezirlik wezipisi ekrem qarigha, ma'arip nazariti bolsa hebibullaxan törege tapshurilidu. Bu teshkilatning esli qurghuchisi bolghan mubeshshirxan tarazi Afghanistan hökümiti teweside ishlewatqan birsi bolghanliqi üçün, héchqandaq bir wezipige teyinlenmey perde arqisida turup yitekchilik qilish yuolini tutidu. Hökümet terkiwide taghaxan, qudrutullaxan

qataridiki tonulghan kishilermu bar idi. Dangliq Basmichilar yitekchisi Ibrahim laqayning orunbasari shemshidin wekilmu rehberlik guruppisi terkiwidin orun alghan idi. Pamirdiki qirghiz Türklirining yitekchisi qamchabeg, Pamir tewesining mes'uli qilip teyinlen'genidi. Shimali Afghanistan Türkmenlirining re'isi qizil'ayaq xelipimu bu teshkilat terkiwide weziye alghanidi. Mazari sherip bashchiligidiki endixoy, xanabat, Qunduz we baghlan qataridiki shimali Afghanistan sheherliride tézlikte teshkillinishke bashlighan bu teshkilat, kona Basmichilarning qaytidin bash kötürüp chiqishigha sewep bolidu. Shundaq qilip, Afghanistanda t m b din bashqa barliq Türkistanliq guruptikiler bir yerge jem bolup, bir siyasi teshkilat astida birlikke kelgen idi.

Ayqarli qolgha élin'ghandin kéyin, Némislar Afghanistan bash wezirlikte ishleydighan se'it mubeshshirxan tarazi bilen munasiwet baghlaydu. Körüshüsh jeryanida shimali Afghanistanning herqaysi sheherliride qaytidin janlan'ghan teshkilatlarga yarem mesilide öz'ara kélididu. Mubeshshirxan tarazi yitekchilikidiki bu heriket, «xansa» dégen parol bilen bashlitilmaqchi bolidu. Némislar Türkistan'gha munasiwetlik ikki tereplime pilan ijra qilishni meqset qilmaqta idi. Buning birinchisi Gërmaniyini asas qilidighan heriket bolup, Türkistan léjyonliri arisidin tallinip jasusluqqa qarshi teshkilatta yétishtürülgen jasuslar parashot bilen Türkistanning ichki qisimlirigha tashlinish meqsitide teyyarliq qilinatti. Némislar pilanining yene bir qismi bolsa Afghanistandiki Türkistanliqlarni teshkillep Türkistan ichki qismidiki guruppilar bilen bolghan munasiwetlerni saqlash arqiliq, arqa seplerde her türlüq qozghilanglarni chiqirip Sowétlerning arqa sépini qalaymaqan qilish idi. Gërmaniye ottura derijilik elchisi xans pilgér, bu meqsetler üçün mubeshshirxan tarazi re'islikidiki teshkilatning heqiqi da'irisini biliwélidish üçün alahide tiriship köridu. Bu ottura derijilik elchining doklatidin qarighanda, bu teshkilatning yalghuz baghlandiki shöbisidila 800 atliq we yérime qUrallan'ghan 1000 dek jengchisi barliqi melum. Qalghan sheherlerdiki teshkilat tézginlep turiwatqan adem sani heqqide éniq bir melumat bolmisimu, u yerlerdiki adem saniningmu 15~10 mingdin kam emesliki körsitilgen. Chégra tekshürüsh ishliri bekla qiyin bolghan Pamir rayonidimu dunya urushi sewebidin qayta janlinishqa bashlighan nurghunlighan qUralliq guruppilar mewjut idi.

Bérlindikiler, Türkistan teshkilati qol astida nurghun sanda qUralliq qoshunlirining barliqini Gërmaniye elchixanisidikiler teripidin biwaste tekshürüp ispatlap chiqqinidin kéyin, pilgerge lazimlik maddi yardemlerni bérip, u yerde keng da'iride bir pa'aliyet bashlitish üchün ruxset béridu. Tarazi bilen uning teshkilati Némislardin kichik radyolar bilen qUral telep qilidu. Pulla bolidiken, Afghanistanida qUral sétiwélishta birer qiyinchiliq bolmaytti. Shundaq qilip, «la merkeziye Türkistan» teshkilati desliwide chégra boylirida öz'ara alaqa baghliwélishta, andin ushshaq qoshunlar boyiche qUralliq küchlerni Sowétler ittapaqi terepke yoshurun mangdurush üchün pa'aliyetlerge kirishidu. Merkezning herbi mes'oli shir muhemmetbeg bir tereptin yaponlar bilen munasiwet qilishqa kiriship ularningmu yardimidin paydilinishni arzu qilmaqta idi. Bu pa'aliyetlerdin Türkiye bash elchisining xewersiz qélishi mumkin emes idi. Dégendek, Türkiye bash elchisi Kamal köprülü teshkilatning béshiki yitekchiliri bilen körüshüp, Gërmaniyaning yardimige tayinip qanat yayduriliwatqan pa'aliyetlerni muwapiq dep qarimaydighanliqini, bu türdiki urunushlarga tayinip yiterlik netijige érishish mumkin emeslikini, bu urushta Gërmaniyaning tesiri künsayin ajizlap kétiwatqanliqini chüshendürüş arqiliq ularni agahlandurup kelmekte idi (abduxemit kucha, Türkiye bash elchixanisida mu'awin bolghanliqini perez qilidighan emma ismi ésidin kötürülüp ketken bir kishining Türkistanliq yitekchiler bilen munasiwet qilip turghanliqini körsitip ötkén. – aptorning izahati) . Bu jeryanda, Gërmaniyilik mes'ul xadimlar Gërmaniye urush ayroplanlirining uzun'gha qalmay Afghanistan'gha yétip kélidighanliqini, keng kölemlik parashotchilar qisimining herikiti arqiliq Türkistan tewesige nurghunlighan parashotchilar tashlinidighanliqi heqqide teshwiqatlarni keng kölemde tarqitishqa kirishidu. Bu tür ishlardin kéyin, 1941~1942-yilliri ichide nurghunlighan adem Türkistan tewesige kirgüziwétilgenidi. Epsuski, Sowétler tewesige kirgüziwétilgen bu tür kishilerning sani, nime ishlarni qilghanliqi we qandaq aqiwetlerge duchar bolghanliqi heqqide kochidiki her türlüq quruq geplerdin bashqa héchqandaq bir melumat tépilmidi.

Stalin'grat aldidiki jengde Gërmaniye armiyisining yéngilishi, Afghanistanidiki Türkistanliqlar teshkilatliri üchünmu zawalliqqa yüzlinishning ségnali bolup qalidu. Yoqurida körsitilginidek, shimali

Afghanistan tewesidiki Türkler zich (özbekler bilen Türkmenler) olturaqlashqanliqi sewebidin, bu yerdiki pa'aliyetlerni afghan da'iriliri qattiq nazaret astigha élip tizginlep turmaqta idi. Bolupmu amu deryasining nériqi qirghiqidin kelgen muhajir Türkistanliqlar mesilisi üstide hökümet da'iriliri bekla sezgür bolup, ularning yitekchilirini her da'im nazaret astida tutup küzitip kelmekte idi. Gérmaniyining stalin'grat meghlobiyiti Afghanistan hökümitining keskin bir qarargha kélishi üçün türke bolidu. Hökümet terep awal mubeshshirxan tarazi, shirmuhemmetbeg we qudritulaxan töre qataridiki barliq teshkilat yitekchilirini birla künde qolgha alidu. Afghan Türkistanining qalghan sheherliride turiwatqan teshkilat rehberliri chemberches zinjirlinip üsti ochuq qaramashinilarda sazayi qilinip élip kélinidu. Keng kölemlik bu qolgha élish herikiti jeryanida 700 din artuq Türkistanliq qolgha élinip, Kabolning dangliq demazang türmisining kaMirlirigha qamiwétilidu. Türkistan nami astida qanat yaydurulghan bir heriket, yene bir qétim nurghunlighan Türkistanliqning hayatidin ayrilishigha, sürgün qilinishigha we türmilerge qamilishigha sewep bolup axirlishidu. Soraq qilip sotqa tartilghandin kéyin, qolgha élin'ghanlarning mutleq köp qismigha höküm élan qilinip, ta urush tügigen yillarghiche türmilerge qamiwétilidu.

Tötinchi bab

Idiyologiyilik soghuq urush yillirida

Komunizm changgili astidiki bichare xelq azat qilinmighiche, roslarmu kona chégralirigha chékinip özining burunqi inige kirip xewip keltüridighan hali özgermigiche, amérika bilen dunya hergiz xatirjem bolalmaydu.

– a q sh prizdénti eyzinxawyér

Soghuq urush yilliri

Weli Qéyumxan, urush tügigendin kéyinki ikki yil boyiche qamaqta yatidu. Andin ittitaqdash döletler teripidin nyurénbérq shehiride qurulghan xelqara urush jinayetchiliri sot mehkimisinde sotqa tartilidu. Qarilighuchilar Weli Qéyumxan üstide Natsitlar partiyisi bilen natsyunal sotsiyalizm qarashliri ottursida birer munasiwetning bar-yoqligini noqtiliq halda tekshüridu. Shuningdek yene m t b k ning we Türkistan léjyonining yehudi irqi qirghinchiliqigha qarita tutqan pozitsiyisining qandaqligi, bu organning urush jeryanidiki ishlirining mahiyiti qandaq idi dégendek mesililer tekshürülmekte idi. Sowétler ittitaqigha wakaliten sotqa qatnashqan qarilighuchi rodénko, birinchi künisldila Weli Qéyumxan bir urush jinayetchisi, shunga uni Sowétler ittitaqigha qayturup bérish kérek dep telep qilidu. Rodéenkoning diyishiche, Weli Qéyumxan “özbek, tajik, qazaq we Türkmen deydighan milletler yoq, ularning hemmisi Türkistan xelqidur” dep kishilerni aldap kelgenmish. U özining rezil mepkorisi üchün m t b k bilen Türkistan léjyonini qurup chiqip, ittitaqdash küchlerge qarshi heriket qilip kelgenmish. Weli Qéyumxan sot üstidiki barliq soraqlargha jawap berginide, m t b k bilen Türkistan léjyoni urush qa’idisige qattiq emel qilghan asasta Türkistan musteqilliqi üchün bolshéwiklarchila qarshi jeng qilghanliqini; Bu ikki organning héchqaysisi urush jinayiti bilen munasiwetlik héchqandaq bir ishqa arilashmighanliqini, hetta pat-pat Némislarning bundaq heriketlirige qarshi turup kelgenlikini iytidu. Tekshürüp tetqiq qilish arqiliq, uning Natsitlar partiyisi ezasi emesliki ispatlinidu. Esirler lagirining shara’itlirini yaxshilash toghriliq yazghan doklatimu tépilghan, puxralargha qarita térrorluq heriketler bilen shoghullan’ghan és-éschilar yitekchilirige qarshi qanat yaydurghan küreshler bilen és-éschilar teripidin uninggha süyiqest pilanlap ishlen’genliklirimu éniqlinip ispatlinidu. Buxara yehudiliridin bolghan ikki ademning pütün urush jeryanida m t b k teweside ashpez we shopur qilip ishlitip kél’in’genliki melum bolghinidin kéyin, Weli Qéyumxan’gha munasiwetlik qarilinishlar asasi jehettin ret qilinidu. Weli Qéyumxan, gherplik rehberlerni qattiq tesirlendürgen bir qétimliq sot jeryanini mundaq bayan qilidu:

Amérikiliq herbi qarilighuchilardin birsi: “urush jeryanida général wlasow bilen birge pa’aliyet qilishni ret qilghanikensiz. Buning sewebini éytip birelemsiz?” dep soridi. Mehkime zalida her túrlük millet wekilliridin bolup nurghun kishiler bar idi.

Wlasow dégen bir milli xa’in. Chunki u öz millitige, yeni urus xelqige qarshi urush qildi. Emma men öz xelqimge hergiz qarshi chiqmidim, del eksiche öz xelqimning, Türkistanning azatliqi üçhün, wetinimni mustemlike qiliwalghan Sowétler ittapaqigha we bolshéwiklerge qarshi jeng qildim, dep jawap berdim. Shu küni axshimi amérikiliqlar kélip méni türmidin chiqirip, shara’iti téximu yaxshi bashqa bir yerge yötkep qoyushti. Bir heptidin kéyin sot mehkimisining qarari bilen gunasiz dep qoyup bérildim.

Komititning qalghan ezaliri Gérmaniye ichige tarqilip kétip izini yoqutup yoshurunup yürüdü. Ular, urushtin kéyinki qalaymaqanchiliq weziyet qismen tinjighan bir waqitlarda, yeni 1945-yilining axirlirida milli komititning teghdirini belgilesh meqsitide qayta yighilishidu. 26-dékabir küni 16 eza qatnashqan yighilishta pa’aliyet guruppiliri qaytidin retke sélinip, waqitliq rehberlik guruppisi teshkil qilinidu. Weli Qéyumxan qoyup bérilgendin kéyin, yeni 1947-yilining awghust éyida komitit ezaliri üç kün dawamlashqan omumi yighin chaqirishidu. Bu yighinning teyyarliq ishliri kétéwatghan künlerde burunqi köngülsizliklerni toluq unutup, barliq ezalar milli komitit astida qaytidin birliship heriket qilishi kérekliki muzakire qilinidu. Shunga, urush tügeydighan’gha bir ay qalghan waqitta m t b k din ayrilip Türkistan shurasini qurup chiqqan, andin wlasow komititigha qoshulup ketken qares qanatbayéw bilen uning hemralirimu bu yighin’gha qatnashidu. Shundaqtimu bu tür yarishish muhiti aran birer aydekla dawam qilalighan bolup, undin kéyin qanatbayéw milli Türkistan ittapaqida birlikte pa’aliyet qilalmaydighanliqini bildürüp ittapaqtin yene chiqip kétidu.

1948-yilisi Türkiye jumhuriyti hökümiti Gérmaniye qataridiki Yawrupa elliride musapir bolup turiwatqan Musulman Türki qewimdikiler xalisa Türkiyige kélip olturaqlashsa bolidu deydighan bir qarar qobul qilidu. Bundaq bir wezियette, iyul éyida myunxén

shehiride Weli Qéyumxan re'islikide 300 kishilik bir yighin chaqirilidu. Qéyumxan, Türkistanliqlar bu pursetni qoldin bermesliki kérek dep ipade bildüridu. Netijide 1948-yili ichide yüzligen sabiq urush esir Türkistanliq Türkiyige kétiwalidu.

Amérikining sehnige chiqishi

Urushtin kéyinki dewrlerde dunya xeritisi qaytidin siziliwatqan idi. Yawrupa bilen Asiyada intayin éghir küch tengpungsizliqliri otturgha chiqqan idi. Urushtin küchlinip chiqqan Sowétler ittifaqining aldida, menbelirini urushta xoritip tügetken En'giliye bilen Fransiyidek döletler küch tengpongluqini saqliyalighidek hali yoq idi. Ikkila dunya urushida öz qit'esidin sirtqa chiqmasliqqa tiriship baqqan a q sh, en'eniwi bitereplik siyasetini bir chetke chörüp tashlash-tashlimasliqi téxi éniq emes idi. Bundaq bir küch boshluqining otturgha chiqishini aldin perez qilghan Sowétler ittifaqi yalta yighinida zörür bolghan اساسqa érisiwalghan bolghachqa, tarix bergen bu pursetni ching tutup üç tereptin hujumgha ötüşke kirishkenidi.

Sowétler ittifaqi Yawrupada ishghal qiliwalghan Polsha, Chéxslowakiye, majaristan (win'giriye – t) , rominiye we bolghariye qataridiki ellerde komunistik partiyilerni tézlikte qurup chiqip, waqitliq hökümetlerning pa'al heriket qilish shara'itini yaritiwalidu. Shuningdek yene gritsiyide bashlan'ghan ichki urushta komunist partizanlirighimu Sowétler ittifaqi yarem qilip kelmekte idi. Sowétlarning kéyinki nishani ottura sherq idi. Bundaq bir siyasetni urushning deslepki yillirida En'giliye bilen birlikte ishghal qiliwalghan Iranda yürgüzgenidi. Ishghal qiliwalghan jenubi Ezerbeyjan teweside (shimali Iranda) özlirining siziqidin chiqmaydighan qorchaq hökümettin birni qurup chiqish üçün heriket qilishqa kirishidu. Bu jeryanda Türkiyigimu bésim ishlitip yürüp Türkiye boghuzlirida herbi baza qurush hoquqi bilen birge yene qars, ardaxanlarni telep qilmaqta idi. Sowétlarning Asiyadiki nishani Xitay bolup, maw tsé tung (maw zeydungni démekchi –t) rehberlikidiki komunistlarni Xitayda hakimiyet üstige chiqirish üçün herbiy we siyasiy jehetlerde yarem qilip kelmekte idi. Sowétler ittifaqi sherqi Yawrupa, ottura sherq we Asiya teWeliride

yolgha qoyiwatqan bunche keng da'irilik heriketliri amérikini arilashmay jim turiwélisish siyasiti yürgüzüshtin waz kechtürüp, Sowétler ittıpaqıgha qarita küch tengpongluqi siyasiti yürgüzmise bolmaydighanlıqini hés qilduridu. A q sh da'iriliri 1947-yilining mart éyida, Sowétler ittıpaqining tehditige düch kéliwatqan döletlerge qarita «truman telimati» ni otturgha qoyidu. Shu yil iyolda Yawrupa ellirini iqtisadi jehette tereqqi qildurushni meqset qilghan «marshal plani» nini ishqa kirishtüridu. Buninggha taqabil turush üçün Sowétler ittıpaqımu yugslawiye, bolghariye, rominiye, Chéxslowakiye, Fransiye we Italiye kompartiye dahilirini Polshaning sizklarska poréba shehirige chaqirip, 1947-yili 5-öktebirde «kominform» (komunistik axbarat biyrusi, kommunist information béru) ni qurup chiqidu. Urushtin burun qurulghan komunistik intérnatsyonal (komintérn) ning dawami hésawidiki bu teshkilat alghan qararlarda, ishchilar sinipining birdin-bir wetini Sowétler ittıpaqidur; Amérika qoshma shitatliri wekillikidiki jahan'girlikke qarshi eng axirghiche küresh qilip, kelgüside pütün dunyani bir pütün Sowétler dölitini qilip qurup chiqishni özining ghayisi qilidu dep belgiligen idi.

Yene bir tereptin, a q sh hökümiti Sowétler ittıpaqining kingeymichilik siyasitini chekleshte qet'i iradige kelgen idi. A q sh, 1947-yili 22-öktebirde élan qilghan bir bayanati arqiliq Iranning zémin pütünlükige kapaletlik qilidighanlıqini élan qilidu. Shundaq qilip, éran'gha qilinidighan herqandaq bir mudaxilini urush élan qilghanlıq dep qaraydighanlıqini ochuq élan qilghan hésaplandi. Bu jeryanda partilighan Bérlin kirizi bu ikki chong küchning bir-birsidin keskin ayrilghanlıqini éniq otturgha qoyghan bolup, bu ikki küch etirapida siyasi we iqtisadi qutuplinish meydan'gha kelgenlikini körsetmekte idi. Shundaq qilip ikki qutup éniq bir-biridin ayrilghan halet shekillen'gen bolup, soghuq urush téz sür'et bilen bashlinip kétidu. Pirizdént ézixawér éytqandek, komunizm changgili astidiki izilgen xelqler azatlıqqa érishtürülmigiche, roslar burunqi chégraliri ichige we öz inige qaryturulup apet menbesi bolushtin qaldurulmighiche amérika bilen dunya xelqige amanlıq bolmaytti. Shundaq bolghachqa, amérika hökümiti, rusiyiliklerni ishghal qiliwalghan hemde tizginlep turiwatqan ellerdin qoghlap chiqirishni meqset qilip bozek qiliniwatqan ellerge her türlüq yardım qilishni pılanlaydu. Shundaq qilip, élan qilinmighan, qanunliri yézilmighan hemde chégraliri éniq belgilenmigen bir urush

bashlan'ghan h saplinidu. Bu urushning terepliri hemme sahede d gidek qolidin k lidighan pütün imkaniyetlerni toluq ishqa s lip düshmini aldida üstünlükke  r shishke jan-jehli bilen urunishidu. Bu urush – soghuq urush dep ataldi.

Am rikiliqlar künsayin küchiyip k tiwatqan kommunistik tehditige qarita estayldilliq bilen umumiy yüzlük tedbir  lish niyitige k lidu. Sow tler ittifaqi lagiri ichide qalghan milletlarning tashqi alemdeki öktichi küchlrini teshkillep bir sep haligha keltürüsh pikiri, bu türdiki tedbirlerdin biri h saplinatti. Tarix yene bir q tim tekrarlanmaqta idi. 1920-yillarda marshal Pilsudski Sow tler ittifaqigha qarshi Sow t qollari haligha kelt r lgen millitlarning xadimlerini bir yerge jem qilib Prom t  s pini teshkil qilghanidi. G rmaniye-Sow t ittifaqdashliqidin k yin Prom t  s pini yoqatqan G rmaniye, ikkinchi dunya urushi jeryanida ularmu shuninggha oxshaydighan bir sep teshkil qilip, Sow tlerge qarshi milli l jyunlarni qurup chiqishqanidi. Soghuq urushning deslepki yillirida bolsa, bu ishlarni qilish nöwiti am rikigha k lidu. Bu q timqisida, a q sh Sow t ittifaqigha qarshi ortaq sep teshkil qilish  ch n tirishchanliq körsitidu. Am rikiliqlar millet, medeniyet we joghrapiye alahldiliklirige qarimastin Sow tke qarshi barliq küchlerni bir noqtigha toplashni niyet qilmaqta idi. Bu waqitlarda washin'gtondin anglitish b riwatqan «am rika awazi» radi'osi Sow tler qulida qalghan milletlarning tilida anglitishni bashliw tidu. Am rikiliqlar 1948-yilining otturlirida bu milletlarning chet'ellerdiki yitekchiliri bilen k r sh shke kirishidu. M t b k ge wakaliten Weli Q yumxan bilan munasiwet baghlaydu. Weli Q yumxan, u k nlarni mundaq bayan qilidu:

1947-yilining otturlirida komitit pa'aliyitini eslige kelt riwalghaniduq. Bu chaghda am rikiliqlar bizning bilen k r shkili keldi. D misimu, nyur nberg sotidin k yin ular bilen y qin alaqliliship turattuq. Am rikiliqlar kommunistikge qarshi bir sep teshkil qilishni telep qilishti. Ular, bu türdiki bir septe turup pa'aliyet qilidighan muhim teshkilatlargha yadrem qilidighanliqini  ytishti. Men ulargha, Türkistan musteqilliqini  trap qilish, m t b k ni uning birdin bir wakaletchisi dep qobul qilishqa maqul bolghininglardila siler bilen birlikte pa'aliyet qilishimiz mumkin dep  yttim. Ular, bu pikirimizni awal bir muzaklire qilip chiqidighanliqini, emma buninggha waqit jiq k tidighanliqini

qoshup qoydi. Shundaq qilib, ular bilan birer yildek birge pa'aliyet qilishtuq. Amérikiliqlar Yawrupadiki küch tengpongluqi bilan Sowét ittifaqining ichki tüzülmisini yaxshi bilip ketmeytti. Kéyin ular manga bergén jawabida shu waqittiki xelqaraliq küch tengpongluqi noqtisidin teliwimni qobul qilalmaydighanliqini éytishti. Netijide, ular bilan bolghan hemkarliqimizgha xatime berduq.

1949-yilining sintebiridin bashlap «milli Türkistan» jorinli chiqishqa bashlaydu. Desliwide birla xil til bilan bésilghan bu zhornal, 1950-yilidin bashlap én'gilizche bilen özbek Türkchisi bolup ikki xil tilda bésilishqa bashlaydu. Bir yildin kéyin erép elliride yashawatqan Türkistanliqlargha qaritilghan erépche bilen erép heripliridiki Türkche bolup üçinchi xil yéziqtikisimu qoshup bésilishqa bashlaydu.

Rusiye xelq azatliq komititining qurulushi

Amérika hökümiti Sowétke qarshi küchlerni bir noqtigha toplash pilanini ishqa ashurush meqsitide «rosiye xelqlirini azat qilish üçün amérika komititi» namida bir teshkilat qurup chiqidu. Bu komitit, Sowétler ittifaqi terkiwidiki barliq milletlarning musapirlirini bir noqtigha yighip keng da'iriliq birliksep teshkillesh ishida achquchluq rol élish pilanlan'ghan idi. Teshkil qilinidighan bu lagirgha mes'ul qilib teyinlinidighan namzatliqqa, 1917-yili öktebir inqilawi dewride rosiyige rehber bolghan sotsyal démokratlar dahisi kréniski eng muwapiq namzat qilib tallap élinidu. Némislarning urush shara'iti astida général wasow wastisigha tayinip emelge ashurmaqchi bolghan pa'aliyetlerni bu nöwet amérikiliqlar, shuningdek ténych shara'it astida krénski bilen qanat yaydurushni pilanlimaқта idi.

Krénski, birinchi qedemde Yawrupada komunizmgha qarshi pa'aliyet qilib kéliwatqan ros teshkilatirini rus xelqini azat qilish komititi namidiki bir teshkilat yitekchilikide bir noqtigha yighishqa kirishidu. Bu teshkilat, mélgunow guruppisi (rosiye erkinliki üçün küresh ittifaqi), baydalakow guruppisi (milli emgekchiler ittifaqi), krénski guruppisi (xelq erkinliki üçün küresh jemiyiti), yakowlow guruppisi (rosiye xelq azatliqi üçün küresh ittifaqi) we wasowning

ikkinchi dunya urushi jeryanida qanat yaydurghan kürishining dawami bolghan wlasowchilar guruppisi qatarliq 5 guruppidin teshkil tapmaqta idi. Bu komitit, birinchi qétimliq yighilishida qanat yaydurulidighan heriketning pirinsiplirigha munasiwetlik bir qisim qararlarnimu qobul qilishidu. Élin'ghan bu qararlar bilen buning keynidin barliqqa kelgen weziyet musapir Türki qewim metbu'atlririda tüwendikiche ekis ettürüldi:

Besh xil urus teshkilati birliship qobul qilishqan qararlargha asasen, milletlarning öz teghdirini özliri belgilesh hoquqini étrap qilish bilen birge, “rusiyining bölünishi bu milletlarning menpe'etlirige muwapiq emes dep qaralghanliqi üçün, fidratsiye we milli medeniy aptonomiyeni asas qilip qurulidighan Rusiye milletliri ittapaqini saqlap qélishta ching turghanliqi” otturgha qoyulghan. Shtutgart layihisige asasan'ghanda, bir türlük ochuq parlamént mahiyitidiki «Rusiye xelqlirini qutuldurush shurasi» atmish neper wekildin teshkil tapidiken. Uruslar bilen urustin bashqa milletler 20 din wekil chiqirishidiken, qalghan 20 neper wekilni millet ayrimastin ilmi we sen'et xadimliri teshkil qilidiken. ...

Goya ötken 35 yil mabeynide héchqandaq bir weqe yüz bermigendek, urus siyasi teshkilatlririning ortaq pa'aliyetlirige “rusiyide 1917-yilqi fiwral inqilawi élan qilghan xelq hakimiyitining teshkillinish pirinsipliridin – yeni krénskichilikdin – ish bashlashni tekliq qilishqanliqi intayin muhim ehmiyetke ige” ikenmish. Ular, inqilap jeryanida sabiq charRusiye tértoriyisi üstide qurulghan bir qatar döletlerni, bu jeryanda 1918-yilining may éyida musteqilliqini élan qilghan, ikki yildin kéyin Sowét hökümiti teripidin bésiwélin'ghan Ezerbeyjan, Ermeniye, Groziye we shimali kapkaziyini qilche közge ilishmighan. Ular yene kapkaziyide musteqilliq üçün qozghalghan qozghilanglarda aqqan derya-derya qanlarnimu qilche küzde tutmighan.

Dégendek, bu urus guruppilirining yighinda qobul qilin'ghan qararlardin birside pilan qilin'ghan birlashme sep asasen ishliyelmes halgha keltürülgen:

Rosiyidiki 1917-yilqi fiwral inqilawi (krénski yitekchilikide barliqqa kelgen sotsyal démokrachilar inqilawi közde tutulmaqta. Yene shu

yilining öktebir éyida bolshéwiklar inqilawimu yüz bergen idi. – aptorning izahati) teripidin élan qilin'ghinigha oxshash, bu qétimmu xelq hakimiyiti tiklinip rosiyining barliq xelqlirige teng-barawerlik hoquq bérilidu, bu hoquqlardin paydilinip barliq millet xelqi erkin awaz bérish اساسida öz teghdirlirini özliri belgileydu. Emma rosiyining bölünishi, yeni “balkanizatsiye” rosiyini apet déngizige paturiwétidighanliqi muqerrer.

Hökümet, bu qarargha اساسen Sowétler ittapaqini teshkil qilghan urustin bashqa milletlarning bu ittapaqtin bölünüp chiqishini bir apet dep bahalighan. Bundaq bir bölünüp chiqish qarari peqet omumi qurultay testiqlari arqiliqla mumkin bolidighanliqi belgilen'gen. Netijide, herqaysi milletlarning öz teghdirlirini özliri belgilesh hoquqi bolshéwiklarning yolgha qoyup kelginige oxshash qeghez üstide qélisqa mehküm qilin'ghan idi. Bu türdiki bir komitit, öz musteqilliqi üçün küresh qiliwatqan urus bolmighan milletlarning wekilliri teripidin qobul qilinishini qiyas qilish esla mumkin emes idi. Dégendek, komitit qararlrining élan qilinishidin kéyin m t b k teripidin élan qilin'ghan bayanatta tüwendikidek qarashlar otturgha qoyulidu:

Krénskinin 1951-yili 20-awghust künisi qurup chiqqan «urus xelqining azatliq shurasi» teshkilati bilen «milli Türkistan ittapaq komititi» ning (m t b k) héchqandaq munasiwiti yoq. Komititimiz bundaq bir teshkilatni étirap qilmaydu. Bu teshkilat peqet uruslarchila munasiwetlik bir teshkilat bolup, ularning Türkistanliqlar heqqide pikir bayan qilish hoquqi yoq. Türkistan xelqi urus emes. Crénskinin ghayisi urus jahan'girlikini qurup chiqishni meqset qilmaqta. Bizning meqsidimiz bolsa, bir milli Türkistan dölitini qurup chiqishtur.

Qarshi inkas bildürgenler yalghuz milli Türkistan ittapaq komititi bilenla cheklinip qalmaydu. Urush axirlashqandin kéyin Ukra'inaliq milletchiler qurup chiqqan a b n (anti bolshéwik natsyons) teshkilatimu buninggha oxshap kétédighan bir naraziliq bayanatini élan qilidu. Emma amérikiliqlar Sowétke qarshi milletlarning bu ishlargha alahide diqqet qilidighanliqigha qolaq salmayla qalmay, bundaq naraziliqlargha bek ehmiyet béripmu kétishmeydu. Amérikiliqlargha nisbeten rusiyidiki اساسliq mesile tüzüm mesilisi bolup, yoqutulushqa tigishlik bolghan dühmen bolshéwiklarla bolishi

kérekmiş; Amérikiliqlarning neziride, rosiye bilen uruslarning changgili astidiki milletler ottursidiki zidiyetlerni bolshéwiklar aghdurulghandin kéyin hel qilsimu bolidighan mesililer hésaplinatti. Amérika komititi, u waqitlarda élan qilghan analizlirida bu tür qarashlirini ochuq ipadileshkenidi:

Amérika komititi bügünki künde Sowétler ittifaqini teshkil qiliwatqan zéminlerdiki dölet shekli bilen musteqbel dölet tüzülüş mesililirini erkin saylam ötküzüsh imkaniyatini qolgha keltürginidin kéyinla andin bu zéminlarning puxraliri teripidin hel qilalaydighanliqigha ishinidu; Shundaq bolghachqa, her qaysi gurup yaki bir qism muhajirlar tekliq qilishqan hel qilish usullirini qollap quwetlesh meydanida turmaydu.

«Türkler éli komititi» ning qurulushi

A q sh da'iriliri otturluqtiki shunche naraziliqlargha qarimay, mesililerni öz xahishi buyiche hel qilishta ching turmaqta idi. Otturluqta mewjut teshkilatlar amérika pilanigha qarshi turiwatqan bir ehwalda, krénski yitekchilikide qurulghan bu teshkilatqa qoshulidighan yéngi teshkilatlarni qurup chiqishtin bashqa chare yoq idi. Shundaq qilip, uroslardan bashqa milletlarning yitekchiliri arisidiki öktichi kishiliri bilen munasiwet tiklinip, ulargha yarem qilish kapaliti bilen ayrim teshkil qurushigha qiziqturulidu.

A q sh ning bu tür teshwiqati netijiside, barliq milli teshkilatlarda körülginidek m t b k ichidimu bölünüşler kélip chiqishqa bashlaydu. Amérika yardimige tayan'ghan qares qanatbay re'islikidiki bir gurup sabiq m t b k ezaliri bashqa bir teshkilat qurushqa kirishidu. A. Berdimurat, tajimurat we Weli zunun qataridiki bir qisim komitit ezalirimu bu gurupqa qoshulup kétidu. Netijide, 1951-yilisi «Türk éli komititi» namida bir teshkilat qurulidu. Bu yéngi teshkilatning qurghuchiliri bu heriketning otturgha chiqishini mundaq tonushturidu:

Bu yerde biz shuni körsitip ötimizki, Türkistan milli azadliq komititi – Türk éli – teshkilatining barliqqa kélishi, amérikan komititi wastisida

we yurtdashlirimizdin bekla az qismining teshebbusi asasida otturigha chiqqan.

Bu gurupping shekillinishide amérikan komititi bilen bir qatarda Zeki Welidi Toghanmu küchlük tesir körsetkenidi. Welidi, Türk éli qurghuchilirining 1950-yili 18-sintebir künisi Gérmaniyining myunxén shehiride chaqirghan teyyarlıq yighinigha qatniship ularni qollap quwetleydighanliqini bildüridu. Zeki Welidi Toghan, shu chüghda yazghan «Türkistanlıqlarning birleshme dawaliri» mawzuluq bir parche maqalisida Türk éli bilen m t b k heqqidiki qarashliri, shuningdek shu qétimqi bölünüşning esli sewepliri üstide tüwendikiche yip uchilirini bérip ötidu:

Bügünki künde birla büyük Türkistan sheklide birlishishni arzu qilidighan sherqi Türk qewimliri ottursida bir terepte özbekler, yene bir terepte Qazan Türkiy qewimliri (Idil-Ural Türki qewimlirini közde tutidu – aptor) öz'ara qazaq-qirghiz teWelirini öz tesir da'irisige tewe yerler dep ikkige ayrish arzusi yatmaqta. ...

Özi bir qazaq bolghan Mustapa Choqay oghli hayat bolsa idi, rosiye-Gérmaniye urushi jeryanida Türkistanlıqlar bek inaq ittipaqliq ichide yashighan bolar idi. Emma rosiye mehkümi Musulmanlarning ichki ehwalidin toluq xewiri bolmighan Némislar esirge chüshken Türki urughliri (qewimi) ottursida özbekler bilen Qazanlıqlarni rehberlik ornigha chiqirish, yeni qebililer ottursidin bu ikkisini mexsus talliwélish tek xata siyaset yürgüzgenidi. Shundaq qilip bular ottursida riqabet peyda boldi. Özbek rehberlikige razi bolmighan qazaqlar yaki bolmisa tatar rehberlikini xalimighan bashqirtlar qarshi tereptikiler teripidin bolshéwik déyilishi netijiside, hitlér hökümitining ularning péyigha chüshiwélishini keltürüp chiqarghanidi. ...

Bügünki künde miyunxéndiki qazaq, qirghiz, özbek we Türkmen shiwiliride Türk éli mejmu'esini chiqiriwatqan qares qanatbaygha qarshi milli Türkistan jornilini chiqiriwatqan Weli qéyum, qarshi terepni "aq urus" dep maqalilar élan qilmaqtiki, bularning hemmisi eslide kona adawetlirining dawamidin bashqa nerse emes.

Shundaq qilip, Zeki Welidi Toghan «Türk éli komititi» wastisi arqiliq qaytidin siyasi sehnige chiqqan déyishke bolatti. Bu qétim uning siyasiy sehnige chiqqan yéri Gérmaniye bolup, düch kelgen siyasiy reqibi m t b k bilen uning re'isi bolghan Weli Qéyumxan idi. Herqandaq bir sewep körsitilishidin qet'i nezer, Türk éli teshkilatining qurulishi netijiside, 1920-yillardin béri Yawrupada qanat yaydurulghan Türkistan milli herikiti tunji qétim éghir bölünüş halitige düch kelmekte idi.

Qanatbay yitekchilikidiki bu guruppa 1951-yilining sintebir éyidin boshlap «Türkistan azatliq komititi» nami bilen qurulup, «Türk éli» dégen bir neshriyat epkarinimu chiqirishqa kirishidu. Ikki format chongliqidiki bu zhornal, Türkche we urusche ikki xil tilda bésilmaqta idi. Bu zhornalda, Türkistan jumhuriyetliride ishilitidighan barliq Türki shiwilerde maqalilar élan qilinishigha alahide tirishchanliq körsitilgen idi. Zhornalda, siyasi we ilmi xaraktirdiki maqalilargha qoshumche qilinip yene bir edebi bölüm bilen xewer bölümimu bar idi.

Yene bir tereptin Türk éli komititining krénski re'islikidiki urus muhajir teshkilatliri bilen birlikte pa'aliyet qilish heqqidiki tirishchanliqliri, m t b k bashchiliqidiki Türkistan diyasporasi teripidin qattiq tenqitlenmekte idi. Tenqitte ulargha xa'inliq we bölgünchilik qildi dégen guna artilghan idi. Bu tenqitlerge qarita Türk éli komititi özini munu gepler bilen aqlimaqta idi:

Bügün barliq muhajirlar arisidiki démokratik küchler bolshéwikchilikke qarshi küreshte bir merkezge yighilishi, siyasi muhajirlarning eng muhim wezipiliridin biri hésaplinidu. ... Türkistanda bolshéwiklar hökmüranliqi bolmighan musteqil bir milli hökümet qurup chiqish üchün chaqiriq chiqarghan Türk éli komititi, amérikan komititi re'isi don léwinning siyasi muhajirlar ichidiki barliq démokratik küchlerni bir noqtigha yighish jehettiki tirishchanliqigha yardem qilalaydu. ...

Buninggha oxshash, shtutgart shehiride chaqirilghan qurultayda birlikke kelgen 5 urus teshkilatining milli mesilige munasiwetlik qararlrini Türkistan komititi toluq qobul qilmighan bolsimu,

bolshéwikchilikke qarshi birlashken küch teshkil qilghanliqi üchün Türk éli komititi ularni qollaydu.

Krésniski rehberlikide qurulghan rosiye milletlirini azat qilish shurasi, tunji qétimliq omumiy yighinini 1951-yilining 3~7-noyabir künliri wiyésbadénde chaqiridu. Bu yighinda beshi urus, jem'iy 11 bolshéwikchilikke qarshi muhajir guruppiliri bar idi. Bu yighin'gha Türkistan'gha wakaliten Türk éli – azatliq komititining re'isi qares qanatbay bilen dölet taghiberli qatnashqanidi. Yighin jeryanida urus guruppsidikiler öz közqarashlirini urus bolmighan muhajir guruppsidikilerge qobul qildurush üchün xéli bek tirkishidu. Ularning bu türdiki küchlük bésimliri démokratik teshkilatlar bilen birlikte pa'aliyet qilishqa razi ikenlikini her noqtida ipadilep kéliwatqan Türk éli wekillirininimu qattiq renjitkenidi:

Wyésbadén qurultiyida urus teshkilatliri (n t s, natsyunalni trodowoy, soyuz, mélgunow bilen krénski guruppsidikiler) öz pirinsiplirini qobul qildurush üchün pütün charilarni ishqa salghanidi. ... Türk éli komititi héchqachan bashqa birsining yaki bashqa birer teshkilatning qoyruqi bolushni xalimaydu hemde xalishimu mumkin emes. ... Türk éli komititi héch bir waqit krénski ependining, mélgunowning yaki bolmisa solidaritéchi n t s ependilirining yol körsitishi astida heriket qilishni xalimay kelmekte. ... biz bolshéwikchilikke qarshi ittapaqdashliq teshkil qilish qarishini qollash bilen birge, rosiye namini bizgimu téngishqa urun'ghan urus jahan'girlikini qobul qilalmaymiz. ... Türkistan, héchqachan rosiyining bir parchisi bolmaydu, héchqachan bolup baqqan emes. ... bizning komititimiz kelgüside qurulidighan ortaq hemkarliq merkezige qatnishishqa teyyar bolsimu, emma bizning ishlimizgha uruslarning arilishiwalmasliqini telep qilimiz.

Qurultay dawam qiliwatqan künlerde, krénskining hemkarliq merkizige qatnashmighan, amérikiliqlarning bu jehettiki tirishchanliqlirini muwapiq körmigen bashqa guruptikiler birlikte bir parche bayanat élan qilip, amérikani rehberliki bilen krénskige bolghan naraziliqini ipadileshti. Xéli köp milletlarning wekilliri birlisip qol qoyghan bu doklatqa m t b k namida Weli Qéyumxan, Ezerbeyjan

milli teshkilatliri namida bolsa mehemmet imin rosulzade qol qoyghanidi.

M t b k bilen Türk élining bölünüshi

Bu türdiki munaziriler dawam qiliwatqan bir waqitlarda, Türk éli komititi 1952-yilining 29~30-awghust künliri miyunxén shehiride «Türkistan muhajirliri birinchi qurultiyi» dégen namda bir yighin chaqiridu. 70 tek Türkistanliq qatnashqan bu yighinda Türkistan milli azatliq komititi – Türk élining nizamnamisi qobul qilinip, kelgüsi toghriliq bir munche qararlar qobul qilinidu we rehberlik hey'etliri saylap chiqilidu.

Nizamnamining birinchi maddisida komititning nami “Türkistan milli azatliq komititi – Türk éli” dep atilidighanliqi, bu teshkilatning meqsidi Türkistanni bolshéwik-komunistlar zulumidin azat qilish, Türkistanda milli ittapaqliq اساسida musteqil bir dölet qurup chiqish dep körsitilgen. Shuningdek yene bu teshkilat Türkistanda yashaydighan her qewmdin 3 neperdin wekil qatnashturulghan bir komitit teripidin bashqurulidighanliqimu belgilen'gen. Bu komitit bir neper re'is we 6 neper bölüm bashliqi teyinlep wezipige teyinleydighanliqini belgiligen. Saylam netijiside re'islikke qarés qanat bay, mu'awinliqqa o. Exmetjan, bölüm bashliqlirigha bolsa a. Ko (siyasi ishlar mes'oli), k. Qoshoy (metbu'atchiliq ishliri mes'uli), aqbergen (herbi ishlar mes'uli), m. Erkin (maliye ishliri mes'uli) we doktor a. Keskin (ilmi ishlar mes'uli) qatarliq kishiler teyinlen'gen. Qurultay jeryanida Türkistanliq muhajirlarning Türk éli komititi etrapida ittapaqlishishigha kapaletlik qilish, bolshéwikchilikke qarshi küreshni démokratik küchler bilen birlikte qanat yaydurush, urushtin keyin Gérmaniyide turup qalalighan Türkistanliqlar arisida teshkillinishni ishqa ashurush we bir mezigil latin we islavyan heripliri bilen chiqiriliwatqan Türk éli jornilini erip heripliri bilenmu chiqirish qataridiki qararlar qobul qilin'ghan idi. Qurultay jeryanida sözlen'gen nutuqlarda tashqi dunyadiki siyasi klüreshlarning asasi simowuli qilip Mustapa Choqay oghli teriplep körsitilgenidi. Komitit ezasi doktor keskinning nutuqidiki bezi qisimlar bundaq bir ipadini éniq körsitip turatti:

Türkistanning teghdirini meyli Qéyumxan yaki qanat bayning héchqaysi belgilyelmeydu. Türkistan teghdirini belgileydighan kishiler bu qurultayda olturghanlardur. Eger biz bugün Türkistanning siyasi dahisini tilgha almaqchi bolidikenmiz, uning üçün peqet birla Türkistanliqni dahimiz qatarida xatirlishimiz mumkin: u kishi – merhum Mustapa Choqay oghlidin bashqa birsi emes. Bizning tutqan yolimiz Choqay yolidur. U yol – bölünmes, parchilanmas birla Türkistan qurush yolidur. Eger bu yolda méngishni xalimaydighan birsi arimizda bar bolsa, weten-xelq namida undaq ademni arimizdin qoghlap chiqirishimiz kérek. Türk éli komititi Choqay bizge qaldurup ketken milli yolida méngiwatqan, Türkistanni jahan'girlardin qutquzushning musteqilliq kürishini qanat yayduridighan bir komitittur. Shunga bu komititni Choqay komititi dep ataymiz. Shundaq bolghachqa, Choqayning kona düshmenliri bizge qarshi her türlüq qarilash teshwiqatliri bilen shoghullinip kelgen idi. Biz undaqlarni arimizdin tazilap chiqarduq.

Shundaq qilip, Qéyumxan bashchiliqidiki we m t b k nimu öz ichige alghan Türk éli komititigha qarshi heriket qilidighan bashqa gurohtiki kishiler buzghunchiliq salghuchilar dep qaraldi.

Qurultaydin kéyin qares qanatbay Türkiyige bérip u yerdiki Türkistanliq muhajirlar bilen uchrushidu. Türkiyidiki Türkistanliq ziyalilar ichidin Türk éli komititigha eng muhim yarem Zeki Welidi Toghan bilen uning yéqinliridin kélidu. Buning eksiche tahir chaghatay bashchiliqidiki sabiq m t b ezaliri Gérmaniyide pa'aliyet qiliwatqan her ikkila komititqa qarshi chiqmaqta idi. Shu seweptin ularda Türk éli komititini himaye qilish deydighan bir xiyal yoq idi. Bu waqitta Türk éli komititi bilen Weli Qéyumxan ottursidiki küresh shiddet bilen dewam qilidu. Türk éli rehberliki Weli Qéyumxanni Türkistan mesililirini öz qolida tutush, özi otturigha qoyghan qarashlardin bashqa otturgha chiqqan idiywi heriketlerni buzghunchiliq heriketliri dep bahAlashmaqta idi. Türk élíchilarning qarishi boyiche urush jeryanida qanat yaydurulghan küreshler eslide Türkistan üçün qanat yaydurulghan küresh hésaplanmaydiken. Chunki, musteqilliqni asas qilidighan bir küreshke hitlérning peskesh irq deydighan siyasiti hergiz yol qoymaytti. M t b k teripidin qobul qilin'ghan birdin-bir rehber

pirinsipi démokratik dunya shara'iti astida toghra yol tutqanliq hésaplanmaydighanliqini tekitlep körsetken Türk éli gurohidikiler, bundaq bir pirinsipning Türkistan mesilisini tuyuq yolgha bashlap kétidu dep hésaplishatti.

Bu ikki teshkilat arisidiki bu tür sürkilishler tebi'i halda sirttiki Türkistanliqlarghimu tesir körsitishke bashlighan bolup, bir qatar bölünüşlarning kélip chiqishigha sewep bolmaqta idi. Netijide, se'udi Erebistan, Hindistan we Pakistan qataridiki ellerde yashaydighan bir qisim Türkistanliqlarni krénski komititi bilen uning bilen hemkarliship pa'aliyet qilip kéliwatqan Türk éli komititigha öktichi bolghan «milli Türkistan» jornilida élan qilghan naraziliqlar, bu türdiki bölünüşlarning éniq isharetleri qatarida otturgha chiqqan déyishke bolidu.

Buninggha oxshaydighan emma téximu küchlük küreshler kapkaziylilik guruppilar ichidimu roy bermekte idi. Elixan qantömürning «kapkaziye » jornilida, krénski gurohi bilen birlikte pa'aliyet qilghanlar, kyuslinglar (kyusling – ikkinchi dunya urushi jeryanida wetinini ishghal qiliwalghan Némis armiyisi bilen hemkarliq ornatqan norwigiye bash ministirining ismi. Bu weqedin kéyin, kyusling dégen bu atalghu, ishaliyetchi küchler bilen hemkarliq ornitidighan siyasetchilerge bérididighan omumi siyasi leqemge aylinip qaldi. «Uyghurche kitaplarda weten xa'inliqini ipadileydighan bu isim “kisling” dep atilip kélin'genliki melum –t> – aptorning izahati) dep atilip, ulargha qarshi keskin küresh qanat yaydurulmaqta idi:

Dönek «swobodniy kawkaz» bilen «Ezerbeyjan» zhornalliri اساسida birleshken kapkaziye kyuslingliri hamiylirigha – krénskilerge, melgunowlargha, nikolayiwiskilargha we bashqilirigha – her türlü ishlarigha ghalchiliq qilishqa urunmaqta. Bular bilen hemkarliq ornatqanlar we shimali kapkaziye dégeni urus bugdanow nami bilen niqapliwalghan bir qorquncha qmu, nyo-yorkta chiqidighan «nowoyé ruskoyé slowo» gézitining shepiliride uruslargha yalaqchiliq qilip yürmekte.

Bu türdiki endilerning hemmisi ghojayinlirining arzusigha maslaship, kapkaziyliliklarni uruslar teripige ötüshke qayil qilish yolini

tutqan. Bundaqlar bu türdiki urunushlirida aldi bilen mazimizni we gheyri urus milletlirining zulum astida yashawatqanlirini, bügünki Sowétler ittifaqining heqiqi ehwalini inkar qiliship, her türlü yirginishlik charilarni ishqa sélishtinmu bash tartmay kelmekte. Bu türdikilerning Rusiye jahan'girlikige qarshi pozitsiyiliri bekla bir tereplime bolup kelmekte. Rosiyining impiriyisining pütünlükini saqlap qélishqa urun'ghan ependilerning nezeriyilirini biwaste hem toluq tekrarlashda ching turushmaqta.

Bolshéwiklarga qarshi hemkarliq merkizi

Sowétler ittifaqi ichidiki milletlarning milli héssiyatligiga bek étiwar qilib ketmeydighan amérika qoshma shitatliri da'iriliri, tunji teshkilleshni bashlatqan waqtida rosiye milletlirini azat qilish amérikan komititi dégen namni ishletken idi. Yeni bir menide amérikiliqlar rusiyige qul qilin'ghan barliq milletlerni rosiye milletliri dep qobul qilghan hésaplinatti. Sowétler ittifaqini rosiye bilen "teng" menide körüş, Sowét tewesidiki oxshimighan milletlerni "rosiye xelqi" dep qobul qilish, peqetla amérikiliqlarla sadir qilalaydighan xataliqlardin biri hésaplinatti. Bu milletlarning musteqilliq teleplirininu közde tutmaydighan a q sh hökümiti, Sowétler ittifaqi yimirilgendin kéyin bu türdiki teleplerni qaytidin oylashidighanliqini, waqti kelgende xelqlarning öz teqdiri heqqidiki qararini özliri béridighanliqini éytip, bir menide mujmel, gépide turmaydighan siyasetni otturgha qoyushqanidi. Bu komitit qurulushi bilen bir waqitta otturgha chiqqan tenqitler bilen naraziliqlar, a q sh da'irilirini bu mesilini qaytidin muhakime qilishqa mejburlaydu. Muhakime arqiliq otturgha qoyulghan hel qilish charisi, charrosiye dewrini eslitidighan rosiye milletliri uqumining ornigha bolshéwikchilik atalghusining dessitilishi, milli musteqilliq kürishini idiyologiyilik asas üstige tiklep körsitistin bashqa nerse emes idi. Yeni, bolshiwizimge qarshi idiyini bir künlük qilib paydilinishni meqset qilishtin bashqa nerse emes idi. Shundaq qilib, amérika komititining namimu "bolshéwikchiliktin qutulush üçün amérikan komititi" dep özgertilidu.

1952-yili ötebirning 16-künisi urus partiyilirining wéysbadénda awal chaqirghan qurultiyidin perqlendürüş üchün “wéysbadénchilar” dep nam bérilgen 5 gheyri urus guruppisi yighilip bir qétim qurultay chaqirishidu. Ukra’ina bilen bélirosiyelik guruppilar bu yighin’gha qatnashmaydighanliqlirini uqturidu. Yighindin kéyin qaytidin bir kélishim imzalinip, “bolshéwikchilikke qarshi küresh qilish hemkarliq merkizi” qurulghanliqi élan qilinidu. Hemkarliq merkizining pa’aliyetlirini qanat yaydurush meqsitide profissor mélgunow re’islikidiki 10 kishilik bir merkizi biyro teshkil qilinidu (bu merkizi biyro töwendiki kishilerdin teshkil tapidu: sérgéy pétrowich mélgunow, wasili fyodorowich buténkow, iwan alékséyiwich kurganow, gyorgi il’ich antonow, noy konistantinowich sisadzh «Groziye milli shurasidin», jeyhun hajibeyli «Ezerbeyjan milli ittipaq komititidin», élbért ismayilowich xudarow «shimali kapkaziye milli ittipaqidin», grigori saxaruni «Ermeniye ittipaqidin» we qares qanatbay «Türk éli komititidin» – aptorning izahati).

Buningdin bashqa 20 neper urus, 20 neper gheyri urus we 20 neper alim bolup jem’i 60 kishilik bir hemkarliq shurasimu teshkil qilinidighan bolidu. Emma rosiye xelqliri komititining ret qilinishigha sewepchi bolghan mesililer öz pitiche saqlinip kelmekte idi. Sowét tewesidiki milletlarning teghdiri mesilisi kelgüside qurulidighan xelq qurultiyining hel qilishigha qaldurulghanidi. Yene bir ish, bolshéwiklar tüzümi aghdurulush jeryanida héchqandaq bir millet musteqilliq élan qilalmaydu dep belgilen’genidi. Bundaq bir hoquq peqetla baltiq elliri üchünla tonulidu dep békitilgenidi.

Milletler mesilisi üstidiki bu tür mujmellikler yéngidin qurulghan bu hemkarliq komititini qattiq tenqit obiktiwigha aylandurup qoyidu. Bu organning sirtida qalghan milli teshkilatlar bu yéngi teshkilatning rosiye pütünlükini qoghdap qalidighan bir organ’gha aylan’ghanliqini, inqilap dewrliride qurulghan musteqil döletlarning heqlirini tartip élishqanliqini, rostin bashqa milletlarning musteqilliqining omumi rosiye qurghuchilar qurultiyi bilen yerlik qurghuchilar qurultay qararlrigha qaldurulghanliqining qobul qilish mumkin bolmaydighan bir ish ikenlikini ipadiliship, bu heqte küchlük naraziliq pa’aliyetlirini bashliwétidu.

Bolshéwiklarga qarshi merkez pa'aliyetliri urus milletlirini azat qilish amérikán komititigha oxshash, aridin uzun ötmeyla yar liwige kélip toxtap qalidu. Ikki yildin béri dawam qilip kelgen zidiyetler amérikán komititining ümidlirini yoqqa chiqarghan bolup, herqaysi guruppilarga bérilidighan yadremlermu aziyishqa bashlaydu. Amérika yadrimining kamiyishigha egiship, bu yadremlerge tayinip qurulghan teshkilatlarda keyni keynidin yéngi mesililer körülüşke bashlaydu. Dégendek, 1952-yilining axirlirigha kelgende Türk éli komititining eslldila sani az bolghan xadimliri arisidimu zidiyet we shexsi sürkülüşler bash kötürüşke bashlaydu. Yil axirgha kelginide qares qanatbay re'isliktin we hey'etliktin istipa béríp, uning ornigha dölet taghiberli saylinidu. Emma aridin bir mezgil ötkendin kéyin, umu urnini k. Qudaybergen'ge ötküzüp bérishke mejbur bolidu. 1953-yilining otturlirida a q sh da'iriliri bolshéwikchilikke qarshi küresh siyasitide zor özgirish yasash qararigha kélidu. Bu tür siyasi özgirish, qalghan wéysbadénchilar komititlirige oxshash, Türk éli komititiningmu meghlobiyetlik aqiwitini keltürüp chiqiridu.

Amérikán komititining aqiwiti we yéngi izdinishler

Sowétler ittifaqi organlirining ichki pa'aliyetchanliqi bilen uruslarga qul qilin'ghan milletlarning sotsiyal siyasi tüzülüşlirini toluq közde tutulmay otturgha qoyulghan bolshéwikchilikke qarshi hemkarliq merkizi deydighan bu lahiye, axirida ongushsizliq bilen netijilinidu. Bu merkez oxshimaydighan milletlerge wekillik qilidighan bir merkez bolghanliqi üçün, nurghunlighan saheler boyiche kütken ümidlirini, yetmekchi bolghan nishanlirigha mas kelmigen her türdiki guruppilarni bir septe tutush, ularni pa'aliyetke yiteklesh bekla müshkül bir ish hésaplinatti. Dégendek, bu organ qurulghan deslepki yilisi, hemkarliq merkizining ichidimu bölünüş körülidu. Bu jeryanda amérikán layihisige qarshi chiqqan sabiq Prométéchi guruppilar yene shu myonxénda yighilip "Parizh bluki" namida bir siyasi teshkilat qurushqa kirishidu (Parizh bluki 1953-yilisi myonxénda Ukra'ina, Ezerbeyjan, Türkistan, Qirim, shimali kapkaziye, Idil-Ural, Ermeniye, blorosiye, Groziye we urus kazakliri milli teshkilatlirining qatnishishi netijiside qurulghanidi. – aptorning izahati). Xuddi Promété herkitide

bolghinidek, bu bluktimu Ukra'inaliq milletchiler yitekchi orunda idi. Groziyilikler, Ezerbeyjan milli herikiti, shimali kapkaziyilikler, Idil-Ural milli merkizi, Qirim milli merkizi, tahir chaghatay bashchiliqidiki Türkistan milli ittifaq herikiti qataridikiler bu sepning qalghan hey'etlirini teshkil qilmaqta idi. Parizh biluki yéngi qurulghan waqitlarda a q sh teripidin qismenlikte bolsimu yadrem qilinishi bilen birge, bolshéwikchilikke qarshi hemkarliq merkizi da'irisi ichidiki urus guruppilirigha qarshi terepte turup pa'aliyet qilishi sewebidin, bundaq yadremmu bekla cheklik halette qalidu.

1953-yilning otturlirigha kelginide, a q sh da'iriliri bolshéwikchilikke qarshi hemkarliq merkizi jehettiki ongushsizliqlirini resmi türde étrap qiliship, bu layihe üchün iqtisadi jehettiki yadrimini toxtitidighanliqini élan qilishqa mejbur bolidu:

Intayin muhim bir dewr ichide amérikan komititining bu jehettiki teshebbusliri izchil türde meghlobiyetke düch kélip turghanliqi üchün, amérikan komititi yéqin kelgüside birla muhajir sépining qurulushidin ümid yoqliqini étrap qilishtin bashqa amal yoqliqini qobul qilishqa mejbur boldi. ... bögün'giche bolghan ariliqta démokratik küchlerning hemkarliqini asanlashturup bérish meqsidide amérikan komititining qilghan yadremliiri 1953-yili 31-awghusttin bashlap pütünley toxtitilidu.

Bu qarar bilen teng, myonxén shehiride hemkarliq merkizi üchün ayrilghan binaning bikar qilinishi telep qilinidi. Shundaq qilip, pütünley amérika yadrimi asasigha qurulghan Türk éli komititini mu öz ichige alghan barliq sun'i milli merkezlerning hemmisi dégidek pa'aliyetlirini toxtitishqa mejbur bolidu. Bolshéwikchilikke qarshi küreshni muhajirdiki guruppilar wastisigha tayinip qanat yaydurush jehette ongushsizliqqa uchrighan amérika da'iriliri, qaytidin bir siyaset belgilep chiqishqan idi. Bundin kéyin küreshni biwaste a q sh da'iriliri bashquridighan qilip teshkillinidighan teshkilatlar wastisi arqiliq qanat yaydurushni pilanlishidu. Bundaq bir özgirish jeryanida, myonxén merkez qilin'ghan halda «erkinlik radi'osi» we «Sowétler ittifaqini öginish tetqiqat yurti» qurulidu. «radi'o libérty» (erkinlik radi'osi) Sowét ishghali astidiki milletler tilida anglitish béridighan, tetqiqat yurti bolsa Sowétler ittifaqigha munasiwetlik ilmi xaraktirdiki pa'aliyetler bilen shoghullinip metbu'atchiliq bilen shoghullinidighan orun bolidu

(Sowétler ittifaqini ögünüsh tetqiqat yurti – institut for the study of the USSR – 1950-yilning 8-iyul künisi myonxénda qurulghan bolishigha qarimay, aktip pa’aliyet qilishqa bashlighan waqti bir qanche yil keynige sörülüp kétidu. Bu tetqiqat yurti qarmiqlarda amérikiqlar bilen birge 50 neperdek Sowét musapirimu xizmet qilatti. Bu tetqiqat yurti 1955-yilidin bashlap her üç ayda bir Türkiye Türkchisinde zhornal, éngiliz tilida aylıq bir xewerler toplimi chiqirishqa bashlaydu. Zhornal tahrirlikini edige Mustapa Qirimal, xewerler toplimining tahrirlikini bolsa nikolay galay qilip kelmekte idi. Zhornal, Sowétler ittifaqi tewesidiki barlıq milletlerge munasiwetlik tetqiqatlarni élan qilip turatti. 1958-yilidin bashlap tömürbek dewletshin riyasetchilikide peqet Türki qewimler rayonigha munasiwetlik éngiliz tilida «dé est Türkis réwiyéw» isimlik bir yilliq zhornal neshri qilinishqa bashlaydu. Uningdin bashqa yene tetqiqat yurti tewesinde nurghun sanda kitaplar bésilghan bolup, nurghun qétim ilmiy yighinlar uyushturulghan. – aptorning izahati). Bu pa’aliyetlerge qoshumche qilip yene 1942-yilidin béri a q sh paytextide anglitish bériwatqan «amérika awazi» radi’osimu kücheytilgen bolup, urusche, ukra’inche, polekche, wén’girche qataridiki tillargha qoshumche qilip grozinche, tatarche, Ezerbeyjanche we Türkistan shiwisinde anglitishlarni bérishke bashlaydu.

Bu jeryanda Gérmaniye da’irilirimu muhajir guruppilirigha qaritilghan munasiwetlerni tedriji türde bashlimaqla idi. A q sh tézgini astida qanat yayduruliwatqanliqi éhtimal bolghan bu pa’aliyetler, urushtin kéyinki Gérmaniye qalghan léjyonlarni meqset qilip uyushturulghan yighinlar wastiside bashlan’ghan idi. Bu yighinlarda, urush dewride léjyonlarga qumandanlıq qilghan général xéygingendorf bilen yene shu waqitlarda bu léjyonlarga munasiwetlik pa’aliyetler bilen shoghullinip kelgen tashqi ishlar ministirliki mes’olliridin biri, déplomat brawtigammu qatniship kelgen idi. Her türük milletlerge a’it sabiq léjyonchilarning urush mezgilide ijra qilin’ghan ishlar sewebidin Gérmaniye rehberlikini nurghun qétim qattiq tenqitlep kelgenliki sewebidin Gérmaniye hökümitining yardimi bilen yolgha qoyuliwatqan bu pa’aliyetler uzun dawam qilalmighan idi.

Türk éli komititining tarqilip kétishi, «Türk éli» jorininingmu metbu’at sahesidin chékinip chiqqinidin kéyin ezalirining bir qismi m t b k gha

qayta kiriwalghan bolsa, yene bezi ezalar amérikiliqlar qurup chiqqan organlarda wezipe öteydu.

M t b k ning sherq ellirige qarap échilishi

Milli Türkistan birlik komititi, 1952-yilning 9-afiril künisi bir qétimlik pewqul'adde qurultay chaqiridu. Siyasi ishlar bilen teshkilat ishliirigha mes'ul re'isi Baymirza Héyti, ilmi ishlar bölüm bashliqi ergesh bulaqbéshi we metbu'at ishliiri bölümining bashliqi Weli zunun qatarliq kishiler xizmet doklati bergén bu qurultayda komititning siyasi yoli maqullinip, kelgüsi méngishqa tigishlik bir nishan körsitilgen idi:

Türkistanliq muhajirlar bir bayraq astigha jem bolushqa mejburdur. ... bu komitit hergizmu bir siyasi partiye emes, belki musteqilliq üchün küresh qilidighan bir organdur. Shundaq bolghachqa, Türkistanliqlar ichide ushshaq-ushshaq teshkilatlargha bölüniwélishi milli herikitimizge payda emes ziyán keltüridu. ... bu komitit héchqandaq bir döletning ichki-tashqi ishliirigha arilashmighinigha oxshash, héchqandaq bir döletmu Türkistan milli herikitining ichki ishliirigha arilishishini xalimaydu.

(resim orni)

Baymirza Héyti, Erebistan ziyariti jeryanida tayif walisi bilen birge. Sol terep bashtikisi m t b k ning Erebistandiki wakaletchisi zuhiridin Türkistani. Tayif, 1953.

M t b k, yoquriqi qararigha asasen Türkistanliqlar etrapigha jem bolidighan birdin bir merkez ikenlikini, buningdin bashqa qurulidighan teshkilatlar ret qilinidighanliqini, a q sh qataridiki ellerning milli heriketlerge arilishiwélishini qobul qilishqa bolmaydighanliqini tekitlep körsetken hésaplandi. Doktor Baymirza Héyti, komitit qararigha asasen sherq elliride teshkilatlinishlarga mes'ul qilip belgilinidu.

Doktor Héyti, 1953-yili may éyidin bashlap 5 ay dawam qilidighan bir sayahetke chiqidu; U nöwet bilen Türkiye, Süriye, iOrdaniye, Misir, Erebistan we Pakistan qataridiki ellerni ziyaret qilip, bu rayonlarda

tarqilip yashawatqan Türkistanliqlar bilen körüshüp chiqidu; U yerlerde uyushturulghan yighinlarda Türkistan jemiyetliri qurulmighan ellerde m t b k shöbilirini achidu; Shöbe échishqa imkaniyet bolmighan yerlerde bolsa wakaletchilerni teyin qilip chiqidu. Shuningdek yene m t b k bilen Türkistan muhajirliri ottursidiki munasiwetlerni tertipke sélish üchün shu ellerde wakaletchilernimu tallap chiqidu. 1953-yilidin bashlap Italiyide m. Se'it kériimi, Türkiyide doktor salih erkinqol, iOrdaniyide mehemet muratxan, Iraqt muhemmet eli, Erebanda zuhiridin Türkistani we Pakistanda bolsa Mexmut Ayqarli shu döletlerdiki wakaletchiler qilip tallinip wezipige qoyulghanidi.

Doktor Héytining yene bir wezipisi, Choqay oghli wapatidin kéyin ezalirining hemmisila dégidek Türkiyide yashaydighan Türkistan milli ittipaqi (t m b) bilen kélishishni ishqa ashurush, shu arqiliq bu ezalarni m t b k gha eza qiliwélishe idi. Eslide amérikan komititi pa'aliyitini bashlighan waqitlarda Choqay oghlining ornigha t m b re'isi saylan'ghan profissor tahir chaghatay Gérmaniyige teklip qilin'ghan bolsimu, bu jehette sözlishishler jeryanida kilisheligidék orta q birer asas tépishalmighan idi. Yene bir mezigil waqit ötkendin kéyin yene bir t m b ezasi bolghan profissor Ibrahim yarqin, m t b k teripidin Gérmaniyige teklip qilinip birer aydek mihman bolup turidu. Eslide uningdin Türkiyidiki t b m ezalirining m t b k gha eza bolush yaki yardimini telep qilishni ümid qilishqan idi. Emma Türkiyidin kelgenler özlirini Mustapa Choqay oghlining Miraschiliri, bu heriketning birdin-bir wekilliri dep qaraydighan bundaq bir gurohning ademliri bilen héch bir pikir birlikige kélishelemeydu. T m b re'isi tahir chaghatay, ular bilen yarishishni ret qilipla qalmay, 1952-yili ichide basturghan «Türkistan'gha da'ir bezi jeriyanlar heqqide közqarashlirimiz» dégen kitawi arqiliq ulardin bir qétimlik hésap élish herikitini bashlitidu.

Yene bir terepte, 1953-yilisi amérikiqlar teripidin qanat yayduriliwatqan bolshéwikchilikke qarshi hemkarliq merkizining pa'aliyetliri ongushsizliq bilen axirlishishidin kéyin, bu merkez teripidin yarem toxtighanliqi sewibidin Türk éli komititining tarqilip kétishi netijiside, m t b k mu eng muhim reqiblirining birsidin qutulup qalghanidi. Shundaq qilip, tashqi dunyada Türkistan'gha wakaletlik

qilidighan birdin bir siyasi merkezge aylinish jehette ular téximu ishenchilik weziyetke kéliwalghanidi.

1953-yili m t b k üchün éytqanda bir burulush noqtisi hésaplinatti. Shu künlerge kelgiche neshriyat we metbu'atchiliq ishlirigha muhim yardemlerde bolup kéliwatqan En'giliye, bu yardimini toxtitish niyitige kélidu. Weli Qéyumxan bu ehwalni amérikan komititining teshkil qiliniwatqan dewrliride hemkarliship pa'aliyet qilish jehette ulargha yéqin yolimighanliqimiz üchün, amérika da'iriliri En'giliyige bésim ishlitip yardemni toxtutushqa sewep boldi dep izahlishigha sewep bolidu (hüseyin ikram, öz eslimiliride bu mesilini "En'giliyilikler ishghal qilish organliridin bir qismidin chékinip chiqish sewebidin bizge yardem qilalmaydighanliqini éytti" dep bayan qilidu. – aptorning izahati).

Shundaq qilip, m t b k teshkilati bundin kéyin öz imkanlirigha tayinip pa'aliyetlirini qanat yaydurushqa mejbur bolmaqta idi. Bundaq ehwalda, 3 xil tilda ayrim-ayrim zhornal chiqirish imkaniyiti yoq idi. Shu künlerde mindéndiki merkez, düsseldorf yénidiki ékrat deydighan kichik bir sheherge köchürülidu. M t b k merkizidiki ezalardin bir qismi myonxéndiki erkinlik radi'osidiki ishqa kiriwalidu. Yene bir qismlar bolsa bashqa her türlük sahelerde ishlesh meqsitide merkezdin ayrilghanidi. Shu waqittin bashlap, m t b k teripidin chiqiriliwatqan «milli Türkistan» jornili qerelsiz neshri qilishini dawamlashturulup, axiri 1957-yilisi, 134-sani bilen neshri hayatini toxtitidu.

1955-yili april éyida bandongda chaqirilghan Asiya-afriqa konfransisigha Weli Qéyumxan teripidin Türkistanning orni, tarixi tereqqiyat jeryani we siyasi weziyiti tonushturulghan bir doklat yollinidu. Uningdin bashqa yene Türkistan léjyon ofissérliridin sabiq m t b k ezasi rozi nezer dégen kishi bu kon'girege qatneship, Türkistan toghrisida bir doklat sunidu. Asiya-afriqa konfransining xulase doklatida mustemlikichilikning herqandiqi eyiplinishi kérekliki toghriliq qarar chiqirilip, qul qilin'ghan ellerge musteqilliq bérilish teliwi otturgha qoyulghan. Bu yighindin kéyin, yeni 1957-yilining etiyaz aylirida Hindinoziyide Türkistan azatliq jemiyyetidin birsi qurulidu. Shunisi qiziqki, re'islikini sabiq bash ministirlardin biri bolghan muhemmet nasir bashquriwatqan bu jemiyyetning meyli qurghuchiliri arisida

bolsun yaki ezaliri arisida bolsun birmu Türkistanliq yoq idi. Bu jemiyetning pa'aliyet meqsidi Hindinoziye bilen malayada tehdit haligha kelgen komunizmge qarshi küresh qilish, Türkistanni Sowét changgilidin qutquzush dep bayan qilin'ghan (bu jemiyetning qurghuchiliri: muhemmet nasir «sabiq bash ministir, mesjumi partiyisining re'isi», Enwer jakro «p s i partiyisining yitekchisi, xelq qurultay wekili», isa enseri «xelq qurultay wekili, komunistlarga qarshi front re'isi», nesirdin latif «alim», raxman sahip «sulawési xelq wekili»; Bu jemiyetning deslepte tallan'ghan qurghuchiliri: ghariyip rawof «malaya yashlar herikiti re'isi», ismayil hasan, haji firdews «muxpir», haji e'et, m. Hatalah, anasbay. – aptorning izahati).

Tashqi yardemning üzülishi, m t b k ning aktip pa'aliyet bilen shoghullinish imkanlirini zor derijide qisiwétidu. Shunga, komitit tashqi dunyadiki Türkistan küchliridin yardem élish üçün derhal pa'aliyet bashlashqa mejbur bolmaqta idi. Bu meqsette Weli Qéyumxan Türkistanliqlar yashaydighan ellerni ziyaret qilip chiqish qararigha kélidu. 1956-yilisi Türkiyige kélip Türkistanliqlar olturaqlashqan sheherlerni ziyaret qilidu.

(resim orni)

Weli Qéyumxan (soldin ikkinchisi) se'udi Erebistan ziyariti jeryanida padisha se'ud bin Abdul'eziz bilen birge – mina-Mekke. 1957

Qéyumxan, Türkistan jemiyetliri we amma teripidin qizghin qarshi élin'ghan bolsimu, Türkiye hökümet da'iriliridin yardem telep qilip élip barghan körüshüshliride kütken netijige érishelmeydu. Aridin birer yil waqit ötkendin kéyin Erebistan'gha qilghan ziyariti bolsa, Türkistanliqlar arisida tesiri nechche yilghiche yoqalmaydighan bezi weqelerning yüz bérishige sewep bolidu. Eslide, Erebistan da'iriliri Qéyumxan'gha ziyariti jeryanida intayin chirayliq mu'amile qilghan bolsimu, ziyaritini tügitip qaytip kétip bir mezigil ötkendin kéyin, m t b k gha munasiwetlik ondek Türkistanliq Erebistan da'iriliri teripidin qolgha élinidu. Medine, tayif we jedde sheherliride qolgha élin'ghan Türkistanliqlar ikki aydek türmide yatidu. M t b k ning Erebistan wakaletchisi bolghanliqi üçün qolgha élin'ghan zuhiridin Türkistani, bu weqe Weli Qéyumxan En'giliye bilen yehudiylar ottursida munasiwet baghlap yürgen deydighan bir erz sewebidin yüz

bergenlikini éytidu. Türkistanining gépidin qarighanda, bu weqe bir qétimliq Sowét aghdurmichiliq herikitining netijisi bolush éhtimal iken. Se'udi hökümiti élip barghan tekshürüşler netijiside, bu erzning emeliyetke uyghun emeslikini ispatlaship, qolgha élin'ghan on neper Türkistanliqni qoyup bergen (zuhridin Türkistani bilen ötküzülgen shexsi söhbet xatirisidin. Qolgha élin'ghan Türkistanliqlar zuhirdin Mirza Türkistani, shah ilham tashkendi, ziyawudun qari Enjani, haji sabir Enjani, séyit muzepperxan merghulani, mubarek ghoja qasani, Exmet eli dolqun Türkistani, abduqadirbeg, mewliwi séyit qasim damla we na'im mexdum Türkistani qatarliqlar. – aptorning izahati).

Mesilining bu türde netijilen'genlikige qarimay, qolgha élinishqa nime sewepchi bolghanliqi heqqide éniq bir jawap otturgha chiqmaydu. Soghuq urush shiddetlik qanat yéyiwatqan u yilliri, se'udi Erebistan da'iriliri öz zéminide Sowétlerge qarshi bir teshkilat bolghan m t b k ning teshkilat qurush éhtimalining aldini élish meqsitide bundaq bir oyun oynap chiqqanliqi éhtimalgha bekla yéqin. Sewebi nime bolsa bolsun, se'udi da'irilirining bu türdiki herikiti heqiqetenmu öz tesirini körsetken idi. Bolupmu se'udi Erebistanda yashaydighan Türkistanliqlarni siyasi xaraktirdiki pa'aliyetler sirtida tutush jehette heqiqetenmu küchlük roli boldi déyish mumkin.

Gérmaniyige qaytip ketken Weli Qéyumxan, maddi qiyinchiliqlar üstidin ghalip kélish, shu arqiliq m t b k ni dawamliq saqlap qélish üçün tirishchanliqini zadila toxtatmaydu. Türk éli weqesi jeryanida komitittin chiqip ketken Weli zunun, berdi murat tachmurat qataridiki kishilerning m t b k gha qaytip kélishimu aktipliqni qozghashqa tüzük paydisi bolmaydu. Bu jeryanda amérikiliqlar m t b k bilen qaytidin munasiwet tikleshke kirishidu. Baymirza Héyti bu heqtiki heriketler heqqide toxtilip kélip mundaq deydu:

1956-yilida Welim Qéyumxan bilen ikkimiz heydelbérgdiki a q sh herbi qumandanliq shitawigha chaqirtilduq. U yerde a q sh din kelgen bir qisim yoquri derijilik mes'ul kishiler bilen herbi emeldarlar chiqip bizni kütiwaldi. Ular bizdin m t b k heqqide melumat bérishimizni telep qilishi. Meqsitimizni soridi. Xéli uzun söhbetleshtuq. Weli Qéyumxan ulargha programmimizni tonushturdi. Shuningdek, eger amérikiliqlar bu programmimizgha qoshulmaydiken, u halda ular bilen hemkarliq

ornitalmaymiz dep tekitlep körsetti. Weli Qéyumxan milli mesililerge bérip taqishidighan mesililerde hergizmu muressechilikke yol qoymaydighan bir kishi idi. Perez qilishimche, ular bizning meqsetimizge qoshulmidi bolghay. Ular Gérmانيyidin Sowétlerge qarshi «ri'as» deydighan bir zhornal chiqirip tarqatmaqta idi. Ular bizdin bu ishqa yademesenglar dep telep qilishti. Bizmu ulargha hüseyin ikram, elijan we qadir Osman qataridiki bezi dostlirimizni tewisiye qilishtuq. Bu pa'aliyet 1959-yillirighiche dawam qildi.

Yene bir jehette, a q sh kon'giris 1959-yili 17-iyulda a q sh pirizdéntigha Sowétler qul qilghan milletlarning kelgüsi teghdirige munasiwetlik bir doklat élan qilish hoquqini béridu. Pirizdént éyinzawiyér bu kon'gire qararigha asasen, 19-iyul künisi bir hüjjet élan qilidu. Bu hüjjetning rohigha asasen, amérika qoshma shitatliri xelqi bilen amérika döli Sowétler bésiwalghan milletlarning azatliq heriketlirige bolghan qiziqish we uninggha heyranliq tonushturulup kélip, iyun éyining 3-heptisini “qul qilin'ghan milletler heptisi” qilip békitip, bu heptide ötküzüldighan eslime murasimliri Sowétke qul bolup qalghan milletler öz teghdirini özliri belgiliyeleydighan künler kelgiche dawam qilip baridighanliqi uxturuldi.

1960-yillarning axirliri m t b k teshkilati uzundin béri eza bolup kéliwatqan, asasiq Ukra'ina milletchi xadimliri teripidin yiteklinip kelin'gen a b n (bolshéwikchilikke qarshi milletler – aptorning izahati) teshkilatidimu chékinip chiqidu. M t b k ning bu teshkilattin nime seweptin chékinip chiqqanliqi éniq emes. 1970-yillargha kelgende, m t b k ning ezaliri asasen tarqilip ketken, köpünche waqitlarda zhornal chiqirishtin bashqa tüzükirek birer pa'aliyet bilen shoghullinalmighidek halgha chüshüp qalidu. Yéngi eza menbelirining yoqliqi teshkilat xadimlirini bekla ajizlashturiwetkenidi. Xelq bilen bir pütünlükni saqliyalmasliq, maddi menbelerdin mehrum bolush qataridiki sewepler bu teshkilatning tarqilip kétishini keltürüp chiqarghan amillar idi. Türkistan milli herikide intayin muhim orun'gha ige «milli Türkistan» jornilimu 1975-yilqi eng axirqi sanidin kéyin taqilip qalidu. Shundaq qilip, m t b k mu özining tarixi wezipisini axirlashturup, Weli Qéyumxanning namidiki bir shexsi teshkilat halitige aylinip qalidu.

Idiywi soghuq urush dewride Türkistanliqlargha qaritilghan Sowét teshwiqatliri

Soghuq urush yilliri bilen birge, Sowét ittipaqimu tashqi dunyadiki Türkistanliqlargha qaritilghan axbarat toplash we teshwiqat pa'aliyetlirini zor derijide kücheytidu. Endilikte, urushtin burunqi waqitlardikidek undaq jasus iwertip axbarat toplash, Türkistanliqlar arisigha zidiyet sélish siyasitidin paydilinishnila meqset qilidighan pa'aliyetler ulargha azliq qilmaqta idi. Tashkent bilen Moskwa radi'olari 1947-yilidin tartip tashqi dunyada yashaydighan Türkistanliqlargha qaritilghan urusche we Türkistan shiwiliride anglitish bérishke kirishidu. Chet döletlerde milli Türkistan kürishi bilen shoghulliniwatqan xadimlarga qarshi qanat yaydurulghan anglitishlarda, urushtin keyinki dewrde Sowétler ittipaqigha qaytip ketken kishiler sözlitletti. Urush jeryanida milli Türkistan ittipaq komititi teweside pa'aliyet qilghan, keyin Sowétler ittipaqigha ötüp ketken sattar almanbétow, Sultanqari, nazir seper, syit qarimow, ghulam abbas qataridiki kishiler, Mexmut Ayqarligha oxshash uzun yil Türkistanliqlar ichide jasusluq pa'aliyetliri bilen shoghullinip kelgen kishiler bilen her türdiki kominist yazghuchilar Tashkent radi'osining da'imliq natiqliri qataridin orun almaqta idi. Bu kishiler, pat-patla Moskwadin anglitish béridighan «golos rodini» wastichiliqida qanat yaydurulghan teshwiqat pa'aliyetlirigimu qatniship turatti.

Milli Türkistan ittipaq komititining pütün urush jeryanida Sowétler ittipaqigha qarshi qUralliq küresh bilen shoghullinip kelgenliki, urush tügigendin keyinmu siyasi pa'aliyet usulidin paydilinip kürishini toxtatmay dawam qilip kélishi Sowétler ittipaqi da'irilirige nisbeten bekla éghir mesile hésaplanmaqta idi. Shu seweptin bu türdiki pa'aliyetler yalghuz Türkistan jumhuriyetliri tewesIdila Sowétlerge qarshi héssiyatlarning ulghuyip kétishige sewep bolup qalmastin, tashqi dunyada Sowétler teripidin qanat yayduriliwatqan komunistik teshwiqat pa'aliyetlirini xunükleshtürüş rolinimu oynimaqta idi. Shu seweptin, Sowétler ittipaqi soghuq urush dewri boyiche barliq amallarni ishqa sélip m t b k ning pa'aliyetlirige tosalghuluq qilishqa, tesir körsitelmes qiliwétishke, komitit ichige zidiyet tériwétip parchilap tashlashqa, Türkistan jama'etchiliki aldida inawitini chüshirishke tiriship kelmekte idi.

Sowétlarning bu tür heriketlerge qarita élip barghan teshwiqatliri asasen alghanda radi'o anglitishliri, teshwiqat epkarlirida élan qilin'ghan maqaliler, atalmish ilmi kitaplar, sehne eserliri we shuningdek yalghan xet iwertish dégendek charilarni ishqa sélish wastiliri bilen élip bérilmaqta idi. Weli Qéyumxanning türmidin qoyup bérilishi bilen teng, Sowét Moskwa radi'osi «xa'in Weli Qéyumxan türmidin chiqti» témiliq bir mulahize xewiri anglitidu. Shuningdin kéyin bu türdiki anglitishlar Tashkent radi'osi bashchiliqida Moskwadin anglitish béridighan her türdiki radi'olar wastichiliqida yillar boyiche dawam qilidu. «qizil Özbekistan», «Özbekistan medeniyiti», «Özbekistan komunistliri», «yash léninchilar», «prawda wostowka», «Sowét Türkmenistani», «Qirghizistan komunistliri», «Türkmenistan komunistliri» qatarliq Türkistan jumhuriyetliride chiqidighan gézitlarda pat-pat élan qilinip turidighan maqalilar wastisida chet'eldiki milli heriketler qarilinatti we milletchi xadimlarga munasiwetlik haqaretler bilen tolghan teshwiqatlar qanat yaydurulmaqta idi.

Sowétler ittifaqi da'iriliri, chet'ellerde Türkistan milli musteqilliqi üchün qanat yayduriliwatqan küreshlerni Türkistan jumhuriyetliride yashaydighan xelq ammisi aldida pes körsitish we tesir körsitelmes halgha keltüriwétish meqsitide, 1950-yillardin itibaren teshwiqat xaraktirda nurgunlighan kitap neshri qildurghanidi. Mesilen, «Türkistan milli heriketliri toghrisida», «murajet», «xitapname», «milli inaqliq we sotsiyalizm», «komunistik internatsyonalizm qurushtiki tengdashsiz küch», «Sowét Orta Asiyasi we Qazaqistan Yalghan Tarixini Uydurghuchilargha Jawap», «Orta Asiya Tarixini Burju'aziye Idiyisi Bilen Uydurup Chiqqanlarga Qarshi», «Türkistanni Azat Qilimiz Dégüchilerning Esli Qiyapiti», «Orta Asiyada Milli Mesililer Qandaq Hel Qilindi – Yalghanchilargha Jawaplar» dégendek kitaplar Sowét teshwiqat mashiniliri ishlep chiqarghan atalmish ilmi kitap tizimlikidiki bir qisim kitaplardur (bu kitaplarning esli namliri, aptorliri we neshri qilin'ghan jayliri bilen bésilghan ay-künliri tüwendikiche: «Türkistan Milli Herikiti Toghrisida», aptor ismi körsitilmigen, Tashkent, 1957; «Murajet», Mexmut Ayqarli, Tashkent, 1957; «Xitapnamilar», aptor ismi körsitilmigen, Tashkent, 1957; «Xelqler Dostluqi Bilen Sotsiyalistik Internatsyonalizm – Komunizm Qurushning Büyük Küchi», aptori yoq, Tashkent, 1961; «Sowét Orta Asiyasi we Qazaqistan Tarixini Uydurghuchilargha Qarshi», K. A.

Nowosélow, Ashxabat, 1962; «Türkistanni Azat Qilmaqchi Bolghanlarning Heqiqi Qiyapiti», aptori körsitilmigen, Tashkent, 1963; ... – aptorning izahati).

1955-yilining axirlirida, Istanbulda turidighan Türkistanliqlarning bir qismigha Türkistan Jumhuriyetliride bésilghan Sowét gézitliri iwertilishke bashlaydu. Bu gézitlar Bérlindin, yeni Sherqiy Gérmaniyidin pochta arqiliq iwertilmekte bolup, kim iwertkenlikinimu bilgili bolmaytti. Bu gézitlarni tapshuriwalghuchilar bekla alaquizade bolup kétishidu. Chunki, u yillar Sowétler Ittipaqi bilen Gherp lagiri ottursidiki Soghuq Urush eng keskin dawamlishiwatqan bir yillar bolup, islawayan heripliri bilen bésilghan bu gézitlar Türkiye da'iriliri teripidin bilinipla qalidiken, nazaret astigha élinishtin hergiz qutulghili bolmaytti. Türkistanliqlar hemkarliq jemiyyetining qurghuchiliridin biri we tunji re'isi bolghan Kamil Choqay bu ehwallarni xewipsizlik teshkilatirigha melum qilghandin kéyin, bu heqte jemiyyet mes'ullirininimu agahlanduridu.

Pochtidin kelgen Sowét gézitliri, adrasi jemiyyet tizimida yézilghan kishilergila iwertilgen bolghachqa, jemiyyet ichide Sowétler bilen munasiwiti bar kishilerning barliqidin gumanlinishni keltürüp chiqiridu. Jemiyyet teripidin shunche köp tedbir élin'ghanliqigha qarimay, Sowétler Ittipaqida bésilghan gézit-zhurnal we teshwiqat matéryallirining iwertilishi toxtimay dawamlishidu.

1950-yillarning axirlirida chet'ellerde qanat yayduriliwatqan Türkistan heriketliri bilen bu heriketlerni qozghawatqan xadimlirigha qaritilghan Sowét teshwiqatliri eng yoquri derijilik Sowét mes'ol organlirigha wezipe qilin'ghan bolup, Özbekistan kompartiyisi bash sékritari Sherep Reshidowgha oxshighan rehberlerning nutuqliridimu bu tür mesililer orun élishqa bashlighan idi (Sherep Reshidowning MTBK re'isi Weli Qéyumxanni we uning mu'awini Baymirza Héytini bohtanchi, xa'in, Sowét dühmini we jahan'girlarning yalaqchisi dégendek tillarda haqaret qilib sözligen tunji nutqi 1958-yili 27-sintebir küni sözlen'gen idi. Uningdin kéyinki yillarda buningdek hujum qilinishlar qalghan Sowét rehberlirining éghizidin dawamliq chiqip turidighan bolidu. Doktor Baymirza Héyti bilen shexsi söhbet xatirisidin. – aptorning izahati). Bir mezzgil waqit ötkendin kéyin, Sowét

da'iriliri bu türdiki küreshlerni téximu muntizim qanat yaydurush toghrisida qarar élip, 1958-yilisi Tashkentte chet döletler ottursida dostluq we medeniy munasiwetlerni tiklesh jemiyyitini, yeni qisqartilghan ismi bilen «Dostluq Jemiyyiti» ni qurup chiqishidu. Bu jemiyyet terkiwide chet'elde yashaydighan muhajirlar bilen alaqlilishish bölümi namida bir bölümmu qurulidu. Shundaq qilip, Sowétler Ittipaqi tunji bolup tashqi dunyada yashaydighan Türkistanliqlar bilen ashkare türde munasiwet qurushni meqset qilidighan resmi bir dölet siyasetini bashlaydu.

1960-yilidin bashlap, bu organ bilen hemkarliq اساسida pa'aliyet qilidighan «Wetendashlar Radi'osi» namida yéngidin bir programma bashlitidu. Türkiyini اساس qilghan Türkistanliqlar köp jaylashqan ellerge qaritip anglitish béridighan bu radi'o istansi, herqaysi Türk til shiwilirida Sowétler Ittipaqi bilen Sowét idiyisini maxtaydighan, tashqi dunyadiki milli pa'aliyetlerni qarilaydighan anglitishlarni bérishke bashlaydu.

Sowét da'iriliri, chet'ellerde qanat yayduriliwatqan milli Türkistan heriketlirining Türkistan jumhuriyetliride yashaydighan xelq ammisigha körsitish éhtimali bolghan tesirlirini eng tüwen derijige chüshürüshni meqset qilip qolidin kélidighan pütün charilarni ishqa sélishqa kirishidu. Komunistik yazghuchilargha Türkistan milli heriketlirini qarilap, Sowét tüzümini we Sowét idi'ologiyisini mubalighileshtüridighan tiyatir eserlirini yazghuzup, Türkistan jumhuriyetliride we Moskwada sehnileshtürüp keng kölemde qoyushqa bashlaydu. Uningdin kéyin bu tiyatirlar heqqide her türlük maqalilar yazghuzup küchlük teshwiqat muhiti yaritishqa tirishidu. Milli Türkistan herikitige qarshi sehnileshtürülgen bu eserlerdin eng dangliqliri ziya se'id bilen nazir sefer birlikte yézip chiqqan «tarixqa til kirdi» (bu oyun 1957-yilidin bashlap sehnileshtürülidu – aptorning izahati) bilen serwer asimowning «qanliq serap» (bu oyun tunji qétim 1964-yili sehnige chiqirilghan. – aptorning izahati) dégen oyunlar idi. Asimowning «qanliq serap» dégen tiyatiri barliq Türkistan jumhuriyetlirining paytextliride qoyulghandin kéyin, 1964.4.3 künidin bashlap krémil sariyidiki krémil tiyatirxanisida Moskwaliqlargha körsitilidu. Axiri, 1965-yilisi axbarat teshkilati g p u ning biwaste

tapshuruqi bilan, é. Arbénow bilen I. Nékolayéw dégen ikki urus bu tyatirni sinariyileshtürüp «finiks» namida bir kino filimi ishlep chiqidu.

Sowét istixbarati bir tereptin tashqi dunyadiki Türkistanliqlargha qarita buzghunchiliq pa'aliyetlirini jiddileshtüridu. Türkistanliqlarning öylirige we ish ornilirigha Sowétke qarshi milli musteqilliq kürishi bilen shoghullinip kelgen yitekchiler bilen heriket qatnashquchiliri üstide toqulghan qilche asasi bolmighan yalghan yawdaq töhmet-bohtanlar bilen tolghan namsiz xetlerni tinmay iwertishke kirishidu; Yene bir tereptin bu türdiki yitekchiler üstide yalghan jinayetlerni toqup chiqip ular turiwatqan döletning hökümet da'irilirigha iwertip, ularni hökümetke nisbeten gumanliq kishiler deydighan tesir peyda qilishqimu küchep urunmaqta idi.

1968-yili kirishi bilen, Sowét da'iriliri chet'eldiki Türkistanliqlargha qarshi metbu'attin birni qurush qararini élishidu. Burun qurulghan dostluq jemiyyiti teweside latinche we erep herpliride aylıq gézit chiqirishqa kirishidu. «ziyalilar» (aydin) namliq bu gézit, Türkiye, Gérmaniye, Süriye, a q sh, Misir, Erebistan, i'Ordaniye, Afghanistan, Pakistan we Hindistan qataridiki Türkistanliqlar turiwatqan ellerning hemmisige iwertilidu. «ziyalilar» géziti 1970-yillarda 15 ming nusxa tiraj bilen tarqitilmaqta idi. 1975-yiligha kelgende, chet'ellerdiki yurtdashlar bilen alaqa tiklesh üçün jumhuriyet merkizi komititlirining alghan qarari boyiche «weten» jemiyyetliri qurulup, Sowét ittipaqi parchilan'ghan künlergiche pa'aliyetlirini toxtatmay dawam qilip baridu.

Türkistan uqumini yashatqan kishi – doktor Baymirza Héyti

Urush axirlashqandin kéyinki dewrlerde, doktor Baymirza Héyti chet'eldiki Türkistan üçün qanay taydurulghan küreshlerning eng dangliq adimige aylan'ghan idi. Meyli m t b k tewesidiki pa'aliyetliri bilen bolsun, yaki Türkistan heqqide yazghan eserliri bilen bolsun, umumiy yüzlük xelqaraliq shöhretke érishken bolup, bir menide

Türkistan uqumini yashatqan, bu uqumni yéngi ewlatlarga yetküzgen birsi hésaplinatti.

Doktor Héyti, bolshéwiklar inqilawidin kéyin, yeni 1917-yili 17-dikabirda nemen'ganda tughulidu. Bashlan'ghuch we ottura mekteplerni tughulghan shehiri nemen'ganda püttürgen Héyti, 1937-yili Tashkent uniwersititi omumi tarix kesipini püttürüp oqutquchiliq hatatini bashlaydu; Ikkinchi dunya urushi bashlinishi bilen eskerlikke élinidu; Gérmaniye-Sowét urushining deslepki künlirdila yardar bolup Némislarga esirge chüshidu; Bir mezigil esirler lagirlirida yatqandin kéyin, Gérmaniye armiyisi teweside teshkillen'gen Türkistan léjyonigha qatnishidu. 1942-yilida m t b k re'isi Weli Qéyumxan teripidin Bérlin'ge élip bérlip milli komitit ezasi qilinidu. Uzun ötmey kapitan (yüzbéshi, shangwiy) unwanigha ériship komititning herbi bölüm mudirligigha teyinlinidu. Urush jeryani boyiche m t b k teripidin qanat yaydurulghan barliq metbu'at-neshriyatchiliq pa'aliyetliride aktip rol oynap kelgen Baymirza Héyti, 1944-yili chaqirilghan praga qurultiyida milli Türkistan ittifaqining mu'awin bashliqligigha saylinidu.

Urushtin kéyinki dewrlerde bir tereptin m t b k ni qaytidin janlandurush pa'aliyetlirige qatnashqan bolsa, yene bir tereptin munstér uniwersitétide pelsepe kesipini oquydu. Dangliq Türkloglardin fon mendé bilen jéyshikning yardemliri bilen «qoqan we Alash Orda milli hökümetliri» dégen ilmi maqalisini püttürgen Héyti, 1950-yili pelsepe kesipi boyiche doktorluq ünwanigha érishidu.

Doktor Héytining tunji ilmi ishi Gérmaniye tetqiqat jemiyyitining oqush puligha tayinip yézip chiqqan «20-esirdiki Türkistan» dégen eserdur. Doktor Héyti, bu esiri élan qilin'ghandin kéyin yalghuz kishilik Türkistan tetqiqat yurtigha oxshash pa'aliyet qilip kelgen bolup, 30 yilgha yéqin waqit jeryanida Némische, Türkche we én'gilizche bolup jem'i 8 asasi bilim kitawi we 13 parche risale, yüzlerche maqale élan qilidu. Bu pa'aliyetliri netijiside dunyawu shöhretke érishken bay Mirza Héyti, xarwad (1966), hajitöpe (1974) we mermer (1986) uniwersitétliride tekliq qilin'ghan profisor süpitide ders béridu hemde nurghunlighan xelqaraliq yighinlarda doklatlarni bérip, her türlük Türkistan mesililirini, Türkistan ehwallirini tonushturup chiqidu.

(resim orni)

Doktor Baymirza Héyti (1990-yilliri)

M t b k teshkilati aktip pa'aliyet qilip kéliwatqan yillarda, doktor Héyti ilmi pa'aliyetliri bilen bir qatarda siyasi pa'aliyetler bilenmu shoghullan'ghan idi. 1953- we 1960-yillar ichide Türkiye, Misir, Erebistan, i'Ordaniye, Süriye we Pakistan qataridiki ellerde yashaydighan Türkistanliq muhajirlarni m t b k teweside teshkillesh pa'aliyetliri bilen shoghullinidu. M t b k ning siyasi tesiri ajzlashqan yillarda bolsa, muhajirlargha qaritilghan pa'aliyetlirini shexsi heriket qatarida dawamlashturidu. Doktor Héytining siyasi we ilmi pa'aliyetliri bashtin tartip Sowét da'irilirini we ilmi xadimlarni bekla ürkitip kelgen bolup, uning shexsiyiti we pa'aliyetlirige qarshi bekla köp hujumlar otturgha chiqidu.

Soghuq urush dewriliride Türkiye

Urushtin keyinki dewrlerde Türkiydiki Türkistanliqlar, Türkiyide köp partiyilik tüzüm yolgha qoyulghinidin keyinla andin pa'aliyet qilish pursitige érisheleydu. Shunga, 1950-yillargha kelgiche Türkiyide ashkare pa'aliyet qilalaydighan birmu teshkilat yoq idi. Tahir chaghatay re'islikidiki t m b ezaliri Istanbul bilen Enqerediki uniwersitétlargha tarqilip ketken idi. T m b, 1953-yilisi miyonxénda qurulghan Parizh gurohiga eza bolghanidi. Emma bu guroh, Promété herikitichilik küchlük tesir körsiteleydighan teshkilat haligha kélelmeydu. Urushtin keyinki dewrlerde m t b k ni Weli Qéyumxan bilen uning sebdashliri qaytidin aktip halgha keltürishihemde milli Türkistan mejmu'esini neshri qilish netijiside, Türkistan'gha munasiwetlik pa'aliyetlarning merkizi asasen alghanda Gérmaniyige köchken hésaplinatti. Bu jeryanda m t b k bilen Türk éli komititi ottursida kétiwatqan küreshning tesiri Türkiydikilergimu öz tesirini yuqturushi netijiside, ularni himaye qilidighan guruppilarmu otturgha chiqishqa bashlaydu.

T m b ni qaytidin aktip pa'aliyet qilidighan bir organ haligha keltürüshni oylighan tahir chaghatay we uning hemraliri,

Türkistanliqlarning Gërmaniyidiki teshkilatlarga egiship kètiwatqanliqidin bekla ichi pushatti. Profissor chaghatay, 1952-yilisi élan qilghan bir kitawi arqiliq her ikkila teshkilatqa qarshi pa'aliyet qozüwitidu. «Türkistan'gha da'ir bezi hadisiler heqqide qarashlirimiz» nami bilen élan qilin'ghan bu kitap, qaytidin munazire we zidiyetlarning kèlip chiqishigha sewep bolidu. «Türkistan yashliri» neshriyati namida chiqirilghan bu kitapta tahir chaghatay öz ismini ishletmigen bolup, “istiqlalchi musté'ar” dégen texellus ishlitishni toghra körgen.

T m b re'isi tahir chaghatayning qarishiche, ikkinchi dunya urushi jeryanida qanat yaydurulghan pa'aliyetler, Türkistan milli küreshliride burundin aktip rol oynap kelgen teshkilatlar (t m b ni közde tutmaqta. – aptordin) ning qatnishishi bolmay turup eyni waqitning siyasi muhit tesiri astldila otturgha chiqqan hadise hésaplinidiken; U waqitlarda t m b ezaliri Türkiyige yighiliwèlip weziyet küzütish bilenla cheklen'gen iken. Profissor chaghatay, bir qisim kishiler uni Gërmaniyidiki teshkilatlardin birsi bilen munasiwiti bar idi démekchi bolghanliqi sewebidin bu türdiki bayanat bérish zörüiyitini hés qilghanliqini éytidu. U kitawida, eyni waqtida Weli Qéyumxan chiqiriwatqan zhornallarda özbek shiwisidin paydilan'ghanliqini tenqitlep kèlip mundaq deydu:

Heqiqetenmu barliq Türkistanliqlar chüshineleydighan bir yéziq tili tüzüp chiqish ishi istiqbalimizni oylaydighan herbir bilim ehilirining muqeddes ghayisiq bolishi kérek idi. ... barliq Türkistanliqlar üchün ortaq bolghan bir yéziq teyyarlap chiqmay turup, otturda bar bir tilni Türkistanning ortaq tili dep, u tilni xelqimizge téngishqa urunushning milli herikitimizge qilche paydisi yoq. ... eslide, muhajirettikilerning ayrim shiwiler boyiche maqale yézishi azatliq herikitimizge tesir körsitish noqtisidin éytqanda paydiliq bir ish dep qarashqa bolatti.

Weli Qéyumxan otturgha qoyghan Türkistanda re'islik tüzümini ornitish mesilisi bilen, Türk éli komititining gherbi Türkistanni rayonlarga bölüp fédératsiye tüzümige özgeritish pılanlirininimu tenqitlep kèlip mundaq deydu:

Türkistanda musteqilliqni qolgha keltürüp bolghandin keyin dölitimizning quruluşu, hökümet teshkili we memori organlar jehette qaysi shekil tallap élinidighanliqini hazirdin tartip késip éytish tes. ... bu jehettiki ishlarda xelq némini arzu qilidighan bolsa shuni qobul qilishqa mejbur bolidighanliqimiz éniq. ... gherbi Türkistanni orta, gherbi we jenubi Türkistan dep 5 qsimgha parchilash pikiri qilche asasi bolmighan sun'i, menisi yoq pikir ikenliki üstide toxtalmay tUralmaymiz.

Her ikkila terepning bir bolsa t m b ning mewjutluqini étrap qilmasliqi, yaki étrap qilishqa mejbur qalghanlirida Mustapa Choqay oghlini künlük qiliwélishtini, tahir chaghatay bir-birsini inkar qilidighan pütünley zit qarash dep bahalaydu:

Ular qilghandek, t m b teshkilatini yoq hésaplap bashqidin teshkilat qurup chiqqanliqi, goya bu ishlar endila bashlan'ghan ishlardek heriketke atlan'ghanliqi, yatlargha, Türkistanda yüz bériwatqan musteqilliq heriketlirini yaxshi bilmeydighan yurtdashlirimizgha, milli azatliq kürishimiz ghayisi bolmighan, yurt teweside asasi bolmighan bir heriket qilip körünishige sewepchi bolup qélishi mumkin.

Kitapning axirqi qismida, Türkistanliqlargha mundaq bir umumi chaqiriq chiqiridu:

Musapir we muhajir yurtdashlar arisida bügünki künde qolida bar shara'itlar bilen dunya weziyitining keskinliship kétishi bizni bashqidin retke sélinip qayta küchiyishimizni, pa'aliyetlirimizni muqeddes bir küresh etrapigha toplash, bir tutash heriket qilidighan weziyetni shekillendürüş zoruriyiti barliqini körsetmekte. Bu türdiki birlishish weten ichide (Türkistan közde tutulmaqta. – aptor) musteqilliq kürishimizning hulini salghan t m b nami astida bolishi, bizningche eng muwapiq heriket qilghanliq hésaplinidu.

Tahir chaghatay bilen uning sebdashliri bir tereptin Türkiydiki qalghan Türki guruppilarning milli teshkilatliri bilen ularning yitekchilirini bir noxtigha keltürüş üchün tirishchanliq körsitishke kirishidu. 1952-yili afiril éyida Ezerbeyjan, Idil-Ural, Qirim, shimali kapkaziye we Türkistan teshkilatlirining yitekchiliri bir yerge kélip,

«rusiyige qul qilin'ghan musteqilchi Türkiler sépi» namida mexpi teshkilattin birni qurup chiqish qararini élishidu. Imzalan'ghan kilishimning kirish sözide tüwendikiler tilgha élin'ghan:

Ezerbeyjan, Idil-Ural, Qirim, shimali kapkaziye we Türkistan milli merkezilirining wekillirining ortaq yighinda, imzalan'ghan birleshken milletler kilishimnamisining mezmuni we mefadigha asaslan'ghan halda wekillik qiliwatqan milletlarning “medeniyet we insaniyet jemiyitide birer sulh we parawanliq asasında yashishi üchün tebi'i chégralar ichide toluq musteqilliqqa érishtürülishi mutleq éhtiyaj bolidighanliqigha ortaq pikir birlikige kélishti. Bu ghayini ishqa ashurush üchün omumi we tarixiy düshmenliri bolghan Rusiye jahan'girlikige qarshi küreshlerde hemmidin burun özliri tewe bolghan xelqler arisida til, din, tarix we milli medeniyet jehetlerde mewjut bolghan ortaqliq we yéqinliq alahldiliklirini, bulardin kélip chiqqan siyasi menpe'et ortaqliqini éniq otturgha qoyup, 1936-yili 26-afril Parizh qurultiyida körsitilgen tüwendiki asalar boyiche ortaq pa'aliyet körsitishni bash tartip bolmaydighan bir qerzimiz dep tonuydu.

Bu teshkilatning shekillinish we pa'aliyet pirinsipliri 1936-yili Parizhda shekillendürülgen Türkiler sépi pirinsiplirigha oxshap kététti. Milli merkezler teripidin saylan'ghan wekiller pilanliq bir shekilde yighinlar échip, qararlar qobul qilip turidighan bolidu. Bu sistémining pa'aliyetliri bir bash katip wastisigha tayinip qanat yaydurulidighan bolidu. Bu front, desliwide ayliq zhornaldin birni chiqiridighan bolidu. Andin kéyin yene qul qilin'ghan Türk eller tetqiqat inistitutidin birni qurup chiqidu. Kéyinki ehwaldin qarighinimizda, bu frontning qurulishi qeghez yüzdila qalghan bir ish ikenliki melum bolidu. Yeni belgilimide bikitilgen zhornal chiqirish ishimi ishqa ashmay qalghan. Bu frontning qaysi türdiki pa'aliyetler bilen shoghullan'ghanliqini körsitidighan héchqandaq bir hüjjet tépilmidi.

1952-yili otturlirida t m b ezaliri sherqi Türkistan yitekchiliridin memtimin bughra (m. Bughra 1901-yili xotende tughulghan. 1924~31-yillirida medrisining bash mudderisi bolghan. 1933-yili xoten we yerkent wilayetliride qurulghan waqitliq musteqil hökümetning re'isi we bash qumandani bolghan. Bir yildin kéyin Hindistan arqiliq Afghanistan'gha panaliq tilep chiqip ketken. 1943-yili qaytidin sherqi

Türkistan'gha qaytip bérip ‹Xitaygha barghanliqini közde tutsa kérek. – t› musteqilliq kürishige qatnishidu. Sherqi Türkistanda qurulghan hökümette desliwide nafiye wekili bolidu, kéyin yene ölkilik hökümet mu'awin bashliqi bolghan. 1949-yili komunistlar hakimiyetni tartip alghandin kéyin Hindistan'gha panaliq tilep chiqip ketken. Kéyin u yerdin Türkiyige kéliwalghan. Türkiyide «Türkistan», «Türkistan awazi» zhornallirini chiqiridu. Sherqi Türkistan'gha munasiwetlik nurghunlighan eserlerni yézip élan qilidu. 1965-yili 14-iyun künisi Enqerede wapatt bolidu. – aptorning izahati) bilen birliship bir zhornal chiqirishni sinaq qilidu. Bu jeryanda yene bir jemiyyet qurush layihisimu otturgha qoyishidu.

Tahir chaghatay bilen sebdashliri shunche tirishchanliq körsetken bolsimu, Türkiyide eng pa'al heriket qilghan waqitlardiki mexpi pa'aliyyet qilishqa mejbur bolghan t m b teshkilati, Mustapa Choqay oghli bilen mejdidin delil qataridiki küchlük yitekchilerdin ayrilip qalghanliqi, ikkinchi dunya urushi ichide shekillen'gen weziyyet qatarliqlar sewebidin, asasen janliq pa'aliyyet qilish weziyyetini yaritalmaydu. Netijide, 1950-yillirining otturlirigha kelgende, t m b, sabiq Türkistan yashliri guruppisi we ularning etrapidiki az bir qisim kishiler bilenla cheklinip qalghan bir teshkilat haligha kélip qalidu. Shu seweptin, t m b ning yoqurida tilgha élin'ghan chaqirqliri Türkiyidiki Türkistanliqlar arisida asasen birer qiziqish qozghiyalmaydu déyishke bolatti. T m b ezaliridin teshkil tapqan Parizh gurohidikilermu ene shundaq bir chékinish jeryanini bashtin kechürmekte idi. 1966-yilidin bashlap bu teshkilatlar asasen alghanda peqet ataqta bar bir teshkilat haligha kélip qalidu. 1986-yilining axirlirigha kelginide tarqilip kétishke mejbur bolidu (Parizh gurohidikilerde 1969-yili miyonxén qurultiyida Ukra'ina wakaletchisi liwikti re'is, bilirosiye wakaletchisi bortnik mu'awin re'is we Idil-Uralliq eli éqish bash katip bolup saylinidu. 1973-yilqi qurultayda yene bu rehberlik guruppisi dawamlıq ornida qalidu. 1986-yili Sowétler ittapaqida bashlan'ghan glastnost we péréstroyka siyasiti bilen teng Parizh gurohi tarqilip ketkenlikini élan qilidu. – aptorning izahati). Zhornal chiqirish we jemiyyet qurushqa tutush qilip baqqan bolsimu, uzun'ghiche berdashliq birelmigenliki üchün, 50-yillarning otturliridin bashlap t m b teshkilati tahir chaghatay bilen abduwahap oqtayning shexsi tirishchanliqliri bilenla cheklen'gen bir teshkilatqa aylinip qalidu. Bu ikki kishi, ömürining axirghiche

«Türkistan yashliri neshriyati» namida nurghunliq kitap, broshur we maqalilargha aptorluq qilidu.

Türkistan jemiyyetliri we qaytidin teshkillinish jeryani

Urushtin keyinki dewrlerde Turkiyidiki resmi türde teshkilatlashish üçün körsitilgen tirishchanliqlar, yene shu kona yitekchiler bashchiliqida bashlitilidu. Teng bashlan'ghan bu türdiki pa'aliyetlerdin birsini profissor Zeki Welidi Toghan bashlatqan bolup, yene birsini sabiq yash Türkistanchilardin bolghan profissor Ibrahim yarqin bashlap beridu.

Zeki Welidi Toghan, Germaniyidiki Türk éli komititi qurulusigha we uning pa'aliyetlirige küchlük yadrem qilip baqqan bolsimu, bu organ bek uzun mewjut bolup tUralmaydu. Germaniyide turawatqan Türkistanliqlar sanining bekla azliqi, u yerde pa'aliyet qiliwatqan siyasi teshkilatların Türkistan jama'etchiliki bilen munasiwet tiklishini bekla tesleshtüriwetkenidi. Yene bir tereptin Turkiyide demokrat partiyisining hakimiyet üstige chiqishi bilen birge siyasi weziyet xélila yaxshilan'ghan, tashqi Türkilerning birer teshkilat qurup chiqishi jehettiki qiyinchiliqlar xélila azayghan bir weziyet shekillenmekte idi. Bu türdiki weziyetni muhakime qilghan Zeki Welidi Toghan, jemiyyetdin birni qurup chiqish üçün lazimliq bolghan teyyarliqlarni bashlitip, 1952.3.28 künisi Türkistan medeniyet jemiyyetini qurup chiqidu. Bu jemiyyetning qurghuchiliri ichide 1920-yillarda Türkistandiki siyasi teshkilat qurush ishliqigha yardeleshken sabiq xelq wekili ismayil heqqi soysalli'oghlimu bar idi (bu jemiyyetning qalghan qurghuchi ezaliri tüwendiki kishilerdin terkip tapmaqta idi: murat xélil oghli, er'eli sundibay, adnan özbek, Ehet bequl we sabirjan özTürk. – aptorning izahati). Bu jemiyyetning heriket pilanidiki munu noqtilar heqiqetenmu qiziq idi:

Wetinidin ayrilghan Türkistanliqlar merkezleshken halda her qaysi ellerde yashimaqta. Bulardin sherqi Türkistanliqlarning milli küreshliri hazirmu bar bolghan hökümet ezalirining yitekchilikide qanat yaydurulmaqta. Jemiyyetimizning kürishi bolsa wolgigha qeder

sozulghan Türk éli dep nam bérilgen ulugh Türkistanning medeniyet kürishidur. ...

Omumi Türkistanliqlarning yene bir chong mesilisi edebi til mesilisi idi. Bügünki künde ulugh Türkistan saheside uruslar teripidin qazaq, özbek, qirghiz, Türkmen, qaraqalpaq, Uyghur, bashqirt we tatar shiwiliride bolup jem'i 8 musteqil edebi til yaratilghan. ...

Muhajirdiki Türkistanliqlargha yarem qilish mesilisige kelsek, ... bilim élish yaki muhajir süpiti bilen kelgen Türkistanliqlargha yarem qilish ishliri Türkiyining medeniyet we yademlishish mu'esseleridin paydilinishni esas qilighan halda pılanlan'ghan idi. Yeni, jemiyyetimiz biwaste halda bir yarem bérish jemiyyeti hésaplanmaydu. ... jemiyyetimiz siyaset ishlar bilen shoghullinalmaydighan bir jemiyyet bolghanliqi üçhün, wetini, yaki bolmisa her bir qewimler, we yaki ularning birlikige wakaliten küresh qilish pa'aliyetliri bilen shoghullinalmaydu. ... jemiyyetimiz eza köpeyimiz depmu urunmaydu.

Jemiyyet nizamnamisida yene, Türkistanliqlarning tillirini, medeni alahdiliklerini yoqutup qoymasliqi üçhün pa'aliyetler bilen shoghullinidighanliqi, bu meqsette metbu'atchiliq pa'aliyetliri bilen yighin-doklatlarni uyushturup turidighanliqi belgilen'gen.

Zeki Welidi Toghan, sherq Türkliri yitishtürgen nadir alim we siyasetchileridin biri hésaplinatti. Emma u chet döletlerde yiterlik derijide xelq himayisige érishelmigenliki üçhün, arzu qilghinidek aktip tesir körsiteligidek siyasi pa'aliyet bilen shoghullinish pursitige peqetla érishelmey keldi. Tashqi Türk muhiti ichide omumlashturushni pılanlighan "Bashqirdistan, Tataristandin ayrim bir jay bolush bilen birge, Türkistanning bir terkiwi qismi hésaplinidu, shundaq bolghachqa, bu ikki jay birlikte Türk éli tewesining bir pütünlükini teshkil qilishi kérek" deydighan közqarashni Türkistanliqlar arisida qayil qilghidek qobul qildUralmay, bu jehette chet'elde musafir bolup yürgen Türkistanliqlarning himayisimu qolgha keltürelmeydu. Yene bir tereptin charrosiye dewride rosiyige qul qilin'ghan Türklerning milli hésiyatqa érishtürülishi jehette muhim rol oynighan Idil-Ural Türkliri bundaq bir qarashni bölgüñchilik qilghanliq dep hésaplaship, Zeki

Welidini bashqirtchiliq bilen shoghullinip Türki qewimlerni parchilashqa urundi dep eyiplep kélishti.

Zeki Welidi Toghan bu qétimqi eng axirqi tirishchanliqliridimu barliq sherq Türkilirini birleshtüridighan «ulugh Türkistan» yaki «büyük Türk éli» deydighan qarash boyiche heriket bashlighan idi. Emma 1928-yilliri «Türkistan we Ezerbeyjanni öginish tetqiqat yurti» ni qurushqa tirishqan waqitliridikige oxshash xelq ammisining himayisini qolgha keltürelmeydighanliqini mölcherligenliki üçhün, qurmaqchi bolghan jemiyetning da'irisini kéngeytish meqsitide eza sanini köpeytish deydighan bir endishimiz yoq deydighan qarishini jemiyetning nizamnamisigha mexsus qisturup qoyghanidi. Welidi özi bir uniwersité professori bolghanliqi üçhün, jemiyet re'islikini murat xélil oghligha béridu. Türkistan medeniyetliri jemiyitining pa'aliyet qilghanliqi toghriliq birdin-bir ispati ornida bir qétimliq ilmi doklat baghiqila saqlinip qalghan idi. Zeki Welidi Toghan doklatchi bolup uyushturulidighan bu ilmi doklatning témisi «Türkistan bilen rosiye Musulmanlirigha da'ir kényinki yillardiki gheliti neshriyat pa'aliyetliri» bolup, jemiyet ishxisi bekla tar bolghachqa, bu timigha munasiwetlik intayin az kishilerni bu doklatqa tekliq qilishqa mejbur bolghanliqi eskertilgen. Epsuski, bu jemiyet pa'aliyetlirini dawamlashtUralmay uzun'gha qalmaq taqilip qalidu. Bu ishlar Zeki Welidi Toghanning tashqi Türkilerge munasiwetlik siyasi sehnilerde élip barghan eng axirqi pa'aliyet urunushliridin biri bolup qalidu.

Zeki Welidi Toghanning bu türdiki pa'aliyetlirige oxshap kétédighan pa'aliyetlerdin birini, yene shu dewrlerdiki sabiq t m b ezalirimu qanat yaydurushqa tiriship köridu. Professor tahir chaghatay, professor Ibrahim yarqin, Exmet nayim ökte, timor özbek we Ibrahim mutlu qataridiki t m b ezaliri merkizi orginini Enqerede qurush arqiliq «Türkistanliqlar hemkarliq jemiyiti» namida bir jemiyet qurup chiqqanidi. 1952-yili 24-maryda chaqirilghan qurultiyida re'islikke Ibrahim yarqin teyinlen'gen idi. Bu jemiyetning Istanbuldiki shöbisige abduwahap oktay yitekchilik qilidighan qilip pilanlashqanidi. Nizamnamigha asasen, bu jemiyetning ghayisi Türkistanni tonushturush, Türkistan tarixi bilen Türkistan medeniyitige munasiwetlik neshriyatchiliq ishliri bilen shoghullinish, Türkistanliqlar arisida hemkarliqni kücheytish meqset qilinidu dep belgilen'gen idi.

Jemiyet qurulup uzun'gha qalmay Türkistanliq ziyalilar ottursida uyushturulghan bir qatar yighinlar netijiside, bir neshriyat epkari chiqirish zörürliki maqul körilidu. Weli Qéyumxan yitekchilikidiki m t b k ning epkar orgini bolghan «milli Türkistan» gha taqabil tUralaydighan bir zhornal dep qaralghan bu zhornalgha da'ir pa'aliyetlerge, «yash Türkistan» dewride mol tejribige érishken abduwahap oktay bilen sherqi Türkistanliq yitekchilerdin memtimin bughra ikkisi mes'ul bolidighan bolidu.

Chiqarmaqchi bolghan bu zhornal keng da'irilik jama'etchilikning qollap quwetlishige érishishini közde tutup, Türkiyidiki ziyalilarghila tayinish bilen cheklinip qalmay, Misir, Pakistan, Erebistan, i'Ordaniye, Afghanistan qatarliq ellerde turiwatqan nurghunlighan Türkistanliq kishiler bilen munasiwet tikleydu (zhornal mesiliside munasiwet tiklen'gen kishiler u dewrlerde Türkiyide we sherq elliride turidighan, t m b bilen alaqsisi bolghan Türkistanliq ziyalilarning ismi otturgha chiqqanliqi kishini özige jelip qilidu. Bu pa'aliyetke Türkiyidin Enqere guruppisi tewesidin bolup profissor doktor tahir chaghatay, profissor doktor Ibrahim yarqin, doktor salih erkinqol, profissor doktor méjit oktay, Ibrahim mutlu, tömor özbek, profissor doktor se'id eli Enqere; Istanbul guruppisidikilerdin bolup doktor Exmet na'im ökem, efdal wénsürel, yaqub élbek, profisor doktor Exmetjan okay, ilham musabay, abdulla rejep baysun, doktor meqsut tarim; Türkiyining qalghan sheheridikilerdin sabir Türkistanli «alpuldin», doktor rasih özgen «adanadin», podpolkownik «yeni yarbay, jongshyaw – t» doktor wasi Mirzitash «sariqamishtin», nadir rijal oghli «bursadin», doktor zahit özbulaq «silifkedin», Exmet shüküri ataman «aqsekidin» qatarliqlar tizimlan'ghan. Chet döletlerdin qatnashturulghanlar Eysa Yüsüp alptékin «keshMirdin», settar cholpan «keshMirdin», pulat qadiri «keshMirdin», Ibrahim wasili «Misirdin», memtimin islami «Misirdin», ezem hashimi «Karachidin», seyit qasim Enjanliq «Karachidin», mexmqut Ayqarli «Pishawurdin», hemdulla mehemedi «Mekkidin». Türkiyidin bu tizimlikte bar bolghanlarning hemmisi dégidek sabiq t m b guruppisining ezalirigha mensüp kishilerdin terkip tépishi diqqet qilishqa erziydighan bir noqta. Shuningdek yene Pishawurdin Mexmut Ayqarlining bu tizimlikke élin'ghanliqi, uning üstidiki gumanlarning xélila azayghanliqini, Türkistanliq ziyalilar arisida qaytidin ishencke érishkenlikini körsetmekte. Bashqiche qilip éytqanda, Sowét axbarat

orunlirining “Mexmut Ayqarli Türkiye jasusi bolghanliqi üchün Afghanistan hökümiti teripidin qamaqqa élin’ghan. Sowét jasusi bolghan bolsa idi, Sowétler uni derhal türmidin chiqiriwalghan bolatti” dégendek teshwiq qilishliri Türkistanliqlar ichide maqul körülgenlikidin dérek béridu. – aptorning izahati). 5~6 ay dawam qilghan teyyarliq basquchidin keyin, 1953-yilining april éyida «Türkistan» dégen namda ayliq bir zhornal chiqirildi. Zhornalning bash tehrirlikini sherqi Türkistan musteqilliq herikitining dangliq yitekchisi memtimin bughra üstige alidu. Shuninggha qarimay, bu zhornalning tehrir hey’iti asasen Türkistan milli ittifaq ezaliri teripidin teshkil tapmaqta idi. 30-yillarda «yash Türkistan» jornili, uningdin keyinki dewrlerde bolsa «yash Türkistan» metbu’atirining téxnik mes’olliqini üstige élip kelgen abduwahap oktay, bu zhornalni sinaq qilip chiqirishta memtimin bughra bilen birge ishleydu. Bundin bashqa yene zhornalning tehrir bölümide tahir chaghatay bilen Ibrahim yarqin’gha oxshash sabiq t m b chilarmu bar idi. Bu türdiki terkipke asasen zhornalning omumen alghanda t m b ning metbu’at orgini halida ishleydighanliqini körsetmekte idi.

Zhornalning bash bétidiki «Türkistan jornilining chiqirilishi» mawzuluq maqalida Türkistanliq aktiplarning 30-yillardin buyan her qaysi ellerde nurghunlighan zhornallarni chiqirip kelgen bolsimu, bu zhornallar asasen siyasi xaraktirda chiqirilghanliqini, emma bu qétimqisi bolsa medeniy xaraktirliq bir zhornal bolidighanliqi körsitip ötülgén. Ularning bu türdiki mezmun özgirish qilishigha Türkiydiki hökümet da’irilirining bashqurush tüzümide özgartish qilghanliqini közde tutup bu tür özgirish qilghan bolishi mumkin. Dégendek, zhornal ghayisi bayan qilin’ghan abzaslarda milli azatliq heriketlirige munasiwetlik béshimizdin ötkén ishlar bilen körgen-anglighanlirimizni élan qilip turimiz dep körsetken. Bu sözler, zhornalning siyasi xaraktirdiki mesililerni keng da’iride muhakime qilip turidighanliqini körsetmekte idi.

«Türkistan» jornili, mezmun jehettin alghanda xélila sewiyilik chiqirilghan idi. Keyinki sanlirida bésilghan «Türkistanda jeditchilik» (Exmetjan oqay), «Türkistan qandaq bésiwélin’ghan?» (tahir chaghatay) dégendek chatma maqalilar, memtimin bughraning bashmaqaliliri we Ibrahim yarqinning «Türkistandiki sughaqchiliq we

déhqanchiliq pa'aliyetliri» dégen maqalilar bu jehette közge chéliqidighan maqalilar hésaplinatti. Shuninggha qarimay, bu zhornalmu maddi qiyinchiliqlar sewebidin uzun dawamlishalmay, 1953-yilining sintebir éyida chiqirilghan 6-sani bilen neshriyat sahesidin chékinip chiqishqa mejbur bolidu. «Türkistan» jornili shunche qisqa ömürlük bolishigha qarimay, sherq we gherp Türkistanliq ziyalilarning ortaq tirishchanliq körsitip teng hemnepes bolup birliship chiqarghan tunji we axirqi zhornal bolush jehettin alghanda intayin muhim tarixiy ehmiyetke ige bir pa'aliyet hésaplinatti. Uningdin keyinki yillarda sherqi Türkistanliqlar öz teshkillirini qurup chiqishqa bashlap, nurgun sanda kitap-zhornal bésip tarqitidu.

T m b chilar qurup chiqqan Türkistanliqlar hemkarliq jemiyyiti merkizining Enqerede bolup qélishi bekla epsiz ehwal idi. Chunki, Türkiyide olturaqlashqan Türkistanliqlar asasen alghanda Istanbul bilen adanadek sheherlerge merkezleshkenidi. Shuningdek yene jemiyyet rehberliridin bolghan t m b chilarmu adettiki yurtdashlarga sélishturghanda bekrek medeni kishilerdin bolghachqa, adettiki puxralar bilen bek ichqoyun-tashqoyun bolupmu kitelmeytti. Buning netijiside, bu jemiyyetmu xuddi Zeki Welidi Toghan qurup chiqqan Türkistan medeniyetler jemiyyitidikige oxshash keng yurtdashlarning himayisigha érishelmigechke, uzun'gha qalmay taqilip qalidu.

Türkiyide, démokratlar partiyisining hakimiyet üstige chiqishi bilen teng, Türkiyining tashqi Türkiler siyasetide alahide zor özgirishler barliqqa kélip, Türkiyige köchmen qobul qilish mesililiridiki cheklimler zor derijide emeldin qaldurulghan bir weziyet shekillenmekte idi. Bu tür özgirishlerge asasen, Afghanistandin Türkiyige muhajir bolup kélishni telep qilidighan Türkistanliqlarning meyli urush weziyyiti dewriliridiki shara'itlar sewebidin bolsun yaki bolmisa Inönü hökümitidikilerning Türkistanliq muhajirlargha qizghin mu'amilide bolmay kelgenliki sewebidin kilelmey yürgen Türkistanliq muhajirlar erkin köchmen hésawida Türkiyige kélishige ruxset qilin'ghanidi. Bu qarar chiqqandin keyin, 1952-yilidin 1954-yiligha kelgiche bolghan ariliqta bir qanche Türkistanliq musapirlar guruppisi Türkiyige köchüp kélip, adanani asas qilghan halda jeylanpinar (jerenbulaq – t), nazilli, aqsheher qataridiki jaylarga kélip orunlishishqa bashlaydu. Bu köchmenlerning bir qismi yene Istanbulgha köchüp kelgenidi. 1952-

yilining 14-may künidiki «jumhuriyet» gézitining xewirige asaslan'ghanda 1805 neper Türkistanliq muhajirni Turkiyige keltürüş heqqide ministirlar mehkimisi qarar qobul qilighan. Emma bu Türkümdiki köchmenler hökümet teripidin yer teqsim qilinip olturaq jay bérilgen köchmenlerdin idi. Bundin bashqa öz aldigha éqip kelgen köchmenler sani toghriliq héch bir melumat yoq. Bu ehwallar Turkiyidiki Türkistanliqlar arisida yéngidin bir janlinish weziyatini shekillendürüp béridu.

1952-yilisi bashlilighan ikki qétimliq jemiyet teshkil qilish sinaqliri muweppeqiyetlik bolmaydu. Uningdin kéyin yene héchqandaq ilmi yaki siyasi ünwani bolmighan 20 neperdek Türkistanliq yighilip 1954-yili 27-yaniwar künisi Istanbulda «Türkistanliqlar hemkarliq jemiyiti» namida yéngi bir jemiyet qurup chiqishidu. Qurulghan bu jemiyetning nizamnamilirida körsitilgen meqset we pa'aliyet shekillirimu xuddi burun qurulghan jemiyetlarning nizamnamilirida körsitilgen mezmunlarga oxshap kitetti. 21-fiwral künisi chaqirilghan qurultiyida re'islikke Kamiljan okay teyinlinidu. Bu jemiyet, Istanbuldiki Türkistanliqlarning omumi tizimlikini turghuzush, Istanbuldin bashqa sheherlerde yashaydighan Türkistanliqlar bilen munasiwet tiklesh qataridiki meqsetler boyiche pa'aliyetlirini bashliwétidu. Undin bashqa yene burun pichetliwétilgen Türkistan Türk yashlar ittitaqining Miraslirigha igidarchiliq qilish üçünmu bir qatar tirishchanliq körsitildi. Jemiyet re'isi salih erkinqol, 1955-yili iyunda Turkiye jumhuriyiti bash ministirige murajet qilip, 1943-yilisi pichetliwétilgen Türk medeniyetler ittitaqining émlnönü xelq hujrisigha ötküzüp bérilgen barliq nersiliri bilen kütüpxanisini jemiyetke bérilishini telep qilidu. Bu telepké eyni waqtidiki maliye ministiri teripidin 1955.6.25 künisi, töwendikidek jawap bérilidu:

1928-yilisi Istanbulda qurulghan Türkistan Türk yashlar ittitaqining 1938-yilisi Türk medeniyetler jemiyiti namigha özgertilip 1943-yili pichetlen'genlikini, jemiyet nerse-kéreklirining émlnönü xelq hujrisigha ötküzüp bérilgenlikini, yéngidin qurulghan jemiyetlarning pichetlen'gen bu jemiyetning warisi hésaplinidighanliqi üçün, 1943-yili pichetlen'gen jemiyetke tewe nerse-kérékler silerge qayturilidu.

Émlnönü xelq hujrisidiki nerse-kérekler 5830-nomurluq qanun'gha asasen dölet ghezinsige ötküzüp bérilgen bolup, ghezine mal-mülüklirini herqandaq bir jemiyyetke bérilishini qanunimiz toghra körmeydighanliqi sewebidin tekliwingizni emelge ashurush imkani yoq.

Türkiyige yéngidin kelgen muhajir Türkistanliqlarning her túrlük qiyinchililiri bar idi. Jemiyyet bu qiyinchililargha qarita birer chare tépish meqsitide jiddi pa'aliyyet körsetmekte idi. 1955-yilqi qurultiyida jemiyyet re'islikige saylan'ghan doktor salih erkinqol, jeylanpinar rayonigha orunlashturulghan Türkistanliqlarning yer-zémin mesililirige munasiwetlik jiddi pa'aliyyetke kirishidu. Jeylanpinar rayonigha orunlashturulghan 92 a'ililik Türkistanliq yighiliship jemiyyetningmu yardimi bilen abley Türkistanli yitekchilikidiki «jeylanpinar Türkistanliqlar ishlepchiqirish we tijaret ittipaqi» namida bir shirket qurup chiqishidu. Buninggha oxshaydighan shirketlishish pa'aliyyiti aqsheherdiki Türkistanliqlardimu ishqa ashurilidu. Epsuski, Türkiyidiki bazar shara'itlirigha maslismighan bu shirketler uzun'ghar qalmay iqtisadi qiyinchililargha ichige pétip qélip, tarqilip kétidu.

(resim orni)

1952-yili Türkiyige kelgen Türkistanliq köchmenlerdin bir qismi adanada, 1953 – Ehet Enjan arxiwidin.

Bu arida, Xitay komunisitlar hakimiyitige qarshi küresh qilip yurtidin ayrilishqa mejbur bolghan sherqi Türkistanliqlardin bir qismi Eysa Yüsüp alptékin bilen memtimin bughra qataridiki yitekchilerning tirishchanliqida, 1955-yili Türkiyige köchüp kéliwalidu. Bu köchmenler Istanbul qataridiki bir qanche sheherlerge orunlashturilidu. Türkistanliqlar hemkarliq jemiyyiti bilen bu guruppining yitekchiliri 1955-yili 7-awghust küni yighiliship, omumi yüzlük weziyyet muhakimisi qilishidu. Bu yighinda jemiyyet re'isi salih erkinqol, barliq Türkistanliqlarning hazirqi bu jemiyyetke yadrem qilishliri kéreklikini, yurtwazliq qilishmasliqini, Türkistanliqlar jama'iti arisida bölgünchilik qilidighan qarashlarga qarshi turulushi kéreklikini qataridiki bir qatar mesililerni otturgha qoyidu. Shuningdek sherqi Türkistan mesilisinimu Türkistan hemkarliq jemiyyiti teweside turup otturgha qoyush mumkinlikini otturgha qoyidu. Emma bu ishta sherqi Türkistan

mesililirini uzundin béri xelq'ara sehnige chiqirish üchün tirishchanliq körsitip kéliwatqan jengchi Eysa Yüsüp alptékin, sherqi Türkistan kürishi özige xas alahdiliklerge ige ikenlikini körsitip, bu ishni ayrim bir teshkilatqa tayinip qanat yaydurush lazimligini könglige püküp kelmekte idi. Shu seweptin, salih erkinqolning yoqurqidek tekliwi qobul qilinmaydu. Shundaq qilip, uzun'gha qalmay alptékin bilen sebdashliri sherqi Türkistan köchmenler jemiyiti namida teshkilat qurup pa'aliyetke kirishidu.

1956-yiliqi qurultayda u yillar üchün bekla yéngiliq bolghan bir ish körüliu. Türkistanliqlar hemkarliq jemiyiti re'islikige tunji qétim bir ayal klishi – xalide axiska saylinidu. Uningdin kéyinki saylamlarda nöwet bilen neshet tahir'oghli, bahadir otu saylan'ghan bolsa, 1960-yili yene qaytidin doktor salih erkinqol, 1964-yilida bolsa ziyawudin babaqurban re'is bolidu. Bu yillarda jemiyet pa'aliyetliri اساسliqi axshimi pa'aliyet uyushturush, sayahetlerge teshkillesh we sen'et pa'aliyetliri bilen shoghullinish dégendek bashqa sahelerdiki pa'aliyetler bilen cheklen'genliki melum. Yéngidin bir mejmu'e neshri qilish jehette qarar qobul qilin'ghan bolsimu buni ishqa ashurush imkani bolmay qalghan.

Istanbul sirtidiki pa'aliyetler

Afghanistandin köchüshler netijiside, adana shehiri Türkistanliqlar merkezlishop olturaqlashqan sheherlerdin birsige aylinishqa bashlaydu. Adana, Türkiyige köchüp kelgen Türkistanliqlar üchün tunji biketlik wezipisini oynimaqta idi. Yéngidin kelgen muhajirlar öz'ara hemkarliqlarni dawamlashturush telepliri bilen öy tépish, ish tépish qataridiki qiyinchiliqlirini hel qilish üchün chare tépish qatarliq éhtiyajlar jemiyettin birni qurup chiqish teliwini teqezzar qilidu. Shu seweptin, 1952-yili adana Türkistanliqlar hemkarliq jemiyiti qurulidu. Bu jemiyet, muhajirdiki Türkistanliqlarning Türkiyige köniwélishigha asanliq yaritip bergen bolup, kéyin kelgen musapirlar üchünmu muwapiq kélidighan muhit yaritip béridi. Bir qanche yil jeryanida yighin saloni we kütüpxanisi bilen özlirige tewe bir binasimu bolghan jemiyet, 1955~70-yillar arisida Türkiyidiki Türkistanliqlarning eng aktip

pa'aliyet körsitidighan ijtimai' teshklatlirining birsige aylinip wezipe ötep kélidu.

Adana jemiyyiti, 1959-yilidin bashlap «bulaq» namida bir zhornal chiqirishqa bashlighan idi. Bedri xojent bilen Exmet Türk'eli teripidin chiqirilghan bu zhornalning meqsidi tömür qorghhan arqisida qalghan orta Asiyada urus zorawanliq hakimiyiti, komunizm dep atalghan dinsiz, exlaqsiz ijtimai' tüzümning zulumidin qéchip her türlü döletlerge panaliq tilep qéchip chiqqan Türkistanliq Türkilerning héssiyatlrigha terjimanliq qilish dep tonushturulghan idi. Bu zhornal sewiyilik tehrirat guruppisigha ige bolmighanliqi üçün, zhornal mezmonliri bilen maqalilar yéngidin qiziqquchilar teripidin teyyarlanmaqta idi. Bu zhornal aran 7 sanla chiqirilghan bolup, shu yilining özildila taqilip qalidu. 1960-yillarning otturliridin bashlap iqtisadi qiyinchiliq we ishsizliq qataridiki sewepler tüpeylidin, bu yerdiki Türkistanliqlar Istanbul shehiri bilen a q sh qataridiki her qaysi ellerge köchüşke bashlaydu. Bularning netijiside yarem qilidighanlar aziyip ketkenliki üçün adana jemiyyiti barghansiri küchsizliship, 1970-yilining axrlirigha kelgende küchiyip kétiwatqan anarxist we térrorchiliq muhiti ichide jemiyyet binasi solchil éqimgha mensüp xuligerler teripidin ot qoyup köydüriwétildu. Bu weqedin kéyin, jemiyyetmu hökümet da'iriliri teripidin pichetlinip pa'aliyetlirimu toxtap qalidu (1980-yilining axirlirida jemiyyetni qaytidin yene shu namda échish teliwi sunulghinida, hökümet da'iriliri ruxset qilmaydu. U jemiyyet hazir «elishir nawayi jemiyyiti» namida pa'aliyet körsitip kelmekte. – aptorning izahati).

Türkistanliqlar zichraq olturaqlashqan yene bir yer salihlidimu buninggha oxshap kétidighan pa'aliyetler qanat yaydurulghanidi. Sherqi Türkistanliq yitekchilerdin elibeg hakim (elibeg hakim we uning sherqi Türkistan milli kürishidiki roli heqqide melumat élish üçün godfréy Iyasning «kazak éksodus», hasan or'altayning «erkinlik üçün sherqi Türkistan qazaq Türkliri we büyük Türk éli1985~86» dégen kitaplarga qaralsun. – aptorning izahati) ning meniwi yitekchiligi, hemze uchar re'islikide qurulghan Türkistanliqlar medeniyet we hemkarliq jemiyyiti, bu jaydiki Türkistanliqlar arisidiki munasiwetlerni kücheytish we medeni alahldiliklirini saqlap qélish bilenla cheklinip qalghan bolmastin, u neshri qilghan «komunizmge

qarshi jeng we Türk'éli» dégen jorniligha tayinip Sowétler bilen komunizmgha qarshi qanat yéyiwatqan küreshkimu küchlük töhpe qoshqan hésaplinidu. 1962-yilidin bashlap elibeg hakimning ogli hasan or'altayning tirishchanliqi bilen chiqirilghan «büyük Türk'éli» jornili 10-san'ghiche neshri qilinalighan. 1965-yilisi chiqirishqa bashlan'ghan «komunizmge qarshi jeng» dégen gézit, ayliq bolup 10 san chiqirilghandin kéyin zhornalgha özgertilip 4 san neshri qilin'ghan. Bu zhornallar taqilip ketkendin kéyin, hasan or'altay اساسliqi sherqi Türkistan bilen qazaq Türklirige munasiwetlik her xil yazghuchilar yézip chiqqan kitaplarni muddet boyiche «büyük Türk'éli neshriyati» namida neshri qilishni dawam qilidu (1990-yillargha kelgiche bu chatma eserlerdin bésilghan kitaplar munular idi: 1. «erkinlik üchün sherqi Türkistan qazaq Türkliri»; 2. «ulugh Türkchi maghjan jumabay'oghli»; 3. «abilayxan dastani»; 4. «Alash – Türkistan Türklirining milli paroli»; 5. «qazaq Türklirining Istanbuldiki yéngi shehiri we bir qisim sergüzeshtiliri»; 6. «sherqi Türkistan tarixidiki bezi mesililer we töhmetlerge reddiye»; 7. «köchüshtin kéyin». ... – aptorning izahati).

T m b ning aqiwiti

1959-yili ichide, t m b bilen m t b k ottursida tashqi dunyadiki Türkistanliqlar arisida bölünüshlarning kilip chiqishigha seweb bolidighan yéngi sürkilishler otturgha chiqishqa bashlaydu. T m b re'isi tahir chaghatay yazghan «Türkistan milli azatliq herikitige da'ir weqeler» isimlik kitawida, ikkinchi dunya urushi dewride yüz bergen weqeler üstide mulahize qilin'ghan bolup, bu kitaptiki mulahiziside Weli Qéyumxan bilen m t b k qattiq tenqit qilin'ghan idi:

Sowét rosiyisi öz grajdanliri hésaplighan Türkistanliqlarni herbi telim-terbiye bermestinla Türküm-Türkümlep urush meydanlirigha haydaydu. Bu ehwalni öz milli menpe'etlirige zit dep qarashqan yashlar Türküm-Türkümlep düshmen sépige ötüp kétish yolini talliwélisqanidi. Shundaq qilip Türkistanliq yashlar buning bedilige yene jengge qatnishishqa mejburlinidu. Bir terepte ularni urush meydanlirigha mejburi heydep aparghan bolsa, öz ixtiyarliqi bilen qoshulghan qarshi tereptikilermu ularning idiyisini yaman niyet bilen paydilinip kétidu. ... bu weqeler Türkistan yashlirining milli ghayilirige neqeder sadiq ikenlikini, buning üchün jénini pida qilishqa herda'im

teyyar ikenlikini körsetmekte idi. Beziler bolsa, bu yashlirimizning aq niyetliklikidin paydilinip ketken, ulardin yaman gherezliri üchün paydilinishqa kirishken bolsa, u halda bu yerdiki mes'oliyet ene shu aldanchilar üstige arilishi kérek.

... urush aqiwitide, ümidlirige xilap kiliwatqanliqini hés qilghinidin kéyin, héch bolmighanda dushmanlirining qoligha chüshüp qalmasliq üchün bolsimu yol axturushqa kirishken Türkistanliq jengchiler, küchining zor bir qismini gherp sépige yötkiwélishtirish imkaniyatini qolgha keltürgen, medeniyetlik hésaplan'ghan gherpliklarning insanperwer, exlaqliq héssiyatliri we idiyiliri sayiside qoghdilinishini xiyal qilishqan bolsimu, bu ümidlirimu yoqqa chiqqan. Chunki, ular top-topi bilen Sowétler rosiyisi jallatlirining qoligha ötküzüp bérilgen. ...

Türkistanliqlar chong ümidler bilen qatnashqan ikkinchi jahan urushida yigen eng éghir zerbe, shöbhisizki, Mustapa Choqay oghlining wapati hésaplinidu. ... bundaq waqitsiz kelgen ölüm, birmunche ghayiliriningmu gumran bolishini, bir munche ümidliriningmu otturgha chiqishigha sewepchi bolishi mumkin idi ...

Yoqurqidek xatirilerdinmu melum bolghinidek, Türkistanliqlar üchün peqetla qimmiti bolmighan aqiwetlerni keltürüp chiqarghan ikkinchi jahan urushi weqeliridiki ziyanning hésawini qilish bekla muhim ehmiyetke ige bir ish hésaplinidu. Epsuski, aridin shunche uzun waqit ötken bolishigha qarimay, bügün biz bu hésap-kitapni qismen bolsimu qayil bolghidek otturgha qoyush imkanigha ige bolalmay kelduq. Belkim bu hésap-kitapni toluq qilalishimiz üchün Türkistanliqlargha menggü purset kelmeslikimu mumkin. Chunki, mesilining ichige aldanchilik, nomussizliq, kireksiz abroy we bashqurush jehettiki qabiliyetsizlik qataridiki bir munche tosalghular ariliship ketken.

Tahir chaghatay, bu mulahiziliridin kéyin Mustapa Choqay'oghlining wapatigha munasiwetlik Sowét teshwiqatchiliri teripidin peyda qilin'ghan bir qarashni otturgha qoyup kélip, uni hashiyide bayan qilip ötidu. Uzun yillar Iran, Afghanistan we Pakistanlarda Türkistanliqlar ichige kiriwélip jasusluq qilip kelgen Mexmut Ayqarli, Sowétler ittapaqigha qaytip ketkinidin kéyin Mustapa Choqay oghli kiziktin ölgen bolmay, belki zeherlinip öltürülgen dep yazghanidi. Sowét teshwiqat

mashiniliri bu yalghan xewerni Weli Qéyumxan bilen m t b k ge qarshi paydilinip kelgenidi. Tahir chaghatayning bu teshwiqat matérialini xuddi toghra xewer menbesi süpitide hashiyide bergenliki Türkiye bilen Gérmaniyide turidighan Türkistanliqlar arisida küchlük naraziliqlarning kélip chiqishini keltürüp chiqiridu. Türkistan yashliri namida ziyawudin babaqurban élan qilghan bir naraziliq maqalisida munularni yazidu:

Sowétlerning jahan'girlik taktikilirining meqsidi Türkistan milli musteqilliqi üchün jan tikip küresh qiliwatqan kishilerni qaysila usuldin paydilinishidin qet'i nezer pütün sepler boyiche weyran qilish, qarilash we bohtan chaplashtur. Tahir chaghatay buni intayin yaxshi bilip turughluq ...

Ikkinchi dunya urushi waqtida Gérmaniye armiyisi sépide turup milli bayraqliri astida rosiye impiriyalizimige qarshi jeng qilghan Türkistan qoshunliri bilen uni wujutqa keltürgen milli Türkistan ittifaq komititining shereplik küresh tarixida ismining yoqlighi sewebidin peyda bolghan öchmenlik we yaman niyiti bilen,

Türkistan milli ittifaq komititi yitekchisi Weli Qéyumxanning nurébnérg türmiside qamilip turghan bir waqitta, qehriman we mujahit Türkistan ewladlirining azatliqi jehette héchqandaq pa'aliyetke kirishmigenliktin ibaret milli mes'oliyitidin qéchish meqsitide,

Merhum Mustapa Choqay oghli ependining wapati heqqide ... tibbi we hökümet hüjjetlirige ehmiyet bérmigen bir bohtanni yézish arqiliq, düshmenning bölüş taktikisigha egiship ketken ... Türkistan yashliri namida bu kitapchigha naraziliqimizni bildürimiz.

Bundaq qalaymaqanchiliq weziyettin paydilinish gherizide yürgen Sowét teshwiqatchiliri bu tür munazirilerni küzitip yürgen künlerning biride, «mixonxénda turushluq Weli Qéyumxanning sabiq qoghdighuchisi Sultan qarining xéti» témiliq yene bir parche teshwiqat matérialini Türkistanliqlar ottursida tarqitishqa kirishidu. Bu xette Choqay oghlining wapatigha munasiwetlik perezler qayta tilgha élinipla qalmay, Weli Qéyumxanning inawitini töküsh meqset qilghan her türlük qoshumche perezlermu otturgha qoyulghan idi. Bu türdiki

asassiz perezlarning tahir chaghataydek muhim bir alim teripidin paydilinishi, bu atalmish jinayetning uzun yilgiche m t b k bilan Qéyumxan reqliri teripidin paydilinip kétishige sewepchi bolup béridu. Bu türdiki perezlerni ret qilidighan hüjjetler bilen weqening guwachiliri yazghan eslimiler komitit teripidin milli Türkistan jornilida élan qilin'ghanliqigha qarimastin, bu mesilidin toluq xewiri bolmighan xelq ammisigha körsitidighan eksi tesirler toluq tazilanmighan idi. Bu hadisilar tüpeylidin, tahir chaghatayning shexsi tesirige uchrighan t m b, xelq ammisi arisida eslidinla ajzliship ketken himayisidin toluq mehrum bolup, teshkilat ezalirining muhajirlar ammisi bilen eslidinla ze'ip bolghan munasiwitidin pütünley ayrilip qélish derijisige kélidu.

Bu türdiki munazire muhitining yüz bérishige qarimay, Istanbulni merkez qilghan Türkistanliqlar hemkarliq jemiyiti pa'aliyetlirini qet'i dawamlashturush üçün pütün tirishchanliqlarni körsetmekte idi. 1966-yili 20-dikabir künisi rosiye bash ministiri kosigin Türkiyini ziyaret qilishqa kélidu. Kosigin bilen Sowétler ittifaqigha naraziliq bildürüş meqsitide Istanbul bilen adanadiki jemiyetler yüzligen Türkistanliqni Enqerege yighidu. Emma Türkiye, Sowétler bilen bolghan munasiwetlirige alahidet ehmiyet béríp kelmekte idi. Shundaq bolghachqa, naraziliq bildürmekchi bolghan ammining naraziliq teleplirini rosiye ziyaret ömigidikilerning anglap qélishigha peqetla yol qoymaydu.

(resim orni)

T m b ning eng axirqi mes'ulliri

Tahir chaghatay, abduwahap oktay, repiqiliri sa'adet chaghatay we sa'ide oktaylar bilen birge. Istanbul, 1967-yili fiwral

1967-yilqi saylamda jemiyet re'islikige dpoktor Exmet na'im ökem saylinidu. Ökem, sabiq t m b ezaliridin birsi bolush bilen birge yene, «Türki köchmenler we musapirlar ittifaqi» ning re'islik wezipisimu üstige alghan birsi idi. Bu ittifaq, démokratlar partiyisi hökümettin ayrilghandin kéyin Türkiyide qurulghan barliq tashqi Türkiler jemiyetlirini bir merkezge yigish netijiside shekillen'gen bir organ idi. Türkiye hökümitiningmu qollap quwetlishige érishken bu teshkilat, tashqi Türkilerge munasiwetlik qilishqa tigishlik ishlarning hemmisini bu merkez riyasetchilikide emelge ashurushni kapaletke ige qilmaqta

idi. Bu teshkilat 1954-yili qurulgan bolup, chaghal'oghli teweside ulargha ayrilgan bir binada pa'aliyet qilib kelmekte idi. Bu ittifaq qurulup tunji qétimliq qurultiyida re'islikke teyinlen'gen doktor Exmet na'im öktem, 1970-yillarghiche bu wezipisini muweppeqiyetlik ötep kélidu. Bu ittifaq, 1966-yilidin boshlap burun bésilghan bir zhornalning ismini élip testiqlitiwalghan bolup, «Türk dunyasi» namida zhornal chiqirishqa boshlaydu. Exmet na'im öktem bu ikki teshkilatqa birla waqitta re'is bolup wezipe ötep kéliwatqan dewrlerde, Türkistanliqlar hemkarliq jemiyyetimu bu ittifaqqa qoshulup ketken bolup, bu jemiyyetmu bu ittifaq terkiwide turup pa'aliyet qilmaqta idi.

1971-yilining 7-dikabir künisi ötküzülgen saylamda doktor salih erkinqol yene bir qétim re'islikke saylinidu. Emma bu mezigilde ittifaq bilen jemiyyet ottursida sürkilish yüz bérup turghanliqi üchün, merkizi ittifaqqa tewe binada turiwatqan jemiyyet bu binadin köchüp chiqip, Türkistanliq oqughuchilar üchün yataq qilib ishilitiliwatqan kona Buxara tekke binasigha yötkilishke mejbur bolidu. Türkistan Türki yashlar ittifaqi qurulup uzun yil pa'aliyet qilib kélin'gen bu bina, eyni waqtida AtaTürkning testiqliti bilen sirtin kelgen oqughuchilarning paydilinishi üchün ayrip bérilgen bir bina idi. Bu binaning mülk igisi Türk hujrisigha tewe waqtida Türk hujrisi teshkilati pichetlen'gen mezigillerde binaning igidarchiliq hoquqi weqpiler bölümige ötküzüp bérilgeniken. 1960-yilliri bir qétimliq ot kétishi bilen üstinki qewetliri köyüp weyran bolup ketken bolup, astinqi qewetliri oqush üchün Istanbulgha kelgen Türkistanliq oqughuchilar üchün qaytidin rémont qilinip échip bérilgen. Salih erkinqol teshkilligen bir qétimliq yadrem yigish herikiti netijiside, bu tarixiy bina qaytidin rémont qilinip asasen ishletkili bolidighan halgha keltürülgenidi. 1974-yili erkinqol wapat bolghinidin kéyin jemiyyet re'isilikige doktor hékimjan qaynar saylinidu. Bu mezigillerde usul-sen'et pa'aliyetliri qanat yadurulghan bolup, özimu bir sen'et oqutquchisi bolghan hékimjan qaynarning yitekchilikide aktip pa'aliyet guruppisi teshkil qilin'ghanidi. Qaynarning késel körüş ishxisimu jemiyyetning merkizi jaylashqan ishxisana bolup xizmet qilatti.

Bu dewrde tilgha alghidek pa'aliyetlerdin birsi qatarida jemiyyet yitekchiliriningmu yadremi bilen ziyawudin babaqurban bashlighan «erkin Türkistan üchün» namliq ayliq gézit chiqirish bilen

shoghullinishni körsitip ötüsh mumkin. 1975-yili bésilishqa bashlighan bu gézit, tunji sanida «nimishke neshri qilduq» dégen bashmaqalisida mundaq déyilidu:

Uzun yil kütüp baqtuq. Türkiyide Türkistan mesilisini otturgha qoyushimiz üçhün bir epkargha éhtiyajimiz barmu-yoq dep oylinishqa bashliduq. Netijide, kéyinki mezgillerde bundaq bir éhtiyajimizning téximu küchiyip barghanliqini hés qilduq. ... bu gézit, Türkistan azatliq yolida chiqirilghan tunji gézit hésaplanmighinidek, axirqisimu emes. ... biz bölünmes bir pütün Türkistan üçhün küresh qilishqa xizmet qilish üçhün bu gézitni chiqarmaqtimiz.

Chong heripler bilen töt bet qilip chiqirilghan bu gézit xewerler, eslimiler we ilmi xaraktirdiki maqalilar bilen toshquzulghanidi. Epsuski, bu gézitmu izchil chiqirilishigha kapaletlik qilinmay, aran 12 san chiqirilipla taqilip qalghan. Gézitning eng axirqi sanidiki widalishish maqalisida munular déyilgen:

Bügün'giche shara'itimizning yar bérishiche gézit chiqirishqa tiriship kelgeniduq. Emma bügünki shara'itlarda gézitimizning dawamliq chiqirilishini toxtitip turushqa mejbur ikenlikimizni epsus ichide amalsiz uxturushqa mejbur bolmaqtimiz. ... kelgüside téximu küchiyidighanliqimizgha we téximu zich ittipaq bolup uyushishimizni ümid qilimiz.

1970-yilliri Türkiye anarxizm bilen térrorluq patqiqigha pétip qéliwatqan bir yillar idi. Bundaq qalaymaqan weziyet astida aktip ijtima'i pa'aliyetler bilen shoghullinish imkaniyiti yoq diyerlik idi. Shunga, 1975-yilidin bashlap jemiyyet pa'aliyetlirini asasen toxtighan déyishkimu bolatti. 1980-yili 12-sintebirdiki herbilerning siyasi özgirish qilishi netijiside, Türkiyidiki bashqa jemiyyetler bilen bir qatarda Türkistanliqlar hemkarliq jemiyyitimu pichetlendi. Shundaq qilip, 1954-yilidin béri Türkiyidiki Türkistanliqlarning milli kimliklirini we medeniyetlirini dawamlashturush üçhün wastichiliq qilip kéliwatqan birdin bir teshkilatmu emeldin qaldurulghan hésaplandi.

Sherq elliridiki pa'aliyetler

Ikkinchi dunya urushidin keyinki Asiyaning siyasi tengpongliqi asasen o'zgirip ketken bolup, En'giliye urush davam qiliwatqan peytlardila, yeni 1942-yilida Hindistan'gha musteqilliq beridighanligini elan qilghanidi. Urushtin keyin En'giliyining Hindistandin ayrilishi bilen teng, chégralar qaytidin bekitilishke bashlandi. 1947-yilisi Hindistan bilen Pakistan doletliri qurulidu. Yene bir tereptin Yaponiye teslim bolup uzun o'tmey Xitayda maw zeydong yitekchilikidiki komunistlar bilen jang kay shek (jang keyshini demekchi - t) yitekchilikidiki milletchi Xitaylar ottursida ichki urush bashlinidu. Bir qanche yilliq urush jeryanida ustunlukke erishken Xitay komunistliri 1949-yilining 1-oktebir kunisi Xitay xelq jumhuriyiti qurulghanligini elan qilidu. Bu waqitlarda sherqi Turkistanda qaytidin bashlan'ghan musteqilliq heriketlirimu komunistlar teripidin basturiwetilip, qurulghan sherqi Turkistan hokumiti tarqitiwetilidu. Bundaq bir weziyet astida, Pakistan bilen Hindistan zor kolemlik sherqi Turkistanliq musapirlar eqinigha duch kelidu. Pakistan musteqil dolet bolup qurulghinidin keyin, burun En'giliye hukmuranliqidiki Hindistan'gha otup ketishige yol qoyulmighan sabiq Basmichilar yitekchisimu Afghanistandin chiqish pursitige erisheleydu. Urush axirlashqan yillarda, Afghanistan da'iriliri 1942-yili jazalighan Turkistanliqlardin tirik qalghanlarni qoyup beridu. Shundaq qilib, shir muhemedbey bilen mubeshirxan tarazi qataridiki «la merkeziye'i hokumet'i Turkistan» teshkilatining sabiq rehberlirimu 1950-yilliri Afghanistandin bashqa doletlerge qarap Kochushke bashlighan Kochmenler karwinigha qoshulidu.

Urushtin keyinki dewrlerde Afghanistandiki Turkistanliqlar ichidimu kuchluk heriketlinishler barliqqa kelishke bashlighan idi. 1950-yilliri Turkiyide hakimiyet ustige chiqqan demokratlar partiyisi, Turkiye sirtidiki irqdashlirining erkin Kochmen hesawida Turkiyige kelishige yol qoyidighan bir siyaset otturgha qoyidu. Afghanistandiki eghir besimdin zerikken Turkistanliqlarning bir qismi Turkiyige Kochup beriwelish uchun murajet qilishidu. Ikki yildek dawamlashqan resmiyet bejirish ishliridin keyin, ikki chong gurup bolup Pakistan arqiliq Turkiyige Kochup kelivalidu. Shuninggha oxshash, bir qisim Turkistanliqlar se'udi Erebistan qatardiki bir qisim erip ellirige chiqip

kétishkenidi. 1955-yillirigha kelgende sherqi Türkistandin Pakistan yaki Hindistan tereplerge ötüp ketken gurupplarining bir qismi dawamlıq köchüp Türkiyige qarap yolgha chiqishqa bashlaydu.

Karachidiki Türkistanlıqlar 1948-yilining otturlirida yighiliship, mewlane siyit qasim Enjani re'islikide Türkistanlıqlar ittifaqi teshkilatini qurup chiqishidu. Bu teshkilatning nami «Türkistan Türki muhajirliri ittifaqi» bolup, bu ittifaq neshri qilghan bir broshurdin melum bolishiche, Karachidin bashqa ellerge qarap köchüp chiqip ketken Türkistanlıqlargha yadrem qilish, namratlarni yerleshtürüş qataridiki pa'aliyetler bilen bir qatarda yalghanchi Sowét neshriyatigha qarshi turush, Türkistan mesililirige munasiwetlik yighilish, ilmi doklat teshkillesh qataridiki pa'aliyetler bilen shoghullinip kelgen. Bu jemiyyet yene, «Türkistan Türki qewim muhajirliri ilim otaghi» namida bir merkeznimu qurup chiqishqan. Bu merkez yene mexsus Türkistanlıqlargha qaritilghan herxil sewiyelerdiki oqutush pa'aliyetliri bilenmu shoghullinip kelgen.

1949-yilisi bu jemiyyetning re'islikige Türkistan basmichiliq herikitining ilghar kishiliridin biri bolghan haji parpi (özgen) saylinidu. Jemiyyet yitekchiliridin biri bolghan ezim hashimining bashchiliqida, 1951-yilining yanivar éyidin bashlap «terjiman'i efkar» namliq bir zhornal chiqirishqa bashlaydu. Bu zhornal, déhlidiki «enjumen'i ittihad'i muhajirin» namidiki Türkistan teshkilati teripidin 1938-yilidin bashlap chiqirilghan, jahan urushi sewebidin 11-sanigha kelgende taqilip qalghan «terjiman» jornilining dawami dep tonushturilidu. Bu zhornalni neshri qildurghan kishimu ezim hashimi idi. Bu zhornalning tili orduche bilen Türkiche idi. Zhornalda Türkistan we Türkistanlıqlargha munasiwetlik xewerler, komunizmgha qarshi maqalilar hemde islam dinigha munasiwetlik maqalilarning köpliki kishini jeliq qilidu. Desliwide ayliq bolup chiqirilghan bu zhornal, kéyinki yillarda pesillik zhornal qilip chiqirilghan. 1960-yillargha kelgiche üzülüp-üzülüp chiqip turghan bu zhornalning jem'i qanche san chiqirilghanliqini éniq bilgili bolmidi. Bu zhornal waqitning ötishige egiship ezim hashimi bilen pütünliship ketken bolup, zhornalning neshri ta hashimi wapatighiche dawamliship turghan.

(resim orni)

Ezim hashimi chiqarghan «terjiman'i efkar» jornilining muqawisi

«muqawidiki yéziqlar: ailyq mjmu'e

Trjman afkar

Krachi

Ms'ol mrtb: a'zm hashmi»

Afghanistandin kelgen Türkistanliqlarning aziyip kétishi, Pakistandikilerning bashqa döletlerge qarap köchüshliri qataridiki sewepler tüpeylidin, waqit ötkensiri Pakistandiki Türkistanliqlar sani aziyip, bu yerde pa'aliyetlerni aktipliq bilen dawamlashturush imkani barghansiri qiyinliship kétidu. Karachi shehiridiki bu jemiyyet, heywitulla ishan re'islikide 1964-yilgha kelgiche pa'aliyetlirini dawam qildurup kélidu. Pishawurdiki jemiyyet bolsa, uningdinmu uzunlraq pa'aliyet qilalighan bolsimu, uning pa'aliyetliri shu etrapniki Türkistanliqlar da'irisi bilenla cheklinip qalghan.

Sowét ishpiyonining aqiwiti

1948-yili Afghanistanning herqaysi türmiliridin qoyup bérilgen kishiler arisida Mexmut Ayqarlimu bar idi. Sowét k g b si Ayqarlini türmidin shunche asan qutquzup chiqalaydighan küchke ige bolup turughluq, uni qutquziwélishe urunmaydu, netijide Sowét terep Ayqarlining yette yil dawamlashidighan qamaq jazasigha qilche pisent qilmay tashliwétishidu. Shu arqiliq, kishilerning guman qilishqinidek Mexmut Ayqarli eger rastinla Sowét jasusi bolsa idi, Sowét terep uni choqum derhal türmidin boshitip chiqiriwalalighan bolatti, uni türmidin qutquziwalmighinigha qarighanda, Ayqarli rastinla Sowét jasusi emes iken deydighan qarashlarning tarqilishi, uningdin guman qilishlarning yoqulishigha sharayit yaratqan idi. Sowétlarning bu tewede eng uzun muddet yushurunup muweppeaqiyetlik halda jasusluq qilip kelgen bu adimimu bu pursettin ustiliq bilen paydilinip, türmidin boshitilghan kün kelginide qaytidin kona munasiwetlirini ornitishqa kiriship kétidu:

Men bu 7 yilliq türme hayatimning 5 yilini kaMirda qamilip ötkездim. Bu jeryanda salametlikim bekla nacharliship ketkenidi. Mana hazir

doktor xelil gürün méni dawAlash bilen meshghul bolmaqta. ... men Türkiyige ketsem yaxshi bolarmu yaki bu yerlerde turiwerginim yaxshimidu? Buningha sizler qarar qilghaysizler. Emma bu yerdiki siyasi pa'aliyetler künsayin köpiyip kétéwatqanliqinimu unutmighaysizler. Shu seweptin bu tereplerdimu bir adimimiz bolghini tüzük.

(resim orni)

Türkistanliq Türki muhajirlar ittitaqining Karachida Mustapa Choqay oghlini xatirlesh üchün échilghan yighin'gha qatnashqan Türkistanliqlardin bir gurup. Ikkinchi qatarning «soldin» béshida olturghan qalpaqliq saqal qoyiwalghan kishi ezim hashimi. Bu kishilerning keynidiki tamda Türkiye, Türkistan we Pakistan bayraqlirining ésilghanliqigha diqqet qiling. 1949-yili 27-dikabir – Ehet Enjan arxiwidin

Ayqarli türmidin chiqqandin kéyin «yash Türkistan» guruppisining yitekchiliridin biri bolghan doktor abdulwahap oktaygha yazghan bu tunji xétidin qarighanda, Sowét jasusluq organliri Ayqarlını bu tewede turup qélishini telep qiliwatqanliqini perez qilishqa bolidu. Doktor xelil gürün, Türkiyige köchüp kétishni telep qiliwatqan Türkistanliqlar bilen birge Afghanistandiki Türkiye bash elchixanisi ottursida munasiwet tiklesh yolini bashlitip bergen, ulargha her tereptin yadrem qilip kelgen Türkiyilik bir doxtur idi. Uning bilen munasiwet baghliwalghan Ayqarli, Türkiye bash elchixanisidikiler bilen qaytidin munasiwetlirini yolgha séliwélish üchün heriket qilmaqta idi. Ayqarli Türkiye elchixanisigha iltimas qilip Türkiye grajdanliq tunushturushini yéngiliwélish teliwide bolghanidi. Emma Türkiye tashqi ishlar ministirlikidikiler bu mesilide bekla segek mu'amile qilishidu. Ayqarlining ikkinchi qétimliq xétide yazghanliridin elchixanidikiler bu jehette uninggha ret qilish jawabi bergenlikini bilishke bolidu:

Méning bu ishlimning qandaq pütidighanliqi, méning bu yerde turup qélish-qalalmaliqim Türkiye bash elchixanisining pozitsiyisige baghliq bolup qaldi. Kichikkine bolsimu birer tayanchim bolsila bu jayda turup qalalishim mumkin. ... Türkiye tashqi ishlar ministirlikidin kelgen xet bilen elchixanining bu ishqa tutqan pozitsiyisini ayrim xet arqiliq sizge yolliwettim. ... eger méni tonuydighan 2~3 inawetlik

adem manga kapaetlik qilalisila Türkiye ichki ishlar ministirliki manga nopus kinishkisi iwertip bérishi mumkin.

Emma ishlar uning kütkinidek bolmaydu. Afghanistanida tUralmaydighanliqini sezgen Ayqarli, 1950-yilining noyanir éyida Türkistanliqlarning Pakistandiki eng muhim merkizige ayliniwatqan péshawur shehirige bériwélip, shu yerdiki Türkistanliqlar arisida ish bashlaydu. Pishawur shehiri urushtin burunqi waqitlardikidek Türkistanliqlargha nisbeten aktip pa'aliyetlerni qanat yaydurushqa bolidighan merkezi rayon xarakterini saqlap qalghanidi. Urushtin kéyinki köchler sewebidin déngiz sahili bolghan Karachi shehirimu shuninggha oxshash alahldilikke ige bir sheherge aylanmaqta idi. Pishawurdiki Türkistan muhajirlar ittifaqi urush axirlishishi bilen teng qaytidin pa'aliyetlirini bashliwetkenidi. T m b ning sabiq re'isi Osman ghoja, urushtin kéyin Pakistan'gha kélip Pishawurda olturaqliship qalghanidi. Türkistan basmichiliq herikitining eng dangliq kishiliridin biri bolghan shir muhemmetbeg bilen uning inisi türmidin qoyiwétilishi bilen teng Afghanistanidin ayrilip Pishawurgha kéliwalghanidi. Shuningdek yene sabiq Buxara eMirining bala-chaqiliri, urushtin burunqi dewrlerde Afghanistanida qanat yaydurulghan pa'aliyetlerning yitekchiliri bilen sherqi Türkistan musteqilliq kürishining bir qisim rehberlirimu bu sheherge kéliwalghanidi. Shundaq bolghachqa, Pishawur shehiri Ayqarli üçün éytqanda intayin muwapiq pa'aliyet soruni bolush shara'itigha ige bir yer hésaplinatti. Bu waqitlarda chet döletlerde turiwatqan Türkistanliq yitekchiler bilen, bolupmu Gérmaniyidiki milli Türkistan ittifaq herikiti bilen Türk'éli herikiti ezaliri bilenmu munasiwet baghlash üçün yol axturup yürmekte idi.

Türkiyidiki t m b ezaliri tahir chaghatay bilen abduwahap oktay ottursida bolghan xet-alaqilardin qarighanda, 1952-yilisi t m b chilar bashlatqan zhornal chiqirish pa'aliyetlirigimu qatnashqanliqi melum. Shu yilining dikabirida 'aware' texellusini ishlitip chet'eldiki Türkistan üçün küreshlerni qandaq qilghanda ongushluq qanat yaydurushqa bolidighanliqi heqqide uzun bir maqale yézip chiqqan bolup, her qaysi ellerde turiwatqan Türkistanliqlarning dangliq kishilirige birer nusxidin iwertip bergen. 1953-yilisi m t b k ning wakaletchisi bolup Pakistan'gha kelgen doktor Baymirza Héyti bilenmu tonushiwalghan bolup, m t b k ning Pakistandiki wakaletchisi bolup bérishi üçün uni

qayil qilidu. Shundaq qilip bu kesipi Sowét jasusi yene bir qétim bu tewediki siyasi pa'aliyetlarning merkizige suqunup kiriwélish porsitige érishidu.

Doktor Héyti, u yillarda chiqiriwatqan «milliy Türkistan» jorniligha Ayqarliningmu maqale yézip iwertip turghanliqini, u jaylardiki weqelerge munasiwetlik melumatlar bilen xewerlendürüp turghanliqini éytti. Kéyinki yillarda, Ayqarli awal Türkiyige bériwélishni, uningdin kéyin yene Gérmaniyige kéliwélishning yollirini axturushqa bashlaydu. Doktor Héytining diyishidin qarighanda, 1955-yilining otturlirida a'ilisi bilen birge Türkiyige kétish üchün yolgha chiqqan bolup, Iran'gha kelginide tuyuqsizla bu niyitidin yénip Sowétler ittapaqigha ötüp kétidu. Uning nime üchün pilanini özgertkenliki heqqide héchqandaq bir melumat yoq. Shundaq qilip, 1931-yilisi Sowétler teripidin Iranda bashlan'ghan bu jasusluq herikiti yene shu érandaxirlishidu. Ayqarli, Sowétler ittapaqigha qaytip barghinidin kéyin, özi heqqide yazghan «mexsus tapshuruq» (alahide wezipe) dégen kitawini tüwendiki sözler bilen bashlaydu:

Méning wezipem sedridinxanning yénida turup pa'aliyet qilish, Türkistanliq yitekchiler arisigha zidiyet sélishtin ibaret idi. Sezgür dühmen méni u yerde otturgha chiqidu dep hergiz xiyaligha keltürüshmigen idi. Menmu u waqitlarda endila 24 yashqa kirgen yashliq bahirim urghup turghan bir yigit idim.

Ayqarli heqiqetenmu wezipisini muweppeqiyet bilen orundighan, neq 24 yil boyiche zidiyet urughlirini térip yürgen, yüzligen Türkistanliqning ölümige sewepchi bolghan bir jasus idi. Sowétlerge qaytip ketkinidin kéyin Mexmutjan sadiqow dégen isim bilen k g b ning orta Asiya bölümide muhim wezipige teyinlinidu. Ulugh weten urushining 20 yilliq xatire künide Lénin ordini bilen mukapatlan'ghan Ayqarli, chet döletlerdiki Türkistanliqlargha qaritilghan pa'aliyetlirini radi'o anglitishliri we yalghan teshwiqat qilish üchün yalghan xewer uydurup chiqish ishliri bilen dawam qilidu.

Ottur sherq elliridiki pa'aliyetler

Ikki qutupluq soghuq urush bashlinishi bilen teng, erp elliride yashawatqan Türkistanliqlarning pa'aliyetliridimu körinerlik yüksilish körülüşke bashlighan idi. 1950-yilisi, tayipta Türkistanliq balilarning milli alahdilikini yoqutup qoymasliqi üçün échilghan mektep, Türkistanliqlar muhajirette achqan eng mukemmel oqutush noqtilirining birsi hésaplinatti.

Étiqatliq bir milletchi bolghan parsi hajining tirishchanliqi bilen sélin'ghan mektep binasining astinqi qewetide 6~14 yash arisidiki 60 tek oghul, üstinki qewetide bolsa 30 dek qiz oqughuchi oquytiti. Bu balilargha Türkistan bilen Türkler tarixi heqqide dersler bérilgen, ana tilliri oqutulghan bu mektepke 1952-yilisi «milli Türkistan mektiwi» dégen nam bérilgenidi.

U yilliri i'Ordaniyining omman shehiride «Türkistan jemiyyeti xeyriye» teshkilati, Süriyining paytexti demeshiq (sham) tiki «Türkistan yadrem jemiyyiti» we shuningdek Misirning paytexti Qahirediki «Türkistan xeyriye jemiyyiti» qatarliq Türkistanliqlar teripidin teshkil qilin'ghan orunlar pa'aliyet qilmaqta idi. Misirda qurulghan «islam xelqlirini azat qilish jemiyyiti», komunistlar ishghal qiliwalghan Musulman ellirini azat qilishqa munasiwetlik pa'aliyetler bilen shoghullinip kelmekte idi. Bu jemiyyetning re'isimu mubeshshirxan tarazi idi. Mubeshshirxan, Afghandandiki qamaq jazasini tügetkandin kéyin Pakistan arqiliq Misirgha kélip olturaqlashqanidi. Se'udi Arabistan da'irilir herqandaq bir jemiyyet yaki teshkilat qurushlarga ruxset bermeytti. Shu seweptin se'udiydiki Türkistanliqlar pa'aliyetlirini gheyri-resmi yollar bilen qanat yaydurup kelmekte idi.

1949-yilidin bashlap yéngidin neshri qilinishqa bashlighan «milli Türkistan» jornili bilen bu zhornalni neshri qilip kéliwatqan «milli Türkistan ittifaq komititi» ning pa'aliyetliri erp elliride yashaydighan Türkistanliqlargha küchlük tesir peyda qilghan bolup, milli xarakteridiki heriketlirining küchlinishige sewep bolmaqta idi. Bu komititning mu'awin re'isi doktor Baymirza Héytining bu ellerning paytextlirige qilghan ziyaretliri jeryanida, m t b k ning demeshiq we amman shöbiliri échilghan bolup, shöbe qurushqa bolmighan yerlerde bolsa

wakaletchiler belgilen'genidi. Hetta resmi teshkilatlarga uyushushqa yol qoyulmaydighan se'udi Erebandimu doktor Héyti uyushturghan yighinlarga nurghunlighan Türkistanliqlar aktipliq bilen qatnashqanidi.

(resim orni)

«sawt el Türkistan» jornilining muqawisi. Muqawining yoquri teripige Sherqiy Türkistan bilen gherbi Türkistanni bir pütün qilip körsetken bir xerite orunlashturulghan.

U yillarda, Misir siyasi we medeniy pa'aliyetler bilen shoghullinishqa bolidighan merkez bolalaydighan bir yer hésaplinatti. 1953-yili Qeshqerlik Ibrahim wasil rehberlikide «Türkistan awazi» (sawt el Türkistan) namidiki bir ayliq zhornal neshri qilinishqa bashlaydu. Bu zhornal erp tilida chiqirilghan bolup, tehrirat bölüm müdirlikini sedridin el wekili üstige alghanidi. Bu zhornalning muqawisining üsti teripige chébraliri bir tutash halgha keltürülgen, Xitaydin hezer (kaspi) déngizighiche sozulghan ulugh Türkistan xeritisi orunlashturulghan bolup, uning astigha qolliri zinjirlinip qur'an oqushi chekliwétilgen bir Türkistanliqning resimi sizilghanidi. Tunji sanining keyni muqawisida Mustapa Choqay oghlining resimi bésilghanidi. Bu zhornalda sherqi Türkistan jumhuriyiti, sherqi Türkistandiki azatliq küreshliri we gherbiy Türkistan'gha munasiwetlik maqalilar bilen xewerler bérilgenidi. Epsuski, bu zhornalmu uzun dawamlishalmay, 10-sanidin kéyin toxtap kétidu.

1954-yilisi, Misir hökümiti erp herpliri bilen Türkistan Türkchiside neshriyatchiliq bilen shoghullinishqa ruxset qilishi netijiside, «azad Türkistan» namliq yene bir zhornal chiqishqa bashlinidu. Memtimin islami teripidin chiqirilghan bu zhornalda, Türkistan tekkisining sheyixi yunus endi bilen mubeshshirxan tarazi qataridiki dini yitekchilermu maqale yézip turmaqta idi. Siyasiy, dini, edebi témilar bilen xewerlerdin teshkil tapqan 4 bölümge ayrilghan bu zhornal, üzülüp-üzülüp dégendek 3 yildek neshri qilinidu. 1950-yillirida Misirda turiwatqan Türkistanliqlarning sani mingdek kishige yetkenidi. Buninggha sélishturghanda se'udi Erebanda nechche yüz ming Türkistanliq bar idi. Misirdiki Türkistanliqlarning bir qismi soda ishliri bilen shoghullan'ghan bolsa, yene bir qismi el ez'herge oxshash

uniwérsitétlarda bilim almaqta idi. Ularning sani shunche azliqigha qarimay ijtimá'iy-medeni jehetlerde küchlük pa'aliyetler bilen shoghullinip kéleligenliki heqiqetenmu heyran qalarliq bir ish idi.

(resim orni)

«azad Türkistan» jornilining muqawisi

(muqawida,

Azad torkstan

(erepche nami)

Ilmi, dyni, adbi, tarixyi, ajtma'i, tojyhi, aylyq mjle dor.

Sahbi o nashri: mhmd amyn aslami. O r'ys thryri: mhmd sadq afndi ashordor

Ahl fzl torkstanlyq lrdyn br nche zat lr hy't thyr a'za lridor

Yyl (a) mhrm o sfr 1364 hxri. Sbtmbr o aoktobr 1954 brnji san

Arad torkstan chyqyshi mnasbti byle adare 1

Torkstan taryxi (bash soz) mhmd amyn aslami 3

Jlaltao mlk s'od hzrtlyne thye « « 5

Aslam nzrnyde astqlal smahtao syd mbshr trazi 6

A'le de xaton fozye xanym nafz 7

Dyni tarixymyz ne aochon hxri? M. A. Aslami 9

Hedys shryf qsmi (dyni bolom) ftyltao shyx mhmd yons 13

Qotatqo bylik o m'olfi yosf xas hajib. M. A. Aslami 14

Qorchaq haji lr. « « 16

Mli sh'éro atalr sozi o qsqe hkaye lr adbyat bolomi « « 21

Axbar bolomi – aslam dnyasi o torkstan xbr lri dyn adare 24

Msrde ki tarixyi asr lr dyn eamro bn as jam'i m. A. Aslami 30

Qaygholoq xbr (ghyas bg as'haqi ofati) adare 32

Msrde torkstan mhlesi halydyn adare 33

1957-yilisi Weli Qéyumxanning se'udi Erebistan ziyaritidin kéyin, 10 dek Türkistanliqning qolgha élin'ghanliqi, bu yerlerdiki siyasi xarakterliq pa'aliyetlerge éghir bir zerbe bolup tekkenidi. Razwitka qilish netijiside qolgha élin'ghanlar ijtimá'i tüzümge qarshi héchqandaq bir pa'aliyetke qatnashmighanliqi melum bolup, ularning hemmisi qoyup bérilidu. Emma bu weqe se'udi Erebistanda turiwatqan Türkistanliqlargha bekla qattiq tesir qilidu. Netijide, shu

yillardin keyin chet'eldiki milli Türkistan heriketlirige biwaste qatnishish mesiliside kishilerde qizghinliq aziyip, peqet maddiy jehetlerdila yarem qilish bilen cheklinip qalidu.

Beshinchi bab

Musteqilliq yolida

Baymirza Héyti bilen Ehet Enjan, Türkistan millitining peryatliri téxi moskiwadin nérisigha anglanmaywatqan bir dewrde, bu xelqning derdini qit'edin qit'ege yetküzüp, ejdatlirimizning rohini shad qilghanidi ...

Cholpan mukapati murasimidiki söz. Özbekistan «edebiyat we sen'et» jornili 1992-yili 20-mart

Musteqilliq yolida

Türkiye, Iran we Afghanistan sépidiki siyasi özgirishler we inqilaplar

20-esirning keyinki yérimi, ikkinchi dunya urushidin keyin shekillen'gen dunya küch tengpongluqi zor derijide özgirish yasighan bir dewr bolghanidi. 1970-yillardin keyin sherq bilen gherp lagirliri ottursidiki munasiwetler künsayin yirikliship dawam qilghan bolup, Sowétlarning üçinchi dunya elliride tesir da'irisini kingeytishke urunushliri barghansiri küchiywatqan bir ehwalda, a q sh ning

komunizmga cheklime qoyush jehettiki siyasetlirimu resmi kücheytilmekte idi. Sowétler ittifaqining jenobi qanitigha jaylashqan üç dölet – Türkiye, Iran we Afghanistan qatarliq döletler bu riqabetning eng küchlük tesirge uchrup kéliwatqan eller hésaplinatti. Bu üç döletning her birsi xaraktiri bilen sewepliri her xil bolush bilen birge, éghir siyasi qalaymaqanchiliq tehditi ichige pétip qalmaqta idi.

Türkiyede 1968-yilliridin bashlap otturgha chiqqan ongchil-solchilliq toqunushliri bilen siyasi weziyettiki muqimsizliqlar 70-yillar buyiche barghansiri éghirliship, dölet ichi asasen “ichki urush” qaynimigha pétip qaldi dégidek siyasi toqunushlar ichige pétip qéliwatatti. Iranda xelq ammisining naraziliqi xanliq tüzümge qarshi yüzlen’gen bolup, 1925-yilidin béri hakimiyet üstide turghan pehliwi xandanliqigha qarshi küchlük öktichilik herikiti otturgha chiqqanidi. Kompartiye, libarlistlar we aytullahchilar, padishahliq tüzümige qarshi ittifaq tüzüp birla sep bolup shekillenmekte idi. Afghanistanda bolsa komunistalarningmu hemkarlishishi netijiside 1973-yili hakimiyetni tartip alghan général dawutxanning axirqi künliri barghansiri yéqinliship kelmekte idi. 1960-yillardin bashlap Afghanistanda künsayin küchiyip bériwatqan komunist guruppidikiler üçün bir ötkünchi dewr hakimiyiti, yeni mundaq éytqanda bir qétimliq ‘krénski dewri’ ge éhtiyajliq bolup qalghandek qilatti. Shu seweptin général dawatqa komunistlar yaremchi bolghan déyish mumkin idi. 80-yillargha yéqinlashqinida, bu gurohlar döletni özimiz yalghuz bashqurup kiteleyimiz deydighan qarashda idi.

1970-yillarning axirsidin bashlap zor özgirishler yüz bergen, Sowétler ittifaqining jenubiy qanitidiki ellerde siyasi dawalghushlar körülüşke bashlaydu. Aldi bilen Afghanistanda bundaq bir dawalghush otturgha chiqidu. Yeni, 1978-yilining april éyida général abduqadir himayisidiki komunistlar gurohi Afghanistanda hakimiyetni tartip élip, nurmuhemmet tereqqi re’islikide démokratik Afghanistan jumhuriyiti élan qilinidu. Bu yéngi hökümetni eng awal étrap qilghan dölet shöbihsizki Sowétler ittifaqi idi. Aridin birer yilmu waqit ötmey, Iran shahi wetinini tashlap chiqip kétishke mejbur bolidu. Bu inqilapning dini dahisi bolghan aytullah hümeyni Iran zéminige ayaq basqinida Iran islam inqilawini peyda qilghan gurohlar ottursidiki toqunushlar allimuqachan bashlan’ghan idi. Uzun’gha sozulmighan

bu toqunushlardin keyin kompartiye, yeni «tudeh», Afghanistanning paytexti Kabolgha, libralis gurohtikilerning dahiliri bolsa Fransiyini asas qilghan her qaysi Yawrupa ellirige qechip ketishke mejbur bolidu. Bu zinjirlenme ri'aksiyisining eng axirqi halqisi Turkiye idi. Emma Turkiyidiki ozgirishler bu ikki dolettikidek unche dagh-dughiliq bolmide. 1980-yilining 12-sintebir kunisi, dolet mudapiye ministiri kenan ewren rehberlikidiki 5 neper general hakimiyetni tartip elishi netijiside, Turkiyidiki ongchil-solchil toqunushi asasi jehettin tinjighan hesaplendi. Bu siyasi ozgirishtin keyinki dewrde herbi halet hakimiyiti kona siyasi xadimlardin hesap elish herikitini bashlitip, puxralar siyasiy pa'aliyetlirini herbiler oz arzusigha layiq shekillendürushke tirishidu.

Afghanistanda tereqqi hokümet da'iriliri doletni tizginleshte muweppeqiyetke erishelmigenliki sewebidin, Sowetler ittifaqi bu doletke biwasta mudaxile qilish qararigha kelidu. Emma aridin uzun otmey, bréjnév bilen uning sebdashliri Sowetler ittifaqi tarixidin buyanqi eng xata tashqi siyaset qararliridin birsini qobul qilghanliqini hes qilishqa bashlaydu. Yeni, Afghanistan, Sowet ittifaqini patqaqqa paturup qoyghan yene bir wétnamgha aylinip qalidu. Bu patqaqliq, eslidinla qiyin ehwalgha chüshüp qalghan Sowetler ittifaqining iqtisadi ehwalini künsayin qiyinlashturiwétidng. Bu arida bréjnév ölüp, uning ornigha chiqqan chérnénkow bilen andropowgha oxshighan qeri we késelchan dahilarning hakimiyiti bek uzun dawam qilip ketelmeydu. Ulardin keyin hakimiyet üstige chiqirilghan gorbachow, Sowetler ittifaqining uchunchi dunya elliri, sherqi Yawrupa we Afghanistandiki komunistik hakimiyetlirige yadem qilishqa urunushlar dawamlashturulghinida, qutulghusiz bir bohran ichige pétip qalidighanliqini sézishke bashlaydu. Sowetler ittifaqi bash qumandani maréshal orgakowning “eger Sowetler ittifaqi qaytidin tertipke selinmighinida 2000-yiligha barghiche bekla keynide sörülüp yüridighan dolet haligha chüshüp qalidu, aldimizdiki yéngi esirde Sowetler ittifaqi tereqqi qilmay keynide qalghan ellerning eng tereqqi qilghanliridin biri ornigha chüshüp qalidu” dégen sözliri, Sowetler ittifaqining nöwettiki bohranliq weziyitini intayin mukemmel ipadilishi hesaplinatti.

Gorbachyév textke chiqip uzun'gha qalmay «glastnost we péréstroyka» layihisini, yeni échiwétish, yéngidin qurush dégen sözler bilen izahlan'ghan büyük burulush layihisini élan qilidu. Intayin keng mezmunlarni öz ichige alghan bu layihe, komunizm idiyisidin tartip siyasi, iqtisadi we ijtima'i sahelerdiki Sowétlerni qayta qurup chiqish pılanlirining munazirisini bashlitidu. Bundaq bir heriket qilishtiki meqset, Sowétler tüzümidiki yitersizliklarni tüzitish idi. Yolgha qoymaqchi bolghan islahatlar arqiliq Sowétler ittifaqini qaytidin dunyadiki eng küchlük chong dölet halitige keltürüşke bolidighanliqi, gherp dunyasigha qarita qoldin bérip qoyiwatqan bilim we téxnik küch musabiqisida qaytidin yéngip chiqish pürsütini qolgha keltürüşke bolidighanliqi mölcherlen'genidi.

Yillarning ötishige egiship, gorbachyévning arzuliri barghansiri yoqqa chiqishqa bashlaydu. Uning otturgha qoyghan échiwitish qarishining tesiri alahide zor rol oynash bilen teng, uning yene bir qarishi bolghan qayta qurush pirinsipi pütünley meghlobiyet bilen netijilinidu. 1990-yillar kiriwatqan künlerde, Sowétler ittifaqining 70 yilliq merkezleshken hakimiyet sistémisi pütünley turaqsiz bir lagir haligha kélip bolghanidi. Sherqi Yawrupa elliri bir-birlep béqindiliqtin qutulup musteqilliqini élan qilishqa bashlaydu. Sowétler ittifaqini teshkil qilghan chettiki risbopliklirining hemmisidila dégidek musteqilliq arzusidiki xelq heriketliri barliqqa kelmekte idi. 1989-yilidin bashlghan parchilinish jeryani aldi bilen Warshawa shertnamisigha qol qoyghan ellerning ayrilishi, uning keynidin Sowétler ittifaqining parchilinishi bilen netijilinidu.

Kalindar 1991-yili 18-dikabirni körsitiwatqan küni Sowétler ittifaqi yitekchiliri maqullighan almuta xitapnamisi arqiliq, kilechekni bahane qilip bügünni qurban qiliwetken bir xiyali ghaye – otopiye, 70 yildin buyan milyonlighan ademning jénigha zamin bolghan yirtquch bir tüzümning ölgenliki resmi élan qilin'ghan hésaplandi. Bu kün, öz waqtida yene Türki qewimlernimu öz ichige alghan yüz yildin artuq waqittin béri qollargha aylandurulghan, mustemlike qilin'ghan 15 tek jumhuriyetning qaytidin dunyagha kelgenlikiningmu simowuli idi. Sowétler ittifaqining parchilan'ghanliqi, Türkistan jumhuriyetliri musteqilliqirini qolgha keltürgenliki, chet döletlerdiki Türkistan heriketining yép-yéngi bir dewrge kirgenlikidin bisharet bermekte idi.

Musteqilliq yoligha qedem qoyiwatqan 1980-yillar boyiche chet'ellerdiki milli Türkistan kürishi burun bolghinidek, yene 3 merkezde, yeni Türkiye, Afghanistan we Gërmaniyige merkezleshkenidi. Shuningdek yene, a q sh gha köchüp chiqip ketken Türkistanliqlarning qatnishishida bu dölettimu yéngi pa'aliyetler bashlighan idi. 90-yillarning yéqinlishishigha egiship Sowétler ittifaqida barliqqa kelgen siyasi muhitning yumshishi netijiside, Türkistan jumhuriyetliridiki ziyalilar bilen chet'ellerdiki milli heriketler ottursida öz'ara tesir körsitidighan munasiwetlerning bashlan'ghanliqi, bu dewrning yene bir alahldiliki idi.

Türkistanliqlar qayta sehnide

Türkiyide 12-sintebir herbi siyasi özgirishide barliq jemiyyetlerning béshigha kelginidek Türkistanliqlar medeniyet we ijtimai'iy yadrem jemiyyiti (t k s y d) ningmu pa'aliyetliri cheklinip jemiyyet pichetliwétildi. 1982-yilisi dölet bashliqi bolghan kenan ewren Pakistan'gha resmi dölet ziyaritige baridu. Bu ziyaret jeryanida 4500 dek Türkistanliq muhajirni Türkiyige köchmen qilib qobul qilish qarari élinidu. Shu qétim Türkiyige qobul qilin'ghan Türkistanliqlar asasen mundaq üç guruppidin teshkil tapmaqta idi: 310 a'ilidin teshkil qilghan haji raxmanqulxan yitekchilikidiki qirghiz guruppisi (texminen 1137 neper adem. – aptorning izahati) wan wilayitining erjish nahiyisige qarashliq ulughPamir yézisigha orunlashturilidu. Afghanistan Türkmenlirining dangliq adimi bolghan qizil'ayaq xelpining oghli abdikérim mexdumnimu öz ichige alghan ming kishilik Türkmen guruppisi tokat wilayitige, özbeklerni asas qilghan guruptikiler bolsa xatay, Ghazi antep we shanliq urfa rayonlirigha orunlashturuldu. Bu guruptikilerning nopusi ikki ming kishi etrapida idi. Shuningdek yene 300 kishilik bir qazaq guruppisimu qeyserige orunlashturulghanidi. Türkiye jumhuriyiti köchmenler qatarida köchürüp kelgen bu 4500 neper muhajirdin bashqa yene, minglighan Türkistanliq her túrlük yollardin paydilinip Iran, Pakistan yaki erap elliridin ixtiyari köchmen qatarida Türkiyige köchüp kelgen idi. Erkin köchmenler Istanbulni asas qilghan Türkistanliqlar turiwatqan yaki urugh-tuqqanliri turiwatqan her qaysi sheherlerge qarap köchüp kélismekte idi.

(resim orni)

Türkistanliqlar medeniyet we ijtima'i yarem jemiyyiti ezaliridin bir qismi. Istanbul, 1987-yili. – Ehet Enjan arxiwidin

Türkiyide 1983-yilisi omumi saylam ötküzölüp, 12-sintebir herbi siyasi özgirishidin keyinki jiddi siyasi muhit barghansiri yumshashqa bashlaydu. Parlamintta qobul qilin'ghan jemiyyet qurush heqqidiki yengi qanunlar netijiside, qayttidin ammiwi teshkilatlarga uyushush weziyiti barliqqa kelmekte idi. 1977-yilidin beri taqilip qalghan Türkistan jemiyyitini qaytidin echip janlandurulush zörüriyiti hes qilinmaqta idi. Bundaq bir teleplerni sezgen doktor Ehet Enjan bilen uning sebdashliri 1984-yilisi Türkistanliqlar medeniyet we ijtima'i yarem jemiyyitini qaytidin qurup chiqidu. Jemiyyet re'islikige saylan'ghan Ehet Enjan, özgiriwatqan Türkiye we dunya weziyiti astida en'eniwi jemiyyet sheklining yiterlik bolmaydighanliqini tonup yetkenidi. Enjan, jemiyyetning tunji qurultiyida re'is bolup saylan'ghinida sözge chiqip, kelgüsidiki pa'aliyetlerni qaysi chüshenchige asalinip yolgha qoyush kéreklikini we bu jehettikiy wezipilerni tüwendikiche otturigha qoyup ötidu:

Jemiyyitimiz qurulghan 1954-yilidin buyan neq 30 yil waqit ötti. Jemiyyitimiz bu jeryanda Türkistanliqlar arisida hemkarliq we öz'ara chüshinish jehetlerde ijabiy pa'aliyetler bilen shoghullinip, sayahet we sen'et kechlikirini teshkillesh we usul-sen'et pa'aliyetlerini uyushturushlarga alahide köngül bölün'genidi. 1925-yillardin bashlap ikkinchi dunya urushigha kelgiche bolghan dewrlerde Türkistan Türk yashlar ittifaqi (t t g b) teweside ashkare, Türkistan milliy ittifaqi (t m b) teweside mexpi shekilde qanat yaydurulghan pa'aliyetlerge selishturghinimizda, Türkistanliqlar yademplishish jemiyyiti teweside qanat yaydurulghan 30 yilliq bu tür pa'aliyetlerni yiterlik boldi dep éytmaymiz.

1952-yillarda Türkiyige köchmen bolup kelgen guruppilar üçün, ularning medeniyet alahdiliklerini saqlap qelishni meqset qilip sayahetlerge teshkillesh we kechlik köngül echishlarni uyushturush belkim zörür we yiterlik bir pa'aliyet hesaplinishi mumkin. Emma bu arida 30 yil waqit ötüp ketti, Türkiye jumhuriyiti teweside hetta üçinchi ewlat Türkistanliqlarmu yétiship chiqti déyeleymiz. Shundaq

iken, bügünkidek téz özgirip turiwatqan bir muhitta undaq en'eniwi jemiyyet pa'aliyyet sheklini hergizmu yiterlik dep qariyalmaymiz.

Dunyaning her qaysi jaylirida turiwatqan Türkistanliqlarning birdin-bir ghayisi, özining mewjutluqinila saqlap qélish, bir lagir ichige qapsiliwélip özining alahdiliklirini saqlap qélish we öz'ara hemkarliqlarghila ehmiyyet bérish bilen cheklinish bolmasliqi kérek. Shöbhisizki, bu türdiki pa'aliyyetlerningmu paydisi yoq emes. Emma bizning meqset qilghinimiz, Türkistanliqlar yashaydighan ellerde küchlük we önümlük ijtimaiy we siyasi bésim peyda qilalaydighan guruppilarni shekillendürüsh imkanlirini qolgha keltürüsh bolishi kérek. Bundaq bir burulushni ishqa ashurush yoli – ilmi xaraktirdiki medeni pa'aliyyetler bilen keng kölemde shoghullinish, ünümlük siyasi pikir almashturush shara'itini yaritish bolishi kérek. Türkistanliqlar, peqet öz kesipliri bilenla shoghullinip, béshimizgha birer ish tépiwalmayli dep ensirep siyasi we ijtimaiy xaraktirdiki pa'aliyyetler bilen shoghullinishtin özini chetke alidighan kishilerge aylinip qélisimizdin derhal qutulishimiz lazim.

Sowétler ittifaqida zor özgirishler yüz bermekte. Ikki qutup ottursidiki tosaqni örüp tashlash yaki bolmisa bundaq bir éhtimalliq üchün izdinish künsayin kéngiyip barmaqta. Bundaq bir ehwal astida, biz chet'eldiki Türkistanliqlarning üstimizdiki weziye Türkistanda yashawatqan xelqimizning arzuliri we dertlirini “komunistlar undaq qiliwatidu, bundaq qiliwatidu” dégendek yighlap dert töküsh edebiyati usuligha ching ésiliwalmay, mustehkem ilmi pa'aliyyetlerge tayinip dunya jama'etchilikige yetküzüsh bolishi kérek. Bu jehette doktor Baymirza Héytideklerning sanini köpeytishke tirishishimizgha toghra kelmekte. Musteqilliq künimiz yétip kelginide bu jumhuriyyetler bilen özimiz turiwatqan eller ottursida tézlikte pikir almashturush, munasiwet tiklesh ishlirigha yaremchi bolushimiz, chet'elde turiwatqan Türkistanliqlarning esli ghayimiz bolishi lazim.

Men bu jemiyyetning re'islik wezipesini üstümge alghan mezgil ichide méning eng muhim wezipem ene shundaq bir weziyyetni peyda qilish üchün tirishchanliq körsitish bolidu. Héchkim mendin undaq klassiklashqan jemiyyet pa'aliyyetini ishqa salsun dep tama qilishmisun. Biz eng aldi bilen bu jemiyyet teshkilimizni Türkistan'gha munasiwetlik

herqandaq bir ishlarda bizni isteydighan merkez halitige keltürüşke mejburmiz. Bundaq bir ghayini ishqa ashurishimiz üchün awal bir binagha we sewiyilik xadimlarga ige bolishimiz kérek. Türkistan bilen Türk dunyasi heqqidiki témilargha matériyal menbesi bolalighidek ilmiy epkarimiz, xelqara sewiyidiki pa'aliyetlerimiz bizni meqsidimizge asasen yetküzeleydu. Qeyerde Türkistan heqqide gep bolidiken, bizning bu jemiyyetimizmu shu yerde teyyar turishi lazim, bundaq bir weziyetni shekillendürüşke mejburmiz.

Yoqurqidek pa'aliyet qilish közqarishigha tayinip, qayta teshkillinishning deslepki basquchlirini tézlikte bésip ötkén bu jemiyyet, 1986-yilining bashlirida, qurulghan künidin buyan tunji qétim özining binasigha érishidu. Yeni jemiyyet aqsaray (Istanbulning Yawrupa teripidiki merkizi mehelligilerdin birsi. – t) etrapidiki bir yerde 3 qewetlik bir binani resmi sétiwalidu. Bu waqitlarda, bir tereptin Türkistanliqlar ottursidiki siyasi munasiwetler kücheytirishke bashlan'ghan bolsa, yene bir tereptin Türkiyidiki ilmiy we siyasi saheler bilen yéqin munasiwet tikleshke tirishilidu. Bu yillarda emelge ashurulghan eng muhim ishlardin birsi, xelq ma'arip ministirliki xadimlirigha doklat sunush arqiliq ottura mektep ma'aripida derslik qilin'ghan milli tarix we milli joghrapiye dégen derslik kitaplarigha «gherbiy Türkistan» dégen mawzuda bir qanche derslarning orunlashturulishi idi. Türkiyidiki téléwiziye qanallirida 1986-yilisi tunji bolup Türkistan muhajirliri heqqidiki bir program teyyarlan'ghanidi. Bu téléwiziye programmisida Türkiyide turiwatqan Türkistanliqlarning ijtimai, medeniy tüzülishi, ularning Türkiye igilikige qoshqan töhpiliri, Türkistan jumhuriyetliridiki tereqqiyat qatarliqlar Türkiye jama'etchilikige yetküzüldi (bu programma, 1986-yili 12-may künisi «t r t 1» de bérildi. – aptorning izahati).

(resim orni)

Ehet Enjan nutuq sözlimekte. 1997-yilining bashliri

Sowétler ittifaqidiki özgirishler bilen bir qatarda Türkistan jumhuriyetlirige bolghan qiziqishlarmu artip bérishqa bashlighanliqi üchün, jemiyyet teshkili bu jehette ilmi xadimlar qatnashqan nurghun qétim ilmi doklat yighinliri uyushturuldi. Shuningdek yene jemiyyet re'isi Ehet Enjan uniwersitétlarda, weqiqlerde yaki bashqa jemiyyetlerde

uyushturulghan ilmi doklat yighinlirigha qatnishop Sowétler ittifaqidiki weqeler, Türkistan jumhuriyetliridiki weziyet qatarliq témilarda ilmiy doklatlar béridu. Xuddi shuningdek, Türkiyide neshri qiliniwatqan her túrlük metbu'at orunliridimu toxtimay maqaliliri élan qilinidu, b b s, höriyet radyosi (erkinlik radyosi, radi'o libérty) we amérika awazi (woys of amérika) qataridiki xelq'araliq teshwiqat organliridimu söhbetlerge qatnishop turdi.

«Türkistan» jornilining neshri qilinishi we «Türkistan tetqiqat weqpsi» ning qurulishi

Sherq lagiri bilen Türk dunyasida yüz bergen ishlarni Türkiye we dunya jama'etchilikige yetküzüshni meqset qilip, 1988-yilining kirishidin boshlap doktor Ehet Enjan «Türkistan» namliq bir zhornal chiqirishqa kirishidu. Pesillik chiqirish pilanlan'ghan bu siyasiy, iqtisadi we medeniy xaraktirdiki bu zhornalning meqsidi bashmaqalisida tüwendikiche bayan qilinidu:

1927-yilisi «yéngi Türkistan» bilen bashlan'ghan metbu'at jehettiki tirishchanliqlar «Türkistan awazi» dégendek zhornallar bilen 1955-yillirighiche dawam qilip kelgen idi. ... epsuski, Türkistan mesilisi üçün xizmet qilish meqsitide bashlan'ghan bu tür tirishchanliqlarning héchqaysi künimizge yétip kileligidek uzun ömürlük bolalmighan idi. ... bügünki kündiki weziyet pütünley bashqiche özgish yasighan bolup, ... Türkistan'gha, chet'ellerde yashawatqan Türkistanliqlargha, weyaki Türk dunyasigha munasiwetlik weziyet, weqelik, melumatlar we közqarashlarni yetküzüp turidighan, bir menide buning üçün rujeklik wezipesini öteydighan zhornaldin birsige éhtiyajliq boliwatqan iduq. «Türkistan» jornili, ene shundaq bir éhtiyaj tüpeylidin dunyagha keldi.

Bu zhornalning 10 kishilik tehrirat guruppidiki 7 neper adem Türkistanliq ilmi xadim we alimlardan teshkil tapqan idi (doktor Ehet Enjan yitekchilikide chiqirilghan bu zhornalning ghoyayinliqini «Türkistan neshriyatchilik merkizi» namida doktor émin mindan üstige alghanidi. Zhornal tehriratida bolsa doktor Baymirza Héyti, dotsént doktor Ehet Enjan, dotsént doktor timur ghoya'oghli, profissor Exmet

bijan erjilasun, dotsént doktor qiyamettin barlas, dotsént doktor Orxan qawunju we réshit shashi hüsiyin oghli qataridiki kishiler bar idi. Zhornal 1994-yilighiche 22 san chiqirilidu. – aptorning izzahati). «Türkistan» jornili siyasiy we ilmiy sahedikiler teripidin tézla söyüp oqulidighan zhornalgha aylinidu. Bésilghan maqalilar bir muncha tetqiqatchi teripidin matérial menbesi süpitide paydilinildi. Bolupmu Afghanistanida Sowétlerge qarshi qanat yaydurulghan küreshlerde Türklerning oynighan roli, Türk dunyasida barliqqa kelgen xelq heriketlirining (Ezerbeyjan xelq fronti we ittipaq herikiti dégendek) chet’ellerde tonitilishi qatarliq mesililerni Türkiye jama’etchilikige eng baldur we tepsili shekilde tonushturghan matérial menbesi «Türkistan» jornili bolghan idi. Pa’aliyetlirini téximu küchlük qanat yaydurushni meqset qilip, 1990-yilisi doktor Ehet Enjan bashchiliqida «Türkistan tetqiqat weqpisi» qurulghan bolup, zhornalning igidarchiliq hoquqi bu weqipke ötküzüp bérilgenidi («Türkistan tetqiqat weqpisi» 1990-yili 9-awghust künki 20600-nomurluq hökümet gézitide élan qilinishi we fatix birinchi asliye hoquq mehkimisining 1990-yili 13-sintebir künidiki 499-nomurluq qararigha asasen qurulidu. Bu weqipning qurghuchiliri tüwendiki kishilerdin teshkil tapidu: profissor doktor Ehet Enjan, doktor émin mindan, dotsént doktor timur ghoja’oghli, profissor doktor shaban qaratash, profissor doktor abduqadir donuq, profissor doktor Mustapa erqal, ekper yassa, zahir ghoja, muhemmet yultuz, shawket aynUral, hüsamidin sabiri, fetxulla töre, shawket öz’ulugh, qabil jeynek, jalalidin eli oghli, ekper dolqun, sabir qarger, er’ol qaymaq. – aptorning izahati).

Afghanistan urushigha munasiwetlik pa’aliyetler

Ishghaliyetchi Sowét armiyisige, Sowétler himayisidiki kominist Kabol hökümet qUralliq küchlirige qarshi qanat yaydurulghan Afghanistan jihatida, Türkistanliqlarning qurup chiqqan bir siyasi partiyisi bar idi. Shimali Afghanistan wilayetliri islami ittihad namidiki bu partiyige Pakistandiki Türkistanliqlardin Azatbeg yitekchilik qilmaqta idi. Epsuski, rehberlik merkizi Pishawurda bolghan bu partiyini chet’el döletliri toluq étrap qilmay kelmekte idi. Bu Türk partiyisi Pakistanda siyasi partiye sanini 7 bilen cheklep tutush

belgilimisi chiqirilghandin kéyin qurulghan bir partiye bolghachqa, hökümet da'irilirining étrap qilishigha érishelmigen, shu seweptin Pakistan hökümiti wastisi arqiliq bériliwatqan a q sh yadempliridinmu mehrum qalghan idi. Shimali Afghanistan teweside özbek we Türkmen qataridiki Türk érqi yashaydighanliqi, u yerdiki küreshlerni Türk qewimidikiler qanat yaydurup kéliwatqanliqi heqqidiki melumatlardin héchkimning xewiri yoq, yushurun tutup kélinmekte idi. Radikal dinchi sahedikilerning tesiri netijiside Afghanistanda qanat yayduriliwatqan küreshler peqet peshtular bilen tajiklar teripdinla qanat yaydurulmaqta deydighan qarashlar omumi yüzlük tarqilip yüretti. Esebi peshtu milletchisi gülbeddin hikmetyar bilen tajik yitekchisi burhanidin rabbani Türkiyide eng köp tonulghan jihad yitekchiliri hésaplinatti.

Shundaq bolghachqa, Azatbegni, shimaliy Afghanistan wilayetliri islam ittihad herikitini hemde Afghanistan Türklirini tonutush meqsitide Türkiyide küchlük pa'aliyet élip bérishqa toghra kelmekte idi. Doktor Ehet Enjanning tekliwige bina'en, Azatbeg bilen birge bir qisim qumandanlar 1988-yili afrilda Türkiyige kélidu. Istanbulda, ikki künlük teshwiqat sahelirige tonushturush pa'aliyiti qanay yaydurulidu. Kéyin yene Azatbeg bilen sebdashliri Enqerege élip bérilip nöwet bilen xelq ma'arip ministiri hasan jalal güzel, tashqi ishlar ministiri mesut yilmaz, dölet ishliri ministiri jemil chichek we bash ministir turghut özal qatarliqlar bilen körüshtürüldi. Shundaq qilip, Afghanistan mesilisi, Afghanistan Türkilirining ehwali we Afghanistan jihat herikitidiki orni qatarliqlar Türkiye hökümiti mes'ollirigha tunji qétim keng kölemde tonushturuldu. Bu uchrishishlar jeryanida Türkiye mes'olliri Afghanistan Türkilirige we bu Türki qewimliri qurup chiqqan teshkilatlarga yademplir qilish heqqide her türlü wedilerni béridu. Bu körüshüsh we söhbetler Türkiye teshwiqat organliri teripidin tepsili tonushturulishi, Türkiye jama'etchilikining Afghanistan jihadi bilen u yerdiki Türki qewimler heqqide xewer dar bolushi kapaletlendürüldi.

Kéyin yene, bu mesilini amérika qoshma shitatliri mes'ullirigha yetküzüsh meqsitide Azatbeg we uning ikki neper yademplirchisi bilen birge doktor Ehet Enjan a q sh gha yürüp ketti. Washén'gton'gha bérilip a q sh mes'ulliri bilen uchurushushlarda, Afghanistan jihatida Türki qewimlirining roli tonushturuldu. Bulardin bashqa yene bir qisim

xelq'araliq stratigiye orunlirighimu tonushturush meqsitide doklatlar sunuldi. Bu tür pa'aliyetlerge shu waqitlarda Türkistan amérika jemiyyitining re'isi bolghan abdulla ghojimu qatniship nurghun yademelede bolidu.

A q sh ziyaritidin keyin, doktor Ehet Enjan re'islikidiki Türkistan jemiyyiti Afghanistanida qanat yayduriliwatqan küreshlerge yademe qilish meqsitide bir yademe toplash pa'aliyyiti bashlitish qararini alidu. Emma Türkiye tewesinde bundaq bir pa'aliyet bilen shoghullinish üçün Türkiyining barliq sheherliride teshkilatlıri bar bir orun'gha ige bolush zörür idi. Shu seweptin, bu teklip layihisi pütün Türkiye tewesinde teshkilatlinip aktip pa'aliyet qilip keliwatqan Türk hujriliri (Türk ochaqliri, yaki Türk öyliri) teshkilatigha bu ish heqqide meslihet qilindi. Türk hujriliri mes'ulliri bu teklip layihisini qobul qilip, 1988-yili iyul éyida «mustemlike qilin'ghan milletler heptisi» bilen bir qatarda yademe yighish pa'aliyyitini bashlitidu. Türk hujriliri teshkilatining re'isi profissor doktor Orxan düzgünesh, 1988-yili 16-iyulda ötküzgen bir qétimlik muxpirlerni kütiwélishe yighinida bu pa'aliyyetni Türkiye jama'etchilikige élan qilidu. Bu pa'aliyyetni qanat yaydurush üçün Türkistanlıqlar medeniyet we ijtimai'y yademe jemiyyiti re'isi Ehet Enjan bilen Türk hujriliri teshkilatidin dotsént doktor Orxan qoghunchi, jalal er we doktor memet shahinközlerdin teshkillen'gen 4 kishilik bir ümek qurulidu.

Bu ümek, 1988-yilining awghust éyidin bashlap her heptide kamida ikki wilayetke bérip doklat uyushturush yoli bilen pütün Türkiyini aylinip Afghanistan mesilisini tonutup chiqidu. Tonushturush we yademe telep qilishni meqset qilip qanat yaydurulghan bu pa'aliyyet, dikabirning axirlirighiche 5 ay toxtimay dawam qilip, 50 tek wilayette yighilishlar ötkizilidu. Bu pa'aliyyetler jeryanida Türk düşmenlik qarishidiki bir qisim gurohlar jihatni parchilashqa urunmaqta dep ghawgha chiqiriship, Ehet Enjanning shehsiyyitige qarita küchlük hujum qilish herikitini bashlaydu. Emma Türkiye jama'etchiligi bu mesilini toghra chüshen'genliki üçün, bu türdiki hujum qilish heriketlıri qilche tesir körsitelmeydu. Türkistanlıqlar jemiyyiti bilen Türk hujriliri teshkili teripidin qanat yaydurulghan bu melumat bérish we yademe toplash pa'aliyyiti qizil'ay yaki dini ishlar müdiriyiti qataridiki dölet organlıridin qalsa, bir ammiwi teshkilat teripidin resmi ishqa

ashurulghan tunji qétimliq chégra halqighan yadem toplash pa'aliyiti bolush jehettin tarixiy ehmiyetlik bir heriket bolghan idi.

Yighilghan iqtisadi yadem meblighi bilen bir qatarda her túrlük sehiye we oqutush matériyalliri 1989-yilning kirishliride 7 kishilik bir hey'et teripidin Pakistan péshawur shehiridiki Türkler merkizige yetküzülüp tapshurup bérildi (bu hey'et t k s y d re'isi dotsént doktor Ehet Enjan, Türk hujriliri Enqere shöbisi re'isi dotsént doktor Orxan qoghunchi, léktor doktor mehmet shahinköz, tijaretni oghuz yayan, muxpir émin bazarchi we muxpir Mustapa köker qatarliq kishilerdin teshkil tapqan idi. – aptorning izahati).

Afghanistan jihat herikitining Pakistan we Afghanistanda turushluq herbi lagirliri hey'et teripidin ziyaret qilinip, mujahit yitekchiliri bilen söhbetler ötküzilidu. Shuningdek yene Pakistandiki Türk qewimlirining musapirlar lagirlirimu ziyaret qilinidu. Bu ziyaretlerdin kéyin, Afghanistan mesilisige munasiwetlik weziyet, Pakistandiki Türklerge munasiwetlik ehwallar, Afghanistan mesilisinde kilechekte Turkiyining oynaydighan roli qatarliq mezmonlarni öz ichige alghan bir doklat teyyarlinip Türkiye hökümet mes'ullirigha sunulidu. Yene shu yilisi doktor Ehet Enjanning tirishchanliqi bilen Azatbeg teshkilati tallap chiqqan 7 neper Türkistanliq yash Turkiyige iwertilip her qaysi uniwersitétlargha oqushqa orunlashturilidu (bu yashlar bahawudin Abdul'alim oghli, abdiréshit chariqul oghli, abduquddus Sultanqul oghli, xudaynezer abduraxman oghli, rehimulla hajihasan oghli qatarliqlardin teshkil qilghan. – aptorning izahati).

1992-yili etiyazda armiyisi bilen birge mujahitlar teripige ötkén général réshit Dostum, may éyida Afghanistan milli islami herikiti (j m i a) teshkilatini qurup re'islikke saylinidu. Shundaq qilip Afghanistan kürishide Türkistanliqlardin teshkil tapqan ikkinchi bir merkezmü barliqqa kélidu. Général Dostum herikiti, Türkiye bilen munasiwet tiklishi lazim idi. Doktor Ehet Enjanning tirishchanliqi bilen, munasiwetlik orunlar bilen alaqe ornitish netijiside, Dostum teripidin Turkiyige iwertilgen wekiller 1993-yili fiwralda Türkiye pirizdénti turghut özal teripidin qobul qilinidu.

Bu körüşhüş 1993-yili 17-iyul kuni Istanbulda hörmətlik pirizdénttimizning armiyeye hujrisida ötküzülgen bolup, söhbet ikki sa'ettek dawam qilidu. Bu söhbet yighinigha Dostumning wekilliridin hashim zari, général abdulmaliklar bilen bir qatarda doktor Ehet Enjanmu qatnishidu. Bu körüşhüş jeryanida pirizdénttimizgha Afghanistan weziyiti heqqide keng da'irilik melumat bérilip, Mazari sherftiki général Dostum rehberliki bilen biwaste munasiwet tiklesh, Mazari sherifte bir konsulxana échish qataridiki telepler otturgha qoyulidu. Bu uchrishishtin kéyin Dostum bilen Türkiye ottursida yéqin munasiwet tiklinidu. Bir mezbil ötkendin kéyin général Dostum Türkiye hökümiti teripidin resmi türde Türkiyige teklip qilinidu.

Xelq'ara Türkistan qurultayliri

Sowétler ittifaqidiki weziyet tereqqiyati, pat yéqinda zor özgirishler yüz béridighanliqidin bisharet bermekte idi. U künlerde Moskwaning tesirimu kündin-kün'ge ajzlishishqa qarap yüzlenmekte idi. Sherqi Yawrupa bilen Sowét jumhuriyetliride nurghunlighan xeliq heriketliri bash kötürüshke bashlighan idi. Bundaq bir weziyet astida chet döletlerde turawatqan Türkistanliqlarning qandaq yol tutush mesilisining ehmiyitimu artip barmaqta idi. Bu meqsette, 1989-yilining sintebir éyida doktor Ehet Enjan re'islikide Türkiyidiki barliq Türkistan teshkilatliri wakaletchiliri qatnashqan dunya Türkistanliqlar qurultiyi chaqirilidu. Türk dunyasi tetqiqat weqpisining yighin zalida échilghan ikki künlük qurultayda, chet döletlardiki Türkistanliqlarning ehwali bilen kelgüside yüz bérish éhtimal bolghan weziyet muhakime qilinip, kelgüsi pa'aliyetlarning pirinsipliri otturgha qoyuldi.

Sowét metbu'atliri bu qétimqi qurultayni qattiq tenqit qilghan bolup, qurultay teshkilligüchilirini qarilash herikitini bashlaydu. «Sowét Özbekistani» dégen gézitta chiqqan «mordini tirildürüshke urun'ghuchilar» dégen serlewhelik maqalisida doktor Baymirza Héyti bilen Ehet Enjan ikkisi üstide yalghan-yawdaq töhmetler bilen tolghan qarilashlar otturgha qoyulghanidi. K g b teripidin yazdurulghanliqi chiqip turghan bu maqalida, doktor Ehet Enjan, eng axirqi qoqan xanining newrisi ikenlikini tilgha élip kélip, Ehet Enjaning gherizi

Türkistanni birla dölet haligha keltürüş, andin bu döletke xan bolup textte olturush dep bohtan qilin'ghan idi.

1990-yili Sowétlerde parchilinish shepisi éniq otturgha chiqishqa bashlighan bir yil idi. Shundaq bolghachqa, yalghuz chet döletlerde yürgen muhajir Türkistanliqlarning qatnishishi bilenla cheklinip qalmay, Türkistanda yashawatqan Türkistanliqlarmu qatnashidighan xelq'araliq bir qurultay chaqirishning waqti piship yétilgenidi. Doktor Ehet Enjan re'islikide Türkistan tetqiqat weqpisi bilen Türkistanliqlar medeniyet we ijtimai'iyardem jemiyyiti birlikte bu qurultayning teyyarliq pa'aliyitini bashliwétidu. 1990-yili 3~5-dikabir künliri Istanbuldiki AtaTürk medeniyet merkizi zalida chaqirilghan qurultay, mundaq 3 jehette tunji bolush alahldilikige ige idi.

70 yilliq musapirliq hayat jeryanida amérika, Gérmaniye, Afghanistan, Pakistan, erep elliri we Türkiyidiki Türkistanliqlarning wekilliri tunji qétim bundaq chong bir qurultay bahanisida bir yerge yighilmaqta idi. Ikkinchi alahldiliki bolsa, Sowétler ittifaqi qurulghinidin béri tunji qétim, Türkistan jumhuriyetliridin kelgen wekiller bilen chet'elde turiwatqan Türkistanliqlar bir yerge yighilalighan bir yighin bolghanidi (Türkistandin kélip yighin'gha qatnashqanlar Özbekistan dölet mehkimisi ezasi shükruulla Ibrahim, yazghuchilar ittifaqi re'isi adil yaqubow, yazghuchilardin jamal Kamal we tahir qaharlar bar idi. – aptorning izahati). Üchinchi alahldiliki, Türkistanliqlar chaqirghan bir yighinda Türkiye hökümiti, tunji qétim resmi türde ministir derijisi boyiche Türkiyige wakaliten yighin'gha qatnashmaqta idi (dölet ishleri ministiri erjüment qonuqman, Yawrupa komisiyisi re'isi bulent aqarjali, qeyseri xelq wekili xelil özsoy, pirizdént bash meslihetchisi ertang yülek qatarliq kishiler qurultaygha qatnaship, sözge chiqqanidi. – aptorning izahati).

3 kün dawam qilghan xelq'ara Türkistanliqlar birinchi qurultiyi yépilishi waqtida, yighin'gha qatnashqan ümeklarning pikirliridin retlen'gen 13 maddiliq bir xulase doklat élan qiliniidu. Shuningdek yene, dunyawiy xarakterliq pa'aliyetler bilen shoghullinish, bu jehette lazim bolghan hemkarliq munasiwitige kapaletlik qilish meqsitide, da'imliq pa'aliyet qilidighan bir dunya Türkistanliqlar qurultiyi da'imi orgini teshkil qilish qarari qobul qiliniidu. Her bir dölettin bir wekil

qatnashturulup teshkil qilin'ghan dunya Türkistanliqlar qurultiyi re'islikige doktor Ehet Enjan, pexri re'islikige doktor Baymirza Héyti saylinidu. Qurultay yépilip uzun ötmey, Özbekistan metbu'at ministiri bilen Qirghizistan medeniyet ministiri qataridiki mes'ul kishilerni tekliq qilip bashlitilghan döletler ara sözlishish pa'aliyetliri 1991-yili ichide künsayin köpiyip, uzun'gha qalmaq dölet re'isliri derijisidiki söhbetke aylinidu.

Jemiyetning jama'etke xizmet qilidighan bir jemiyet haligha özgeritilishi we awrAsiya fédératsiyisining qurulushi Türkistanliqlar medeniyet we ijtimai'y yordem jemiyitining pa'aliyetlirini téximu aktip qanat yaydurush, lazim bolghinida dölet yordimigimu érishish üchün jama'etke xizmet qilalaydighan jemiyet sewiyisige ige bolishi lazim idi.

Bu meqsette, 1984-yilidin buyanqi pa'aliyetler arxip haligha keltürölüp, hökümet orunlirining tehliq qilishigha sunulidu. Munasiwetlik ministirlikler teripidin 4 aydek tetqiq qilinish netijiside telep muwapiq körölüp, t k s y d ni ministirlar mehkimisining qarari arqiliq jemiyetke xizmet qilidighan jemiyet derijisige kötürüp béridu (Türkiye jumhuriyiti ministirlar mehkimisining 1995.3.2 we 95-6683 nomurluq qarari arqiliq qobul qilin'ghan. – aptorning izahati).

(resim orni)

Doktor Baymirza Héyti bilen doktor a. Ehet Enjan ikkisi, doktor Héyti tughulghanliqining 75 yilliq xatire küni üchün ötküzülgen tebriklesh murasimliridin bir körünüş. Istanbul, 1993-yili 27-yaniwar.

Kéyin yene qalghan tashqi Türk jemiyetliri bilen sözlishish arqiliq jemiyetler fidratsiyisi teshkil qilish mesilisi otturgha qoyulup, buning üchün pa'aliyetler bashlitilidu. Doktor Ehet Enjan bashlap bergen teyyarliqlar netijiside, sherqi Türkistan jemiyiti we Iraq medeniyetler jemiyiti bilen kiliship awrAsiya jemiyetler fédératsiyisi qorulidu. Tunji qétimlik qurultiyini 1995-yilisi chaqirghan fidératsiye nöwetliship re'is bolush sistémisini qobul qilishidu. Shundaq qilip fidratsiye re'islik wezipesini her yili bir jemiyet üstige élip kélidu.

1984-yilisi jemiyet qaytidin qurulghinidin tartip musteqilliq basquchining deslepki yillirighiche bolghan ariliqta Türkistanliqlar

medeniyet we ijtimai'iy yordam jemiyyiti bilen Türkistan tetqiqat weqpsi boyiche önümlük emiliy pa'aliyetler bilen shoghullinip kélidu. Amérikiliq tetqiqatchi lowél bizanis, «Türkiye jumhuriyidiki Sowét Musulman muhajirliri» mawzuluq tetqiqat matériyalining gherbi Türkistanliq muhajirlargha da'ir bapida doktor Ehet Enjan re'islik qilghan dewrde ishlen'gen ishlar tüwendikiche bahalan'ghan:

Türkistanliqlar medeniyet we ijtimai'iy yordam jemiyyitining bügünki yitekchisi, nechche on yildin béri dawam qilip kelgen qarangghuluq bir dewrdin kéyin Türkistanliqlarni Türkiyide közge chéliqidighan halgha keltüridu.

Özbekistan yazghuchilar ittifaqi 1991-yilisi, xelq'araliq «cholpan» mukapatini doktor Baymirza Héyti, doktor Ehet Enjan we memet'eli Mexmutowlargha béridu. Yazghuchilar ittifaqi buning üchün bundaq bir qarar alghanliqini körsitip ötmekte:

1991-yili teshkilatimiz tarixida öchmes iz qaldurulghan bir yil boldi. Jumhuriyitimiz öz musteqilliqini élan qildi. Musteqilliq kürishi üchün wetinimiz tewesinde hemde chet döletlerde jan pidaliq bilen pa'aliyet körsetken sebdashlirimizning tartqan japalirini alahide qedirleydu.

Baymirza Héyti bilen Ehet Enjan, Türkistan millitining dert sadaliri Moskwaning sirtigha ötelmey turghan bir waqitlarda, bu xelqning derdini qit'emu-qit'e anglitip, ejdatlirimizning rohini shad qildi ("1991-yili jumhuriyitimiz tarixida öchmez iz qalduruldi. Jumhuriyitimiz musteqilliqini élan qildi. Musteqilliq kürishi üchün yurtimizda we chet'ellerde özini béghishlawatqan erbaplirimiz xéli köp qedirlinidu. Baymirza Héyti bilen Ehet Enjan Türkistan ehlining dert-shikayetlirini moskiwadin nérigha ötmey turghan peyette bu xelqning zarini qit'elerdin qit'elerge yetküzüp, ejdatlirimiz rohini shad eylediler." «Özbekistan edebiyati we sen'iti», 1992.3.20. 7-bet. – aptorning izahati).

Sowétler ittifaqining parchilinishi we Türkistan jumhuriyetliri musteqilliqirini qolgha keltürüshi bilen birge chet'eldiki Türkistan pa'aliyetliri yéngi bir sewiyige yüksilidu (doktor Ehet Enjan, 1995-yili omumi saylamda «ana weten» partiyisi Istanbul xelq wekili bolup

saylinip, jemiyyet re'islikidin istipa béridu. 1996-yilqi qurultayda jemiyyet re'islikige turan aqin saylinidu. Bu kitap bésiliwatqan künlerde xaqaq déMir jemiyyet re'islikini üstige élip ishlimekte idi. – aptorning izahati).

Amérikidiki pa'aliyyetler

Türkistanliqlarning a q sh gha bérip makanlishishi ikkinchi dunya urushidin kéyin bashlinidu. Türkistan léjyonida wezipe ötigen, urushtin ölmey saq qutulghan sabiq herbilerdin bir qismi a q sh gha köchüp barghan idi. Bu Türkistanliqlar 1959-yilning noyabir éyida yighiliship Türkistanliqlar amérika jemiyyiti (turkistan amérikan assokatsyon) ni qurushni qarar qilishidu. 33 neper Türkistanliq biwaste qatnashqan, 22 nepiri wakaletchisi arqiliq qatnashqan bu bu yighinda 41 maddiliq bir nizamname qubul qilinidu. Jemiyyet re'islikige isaqaq nazirqul, ijra'iyé komutiti ezaliqigha bolsa hüseyin ikram, doktor memet göklen, narim uraz we elijan aripqan qatarliq kishiler teyinlinidu.

Bu jemiyyetning asasi ghayisi a q sh de yashaydighan Türkistanliqlar ottursidiki ittifaqliq we hemkarliqni kücheytish, Türkistanliqlarning medeniyy alahdiliklerini qoghdash we tereqqi qildurush, a q sh gha köchmen bolup kelgen Türkistanliqlargha maddi we meniwiyy yardem qilish dégendeklerdin ibaret idi. Shundaq qilip Türkistan amérikan jemiyyitining bu yillarda élip barghan pa'aliyyetliri sayiside Yawrupa elliride hemde Türkiyide yashaydighan nurghunlighan Türkistanliq a'ile köchmen süpitide a q sh gha bérish pursitige érishidu. 1961-yilisi isaqaq nazirqul re'isliktin qaldurulidu. Uning ornigha teyinlen'gen hüseyin ikram 1968-yilighiche re'is bolidu. Bu jemiyyet, amérika kon'girisini teripidin élan qilin'ghan qul qilin'ghan milletler heptiliki اساسida Türkistan musteqilliq mesilisini a q sh siyasetchilirige sunushni özlirige wezipe qilghan idi. Bu jemiyyetning yene bir pa'aliyyiti bolsa, a q sh kon'girisini teripidin pichetlinish qarari élin'ghan amérika awazi radi'osining özbekche anglitishini qayta bashlatquzushni emelge ashurush pa'aliyyiti idi. Deslepki yilliri aktip pa'aliyyetlerni qanat yaydurup kelgen bu jemiyyetning kéyinki yillarda aktipchanliqini jari qildUralmighanliqi körülmekte.

1970-yillar, Turkiyidin a q sh gha keng kölemlik köchmen köchken bir yillar idi. Komunistik hakimiyetler ishghal qiliwalghan ellerdin kelgen muhajirlargha étiwar bérish siyasitidin paydilinip nurghunlghan Türkistanliq a'ililer adana, Istanbul qataridiki merkezlerdin nyo jérsi we nyoyork qatarliq sheherlerni asas qilghan her qaysi amérika sheherlirige köchüp baridu. 1979-yilisi Afghanistanida bashlan'ghan Sowét ishghaliyetchiliki we ichki urushlar sewebidin yene bir qétimliq amérikigha köchüsh dolquni barliqqa kélidu. Amérikida bu shekilde Türkistanliq nopusining köpiyishi Türkistan amérika jemiyyitini qaytidin aktip pa'aliyet qilishqa zorlaydu.

1984-yilisi échilghan omumi yighin netijiside, Türkistan amérika jemiyyiti nizamnamisi qaytidin tüzüp chiqilip, abdulla ghoja re'islikide yéngi rehberlik guruppisi saylinidu. Bu dewrdin bashlap, jemiyyet ezaliri ottursidiki munasiwetler bilen hemkarliqni kücheytish jehette nurghun xizmetler ishlen'genliki körülmekte. Türkistan amérika jemiyyiti yene amérikidiki Türki jemiyyetler ittipaqining akitip ezaliridin biri bolup, Türkistan namida her túrlük xelqaraliq yighinlarga qatniship doklatlar sunup turdi.

(resim orni)

Türkistan amérika jemiyyitining ezaliri Türkler küni namayishida. Nyoyork, 1991-yili may.

Muweppeqiyetlik pa'aliyetlerni qanat yaydurghan jemiyyet re'isi abdulla ghoja, bir mezigil ötkendin kéyin komunizmgha qul qilin'ghan milletler wakaletchiliki teripidin teshkillen'gen «esir milletler komititi» re'islikige saylinip, bu komutit terkiwide aktipliq bilen ishleydu. Bu komitit, 1959-yilisi pirizdént ézinxawiérning testiqlishi arqiliq küchke ige bolghan esir milletler xitapnamisigha asasen qurulghan bolup, her yili qul qilin'ghan milletler heptisi pa'aliyetlirini uyushturup turatti. Türkistan amérika jemiyyiti 1985-yilidin bashlap «Türkistan ittipaq awazi» namliq bir xewerler jorinli chiqirishqa bashlaydu. Uningdin kéyin nimetulla béghish re'is bolghan yillargha kelginide «ümid – xopé» namliq én'gilizche bir zhornal chiqirip köridu (1992-yilining bahar aylirida chiqirilishqa bashlan'ghan bu zhornal ikki yil jeryanida jem'i 4 san bésilidu. – aptorning izahati). Bügünki künde, Türkistan

amérika jemiyyiti numan oqughan re'islikide pa'aliyitini dawamlashturup kelmekte.

Gérmaniyidiki pa'aliyetler

Gérmaniye, ikkinchi dunya urushidin burun we uningdin keyinki waqitlarda bolghinidek, 1970-yillardimu Türkistanliqlargha we Türkistan'gha munasiwetlik pa'aliyetlerge sahipxanliq qilish ewzellikini dawamliq saqlap kelmekte idi. Soghuq urush stratigiylirining özgirishi, a q sh bashchiliqidiki kominizmgha qarshi ellerning öz teshkilatirini berpa qilip pa'aliyet qilish arzuliri 1950-yillarda pa'aliyet qilip kelgen m t b k bilen Türk élige oxshighan teshkilatlarning tesirini téz sür'ette ajizlashturiwetkenidi. Wétnam urushi axirlashqandin keyin sherq lagiri bilen gherp lagiri ottursida körülüşke bashlighan siliq munasiwet jeryani, uningdi keyin rosiyiliklarning Afghanistan'gha bésip kirishi qataridiki weqeler a q sh da'irilirini, washin'gitondiki «amérika awazi» yaki Gérmaniyining myonxén shehiridiki «azatliq radi'osi» qatarliq wastilardin paydilinip Sowétler ittipaqi tewesidiki urus bolmighan milletlerge qarita keng kölemlik anglitish bérish siyasetige diqqitini merkezleshtürgen idi. Bu milletler tilidiki meyli anglitishlar bolsun yaki metbu'at teshwiqatliqi bolsun, bu tür pa'aliyetler rosiyide bashlighan yoshurun öktichiler herikitige küchlük yardimi bolghan idi.

Erkinlik radi'osi Sowét ishghaliyiti astida turiwatqan jumhuriyetlarning her birsi üchün ayrim-ayrim bölümler tassis qilinip pa'aliyet qilatti. Özbek bölümi, qazaq bölümi, Türkmen bölümi qataridiki bölümler teweside nurghunlighan Türkistanliq ishlimekte idi. Bu bölümlarning mes'ulliri bolsa, bu teshkilat teweside izchil pa'aliyet qilip kéliwatqan kishiler arisidin tallan'ghan idi. 1980-yillirigha kelginide bu bölümler arisida teshkilatlargha uyushush we Türkistan jumhuriyetlirige qaritilghan pa'aliyetler köpeytilgen idi.

1984-yili mart éyida, myonxén shehiride qurulghan ulugh Türk éli jemiyyiti ene shu türdiki pa'aliyetlerdin biri hésaplinatti. Ismayil pinar mes'ullighida qurulghan bu jemiyyet, özlirini 1950-yili 20-martta yene

shu myonxén shehiride qares qanatbay bilen sebdashliri birlikte qurup chiqqan Türk éli komititining Miraschiliri dep tonimaqta idi. Yéngidin qurulghan bu jemiyyetning ghayisi, Türkistan medeniyitini tonushturush we Türkistan musteqilliqi üchün pa'aliyet qilish dep körsitilmekte idi. Bu jemiyyet keyinki yillarda tarixi künler bilen tarixiy kishilerni xatirlesh yighinlirini uyushturush arqiliq pa'aliyyitini dawamlashturidu.

Yene shu yilisi myonxénda «Türkistan awazi» namliq bir xewerler jorinili chiqirilishqa bashlinidu. Bu zhornal, chaghatay kochar, timor koja'oghli we memet Eysa aral qatarliq kishilerdin teshkil tapqan 3 kishilik bir guruppa teripidin neshri qilinmaqta idi. Bu zhornal, özini Türkistanliqlarning xelq'araliq xewer jorinili dep tonushturghan bolup, her qaysi ellerde turiwatqan Türkistanliqlar bilen Türkistan teshkilatirigha munasiwetlik xewerlerni bésip turatti. Shuningdek yene, metbu'atlarda Türkistan'gha munasiwetlik élan qilin'ghan xewer we mulahizilernimu köchürüp bésip turatti. Epsuski, pesillik yaki mewsümlük bolup bésilidighan bu zhornal, aran 6 san'ghiche dawamlishalaydu.

1990-yillarda, Sowétler ittipaqining parchilinishi netijiside, erkinlik radi'osining her qaysi bölümliride ishleydighan kishiler bir qisim xewer broshorlirini bésip tarqitidu. Timor koja'oghli teyyarlap basmigha bergen «bügünki Türkistan» bilen harun özgen chiqarghan «barliq Türk wilayetliridin» dégen xewerler jorinili ene shu dewrning mehsulliri idi. Türkistan jumhuriyetliri musteqilliqini qolgha alghan dewrlerde chiqirilghan bu zhornallarning burunqi zhornallargha oxshimaydighan yéri, bu zhornallarda Türkistan jumhuriyetliri bilen rosiye fédératsiyisi tewesidiki Türki qewimlarga munasiwetlik ehwallar köpirek tonushturulmaqta idi.

1992-yilidin bashlap Türkistan jumhuriyetlirige munasiwetlik xewerler pewqul'adde köpiyip ketken bolup, dunyawî xaraktirdiki nurghunlighan axbarat matériyalliri tarqitilishqa bashlan'ghan idi.

Afghan Türkistanidiki urushlar

Afghanistanda 1979-yilisidiki nur muhemmet tereqqi qozghigan koministlar siyasi özgirishidin keyin barliq joylarda qarshiliq körsitish guruppiliri otturgha chiqishqa boshlap, Afghanistan tewesi bir ichki urush qaynimigha pétip qalghan idi. Koministlar Afghanistanni tézginliyemesligi, shuningdek yene rehberlik arisidiki emel talishish küreshlirining otturgha chiqishi sewebidin, Sowétler ittifaqi biwaste mudaxile qilish niyitige kélidu. Moskwada biréjnéw rehberlik guruppidikiler chaqmaq tézlikidiki qUralliq heriketke tayinip Afghanistandiki toqunushlarni derhal bassturup tashlashqa ishenchiliri Kamil idi. Shundaq bolghanda Afghanistanmu Moskwaning gépidin chiqmaydighan Sowét hamiliqidiki bir döletke aylinip, charRusiye padishasi birinchi pétrdin béri rusiyining eng chong arzusi bolup kéliwatqan issiq déngizlarga échilish ghayisigha yene bir qedem yéqinlashqan bolatti.

Eslide, a q sh nimu öz ichige alghan barliq eller bu ishqa ene shu noqta boyiche qarap kéliwatqanliqi üçün, bu yerdiki komunist Afghanistan weziyitige qarap heriket pilanlashmaqta idi. Emma weziyet tereqqiyati ularning kütkinidek bolmay qalidu. Qilchimu qatnash-transport asasi bolmighan bu taghliq dölettiki murekkep itnik terkipler her qaysi özige tewe yerlirini bir ghérichinimu qoldin bermey jan tikip talishishtek urush muhitini peyda qiliwetkenidi. Mujahit guruppiliri pütün küchi bilen tirkishish netijiside, 150 ming kishiliktin artuq Sowét qUralliq qisimliri chong sheherler bilen bir qisim muhim qatnash tügünlirinila tézginliyeleydighan weziyet shekillen'gen idi.

Urush ikkinchi yiligha qedem qoyishi bilen, Afghanistan weziyiti xuddi a q sh ning pétip qalghan wétnam weziyitining neq özige aylanmaqta idi. Bu ehwaldin xewer tapqan amérika qoshma shitatliri Pakistanni wastisida arigha kirip mujahit guruppilargha yadrem qilishqa kirishidu. Shundaq qilip, a q sh teripidin teminlen'gen stinggir rakita bombiliri Sowét hawa armiyisini hemmidin bek qorqidighan balayi-apet bolup qalidu. Aqiwette bu rakitalar Sowét hawa armiyisini Afghanistan hawa sahesini tézginliyemes halgha chüshirip qoyidu.

Bu jeryanda Pakistan bilen Iranda qarshiliq körsetküchi küchlerning siyasi merkezliri shekillinishke bashlaydu. Peshtular, tajiklar we Türkiler asasiq Pakistan'gha merkezleshken bolsa, shiye mez'hibidiki hazaralar Iran'gha yüzlenmekte idi. 1980-yilisi Pakistanning pishawor shehiride Pakistan hökümiti teripidin resmi itrap qilin'ghan 7 partiye qurulidu. Bu partiyilerning 6 si peshtu dahilirining yitekchilikidiki peshtu partiyisi idi (bu partiyiler tüwendikilerdin ibaret: hizbi islam partiyisining yunus xalis guruppisi; Hizbi islamning gülbettin hikmetyar guruppidikiler; Abdurosol seyyafning ittihadi islami partiyisi; Séyit Exmet jeylani bashchiliqidiki mehazi milli partiyisi; Sibgétulla mujeddidi bashchiliqidiki jephe'i milliye'i nijati Afghanistan partiyisi; Mewlewi muhemmed nebining hereketi inqilabi islam partiyisi. – aptorning izahati). Tajik yitekchisi burhanidin rabbanining jemiyeti islam partiyisi bolsa köp qismini tajiklar bilen Türkiler teshkil qilidighan bir partiye idi. Yene bir terepte hazaralar Iranda sekkiz musteqil partiye qurup chiqqanidi. Irranning yardimige érishken bu partiyiler orta q hemkarliq üçün hizbi wahdet namida bir bash organ tassis qilghanidi.

Bu partiyiler Afghanistan teweside küreshni dawam qiliwatqan mujahit guruppilargha qUral-yaraq, maddi eshyalar we pul jehette yarem qilip turiwatqan bolup, bir menide ularning siyasi wakaletchilikini üstige élip kelmekte idi. Bashqiche qilip éytqanda, bir partiye, özige qanchiki köp qumandanni qaritiwalalighan bolsa u partiyining siyasi sahediki tesirimu shunche küchiyip baratti. Pakistan hökümiti teripidin resmi étrap qilinishi, bir partiyige nisbeten éytqanda intayin muhim ehmiyetke ige bir ish hésaplinatti. Yeni, a q sh ni asas qilghan dunya elliridin kélidighan yadimler asasen Pakistan hökümiti wastisi arqiliq teqsim qilinidighan bolghachqa, biwaste yaremge érishelishining aldinqi shertimu Pakistan hökümiti teripidin tonulghan bolishi kérek idi.

Afghan Türkistani, asasen Sowét chégrisi boylirigha jaylashqanliqi sewebidin, urush tesirge eng éghir uchraydighan rayon hésaplinatti. Bu tewediki Sowét qoshunliri arqa sep teminatigha bekla asan érisheleydighan weziyette turiwatqanliqi üçün, ularning bu jaylarga körsitidighan tesirimu intayin küchlük, ayrupilan bombardimanigha düch kélish xewipimu intayin échinishliq bolup turmaqta idi. Shundaq

bolghachqa, bu jaylardiki mujahitlar amalsiz qalghan waqitlirida panaliq tilep qéchip baralighidek birdin-bir dölet bolghan Pakistan'gha yétip baralishi üçün Afghanistanni u bashtin bu bashqa bésip ötüshke mejbur bolatti. Bu démek, emeliyette undaq qéchish yolliri peqet yoq dégenlik idi.

Xuddi shuningdek, bu jaylarga Pakistandin kélidighan yademlerning yétip kélelishimu urush muhiti astida, bolupmu qish mewsümliride bir-ikki ay waqit serip bolidighan qiyin ish hésaplinatti. Bu türdiki qiyin shara'itlar sewebidin urushta eng zor chiqimdar bolghan rayon afghan Türkistani dep nam bérilgen shimali Afghanistan hésaplinatti. Dégendek 1988-yilisi jeniwe uniwersitéti teripidin ishlen'gen milli terkipler heqqidiki bir tetqiqatta bu ehwal éniq otturgha qoyulghan.

«Afghanistan 1978~87: urush, milli terkip we xelq ammisi» témiliq bu tekshürüş doklatigha asasan'ghanda, bu 10 yilliq urush jeryanida Semen'gan, faryap, Qunduz, Belx, juzjan qatarliq Türkler olturaqlashqan wilayetlerde her ming kishidin 130 adem urushta ölgen; Buninggha sélishturghanda jenuptiki peshtu rayonlirida bu nisbet aran mingde ottuz bolghan. Yene shu tekshürüş doklatida Afghanistandin chet döletlerge qarap musapir bolup chiqip ketkenler sanimu tekshürülgen bolup, bu tekshürüshtimu Türki qewimlarga nisbeten yene bir qiziq xulase otturgha chiqidu: Afghanistan nopusining beshtin birini dégidek teshkil qiliwatqan bolishigha qarimay, Pakistan'gha köchüp chiqqan musapirlar arisidiki Türkler (özbek, Türkmen qataridikiler) ning nisbiti bekla az ikenliki melum bolghan. Bu tekshürüş matériyalning sanliq melumatliridin qarighanda Pakistan'gha 4 milyon etrapida musapir qéchip chiqqan bolup, bu sanning 85 pirsent qismini peshtular, 6 pirsent qismini tajiklar, 3.6 pirsent qismini belujilar we 1.5 pirsentdek qismini nuristanilar teshkil qilghan. Bulargha sélishturghanda Pakistan'gha qéchip bériwalalighan musapirlar arisidiki Türkmenlarning nisbiti 1 pirsent, özbeklarning nisbiti aran 0.5 pirsentla bolghan.

Bu sanliq melumatlar Afghanistandiki küreshke Türkilerning qanchilik köp qatnashqanliqini éniq körsitip bermekte. Dégendek shimalda qanat yaydurulghan küreshler Afghanistan menbelirining

özidimu her türlü melumatlar arqiliq ispatlanmaqta. Jemiyeti islam yitekchisi rabbanining herbi meslihetchisi mesut xelilning 1986-yilisi bir zhornalga yézip bergén maqalisidiki munu jümliler heqiqetenmu kishini oygha salidu:

Shimal terep heqiqetenmu muhim ehmiyetke ige bir rayon. Nopusining 90 pirsent qismi ta bugün'giche yurtidin ayrilmighan. U yerdiki kishiler Sowétler ittipaqining orta Asiya jumhuriyetliri bilen oxshash tilda sözlishidu; Medeniyetliri bilen dini étiqatirimu oxshash (özbek, Türkmen, tajik qatarliqlarni démekchi). Shunga, Sowétlerde penetrasyon endishisi bash kötermekte. Bu jaylarda nurghun sanda mujahit bar bolup, ular héch bolmighanda 6 yilliq jihat qilish tejribisige ige.

Epsuski, shimaldiki 8 wilayette qanat yaydurlghan küreshning asasliq küchini teshkil qiliwatqan Türki guruppilar urushning deslepki künliride özlirining siyasi teshkilatlrini qurup chiqalmighan bolghachqa, Türki guruptikilerning awazini anglitalaydighan birer partiyimu yoq idi. Türk qumandanlirining köpi rabbanining jemiyeti islamigha, az bir qismi hizbi islamni asas qilghan bashqa partiyilerge baghlinip küreshni qanat yaydurmaqta idi. Emma aridin uzun ötmey, meyli yardemlerni teqsim qilish ishida bolsun yaki rehberlik orunlirida wezipige teyin qilinishlarda bolsun Türki guruppidiklilerge qarita éghir ayrimichiliq qiliniwatqanliqi melum bolushqa bashlaydu. Mana bu mesilide bir Türki partiyisining teshkil qilinishining neqeder muhim ehmiyetke ige ikenliki otturgha qoyulushqa bashlandi.

Shimali Afghanistan wilayetliri islam ittihadi we Azatbeg herikiti

1981-yilining bashlirida Pakistanning péshawur shehiride Türkistan mujahitliri qurultiyi chaqirilidu. Bu qurultay chaqirishqa yitekchilik qilghan kishiler tahir mutahhar, abdul mennan, abdukerim mexdum (abdukerim mexdum 1942-yilisi shibirghan ölkisining qizil'ayaq kentide dunyagha kelgen. Bowisi Afghanistan Türkmenlirining yitekchiliridin biri idi. 13-nöwetlik afghan parlammentida juzjan

ölkisidin xelq wekili bolup saylan'ghan. Muhemmet dawutxan hakimiyiti dewride siyasi sewepler tüpeylidin qamaq jazasigha höküm qilinip 14 ay türmide yatqan. Babrak qarmal élan qilghan kechürüm élanı tüpeylidin türmidin azat bolidu. Kéyin Pakistan'gha bériwalghan mexdum, Pishawurda Türkiler partiyisini qurush pa'aliyiti bilen shoghullinidu. 1981-yili Türkiyige köchüp kélip, tokatqa orunlashqan. – aptorning izahati) we nurriddin talqani qatarliq kishiler idi. Yanıwar éyida chaqirilghan bu yighin'gha Pakistan'gha köchüp kelgen Türki irqidiki siyasi kishiler bilen Afghanistan teweside küresh qilip kéliwatqan qumandanlarning wakaletchiliri qatnashqanidi. Bu qurultayda muzakire qilin'ghan eng muhim mesile Türklerge tewe ayrim bir partiye qurush zörüritining bar-yoqliqini belgilesh idi. Chunki, bu mesilide yighin qatnashquchiliri arisida ikkilinishler saqlanmaqta idi. Wekiller ömikining bir qismi ayrim bir Türkiler partiyisi qurup chiqish teripide turghan bolsa, yene bir qismi bundaq bir teshkilat barliq étnik qewimlerni öz ichige alidighan bolishi kérek dep qarishatti. Azsanliq bolup qalghan yene bir qisimlar bolsa ayrim bir Türkiler partiyisining qurulusi hajetsiz dep qarishatti. Ular küreshni bügün'giche dawamlishep kéliwatqan shekli boyiche bashqa partiyiler ichide turup dawamlashturushning téximu asan bolidighanliqi teripide idi. Azsanliqni teshkil qiliwatqan bu guruptikiler Pakistan hökümitining yéngidin qurulidighan bir partiyini étrap qilmay turıwélishe sewebidin urush üchün yardemdin mehrum bolup qalidighan bir partiye mewjutluqini dawam qildUralmay qélishe mumkin dep ensirishetti. Eslini sürüshte qilghanda, bu qurultaygha qatnashqan barliq wekiller bundaq yardemge érishelmey qélisheidin bekla ensirishetti. Shundaq qilip bu qétimqi qurultay éniq bir netijige kilelmey, bu ishni yene bir qétimliq qurultayda hel qilish qararini élip tarqilishidu.

Aridin bir mezigil ötkendin kéyin yene bir qétimliq qurultay chaqirilidu. Bu qétimliq qurultay yighinida shimali Afghanistan wilayetliri islam ittihadı namida bir Türkiler partiyisi qurup chiqish qarari élinidu. Qurulidighan partiyining waqitliq re'islikige Azatbeg (Azatbeg kérimi 1952-yili Istanbulda tughulghan. Atisi doktor waris kérimi, apisi bolsa axirqi qoqan xanliqining padishasi xudayarxanning newrisi idi. Azadbeg qanun pakoltétini püttürgen bolup, Afghanistan weqesi otturgha chiqqinidin kéyin shimali Afghanistandiki Türkilerning

siyasi we qUralliq qoshun teshkillesh pa'aliyetliri bilen shoghullandi. – aptorning izahati) saylinidu. Eyni waqtidiki ehwallarni azadbeg mundaq bayan qilidu:

1981-yilining deslepki künliride Ibrahim paxta a q sh din manga telpon qilip, etisi Pishawurda bir “Türkistan mujahitliri yighini” échilidighanliqidin xewer bérip bu yighin'gha ménimu qatnashsang dep meslihet qilidu. Men uninggha, yighin teshkil qilghuchiliridin manga hélighiche birer tekli kelmigenlikini éyttim. Men u künlerde Afghanistan grajdani bolghanlarchila tekli kelgenlikini anglighan idim. Shundaq qilip tunji qurultaygha qatnashmighan idim. Emma u qétimlik qurultay héchqandaq bir netijisi bolmayla tarqalghaniken. Pakistan hökümiti bundaq bir partiyini étrap qilmaydu, deydighan qarash hemmige hakim ikenduq. Shundaq bolghachqa, partiye qurush heqqide qarar qobul qilishni qiyinlashturup qoyghanidi.

Eslide, Pishawurda afghan partiyiliri quruliwatqan deslepki künlerde rabbani méning bilen yéqin munasiwet qilip kéliwatqanidi. U, ménimu partiyiside muhim wezipe élishimni telep qilghanidi. Rabbani, Pakistan armiyiside polkownik bolghan, da'im shahzade Kamal ependining yéqin dosti idi. Dayim dégen bu kishi yene kélip öz waqtida herbi mektep mu'alimi, Pakistan armiyeye bash qumandanliqi bilen armiyeye istixbarat teshkilatida muhim orundiki birsi idi. Shundaq bolghachqa, rabbanining partiyisige yadem qilish mesiliside bu polkownik yadem qilghanidi. Rabbani bu ehwallarni bilgini üchün ménimu yénigha tarmaqchi bolghanidi. Emma men u waqitlarda uning bu meslihetige qiziqmighan idim.

Türkistan mujahitliri qurultiyi muweppiqiyetke érishelmiginidin kéyin da'imning yénigha bérip ehwalni chüshendürüp, ayrim bir partiye qursaq yadem qilalarsenmu dep soridim. Da'im manga bu jehette qolidin kélisiche yadem qilidighanliqini, tigishlik orunlar bilen munasiwet baghlinishigha yademde bolidighanliqini éytqandin kéyin, tunji qétimlik mujahitlar qurultiyini chaqirghan kishiler bilen alaqlashtim. 20 künde waqt ötkendin kéyin ikkinchi qétimlik qurultay chaqirildi. Bu qurultayda “shimali Afghanistan wilayetliri islami ittihatı” namida bir partiye qurup chiqtuq. Abdukérim mexdum bu partiyining re'isi boldi. Tahir mutahhar bash sékritar, qari hüsiyin maliye ishli

mes'uli bolup teyinlendi. Doktor ezem dadfermu rehberlik guruppisi ichide idi. Men siyasi bölüm bashliqi bolghanidim. QUralliq qoshun teshkilotini retke sélish, qUral we pul hel qilish qataridiki ishlar manga yüklen'genidi. Tünji qétimliq maddi yademi rawalpindide zawuti bolghan ekber ependidin alduq. U bizge 3 ming ropiye etrapida pul bergenidi. Bu pul, qUralliq urush qilmaqchi bolivatqan bir mujahitlar herikiti üchün tögining qulqichilikmu kelmeydighan bekla az pul hésaplanatti. ...

Birer heptidek waqit ötkendin kéyin, yeni fiwral éyining bashlirida abdukérim mexdum bilen birlikte Istanbulgha bardim. Dayimning yadimige tayinip munasiwetlik orunlar bilen munasiwet tikligen iduq. I s i (Pakistan mexpi axbarot teshkiloti – aptorning izahati) teweside Afghanistan jihad herikitige yademi qilish komititi qurulghanidi. Kéreklik barliq qUral-yaragh, maddi eshyalar we yimek-ichmekler teqsimati bu komitit wastisi bilen bijirilmekte idi. 8-fiwral künisi 350 tal kAlashnikof we maddi eshyalardin teshkil tapqan tunji qUral yadimini tapshurup alghaniduq. Afghanistandiki Türkiyilik qumandanlar bilen alaqilashtuq. Undin bashqa yene Pakistandiki mujahitlar ichidin urushqa baralaydighan mujahit guruppilarni teshkillep chiqish üchün ishqa kirishtuq.

Epsuski, yademi kélishe bashlighinidin kéyin, partiye rehberlik guruppisi ichidimu mesililer otturgha chiqishqa bashlighan idi. 3 aydek waqit ötkende doktor kırım zarining ukisi nebijan we uning sebdashliri teripidin partiye sékritari tahir mutahhar süyiqest bilen öltürüldi. Biz bu weqedin kéyin herikitimizni imkan bar ziyah'gha uchratmasliq üchün qolimizdin kélishe tirishchanliq körsetken bolsaqmu, ishenchisizlik uruqliri térilip bolghanidi. Eslidinla bizning partiye qurushimizdin razi bolmighan bashqa asasi peshtu partiyiliri bizge qarshi keng kölemlilik teshwiqatqa kirishkenidi. Ular, bu partiyidikiler milletchilik bilen shoghullanmaqta, islam dinigha zit heriket qilishmaqta dégendek bohtanlar bilen bizge qaraydighan bir qisim mujahitlarning béshini qaydurushqa, arimizda zidiyet urughlirini térishqa kirishkenidi.

Bu guruptiki kishilerning küshkürtishi netijiside, tahirning béshigha kelgenni mangimu rawa körishi mumkin dep perez qildim. Siyasi we qUralliq qoshun bölümining rehberi bolghanliqim, Pakistan hökümet

da'iriliri bilan méning wastichiliqimda partiyimizning munasiwet qurghanliqi seweplik, re'is mexdumnimu öz ichige alghan barliq rehberler arisida éghir naraziliqlar körülshige sewep boliwatqandek körülmekte idi. Pakistan grajdani bolghan bir Türkistanliq bolghanliqim sewebidin, afghan jihat sistémisi teweside méningdek birsining bunche tesirge ige orundiki birsi bolishimni hergiz xalimaytti.

Bu yerde, Türkiler partiyisi re'isi abdukkérim mexdum bilen uning mu'awini bolghan Azatbeg ottursida bir küresh kétiwatqanliqi melum. Mexdumning Türkiler partiyisini pir siyit Exmet jerenning (jeylanining) partiyisi bilen baghlashturush ishi bu sürkilishni éniq otturgha chiqiridu. Mexdum, Azatbeg bolmay turup bu partiyini bashqurup kitemeydighanliqini tonup yetkenidi. Shunga u, bashqa bir partiye qurush üçhün heriket qilip körgen bolsimu birer netije chiqiralmaydu. Bu waqitta Türkiye dölet bashliqi kenan ewrenning Pakistan'gha qilghan ziyaritidin kéyin Türkiyige 4500 dek Türki irqidin bolghan köchmen qobul qilish ishi otturgha chiqidu. Mexdum, Türkiyige köchmen bolup kétish niyitige kélip, 1982-yilining otturlirida özige tewe bir gurup kishiler bilen birge Türkiyige kitiwalidu.

Shundaq qilip, Azatbeg shimali Afghanistan wilayetliri islam ittihad partiyisining birdin-bir mes'uligha aylinidu. Uningdin kéyinki ehwallarni Azatbeg mundaq bayan qilidu:

Urush, bekla qimmet bir heriket. Gerche Pakistan hökümitidin belgilik miqtarda qUral-yaragh bilen bashqa nersilerni élip turiwatqan bolsaqmu, bizge qaraydighan qumandan (komandir - t) we jengchilerning chiqimlirininimu üstimizge élishqa mejbur iduq. Bu jehette bekla köp qiyinchiliqlargha düch keldim. Qolimizda pul bolmighachqa, Afghanistanda s'urush qilip yürgenler bizge yéqin yolashmidi. Shunche zor qiyinchiliqlargha qarimay, Pishawurda küchlük bir merkez qurup chiqiwalghaniduq. Shuningdek yene qalghan partiyilerning urush matériyalliri saqlan'ghan iskilatlar jaylashqan Mlranshah shehiride bizmu bir iskilat bilen bir qarargah quriwalghaniduq. Pakistandiki lagirlarda turiwatqan musapirlar ichidin jihatqa qatnishishni telep qilghan kishilerni bu lagirlarda terbiyilep afghanistadiki Türkiler rayonlirigha, bizge tewe komandirlarning yénigha yollashqa bashliduq. Urushta yardar bolghan Türkiler bu

merkezlerge iwertilip, u yerdiki sehiye xadimlirimiz teripidin dawalinatti. Pakistan hökümitidin yaki bolmisa pul tapalisaq biterep qUral etkeshiliridin sétiwalghan qUral we urush matéiyallirininimu shimali Afghanistan'gha iwertip turattuq. Ashir palwan qataridiki nurghunlighan qimmatlik Türki komandir partiyimiz qol astida turup küreshni dawamlashturmaqta idi. Shundaq qilip, shimali Afghanistan wilayetliri islam ittihadı partiyisi, 80-yillarning otturliridin bashlap shimali Afghanistandiki jenglerde eng küchlük teshkilat haligha kéleligen idi.

Türkiler partiyisi, deslepte Semen'gan rayonining tatar urush sépida bir qarargah qurup chiqidu. Uningdin kéyin baryman rayonining yéqinliridiki kuhi merdtimu ikkinchi qarargahini, aybek rayonida üçünchi qarargahini qurup chiqidu. Faryab, juzjan, Belx we Semen'gan qataridiki Türkiler merkezleshken rayonlarda qanat yaydurulghan jengler bu merkezlerning birtutash yitekchilikide qanat yaydurlmaqta idi. Imam buxari bilen tirmizi namida ikki korpus qurulghanidi. Semen'gan rayonida mewlewi abdulquddus bilen tatar mewliwi islam, Qunduzda epsane haligha kelgen Basmichilar yitekchisi Ibrahim laqayning inisining newrisi bolghan xaliddin, baghlan rayonida ayit murat, juzjan rayonida bolsa hashir palwan qatarliqlar Türkiler partiyisige tewe jeng qiliwatqan qumandanlar idi. Bolupmu hashir palwan (ashur pehliwan) bilen mewlewi abdulquddus intayin muweppeqiyetlik bir qanche jengge qumandanliq qilghanidi. Bu küreshler, ezeli Türk düshmini bolghan peshtu milletchisi hikimetyarningmu étrap qilishigha érishkidek muweppeqiyetlik qanat yaydurulghanidi. 1988-yillarda bir Türkiye téléviziye istansisining muxpirilar ömigi ziyaret qilish waqtida hizbi islam yitekchisi hikimetyar, "Türklerning jihattiki orni qanchilik?" dégen su'aligha mundaq jawap bergenidi:

Türkiler shimali wilayetlerde intayin küchlük teshkilatlarni qurup intayin muhim qarshiliq körsitish pa'aliyetler bilen shoghullanmaqta. Men silerge birdin-birdin ismini atap körsitip bireleydighan bir munche Türki qumandanlarning yitekchilikide jeng qilmaqta.

Yene bir yitekchi jeylanining yene shu su'algha bergen jawabi tüwendikidek idi:

Azatbeg, Türkmen we özbek qérindashlirimizning yitekchisi hésaplinidu. Biz uning bilen mörini mörige tirep birlikte jeng qilmaqtimiz.

(resim orni)

Shimali wilayetler islam ittihadi partiyisining yitekchisi Azatbeg bilen doktor Ehet Enjan Afghanistan-Pakistan chégra boyidiki bir qarargahta. Miranshah, 1989-yili yaniwar

Azatbegning partiyisige eza bolmaqchi bolghan kishi choqum Türk qewimlerden kelgen birsi bolishi shert idi. Shu seweptin Azatbeg bilen shimali wilayetler islam ittihadi partiyisi milletchi, jihatqa bölgünchilik qilghuchi dégen qarilinishlarga düch kélidu. Yene bir tereptin Azatbegning shimali Afghanistan Türkilirini bir noqtigha keltürüş jehettiki tirishchanliqliri bu tewediki tesir küchidin ayrilip qélishtin qorqqan peshtu milletchi partiyilerni qattiq bi'aram qilmaqta idi. Azatbeg pat-pat otturgha qoyup kéliwatqan Afghanistan azat qilin'ghandin keyin azat qilinish nöwiti Türkistan'gha kélidu dégen chaqiriqliri, Sowétler ittifaqinimu qattiq ürkitip kelmekte idi. Shunga, Sowét teshwiqatchiliri Azatbegni panTürkist dep qariship, uning partiyisini cheklesh üchün Azatbegni gherp küchliri bilen Pakistanning ishpiyoni dep teshwiq qilishqa kirishkenidi (fransuz tetqiqatchi oliwér roy, «shimali Afghanistanda étnik kimlik we siyasi qurulma» dégen tetqiqat maqalisida, Türki partiyisige qaritilghan pakiti bolmighan barliq bohtanlarni qatargha tizip kélip, «Azatbegning partiyisi Kaboldiki nejbulla hakimiyitining qarshiliq körsitish heriketlerni parchilash üchün paydilinip kéliwatqan bir trowa yaghach étidin bashqa nerse emes» deydighan pütünley namertlik bilen otturgha qoyulghan bahani sunidu. Yene shu aptor, keyinki waqitlarda élan qilghan «Afghanistandiki qarshiliq körsitish herikiti we islam» dégen kitawidimu Iran yardem qilip kéliwatqan eng küchlük shiye partiyilirigiche bolghan barliq siyasi heriketler üstide toxtalghan bolup, bulargha nisbeten Azatbeg bilen uning Türkiler partiyisi toghriliq bir éghizmu gep qilmay ötüp ketken. Bu rayon'gha munasiwetlik mesililer mutexessisi bolghan royning Afghanistan jihatida peshtu partiyiliri bilen Exmet shah mesudni alahide kökke kötürüp tonushturush bilen, shimali Afghanistan Türkilirining bu jihattiki töhpiliri heqqide bir

éghizmu gep qilmay ötüp kétishke urun'ghanliqi, ilmilikke pütünley zit, qarqhularche höküm qilish tek bir uslub bilen heriket qilidighan birsi ikenlikini körsitip bermekte. – aptorning izahati).

1987-yilisi, Afghanistan urushi noqtisidin tüpki burulush bolghan bir yil idi. Moskwa da'iriliri Afghanistandiki heriketide muweppeqiyet qazinalmighanliqini étrap qilishqa mejbur bolup, bu yerdiki patqaqliqtin derhal chiqip qutulush niyitige kelgenidi. Netijide, Moskwa da'iriliri Sowét armiyisini basquchlar boyiche chékindürüp chiqidighanliqini, emma nejbulla hökümitige iqtisadiy jehette we arqa sep teminati jehette yarem bérip turidighanliqini élan qilidu. Shu yilining yanivarida Moskwa bilen Kabul ottursida dostluq we hemkarliq shertnamisi imzalinidu. Shuninggha qarimay nejbulla hökümiti 150 mingdin artuq Sowét qoshunlirining Afghanistanda turiwatqanliqigha qarimay yalghuz iqtisadi we téxnikiliq yademplergila tayinip hakimiyitini saqlap qalalmaydighanliqi éniq idi. Bundaq bir quorchaq hökümet choqum bir künisi aghdurilidighanliqi, buningdin kéyin Afghanistanda qandaq bir hakimiyet tüzümi yolgha qoyulishi lazimliqi muhakime témisigha aylan'ghan idi.

Uningdin kéyinki bir yil, urush-toqunushlar we munasiwetlik döletlerde bolghan déplomatik chare axturushlar bilen ötidu. Bu waqitta bush hökümiti afghan jihatchilirigha 500 milyon dollarliq yarem ajritidighanliqini élan qilidu. Bu küreshning sirtida qalghan partiyiler bu yarem sommisidin behrilineymeydighanliqi melum bolidu. Amérika yadimi Pakistan wastichiliqi bilen tarqitilmaqta bolup, Pakistan hökümiti teripidin étrap qilinighan mujahit partiyilirigila yarem teminlinidighan bolidu. Yademning yene bir qismini se'udi Erebistan hökümiti üstige alghan idi. 1989-yili 15-fiwral künidin bashlap Sowét herbi qisimliri qolidiki qUral-yaragh, urush matériyalliri we herbi qatnash wastilirining mutleq köp qismini Afghanistan armiyisige tashlap bérip, chékinish ishlirini axirlashturidu.

Uruslar chikinip ketkenden kéyin, Afghanistandiki urush kominist nejbulla hökümiti bilen qarshiliq körsetküchi partiyiler ottursidiki hakimiyet talishish urushigha aylinidu. Pakistanda turiwatqan partiyiler Sowét qoshunliri chékinip tötinchi künisi rawalpindi shehiride 437 wekil qatnashqan bir qurultay chaqiridu. Emma buning üçün

wekil tallinishta Afغانistandiki milletlarning nopus nispidi közde tutulmastin, Türkiler bilen hazaralargha bekla az wekil saylash tekliwi béridu. Shu seweptin Azatbegning Türkler partiyisi bilen hazara partiyiliri buninggha naraziliq bildürüp yighin'gha qatnashmaydu.

Peshtularning mutleq üstünliki اساسida échilghan bu qurultayda dölet re'islikige mujeddidi, bash ministirlikke sayyaf saylinidu. Hékimatyar tashqi ishlar ministiri, yunus xalis dölet mudapiye ministiri we rabbani bolsa ichki ishlar ministirlikige teyinlinidu. Bu hökümette yalghuz rabbanila peshtu emes bashqa millettin idi.

Weziyet bu halgha kelginidin kéyin, 1989-yilining yanivarida Azatbeg, qumandanliri we ikki mingdek eskiri bilen birge Afغانistan'gha qarap yolgha chiqip, Semen'gan rayonidiki qarargahigha bérip orunlishidu. Azatbeg, bundin kéyin küreshni Afغانistan ichide turup qumandanliq qilmaqchi bolidu.

Sowétler chékinip chiqip ketkinidin kéyin qurulghan waqitliq hökümetke qaraydighan herbi qisimlar Pakistan chégrasigha yéqin bolghan, kabul yoli üstidiki intayin muhim stratigiyilik bir sheher hésaplinidighan jalal'awatqa hujum qilishqa atlinidu. Uzun'gha sozulghan muhasire qilinishlarga qarimay, merkizi hökümetke tewe herbi qisimlar Kaboldin kéliwatqan zor kölemlik hawa armiyeye yordimige tayinip sheherni mudapiye qilishni dawamlashturidu. Bu meghlobiyet, mujahitlarga yordem qilip kéliwatqan eller ichidimu küchlük ümitsizliklarning toghulishigha sewep bolidu. Mujahitlarga eng küchlük yordem qilip kéliwatqan Pakistan bilen amérika qoshma shitatliri hökümetliri waqitliq mujahitlar hökümitini resmi étrap qilghili unimaydu. Yene bir tereptin Sowétler ittipaqi her künisi liq 25 ilyushin qUral-yaragh, urush matériyalliri, yimek-ichmek we yéqilghu yetküzüp turush arqiliq nejbulla hakimiyitige bériwatqan arqa sep teminatini üzme y bérip kelmekte idi.

Sowétler ittipaqining chékinip chiqip kétishidin kéyin Kabol hökümitining tézlikte yimirilip kétidighanliqini oylighan mujahitlar birlashme hökümiti bundaq bir arzusining emelge ashmighanliqini körgendin kéyin, birlashme hökümet teshkil qilghan küchler ottursida sürkilishler bash kötürüshke bashlaydu. Bolupmu Exmet shahmes'ud

qoshunliri bilen hékimetyargha qaraydighan qisimlar ottursida küchlük toqunushlar yüz bermekte idi. 1989-yilning iyul éyida, terkiwide Türki irqidin bolghan qumandanlarnimu öz ichige alghan 30 neperdek yoquri derijilik herbi emeldarni hékimetyargha qarashliq qUralliq küchler qapqan'gha chüshürüp qirip tashlaydu. Bu weqe, mujahitlar birleshme hökümiti ichidiki bölünüşni ashkare otturigha chiqiridu. Bu weqelerdin kéyin, Exmet shahmexsud peshtu tewesining sirtidiki qumandanlarni asas qilghan halda mujahit qumandanlirini bir noqtigha toplap islami jihat hey'iti namida bir teshkilat qurup chiqidu. Shah mexsud bu herikiti arqiliq a q sh bilen Pakistan'gha oxshighan jihatqa arqa sep teminat yardimi bérip kéliwatqan eller bilen biwaste sözlishish shara'itini yaritip, peshtularni asas qilghan waqitliq birleshme hökümetni chette qaldurush pilanini tüzmekte idi. Bundaq bir teshkilat qurulush jeryanida shahmes'ud bilen Azatbeg her türlük söhbetlerni ötküzüp turghanidi. Shuninggha qarimay, Azatbeg bu teshkilatqa qatnishish niyitide emes idi.

Mujahitlar sépida bu türdiki weqeler yüz bériwatqan mezgillerde, Kaboldiki nejbulla hökümiti mujahitlar bilen yarishish yolini axturushqa kirishidu. Sowét lagirida yüz bergen özgirishler sewebidin, nejbullamu Afghanistan xelq démokratik partiyisining namini weten partiyisi dep özgertidu. Shundaq qilip, pa'aliyetlirini milletchi körünishige keltürüş, Moskwaning qorchiqi emeslikini ispatlimaqqchi bolghanidi.

Peshtulardin bashqa milletlarning Kabol hökümitini himaye qilishini qolgha keltürüş meqsitide Türkiler bilen hazarlargha turghan yerlirige aptonomiye bergenlikini élan qilidu. Shuningdek yene, sabiq padishah zahir shah we motldil mujahit gurohtikiler bilen jeniwede bir qétimlik yighin chaqirip, özining partiyisimu öz ichige alidighan keng da'irilik waqitliq hökümet qurush herikitini bashlaydu.

1991-yilisi, Afghanistanda chare izdinushlar bilen ötidu. Yil axirsigha kelginide, mujahitlarning shunche tirishchanliq körsetkenlikige qarimay, nejbulla hökümiti Kabolni asas qilghan halda Mazari sherip, jalal'awat, qendihar we hérat qataridiki chong sheherler bilen ularni bir-birsi bilen tutashturup turghan اساسliq yollarni qoldin chiqarmay ching igellep turmaqta idi. Shuninggha qarimay, 1991-yilning 18-

yaniwar künisi Sowétler ittifaqining resmi parchilan'ghanliqi nejbulla hökümitining teghdirimu belgilep béridu.

Nejbulla hökümitining aqiwiti we général Dostum sehnide

Sowétler ittifaqining parchilinishi bilen, Türkistan jumhuriyetlirining musteqil dölet haligha kélishi bu rayondiki küch tengpongluqini zor derijide özgertiwétidu. Afghanistan bilen jem'iy 1500 kilométrliq chégrasi bolghan Türkmenistan, Özbekistan we Tajikistan qataridiki üç jumhuriyet, Afghanistanda yüz bériwatqan ichki urush tesiridin özini chetke élishni bekla arzu qilishatti. Bolupmu hékimetyargha oxshighan chékidin ashqan eqididikilerning islami jihat qarashlirini yéyish éhtimalliligidin bekla ensireshmekte idi. Sowétlerning parchilinishi, a q sh bashchiliqidiki Pakistan we Iran'gha oxshighan ellerning bu rayon'gha munasiwetlik hésaplinirimu zor derijide özgertiwetkenidi. Iran bilen Pakistan ikkisi orta Asiyagha qarita tesirini kücheytish siyasitini ishqa kirishtürüşke bashlaydu. A q sh üçün bolsa, Sowétler ittifaqini Afghanistan patqaqliqida halidin ketküziwétish siyasitini dawamliq yürüzüshining hajiti qalmighanidi. Endiki meqset, asasen alghanda bu rayonning iqtisadi menbelirini a q sh ning milli menpe'etige muwapiq qaytidin qurushqa yüzlendürüş üçün tirishish idi.

1992-yilining bashlirida birlashken döletler teshkilatining teshebbusi bilen, herqaysi tereplerni öz ichige alidighan bir hökümet qurup chiqish pa'aliyiti bashlilididu. Nejbulla bolsa, Türki jumhuriyetliridin arqa sep teminatigha érishish üçün heriket qilmaqta idi. Emma özliri téxi endila yéngidin dölet shekillendürüş basquchida turiwatqan bu döletler Sowétler ittifaqi dewridikige oxshaydighan undaq bir yademni üstige alalishi hergiz mumkin emes idi. Uning üstige ularda bundaq yadem qilish xiyalimu yoq idi. Bu waqitta, Kabol hökümitining siyasi اساسini teshkil qilghan weten partiyisi terkiwide kelgüsi istiqbaligha munasiwetlik yürüzülidighan siyaset heqqide pikir ixtilaplinirimu éghir idi. Merkizi hökümetke qaraydighan qUralliq qisimlar bilen mujahitlar ottursidiki sözlishishlermu köpiyip, top-top mujahitlar

teripige ötüp kétishler körülmekte idi. Bundaq bir weziyet astida, eng aldi bilen urush toxtitish weziyitini shekillendürüş üçün küch chiqirip kéliwatqan birleshken döletler teshkilatining wakaletchisi bénon séwan, nejbulla bilen körüşidu. Bu körüşüshte, nejbulla keng sahelerning qatnishishi bilen qurulidighan waqitliq hökümet layihisige maqul kélip, bu hökümet qurulishi haman barliq hoquqlarni waqitliq hökümetke ötküzüp bérighanliqini élan qilidu.

18-mart künisi élin'ghan bu qarar, Kabol hökümiti bilen munasiwiti bolghan barliq terepler üçün alghanda, özlirining mewqesini qaytidin belgilerinidighanliqining bir élanı hésaplinatti. Bu ehwallardin kéyin, merkizi hökümetning küchlük herbi qumandanliridin biri bolghan özbek général réshit Dostum, tajik général abdumömün we isma'ilchilar gurohidin général siyit mensur nadirilar bir yerge kélip nejbulla hökümitige qarshi küreshka atlinish qarari élishidu. Général Dostum yitekchilikide teshkillen'gen bu yéngi herbi birleshmining birinchi nishanisi 18-Afghanistan korpusi teripidin mudapiye qiliniwatqan Mazari sherip shehirige hujum qilish idi. Mart éyining axirliri sheherni tartip alghan birleshme armiyé tézlikte jenopqa qarap yürüş qilip, april éyining béshida Kabolgha yétip baridu. 15-april künisi Kabol ayrodromi Dostumning qisimliri teripidin tartip élinidu. Nejbulla, Kaboldiki birleshken döletler teshkilati orginigha kirip panalinidu. Bu ehwallar roy bériwatqan bu bir heptide, nejbullaning mu'awini bolghan xatip, Kabol shehirini Exmet shahmexsud bilen général Dostum armiyisige shertsiz ötküzüp béridu.

Mujahitlar hökümiti we Kaboldiki hoquq talishish kürishi

Paytextning Dostum qumandanliqidiki birleshme armiyé küchlige tapshurup bérilgenliki, öz qoshuni Kabol sirtida qalghan hékimetyarning qattiq naraziliqini qozghaydu. Uzun'gha qalmay, Pishawurdiki waqitliq hökümet re'isi bolghan mujeddidi Kabolgha kirip dölet re'islikini ötküzüp alidu we 51 ezaliq merkizi hökümet kabintini teshkilleydu. Shundaq qilip, Afghanistanida yéngi bir dewr bashlan'ghan hésaplandi.

Yéngi hökümetning birinchi bolup qobul qilghan qarari, dölet namining Afghanistan islam döleti dégen'ge özgerilish heqqidiki qarar idi. Hakimiyet sheri'et qanunliri boyiche bashqurulidighan bolidu. Ayallargha lichék kiyish mejbur qilinidu. Qizlar-oghul arilash oquydighan mektepler cheklinidu. Haraq-sharap bilen qimar qataridiki dinda gunah dep belgilen'gen ishlar pütünley cheklinidu. Afghanistanda barliqqa kelgen bu yéngi siyasi weziyet bilen otturgha chiqqan küch tengpongliqi radikal qarashniki hékimetyarning ret qilishigha uchraydu. Kabulning özbek, tajik we hazar küchliri teripidin tartip élin'ghanliqi peshtu tesirining ajizlashturulishini körsetmekte idi. Bundaq bir weziyetni qobul qilalmighan hékimetyar, qoshunlirini Kabul etrapigha toplaş sheher ichini topqa tutushqa kirishidu. Hékimetyar, général Dostumni "nejbulla hökümitige yadrem qilghan, koministlar bilen hemkarlashqan birsi" dep qarilap, Dostum qUralliq qisimlirini Kaboldin chiqip ketsun dep telep qilidu. May éyining axirlirida Dostum, qisimlirini Kabul sirtigha chiqiriwétidu, 6 ay ichide dölet re'isi saylimi ötküzülishi we hékimetyar namzat qilip körsetken birsi re'islikke saylinishi kérek dégendek mezmonlar boyiche kélishimge kélip shertname tüzülgenlikige qarimay, bundaq bir shertnamini ijra qilish imkaniyeti peqetla yoq idi. Bu waqitta Dostumni re'is mujeddidi töt yultuzluq généralliqqa (orgénéral, da jyang, ?) östürgen bolghachqa, uning küchi téximu artip ketkenidi. Mujeddidindin wezipe ötküzüp alghan rabbanimu Dostumni qattiq himaye qilmaqta idi. Dölet re'isi bilen dölet mudapiye ministiri (shah mesut) ning birla millet kishiliridin bolishi, Afghanistan hökümitide tajik tesiri körinerlik küchiyip kétidu. Netijide iyunning otturliridin bashlap hékimetyarning peshtu qUralliq qisimliri bilen Kaboldiki özbek, Türkmen, tajik we hazara qUralliq birleshmisi ottursida qaytidin urush partilaydu.

Afghanistan milliy islami herikitining quruluşi

Général Dostum "shimali Afghanistan herbi shurasining bash qumandani" derijisidiki birsi hésaplansimu, Afghanistandiki qUralliq qisimlarning hemmisi dégidek ayrim-ayrim birer siyasi teWeliki bolghan küchler hésaplinatti. Özining bu jehettiki boshluqni toldurush

zörürlükini hés qilghan Dostum, 1992-yili may éyining axirlirida Mazari sherip shehiride shimali Afghanistanda hakimiyet béshida turiwatqan herbi qumandanliri bilen dangliq ulémalar qatnashqan bir qétimliq qurultay chaqiridu. Bu siyasi heriket partiyisining namini «Afghanistan milli islami herikiti» (jumbushi milli) dep békitidu. Générál Dostum, yighinning échilish nutqida bu siyasi teshkilatni qurup chiqishining seweplirini, partiyaning siyasi ghayilirini tüwendikiche tonushturup ötidu:

Belx wilayitimizde qUralliq qismlirimizgha qaraydighan qehriman jengchilirimiz bilen qehriman mujahitlirimiz kominist nejbulla bilen uning ghalchilirining hakimiyitini aghdurup tashlash üchün bashlatqan qUralliq küreshni ghelibilik tamamlidi. Bu ghelibe, islami bir quwwetning shekillinishi bilen islam inqilabini emelge ashurushta büyük rol oynidi. ... milli qUralliq küchler bilen mujahitlar wetinimizning shimali qismidiki mezlum xelqimizning telepliri heqqide ortaq noqtigha kélishti we ... kabulni qolgha keltürgen'ge qeder izchil algha ilgirdi. ... bizning bu herikitimiz qUralliq küchler bilen heqiqi mujahitlarning himayisigha érishti. Xelqimizning bu herikiti bugün "Afghanistan milli islami heriket" túsige kirdi déyeleymiz. ... milli islami heriket partiyisi qUralliq küchler, partiyiler, mujahit teshkilatliri bilen milli we mez'heblarning tonulghan kishilerdin teshkil tapmaqta. Bu heriket qisqa muddet ichide wetinimizning shimali qismidiki urushlarga xatime bérip ténchliq weziyet yaritip, qérindash qérindashni öltüridighan weqelerge yol qoymidi, kishilerning shexsiyitige we abroyigha hörmet qilishini ishqa ashurdi, kishilik heq-hoquqlirigha ri'aye qilish we jemiyette adaletning yolgha qoyulushigha kapaletlik qildi. Shuningdek yene shura'i nazay we hizbi wahdet bilen ittapaqliship Kabolni tartip élish we islami bir hökümet qurushta zor rol oynidi. ...

Afghanistan köp milletlik bir dölet bolup, bu elde yashaydighan xelqler millet we mez'hep jehetlerde oxshimighan alahdiliklerge ige. Emma yéqinqi dewrlergiche bu tür hoquqliri iriqchi bir qebilining hükmüranliqi astida qalghanidi. Shuningdek bu irqchi qebile, hükmüranliqini dawam qildurushni meqset qilip chet'el küchlirining yardimige tayinip Musulman xelqimizni öz'ara qirghin qilish yoligha bashlap, bu qirghinchiliqni dawamlashturup kelmekte. ... xelqimizning

qarshiliq körsitish heriketliri bilen, qanat yaydurghan küreshliri netijiside ishghaliyetchi urus qoshunliri chékinip chiqip kétishke mejbur boldi. Emma, bu ehwal urushning axirlishishini keltürüp chiqiralmidi. Chunki, hakimiyetni changgiligha kirgüziwalghan iriqchi küchler tüzüp chiqqan asasi qanun, siyasi partiye qanunliri bilen siyasi partiye sanini qeghez yüzldila étrap qilmaqta idi. Chet’elde qurulghan waqitliq hökümetningmu qilche roli bolmighanliqi ashkare otturgha chiqti. ... Afghanistan milli islami heriketining asasi ghayisidin birsi, wetinimizde ijtima’i heqqaniyetni kapaletke ige qilish, wetinimizde yashaydighan barliq milletlarning hoquqta barawer ikenlikini kapaletke ige qilish. Buning birdin bir yoli, ittipaqdash (fédératsiyilik) dölet tüzümini qobul qilish arqiliqla mumkin bolidu. ...

Milli islami heriket, wetendashlirimizgha mundaq wede qilidu: Afghanistanning dini, muqeddes islam dinidur. Wetinimiz sheri’et qanunliri boyiche bashqurulidu. Sheri’et hökümliri sunni we shiye mez’hepliri boyiche yolgha qoyulidu. Islam dinidin bashqa din’gha étiqat qilidighanlar dini étiqadi bilen dini ibadet jehette erkin pa’aliyet qilalaydu. ... xelq ixtiyari bilen saylan’ghan hemde sheri’et qanunliri asasigha tayinip bashqurulidighan ittipaqdash dölet tüzümi teshkil qilinidu. Dölet bashqurushta herqaysi milletlarning nopus sanigha qarap wekil qatnashturushi kapaletlendirülidu. Hemme kishi erkin qatnishalaydighan ténych omumxelq saylam muhiti barliqqa keltürilidu. ... islami we milli ittipaqliqqa kapaletlik qilish üchün herqaysi millet we qebililerge barawer siyasi, iqtisadi we medeni hoquqlar bérilidu. Kishilik hoquq bayanati bilen birleshken döletler teshkilatirining belgilimiliri islam dini asaslirigha tayan’ghan halda himaye qilinidu.

Dostum bu nutqida milli islami herikiti tüzüp chiqqan asasi noqtilarni körsitip kélip, özini hemde uning bilen birge heriket qilip kelgen bashqa küchlerni, qUralliq küchler dep tonushturidu. Shu arqiliq hékimetyarning “bular nejbulla bilen birge heriket qilghan kishiler bolghachqa, ular jihatqa qatnashmighanlar. Shundaq bolghachqa ularni heqiqi jihatchi dep tonushqa bolmaydu. Shu seweptin ular bu yéngi rehberlik guruppisi terkiwide bolalmaydu” deyidighan qarilishigha reddiye bergen hésaplandi. Kabolning tartip élinishi bilen nejbulla hakimiyitige xatime bergüzgenlikini alahide tekitlep körsitish arqiliq, mujahitlarning uzundin béri emelge

ashUralmay kelgen bir ishni ishqa ashurghanliqini tekitlep körsitidu. Shuningdek yene Afghanistanista ténchliqni ishqa ashurush üchün lazim bolghan aldinqi shert – milletler nopus sanigha asasen wekil qatnashturush arqiliq qurulidighan hakimiyet bolidighanliqini, bundin keyin Afghanistanista burunqidek undaq birla millet, yeni peshtularning hakim bolidighan bir hakimiyet tüzümige yol qoyulmaydighanliqi alahide tekitlen'gen.

31-may künidin 1-iyun künigiche dawam qilghan Afghanistan milli islami herikiti qurultay yighini, eng axirqi qétimlik yighinda alghan qarar boyiche général Dostum échilinish nutqida körsitip ötkén pirinsiplar bilen wezipilerni himaye qilidighanliqini élan qilidu. Shuningdek yene bu heriketning ghayisini, teshkilat asaslirini we ijra'itini retke salidighan nizamnamidin birsi qobul qilindi. Bu nizamnamida körsitilgen pirinsiplar munulardin ibaret idi:

Afghanistan milli islami heriket partiyisi, musteqil bir siyasi teshkilat. Ali shura (merkizi organ) partiyining herikitige riyasetchilik qilidighan qararlarni chiqiridighan eng yoquri organ bolup, 313 neper kishidin teshkil tapidu. Her 3 ayda bir qétim yighilidighan bu organning tötte üch qismi qUralliq küchler bilen mujahit guruppilirining wakaletchiliridin, qalghan tötte bir qismi bolsa biterep milli we dini wakaletchilerdin teshkil tapidighan bolidu. Re'is bu organda saylinidu. Bu shura yene öz hey'etliri arisidin da'imlik ishleydighan 32 kishilik ijra'iyé hey'itidin birni saylap chiqidu. Bu ijra'iyet hey'iti memliketning shimali qisimlirini bashquridighan her türlük saheler boyiche ikkilemchi hey'etlerni qurup chiqidu. Bu ikki organ qarar élishta awaz sanining köpsanliqqa boy sunush pirinsipige emel qilidu.

Bu hey'etlerde qobul qilin'ghan qararlar tepsili tehliil qilin'ghinida, général Dostumning Afghanistan milli islami herikiti partiyisi shimali Afghanistanistadiki birdin-bir hoquqluq organ dep qobul qilin'ghanliqini köriwélishe mumkin. Bu mesile merkezi organ qararlarida éniq otturgha qoyulghan bolup, qalghan partiyilerge her türde chaqiriqlar chiqirilghan:

Meliket boyiche islam inqilawining ghelibe qilalishi we qorchaq hökümetning emeldin qaldurulishida "Afghanistan milli islami herikiti

partiyisining oynaydighan rolini hergiz inkar qilishqa bolmaydu. Shundaq iken, merkezi hökümet we shuningdek bashqa hökümet organlirida bu partiyimu öz küchige mas halda orun'gha ige qilinishi lazim. ... partiyimiz islam hökümitining, wetinimizde yashawatqan barliq milletlarning we qebililarning hoquqlirini qoghdaydighanliqigha, shuningdek wetinimizning shimali rayonlirida yashaydighan xelqlarning wetinimizning bashqa yerliridiki xelqler bilen hoquqta barawer qilinishigha ishinidu. ... ötken zamanlarda hökümet bashqurush ishlirida bu qanunlarga emel qilinmay kelin'genidi. Shu seweptin bu heqtiki mesililer qaytidin közdin kechürilishi zörür bolmaqta. ... Afghanistan bolsa köp milletlik bir dölet. Shu seweptin bu milletlerge teng hoquqlar bérilishi üchün wetinimizning fidiratsiyilik bir tüzüm boyiche bashqurulishi zörür. ... milli islam hakimiyitini, toluq musteqilliqini we Afghanistanning bir pütünlükini himaye qilidu.

Emeliyettimu shimali Afghanistanda teshkil qilin'ghan bu birlashme armiyeye, shu waqitlardar dölet ichidiki eng qudretlik organ hésaplinatti. Afghanistan milli islami heriket partiyisi uzun'gha qalmayla bu rayonni tézginige élip bolup, shimali Afghanistan'gha ténchliq we muqimliqni élip kelgenidi. Bu rayonni yaxshi bilidighan bir yazghuchi muxbir, yeni dilip hiro dégen adem biterep küzetküchi süpitide shimali ittipaqi bilen eyni waqittiki weziyetke munasiwetlik maqalisida tüwendikilerni yazidu:

Kaboldiki hakimiyet üstidiki guruppilarning kélishelmeydighan munasiwetliri özini milli islam heriket partiyisining re'isi hemde shimali ittipaq küchining qumandani dep qaraydighan général Dosturning inawitige asasen tesir körsitelmigen. Milli islami heriket partiyisi memliketning jem'i 29 wilayitining orta Asiya jumhuriyet boyliridin tartip Kabul boylirigha qeder sozulghan rayondiki 9 wilayette hakimiyet tézginini qolgha élip bolghan idi. Bu rayonda baj yighish, tamojna ishliri qataridiki pa'alijetlerge mes'ul küchlük kadiririgha tayinip Afghanistan teweside öz aldigha bir dölettek pa'alijet qilib kelmekte idi. Shimali ittipaq, paytext qilghan Mazari sheripte tok, wodiprowot süyi we qatnash-tlransiport qataridiki jama'et xizmetlirini puxta orunlashturup bashqurup kelgen. Buninggha sélishturghanda, paytext Kabolda hemmila yerni qaplighan qalaymaqanchiliq, nopus sani yérim milyondinmu kamiyip kétishige sewepchi bolghan éghir

yoqsuzluq hüküm sürmekte idi. Afghanistandiki eng küchlük herbi küchlermu bu ittifaqqa qaraytti. 1993-yilning bahar ayliridin bashlap shimali ittifaq, 120 ming neperdek esker, bir-ikki mingdek tanka, yüzdin artuq urush ayropilani, tik uchar we transiport ayripilani qatarliqlardin teshkil tapqan bir hawa armiye küchigimu ige idi.

Shimali ittifaqning armiyisi asasliqi özbek, Türkmen we tajiklardin teshkil tépish bilen birge, yene sabiq kominist peshtu ofissérlirimu wezipige qoyulghanidi (général Dostum bilen ötküzülgen shexsi söhbet jeryanida, bu sanliq melumatlarning toghra reqemler ikenlikini, emma küch jehette emeliyetke uyghun gep qilmighanliqini éytidu. Jandarma qoshunliri bilen her türdiki mujahit qumandanlarga qaraydighan qoshunlarning Mazari sheriptiki hükümetke bolghan sadaqitining bekla ajiz ikenlikini, ularning purset kelgen haman sep özgertishke teyyar kishiler ikenlikini tekitleydu. Her qandaq bir shara'itta Dostumning bashqUralaydighan esker sanining 55~60 ming etirapdila ikenlikini körsitip ötidu. Shuningdek yene sani köp körün'gen tanka, ayropilan we tik ucharlarning mutleq köp qismi zapchas bolmighanliqi sewebidin ishletkili bolmaydighan ehwalda ikenlikinimu körsitip ötidu. – aptorning izahati).

Islam jumhuriyiti sheklige kirgen waqitlardiki Afghanistanda her bir millet özi turiwatqan jaylarda öz hakimiyitini élan qiliwalghan siyasi weziyetni shekillendürgen idi. Penshir wadisini merkez qilghan halda bedexshan bilen tahhar qataridiki wilayetler jaylashqan sherqi shimal Afghanistan tewesi tajik général Exmet shahmesudning tézgini astida idi. Ularning tesir da'irisi Kabolgha 40 kilométr kélidighan sherqi shimaldiki chariqar rayonighiche kengiyip barmaqta idi. Mesud, siyasi jehette burhanidin rabbanining jemiyeti islamgha qaraydighan birsi idi. Shuningdek yene hérat rayonining hakimi bolghan ismayilxanmu bu jemiyetke tewe birsi idi. Afghanistanning ottursidiki taghliq rayon bolghan hazarajat tewesi hazara partiyisi bolghan hizbi wahdetning mutleq tézgini astida idi. Bir munche shiyelik partiyiliridin teshkil tapqan bu töpilikning yitekchilikini Mazari üstige alghan idi. Jenuptiki peshtu rayonlirida bolsa, mutldil peshtu partiyiliri asasi jehettin küchidin ayrilip qalghan bolup, hékimetyarning hizbi isslami partiyisi bu tewelerni tézginliwalghan idi. Shundaq qilip paytext Kabol bu üç xil küchlerning tesir da'irisi ottursigha qisilip qalghan bolup,

sheharning her bir teripi her türdiki gurohlar teripidin tézginlen'gen weziyette idi. Téximu kichik guruptikilerdin bolghan nuristanilar, isma'ililar we bashqilar öz rayonlirigha hükMiranliq qilidighan weziyetni shekillendüriwalghan idi. Shimali ittipaqqa qaraydighan küchler ayrodromnimu öz ichige alghan halda Kabolning bezi yerlirini qolida tutup turiwatqan bolsimu, shimaldiki Türkiler rayoni bilen Kabol ottursidiki ariliq bekla ylraq qalghanidi. Bu ariliqta yene ötüş tes hindiqush taghliri qed kötürüp sozulghanidi. Général Dostum teshkillep chiqqan bu ittipaqning bashqa gurohtikilerge oxshimaydighan teripi, barliq étnik terkiplerni öz ichige alghan tüzülüşke ige ikenliki idi. Deslepki waqitlarda Dostumgha küchlük purset tughdurup bergen bu weziyet, bir mezigil waqit ötkendin kéyin éghir derijide ajizliqini körsitishke bashlaydu.

Afghanistandiki küresh, bundin kéyin milletler ottursidiki küresh sewiyisige chüshüp qalghan bolup, her xil milletler ottursida waqitliq hemkarliqlarla bolalishi mumkin idi. Barliq milletlerni öz ichige alidighan organdin birni qurup chiqqan, bu organni dawamlashturush üçün barliq tedbirlerni ishqa sélip baqqan général Dostum, bundaq bir organning ajizliqidin ibaret bu riyalliqni bekla paji'elik emeliyet arqiliqla tonup yétidu.

1993-yili ichide général Dostum, Türkiye bashchiliqidiki her qaysi eller bilen munasiwet qurushqa kiriship, xelqaraliq siyasiy yarem tépishqa kirishidu. Shimali Afghanistanning merkizi bolghan Mazari sheripte Iranning, uning keynidinla Türkiyining konsulxaniliri échilghanliqi, Dostum hökümitini alahide abroygha érishtürgendek qilghanidi. Dostum hökümiti, xoshna Türkistan jumhuriyetliri teripidin, Afghanistandiki qalaq islam partiyilerni cheklep turidighan bir amil dep qaralmaqta idi. Dégendek bu waqitlarda Tajikistanda hökümet bilen dini öktichi küchler ottursida toqunushlar körülüşke bashlighanidi. Afghanistandin qalaq dинchi inqilap tesiri yaMirap kirip kélish xewipi Özbekistan da'irilirinimu ensiritip kelmekte idi.

Nöwetliship dölet re'isi bolush nöwiti 1993-yili otturlirida toshqandin kéyin ornini ötküzüp bérishke toghra kelgen burhanidin rabbani, Afghanistanda höküm süriwatqan qalaymaqanchiliqlarni bahane qilip, weziyet onghalghan kün'giche dölet re'islikini dawamliq üstige élish

teliwini otturgha qoyidu. Netijide Afghanistandiki siyasi küch tengpongluqi qaytidin özgertilidu. Qalghan gurohtikiler bu ehwallargha amalsiz boptula dep qarap turishidu. Shu waqitlarda, yeni mart éyining axirida Pakistan pirizdénti nawaz sheripning tirishchanliqi bilen islam'awatta bir qétimliq yighin chaqirilidu. Bu yighin'gha 6 peshtu partiyisi, rabbani yitekchilikidiki tajik partiyisi we shiyelarning hizbi wahdet partiyisi qatarliq partiyiler chaqirilib, hékimet yar bashchiliqidiki qalghan radikal peshtu partiyilirining qattiq naraziliq körsitishi sewebidin, shimali Afghaniстан tewesinde weziyetni tézginlep kéliwatqan Dostumning milli islam herikiti partiyisi bu yighin'gha chaqirilmighanidi. 6 künlük muzakiridin kéyin, Pakistan, Iran we se'udi Erebistan mes'ul kishiliri aldida bir shertname imzalinidu.

Bu shertnamigha asasen, gülbeddin hékimetyargha re'islik wezipisi bilen hökümet teshkil qilish hoquqi bérilidu. Hökümette 8 partiyege teng derijide orun bérilidighan bolidu. Yene bir yilning otturlirighiche choqum omumi saylam ötküzülishi shert qilinidu. Hékimetyarning qattiq naraziliq qilishi sewebidin général Dostumgha hökümet kabintida we ijra'iyé komutitida héchqandaq bir wezipe bérilmeydu. Shöbihsizki, Afghaniстан emeliyitige peqetla mas kelmeydighan bu shertnamning emelileshtürülishi esla mumkin emes idi.

Exmet shah mesud, hékimetyarning bunche muhim orun'gha teyinlen'genlikidin peqetla razi emes idi. Général Dostum bolsa, hemme ishtin chette qaldurulghanliqi üchün, özini téximu kücheytishke tirishmaqta idi. Yene bir terepte hazaralar hökümetning tesir küchige اساسlanmastin partiyiler اساسida teshkil qilin'ghanliqigha razi emes idi. Chunki, partiyini اساس qilib hökümet qurulghanliqi üchün 6 partiyisi bolghan peshtular hökümet ichide intayin küchlük orun'gha érishwalghanidi. Shuningdek yene, bir qisim peshtu partiyiliri اساسi qanun'gha shiye mez'hibini étrap qilidighan maddilarning kirgüzülishige qarshi chiqqanidi. Netijide, Kaboldiki hizbi wahdet qUralliq küchliri ulardin ayrilish qararini élip, dölet bashliqi rabbani turidighan yerlerge qarita hujum bashlashqa kirishidu. Bu xil weziyet shekillen'gendin kéyin, Exmetshah mexsud bir tereptin hazara küchliri bilen yene bir tereptin hékimetyar küchliri bilen urushushqa mejbur bolidu. Dostum bolsa, ayrodromni saqlap qalalighidek esker qaldurup

qoshunlirini Kabol sirtigha chékindürüp chiqip, weziyet küzitish bilen jim olturidu.

1993-yili dikabirning axirlirida barliqqa kelgen bir weqe, Afghanistan ichki urushidiki küch tengpongluqini pütünley özgertiwitidu. Dostumning Mazari sheriptiki yaremchiliridin birsi bolghan tajik général ustat ata, bir qisim Türki qumandanliri bilen birliship Dostum hakimiyet küchlirige qarshi qozghilang kötürüp chiqidu. Birer heptidek dawamlashqan qUralliq toqunushtin kéyin isyan kötergen qumandanlar el bolidu. Bu qétimqi weqediki muhim bir ish shuki, bu qétimliq Dostumni yoqutush isyanidin Exmet shah mexsudning xewiri barliqining otturgha chiqishi idi. Bu weqe yéngi bir bohranning otturgha chiqishigha sewep bolidu. Netijide, 1994-yili yaniwar éyida Kabolde keng kölemlik bir toqunush yüz béridu. Shundaq qilip, ikki yildin buyan dawam qilip kelgen Dostum-mesud ittipaqigha xatime bérilip, Afghanistandiki étnik gurohlar bir-birsi bilen qUralliq jengge kiriship kétidu.

Talibanlar herikitining peyda bolishi

Afghanistandiki ichki urushlar bu etiraptiki döletlernimu heriketke keltüriwétidu. Pakistan, peshtu küchliri hökmüranliq qilidighan bir Afghanistan hökümitini qurush üstide bash qaturmaqta idi. Afghanistanda barliqqa kélidighan bir hakimiyet tüzümi Pakistanning gépidin chiqmaydighan, Pakistan bilen parallil siyaset yürgüzidighan bir hökümet bolishi, we eng muhimi, orta Asiya Türki jumhuriyetliri bilen Pakistan ottursida alaqa ornitishqa tosalghuluq qilmaydighan, rawan qatnash tügüni bolalaydighan bir Afghanistan barliqqa kélishi lazim idi. Yene bir tereptiki Iran bolsa, hazaralar küchlük orun'gha érishtürülgen bir Afghanistanning otturgha chiqishini arzu qilatti. Peshtu yaki Türklerni asas qilip qurulidighan Afghanistan hakimiyiti Iran üçün qilche paydisi yoq hésaplinatti. Faris medeniyet tewesige mensüp tajiklarnimu öz ichige alidighan bir hakimiyet qurulghinida, oxshash tilda sözlishidighan, bir-birsige yéqin siyasi qarastiki Iran, Afghanistan we Tajikistan chembirini shekillendürüş pursiti barliqqa kelgen bolatti. Türkmenistan bilen Özbekistan bolsa, chégralirining

nériqi teripide yashaydighan oxshash qandiki qérindashlirining Afghanistan hakimiyiti terkiwide gépi ötidighan küchlük orun'gha ige bolishini, shundaqtimu afghan urushida intayin muhim rol oynighan islami jihat qarashlirining öz teWelirige yuqup qélishinimu hergiz xalimaytti. Bolupmu Özbekistan da'iriliri perghane wadisida bashlan'ghan dini xaraktirdiki ijtimai'y heriketlerdin bekle ensireytti. Shuningdek, Özbekistanning ikki tam xoshnisi bolghan Tajikistan bilen Afghanistanda dawamliswiatqan ichki urushlarning Özbekistandimu éghir dawalghushlarni peyda qiliwetmisun dep bekle qorqatti. Özbekistanda islami hakimiyet tiklinishini arzu qilidighan radikal dinchilargha mensüp öktichiler Afghanistan'gha jaylishiwalghan bolup, siyasi pa'aliyetlirini Afghanistan teweside turup qanat yaydurup kelmekte idi. Gerche Özbekistan özining Afghanistan bilen bolghan chégralirini qattiq tézginlep kéliwatqan bolsimu, Tajikistan tereptin kélidighanlarni yiterlik derijide tekshürüp kitemeywatatti. Afghanistanning yene bir tam xoshnisi bolghan Tajikistan bolsa, musteqilliqini élan qilar-qilmayla ichki urush qaynimi ichige pétip qalghanidi. U yerde merkizi hökümetke qarshi urush qiliwatqan öktichilik herikiti islami xaraktirdiki küchlerdin teshkil tapqan bolup, ezalirini asasi jehettin chet döletlerde, yeni Afghanistanning tajiklar zich olturaqlashqan jaylirida terbiyilep yitishtürmekte idi. Bu küchler, Afghanistanda jeng qiliwatqan mujahit gurohlarning yardimige ériship kelmekte idi.

Bu rayonning Sowétler ittifaqi dewridiki ghoyayini bolghan rosiye bolsa, bu majralarning özige ziyan kélip qélishining aldini élish bilen birge, bu qalaymaqanchiliq weziyettin tughulidighan rosiyige paydiliq pursetliridin paydilinishinimu hergiz unutmighan idi. Türki jumhuriyetliride islamchi xaraktirdiki radikal tüzümlerning barliqqa kélishini rosiyilikler eliwette xalimaytti. Emma, musteqilliqini téxi yéngidin qolgha keltürgen bu döletler öz chégralirini tekshürüp tézginliyeligidek, yaki bolmisa yüz bérish éhtimali bolghan birer toqunushni yéngeligidek mudapiye asaslirining yoqliqi, rosiyeni bu jaylarga jandarma küchlirini orunlashturush pursitige ige qilip kelmekte idi. Shundaq bolghachqa, Tajikistan hökümiti chégra mudapiye ishliri bilen dölet amanliq ishlirini asasi jehettin rosiyige tashlap bergen idi. Qalghan döletlermu mudapiye we amanliq

saheliride rosiye bilen hemkarliq ornitish shertnamilirini tüzüshke mejbur bolghan idi.

Afghanistandiki bu tür qalaymaqan weziyet, rosiyige yene bashqa bir pursetnimu yaritip bermekte idi. Türkistan jumhuriyetlirining néfit we tebi'i gaz qataridiki bayliqlirini Afghanistan arqiliq hindi okyan'gha yetküzüsh arzuliri Afghanistanda ténchliq turghuzulmighiche emelge éshishi mumkin emes idi. Bundaq ehwal astida, bu türdiki bayliqlarni dunya bazirigha chiqirishta rosiyini waste qilmay amali yoq idi. Bu türdiki mesililer a q sh nimu Afghanistan'gha qiziqturmaqta idi. Unosalni asas qilghan nurghunlighan amérika énérgiye shirketliri orta Asiya néfitini Afghanistan bilen Pakistandin ötküzüp hindi okyan'gha yetküzüsh, u yerdin yene ylaq sherqqe toshushqa munasiwetlik layihilerni emelge ashurushning péshigha chüshkenidi. Yene shu shirketler Türkmenistan tebi'i gazinimu yene shu yol bilen Pakistan we Hindistan bazarlirigha yetküzüshni arzu qilishmaqta idi. Shundaq qilip, amérikililar üçün éytqanda, qandaqla bir hökümet tiklen'gen bolishidin qet'i nezer, Afghanistanda muqimliqqa kapaetlik qilalighidek bir küchke éhtiyaj tughuliwatqan bolup, bundaq bir küch otturgha chiqishi hamun uninggha ikkilenmey qet'i yarem qilishqa teyyar idi. Afghanistan urushi, yoquridiki döletlerdin bashqa ellernimu özige jelp qilmaqta idi. Bu yerdiki urush desliwide Sowétler ittapaqigha qarshi bir urush bolup bashlan'ghanliqi üçün, se'udi Arabistan bashchiliqidiki bir qisim erep elliri bu yerdiki weqelerge biwaste ariliship ketken idi. Shimali Afghanistanda yashaydighan Türkler sewebidin Türkiyimu bu yerdiki weqelerge yéqindin diqqet qiliwatqan döletlarning birsige aylan'ghanidi. Yene bir chong xoshnisi bolghan Xitay bolsa, jihat hadisiliri sherqi Türkistan'gha tesir körsetmeydighanla bolidiken, bu yerdiki weziyettin bek ensirepmu ketmeytti. Hetta urushiwatqan herqaysi gurohlargha qUral sétip otturluqtin payda ündürüp yürmekte idi. Bir-birsi bilen urush qiliwatqan gurohlarmu bundaq ün tiwish chiqarmaydighan shertnamigha maqul déyishken bolup, Xitayni bi'aram qilidighan herqandaq bir heriket qilishtin özini chetke élip yürmekte idi.

1994-yilining axirigha kelginide héch bir guroh bir-birsidin üstün kilelmeydighan turghunluq halet shekillinip qalghan idi. Shu kün'giche Pakistanning yordimige ériship kéliwatqan birmu peshtu partiyisi

Afghanistanda hakimiyetni qolga kirküzelmigenni az dep, ularning arisidiki sürkilishlermu küchiyishke bashlaydu. Bolupmu hékimetyar bu sahede bekla bash aghriqi tépip bériwatqan bir küchke aylanmaqta idi. Bundaq ehwal körülgendin kéyin, Pakistan hökümiti Afghanistanda öz xahishigha uyghun kélidighan bir küch yaritishqa tutush qilidu. Pakistan hökümiti aldi bilen döli ichide dini bilim alghan afghan taliplirini asas qilidighan yéngiche bir heriket qozghitidu. Taliban dep atalghan bu bir Türküm kishiler Pakistan armiyisi, Pakistan istixbarat teshkilati (i s i) we s i a (a q sh) teripidin terbiyilinip yülep chiqirilidu. Bu heriketning yitekchilirini Afghanistanda téxi héchkim tonimaytti.

A q sh ning yardimi we Pakistan armiyisining ofissérliri teripidin yiteklen'gen bu heriket, téz arida Afghanistanning peshtular merkezleshken yerlirini tartip élishqa bashlaydu. Bu jaylarni igellep yatqan peshtu partiyiliri, Pakistanning yardimi bolmay turup héchqandaq bir ishni bashqa élip chiqalmaydighanliqini bilgini üchün taliban küchliri bilen tirkishishtin waz kéchidu. Hékimetyar gurohidikiler, az-tula qarshiliq körsitip baqqandek qilsimu birer netijige érishelmeydu. Eslidinla hékimetyarning hizbi islam partiyisimu qUral-yaraq we pol jehetlerde Pakistanning yardimige tayinip kelmekte idi. Burun bu gurohlargha yarem qilip kelgen erép elliri Pakistandin ayrim bu türdiki yadamlirini dawamlashtUralishi mumkin emes idi. Talibanlar 1996-yilining axirigha kelginide paytext Kabolnimu öz ichige alghan halda Afghanistanning yérimidin köpirek qismini igelliwalidu. Kabolni tartip alghan waqtida, sheher mudapiyiside turghan Türk qemwlrini (özbek-Türkmen), hazaralar we tajik qUralliq küchlirini qirip tashlighan bolup, bu jeryanda sabiq dölet re'isi nejbullanimu öltüriwetkenidi. Nöwettiki nishanini tajik, Türkler we hazaralar igellep turghan yerlerge, yeni shimali Afghanistan bilen peshtular wadisini tartip élishqa qaratqanidi.

Afghanistanni jenub we shimal dep ikki qisimgha ayrip turghan hindiqush taghlirining peqet ikkila yérida chiqish éghizi bar idi. Bu éghizlardin birsi, yene kélip sun'i chiqish éghizi bolghan salang éghizi idi. Bu éghizning Kabol teripini talibanlar igelliwalghan bolup, nérci teripi shimali ittapaqdash küchler teripidin tézginlen'gen idi. Shundaq bolghachqa, taliban küchliri tarixtin buyan shimali Afghanistan'gha

ötüş éghizi bolup kéliwatqan hérat-baghdís teripige qarap yolgha chiqidu. Eger baghdís terepni saqlawatqan shimali ittipaqdash küchlrini yéngiwalalisila shimali Afghánistan'gha ötidighan yolni échiwalalighan bolatti.

Azatbegning wapati

1989-yilisi Afghánistan'gha bériwalghan Azatbeg, desliwide tatar rayonidiki qarargahigha, kéyin yene Semen'ganning aybek tewesidiki qarargahigha jaylashiwélip uruslarga qarshi qanat yaduriwatqan küreshke biwaste qumandanliq qilip kelmekte idi. Nejbulla hakimiyitining axirqi dewrliride général Dostum bilen munasiwet tiklep, uning mujahitlar sépige ötishi jehette yol körsitip turiwatqan idi. Azatbeg bilen Dostum ottursidiki bu tür yéqinlishishning barghansiri küchiyip kétiwatqanliqidin nejbulla da'iriliri peqetla xatirjem bolalmaydu. Shimali rayon xewepsizlik ishlig'ha mes'ul général taj muhemmet, général Dostumni Azatbegning adimi dep matériyal teyyarlap, Dostumni qolgha élish kérekliki heqqide qarar chiqiridu.

Azatbeg, shimali ittipaqning qurulus peytiride général Dostum teripidin Mazari sherpké tekliq qilinidu. Azatbeg Afghánistan grajdani bolmighanliqi sewebidin j m i a ning qurghuchiliri komititigha resmi eza bolalmighan bolsimu, qol astidiki bir qisim qumandanliri bilen birge uzundin béri yadremchisi bolup kelgen doktor elmurat argun'gha merkizi komititta wezipe bergenidi (m i x nizamnamisining ezaliqqa da'ir bapining 1-maddisigha asasen, bu teshkilatqa eza bolush üchün Afghánistan grajdani bolishi shert deydighan belgilime qoyulghan idi. – aptorning izahati). Uning üstige, général Dostum jumbushi milliye qatnashqan herbir gurupning yitekchisini özige yadremchi (mu'awini) qilip teyinlimekte idi. Bu belgilimige asasen shimali wilayetler islam ittihadining re'isi bolghan Azatbegnimu mu'awin re'is qilip wezipige teyinligen idi. Epsuski, général Dostum bilen Azatbeg ottursidiki bu hemkarliq uzun dawam qilalmay, axiri Azatbeg Mazari sheriptyn chiqip kétishke mejbur bolidu. Azatbeg, bu zidiyetning sewepliri heqqide toxtilip kélip mundaq deydu:

J m i a teshkilatining rehberlik orunlirida herqaysi étnik guruppilarning kishilirige, hetta sabiq koministlarchimu ururun béirilgenidi. Reqip partiyiler bilen zich munasiwiti bolghan qumandanlarmu bar bolup, bundaq halet, bu teshkilatning istiqbaligha éghir yoshurun tehdit bolup qalghan idi. Men bu mesilini général Dostumgha éytip, organ kadirliri arisidiki Türkilerning salmiqini kücheytish kéreklikini, bolmisa éghir qiyinchiliqlargha düch kélishi mumkinlikini éyttim. Nime ish bolghinini bilmeyla qaldim: bu heqtiki pikirim Türkilerdin bashqa irqtiki gurohlar bilen ularning qumandanlirining quliqigha yétip barghaniken. Shundin bashlap manga qarshi küchlük heriketler bashlinip ketti. Bu jeryanda manga qarshi bu türdiki heriketlerning hayatimga tehdit yetkidek düshmenliklerge bérip yétiwatqanliqini sézip, u yerni tashlap chiqip kétishke mejbur boldum (1994-yilisi Türkiye ziyariti jeryanida Azatbeg bilen ötküzülgen xususi söhbet xatirisidin. Uningdin burunqi yillarda Türkiye teshwiqat oganlirigha bergen melumatlirida milli islami heriket teshkilati terkiwide her türlük gurohlarning barliqini otturgha qoyup ötkén bolup, bu gépimu ularni xapa qilip qoyghanliqini éytidu. – aptorning izahati).

Général Dostum Mazari sheripte küchlük hakimiyet tiklep alghinidin kéyin, Azatbegke qaraydighan qumandanlarning hemmisila dégidek Dostum terepke ötüp kétishkenidi. Afghanistan shara'iti astida, herbi yardemge irishelmeydighan bir yitekchining siyasi sahide mewjut bolup tUralishi mumkin emes idi. Bu türdiki hadisiler sewebidin, Azatbeg öz tesir küchidin asta-asta ayrilip qalidu. Dostum sépidikiler bolsa, bu mesilini bashqiche bir türde chüshendürmekte idi:

Dostum Türkiye ziyaritige barghinida uninggha hemra bolghan Azatbeg, bu ziyaretni öz teshkilatining (shimali aaghanistan wilayetliri islami ittihadining) paydisigha burash üchün jumbushi heriket teshkilatini tézginlimekchi bolghan, emma bu ehwalni shu haman sézip qalghan Dostum derhal atakigha ötüp Azatbegning bu urunishigha yol qoymaydu.

Ularning ottursida nime ish yüz bergén bolishidin qet'i nezer, ikki yitekchi ottursigha soghuqchiliq chüshüshke bashlighan idi. Axirda, Azatbeg köngli yérim halda Mazari sheriptin ayrilip Pakistan'gha

qaytip kétidu. Rabbani pirizdént bolghan dewrlerde Kabol hökümiti bilen hazaralar arisida bashlan'ghan toqunushlarda yarashturghuchiliq qilish üçün qayta Afghanistan'gha kirip, rabbani bilen birge bir mezigil ishleydu. Kéyin yene Afghanistan ichki urushi jeryanida bihude qan tükülüşning aldini élish üçün birer paydiliq ish qilishni meqset qilip hazaralar rayonining merkizi bamyan'gha baridu. 1997-yilida général Dostum Afghanistandin ayrilghan waqtida uning ornigha chiqqan général malikning teklwige asasen yéngi teshkillen'gen bu hökümet bilen hemkarlishishni oylighan Azatbeg, bamyandin ayrilip Mazari sheripke barmaqchi bolidu. Epsuski, Azatbeg bu arzusini emelge ashUralmaydu: u olturghan tik uchar Mazari sheripke qarap kétiwatqinida sholgar nahiyisi etirapida chüshüp kétip, musteqilliqi üçün küresh qilghan Afghanistan tupraqirida shéhit bolidu. Bu hadiside uning muhapizetchisi zeyindin bilen meslihetchisi xalidimu birge wapat bolidu. Bu tik ucharda birge uchqan qalghan 12 neper kishining ölmey saq qalghanliqi, kéyinki yillarda bu hadise toghriliq bezi kishilerning bergen shahitliqi, bu weqening hadisige uchrash weqesi bolmastin, belki Iran istixbarat teshkilati teripidin orunlashturulghan bir qétimlik süyiqest weqesi ikenlikini delilleydighan qarashlarmu otturgha qoyulidu. Démisimu, Azatbegning bu yerlerde bir Türkiler döliti qurup chiqish arzusida bolghanliqi bu jaylarga qiziqidighan Iran qataridiki barliq ellerning qattiq naraziliqini peyda qilghanidi (rawopbegning eslimiliride <322~323-betler> Azatbegning Dostumdin ayrilghinidin kéyin Pakistan'gha qaytip kétip Dostumgha qarshi öktichilik herikitini bashlighanliqi, malik hakimiyet üstige chiqqinidin kéyin Pakistanning Azatbegni uning yénigha mushawirliq qilish üçün yolgha salmaqchi bolghanliqini bayan qilip ötidu. Netijide talibanlarga yol échish, shimali rayonlardiki hakimiyetni kücheytish meqsitide Mazari sheripke qarap kétiwatqinida, u olturghan tik uchar yerge chüshüp ketkenlikini éytidu. Azatbegning siyasi küresh qarashliridiki Türklük we Türkistan musteqilliqi mesilisige bekle ehmiyet bérighan birsi ikenlikini bilidighanlar üçün éytqanda, bundaq bahAlash, uning meqsitini burmilighanliq hésaplinidu. Bundaq baha bérilishi, bir menide uninggha reqip birsi bolghanliqi, burunqi toqunushlar tesiri astida qalghanliqi sewebidin qilin'ghan bir mulahize bolishi mumkin. – aptorning izahati).

Ittipaqdashlarning tarqilip k tishi we shimali Afghanistanidiki qarshiliq k rsitishlarning aqiwiti

1997-yilisi yüz bergen weqeler, islami hökümet qurulghandin buyan shimali Afghanistanni t zginide tutup k liwatqan r shit Dostum hakimiyiti  ch n bekla  ghir aqiwetlerni peyda qilidu. 1992-yilidin k yinki waqitlar boyiche, g n ral Dostum Mazari sherip shehirini merkez qilghan halda Afghanistan teweside ayrim bir d let qurup chiqqandek bir t z m ornatqan h sawida idi. Mazari sheripte Türkiye, Iran, rosiye we yaponiyige oxshash döletlarning konsulxaniliri  chilghanidi. Shuningdek, Dostum hakimiyitimu herqaysi ellerge özining wakaletchilirini iwertken idi. Bu hökümet özining pulini chiqarghan, baj yighish tüzümini yolgha qoyghan we sheherlerde parawanliq ishlirini yolgha qoyghan idi.

Talibanlar Kabolni b siwalghandin k yin, qanuni hökümetning re'isi bolghan burhanidin rabbanimu shimali Afghanistan terepke k tiwalghan idi. Bu hadisiler Mazari sherip hakimiyitini xelqaraliq sehnilerde t ximu k chlik orun'gha ige qilghan idi. Bu türdiki ijabi weziyetke qarimay, yoqurida tekitlen'ginidek, shimali ittipaqdashlar, her xil  tnik gurohlardin teshkil tapqan, burunqi waqitlarda her da'im  z'ara toqunushup turghan küchlerdin teshkil tapmaqta idi. Türkiler, tajiklar we hazaralar ottursidiki bu t r ittipaqdashliq asasen alghanda eyni waqittiki shara'itning teqezzasi netijiside barliqqa kelgen bir ittipaqdashliq h saplinatti. Yene bir jehette, bu ittipaqdashliqning asasliq amili h saplinidighan r shit Dostumning j m i a teshkilati T rkilerni asas qilish bilen birge, herqaysi milletlernimu  z ichige almaqta idi. Yeni, meyli partiye rehberliki bolsun yaki herbi organlar bolsun, bularning hemmiside herqaysi jaylar  z y ridikilerni asas qilghan halda teshkillenmekte idi. Bu halet  z'ara s rkilishlerdinmu saqlan'ghili bolmaydighan, hetta pat-pat toqunushlarnimu keltürüp chiqarghidek  ghir kilishelmesliklernimu peyda qilip turatti. Bu türdiki perqler qalghan partiyilarning, taliban we Pakistan ishpyonluq teshkilati bolghan i s i (Pakistan istixparat teshkilati) qataridikilerning paydilinip k tishi  ch n bekla muwapiq shara'it yaritip bermekte idi. R shit Dostum, y nidiki d shmenliklerge perwa qilmaydighan (siyasi munasiwetlerdiki oyunlarga bek diqqet qilip ketmeydighan), emma

intayin jasretlik we mahir bir herbi adem idi. Yeni weziyetning teliwige mas siyasi tejribige ige kadirilar qoshunidin mehrum idi. Rehberlik guruppisi ichide ixtilaplar saqlanmaqta, bir qisim géniralliri Dostumning rehberlikidin ayrilishning ghémida yüretti.

1997-yilining may éyida kütülmigen bir weqe yüz béridu. J m i a qumandanliridin bolghan général abdulmalik, talibanlar bilen mexpi kiliship baghdish aldinqi sépida réshit Dostumgha qaraydighan qumandanlarni bir bahane bilen yighip derhal qolgha alidu. Arqidinla taliban qoshunlirini arqa sepke ötiwélishe üchün yol échip béridu. Taliban qUralliq küchliri Mazari sheripke qarap tézlikte ilgirleydu. Bundaq bir weziyet astida, général Dostum Mazari sheription chiqip Tashkent arqiliq Türkiyige kéliwélisheqa mejbur bolidu (général Dostum, Türkiye ichki ishlar ministiri «dölet ishliri ministiri?» Ehet Enjan bilen Enqerede ötküzgen söhbitide, yene bir Türki qewmdin bolghan généralining qozghighan siyasi özgirish qilishigha qarshi urush élan qilghidek bolsam, bekla köp qérindashlirimizning qirilip kétishige sewepchi bolidikenmen; Shu seweptin ulargha qarshi urush qilmay wetendin ayrilishni toghra taptim, dep éytidu. – aptorning izahati).

(resim orni)

Général Dostum bilen Türkiye dölet ishliri ministiri Ehet Enjan birlikte. 1998-yili 4-noyabir, Enqere.

Taliban küchliri Mazari sheripke kirishi bilen teng, bu tewediki ittifaqqa qaraydighan barliq qUralliq küchlerni qUralsizlashturushqa kirishidu. Bu jeryanda général muheqqiq yitekchilikidiki hizbi wahdet qumandanliri taliban qUralliq küchlirige qarshi tirkishishni dawam qilmaqta idi. Général abdulmalik, talibanlarning bu rayonni tézginige élip bolghan hamam unimu qoshup yoqutidighanliqidin xewer tapqinidin kéyin, birge heriket qiliwatqan talibanlarga qarshi urush qozghap, qumandanliri bilen birge nurghun sanda taliban eskirini esirge chüshiridu (général abdulmalik kéyinki waqitlarda uning xa'inliq qilghanliqi heqqidiki qarilashlarga reddiye bérish üchün, özining talibanlar bilen hemkarliship heriket qilghanliqini «talibanlarni qapqan'gha chüshürüshni meqset qilghan bir taktikam idi» dep özini aqlimaqchi bolghan. Général abdulmalik, Afghanistanni tashlap chiqip

kétishke mejbur bolghan waqitlarda birlashken döletler teshkilatining bash katiwigha yazghan bir parche xétide 1997-yilidiki may weqesini tüwendikidek bayan qilidu:

1997-yili may éyining bashlirida urushni toxtitish we barliq Afghanistan xelqini öz ichige alghan omumi yüzlük bir hökümet qurushni meqset qilip taliban wekillirige Mazari sheripke kirish üchün ruxset qilghan. Emma talibanlar bu shertnamigha boy sunmay minglighan qUralliq küchi we Pakistanliq eskerler bilen birge qurughluqtin we ayropilan bilen hujum qilghan. ... xelq talibanlarga qarshi isyan kütergen bolup, weqe qanlıq urushqa aylinip ketken. ... bir munche taliban yitekchiliri bilen Pakistanliq ofissérlar yerlik xelqge esirge chüshken.

Général malikning bu bayanati s m i a re'isi général réshit Dostumning, tajik yitekchisi Exmetshah mesudning, hazara guruppisining yitekchisi kérim xéilning we eng muhimi Afghanistan hökümitining qanuni re'is jumhuri rabbanining talibanlar bilen keng da'irilik hökümet teshkil qilmaqchi idi déyilgen bu herikitige nimishqa qétilmighanliqigha birer jawap tapalmaydu. – aptorning izahati).

May éyining axirlirigha kelginide j m i a ning re'islikige général abdulmalik teyinlinidu, andin Mazari sheripni asas qilghan ahale zich jaylardiki taliban küchlirini tosüp qalghan idi. Shuninggha qarimay, Qunduz shehiride we Mazari sheripning seheraliridiki taliban küchliri qaytidin baza teshkil qiliwalghanidi. Netijide, talibanlar, uzundin béri arzu qilip kéliwatqan shimali Afghanistan'gha kiriwélish meqsidige yetken idi. Yene bir tereptin général malikning bu herikiti shimali Afghanistandiki ittipaqdashlar ichidiki Türklerni asas qilidighan küchlerning ajizlap kétishini keltürüp chiqiridu. Xuddi shuningdek, maliki bu yerdiki xelq arisida küchlük tesiri yoqliqigha oxshash, Exmetshah mesud bilen ustat muheqqiqtek ittipaqdashlarning qalghan qUralliq küch yitekchilirining neziridimu Dostumchilik hörmetke sazawer emes idi. Shundaq bolghachqa, bu weqelerdin kéyin Mazari sheripte hazara guruppsidikilerning tesir küchi ulghiyip, sheherning tizgini asasen ustat muheqqiqning qoligha ötip kétidu.

Général Dostum 1997-yili sintebirde öz yurtigha qaytip kétidu. Andin öz qol astidiki qumandanliri bilen birlikte shibirghan shehirini

merkez qilghan halda qaytidin küreshke atlinidu. Öktebir éyida puli qumri shehiride ittitaqdash yitekchiliri dölet re'isi burhanidin rabbani bashchiliqida bir qétimliq yighin chaqiridu. Bu yighinda général Dostum bilen général malik bir-birsi bilen qaytidin yariship Dostum mu'awin jumhur bashliqi, Abdulmalik bolsa tashqi ishlar ministirlikige teyinlinidu. Dostum yene shimali Afghanistan rayonining bash qumandanliqigha teyinlinidu. Abdulmalik waqtinche j m i a re'islikide turiwéridighan, taliban mesilisini hel qilip bolghandin kéyin re'isni xelq qaytidin saylaydighan qilip békitishidu.

Yene bir jehette, taliban qUralliq küchliri Pakistan hökümiti bilen Pakistan armiyisining yardimige tayinip shimali Afghanistanda qolgha keltürgen yerlarning mudapiyisini kücheytish ishini dawamlashturidu. Ittitaqdashlar ichidiki qalaymaqanchiliqlar bir qisim yerdiki rehberlarning talibanlar sépige ötüp kétishige sewep bolidu. Shunga, ittitaqdashlar qUralliq küchliri baghdiz aldinqi sépldila emes, shimali Afghanistanning her bir yéride urush qilishqa mejbur bolidu. Peqet 1997-yilining küz aylirdila Mazari sherip ikki qétim qoldin chiqip ketken idi. Général Abdulmalik, noyabir éyida birge jeng qiliwatqan qumandanlirining général Dostum teripige ötüp kétishi hemde turiwatqan yéridiki xelq ammisining uninggha öch bolup qélishi sewebidin, inisi général létnat gülmuhemmet palwan we faryab tewesining walisi bilen birge Türkmenistan arqiliq Iran terepke ötüp kétishke mejbur bolidu. Bu jeryanda Afghanistanda siyasi muqimlik tiklinip, hemme tereplerni öz ichige alghan birleshme hökümet qurup chiqish meqsitide, sintebir éyida Germaniyide, dikabir éyida Istanbulda yighinlar chaqirilghanidi. Sabiq padisha zahir shahning wekillirininimu öz ichige alghan halda barliq tereplerdin wekil qatnashturulghan bu yighinlarga talibanlar wekil iwertmigenliki üchün, bu yighinlar netijisiz tarqilidu.

1998-yilining otturlirigha kelgiche shimali Afghanistanda talibanlarning tesir küchi xélila kücheygen idi. Qunduz walisining talibanlar sépigha ötüp kétishi netijiside intayin muhim bir ayrodromgha érishken talibanlar, bu yerni muhim arqa sep teminat merkezi haligha aylanduriwalghanidi. Iyul aylirida Belx shehirini tézginlep turiwatqan peshtu général létnat jumaxan bilen erep général létnat shir'erepning eMiridiki qUralliq küchler bilen birlikte

talibanlar teripige ötüp kétishi, shimaldiki küch tengpongluqini yene bir qétim astin-üstün qiliwétidu. Talibanlar awghust éyining aldinqi yérimida Mazari sheripni tartip alidu. Uning keynidinla baghlan, Semen'gan we bedexshan rayonlirini igelliwalidu. Sintebir éyida hazarajatning merkizi bolghan bamyan qoldin kétip, hazaralarning qarshiliq körsitishimu tinjirilghan hésaplandi. Bu türdiki weziyet astida, Iranliqlar Afghanistan chégrasigha yéqin jaylarda zulupqar dep nam bérilgen herbi maniwer ötküzüp baqqan bolsimu weziyette qilche özgirish körülmeydu. 1998-yilining axirlirigha kelginide Afghanistanning Exmetshah mesud tézginlep turiwatqan penshir wadisidin bashqa jaylarning hemmisi talibanlarning qoligha ötüp bolidu.

Shuningdin kéyinki ikki yil jeryanida bu xil weziyette qilche özgirish körülmeydu. Mesud rehberlikidiki qarshiliq körsitish herikiti penshir wadisida dawamlashmaqta idi. Général réshit Dostum, ustat xelili we ustat muheqqiq qataridiki yitekchiler taghliq rayonlarda tirkiship yürmekte idi. Yene bir tereptin xelqaraliq sehnilerde Afghanistan mesilisini hel qilish charisi üchün teshkil qilin'ghan 6 liqlar bilen 2 lik guruptiki döletlermu bu heqte heriket qilip kelmekte idi (bu yerde Pakistan, Iran, Tajikistan, Özbekistan we Türkmenistan qataridiki Afghanistan bilen biwaste chégradash eller altiliqlarni, a q sh bilen rosiye ikkisidin teshkil qilghan gurup ikkiliklerni körsitidu. – aptorning izahati). Bu waqittiki talibanlarning bashqurushi astidiki Afghanistan, xelqaraliq zeherlik chékimlikler sodisining merkizige, hemde usame bin ladinning elqa'ide guruppisini asas qilghan nurghunlighan radikal dinchi térrorchilar teshkilatirining merkizige aylinishqa bashlaydu.

11-sintebir weqesi we a q sh ning Afghanistan'gha mudaxilisi

2001-yili sintebir éyida elqa'idening dunya soda merkizining qoshkizek binasigha hemde dölet mudapiye ministirilik binasi bolghan beshburjek binagha qilghan hujumliri, a q sh bashchiliqidiki pütün dunya ellirining bixeterlik we térror qarashlirini tüptin özgertiwetkinige oxshash, elqa'ide teshkilatini baghrigha alghan talibanlar herikitining

teghdirini, buning netijiside Afghanistanning teghdirini belgiligen bir weqe h saplandi. T rrorluq hujumi y z b rip melum waqit  tkendin k yin, a q sh bashchiliqida bashlitilghan heriket, shimali Afghanistanda qurulghan shimali ittipaqdashliq herikitiningmu yardimi bilan qisqa waqit ichidila netijilik tamamlinip talibanlar hakimiyiti aghdurup tashlinidu. QUralliq heriket muweppeqiyetlik bolghinidin k yin, en'eniwi yitekchiler bilan herqaysi gurohlar taliban dewridin burun körülginidek  z tewesining ghoyayinlirigha aylinidu. Général Dostum yitekchilikidiki Özbek-Türkmen guruppisi Mazari sheripni merkez qilghan Türkler yashaydighan jaylarni, général ustat ata bilan général fehim rehberlikidiki tajik qUralliq küchliri bedexshanni asas qilghan tajik rayonlirini, k rim x lil yitekchilikidiki hazara qUralliq küchliri bamyanni merkez qilghan asasta öz yerlirini t zginlep tutushqa bashlaydu. Afghanistanning peshtu rayonliridimu en'eniwi yitekchiler yerlirini t zginlep turmaqta idi. Kabolda bolsa, deslepte a q sh ning yardimi bilan xemit karza'i yitekchilikide qurulghan waqitliq h k met 2002-yili iyulda chaqirilghan loya jirgha teripidin qaytidin testiqlinip, karza'i yene bir q tim pirizd ntliqqa saylinidu. Bu hökümet, Afghanistanda kishilik hoquqlargha hörmet qilidighan, d mokratik t z mdiki siyasi sist mini berpa qilish meqset qilin'ghan, eng k chikkinide 2004-yili  tk z lidighan omumi saylam teyyarliqini p tt rish wezipsisini üstige alidu.

Xatime

Ulugh B ritaniye impiriyisi dewrining dangliq siyasetchiliridin biri bolghan lord kurzon, dunya siyasitige da'ir kitawining kirish sözide mundaq deydu:

Türkistan, Afghanistan, kapkazlar we Iran qatarliq eller nurghun kishilerge bekla yltraqlarda qalghan yaki bekla kona  tm shlerdiki dastanlarning xatirisi bolup bilinishi mumkin. Shuni  trap qilimenki, bu yerler shaxmat taxtisidiki dunyagha hökmüranliq qilish  ch n oyniliwatqan bir meydan uyunda addi p chkidin bashqa nerse emes.

Ras démisimu, Türkistan 19-esir boyiche eyni waqtidiki derijidin tashqiri ikki chong küchning oynawatqan shaxmat uyunidiki “péchka” qilin’ghan yerlerdin birsi idi. 20-esirning bashlirigha kelginide bu yer uyun sirtida qaldurulghan bolup, charrosiyining terkiwidiki mustemlike haligha aylinip qalghanidi.

Bolshéwik inqilawi, Türkistan xelqining qayta sehnige chiqish shara’itini barliqqa keltürgen idi. Türkistanni musteqil qilishni arzu qilip yolgha chiqqan xadimlar, bolshéwiklarga qarshi keng kölemlik küreshni qanat yaydurghan idi. Basmichiliq herikiti dégen nam bilen tarixqa yézilghan bu küresh, sir olaf karoyning éytqinidek, orta Asiya Türklirining ölgen bir millet hésaplanmaydighanliqini körsitip bergen idi. Emma düch kelgen düshmen, dunya tarixida kamdin-kam körüldighan wehshilik eqidisini rehimsizlerche ijra qilghan bir küch idi. Shu seweptin, ular bu küreshte ghelibe qazinalmaydu.

Türkistan tewesi toluq Sowétleshtürülgen 1920-yillargha kelginide, Türkistanliq rehberi xadimlarning mutleq köp qismi taziliwétilgen bolup, qalghan qismimu Sowétler bilen kiliship yashashqa mejbur bolghan idi. Shundaqtimu, rimliqlar heqqide éytilghanlardek, Sowétler ortigha qoyiwatqan ténchliq, ular qozghighan urushtinmu better paji’elik idi. Yeni, bolshiwiklar tüzümi bilen yarishalighan kadirlarmu kéyinche rehimsizlerche taziliwétilgenidi.

Chetke qéchip kiteligen xadimlar bolsa, Afghanistanstandin tartip ta Yawrupaghiche sozulghan bipayan joghrapiyilerge chéchilip ketkenidi. Musapirdiki xadimlarning talliyalaydighan birdin-bir yoli, chet’ellerde Türkistan üchün küreshni qanat yaydurushla bolatti. Dégendek, ular turiwatqan ellerde qolgha keltüreligidek barliq amillardin toluq paydilinip heriket qilishqa kirishidu.

Deslepki waqitlarda, chet’elde Türkistan üchün küresh qiliwatqan xadimlar اساسliqi mundaq töt guruppa kishilerdin teshkil tapmaqta idi:

Bularning birinchisige, yene kélip eng muhim déyishke bolidighan qismigha Türkistan teweside qoqan muxtariyiti, Alash Orda aptonomiyisi, Türkistan aptonomiyisi, Buxara xelq jumhuriyiti we Xiwe xelq jumhuriyiti qataridiki siyasi tüzümlerni qurup chiqqan siyasi

dahilar bilen ularning sebdashliri kiridu. Ular chet'elge chiqip ketkendin keyin Yawrupa elliri bilen Turkiyige yuzlinip, Parizh, Berlin we Istanbul qatarliq merkezlerde Türkistan milli ittifaq teshkilati teweside pa'aliyet elip barghan.

1920-yillarda yoqurida tilgha elin'ghan kishiler teripidin Germaniye bilen Turkiyini asas qilghan halda herqaysi ellerge bilim elish uchun iwertilgen oqughuchilar bolsa, bu turdiki kishilarning ikkinchi turdiki guruppisini teshkil qilghan idi. Bu tur yashlar arisidiki Sowetler ittifaqiga qaytmay chet'elde turup qalghanliri, siyasi yitekchiler bilen hemkarlaship Türkistan milli ittifaqi herikitining izchilliqigha kapaetlik qilishqan idi.

Türkistan teweside urushta meghlom bolghandin keyin bir qisim jengchiler bilen birge Afghanistan bilen sherqi Türkistan tereplerge ketip qalghan Basmichilar yitekchiliri, chet'elde Türkistan milli kurishini shekillendurgen uchunchi turge mensup kishilerni shekillendurgen idi.

Bu turdiki mujahitlar Afghanistandiki shara'itlar yol qoyghan derijide amu deryasining neriqi qirghiqigha, yeni Türkistan'gha kirip qUralliq kurishini dawamlashturushqa tirishqan. Emma 30-yillarning bashliridin tartip siyasi shara'it ularni yer'asti pa'aliyet qilishqa mejborlaydu. Buning netijiside, ilajisiz bir jimjitliq ichige chokup qalidu.

Türkistan milli kurishide belkim eng eghir naheqchiliklerge uchrighan deyishke bolidighan, bashqilar teripidin izchil chetke qeqilip kelin'gen totinchi gurupni bolsa sabiq Buxara eMiri se'it alimxan bilen uning yenediki kishiler teshkil qilmaqta idi. Bu turdiki kishiler Afghanistandiki surgun yilliri boyiche Turkistanning bir putunliki uchun demisimu, oz yurtining musteqilliqi uchun dep xelq'ara xarakteridiki tirishchanliqlarni korsetken idi.

1920-yillirining otturliridin bashlap siyasi pa'aliyetlirini Parizh, Berlin, Warshawa we Istanbul qatarliq sheherlerge merkezleshturgen Türkistan milli ittifaq herikiti, dahiliri ottursida bolunush korulup turulishigha qarimay, kuchluk tesir qozghiyalighidek pa'aliyetler bilen shoghullinip kelgen idi. Sowetlarning qoligha chushup qalghan

bashqa milletlarning siyasi xadimliri bilen we shuningdek Polsha hökümitining yardimige tayinip Promété sépini teshkilleydu. U waqitlarda démokratiye dunyasigha tewe eller Sowétler ittifaqidiki ijtimaiy tüzümni téxi étrap qilishmighan, barliq musapirdiki pa'aliyetchiler künlerning biride bu tüzüm aghdurulup kétidu dep ishinetti.

Promété herikiti, mejboriyetlarning teqezzasi otturgha chiqarghan bir heriket, musteqilliq yolidiki bir ümid nuri idi. «yéngi Türkistan» bilen «yash Türkistan» zhornalliri etirapida shekillen'gen Türkistan milli ittifaq herikiti Yawrupadin yltraq sheriqqiche sozulghan intayin keng bir da'ire ichide öz tesirini körsiteligen idi. Bir qisim Yawrupa paytextliri teripidinmu himaye qilin'ghan bu siyasi heriket, Sowétler ittifaqi teripidin birinchi nomurluq düshmen dep élan qilin'ghan idi.

Yene bir tereptin, chet'ellerde Türkistan milli kürishini qanat yaydurup kelgen guruppilar ottursida yüz bergen zidiyetler bilen sürkilishler bu heriketlarning eng passip tereplirini shekillendürgenidi. Türkistan milli guruppidikiler üçün éytqanda, eMir se'it alim, özining textidin bashqini xiyaligha keltürmeydighan tipik weten xa'ini hésaplinatti. Basmichi yitekchilermu uning bilen bir qatarda körünüp turghanliqi üçün, ular bilenmu kilishish imkani yoq kishiler qatarida mu'amile qilishqanidi.

Xuddi shuningdek, eMir üçün éytqanda Türkistan milli guruppidikiler uni texttin chüshergen jeditchilik herikitining wekilliridin teshkil tapqanlar hésaplinatti. Shunga, eMir tereptarlirimu milli Türkistan guruppisigha mensüp kishilerni düshmen hésaplishatti. Basmichilar yitekchilirining közide Türkistan milli ittifaq teshkilati bismilla bilen bashlimighan zhornalning etirapigha yighiliwalghan, dini hésiyatliri bekla tüwen kishiler gurohi hésaplinatti. Shundaq qilip, ularning hemmisi Sowétler ittifaqigha qarshi küreshlirini öz aldigha ayrim-ayrim gurohlar boyiche qanat yaydurup kelgen idi.

Türkistan milli ittifaq gurohidikiler démokratiye dunyasi etirapida metbu'at pa'aliyetlirini asas qilghan siyasi küresh yolini talliwélishqan idi. EMir, özi otturgha qoyghan mesililerni jemiyyeti aqwam <antanta? – t>gha sundi we Türkistan teweside buni himaye qilidighan küchlerni

teshkil qilishqa tirishti. Basmichilar yitekchiliri bolsa, eng küchlük tesir körsitidighan yol dep talliwalghan özliri bilidighan yolni, yeni qUralliq küresh yolini talliwélisqan idi. Afghanistanista yüz bergen ichki urushta hamana terep tutup kélishti, shuningdek purset tughulghan hamana amu deryasidin ötüp Türkistanning ichki qisimlirigha qUralliq hujumlarni peyda qilip turdi.

1930-yillar, dunya küch tengpongluqi astin-üstün bolup ketken yillar idi. Otturluqta yéngi bir dunya urushining xewerchisi bolghan shamallar uchup yüretti. Sowétler ittifaqi yürüziwatqan ijtimai' tüzüm milletler jemiyiti <antanta? – t> teripidin étirap qilin'ghanliqi, Sowétke qarshi barliq musapirlar herikitige, shu qatarda Türkistan milli ittifaqigha éghir tesir körsitidu. Bu dewir, t b m ezasi bolghan bir oqughuchining otturgha qoyghan “qaysi ümit, qaysi ghayilar bilen bu yerlerge kelgen iduq. Bularning hemmissi bir xamxial, yaki bir otopiyemidi? Biz Türkistan inqilapchiliri nede qalduq, nime qilip yürduq?” dep éytqinidek su'allar da'im otturgha chiqip turidighan bir yillar bolghan idi.

Türkiyide qanat yaydurulghan pa'aliyetlarning cheklinishi, uningdin kéyin Yawrupada chiqarghan gézit-zhornallirining Türkiyige kirishining chekliwétilishi, ularning ümidsizlikini téximu kücheytiwetkenidi. Polshaning ishghal qilin'ghanliqi, netijide Promété sépining axirlishishi, bolshéwiklar inqilawidin buyan dawam qilip kéliwatqan siyasi küreshlarning deslepki basquchining axirlashqanliqidin direk bermekte idi.

Ikkinchi dunya urushi, sehnige yéngi bash qehrimanlarni élip chiqidu. Bu kishiler 20 yildin artuq waqittin buyan Sowét tüzümi astida yashap kelgen Türkistanliq herbiler idi. Ular qilche telim-terbiye körmestin, tüzük qUralimu yoq Némis armiyisige qarshi jenglerge haydalghan, bu urushta yüz minglighan Türkistanliq esker qirilip ketken, yene yüzminglighan esker Némislargha esirge chüshken idi. Ezra'il kézip yürgen esirler lagirigha yollan'ghanlirida, ularning aldida mangidighan'gha peqet ikkila yol qalghan idi. Ya achliq, wabadin ölüp tügishish, ya bolmisa Gérmaniye armiyisi terkiwide teshkil qilin'ghan Türkistan qisimlirigha qétilip hayatini saqlap qélis.

Teshkil qilin'ghan Türkistan qoshunlirining siyasi qanitigha milli Türkistan ittifaq komutiti wekillik qilmaqta idi. Birdin-bir dahi pirinsipige asasen teshkil qilin'ghan bu siyasi xadimlarning Türkistan qoshunlirigha tapshurghan wezipisi bekle éniq we keskin idi. Bu wezipe Sowétler ittifaqini meghlop qilish we Türkistan musteqilligini qolgha keltürüşke kapaletlik qilish idi. Ejeba, bu wezipe emelge ashurghili bolidighan bir wezipimidi? Démokratiye düshmini bolghan bir Gérmaniye bilen hemkarliship bu wezipini orundighili bolarmidi? Gérmaniye armiyisi pütün aldinqi seplerde zeper bilen ilgirlewatqan bir dewrde, bu su'allargha bérilidighan jawaplar héch bolmighanda "belki mumkin bolup qalar" yaki "nimishke mumkin bolmaydiken" dégendek bolishi tebi'i idi.

Aqiwette, Türkistan lézhyonliri Sowétler ittifaqigha qarshi urushqa sélinidu. Özige munasiwiti bolmighan her ikkila urush sépide qirilishqa bashlaydu. Urush axirlashqinida aman qalghan Türkistanliq eskerlarning mutleq köp qismi Sowétler terepke qayturup bérilidu. Gherpliklarning qolida qalalighanlirining sani aranla mingdek adem idi.

Uningdin kéyinki yillarda musapirdiki xadimlar bilen herbilerning Natsitlar sépide urushqa qatnashqanliqi heqqide bashqa barliq milletlerde körülginidek, Türkistanliqlar üçünmu her türlük tenqitler otturgha chiqishqa bashlaydu. Sowétlerdiki sherq milletlirining milletchiligi üstide keng da'irilik tetqiqat élip barghan patrik fon zur mühlén éytqan tüwendiki sözler bu türdiki tenqitlerge bérilgen eng muwapiq jawap hésaplansa kérek:

Bu türdiki éghir tenqitler ayrim kishiler üçün muwapiqtek körünsimu, omumen éytqanda bundaq tenqitleshler ulargha qilin'ghan bir naheqchilik hésaplinishi kérek. Burundin körsitip ötülginidek, lézhyonérlarning lézhyonlarga tizimlatqanliqi nomussizlarचे pursetperestlikning ipadisi emes, belki jénini saqlap qélish ichki tuyghu türtkisining bir ipadisi déyish kérek. ... musapirlarning Natsitlar hakimiyiti bilen hemkarlishishni ret qilish-qilmasliqi heqqidiki su'allar urush esiri bolghan yurtdashlirigha her türlük yardem qilish pursetliridin paydilinish kérekmu yaki yurtdashlirini qarap turup qirilip tügishige süküt qilish kérekmu dégen bilen teng menidiki gep

hésaplinatti. Milli wakaletchilarning adwukatliq roli peqetla mewjut shara'itlarga belgilik derijide könüş arqiliqla emelge ashurushqa bolidighan bir rol idi. ... bash qehrimanliq rolini alghan rolchilarning siyasi yaki shexsi xatalishishlrini tenqit qilishda, ademning tebi'i mijezi ipadilirining qandaq bolishinimu étiwargha alghan asasta bolghini eng muwapiq.

Bu dewrde, chet'ellerde qanat yaydurulghan Türkistan üchün küresh qilishqa munasiwetlik ehwallar yalghuz Gërmaniye bilenla cheklen'gen emes idi. Türkiyide 1944-yilisi otturgha chiqqan Türkchilik-turanchiliq heqqidiki sotlarda, Türkistan milli ittifaq herikitini qozghighan kishilerdin birsi bolghan Zeki Welidi Toghanni birinchi derijilik gunahkar qilib sotqa tartishqan idi. Sowétler ittifaqigha yaxshichaq bolush meqsitide chékidin ashurup siyasileshtürülgen bu sotlar, musapir Türk xadimliri qanat yaydurup kéliwatqan pa'aliyetlerni éghir derijide pa'aliyet sorunidin mehrum bolishini keltürüp chiqarghan idi.

Afghanistanda bolsa, urush pursetliridin paydilinip Türkistan'gha qarita heriket qilishni meqset qilishqan Türkistanliqlar yene bir qétim éghir ongushsizliqlargha uchap, qolgha élinish xewipidin qutulalmidi. Urush axirlashqandin kéyin türmidin tirik qutulup chiqalighanlarning köp qismi Afghanistandin ayrilishqa mejbur boldi.

Ikkinchi dunya urushi tamamlinishi bilen birlikte, idiyologiyeye jehette gurohlargha ayrilish, idiywi lagirlargha bölünüş asasi orun'gha ötken bir dewr bashlan'ghan idi. Bu dewrde, Sowét ittifaqigha qarshi küreshning bayraqtarliqini a q sh üstige alghan idi. Urushtin kéyinki dewrlerde, Gërmaniye merkezi qilib qaytidin shekillen'gen Türkistan milli herikiti uzun'gha qalmay Türkiye bilen sherq elliridimu bashlinidu. Bu waqittiki küresh, asasiy teshwiqat urushi sheklide qanat yaydurulghan idi.

1980-yillarda chet döletlerde Türkistan üchün küreshni qanay yaydurup kéliwatqan xadimlar asasen chet'elde tughulup ösken kishilerdin teshkil tapmaqta idi. Kona yitekchiler asasi jehettin sehnini boshitip bergen déyishke bolatti. Yéngi pa'aliyetchiler peqetla körüp

baqmighan yurtlirining erkinlikini ghaye qiliship küreshni dawamlashturidu.

Afghanistanning Sowétler ittifaqi teripidin ishghal qiliwélinishi, Basmichilarning newriliri bilen Sowét ittifaqini yene bir qétim toqunushqa sörep kiridu. Shuningdek bu urush, yene bir qétimlik köch-köch dolqinighimu sewep bolidu.

Gorbachyéw bashlatqan Sowétler ittifaqini yéngi zaman'gha maslashturush we qayta qurup chiqishni meqset qilghan islahat we échiwétish siyasiti, Sowétler ittifaqini kütkendin tüptin oxshimaydighan bashqa bir yolgha bashlap kétidu. Bu siyasetning ijra qilinishi bilen birge, wehshilik bilen rehimsizlikni اساس qilghan bu impiriye qurulghan künidin buyan tonglitish sanduqigha solap qoyulghan milli mesililer téz sür'et bilen qaytidin otturgha chiqidu. Shundaq qilip, merkizi hökümet hakimiyetni tézginliyelmés halgha kélidu.

Bu dewrde, chet'eldiki Türkistanliq musapir pa'aliyetchiler Türkistanda barliqqa kelgen xelq ammisining heriketliri bilen ijtima'i özgirish xewerlirini tashqi dunyagha yetküzüş, tonushturush qatarliq pa'aliyetler bilen shoghullinishqa tirishti.

1990-yillar kirishi bilen, Sowétler ittifaqi aghdurulup, Türkistan teweside musteqil 5 jumhuriyet barliqqa kelgen bir weziyet shekillinidu. Shundaq qilip, 70 yildin buyan dawam qilip kelgen chet'ellerdiki Türkistan üchün qanat yaydurulghan küreshler axirlashqan hésaplandi.

Bügünki künde biz düch kéliwatqan eng muhim mesile shuki, rosiye fédratsiyisi bilen Xitay ottursida qistilip qalghan yéngi Türk jumhuriyetlirining kelgüsi teghdiri qandaq bolidu dégen mesilidur.

Bundin kéyin, ular herqaysi öz béshigha heriket qilip küchlük ikki qoshnisining arqa hoylisi bolush yaki aldi qorasi bolush bilenla kupayilinemdu yaki siyasi we iqtisadi quwetlirini birlashtürüp qudretlik Türkistan jumhuriyetler gurohigha aylinamdu?

21-esir kiriwatqan bu künlerde otturgha chiqqan bu mesile, Türkistan teweside yashawatqanlarnila emes belki tashqi dunyadiki Türkistan üchün küresh qilip kéliwatqan kishilernimu öziğe jelip qilip kéliwatqan bir mesilidur.

Bu mesile, öz waqtida yene insaniyet medeniyiti barliqqa kelgen dewrlerdin tartip mewjut bolup kéliwatqan Türkistan uqumining kelgüsi teghdirige zich munasiwetlik bir mesilidur.

Tarixning bu su'algha béridighan jawabi, chet döletlerdiki Türkistan üchün qanat yaydurulidighan küreshlarning dawam qilish-qilmasliqinimu belgilep béridu.

Qoshumchilar «munderijsila terjime qilindi»:

Hüjjetler:

1. qoqan aptonomiyisi bayanati
2. Türkistan milliy ittifaqining nizamnamisi
3. Zeki Welidi Toghanning Mustapa Choqay oghligha yazghan xéti
4. orta Asiya milli awam inqilawi jemiyetler qurultiyining hüjjiti
5. Türkistan taliplirining Sowét hökümitige muraji'eti
6. heydélbérg yighinining doklati
7. Türkistan milli ittifaqining programmisi
8. Zeki Welidi Toghanning Abdulwahap Muradigha yazghan mektubi
9. t m b ning Promété wakaletchisigha bergen yolyoruqi
10. Türkistan-Ezerbeyjan yashlar ittifaqi fédératsiyisining doklati
11. t t g b gha bina teqsim qilish hüjjiti
12. Zeki Welidi Toghanning istipanamisi
13. t b m ning özgertilgen ichki nizamnamisi
14. Mustapa Choqay oghlining Yawrupa wakaletchiligi kinishkisi
15. Türkistan-Idil Ural teshkilatlar front ittifaqi doklati
16. Osman ghoja oghlining Mustapa Choqay oghligha yazghan mektubi
17. t m b ottura sherq wakaletchisi kinishkisi
18. t m b ning Yaponiye hökümitige sun'ghan doklati

19. t m b ning En'giliye padishasigha iwertken mektubi
20. rosiyige qaram Türk wilayetleri fronti ittifaqi yighin xatirisi
21. Mustapa Choqay oghlining t m b re'islik tunushturishi
22. t t g b mülk telep qilish iltimasi
23. Weli qéiyumxanning bandong yighinigha sun'ghan doklati
24. xelqara Türkistan qurultiyining xulase doklati

... ..

1- hújjet:

Quqan muxtariyatining bayanati

Yashason trkstan mxtaryti

Trkstan musulmanlarning dostonchi foql'ade qoroltayi tarkstan aolkesyde bolghan xqlarning xoashliri boyiche byok rosiye anqlabi trfydn brlygan asaslrg bna'en fydyratsye asasyge qorolghan rosiye jmhoryti ayle brlykde qalghani halde trkstanni yrlyk mxtarytli y'ni «tyrytoyalni aftanomyelk» a'lan qylador.

Bo mxtaryt nng ne sortde ojodge qoyolmaghyni yaqn arade yghyladorghan mom trkstan xlqi nng aochrydtylni sabranyesyge (tkstan mjls mussani) ge tabshorador.

Shonng ayle brabr trkstan aolkesyde aqllyt ttshkky qylghan mlit lrrng hqoqlri nng hr jhtdn saqlanylmaghyni hm tntneli sortde byan aytedor.

«shhr xoqnd»

Hjrye 1336 sne 25 sfralxyr

Myladye 1917 27 noyabr

Hazirqi zaman tiligha özgertilishi:

Yashisun Türkistan muxtariyiti!

Türkistan Musulmanlirining tötinchi pewqul'adde qurultiyi Türkistan élide yashaydighan xelqlarning teleplirige asasen büyük rosiye inqilawi teripidin bérilgen asaslarga bina'en, fédratsiye اساسida qurulghan rosiye jumhuriyiti bilen birge qalidighan bolghinida,

Türkistanning yerlik muxtariyiti, yeni “téritoriyal aptonomiye” (téritoriyilik aptonomiye) ni élan qilidu.

Bu muxtariyetning tézlik bilen qurulushini yéqinda chaqirilidighan omumi Türkistan xelq üjretilni sabraniye “Türkistan mejlisi mu’essessani (qurghuchilar qurultiyi) gha tapshuruldi.

Shuning bilen birge Türkistan élide azchiliqni teshkil qilidighan milletlarning hoquqlirini her tereptin qoghdashnimu tentenelik bilen élan qilidu.

Qoqan shehiri
Hijriye 1336-yili 25-seferi xeyr
Miladiye 1917-yili 27-noyabir

... ..

19-hüjjet:

Sherqi Türkistan’gha da’ir t m b bilen yaqub xanzade Mustapaning En’giliye padishasigha iwertken xéti:

(kopye nusxisidiki esli arginal qolyazma söriti qisqartilip hazirqi zaman tiligha özgertilishila bérilmekte)

Hashimetlik En’giliye padishasi we Hindistan impratori gyorg heziretlirige:

... .. <qisqartildi – t>

Bayraqlar:

(resim orni)

Buxara xelq shUraliri jumhuriyiti qurulghan 1920-yilidin 1922-yilighiche ishlitilgen bayraq. Qizil reng qédimqi Türk döletlirining bayraqlirini asas qilghan. Yéshil reng bolsa islamiyetke wekillik qilidu. Türklükning simowuli bolghan ay-yultuz, bu ikki alahdilikni birleshtürgen sériq reng bilen ipadilen’gen.

(resim orni)

Buxara xelq jumhuriyitide yerlik jeditchilar taziliwétilgen 1923-yilidin bashlap döletning nami Buxara xelq Sowétler résboplikisi dégen'ge özgertilidu. Bu jeryanda bayriqimu özgertilip, erip heriplirining ornigha urusche herip almashturulghan. Yiltizning ichige qizil rengde oghaq-bolgha sizilghan.

(resim orni)

Orta Asiya milli awam ixtilal jemiyyetliri ittipaqining 1922-yilqi Semerqent qurultiyida asasi shekli qobul qilin'ghan, chet'eldiki siyasi küreshler boyiche ishli tilgen milli Türkistan bayriqi. Qizil reng qédimqi Türk döletliride omumlashqan bir reng. Ay-yultuz, tarixtin béri Türklükning simowuli bolup kelgen. Sap choqqisidiki böri béshi bolsa kök Türklerdin qalghan bir simowul.

(resim orni)

Ikkinchi dunya urushi yillirida m t b k we Türkistan léjyonliri ishletken milli Türkistan bayriqi. Bayraqta ishli tilgen renkler Türkistan birleshmisi bayriqidikige oxshaydu.

Chet'eldiki Türkistanliqlar teripidin Türkistan'gha munasiwetlik neshri qilghan metbu'at tizimlik

(kitab we muddetlik metbu'atlar) (kitabimizning kirish söz qismida körsitilginidek, chet'eldiki Sherqiy Türkistan milli küreshliri bu kitapning da'irisige kirmeydighan bolghanliqi üçün, bu sahede élan qilin'ghan metbu'atlar bu tizimlikke kirküzülmidi. Bu heqtiki matériyallar üçün Eysa Yüsüp alptékin bilen memtimin bughraning eserlirige qaralsun. – aptorning izahati)

... .. <qisqartildi – t>

Weqeler kalindari:

(1915~2001)

... .. <qisqartildi –t>

Kitapta ishlatilgan qisqartilgan herpler tizimlik:

... .. <qisqartildi – t>

Xerite we resim tizimlik:

... .. <qisqartildi – t>

Paydilinish matériyallar tizimlik:

... .. <qisqartildi – t>

Indikisler:

... .. <qisqartildi – t>

Keyni muqawisida:

Charrosiye, eyni waqtida Türkistanni mustemlikisi haligha keltüriwalghan idi. Kéyin yene Sowétler ittapaqi Türk qewimliridin millet yasap chiqip, Türkistan dégen bu uqumni tarixtin siqip chiqiriwetkenidi.

Türkistanliq jeditchilar bilen Basmichilar buninggha qarshiliq körsetken bolsimu, tarixtin buyan otturgha chiqqan eng wehshi bir idiyologiyilerdin biri hésaplinidighan komunizm aldida muweppeqiyetke érishishning qilchimu pursetlirige ige emes idi. Netijide, yéngilip chet döletlerge tarqilip kétishke mejbur bolidu. Shundaq qilip, ularning peqet birla ghayiliri qalghanidi: chet döletlerde yürüp musteqil Türkistan qurup chiqish üçün qanat yaydurilidighan kürishini izchil dawamlashturush.

Epsuski, ular bundaq ulughwar bir ghaye üçün atlan'ghan yolida intayin zor bedellerni töleydighanliqliridin qilche xewerliri yoq idi. Ular bundaq bir teghdirge qalidighanliqini paji'elik emeli tejribiler arqiliqla bileligen idi. Ular töleshke toghra kelgen bu éghir bedel, dunya küch

tengpongluqini belgileydighan küchlük döletler oynaydighan shaxmat taxtilirida “péchka” bolup bérish ikenduq.

Amu deryasining wadilirida, Pamir taghliri étekliride, Némis we urus aldinqi sepliride ölüp tügidi. Turiwatqan ellerde siyasi bésimlarga düch kélip turdi. Bashqilarning jinayetliri üchün gunahkar süpitide jazagha tartildi. Bezide türmilerge qamaldi we bezide sürgün qilindi.

Ularning köp qismi Sowétler ittipaqining yimirilishini, Türkistan topraqlirida yéngi Türki jumhuriyetlarning tughulushini körelmey bu dunya bilen xoshlashti. Shuninggha qarimay, 20-esir tamamlanmay turup ularning ghayiliri emelge ashqan, wetini qaytidin dunya sehniside körülgen idi.

Qolingizdiki bu kitab, uzun’gha sozulghan japa-musheqqetler bilen tolghan bu küreshni hemme tereptin teswirlep sizlerge sunmaqta. Doktor Ehet Enjan, eyni waqittiki esli qolyazma hüjjetler bilen her türdiki menbelerge asasan’ghan bu omumiyüzlük tarixi bayanini, bügün’giche sir bolup kéliwatqan “chet’ellerde Türkistan üchün qanat yaydurulghan küreshler” jeryanini biterep mu’amile qilishtek mutexassislerche alahdilikige tayinip tarixning bahalishigha sunush bilen birge, yene intayin muhim bolghan yene bir mesilini otturgha qoyup ötidu.

Doktor Ehet Enjanning qarishida bügünki künde aldimizda turghan eng muhim mesile, rosiye fédératsiyisi bilen Xitay xelq jumhuriyiti ottursida qisilip qalghan orta Asiya Türki jumhuriyetlirining kelgüsi teghdirining qandaq bolidighanliqi mesilidir.

Ular her birsi öz aldigha heriket qilip yürüp xoshnisi bolghan chong döletlarning arqa hoylisi bolushtek paji’elik halitini dawamlashturishi kérekmu yaki siyasi we iqtisadi küchlrini bir noqtigha yighip tesir körsiteligidek qudretlik Türkistan jumhuriyetler ittipaqigha uyushushliri kérekmu?

21-esirning burulush noqtisida otturgha chiqqan bu mesile yalghuz Türkistan joghrapiyiside yashawatqanlarnila emes, belki barliq Türk dunya ellirini alahide qiziqturidighan mesilidir.

Bu mesile, öz waqtida yene insaniyet medeniyiti barliqqa kelgandin béri mewjut bolup kéliwatqan “Türkistan” uqumining teghdirigimu zich munasiwetlik bir mesilidir.

Tarixning bu muhim mesilige béridighan jawabini, chet döletlerde Türkistan üçün qanat yaydurilidighan küreshlerni izchil dawamlashturup-dawamlashtUralmasliqimiz belgiliyeleydu.

Tamam

Terjimanning kitap sirti izahati:

Pütün kitab terjimisi tügidi. Birer xalis xelq xizmetchisining bu kitap terjimisini esli nusxisigha qayta sélishturup chiqishini neqeder arzu qilar idim. Bu eserni resmi kitap sheklide bésip tarqitish üçün muhajir Uyghurlirimiz kelgüside küch chiqarsa ejep emes.

– A. Boran.

2006.05.15~ 2010.05.15›